

ספר יוסיפון

יוצא לאור
סדור ומוגה על-פי כתב-יד
בלוויית מבוא, ביאורים וחילופי גרסאות

מאת

דוד פלוסר

כרך שני
מבוא • חילופי גרסאות • מפתחות

מוסד ביאליק ירושלים

THE JOSIPPON
[JOSEPHUS GORIONIDES]

Edited with an Introduction
Commentary and Notes

by DAVID FLUSSER

Volume II

REF.

DS

122

Y574

17786

v. 2

©

כל הזכויות שמורות למוסד ביאליק. ירושלים חשמ"א

נדפס בדפוס רפאל חיים הכהן בע"מ, ירושלים

מִצְבֹּא בְּנוֹ מִשֶּׁה ז"ל

Copyright by The Bialik Institute. Jerusalem 1980

Printed in Israel

לזכר מורי ורבי יצחק בער

אשר בזמנו יזם את הוצאת ספר יוסיפון ופתח בפני את מסתרי הספר
כרך זה מוקדש לאורי ויוחנן, בני האהובים .

המהדיר

רשימת הלוחות

לוח א קונסטאנטינוס פורפירוגניטוס מלך ביזאנטיון. בן זמנו של מחבר ספר יוסיפון [לוח-שנהב משנת 944. המוזיאון הממלכתי הרוסי לאמנויות מס' 2b, 329, מוסקבה].

לוח ב 1. מתתיהו החשמונאי הורג מתייוון המקריב קרבן לפסל;
2. אנטיגונוס הרשע וחייליו.

לוח ג נצחוננו של יהודה-המכבי על ניקנור וצבאו.
[איורים מתוך Winchester Bible Cathedral Library, המאה ה-12].

לוח ד יוסף בן מתתיהו מגיש את ספרו למלכי רומי.
[מתוך כתי" לאטיני של ספר 'מלחמות היהודים' מטולוז, Bibliothèque Nationale 5058, (fol. 3)].

לוח ה המלך דוד [איור מתוך ספר תהלים לאטיני מהמאה ה-9. ספריית המנזר ע"ש גאלוס הקדוש, סט. גאלן (Cod. 22, fol. 2)].

לוח ו דמות אביר מראשית המאה ה-9 [חמשיה ממנזר ע"ש בנדיקטוס. מאל, צפון איטליה].

לוח ז דף מתוך יוצר לשבת חנוכה לרבי יוסף בר שלמה איש קרקסונה
1. חנה ושבעת כניה;

2. טבילה במקווה ולפי המדרש, אנטיוכוס אסר את הטבילה במקווה).
[כ"י האמבורג (Cod. Heb. 37 fol. 79V) מהמאה ה-15].

לוח ח הצבא הרומאי צר על חומות יודפת תוך כדי שימוש באיל מנגח [מתוך יוסף בן-גוריון (יוסיפון), חרגום יהודי-גרמני, הוצאת אמסטרדאם 1661 (חכ"א), דף רל"ה ע"ב].

תוכן העניינים

הקדמה

[עמ' יא]

מבוא: ספר יוסיפון, תכונתו ותקופתו

א. חולדות הנוסח של ספר יוסיפון

[53-3]

1. נוסח יוסיפון של רבינו גרשום. 3; 2. שאר כתב-היד של נוסח א של יוסיפון. 6;
3. התרגום הערבי של יוסיפון. 10; 4. נוסח ב של יוסיפון. 16; 5. נוסח ג של יוסיפון. 25;
6. הכתרת קיסר רומי בנוסח ג של יוסיפון. 32; 7. מהדורת משקוני של יוסיפון. 42;
8. סיכום נוסחי ספר יוסיפון. 46

ב. תפוצתו של ספר יוסיפון

[74-54]

9. ראשיית הנצרות בנוסחי יוסיפון. 54; 10. חיפוש אחר ישו ביוסיפון. 58;
11. התרגומים של יוסיפון. 60; 12. תפוצת יוסיפון. 63

ג. מחבר ספר יוסיפון, זמנו ומקום הולדתו

[120-74]

13. דברי מחבר יוסיפון על עצמו. 74; 14. זמן חיבורו של ספר יוסיפון. 79;
15. מולדתו של מחבר ספר יוסיפון. 84; 16. הידיעות הגיאוגראפיות בספר יוסיפון. 98;
17. עולמו היהודי והנוכרי של יוסיפון. 108; 18. משלח-ידו של מחבר יוסיפון. 117

ד. מפעלו הספרותי של מחבר יוסיפון

[148-120]

19. יוסיפון ויוסיפוס. 120; 20. שאר מקורותיו של יוסיפון. 132; 21. יוסיפון כחוקר. 140;
22. סדר כתיבת הספר. 145

ה. השקפותיו של מחבר יוסיפון

[185-148]

23. מקומו של יוסיפון בספרות העברית, 148; 24. מקומו של יוסיפון בספרות הלועזית, 154; 25. האם היה יוסיפון היסטוריוסוף?, 162; 26. יוסיפון כהיסטוריון, 171; 27. השקפותיו הפוליטיות של יוסיפון, 176; 28. המלחמה והאמונה בספר יוסיפון, 180; 29. דחייתו של יוסיפון, 183

ו. ספר יוסיפון כמעשה־אמנות

[216-185]

30. לשונו וסגנונו של יוסיפון, 185; 31. הקומפוזיציה בעיני יוסיפון, 196; 32. הפרוזה הנשגבת ביוסיפון, 200; 33. תפיסתו הפסיכולוגית של יוסיפון, 210

ז. מעשה אלכסנדרוס

[251-216]

34. הרומאן על אלכסנדרוס בנוסחאותיו של יוסיפון, 216; 35. מה מוצאה של אינטרפולאציה ב?, 218; 36. אינטרפולאציה א ביוסיפון 'מעשה אלכסנדרוס', 225; 37. פאלאדיוס על הבראהמאנים, 226; 38. מעשה אלכסנדרוס אצל יוסיפון ובכתב־יד פארמה, 229; 39. 'מעשה אלכסנדרוס' העברי, 232; 40. הרומאן על אלכסנדרוס, 236; 41. התרגום העברי של הרומאן ומקורו היווני, 238; 42. הכרוניקה הביזאנטית, 241; 43. תרומתה של יהדות דרום־איטליה לתרבות היהודית, 248

חילופי גרסאות

[375-253]

מפתחות

[404-377]

ה ק ד מ ה

בשנת תשל"ט יצא הכרך הראשון של המהדורה הביקורתית של ספר יוסיפון. הכולל את נוסח החיבור העברי הקלאסי הזה ואת הנספחים, וביניהם החשוב הוא 'מעשה אלכסנדרוס'. כל הטכסטים של הוצאה ביקורתית זו מבוססים על בדיקה קפדנית של כתבי-היד והדפוסים הראשונים. ספר יוסיפון ורוב הנספחים מלווים פירוש רצוף, שמגמתו לסלול לפני הקורא דרך להבנת הנאמר, על-סמך מקורותיהם היהודיים והלועזיים של המחברים.

עתה נמצא אפוא בידי הקורא הכרך השני של ספר יוסיפון, שבלעדיו תהיה הבנת הספר חלקית בלבד. מתוך קריאת הכרך הראשון בלבד לא יוכל הוא לעמוד מתוך ידיעה רחבה ומבוססת על שיטת מחקרי בקביעת הנוסח, על זמנו וסביבתו של מחבר ספר יוסיפון, על סגנונו והשקפת-עולמו. לכל ההיבטים הללו ולהיבטים אחרים מוקדש המבוא שנהיה, כשלעצמו, לחיבור מקיף. כן ניתן ללמוד מן המבוא על מקורותיו של יוסיפון ועל השכלתו הלועזית והיהודית של המחבר, על מקומו של הספר בספרות העברית ובספרות העולמית, על השתלשלות נוסחי ספר יוסיפון ועל השפעתו על חיי הרוח והספרות העברית במשך הדורות שלאחריו. לא ראיתי זאת מתפקידי לאסוף במבוא זה את כל המובאות של ספר יוסיפון במקורות יהודיים, עבודה שהיא בוודאי כשלעצמה דרושה ומועילה. במובאות שהשתמשתי, בחרתי בהן כדי להצביע על נקודות-השפעה מהותיות של הספר ועל תפוצת הנוסחים השונים של יוסיפון בקרב ישראל.

מאותן הבחינות דנתי גם בתרגום הערבי של יוסיפון: זה היה לי חשוב בייחוד כדי לאשש את קביעת התאריך לכתיבת הספר המקורי בעברית וכדי לעמוד על חולדות הנוסחים של יוסיפון העברי. נוכחתי לדעת שהתרגום הערבי של יוסיפון איננו תרגום מילולי, אלא הוא פאראפראזה ומהווה תעודה מכובדת של הספרות היהודית-הערבית. ראוי הוא אפוא התרגום הערבי שיראה אור בהקדם.

בראשית מחקרי ביוסיפון קיבלתי את דעתו של מורי ורבי, פרופסור יצחק בער ז"ל, שאכן הנוסח הרגיל של ספר יוסיפון הוא הקרוב ביותר לנוסחו המקורי של הספר. ברם, לאחר שהגיעו לידי תצלומי כתבי-היד ולאחר שהעמקתי לחקור ולהשוות את יוסיפון למקורותיו, נוכחתי לדעת שהנוסח הרגיל של יוסיפון אינו אלא השלב השלישי והאחרון בהתפתחות נוסח הספר. מכאן, למרות שהשווייתי לשימוש עצמי למען מחקרי את הנוסח הרגיל המאוחר של יוסיפון עם שאר נוסחאות הספר לכל פרטיו, לא כללתי, למעשה, את גרסתיו של הנוסח הרגיל של יוסיפון בחילופי הגרסאות. דבר זה, אילו נעשה, היה מרחיב את היריעה באופן מכביד ובלתי-נסבל, ולא היה מסייע להבנת הנוסח המאוחר הזה של יוסיפון, שהרי נוסח זה נתחבר במחצית הראשונה של המאה ה-12 ומהווה עיבוד יסודי של הספר ברוח הזמן ומתוך תחושה סגנונית ולשונית, השונה מזו של מחבר יוסיפון עצמו. על אופיו של הנוסח הזה יוכל הקורא לעמוד הן על-סמך מהדורה ביקורתית של הקטעים הנבחרים שלו, שפירסמתי בכרך הראשון, עמ' 445-460, והן על-סמך הדיונים במבוא שבכרך זה. הנוסח הרגיל של יוסיפון

הוא, כשלעצמו, תעודה חשובה של ספרות עברית של ימי הביניים וראוי בהחלט למחקר יסודי, אשר בוודאי יעשיר אותנו בתחום תולדות השפה והסגנון העברי בנקודות חשובות מאוד. נוסח זה נשתמר בשלמותו כדפוס הראשון של יוסיפון (קושטא) וכשני כתבי יד עבריים של ימי הביניים. היה אמנם רצוי להוציא מהדורה ביקורתית אף של הנוסח הזה של יוסיפון. אך לשם ידיעה כללית טובה היה די בהוצאת צילום של הדפוס הראשון של קושטא. שהוא נדיר ביותר. הדפוסים הרגילים הנמצאים בידי הקורא העברי, מבוססים כולם על דפוס ויניציאה שהוא, מצדו, הסתמך על דפוס קושטא. אך, מצד שני, היה גם בידו כתב יד מן השלב השני של התפתחות נוסחי יוסיפון.

הבה ונחזור למבוא. הכלול בכרך זה של המהדורה. זה היה כבר מוכן בעת שיצא לאור הכרך הראשון ובמשך השנים הרבות המשכתי והוספתי על מבוא זה, שהפך למונוגרפיה העוסקת לא רק בספר יוסיפון, אלא גם בבעיות רחבות יותר, הכרוכות בספר זה. על כן אני מקווה שהמבוא יביא גם תועלת לאלה העוסקים בספרות ימי הביניים בכלל, וביצירות עבריות של אותה תקופה בפרט. שהרי לא ראיתי מחובתי להצטמצם. כאשר דיון ממצה עשוי להועיל לאהבי תולדות התרבות והיצירה העברית שבכרך.

במבואי דנתי בפרטרוט בחיבור קטן שהדפסתי אותו, כלוויית פירוש, בכרך הראשון. עמ' 461-491 — הוא 'מעשה אלכסנדרוס' ששולב במשך הזמן בעיבוד סגנוני בתוך ספר יוסיפון העברי ואני פירסמתי על-סמך כתב יד בלתי חלוי ביוסיפון. 'מעשה אלכסנדרוס' הוא תרגום של הסיפור המפורסם על אלכסנדרוס מקדון וכרוניקה ביזאנטית שלא הגיעה לידינו כלשונה היוונית. ושוב על אופיו של חיבור קטן זה ועל חשיבותו הגדולה ביותר לתולדות הספרות העברית והספרות הכללית יוכל הקורא לעמוד רק על-סמך המבוא שבכרך זה. ברם, המבוא לא ישמש אך ורק להרחבת המידע. אלא הוא כולל גם פרטים רבים נוספים, המפרשים את דברי יוסיפון עצמו. זאת — בעיקר משום שבשעת המשך העבודה על המבוא, הפירוש ליוסיפון, שהודפס בכרך הראשון, היה כבר מוכן לדפוס ולא אפשר היה להכניס לתוכו הוספות ושינויים ללא-גבול. מכאן שבשעת קריאת יוסיפון עצמו יהיה על הקורא להיעזר גם במה שכלול במבוא והמוסיף לפירושן של סתומות הספר.

הכרך השני שבידי הקורא כולל גם את חילופי הגרסאות של יוסיפון ושל הנספחים מתוך כתב יד יד. על חילופי הגרסאות הללו כתבתי בשעתו בהקדמה של הכרך הראשון 'שבלעדיהן הטפסט של הכרך הראשון הוא היפותטי ובלתי-מבוסס. נוסף על כך, רק בשעה שחילופי הגרסאות יהיו בידי הקורא, יעלה בידו להכריע ביניהם במקרים שהכרעה בטוחה לא היתה אפשרית'. הואיל וחילופי הגרסאות נמצאים בכרך אחר, ניתן לעיין בהם בנוחיות. כאשר רצונו של הקורא לעיין בנוסח הטפסט, עליו לפתוח את העמוד בכרך הראשון ולהשוות את הכתוב שם עם חילופי הגרסאות שבכרך השני.

אחרי חילופי הגרסאות באים בכרך זה מפתחות שהוכנו על-ידי מר נפתלי וינטר, נבדקו, תוקנו והושלמו על-ידי. אין אני רואה צורך להסביר את חשיבותם. שהרי בלעדיהם ספר כגון זה הוא ככלי ללא ידית. בין המפתחות מהווה חידוש תעתיק השמות הלועזיים אשר בו נמצאת רשימת השמות הלועזיים, ביחוד הלאטיניים והיווניים ועל-ידם תעתיקיהם העבריים ביוסיפון וב'מעשה אלכסנדרוס'. תעתיק זה חשוב מאוד בשביל אלה החפצים למדוד איך יוסיפון (ומחבר 'מעשה אלכסנדרוס') נוקק למקורותיו הלועזיים ואיך הבין את הידיעות

הכלולות בהם על האישים והמקומות בתקופה העתיקה. תעתיק זה נחזק, משום שיוסיפון העתיק את השמות ככתיבו המיוחד. על-כן, הקורא החפץ, למשל, לדעת מה כתב יוסיפון על קראסוס הרומי או על סקיפיו, עליו לעיין בחעתיק השמות הלועזיים בערכים Crassus ו-Scipio, שם ימצא את החעתיקים העבריים 'גרסוס' ו'שיפיאוס' ורק אז יוכל לעבור ולפנות למפתח השמות העבריים.

לבסוף, חובה נעימה לי שוב להודות למר אברהם שלזין ממוסד ביאליק, שקידם ואירגן את העבודה ושזכיתי בעזרתו היעילה גם בהכנת הכרך השני הזה לדפוס. כן עלי להודות למר יצחק קריספין, מדפוס רפאל חיים הכהן בע"מ ובמיוחד לשתי הסדרות, הגב' בינה פאר ומזל בן-אלי. כלי עזרתה החשובה של השנייה לא היה יכול, כנראה, הכרך הזה לראות אור או היה יוצא בצורה משובשת, משום שהיא הצליחה לסדר את חילופי הגרסאות בחוכמה ובמסירות ישירות מכתבי-יד, תפקיד שייראה כוודאי למומחים בדבר כמשימה כמעט בלתי-אפשרית. כולם קידמו מתוך רצון ודביקות את הופעת הכרך השני הזה של ספר יוסיפון, ובזה תרמו תרומה נכבדה לחוכמת-ישראל.

דוד פלוסר

ירושלים, כסליו חשמ"א

ספר יוסיפון, תכונתו ותקופתו

מבוא: ספר יוסיפון, תכונתו ותקופתו

א. הולדות הנוסח של ספר יוסיפון

1. נוסח יוסיפון של רבינו גרשום

עד שלא ניגש לדון באופיו של ספר יוסיפון, חיבור עברי מימי הביניים המספר על תולדות בית שני, עלינו ליחן דעתנו על תולדות נוסח הספר לפי כתבי-היד והדפוסים השונים שלו, משום שדיון כזה עשוי להוליכנו אל הנוסח המקורי של הספר (נוסח א). בין כתבי-היד של הנוסח המקורי של ספר יוסיפון בולטת קבוצה של שלושה כתבי-יד, שמקורם הראשון היה כתבי-יד שכתבו 'מכתיבת ידו' רבינו גרשום מאור הגולה. חכם זה נולד בשנת 960 לסה"נ בערך ומת בשנת 1028. היות, ולפי שעוד נראה, נתחבר ספר יוסיפון בשנת 953, ובשים לב לחשיבותו של המעתיק שחי זמן קצר אחרי חיבור הספר והיה נוהג להעתיק ספרים, והוא גם ראש חכמי ישראל באותם הימים. ברי ששלושת כתבי-היד הנ"ל שנבעו מכתבי-ידו של רבינו גרשום, שמרו על הנוסח המקורי בפרטים רבים ששונו בכתבי-היד האחרים, ולפעמים אף נשתמרו בהם קטעים שלמים שאבדו בשאר כתבי-היד. כפי שעוד נראה, אף שמר כתבי-יד אחד משלושתם על תאריך חיבור ספר יוסיפון. מכאן מובן שאת הוצאתנו ביססנו בעיקר על שלושת כתבי-היד הללו והקפדנו, במידת האפשרות, לרשום את כל חילופי-הנוסחאות שלהם.

כתב-היד המעולה ביותר של ספר יוסיפון הוא כ"י ירושלים, שצינתי אותו בסימן ת; הוא נרכש על-ידי האוניברסיטה העברית ומספרו בספרייה הלאומית 41280 8°. הוא כולל 119 דף, כתוב כחיבה רבנית איטלקית. בקולופון כתוב: 'נשלם הספר ב"ב לאדר שנת ה' אלפים ומ"ב ליצירה על ידי בנימין רב"י ברבי אברהם יר"ם', כלומר כתבי-יד זה הוא משנת 1282 לסה"נ.

כמעט באותו טיב מבחינת הנוסח הוא כ"י יוסיפון נ, הנמצא בספריית בית-המדרש לרבנים של ניו-יורק, באוסף אדלר, ושם מספרו 1674. אף הוא ממוצא איטלקי. כפי שאפשר לראות הן לפי צורת האותיות והן לפי שגיאות-כתיב ('בדודה' נשתבש ל'בדוחה' וכדומה). מכתבי-יד זה נעדרים הדף הראשון והשלישי וכן נשמט דף אחד. באמצע. כתב-היד השלישי שמקורו הראשון הוא כתבי-ידו של רבינו גרשום הוא כתב-יד רוטשילד¹, המפורסם בציורים הרבגוניים שבו², ואני ציינתיו בציון ד. כתבי-יד זה כולל

1 על כתב-יד זה עיין, כתבי-יד עבריים מצוירים מאוספים בירושלים. מוזיאון ישראל, ירושלים. קטלוג מס' 40, חשרי-חשון תשכ"ח. ספר 18.

2 ברם יוסיפון לא עוטר בציורים. תמונת יהודה המכבי הנמצאת בכ"י זה, דף קלט עא (הבאנו אותה בכרך הראשון, מול השער) מתייחסת לפיוט לחנוכה, הנמצא באותו עמוד.

חיבורים רבים. ספר יוסיפון מתחיל בשולי העמוד א של דף קכת. וממשיך בשוליים — את גוף העמודים הללו תופס המחזור — ותופס את כל העמודים החל מעמוד א של דף קצו עד לע"א של דף רב, שם מסתיים יוסיפון ומתחיל בשוליים 'ספר המדות' לאריסטו. כ"י רוטשילד מס' 24 היה מ-1832 עד 1855 לערך בידי שלמה דה פארנטה בטרייסט, ואז נרכש על-ידי משפחת רוטשילד בפאריס, אך נגנב מספרייתם עם הכיבוש הנאצי והוצע למכירה לספריית ביח"המדרש לרבנים בניו-יורק, בו אוכסן בין 1950 ל-1952, שאז הוחזר לבארון גיימס דה רוטשילד, ובשנת 1957 ניתן בעילום-שם למוזיאון צלאל שבירושלים, שם מספרו 180/51. כתיבתו היא איטאלו-אשכנזית מרובעת ורבנית. האופיינית לצפון איטליה. כמעט כל דף בכתב-היד מעוט ומצויר בזהב ובצבעים בסגנון קרוב לזה של פירארה, ממחציתה השנייה של המאה ה"ט. בעמוד 471 יש לוח-שנים לתקופות (מחזורי לבנה של 19 שנים), המתחיל במחזור ער"א, כלומר ב-1470, והמעיד לפחות על כך שכתב-היד לא נכתב לפני תאריך זה. ייתכן שהמוזמין העשיר, שבשכילו נעשה כתב-היד, נקרא משה בר יקותיאל הכהן, מאחר ששמו נזכר ב"מי שבירך" לעלייה לתורה, בעמ' קי'.

לפי שעוד נראה (עיין סעיף 8) כ"י ירושלים (ת), כ"י ניו יורק (ג) וכ"י רוטשילד (ד) קרובים זה לזה. קירבה זו מוכחת, בין השאר, גם על-ידי ההערה הנמצאת בשלושתם (פרק מ, שורה 10 של הוצאתנו): 'כדברים האלה מצאתי כתוב בספר רבינו גרשום' הרב הגדול מכתיבת ידו. ההערה נמצאת אחרי דברי המחבר, המדבר בלשון 'אני' באומרו: 'ואני התעצלתי לכתוב אותם (כלומר האיגרות) כולם, כי אם כתבתי מעט מאיגרותיהם כאשר מצאתי כתוב על ספר יוסף בן גוריון'. המעתיק מכתב-ידו של רבינו גרשום החזיק בדעה הרווחת, שאכן הספר נתחבר על-ידי יוסף בן גוריון וזיהה את האני המדבר עם בעל כתב-ידו, הוא 'רבינו גרשום הרב הגדול', ובזכות טעותו של המעתיק נודע לנו על מקור כתב-ידו. כפי שעוד נראה, באחד משלושת כתב-היד שמקורם בכתב-ידו של רבינו גרשום, הוא כ"י רוטשילד, בסוף הדיון על האיגרות, שעליהן מדובר במובאה הקודמת, בפרק מ, שורות 43-45 של הוצאתנו, מודיע מחבר ספר יוסיפון על תאריך כתיבת הספר. בשני כתב-היד האחרים של אותה הקבוצה, הם כ"י ניו-יורק וכ"י ירושלים, נמצאת, במקום הקטע האוטוביוגרפי הזה של מחבר ספר יוסיפון, ההערה הבאה: 'כן קיצר רבינו גרשום הדברים' אם כן, שני כתב-היד הללו מהווים שלב מאוחר יותר של התפתחות מזה המשתקף בכ"י רוטשילד. ההערה הזאת באה שם מתוך ההנחה המוטעית שהתאריך אינו אלא תאריך ההעתק של רבינו גרשום. ולפיכך, כמו שעוד נראה, מוכן למה הושמטה גם כשאר כתב-היד והדפוסים ההערה האוטוביוגרפית על תאריך חיבורו של ספר יוסיפון. ניתן להראות ש'רבינו גרשום הרב הגדול' שהעתיק את ספר יוסיפון אינו אלא רבינו

3 ראוי כאן להזכיר את שמו של הסופר יקותיאל בן משה, אשר העתיק כתב-יד בשכיל עמנואל בן בנימין באפיצי על-ידי ביניבנטו בשנת 1472, והוא אולי זהה עם יקותיאל בן משה, אשר כשכילו העתיק כתב-יד אחר, בשנת 1477, אליעזר בן יוסף ב"א Ascoli. עיין H. Vogelstein-P. Rieger, *Geschichte der Juden in Rom*, II, Berlin, 1895, p. 113

4 כאן מוסיף כ"י ניו-יורק: 'ז"ל'.

גרשום מאור הגולה⁵, אשר אולי נולד באותה ארץ, באיטליה, שבה נתחבר ספר יוסיפון, שהרי על רבינו גרשום הגיעה לידינו ידיעה 'שמולדתו היתה באנקונה'. ברי שהוא הכיר את יוסיפון, כפי שניתן ללמוד מחרוז אחד מפיוטיו. בפיוט 'אתה מקדם אלהינו' מספר רבינו

5 כשלושת כהני-היד של יוסיפון רבינו גרשום מכונה 'הרב הגדול' ולא 'סאור הגולה'. כינוי שכינותו בזמן קדום למדי, אבל לא תמיד נקרא כך: למשל, בספר הערוך הוא נקרא 'רבי גרשום', או 'רבינו גרשום', ועיין להלן, הערה 7. — הידיעה שרבינו גרשום מאור הגולה נולד בעיר אנקונה שבאיטליה כלולה בחיבור כרונוגראפי קצר, שנשחמר כשלושה כהני-יד: כ"י מונטיפיורי 479 (קדם כ"י Halberstamm, מס' 227), עמ' 226, כ"י קמברידג' Addenda 539/32, דף 185-186, וכ"י פירנצי (Laurenziana, Plut. 44.2), דף 662-663. חיבור קצר זה כולל תולדות חכמי-ישראל: החכם האחרון הנוכח בו הוא רבינו נסים (כן ראונו גרונדי), שתי במאה הארבע-עשרה. מכחינה פאליאוגראפית נראה שלושת כהני-היד נכתבו במאה החמש-עשרה או השש-עשרה באיטליה. זה לשון החיבור על רבינו גרשום: 'ומן הצרפתים רבי גרשום מאור הגולה שרוב גאוני צרפת קבלו ממנו, וגם הוא נסמך לגאונות, והוא ביאר קצת מסכתות מן החלמח ואמ' עליו שהלך לבבל ושם נשא אחות רב האי גאון, וראיתי כתוב שמולדתו היתה באנקונה'. לידיעה המזוהה על שהותו של רבינו גרשום בבבל ושהיה חתנו של רב האי גאון יש להוסיף שבאותו החיבור גם נאמר שרבי נתן, בעל הערוך, היה חתנו של רבינו חננאל, ובסיפור קצר, שנתפרסם עלידי י. מ. טולדנו, אוצר הגנוזים, 'ירושלים חש"ך', עמ' 14-15, מסופר שרבינו משולם הוצע עלידי הנשיא לישא את בתו. המשפט המסיים 'וראיתי כתוב שמולדתו היתה באנקונה' נמצא בכ"י Cambridge, ובכ"י פירנצי ('וראיתי כתי' שארץ מולדתו באנקונה'). משפט זה חסר בכ"י מונטיפיורי. את החיבור הכרונוגראפי הוציא מכתבי-יד זה D. Kaufmann, 'Liste de rabbins dressée par Azriel Trabotto', *REJ*, v. 24, 1882, pp. 208-225. העובדה שהמשפט על עיר מולדתו אנקונה של רבינו גרשום חסר בכתבי-יד אחד, ניתן להסבירה בשני אופנים: המשפט הוכנס לחיבור לאחר-מכן, או המעתיק דילג עליו מטעם כלשהו. לנו נראה האפשרות השנייה סבירה יותר. כרם, אם תקבל את ההסבר הראשון, חוכל לפרנסו מצד העובדה שככ"י מונטיפיורי, שבו חסר המשפט, לא נזכר שום סופר או מחבר, ואילו בשני כהני-היד האחרים, כ"י קמברידג' וכ"י פירנצי, שבהם מופיע המשפט על אנקונה, כתוב בסוף: 'עד כאן לשון מהר"ר עזריאל טרכוט צרפתי ז"ל'. אפשר אפוא שעזריאל טרכוט הוסיף את המשפט הנ"ל, מאחר שבשני כהני-היד הללו לא נזכר שם אביו של רבי עזריאל טרכוט, קיימות לגבי ויהיו האיש שתי אפשרויות: הוא רבי עזריאל בן יחיאל טרכוט, שמה בשנת 1569, או סבו רבי עזריאל בן חיים טרכוט. על שני האישים הללו עיין פוגלשטיין (עיין לעיל, הערה 3), כך כ, עמ' 93-94. האפשרות השנייה נראית לי סבירה יותר. משום שכבר העיר ד. קאופמן במאמרו, שתלמידו של רבי עזריאל בן יחיאל טרכוט מביא את דברי החיבור הכרונולוגי כדברי 'קונטרס ישן'. מכל-מקום הידיעה 'שמולדתו של רבינו גרשום מאור הגולה היתה באנקונה' היא בוודאי מלאה עניין בכלל וכלפי יוסיפון, שאותו העתיק רבינו גרשום, בפרט. מאחר שהידיעה איננה בלתי-סבירה כשלעצמה ומאחר שזו הידיעה היחידה המפורשת על עיר מולדתו של רבינו גרשום, היא צריכה עיון. ואם הידיעה נילה ידיו ישראל אחי-שמע, וכן אני מודה לידדי אברהם דוד שעמד לימיני בהכנת הערה זו, ועל משפחת טרכוט ואילו היוחסין שלה עיין עתה א. זימר, ידיעות בינאגרפיות על יהודי איטליה מעטו של אברהם גראציאני, קרית ספר, כך מט, תשל"ד, עמ' 440-444). וכן עיין מאמרי ב-*Archives juives*, כך יא, פאריס, 1975, עמ' 1-2 וכן שם, עמ' 17-19, וכן א. זימר, חרביץ מג, עמ' 227-229. לפי הטכסט הנוסף, המובא בשני המאמרים האחרונים, מסתבר שמשפחתו של רבינו גרשום עברה לאנקונה מאוירי (Orin), על זיקתה של ראשית יהדות אשכנז ליהדות איטליה עיין א. גרוסקין, הגירתה של משפחת קלונימוס מאיטליה לגרמניה, ציון, שנה מ, 'ירושלים', תשל"ה, עמ' 154-185. בספרו על ראשית יהדות אשכנז, העתיד לראות אור, טוען א. גרוסקין שרבינו גרשום עצמו לא נולד באיטליה, כרם, הנחה זו אינה מכלתה את האפשרות הסבירה שאכן משפחתו של רבינו גרשום מוצאה מאנקונה שבאיטליה.

6 עיין רבינו גרשום מאור הגולה, סליחות ופזמונים, הוצ' א.מ. הכרמן, 'ירושלים', חש"ד, עמ' כא. רש"י לדניאל יא, יח, מביא מתוך יוסיפון את הסיפור על מות אנטיוכוס, ומסיים אותו במלים: 'עד שמת

גרשום על אנטיוכוס אפיפאנס: 'טפס יוני הוא ומשרתיו רשעים / להשכיח מעמך שמך הנעים, / יעץ להדיח ילידי שעשועים / נפל ונשבר ומת בתחלואים רעים'. ביוסיפון (פרק יח, 12-14) מסופר — על-סמך חשמונאים ב ט, ז: 'ויהי בדרך ויעבור הרכב ממול הפיל, ויצעק הפיל וירגזו הסוסים וישמטו ויהפכו את הרכב ויפול אנטיוכוס מעל הרכב ותשכרנה כל עצמותיו...'. ובמקום אחר (פרק כח, 22) כתוב ביוסיפון על אנטיוכוס: 'וימת בתחלואים רעים', ממש כאותה מליצה כמו בפיוטו של רבינו גרשום. הידיעה שרבינו גרשום העתיק את ספר יוסיפון משלימה את ידיעותינו על פעולות ההעתקה של רבינו גרשום מאור הגולה: הוא העתיק את 'המסורה הגדולה' וגם הגיהה, וכן הגיה את כל התלמוד והעתיק את המשנה. על פעולתו בהעתקת כתבי-יד מעידים מקורות ראשונים⁷. אם כן מובן, שרבינו גרשום העתיק גם את ספר יוסיפון, כדי שהספר ישמש עזר בלימוד התלמוד וספרי המקרא מימי בית שני, לתלמידיו במגנצא שבאשכנז.

2. שאר כתבי-יד של נוסח א של יוסיפון

ברם, כתבי-יד רוטשילד אינו מבוסס רק על אותו כתב-יד של רבינו גרשום הרב הגדול, שממנו נבע כ"י ניריורק וכ"י ירושלים. כ"י רוטשילד תלוי מצד שני בכתב-יד שאבד, ממנו נבעו שני כתבי-יד אחרים והם כ"י ירחמאל (י) וכ"י קאופמן (ק). שאליו הוא קרוב קירבה מיוחדת. האחרון נמצא עתה יחד עם כתב-יד אחרים מאוספו של דוד קאופמן בספריית האקדמיה שבבודאפשט, והוא היה בזמנו בספרייתו של הרב מרדכי מורטארה⁸. כתב-יד אשכנזי זה, המאוחר מכל כתבי-יד של יוסיפון, כתוב באותיות הדומות ביותר לכתביה הקורסיבית שלנו. התחלתו וסופו אבדו. כמו כ"י ז כולל גם כתב-יד ק את ההוספה על ראשית הנצרות ומעשה שושנה ואת ההוספה על מות קליאופאטרה. וכן כולל כ"י ק את 'מעשה אלכסנדרוס' אשר, בשונה משאר ההוספות שהזכרנו, לא הוכנס לכ"י ד.

לכ"י ק — ולכ"י שני, ממנו נבע כ"י ד — קרוב גם כ"י ירחמאל (י), הוא כ"י Ms. 11 Hebr. (2797 שבבדוליאנה באוקספורד⁹). כתב-יד זה נקרא, בדרך-כלל, במחקר בשם

בתחליים רעים'. אם כן, רש"י זכור כאן, מלבד יוסיפון גופא, גם את פיוטו של רבינו גרשום, ועיין גם להלן, הערה 57.

7 ספרים 'מכתבת ידו' של רבינו גרשום מובאים על-ידי חכמים שהיו אחריו, עיין רש"י סוכה מ ע"א ועיין וייס, דור דור ודורשיו, חלק ד, עמ' 314. ועיין גם 'ספר כתב ידו של רבינו גרשום' (מדובר במסכת חולין) אצל א.א. אורבך. בעלי התוספות, עמ' 254, ועיין בעיקר שם, עמ' 529. וכן עיין א. אפטוביצר, מבוא לספר ראבי"ה, ירושלים תפר"ת, עמ' 330-335, וכן אברהם עפשטיין ב-Festschrift לכב' מ. שטיינשניידר, לייפציג, 1896, עמ' 131, ולאחרונה ש. אידלברג, תשובות רבינו גרשום, ניריורק, תשט"ז, עמ' 25-26. אידלברג, באנציקלופדיה העברית, ערך גרשום בן יהודה, מזכיר את הערותו של יעקב בן חיים אבן אדוניו לויקרא ה, מקראות גדולות, וינציאה רפ"ד, שם כתוב: 'וכן נמצא בחומש אחד שכתב ונקד רבינו גרשום מפאריש, והכוונה לרבינו גרשום מאור הגולה.

8 עיין כית המדרש. הוצ' אהרן יעלינעק, חדר ה, עמ' IX: יעלינעק הרפס מכתב-יד זה של יוסיפון בעמ' 1-8 אח חלום מרדכי ותפילת מרדכי ואסתר — לפי הוצאתו פרק ט, 20-84.

9 החלק הראשון של כתב-יד זה הוצא לאור בתרגום אנגלי על-ידי M. Gaster, *Chronicles of Jerahmeel*, London, 1899. ספר זה יצא לאור מחדש בשנת 1971 בהוצאת Kitav, ניריורק, עם מבוא מאת Haim

ירחמאל, אך יותר נכון היה לקרוא לו כשם החיבור שהוא כולל: ספר הזכרונות לר' אלעזר ב"ר אשר הלוי. מן ההקדמה שהקדים האיש לספרו, יוצא שר' אלעזר ראה בחייו הרכה ספרים מעניינים מפוררים ומפוזרים הנה והנה והחליט לקבצם ולחברם בספר אחד. הוא קרא לספרו 'ספר הזכרונות, מכל העניינים והמעשים אשר נעשו מבריאת העולם עד היום הזה'¹⁰ כאשר כתוב בזה הספר. וכן מתברר מן המבוא שר' אלעזר הוא אשר קבע את סדר החומר, ומעיון בספר עצמו ברי שהוא ניסה, במידת האפשרות, לסדר את החיבורים שהכניס לספרו לפי תוכנם בסדר כרונולוגי, מן המוקדם אל המאוחר. וכן כותב העורך, שלא נזקק בשעת כתיבת הספר לסופרים¹¹. ר' אלעזר בן אשר הלוי כתב את ספרו בערך בשנת 1325¹² בחבל רינוס, ובין מקורותיו היה אוסף חיבורים שחיברם ירחמאל ב"ר שלמה¹³, משורר ומלומד שארץ מוצאו היתה, לפי כל הנראה, איטליה: מאחר, שכפי שעזר נראה, העתיק ירחמאל את ספר יוסיפון, בוודאי חי אחרי המאה העשירית, ובוודאי לפני שנת חתקצ"ד (1234), משום שבשנה זו עסק ר' אברהם ב"ר עזריאל מזקני כיהם בכתיבת ספר ערוגת הבושם, שבו הוא מביא פעמים ענייני דקדוק מתוך 'ספר הירחמאל'¹⁴. אם כן, ירחמאל בן שלמה חי במאה האחת-עשרה או השתים-עשרה.

החוקרים לא נתנו, בדרך-כלל, את דעתם על השאלה, כמה מן החומר שב'ספר הזכרונות' לר' אלעזר הלוי לקוח מן האוסף של ירחמאל, והבעיה ראויה למחקר נוסף. עד עתה דנו החוקרים¹⁵ בייחוד בקטעים מתוך 'קדמוניות המקרא'¹⁶, המיוחסות לפילון האלכסנדרוני¹⁷,

S.W. Baron, *A Social and Religious History of the Jews*, New York, Schwarzbauum
1958, vol. VI, pp. 195-197, 421-423.

10 כתב-היד, כידוע, כולל חומר חשוב של הגזירות, החל מגזירות תתנ"ו.

11 ברם, בכתב-היד שלפנינו ניכרות לפחות שתי ידיים. האם יש להסיק מכך שלפנינו לא הספר המקורי אלא העתקה ממנו — או שמא נעזר, למרות דבריו, ר' אלעזר בבני משפחתו? מכל-מקום, ספר יוסיפון, הכלול ב'ספר הזכרונות', כתוב בידי סופר אחד, הוא הסופר אשר כתב את המבוא.

12 על האיש ומשפחתו עיין בייחוד J. Perles, 'Die Berner Handschrift des kleinen Aruch', in *Jubelschrift zum 70. Geburtstag des Prof. Dr. H. Grunetz*, Breslau, 1887, pp. 19-23.

13 עליו עיין, X¹ J.Q.R. [o.s.] XI, A. Neubauer, 'Jerachmeel ben Shelomo', עמ' 364-386, 697-699, וכן עיין כהערותיו של ח' אלבק בתרגום העברי של צונץ, הדרשות בישראל, עמ' 325, וכן עיין צונץ, *Literaturgeschichte*, Berlin, 1865, pp. 485-486.

14 ספר ערוגת הכושם, הוצ' א.א. אורבך, כך ד. ירושלים, חשכ"ג, עמ' 144, וכן ח"א, ירושלים, תרצ"ט, עמ' 281, וח"ב, ירושלים, תש"ו, עמ' 107.

15 עיין L. Cohn, 'Pseudophilo und Jerachmeel', *Festschrift zum 70. Geburtstag Jakob Guttmanns*, Leipzig, 1915, pp. 173-185. יש פרטים במחקר חשוב זה שאינם מדויקים. גם חוקר זה מגזים, לדעתו, בחלקו של ירחמאל ב'ספר הזכרונות'.

16 חיבור יהודי קדום זה היה כתוב בעברית, אך נשתמר רק בתרגום לאטיני. את התרגום הלאטיני הוציא G. Kisch, *Pseudo-Philo's Liber Antiquitatum Biblicarum*, Notre Dame, Indiana, 1949. חרגום עברי חדש של החיבור, נעשה על-ידי א.ש. הרטום, הספרים החיצוניים. תל-אביב, 1967, התרגום האנגלי של R.M. James (שפורסם עם מבוא והערות חשובות בשנת 1917), הוצא מחדש עם הוספות מאלפות על-ידי L.H. Feldman, *Biblical Antiquities of Philo*, Ktav, New York, 1971. כל המחקרים הללו דנים גם בירחמאל. L. Cohn (עיין ההערה הקודמת) הראה שירחמאל חירגם, כנראה בעצמו. את קטעי

ואכן ניתן להראות שקטעים אלה מצא ר' אלעזר באוסף של ירחמאל¹⁸. בשבילנו חשוב לציין שגם ספר יוסיפון, הכלול בכ"י ירחמאל, באמת הועתק על-ידי ירחמאל בן שלמה עצמו. והדבר מתברר מתוך כמה עובדות: ספר יוסיפון מסתיים בכ"י ירחמאל במלים: 'הי לצון חסדו מלפני אלהי השמים וכו', והנה לפנינו האקרוסטיכון 'ירחמאל'. מלבד זה בנוסח של יוסיפון שבכ"י ירחמאל הוכנס השם ירחמאל בן שלמה פעמיים במקום שמחבר יוסיפון דיבר על עצמו בלשון 'אני'¹⁹. העתק של יוסיפון בידי ירחמאל נשתמר ב'ספר הזכרונות' שלפנינו

'קדמוניות המקרא' מלאטינית. והוא אף משער ועכ' 184-185. שירחמאל מצא את הקטעים הללו כבר משובצים במקור לאטיני רחב יותר ואותו תירגם.

17 ירחמאל ידע על ייחוסו של ספר 'קדמוניות המקרא' לפילון האלכסנדרוני. כי בדף 57 ע"א, שורה 19, נאמר לפני קטע, המתורגם מקדמוניות: 'ויאמר פילון ריע יוסף בו גוריון בספרו כי כאשר מת יהושע, לא היה בישראל רועה נאמן' וכו' (ועיין גם Cohen, עמ' 178). מעניין עוד לציין, שבסוף דף 161 ע"ב של כ"י ירחמאל, בגוף הטקסט של ספר יוסיפון, הוכנס כהוספה, אחרי הפרק נח של יוסיפון (לפי הוצאתנו עמ' 274), קטע על פילון האלכסנדרוני, המבוסס בעיקרו על פרק 11 של חיבורו של היירונימוס *De viribus illustribus*. לפי שעד נראה, יוסיפון שבכ"י ירחמאל הוא העתק של ירחמאל עצמו, ויש להניח משום כך שהאינטרפולאציה על פילון היא פרי עטו של ירחמאל בן שלמה. הפרק על פילון מתוך חיבורו של היירונימוס משמש ככתב-יד הלאטיני של 'קדמוניות המקרא' כמבוא לספר, ואפשר היה להניח שהאינטרפולאציה על פילון שביוסיפון של כ"י ירחמאל אינה אלא תרגום עברי של דברי היירונימוס. כפי שמצא אותם ירחמאל בנוסחו הלאטיני של 'קדמוניות המקרא'. ברם, האפשרות הזאת אינה סתתורה על הדעת. בכ"י ירחמאל, דף 207 ע"א-ע"ב, לאחר הנספח שבסוף ספר יוסיפון, נמצא קטע על יוסיפוס ועל אישים נוצריים בימיה הראשונים של הנצרות: גם הקטע הזה מבוסס על פרקים שונים של חיבורו של היירונימוס הנ"ל וכן על מסורות נוצריות נוספות. יש להניח אפוא, שירחמאל מצא את הקטע על פילון באותו מקור נוצרי בלתי-ידוע, שממנו תירגם גם את הקטע על יוסיפוס ועל ראשית הנצרות. הואיל ויש בשני הקטעים הללו עניין, הבאנו אותם כהוספות לספרנו.

18 בדף 267 של כ"י ירחמאל כלול חיבור קטן, הפותח במלים: 'חמש עשרה אותות לפני יום הדין מספר ירחמאל'. ובע"ב, שורות 6-12, אחרי תיאור האותות, תמצא תרגום של 'קדמוניות המקרא' ג, 10. מכאן שגם שאר הקטעים הכוללים חומר מ'קדמוניות המקרא' לקוחים מ'ספר ירחמאל'. והקטעים האלה נמצאים בכ"י בדף 22 ע"א-25 ע"ב, דף 37 ע"ב, 57 ע"א (שורה 19 ואילך) דף 60 ע"ב. הנני מודה לחברי א. זרן על עזרתו בעניין זה. — מסתבר שעוד חיבור אחד, הכלול בכתב-היד שלנו ושיש לו חשיבות לגבי יוסיפון, הועתק בידי ירחמאל עצמו, הוא 'סדר עולם' שסירסמו נויבאור ב'Chronicles', כרך א, עמ' 163-175. XXI, 198-197. חיבור זה יש בו חומר היסטורי, הלכות ממקורות לעזויים, ולפחות בצורתו הנוכחית תלוי בספר יוסיפון, הנוכח שם במפורש (נויבאור, עמ' 166). זאת בשני כתב-היד שבהם נשתמר החיבור: כ"י ירחמאל, דף 230 ע"א-237 ע"א, וכן בכ"י פאריס (326 Hebr.), ממחציתה השנייה של המאה ה-12, דף 121 וכו'. על כ"י זה עיין ד. חוואלואהן, שריד ופליט. קובץ על יד, כרך 1, ברלין, תרנ"ו-נ"ו, עמ' 3-5. ב'סדר עולם' זה, בכ"י ירחמאל, דף 232 ע"א, נמצא קטע, הדן במוח אלכסנדרוס מקדון וחלוקת ממלכתו בין ארבעה נערים. אותו הקטע נמצא גם כאינטרפולאציה בתוך הנוסח של יוסיפון אשר בירחמאל (בסוף פרק י, בכ"י ירחמאל, כף 93 ע"ב). ברי שהמעתיק את ספר יוסיפון זכר כשעה שהעתיק את דבריו על אלכסנדרוס מקדון מה שנאמר על מותו של מלך זה בחיבור אחר שהיה בידו, ועל כן הכניס כאן את הקטע כאינטרפולאציה. אמנם ייתכן שר' אלעזר בן אשר הלוי הוא שעשה זאת, אך מתקבל הרבה יותר על הדעת שזה מעשה המעתיק הראשון של ספר יוסיפון, הוא ירחמאל. אם כן מסתבר ש'סדר עולם' זה היה כבר חלק של אוספו של ירחמאל.

19 שתי ההוספות הללו נמצאות בפרק לה של ספר יוסיפון: כ"י ירחמאל מוסיף בשורה 1, אחרי המלים 'אשר

בשלימות, אולם ר' אלעזר בן אשר הלוי, מחוך החלטתו לסדר את האוסף שלו סדר כרונולוגי, הפסיק לפעמים את ספר יוסיפון בחומר, הנוגע לאותה תקופה, שבה דן יוסיפון במקום פלוני; כך הוכנסו שם לחוך יוסיפון תרגום עברי של הקטעים הארמיים של ספר דניאל — תרגום שנעשה בידי ירחמאל עצמו — מדרשי אסתר וכדומה. לפי העדויות שבכתב-היד נעשה הסידור החדש לא בידי ירחמאל, אלא בידי ר' אלעזר בן אשר הלוי¹⁰, מכאן אנו למדים שתי עובדות: ראשית, כבר ראינו שספר יוסיפון, הנמצא בכ"י ירחמאל, הועתק על-ידי ירחמאל בן שלמה והעתק זה נעשה אפוא, לכל המאוחר, במאה השתים-עשרה; שנית, על סמך בדיקת מקומו של יוסיפון ב'ספר הזכרונות' לר' אלעזר בן אשר הלוי מתברר שיוסיפון, הנמצא בו, אמנם הועתק בידי ירחמאל, אך סודר סידור משני

נעשו אחריה, את ההוספה: 'כי אני ירחמאל בר' שלמה אומר': בשורה 7 של אותו הפרק במקום 'ואני ליקטתי' כתוב: 'ואני ירחמאל בן שלמה ליקטתי'. עיין גם להלן, הערות 232, 233.

20 פרק א של יוסיפון (ולח העכים) כלול בכ"י ירחמאל בדף 26 ולפניו כתוב: 'ידר בעיני אלעזר הלוי לכתוב כאן מתחילת יוסיפון הגדול, לפי שהוא כעניין זה והוא חתלת ספר היוסיפון'. אחרי דברי יוסיפון (דף 26 ע"ב) מוסיף הסופר: 'עד כאן עברי (דברי) היוסיפון והכתוב שלאחריו המתחיל ויהי הקץ (הוא ראשית פרק ב) אכתוב אצל עניין עשו ומלכי אדום. נחזור למליצות ירחמאל'. הסופר אמנם מבדיל כאן, לכאורה, בין יוסיפון לבין 'מליצות ירחמאל', אך הבדלה זו נובעת ראשית מחוך כך שהוא, כמובן, ידע שירחמאל לא חיבר את ספר יוסיפון, ושנית נבע הלשון הזה מחוך כך שהסופר סידר את החומר סידור חדש, ושתי המובאות של דברי הסופר שהכאנו מעידות על כך. פרק ב של יוסיפון (קדמוניות איטליה) נמצא בכ"י בדף 35 (ראשית העמוד) — ע"ב. לפני הפרק רשם הסופר: 'גם פה יישר בעיני לחזור לספר יוסיפון במקום שהנחתי בתולדות בני נח, כי היוסיפון התחיל ספרו אדם שת אניש וביאר שמות משפחות בני יפת ונבולי ארצותם עד כיחם ודודים. כמו שבכתבי למעלה בתולדות בני נח וכתב אחריו את זה הכתוב לפני שני' שדינו של זה להיות קבוע כאן א (ואני) כתבתי פה'. אחרי הקטע הוסיף הסופר: 'עד כאן לשון היוסיפון ואחריו כתב היוסיפון ממלכות דרוש וכורש וספר המכבים וממלכי בית שני עד החורבן, ואכתביהו במקומו ב'ע'יה כולו ככל הנמצא כתוב בספר יוסיפון עד תומס'. עדות מעניינת לכך שיוסיפון, הנמצא בכ"י זה, הועתק באמת על-ידי ירחמאל, תמצא בדף 72 ע"ב. 'הנה נא הואלתי לכתוב את ספר היוסיפון הגדול כמו שהעתיקהו הירחמאלי'. ברם, אחרי פתיחה זו טרם בא המשך של יוסיפון. ההערה הבאה בדף 75 ע"א צריכה פירוש: 'עד זה סיפא דמלחא דלא כתיבתא בספר יהודייתא ומכאן ואילך העתיק ירחמאל מתוודס ויוסיפון בישראל'. לפני ההערה בא בכ"י תרגום ארמי של שירת שלושת הנערים ככבשן האש ואחריה תרגום ארמי של 'מעשה התנין', שניהם מהוספות לדניאל בתרגום השבעים ובתרגום יונו של תיאודוטיון, ואולי הוא 'תודוס', הנזכר בהערה. ההערה עצמה היא, כנראה, של ירחמאל והסופר סיגנו אותה בגוף שלישי: הנכון בה הוא שגם יוסיפון סיפר על מעשה התנין. נוסף על כך יש לשים לב שבקטעי כתב-היד, השייכים, לפי שמסתבר, לירחמאל, מצוטט סתרכון מכפתור וניקולאוס מרמשק במובאות מדומות, ואת השמות למד ירחמאל מיוסיפון: בן נמצאת בדף 29 ע"א מובאה מדומה מיוסיפון: 'וירא יי אליו באלוני ממרא ויוסיפון אומ' כי אברהם ישב באלון ממרא ואותו האלון עמד עד מלך טיארדחיאוס ברומא... נוסח יוסיפון עצמו מתחיל שוב בדף 77 ע"ב, ולפניו הערה: 'ומכאן התחיל יוסף בן גוריון ספרו מלבר שני דסים והם מענין המשפחות והמלכים הקדמונים ואותם כתבתם בתולדות בספר תולדות כמקומם'. כאמור, הקטע מתחיל בדף 77 ע"ב ומגיע עד דף 88 ע"א וכולל את ספר יוסיפון, החל מפרק ג ועד פרק ט, שורה 111. מכאן ואילך בא חומר הקשור במגילת אסתר, ובסוף דף 91 ע"ב רשם הסופר: 'מאגירת המן עד כאן הוא המדרש ואינו מן היוסיפון כלל', ואחרי הסיפור על כסא שלמה מלך ישראל — שבא כאן משום שהוא נמצא גם בתרגום שני למגילת אסתר — חתם הסופר בדף 93 ע"א לנוסח של יוסיפון וסעתיקו כאן. החל מפרק י עד הסוף (כ"י ירחמאל דף 93 ע"א עד דף 207 ע"א). — עיין גם להלן, הערה 113.

בידי רבי אלעזר. מכאן שיוסיפון כבר היה באוסף של ירחמאל בן שלמה שאותו, כנראה כולו, הכניס רבי אלעזר לספר הזכרונות שלו. מן העובדה שיוסיפון סודר על-ידי רבי אלעזר סידור משני יש להסיק, שגם שאר האוסף של ירחמאל שבספר הזכרונות חלו בו ידי רבי אלעזר, ועובדה זו מקשה עלינו למעשה לדעת, מה היתה צורתו המקורית של אוספו של ירחמאל, מה כלל ומה בדיוק הם המקורות האחרים שר' אלעזר בן אשר הלוי הוסיף על אוספו של ירחמאל.

אחד מכתבי-היד החשובים ביותר של יוסיפון הוא כתב-יד איטלקי (Urbinas hebr. LII). הנמצא עתה בספריית הוואטיקאן, אך בא שמה. יחד עם כתב-היד האחרים, מספרייתו של Federigo de Montefeltre, הדוכס המפורסם של אורבינו (1444-1482), כתב-יד אורבינו זה (א) אינו שלם בהתחלתו ובסופו, ובנוסף על כך גם היו חסרים דפים בגוף כתב-היד. כ"י א מבוסס, כנראה, על שתי מסורות, שהרי מצד אחד נוסחו קרוב לזה של כ"י ניו-יורק (ג) ומצד שני לנוסחו המעובד של יוסיפון (נוסח ב). אחד ממקורותיו של כ"י אורבינו היה אפוא כנראה כתב-יד הדומה לזה ששימש בסיס לעיבוד ב.

כתב-יד אחד של ספר יוסיפון היה בספריית טורינו²¹, אך הוא נשרף בשריפה הגדולה בשנת 1904. כתב-יד זה היה מן המאה החמש-עשרה וכתוב בכתב אשכנזי, ולדברי הקאטאלוג דומה היה לנוסח דפוס מאנטובה²², השייך, לפי שעוד נראה, לעיבוד ב של ספר יוסיפון. אף כי אפשר שכ"י טורינו השתייך לנוסח ב של יוסיפון²³ אין הדבר ודאי, רק דבר אחד אינו מוטל בספק והוא שכתב-יד טורינו שאבד לא השתייך לנוסח הארוך, הוא נוסח ג של יוסיפון.

3. התרגום הערבי של יוסיפון

קודם שנדון בנוסח ב ונוסח ג של יוסיפון, עלינו לתת את דעתנו על תרגום ערבי קדום של הספר. בדרך-כלל מקובלת במחקר הדעה, שתרגום ערבי זה נעשה בידי יהודי, ושמו זכריה אבן סעיד התימני. דעה זו מבוססת על ערך שבאנציקלופדיה הספרותית של חאגי חליפה, שחי בין השנים 1609-1657, ובו כתוב²⁴: 'היסטוריה של בני ישראל ליוסף בן גוריון הישראלי האהרוני ההיסטוריון מרבני ארם. טיפל בתרגומה מעברית לערבית וזכריה אבן סעיד התימני הישראלי'. ראשית יש להעיר שזכריה אבן סעיד אמנם נקרא 'תימני', אך כינוי זה אין מובנו שהאיש בא מתימן. שנית יש לזכור, שההערה הקצרה מקורה אצל ביבליוגרף מן המאה השבע-עשרה ולא מאחד מכתבי-היד של התרגום הערבי הקדום של יוסיפון עצמו.

21 *Codices Hebraei...regiae bibliothecae quae in Taurinensi Athenaeo asservantur*, Bernardinus Peyron, Taurini, 1880, pp. 108-9, Codex CXV A. IV. 33.

22 ברם, לפי המובאה בקאטאלוג על-סמך סיום כתב-יד זה הוא לא היה עם כתב-היד שממנו הדפס דפוס מאנטובה.

23 המלים הראשונות של כ"י טורינו אמנם באמת מתאימות לנוסח ב של יוסיפון, אך משום שלפי טבע הדברים ראשית יוסיפון לא נשחמרה בכ"י רבים, אין לנו ביטחון גמור שהתחלה כזאת לא היתה כבר קיימת בכתב-יד מסוימים של הנוסח המקורי.

24 *Lexicon bibliographicum et encyclopaedicum Haji Khalifa*, II, Leipzig 1837, ed. G. Flügel, p. 121, No. 2183.

ואין לדעת אם בידו של חאג'י חליפה היה התרגום הערבי הקדום או תרגום ערבי חדש יותר, שאולי נעשה מטעם 'רבני ארם'²⁵ והוא יכול היה להיעשות אפילו מאחד הדפוסים. מכל מקום ראוי שלא להסיק מסקנות מפליגות על זיהויו של המתרגם הערבי של התרגום הקדום של יוסיפון. רק דבר אחד ודאי: המתרגם היה יהודי.

יותר חשובים לענייננו דברי החכם הערבי הספרדי אבן-חזם (מת בשנת 1063) בספרו על הדתות²⁶, וזה לשונו²⁷: 'וקראתי כהיסטוריה שלהם (של היהודים) שחיברה אדם אהרוני (כהן) שהיה קדום ביניהם ומגדוליהם ומנהיגיהם ואשר נבחר למפקד לשליש של ארצם ולשליש מלחמותיהם ולשליש של צבאותיהם בימי מלחמת טיטוס וחורבן הבית. והיו לו לגבי המלחמות הללו חיבורים גדולים והוא תפס²⁸ את עניין המשיח (כלומר ישו הנוצרי) ע"ה, ושמו יוסף אבן הרון (צ"ל: גוריון) והוא הזכיר את מלכיהם ואת מלחמותיהם עד אשר הגיע אל הריגת יחיא אבן זכריה ע"ה (יוחנן המטביל) והזכירו וזכרון יפה מאד וגידל את דרגתו והזכיר שהוא נהרג בערמה על אומרו את האמת והזכיר את עניין הטבילה באופן יפה שהוא אינו מגנה ואינו מבטל אותה. אחר-כך הוא אמר בהזכירו את המלך הורדוס בן הורדוס: והמלך הרג (קבוצה) מחכמי בני ישראל וטוביהם ומתלמידיהם. ולא הזכיר ביחס לענייניו של המשיח אסא בן מרים עליו השלום (ז"א ישו הנוצרי) יותר מזה'.

עוד נחזור לדברי אבן חזם על יוסיפון, אך כאן עלינו להדגיש שהוא אומר שקרא את הספר, ובוודאי שהיה יכול לקרוא אותו רק בתרגום ערבי. אבן חזם מת בשנת 1063; אם כן, התרגום הערבי הקדום של יוסיפון נעשה כבר לכל המאוחר במחציתה הראשונה של המאה האחת-עשרה. ברור שכונתו של אבן חזם לא ליוסיפוס, אלא ליוסיפון. דבר זה אמנם אי-אפשר ללמוד מן הכינוי 'יוסף אבן הרון' (בן אהרון). כי מלים אלה אולי רומזות כפשוטן לכך שיוסיפוס היה כהן, אך ייתכן, כמובן, שאבן חזם כאמת כתב 'בן גוריון' והשם נשתבש בכתיב-יד. הוכחה מכרעת לכך שאבן חזם קרא את יוסיפון משמשים דבריו על 'הורדוס בן הורדוס', הוא הורדוס אנטיפאס, עליו כתוב במקורו של אבן חזם שהוא 'הרג (קבוצה) מחכמי בני ישראל וטוביהם ומתלמידיהם', דבר שאינו כתוב בכתבי יוסיפוס ולא בעיבוד נוצרי של יוסיפוס, הנקרא הגסיפוס, אך נמצא אצל יוסיפון, שם (נח, 4-5) אתה קורא על הורדוס אנטיפאס 'ויהרג רבים מחכמי ישראל'. הלשון מושפעת, כנראה, מהלשון בקידושין סו ע"א: 'ויהרגו כל חכמי ישראל'; אם כן, מאחר שהמשפט על אנטיפאס שהרג רבים מחכמי ישראל הוא פרי-עטו של מחבר יוסיפון ואבן חזם מצטט אותו, ברי שהוא קרא את יוסיפון

25 הידיעה שיוסף בן גוריון הוא 'מרבני ארם' היא תמוהה. ברם, מן הצד שני, במידה שיכולתי לעיין בתרגום הערבי הקדום של יוסיפון, נראה שלמתרגם היו ידיעות טובות על הגיאוגרפיה של סוריה, ובן הוא ידע ששומרון הוא נאבלוס ויודע שהמקום המקודש של השומרונים נקרא 'הר הכרמל'.

26 הנוסח הערבי בדפוס קהיר, 1321 להגירה, חלק א, עמ' 99-100. תרגום ספרדי של החיבור נעשה בידי Miguel Asin Palacios, והקטע שלנו בכרך 2, מדריד, 1928. עמ' 211-212. — בעניין התרגום הערבי של יוסיפון ובקטע של אבן חזם הנני מודה לעזרתו של חברי ש. פינס.

27 A. Neubauer, 'Pseudo-Josephus, Joseph ben Gorion', *JQR*, XI, 1899, pp. 356-8. הכיר רק חלק המבואה של אבן חזם. והחוקרים האחרים חלויים בדבריו, ועל כן דבריהם אינם מדויקים. ומכאן שיש עתה לתקן גם את מה שכתבתי במאמרי 'מחבר ספר יוסיפון, דמותו ותקופתו', ציון, תשי"ג, עמ' 109, הערה 1.

28 לשון לא-ברור זה נכצא גם במקור.

דווקא, ובוודאי בתרגומו הערבי, ובקשר לכך ראוי לציין שמשפט כעין זה באמת נמצא בתרגום הערבי של יוסיפון²⁹. גם אבן חזם איננו מצטט מלה במלה, לא את המשפט הנ"ל ולא את שאר הפרטים מתוך יוסיפון, ונראה שבשעת הכתיבה לא היה הספר בידו. בגלל הבאתו המרושלת, במידת-מה, את תוכנו של יוסיפון, לא זו בלבד שלא ניתן להצביע על לשונות זהים ממש לתרגום הערבי של יוסיפון ולאבן חזם, אלא גם מה שהוא מספר כאן על יוסיפון אינו מצטיין בדייקנות רבה. הוא נוקט, למשל, לשון בלתי-ברורה ואומר מצד אחד שיוסיפון 'תפס את עניין' ישו, ומצד שני, לאחר שדיבר על הקטל בשל יוחנן המטביל המסופר ביוסיפון, הוא אומר שיוסיפון לא הזכיר ביחס לעניינו של ישו יותר מזה. לפי שעוד נראה (בסעיף 9) לא הזכיר מחבר יוסיפון את ישו כלל, והוא אף לא נזכר בתרגום הערבי שבידינו, אולם שמו מופיע בנוסח ב ונוסח ג של יוסיפון³⁰. ייתכן שהזכרה קצרה מעין זו של ישו הייתה קיימת בכתב-ידו הערבי של אבן חזם, אך דבריו על כך שיוסיפון 'תפס את עניין' ישו הם סתומים, וטעם הדבר שאבן חזם אמנם לא מצא ביוסיפון דבר על ישו, אך בזכרו את יוסיפון לא היה בטוח בכך. מכל מקום, דבריו על יוחנן המטביל אצל יוסיפון, עם שהם בלתי-מדויקים, הם פחות או יותר נכונים. ואם הוא מסיים את דבריו ואומר שלא מצא ביוסיפון על ישו יותר מזה, יש אולי להסיק מדבריו שבתרגומו הערבי של יוסיפון שהיה בידי אבן חזם דובר אמנם על יוחנן המטביל, אך לא על ישו. זה היה, כאמור, המצב הן ביוסיפון המקורי והן בתרגום הערבי של יוסיפון, כפי שהוא נמצא בידינו. ועוד יש לשים לב לכך, שבדומה לבני-דורו גם אבן חזם חשב שיוסיפון נכתב על-ידי 'יוסף בן גוריון' עצמו.

התרגום הערבי הקדום של יוסיפון היה נפוץ מאוד בימי הביניים ונשתמרו ממנו כתב-יד, שרידים כגניזה של קאהיר, ועוד בתקופה החדשה, בשנת 1872, הודפס בבירות³¹. הוא צוטט, למשל, על-ידי ההיסטוריון הערבי אבן-חלדון³², שחשב אף הוא כי יוסף בן גוריון הוא מחבר

29 בקשר לתולדות הנוסח של יוסיפון מעניין לציין שבתרגום הערבי מבונה יוחנן המטביל 'רב חשוב וכהן גדול'. הנוסח המקורי של יוסיפון גרס, כנראה, רק 'יוחנן' סתם. אך רבים מכתב-היד מדברים על 'רב יוחנן' ובנוסף ג הוא גם מכונה 'כהן גדול'.

30 אם כאמת ראה אבן חזם את שמו של ישו ביוסיפון, אי-אפשר שהכוונה לסיפור על ראשית הנצרות, שהדפסנוהו. על-סמך כתב-יד של יוסיפון, בהוספות לספר זה, ולא רק מפני שהסיפור אינו נמצא בתרגום הערבי של יוסיפון, אלא גם משום כך שאילו הכירו אבן חזם היה בוודאי מסכם אותו בספרו.

31 עיין הדיון המאלף אצל H. Vogelstein und P. Rieger, *Geschichte der Juden in Rom*, I, Berlin, 1896, pp. 485-6. ממאמרו של ג. אלוני וא. שייבר (קריה ספר, מח, עמ' 161), מחבר שברשימת הספרים של רב יוסף ראש הסדר, שחי במצרים (מאות 12-13) היה ספר 'יוסיפון הן בעברית והן בערבית'.

32 עיין, W.J. Fischel, 'Ibn Khaldūn and Josippon', in *Homenaje a Millás Vallicrosa*, Vol. I, Barcelona, 1954, pp. 587-598. — עד לתרגום ערבי של יוסיפון הוא גם, 'מדרש רבי דוד הנגיד. ספר בראשית', חירגם מערבית והוסיף מכאן והערות אברהם יצחק כץ. 'הוצ' מוסד הרב קוק, ירושלים, תשכ"ד, המיוחס לרבינו דוד הנגיד. בן אברהם. נכדו של הרמב"ם. שנולד במצרים ביום רביעי, כ"ד טבת, ד"א תתקע"ג (19.12.1212) שנפטר חודש אלול ה"א ס' 1178.1300) בשני קטעים ועמ' קעב-קעב, קצב-ד, המשלימים זה את זה. מספר המחבר באופן חופשי את המסופר ביוסיפון. החל בניקורו של אלכסנדרוס מקדן בירושלים (עיין שם. מבוא, עמ' 16) ועד למותו של ניקנור. בשני הקטעים האלה הוא משתמש במקצת גם במקורות אחרים. בקטע הראשון, למשל, ב'מגילת אנטיוכס', ובקטע השני (עמ' קצט) בסיפור יהודית — שאת שמה אינו מזכיר — שלדבריו הרגה לא את הולופרנס, אלא את ניקנור. המחבר, שכתב,

הספר. מערבית חורגם הספר לאתיאופי³³. אין עדיין הוצאה ביקורתית של יוסיפון בערבית, אך את תוכנו סיכם סיכום מצוין י. וילהאוזן³⁴ בעיקר על-סמך כתב-יד אחד שבפאריס, שנכתב בשנת 1342 לסה"נ³⁵. כן לא זכינו עדיין למחקר פילולוגי יסודי, אשר יבהיר מה יחסו של התרגום הערבי אל הנוסח העברי של יוסיפון: מחקר כזה לא היה בריבוע כל עוד לא היתה קיימת הוצאה ביקורתית של הנוסח העברי. נקווה שבעקבות הוצאתו יבוא חוקר ויבצע גם את המשימה הזאת. מן האמור ברור, שהערותינו בקשר לתרגום הערבי של יוסיפון הן בגדר סברת-עראי בלבד.

כאמור, ערבית, השתמש בתרגום הערבי של יוסיפון. והיות והוא מביא קטעים גדולים למדי של יוסיפון, השוואה של דבריו בערבית עם הנוסח הערבי של יוסיפון תהיה בודאי מאלפת הן בנוגע לתרגום הערבי של יוסיפון והן לגבי אופן עבודתו של מחבר המדרש. העיברה שהמחבר השתמש לא במקור העברי, אלא בתרגום הערבי של יוסיפון. ניתנת לאישור כבר על-סמך השוואת הנוסחים העבריים של יוסיפון עם תמצית יוסיפון הערבי אשר עשה אותו ולהאוזן (עיין להלן הערה 34). ואלה הפרטים שהצלחתי להעלות: בעמ' קעב של 'מדרש רבי דוד הנגיד' מדובר על 'שלוש הכהנים הרעים', ובנוסח העברי של יוסיפון במקום המקביל (פרק יג, 12) מדובר על 'רשעי עמינו'. וקודם, שורה 8, מדובר על 'פריצי עמנו מנילאוס ושמעון ואלקימוס ושאר רשעי עמנו', ואילו בתרגום הערבי ב, 27 (ולהאוזן, עמ' 13) מדובר על 'שלושה רשעים ממשפחת כהנים, מנילאוס, שמעון ואלקימוס; בעמ' קצו נאמר על אכס של שבעת הבנים: 'אחר כך בקשה מה' שיחיש לה מותה ויצרף אותה אל בניה, וקבל אלהים תפלתה ומתה מיד'. לפי ולהאוזן, עמ' 13 (ב, 29) כתוב בתרגום הערבי של יוסיפון שהאם מתה כתוצאה מתפילתה. דבר שאינו נאמר במפורש בנוסח העברי של יוסיפון (פרק טז, 88-91). בעמ' קצו כספר רבי דוד הנגיד שהמלך סלאוקוס 'היה מטביע עם ישראל ונושא אל בית אלהים יתע' הון רב' ועליו נאמר, לפי ולהאוזן, עמ' 11 (א, 24) שהיה טוב אל היהודים ונדיב כלפי ביהמקדש, ואילו ביוסיפון המקורי (פרק יא, 1-2) נאמר על אותו סלאוקוס רק שהיה 'איש רחמים וימשול בנחת על עם יהודה'. הכהן הגדול של אותם הימים נקרא ביוסיפון (פרק יא, 4) 'חונייה', ואילו ב'מדרש רבי דוד הנגיד', עמ' קצד, והמתרגם הערבי של יוסיפון (עיין ולהאוזן, עמ' 11. הערה 4) נקרא הכהן הגדול הזה בשם הרגיל יותר 'חנניה'. ולהאוזן, עמ' 12. הערה 1. מציין שבפרק על תרגום השבעים נאמר אמנם בנוסח הערבי של יוסיפון שהמלך חלמי ביקש מן הכהן הגדול שישלח לו שבעים וקנים חכמים, אך הבקשה שהוא ישלח גם את ספרי-הקודש של היהודים חסרה בנוסח הערבי, וכן המצב גם ב'מדרש רבי דוד הנגיד'. עמ' קצה: ביוסיפון המקורי (פרק יב, 8-9) מבקש לפחות המלך שישלחו אליו 'מן החכמים אשר בירושלים'. ויפרשו לך את חורתם'. במדרש ועמ' קצו) מסופר שכאשר באו הזקנים הללו, ציווה המלך 'לשים עם כל אחד מהם לבלר מן היוונים'. וכן כתוב גם ביוסיפון הערבי (עמ' 12). ואילו ביוסיפון המקורי כתוב (פרק יב, 15): 'ויתן לפני כל אחד ואחד סופרים יודעי לכתוב', ההבדל החשוב ביותר הוא פרט מסיפור מלחמת ניקטור: במדרש, עמ' קצח, כתוב שאז הלכו החשמונאים לסכסטיא, וכן גם בתרגום הערבי של יוסיפון (עמ' 16) — ואילו ביוסיפון המקורי (פרק כג, 23) כתוב: 'וילך שומרונה'.

33 את התרגום האתיאופי הוציא Murad Kamil, *Des Joseph b. Gurion Geschichte der Juden*, New York, 1938.

34 J. Wellhausen, 'Der arabische Josippus', *Abhandlungen der könig. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. Philosophisch-historische Klasse, N.F.*, Band I, No. 4, Berlin, 1897.

35 השתמשתי בספרו של ולהאוזן וגם עיינתי בכתב-יד הנ"ל, בעזרת חברי ש. פינס. — ולהאוזן (עמ' 42-50) דוגל בדעה מוטעית שלתרגום הערבי ולנוסח העברי של יוסיפון היה מקור עברי משותף, גם היו אשר חשבו שהנוסח הערבי שימש מקור לנוסח העברי של יוסיפון (עיין פוגלשטיין-היגר [עיין לעיל, הערה 31] עמ' 485, הערה 13, וביניהם H. Grätz, *Geschichte der Juden*, Leipzig, 1895, V, pp. 235, 295).

בדיקתי העלתה שמסתבר שהתרגום הערבי של יוסיפון לא נעשה ממקור עברי אחר ושונה מן הנוסח העברי של יוסיפון שבידנו, ואין אפוא להניח שבידו של המתרגם הערבי היה איזה יוסיפון עברי טרומי, או נוסח שהתפתח מיוסיפון טרומי משוער שכזה; אף אינו נראה שהמתרגם הערבי תירגם איזה עיבוד של ספר יוסיפון שלנו אשר אבד, אם כי אפשרות אחרונה זו, שאינה לדעתי סבירה כלל, אין לדחותה דחייה מוחלטת. טעמים רבים יש להנחתנו שאכן הטכסט. שממנו תורגם התרגום הערבי. הוא הנוסח העברי המקורי של יוסיפון שלנו. זאת אפשר, לדעתנו, להכיר, אף-על-פי שהמתרגם הערבי נהג כלפי מקורו בחופש רב: הוא, מבחינה מסוימת, כתב, כביכול, את הספר מחדש, סידר את הסיפורים לפי טעמו, ואף הוסיף הוספות קטנות. ברם מצד שני, כדי להקל על הקורא, הרבה לדלג על פרטים רבים ובייחוד על שמות³⁶. מעניין שלמרות נטייה זו דייק המתרגם הערבי במסירת מספרים דיוק רב ועלה בדייקנות זו על דרכי מחבר יוסיפון העברי, ודיוק מיוחד זה הוא המאפשר לנו להכיר שהתרגום הערבי תלוי בנוסח של יוסיפון שבידינו. לאותה מסקנה גם נגיע, אם נעייין בשמות הפרטיים שבתרגום הערבי: יתברר שבדרך-כלל אותם השינויים בשמות ששינה מחבר יוסיפון כלפי מקורותיו תמצא גם בתרגום הערבי של הספר³⁷. מעניין ביותר לגבי בעייתנו הוא שבמקרים רבים נשתמרו בתרגום הערבי הצורות האיטלקיות של השמות הפרטיים, שבהן השתמש המחבר³⁸, שהרי מחבר ספר יוסיפון הוא יהודי איטלקי. מאחר שהלשון האיטלקית של מחבר יוסיפון בולטת בתוך הנוסח העברי הנוכחי לא רק כאשר לשמות, יש בצורות איטלקיות של שמות מסוימים בתרגום הערבי של יוסיפון אסמכתא חשובה להנחתנו, שהעיבוד הערבי נעשה על-סמך הנוסח העברי המקורי שלנו³⁹. בייחוד מעניין הדבר, שכמו ביוסיפון העברי כן בתרגום הערבי נקרא האיש, ששמו במקור הלאטיני (הגסיפוס ה, 22), בשם אמיתי (יוסיפון, פרק פא), והרי השם אמיתי הוא מפורסם ביהדות דרום-איטליה. החשוב ביותר בעניין תלותו של התרגום הערבי בנוסח המקורי העברי של יוסיפון הוא, שלא הצלחתי למצוא בתוך התרגום הערבי של יוסיפון שום עקבות נוספים של אותם המקורות הלועזיים, אשר השתמש בהם יוסיפון העברי שבידינו. מכאן יוצא כמעט בהכרח, שבידי המתרגם הערבי לא היה טכסט של יוסיפון שכלל פרטים אחרים ונוספים אשר אינם נמצאים בטכסט העברי שלנו, ואשר נמצאים במקורות שהיו בידי יוסיפון. השאלה, אם המתרגם הערבי היו לו, מלבד יוסיפון העברי, עוד מקורות אחרים, אינה משנה את התמונה הזאת.

חשוב גם לציין, שהמתרגם הערבי חזר על הרבה מן הדברים הזרים והמזוהים שהם פרי

36 לכך שם לב כבר ולהאוזן (עיי' לעיל, הערה 34). עמ' 45, הערה 3.

37 חלק של החומר תמצא אצל ולהאוזן, עמ' 43-45. את העובדה שבתרגום הערבי אשתו של הורדוס אנטיפס נקראת הרודיאס, והשם חסר במקור העברי ניתן להסביר שני הסברים: המתרגם הערבי הכיר את השם במקור אחר, או שמא הוסיף את השם מעתיק נוצרי. — מכל-מקום, אם המתרגם הערבי אומר שיוחנן המטבילי י' הטביל את היהודים למחילת חטאים, הוא כושפע מלשונות נוצריים, עיי' להלן, הערה 127.

38 על כך עיי' פוגלשטיין-ריגר (עיי' לעיל, הערה 31). עמ' 486.

39 אין בכך, כמובן, הוכחה חותכת, משום שמסיבות מובנות קיימים דווקא מקרים שמעבד ספר מוצא מארץ מולדתו של קדמו. כך נראה שהמעבד של יוסיפון שנסה ג הוא פרי עט, מוצאו מאיטליה, כמו המתרגם הראשון.

השערותיו של מחבר יוסיפון, או מותנים ברוח תקופתו, ואשר היסטוריון מודרני לא היה כותב אותם. כבר עמדנו על עניין השמות הפרטיים ובייחוד על השם אמיתי. התרגום הערבי לא רק פותח באותו לוח העמים, אשר בזכותו ניתן לקבוע את זמן חיבורו של יוסיפון, אלא הוא אף ממשיך ומספר את הסיפורים המוזרים על קדמוניות איטליה (ביוסיפון פרק ב), סיפורים מוזרים שמחבר יוסיפון מצא במקור שאבד, או חיבר אותם על סמך כמה מקורות כאלה. כן, למשל, חוזר המתרגם על השקפתו המשוונה של מחבר יוסיפון, ששלטון רומי היה בידי 'ישיש' ושלש מאות ועשרים יועציר' (עיין הערה ליוסיפון, פרק ב, שורה 133). בדברו על שולחן-הזהב שבבית-המקדש (ולהאון, עמ' 12, § 25), חוזר המתרגם על סברתו של יוסיפון (פרק יב, 23–25) שעל השולחן הזה היתה מצוירת מפת מצרים ומהלך הנהר יאור. לפי יוסיפון (יד, 1–2), מזהה גם המתרגם הערבי (ולהאון, עמ' 13, § 28) את אלעזר הנהרג בגזירות אנטיוכוס עם אלעזר הקשור בתרגום השבעים. וכן חוזר התרגום הערבי (עמ' 14–15, § 37) על הסיפור האגדי-למחצה על גדולתם של הרומיים שביוסיפון (בא, 1–57). אם המתרגם יודע לספר (עמ' 16, § 40 סוף), שזרעותיו של ניקנור היווני ניתלו על שער ניקנור, הרי אין ספק שהוא חלוי בדברי יוסיפון העברי (כד, 67, ועיין ההערה שם), והוא הדין בידיעה המוזרה (ולהאון § 16, 43) שיוחנן הורקנוס קיבל את שמו השני לפי גיבור-חייל אחד (יוסיפון כז, 2–4). ואם בתרגום הערבי נאמר (עמ' 18, § 47), בניגוד למציאות, שליוחנן הורקנוס היו שלושה בנים, מקורה של ידיעה בלתי-מדויקת זו הוא ביוסיפון שלנו (ל, 37–38, עיין הערה שם). גם ההערה שאלכסנדר יניי נחל מפלה, מפני שבטח בגבורתו ולא באלוהים (ולהאון, עמ' 19, § 49), מקורה ביוסיפון (לב, 55) ולא במקורותיו. כדוגמה אחרונה נביא את דברי יוסיפון על כוסחבורוס (מט, 4–18). לפי יוסיפון ביקש זה 'להוציא את אדום מתחת יד יהודים, ויקם את צלם הקדמוני אשר לאדום', ואצלו הסתחרו אנשים 'מזרע החשמונאים מבני המלוכה'. שתי הידיעות האלו הן סברות האופייניות לדרך עבודתו של יוסיפון, והן גם נמצאות בתרגום הערבי של הספר (עמ' 29, § 78).

ראינו שהמתרגם הערבי של יוסיפון שותף למקורו בוריוחיו, שאף הן פועל-יוצא של אישיותו המופלאה והסגולית של מחבר יוסיפון. עלינו להסיק אפוא מכל האמור, שאף-על-פי שהמתרגם הערבי של יוסיפון מתייחס אל מקורו על דרך הפאראפראזה, לעיני המתרגם היה הנוסח המקורי העברי של יוסיפון שהוא גם בידינו. ברור שהנוסח שממנו חורג יוסיפון, לא היה העיבוד המרחיב, הוא נוסח ג. לא זו בלבד שדבר כזה בלתי-סביר כשלעצמו, שהרי התרגום הערבי נעשה לפני שנת 1063, היא שנת מותו של החכם הערבי אבן חזם שקרא בספר יוסיפון, וקשה להניח שכבר אז היה קיים נוסח ג של יוסיפון, אלא בתוך התרגום הערבי עצמו אינה ניכרת שום קירבה אל נוסח ג של יוסיפון. לנו נראה שהתרגום נעשה מן הנוסח המקורי ממש של יוסיפון, הוא נוסח א, ולא מנוסח ב. שתי עובדות עשויות לקבוע ביתר דיוק את מקומו של כתב-היד העברי שממנו תורגם התרגום הערבי, ונעמוד על שתייהן בהמשך הדיון (בסעיף 8 של המבוא) ביתר פירוט. העובדה הראשונה היא, שקיימות שתי השמטות המשותפות לתרגום הערבי ולכ"י אורפינו (א) וההשמטה השנייה היא הארוכה והחשובה, כיון שהיא פוסחת על סיפורי דריוש שביוסיפון. העובדה השנייה היא שכמו בכתב-יד אחד של נוסח א, הוא כ"י קאופמן, ובנוסח ב — וכמובן בנוסח ג — של יוסיפון, גם בכתב-ידו העברי של המתרגם הערבי היתה כבר קיימת

האינטרפולאציה, הכוללת את הרומאן על אלכסנדרוס מקדון ('מעשה אלכסנדרוס'). ברם, לפי המצב הנוכחי של כ"י אורבינו אין לדעת, אם לא כלל גם הוא את 'מעשה אלכסנדרוס', כי דווקא במקום זה חסרים ממנו דפים הרבה⁴⁰. אם כן, קיימת לפחות האפשרות שכתב-היד העברי שממנו נזרעם התרגום הערבי היה שונה מן הנוסח כפי שכתבו מחבר יוסיפון עצמו. הדומה לכ"י אורבינו לא רק בשתי ההשמטות, אלא גם בכך שכלל כאינטרפולאציה את 'מעשה אלכסנדרוס'. כבר עמדנו על כך (בסוף סעיף 2), שאחד משני מקורותיו של כ"י אורבינו היה כנראה כתב-יד הדומה לזה ששימש בסיס לנוסח ב של יוסיפון, ואפשר שכתב-יד עברי מסוג זה היה בידו של המתרגם הערבי, אך המציאות אפשר שהיתה מסובכת יותר⁴¹.

4. נוסח ב של יוסיפון

נוסח ב של יוסיפון נוצר כך, שכתב-יד אחד משובש של הנוסח המקורי עיבוד סגנוני; לוטשו וסולקו קשיים סגנוניים אמיתיים ומדומים של הספר, ובכך אבדו הן פרטים חשובים של הספר, והן במידה רבה סגנונו המקורי. כתב-היד שממנו נעשה העיבוד ב כלל — בדומה לכ"י ק⁴² — והתרגום הערבי של יוסיפון — כאינטרפולאציה את 'מעשה אלכסנדרוס', שנמצא אפוא בכל הטקסטים של נוסח ב.

נוסח ב נשתמר בכ"י ואטיקאן 408 ובהוצאה הראשונה שהודפסה סמוך לשנת ר"מ כמאנטובה בידי אברהם כונת. כתב-יד איטלקי ואטיקאן 408 (ר) מסתיים בדברי הסופר עצמו: 'וחשלם מלאכת הקדש בחמישי בשבת בעשרי' ושמה בכסליו בשנת מאתים וארבעה לפרט האלף הששי ליצירה [1444] על ידי אליא המלמד בכאמר משה ז"ל וכתבתי אותו בפאנו (Fano) עבור נצרי אחד שמו ינוצו מניתי⁴³ מפייורנצא שבא הנה עבור משדורי מפייוריניני לאדון קונטי פרנציסקו שיחיה וקבלתי שכירותי משלם ע"י אנטיראה (Andrea?) דאנטוניאו דלילנצי ה' שזיכני להשלימו הוא יזכני לראות בבניין היכלו ואולמו וישלח לנו משיחנו ובא לציון גואל לגאלינו ונפוצות יהודה יקבין עם כל בני ישראל ייגל יעקב וישמח ישראל. וכתבתי אותו בכמו ח' שבועות'. בכ"י ר נמצא גם חלק של הסיפור על ראשית הנצרות ונראה שסופר כתב-היד (או אחד מקודמיו) הכיר את הסיפור בשלימותו⁴⁴.

40 הלאקונה מצוינת בכתב-יד בסוף הדף למטה על-ידי הערת סופר: 'חסר יותר מעשרה דפי'. הטקסט נפסק בכתב-יד בסוף הדף לפני התיבה 'הוצאו' שבפרק י, 58, של יוסיפון, ומתחיל שוב בראשית הדף הבא שנשתמר. במלים 'מיליאוס ושמעון' שבפרק יג, 8, של יוסיפון, 'מעשה אלכסנדרוס' הוכנס לתוך יוסיפון בפרק י, 72 לפני המלים 'ואלכסנדרוס הלך על דרוש למלחמה'.

41 ראשית, איננו יודעים אם 'מעשה אלכסנדרוס' היה פעם בכ"י אורבינו, שנית, משום-מה נמצא 'מעשה אלכסנדרוס' גם בכ"י קאופמן, ועל-ישי, שתי ההשמטות. המשותפות לכ"י אורבינו ולתרגום הערבי, אינן בנוסח ב (ובנוסח ג) של יוסיפון.

42 על כ"י אורבינו עיין לעיל, הערה 40.

43 Gianozzo Manetti (1396-1457) על כתב-יד עבריים של מלומד נוצרי חשוב זה עיין / U. Cassuto, *Manuscripti Palatini hebraici*, pp. 44-7.

44 כפי שער נראה כסעיף 9, סיפור זה, או עקבותיו, היה משותף לכל נוסח ב של יוסיפון.

כתב-היד, שהונח כיסוד ההוצאה הראשונה של יוסיפון, היא הוצאת מאנטובה (מ)⁴⁵, היה גירסה משובשת ומרושלת ביותר של נוסח ב. בכתב-היד הזה של אותה הגירסה, שממנו הדפיס אברהם בר' שלמה כונת. הושמט כל זכר של יוסף בן גוריון (הוא יוסיפוס) בתור סופר ומקור לספר יוסיפון: בהוצאת מאנטובה מופיע יוסף בן גוריון אך ורק כאחד האישים שפעלו בימי מלחמת היהודים נגד רומי⁴⁶. השמטת יוסף בן גוריון כבר היתה בכתב-ידו של אברהם כונת ולא נעשתה על-ידו, שהרי בשער הוצאת מאנטובה נקרא הספר 'ספר בן גוריון', ולא עוד אלא שבאחרית הדבר כותב אברהם כונת במפורש שאת הספר 'חיברו איש אלהים גבור חיל משה מלחמה כהן לאל עליון. הנקרא יוסף בן גוריון'⁴⁷. גירסה דומה ביותר לנוסחו של דפוס מאנטובה כבר היתה במאה השלוש-עשרה בידי הנויר הספרדי ריימונדוס מרטיני, לפי שניתן להיווכח מן המובאות מיוסיפון שבספרו *Pugio fidei*⁴⁸. כתב-יד של אותה גירסה אף שימש מקור לספר העממי הנפוץ. הוא 'ספר הישר'⁴⁹, שאף הוא נתחבר,

45. היא יצאה לאור על-ידי אברהם כונת במאנטובה, סמוך לשנת ר"ס (1480) וחזרה והדפסה בשנים חורג'ו-הרע"ג (1896-1913) בברדיטשוב על-ידי דוד בן נפחלי בארון גינצבורג, ואת ההקדמה להוצאה זו כתב אברהם כהנא. את החלפת הוצאת מאנטובה — הפרקים א-ט של הוצאתנו חירגס לאיטלקית. הוסיף מכרז ופירוש 1969 Barulli, *Josephon Chronaca Ebraica del Sepher*, A. Toaff.

46. מעשה השמטת זכרו של יוסף בן גוריון כסופר וכמחבר היתה מעשה מכון של איש שקדם לאברהם כונת (עיין ההערה הבאה). והיא נעשתה בחיך אותה הגירסה שאליה השתייך כתב-היד שממנו הודפסה הוצאת מאנטובה. שכן נוסח השווה לזה של הוצאת מאנטובה היה כבר בידי הנויר הספרדי ריימונדוס מרטיני (המאה השלוש-עשרה). כפי שיוצא לנו מן המקיסות שהוא מביא מספר יוסיפון. בין השאר הוא מצטט את המשפט. שבו נזכר יוסף בן גוריון לראשונה (פרק ח, 7-10, *Pugio fidei*, הוצאת Voisin, עמ' 275-6), בדיוק כנוסח מאנטובה (שם, הוצאת גינצבורג, עמ' נ). אלא שהמלים 'ועל ספר יוסף בן גוריון הוא יוסיפון אשר הגלה אותו טיטוס בן אספסיאנוס' הושמטו בהוצאת מאנטובה ונמצאות אצל מרטיני. עיין גם להלן, הערה 223.

47. המשך דברי אברהם כונת על יוסף בן גוריון הוא: 'מלבד הספרים ספרי החכמות אשר חיבר, כי הוא היה ראש למחברים אחר שלמה המלך ע"ה, הידיעה שיוסף בן גוריון חיבר 'ספרי החכמות' מקורה ביוסיפון, פרק מט, 72-73: 'כי ספרי חכמות עשה יוסף בן גוריון'. ברם. בהוצאת מאנטובה עצמה (עמ' שב) הושמטה כאן כל הזכרת יוסף בן גוריון כמחבר (בהוצאתנו פרק מט, 72, החל מ'כאשר כתוב' עד סוף שורה 73). קביעתו השנייה של אברהם כונת. כי יוסף בן גוריון 'היה ראש למחברים אחר שלמה המלך ע"ה' מבוססת אף היא על דברי יוסיפון (לה, 4-5). ושוב. בהוצאת מאנטובה, עמ' רד, הושמט, כמובן, גם הקטע הזה. מכאן שאברהם כונת לא רק ידע מפי אחרים שמייחסים את ספר יוסיפון ליוסף בן גוריון, אלא גם ברור שמלבד כתב-היד. שבו חלו ההשמטות הנ"ל ושממנו הדפיס את הוצאתו. היה בידי לפחות עוד כתב-יד אחד של יוסיפון. שבו לא הושמט זכרו של יוסף בן גוריון כמחבר. עיין גם להלן, הערה 223.

48. עיין לעיל, הערה 46.

49. על ספר זה עיין י.ל. צונץ, הדרשות בישראל, נערך והושלים על-ידי ח. אלבק, ירושלים תש"ו, עמ' 69-70 וההערות שם. ההוצאה הראשונה היא ויניציאה שפ"ה (1625), אולם לפי כל הנראה, הוצאה זו נכעה במישרין או בעקיפין מהוצאת נאפולי שאברהם. המהדיר של הוצאת ויניציאה, ר' יוסף בן שמואל הקטן. מעיר פיס, עבר משם לליוורנו והוא כותב במבואו שבעדנו בעיר פיס טרח להשיג עותק של 'ספר הישר' ומוזכר כתב-יד עתיק ובלתי-ברור לקריאה ושני העתקים ממנו: אחר-כך הוא אומר שספרים רבים נשרפו במלחמות שבאפריקה והוא שוב התחיל לחפש אחר הספר בהיותו בליוורנו, עד שהצליח ונשלח לו עותק מאפריקה. יש לשים לב לכך שהמהדיר אינו אומר שהעותק היה אחד משלושת כתב-היד של הספר שהיו קודם בידו, ואין ספק שההקדמה, הבאה בהוצאת ליוורנו אחרי המבוא של ר' יוסף בן שמואל הקטן, היתה

כמעט כוודאות. בספר⁵⁰. אם כן, הגירסה שהדפסה בדפוס מאנטובה היתה קיימת בספרד כבר במאה השלוש-עשרה⁵¹, ומשם אולי מוצאה. אותה גירסה של נוסח ב של ספר יוסיפון שימשה, לפי שעוד נראה, יסוד להוצאת ויניציאה של יוסיפון, עד שהמו"ל השיג את דפוס קושטנטינה והמשיך להדפיסו (עיין להלן). ייתכן שאף הנוסח הראשון שהיה בידי דפוס

בעותק של 'ספר הישר' שנשלח למהדיר ושמכנו הדפיס את הוצאתו. והנה מן ההקדמה ניתן, לפי כל הנראה, ללמוד, שזו ההקדמה לדפוס נאפולי של 'ספר הישר' שאבד, ואף-על-פי שהקדמה זו כוללת גם פרטים רמיוניים על 'ספר הישר', קשה מאוד לפקפק בכך, שאכן המחבר האלמוני של ההקדמה באמת חיבר אותה כשביל הוצאה בדפוס. בעל ההקדמה אומר, בין השאר, שהוא בא 'אל עירנו עיר נאפולי אשר תחת יד מלך ספרד יר"ה' ושהוא שם 'מנחת נפשנו להדפיסו' (ואת 'ספר הישר') 'בעט ברזל ועופרת', גם הסיבה לאבדן דפוס נאפולי מתבהרת מן הדברים הבאים של ההקדמה: 'ומעתה התחלנו להדפיס ממנו ג' ספר ליהונתן ביד אנשי בריחנו אנשי גאולחנו להתפשט ממנו בכל דור דור, עיר ועיר, משפחה ומשפחה, מדינה ומדינה... אם כן יוצא, שדפוס נאפולי של 'ספר הישר' נדפס רק בחמישים עותקים, ועותק אחד — או העותק ממנו — הגיע לידי המהדיר של דפוס ויניציאה, וזה הדפיס את העותק יחד עם ההקדמה שבו. — טענתו של ל. גולדשמידט (במהדורת 'ספר הישר' שלו, ברלין, 1923, עמ' VIII) שדפוס נאפולי לא היה קיים, מתבססת על הנחתו המוטעית 'כי בנאפולי... לא נודע עוד השם דפוס והפעל דפס כמכוון בעתה' ספרים על-ידי אותיות מתכת בעזרת מכונת הדפוס'. והנה הטיב עמי ידידי אברהם רוזנטל והראה, שלא כן הדבר. אנו גורסים בדפוס נאפולי: 'מלאכת דפוס' (ראב"ע על התורה, רמ"ח). 'העתיקו וחקקו בדפוס' (חובות הלבבות, ר"ן), 'אומני הדפוס', 'הספרים אשר הועתקו מהר בדפוס' (פי' רמ"ץ עה"ת, ר"ן), 'שאר הספרים הנדפסים... והנה הסכמנו להדפיס זה הספר' (ס' השרשים, רנ"א), 'כי אמץ כוחנו להעשות בדפוס' (פוח"מ, רנ"ב), 'מלאכת הדפוס', 'לחקק על הדפוס' (פי' בחיי חב"ה, רנ"ב). אם כן, טענתו של ל. גולדשמידט נגד קיום הוצאה נאפולי של 'ספר הישר' מתבטלת. לדעתו של גולדשמידט מצטרף יוסף דן, לשאלה דפוס נאפולי של ספר הישר, קריית-ספר, מט. כסלו-אדר תשל"ד, עמ' 242-244, ועיין גם את מאמרי: 'סיני עה, תשל"ד, כנה כנה, שם, עה, תשל"ו, קצו-קצח.

50 וכך אנו קוראים בהקדמה להוצאה הראשונה של 'ספר הישר' (עליה עיין ההערה הקודמת): '... וראוי לספר ולקרות בו אחר קריאת ההגדה. כי מובטח הוא שיש לו שכר גדול, וכך אנו עושים היום בגלוחנו בארצות ספרד... על טעמים נוספים לכך שאכן 'ספר הישר' נתחבר בספרד, עיין צונץ, דרשות, עמ' 70, עמ' 324, הערה 171, וכן ל. גולדשמידט בהוצאתו, עמ' VI.

51 החוקרים משערים ש'ספר הישר' נתחבר במאה האחת-עשרה או השנים-עשרה. ועיין ההערה אצל צונץ, דרשות, עמ' 6-325, הערה 172. לשאלה זמן חיבורו של 'ספר הישר' אולי מעניין להשוות קטע מ'דברי הימים של משה רבינו' שבדפוס ויניציאה ד"ש (1540), דף ו, ודברי החיבור הזה ב'ספר הישר', דפוס ויניציאה, קלה ע"כ-קלו ע"א ובכ"י ירחמאל, דף 41, עמ' ב. בדפוס של 'דברי הימים של משה רבינו' כתוב: 'וזכראת בלעם בן בעזר כי נלכדה העיר, עונן וניחש ופרח באור הוא ובניו וינוסו אל מצרים לפרעה וישבו עמו וישבו איש אל ביתו' אותו המשפט בערך נמצא גם ב'ספר הישר', אך אחריו בא ההסבר הבא: 'הם המה החרטומים והמכשפים הכתובים בספר התורה העומדים נגד משה כביאי ה' על מצרים את כל המכות' בכ"י ירחמאל לבש ההסבר הנ"ל את הצורה הבאה: 'המה החרטומים המכשפים הכתובים בספר הישר היועצים את פרעה לאכזר שם יעקב מעל פני האדמה'. לפי שראינו, עסק מחבר כ"י ירחמאל בכתיבתו בערך בשנת 1325, ואם הזכרת ספר הישר בכ"י ירחמאל אינה כינוי מליצי לתורה, אלא מציינת שאותו הסיפור על בלעם נמצא גם ב'ספר הישר', הרי לך רמז לכך ש'ספר הישר' נתחבר לא יאוחר מן המאה השנים-עשרה. ברם מצד שני יש לשים לב לכך, שהדפוס של 'דברי הימים של משה רבינו' עצמו מסתיים במשפט: 'ויתר דברי משה ואשר עשה הלא הם כתובים בספר הישר, ואותו המשפט, בהרחבה, נמצא גם בכ"י ירחמאל, בסוף דף 46 ע"ב. אם כן, אין חשיבות רבה להזכרת שמו של ספר הישר בכ"י ירחמאל לשם קביעת זמן חיבורו של 'ספר הישר'.

ויניציאה מקורו בספרד. מיד נראה שאותה גירסה של נוסח ב המיוצגת, בין השאר, על-ידי דפוס מאנטובה, שימשה גם בסיס לנוסח ג.

כתב-יד של נוסח ב של יוסיפון היה גם בידי פרשן המקרא הנודע, הוא רבי שמואל מסנות, שהשתמש בספר יוסיפון כאשר חיבר, בשנת 1276 לספירה, את פירושו לספר דניאל⁵². מלבד הפירוש לדניאל, לעזרא ונחמיה פורסמו גם פירושו של החכם לספר איוב⁵³ ולספר בראשית⁵⁴, ופירושו לספר דברי הימים נמצא רק בכתב-יד. המחבר חי בארצות המזרח, אך נקרא גם 'צקילי במדינת טוליטולה', ואולי נולד אביו בטולידו אשר בספרד וגלה משם לסיציליה, או להיפך, או אפשר שצקילי הוא שם משפחה. מכל מקום, מסנות הגיע לארס-צובה ושם כיהן כראש-ישיבה⁵⁵. מכאן שאי-אפשר לדעת, מאיזו ארץ היה כתב-היד של יוסיפון שר' שמואל מסנות השתמש בו. המחבר מצטט את יוסיפון רק בפירושו לדניאל, ובמקרה זה סוטה המחבר משיטתו שלא להזכיר את שמות מקורותיו: את יוסיפון העברי הוא מזכיר בשם 'ס' בן גוריון. הוא מזכיר את יוסיפון בפירושו לספר דניאל חמש פעמים: במובאה הארוכה מתוך יוסיפון, בפירושו לדניאל ה, ל (עמ' 56-57), נדון בהמשך; בפירושו לדניאל ו, ו (עמ' 65) כותב המחבר 'שכן אמר יוסף בן גוריון: ארבע הם ארבעה ממזרים שחלק להם אלכסנדרוס מקדון לפני מותו את מלכותו'. הדברים הבלתי-מדויקים מתייחסים ליוסיפון. פרק י, 74-81, אך ייתכן שהמחבר מצטט כאן את יוסיפון בעקיפין. מתוך דברי רש"י לדניאל ח, כב, המזכיר שם את 'יוסף בן גוריון' במפורש⁵⁶. גם ההזכרה השלישית של 'יוסף בן גוריון', לדניאל יא, ב — שמקורה הראשון הוא יוסיפון, פרק ח, 34 — לקוחה מרש"י למקום. ההזכרה הרביעית מתייחסת לדניאל יא, יז (ענין יוסיפון, פרק טז, 1-4), ואף היא מקורה ברש"י למקום. הוא הדין בהזכרה האחרונה, החמישית, לדניאל יא, יח (יוסיפון, פרק יח): שהיא לקוחה מרש"י⁵⁷.

מן ההזכרות של 'יוסף בן גוריון' אצל ר' שמואל מסנות שייחדנו עליהן את הדיבור עד עתה לא היינו יכולים לומר בביטחון, שאכן הכיר המחבר את יוסיפון עצמו. ברם, כאמור, בפירושו לדניאל ה, ל (עמ' 56-57) נמצאת מובאה ארוכה מתוך יוסיפון, פרק ג, 1-62,

52 עיין: מדרש דניאל ומדרש עזרא, מאת שמואל כן רכי נסים מסנות, יוצא לאור בפעם הראשונה על-ידי יצחק ש. לנגה ושמואל שורן, מקיצי נרדמים, ירושלים תשכ"ח.

53 'מעין גנים', הוצ' שלמה באבר, מקיצי נרדמים, חרמ"ט.

54 מדרש בראשית וזוטא, הוצ' מרדכי הכהן, מוסד הרב קוק, ירושלים, תשכ"ב.

55 עיין ההוצאה המובאה לעיל, הערה 52, עמ' 5.

56 עיין גם הפירוש המיוחס לסעדיה גאון לדניאל ו, ו.

57 דברי שמואל מסנות — ורש"י מקורו — הם על מותו של אנטיוכוס הרשע 'שמח בתחלואים רבים (צ"ל: רעים) שאם' [דניאל יא, יט] ונפל ולא ימצא'. ציטאטה זו איננה ברש"י למקום, אך ביוסיפון, פרק יח, 13-14 כתוב כאמור: 'ויפול אנטיוכוס מעל הרכב וחשברנה כל עצמותיו', אם כן, הבאת הפסוק של דניאל על-ידי שמואל מסנות מראה לא רק על כשרונו הפרשני, אלא גם כנראה על כך, שבשעה שהוא העתיק כאן את רש"י זכר גם את דברי יוסיפון עצמו. גם רבינו גרשום כותב, על-סמך יוסיפון, באחד מפיוטיו (הוצ' הברמן, עמ' כא, ירושלים תש"ד) שאנטיוכוס 'נפל ונשכר ומח בתחלואים רעים' (ועיין לעיל, סעיף ו והערה 6). רש"י מסיים את דבריו לדניאל יא, יח במלים: 'עד שמח בתחלואים רעים', ומסתבר שמלבד יוסיפון זכר את פיוטו של רבינו גרשום, אף כי לא הזכיר את נפילתו של אנטיוכוס.

ואף-על-פי שהמחבר מדלג על כמה משפטים של מקורו, ניתן לקבוע בוודאות שלפניו היה נוסח ב של יוסיפון. עובדה זו מעניינת, כי כבר ראינו שמלבד בדפוס מאנטובה הגיע אלינו רק כ"י אחד של נוסח ב. הוא כ"י ואטיקאן 408. ונוסף על כך קיימות בעיקר עדויות בעקיפין על נוסח זה⁵⁸. קשה לקבוע מה היה בדיוק טבעו של נוסח ב של יוסיפון, שממנו הביא ר' שמואל מסנות את המובאה הארוכה של יוסיפון, אם זה היה הנוסח, המשתקף בכ"י ואטיקאן 408, או אחד מכתבי-היד של הגירסה המאוחרת יותר, שהיא, בין השאר, זו של דפוס מאנטובה ושל אותו כתב-היד שממנו נעשה העיבוד הארוך, עליו ניחד את הדיבור מיד⁵⁹. נביא כאן רק שתי הוספות על הנוסח המקורי, הנמצאות הן בכתב-ידו של ר' שמואל מסנות והן בשאר העדים של נוסח ב של יוסיפון: בשורה 44 של פרק ג של יוסיפון מוסיפים אחרי המלים 'הלא זה דינאלי' את ההוספה הבאה: 'שנקרא שמו בלשצר כשם אלהי אדוני נבוכדנצר'; בשורה הכאה, במקום 'ויצדק בכל דבריו ולא נפל מכל דבריו ארצה' גורס נוסח ב, כולל ר' שמואל מסנות: 'ולא נפל מכל דבריו דבר ארצה אשר לא היה ויצדק ככל דבריו'. אלו הן רק שתי דוגמאות מחוץ רבות, המראות בעליל שנוסחו של ר' שמואל מסנות היה נוסח ב של ספר יוסיפון⁶⁰.

לפי שעוד נראה בסעיף הבא, הנוסח הרגיל של ספר יוסיפון, הוא הנוסח הארוך, נוצר כעיבוד של נוסח ב. והנה בקטע של יוסיפון אצל ר' שמואל מסנות חסרים כל הסמנים האופייניים לאופן עבודתו של מחבר הנוסח הארוך⁶¹. נביא כאן שלושה שינויים אופייניים, שעשה המעבד בקטע שלפנינו ואשר אינם נמצא בנוסחו של ר' שמואל מסנות. בשורה 12 של פרק ג מספר יוסיפון, כי בלשצר שלח נגד הפרסים 'את כל צבא הגיבורים... ועמהם אגודת הפריצים אשר בהיכל מלך בבל'. המעבד ידע שיוסיפון, בדרך כלל, מציין כשם 'פריצים' את רשעי ישראל דווקא, ובייחוד את הקנאים, ועל כן סבר שגם כאן מדובר על היהודים וגורס: 'ועמהם אגודת הפריצים פושעי ישראל אשר היו בהיכל מלך בבל'. ר' שמואל מסנות אמנם מדלג דווקא על השורה שבה נמצאת בנוסח המעובד ההוספה הזאת, ועל כן אי-אפשר להכריע מה הוא קרא שם, אך יש לשים לב שהמעבד חוזר על הקונסטרוקציה ההיסטורית המשונה בשורה 18, שם הוא מוסיף אחרי המלה 'בגבורה' את המלים: 'בעזרת פריצי ישראל', והערה מוזרה זו, כמובן, אין מקומה בכתב-ידו של ר' שמואל מסנות, המשקף את נוסח ב ולא נוסח ג של יוסיפון. גם שינוי אחר שהוא פרי-עטו של המעבד של יוסיפון, הפעם שינוי סגנוני, אינו, כמובן, אצל ר' שמואל מסנות; הוא גורס, כמו

58 הכוונה היא לכ"י ששימש למדפיס של הנוסח הארוך של יוסיפון, לנוסח שהיה בימי ריימונדוס מרטיני ולנוסח של יוסיפון שהיה ביד מחבר 'ספר הישר'.

59 הקושי נעוץ בכך שבקטע שלפנינו אין הבדלים מהותיים בין המייצגים הבודדים של נוסח ב של יוסיפון. 60 ראוי כאן לציין עוד חילוקי נוסח שביוסיפון, פרק ג, 18. שיש בו עניין כשביל חולדות הטכסט. המלים 'ריבאו... בלשצר' נמצאות רק בכ"י ירחמאל ובכ"י אורבינו, ואילו כ"י רוטשילד, כ"י ירושלים, נוסח ב, כולל בכתב-ידו של שמואל מסנות (וכמובן נוסח ג, התלוי בנוסח כ) מדלגים עליהן, משום שהסופר, עיניו עברו בטעות מן המלה 'בלשצר' שבשורה 17 למלה 'בלשצר' שבשורה 18.

61 כפי שעוד נראה, הדפוסים של הנוסח הרגיל משקפים בהתחלת הספר, עד למעשה ורובכל, את נוסח ב דווקא, ועל כן נעזרנו כאן בשני כתבי-היד של הנוסח הארוך.

ספר יוסיפון, בשורה 35: 'וזה פירושם של המלים. הכתובות על הקיר', ואילו הנוסח המעובד גורס: 'וביאור הדברים בלי (או: בלתי) מגרעת הוא זה'. כל היורע את סגנונו של ספר יוסיפון ואח סגנונו של המעבד, כיכר בהרחבה זו, בייחוד במלה 'מגרעת', את ידו של המעבד. גם ההוספה הבאה, האופיינית ביותר לדרך עבודתו של המעבד, לא תמצאנה אצל מסנות: בשורה 60, אחרי דברי הודיה של כורש מוסיף המעבד: 'וגם דריוש המלך הלל את יי אלהי ישראל כמהלל (או: במהלל) רב ויקוד וישחחיה, ואמנם כרש הגדיל להלל'. נראה, המעבד לא נחה דעתו מן העובדה שאמנם שני המלכים, כורש ודריוש, היו נוכחים, אך רק כורש נזכר כמהלל את ה': הוא הוסיף על כורש את דריוש. אך כיכר את כורש משיח ה' ככך שאמר עליו שהוא 'הגדיל להלל'. גם המצאה זו אינה אצל ר' שמואל מסנות, ומכאן שלפניו לא היה הנוסח הארוך, אלא נוסח ב' של יוסיפון, ודרך-אגב הקדמנו והזכרנו את אופן עבודתו של המעבד, שעליו נדון בסעיף הבא.

ברם, קודם שנייחד את הדיבור על הנוסח 'הארוך' של יוסיפון, הבה נחזור ל'ספר הישר', שעליו כבר אמרנו שמחברו השתמש בנוסח ב' של ספר יוסיפון. 'ספר הישר' מספר את תולדות ישראל החל מבריאת האדם ועד ראשית תקופת השופטים, וספר יוסיפון משמש לו מקור חשוב לתולדות אומות-העולם באותם הימים, וביתר דיוק, שני הפרקים הראשונים של יוסיפון, המספרים על העמים מבני יפת ועל קדמוניות איטליה, כי אותם הפרקים דנים באותה התקופה הקדומה שבה עוסק 'ספר הישר'. והרי רשימת הקטעים שב'ספר הישר', המספרים על תולדות העולם על-סמך ספר יוסיפון (העמודים לפי הוצאת גולדשמידט של 'ספר הישר' וספר יוסיפון מובא לפי השורות של הוצאתנו): ספר הישר לא-לב — יוסיפון פרק א: נו-נו — פרק ב, 1-14: קפא — פרק א, 23-25: רכ-רכב — פרק ב, 15-38: רכג-רכה — פרק ב, 39-61, 72-84: רכז — פרק ב, 53-54: רכח-רל — עיבוד דמיוני של פרק ב; רלח — פרק ב, 60-62: רנה-רנו — פרק ב, 62-71, 84-87: רעט — פרק ב, 87-89: רצד — פרק ב, 89-92, 102-105.

כמו את שאר מקורותיו כן מעבד מחבר 'ספר הישר' את דברי יוסיפון מקורו עיבוד דמיוני מוחלט, כפי הדמיון הראוי שהיה נפוץ באותם הימים גם אצל הסופרים הלועזיים (עיין להלן, סעיף 24). כדוגמה לגישה משונה זו של מחבר 'ספר הישר' אל יוסיפון מקורו נביא סיפור, הנמצא ב'ספר הישר' בעמ' קפא: 'בעת ההיא באו בני תרשיש על כל בני ישמעאל וילחמו בהם וישוּסו בני תרשיש את ישמעאל ימים רבים. ובני ישמעאל היו מחי מספר בימים ההם ולא יכלו על כל בני תרשיש, ויצר להם מאד. וישלחו כל זקני ישמעאל ספר אל מלך מצרים לאמר: שלח נא לעבדיך שרים וצבא לעזור אותנו ונלחמה בבני תרשיש, כי כלוננו מאד זה ימים רבים. וישלח פרעה את יוסף ואת הגבורים ואת הצבא אשר אתו וגבוריו מאת המלך. וילכו ארץ החוילה אל בני ישמעאל לעזור אותם להלחם בבני תרשיש. וילחמו בני ישמעאל את בני תרשיש, ויך יוסף את התרשישים וילכוד את כל ארצם וישבו בה מבני ישמעאל עד היום הזה. ויהי כאשר נלכדה ארץ תרשיש, ויברחו כל התרשישים ויבאו בגבול בני יון אחיהם ויוסף וכל הגבורים וכל הצבא אשר לו שבו מצרימה, לא נפקד בהם איש'.

בספר הישר מדובר כאן על מלחמה בימי קדם בין בני ישמעאל לבני תרשיש, ויוסף בן יעקב בא 'ארץ החוילה' אל בני ישמעאל לעזור להם' והכה את התרשישים. לעומת זאת, ביוסיפון מדובר על מסגרת אחרת ועל זמן לגמרי אחר. ברשימת העמים (פרק א, 23-25)

הוא אומר: 'תחשיבם הם באו עם מקדוניה בדת אחת ומהם תרסוס, ויהי כאשר לכדו הישמעאלים את ארץ תרסוס, ברחו יושביה בגבול בני יון, והם נלחמים עם הישמעאלים, אשר בתרסוס'. המסגרת הגיאוגרפית היא כאן העיר תרסוס שבאסיה הקטנה, והזמן הוא ימי כתיבת ספר יוסיפון: בני תרסוס הם בני אותה הדת הנוצרית כמו היוונים והם נלחמים עם צבאות ערב 'הישמעאליים' (עיין להלן, סעיף 14 והערה 230). אותו עיבוד דמיוני מופלג של דברי יוסיפון אלה ב'ספר הישר' נתאפשר גם מתוך כך, שבחוק העותק של יוסיפון, שהיה בידי מחבר 'ספר הישר', לא נזכר ההווה במישרין: גם הוצאת מאנטוכה וגם הדפוס הרגיל, שבהחלתו הוא חלוי בכ"י שהיה דומה ביותר לזה של רפוס מאנטוכה, אינם גורסים 'והם נלחמים' אלא 'והם נלחמו', וכך קרא בוודאי גם מחבר 'ספר הישר' בעותק יוסיפון שבידו. ברם, גם אילמלא עובדה זו, מחבר 'ספר הישר' מסוגל היה בכלל לשנייים דראסטיים כאלה שביצע כאן.

דוגמה אחרת של אופן שימוש של בעל 'ספר הישר' ביוסיפון הוא המסופר ב'ספר הישר' בעמודים רנה-רנה, הקטע כולו מבוסס על יוסיפון, פרק ב, 62-71, 84-87. לאחר שבעל 'ספר הישר' רשם את מות אגניאס — ספק גדול אם ידע שאיש זה אינו אלא איניאס, גיבור שירתו של וירגיליוס הרומי — ומות יורשו, הוא יודע לספר כי 'בשנת עשרים ושנים שנה למלכות משה על בני כוש מלך לטיאנוס על כל בני כחם ארבעים וחמש שנים'. את האגדה על שלטונו של משה על בני כוש מכיר בעל הספר מתוך 'דברי הימים של משה רבינו' (על חיבור זה עיין להלן, סעיף 23 וההערות 404-407 שם), אשר נכלל, כמובן בעיבוד, ב'ספר הישר'. אם כן, כאן בדה מחבר 'ספר הישר' מלכו סינכרוניזם בין המסופר ביוסיפון לבין האגדה שבידורי הימים של משה רבינו! ולאחר שבעל 'ספר הישר' סיפר, לפי יוסיפון, על 'אודרובל בן אגניאס' ועל 'אושפיוזיונה' בחו ועל מות אודרובל במלחמה עם לטיאנוס — כך נכתב שמו של לאטינוס בנוסח שעליו מבוססים הדפוסים הרגילים — הוא בודה מלכו את המשך המעשייה: 'ויקמו כל יושבי אפריקה ויקחו את אניבל בן אגניאס אחי אודרובל הקטן ממנו וימליכו אותו תחת אחיו על כל ארץ אפריקה', ואניבל זה נלחם 'עם בני כחם שמנה עשרה שנה', נקם מהם את נקמת אחיו ושם לאפריקה, הסיפור הוא, כמובן, בדוי, ואניבל (הוא חניבעל), אחי אודרובל לא הומצא על-ידי מחבר 'ספר הישר' על-סמך ידיעותיו בתולדות רומא, אלא על סמך סיפור מלחמותיו של אניבל ביוסיפון, פרק כא, שם, בשורות 36-42. מסופר על מות אסתרובל אחי אניבל (ועיין בהערות למקום); ואם בעל 'ספר הישר' יודע לספר שאניבל נלחם 'עם בני כחם שמנה עשרה שנה', גם זו אינה המצאתו, כי ביוסיפון, פרק כא, 17-18, אנו קוראים: 'וילחמו רומנים עוד עם אניבל בעשר שנים מלחמות שמנה עשרה'. דברי 'ספר הישר' הם אפוא הרכב של יוסיפון ודמיון בלתי-מרוסן. בעמודים רכח-רל של 'ספר הישר' מסופר סיפור דמיוני, המבוסס על מוטיבים הלקוחים מפרק ב של ספר יוסיפון. מדובר שם על מלחמות אגניאס מלך אפריקה נגד צפו בן אליפו בן עשו מלך כחם ועל העזרה שהושיט לו לאגניאס לוקוש אחיו (השווה יוסיפון, פרק ב, 28). לאחר שאדום לא באו לעזרתו של צפו, החפלה צפו אל ה' אלהי אבותיו אברהם ויצחק, 'ויתן ה' את כל אנשי אגניאס ביד בני כחם'. ויפול גם סוסיפטר שר צבא אגניאס במלחמה ההיא, השם 'סוסיפטר' אף הוא לקוח מיוסיפון, אך ממסגרת לגמרי אחרת: בפרק כב, 30, בדברו על מלחמות יהודה המכבי, מזכיר יוסיפון את 'סוסיפטר מבחורי ישראל', הוא הנוכח

בספר חשמונאים ב יב. 'ט כד' השם סוסיפטר מצא אפוא חן בעיניו של מחבר 'ספר הישר' והוא קרא בשם זה לשר-צבא דמיוני של אגניאס. בסיפור זה נזכר גם אודרובל בן אגניאס, הידוע מפרק ב של יוסיפון. נוסף על כך יודע בעל 'ספר הישר' לספר על כך שאז ברח אל צפו בן אליפו בלעם, 'ויקבלוהו צפו ובני כתים בכבוד גדול, כי ידע צפו את חכמת בלעם'. ולבסוף עזב צפו את דרכי ה' אשר הציל אותו במלחמה ואשר אליו שב צפו תשובה לשעה. המעניין הוא שהסיפורים עצמם, שמהם נלקחו המוטיבים והאישים, אף הם מסופרים ב'ספר הישר' גופו (עמ' רכ-רכא; רנה-רנו).

אין זה מתפקידנו כאן למצות את כל הסיפורים הפסיכודר-היסטוריים של 'ספר הישר', שבהם נשמע הד המסופר בשני הפרקים הראשונים של יוסיפון. כבר ממה שאמרנו ברי, שמחבר 'ספר הישר' בספרו על 'אניבל בן אגניאס אחי אודרובל' ועל 'סוסיפטר שר צבא אגניאס', קיבל גם השראה מהמשך סיפורי יוסיפון. מקום אחד ב'ספר הישר', המושפע מדברי יוסיפון, הוא תיאור פרעה בשעה שהביאו לפניו אח יוסף מבית-הסוהר ('ספר הישר', עמ' קער): 'והמלך יושב על כסא מלכותו בלבוש מלכות, אפוד באפוד זהב, והפז אשר עליו נוצץ והברקת והאודם והנופך מתלכדים, וכל אבני התפארת אשר בראש המלך מתלהטים; תיאור זה הוא חזרה על תיאור המלך אחשורוש בשעה שבאה לפניו אסתר המלכה (יוסיפון, פרק ט, 90-91). בהמשך הספר מספר מחבר 'ספר הישר' על מותו של פרעה בשעת סבלות בני ישראל במצרים (עמ' רנט-רסא), אשר הוכה בצרעת ובחלאים אחרים. כל תיאור מותו של פרעה זה ופרטיו מושפעים מסיפור מותו של אנטיוכוס הרשע שבפרק יח של ספר יוסיפון. ואם נאמר ב'ספר הישר' על פרעה: 'ויחזק החולי על המלך מאד ויבאש בשרו כבשר החלל המושלך על פני השדה בעת הקיץ לחום השמש' (עמ' רס), הרי אותו דבר נאמר ביוסיפון, פרק יח, 15-16, על אנטיוכוס הרשע.

ספר יוסיפון הוא רק אחד מן המקורות אשר בהם השתמש מחבר 'ספר הישר'. במקרה אחד מתבסס בעל 'ספר הישר' הן על ספר יוסיפון והן על מקורות שאותם, או הדומים להם, הכיר גם מחבר יוסיפון, ובכך נוצר הרכב אשר עלינו לפענח אותו, במידת האפשרות, והערות אלו ישמשו השלמה לפירושנו. כידוע, נודע לדמותו ולחולדותיו הדמיוניים של צפו בן אליפו בן עשו תפקיד בסיפורו של יוסיפון על קדמוניות איטליה שבפרק השני של הספר. וזה ראשית סיפורי צפו אצל יוסיפון (פרק ב, 16-20): 'בימים ההם ברח צפו בן אליפו בן עשו ממצרים אשר לכדו יוסף בעלותו לקבור את ישראל אביו בחברון. ויצאו בני עשו לשטן לו, ותגבר יד יוסף עליהם וילכד את צפו עם מבחריהם ויביאם מצרימה. והי אחרי מות יוסף ברח צפו ממצרים ויבא באפריקא אל אגניאס מלך קרתגיני ויקבלוהו אגניאס בכבוד גדול וישימהו שר צבאו'. את המקורות על התנגשות בין בני ישראל לבין בני עשו בשעת קבורת יעקב בחברון חמצא אצל לוי גינצבורג, אגדות היהודים. המקור האנגלי, כך ה, עמ' 371. הערה 422. ויש להוסיף על כך ילקוט שמעוני, סוף ויחי, רמז קסב; — שאר המקומות שבהם מובאת האגדה, הם: סוטה יג ע"א, חרגום יונתן לבראשית מט, כא (אצל גינצבורג נפלה טעות), ג, יג, ופרקי דרבי אליעזר לט. אם אמנם אין כל הטפסטים חוזרים על כל הפרטים ויש בהם שינויים, כולם משקפים אותה האגדה על הכתרים שעל ארון-המתים של יעקב, על ההתנגשות בין עשיו ופמלייתו לבין בני ישראל, על ריצתו של נפתלי למצרים כדי להביא את האישור שמערת המכפלה היא של יעקב, ועל מיתחו של עשו בידי חושים בן דן. אגדה זו

היתה קיימת — וכנראה כתובה — כבר בדור הראשון של האמוראים, כפי שאפשר ללמוד ממסכת סוטה יג ע"א, ועליה חוזר גם 'ספר הישר', עמ' רי-ריב. תיאור תהלוכת הקבורה של יעקב ב'ספר הישר' (עמ' רי-ריג) מבוסס הן על האגדה והן על תיאור תהלוכת הקבורה של הורדוס שבספר יוסיפון (פרק נה, 45-55), והשפעה זו של יוסיפון נראית אפילו בפרטי-פרטים.

אין לדעת באיזו דרך ובאיזו צורה הכיר יוסיפון את האגדה על ההתנגשות בין בני ישראל לבין עשו בשעת קבורתו של יעקב. הוא רומז אליה בדברו על עלות יוסף 'לקבור את ישראל אביו בחברון, ויצאו בני עשו לשטן לו, ותגבר יד יוסף עליהם' (פרק ב, 15-17). האם במקורו כבר היתה קשורה אגדה זו בצפו בן אליפז בן עשו, אשר, לדברי יוסיפון, לכד אותו או יוסף בן יעקב והביאו מצרימה? מכל מקום, צפו בן אליפז כוודאי שלא הופיע באגדה המקורית על קבורת יעקב ואין לו זכר בכל הטכסטים המספרים את האגדה, שאינם מושפעים מדברי יוסיפון. לצפו בן אליפז נודע אצל יוסיפון בקדמוניות איטליה חפקיד מרכזי מאוד: הוא בא, בין השאר 'אל אגניאס מלך קרתגיני ויקבלהו אגניאס בכבוד גדול וישימהו שר צבא' (פרק ב, 19-20) — ואגניאס אינו אלא איניאס, גיבור שירתו של וירגיליוס הרומי — ואחר-כך בא צפו בן אליפז לאיטליה והוא אינו אלא יאנוס ושטרנוס, הידועים מאגדות קדמוניות איטליה הנוכריות. ברור שסיבת חפקידו הגדול של צפו בן אליפז בן עשו בקדמוניות איטליה דווקא מותנה על-ידי הזהיה היהודי, לפיו רומי היא אדום-עשו, אך קשה להניח שיוסיפון, אשר בדרך-כלל איננו מחדש הרבה בסיפוריו, הוא שהמציא את הזהויות של צפו, יאנוס ושטרנוס. צפו כאבי מלכי רומי נזכר בשלשלת הייחוסים של הרומיים אצל הסופר הערבי חמזה אל-אצפהני (מת בערך ב-970): 'צופר בן אליפז בן עשו בן יצחק'. הצורה 'צופר' במקום 'צפו' רגילה אצל הנוצרים, ומסתבר שגם יוסיפון גרס לא 'צפו' אלא 'צפר' (עיין פירושי לפרק ב, 16, 19). מכאן שאפילו היתה קיימת אגדה יהודית על צפו כאבי הרומיים, מקורו של יוסיפון לאגדות צפו הוא נוצרי. להלן, בסעיף 20, נביא סיפור ביזאנטי קדמון, אשר גם בו מתמזגים יסודות מיחולוגיים ותולדות אגדיות של איטליה ואפריקה עם העולם המקראי. גם מבחינה זו מתקבל אפוא על הדעת, שעל הקשר בין צפו בן אליפז לקדמוניות איטליה למד יוסיפון ממקור נוצרי. ייתכן מאוד שכבר אותו מקור לועזי הכיר, בצורה כלשהי, את האגדה היהודית על ההתנגשות בין בני עשו לבני ישראל בשעת קבורת יעקב בחברון ושילב אותה, באופן טבעי, בסיפורי צפו בן אליפז. אם אולי כך היה המצב, אין זה הכרחי להניח שיוסיפון הכיר את האגדה על הנעשה בשעת קבורת יעקב, בנוסף על מקורו הלועזי, גם ממקור יהודי עצמאי.

אמרנו שבמקורות היהודיים, הקודמים ליוסיפון, באגדה על קבורת יעקב צפו בן אליפז איננו מזוהר כלל. כאמור, 'ספר הישר' מספר את האגדה בעמודים רי-ריב. אחר-כך (עמ' ריב-רמו) ממשיך בעל 'ספר הישר' ומספר סיפורים דמיוניים על המשך המלחמה בין בני יעקב לבני עשו — רק לקבורת גופו של עשו כהר שעיר ישנה הקבלה בפרקי דרבי אליעזר. לט — ועל מלחמות אחרות. לתוך הסיפור משלב בעל 'ספר הישר' את הסיפור על לכידת צפו בן אליפז על-ידי יוסף ומפחח אותו כיד דמיונו הטובה עליו. מקור הדבר הוא, כמובן, ס' יוסיפון שלנו, כפי שניתן לראות מתפקידו של 'אגניאס מלך אפריקה', בעל-בריתם של בני עשו במלחמות הללו, שאליו ברח לבסוף צפו ('ספר הישר', עמ' רכ; יוסיפון, פרק ב, 17-20).

5. נוסח ג של יוסיפון

הנוסח הרגיל של יוסיפון, הנמצא בידי הקורא, הוא נוסח ג. מחברו התבסס על כתב־יד אחד של נוסח ב, שהיה מאותה גירסה משובשת ומעובדת שהגיעה אלינו בשלימותה בהוצאת מאנטובה⁶². זה שפרי־עטו הוא נוסח ג של יוסיפון לא היה מעתיק סתם, ואף לא רק מעבד כדוגמת הסופר של נוסח ב, אלא היה מחבר שכתב כעצם את הספר מחדש לפי טעמו ולפי השקפותיו⁶³, ואף הוסיף סיפורים חדשים לפי טעם הספרות העממית של ימי־הביניים⁶⁴.

62 עליה עיין בסעיף הקודם. הנחתנו מבוססת, בין השאר, על העובדה שכתב־יד זה, שממנו נעשה נוסח ג של יוסיפון, כלל לא רק אח 'מעשה אלכסנדרוס' — הנמצא הן בנוסח ב של יוסיפון והן בכ"י ק של הנוסח הראשון, אלא שבהוצאת מאנטובה ובנוסח ג אף נמצאת לפניו אינטרפולאציה אחרת, המספרת על חולדות אלכסנדרוס מלידתו ועד מות פיליפוס אביו. אינטרפולאציה זו טרם נמצאת בכ"י ואטיקן (ר) של נוסח ב, אך היא נמצאת כדפוס מאנטובה. עיין גם חילופי הנוסחאות בהערה 66.

63 המהדיר היה מעוניין להבליט את גבורת היהודים. כך, למשל, כתוב ביוסיפון (פרק ס, 36–38): 'ויהי כיום ההוא וישבו היהודים אל העיר ונתקבלו מכל הגוים המון רב לעזרת רומנים. ויוועץ טיטוס עם עמו וכל הגוים הנוספים עליהם לאמר: הבה ונצור את העיר בלא מלחמה, כי כלתה מחייתם, אולי יכלה אותם הרעב'. מלים אלה עוררו את המהדיר להמציא סיפור שלם על נצחונות היהודים, שכאילו הביאו בעקבותם להחלטת טיטוס לצור על העיר. הבאנו את הסיפור הדמיוני בהוספות לספרנו. הוא מסופר לפי מתכונת סיפורי האבירים דומה מבחינת מכונו לשירי האבירים (chansons de gestes) הצרפתיים. דבר זה אינו מצביע על כך שנוסח ג של יוסיפון נתחבר בצרפת דווקא, משום ששירי האבירים הללו היו אז נפוצים גם באיטליה, שם הותאם לשונם לאיטלקית.

64 שאלת מקורותיו הנוספים ואופיו של נוסח ג של יוסיפון צריכה עוד עיון מיוחד, ועיין, למשל, להלן, הערה 96. 230. ברור שתוצאות מחקרנו שונות מדעתו של יצחק בער, ספר יוסיפון העברי, ספר דינבורג, 1949, עמ' 178–205. בער ניסה להראות שדווקא 'הנוסח הארוך', הוא נוסח ג של יוסיפון, שמר במידה רבה את הנוסח המקורי של יוסיפון. — כדוגמה לסיפור מוזר לפי טעם עממי של ימי־הביניים, יש להזכיר מה שכתוב בנוסח 'הארוך' של יוסיפון בראשית הספר השישי (הוצאת הומינר, עמ' קמה) על כך, איך נחוספו לשנה ארבעת החודשים: מאי, יוני, יולי ואוגוסט. 'זה חלחל בניין רומא: בשנת שש שנים לחזקיהו מלך יהודה היו בבקעת רומי שני אחים יונים, ושם הגדול מאייה ושם הקטן יונייה. — ואז היו חדשי השנה אצל היונים שמנה חדשים לבד, וכאשר גברו שני האחים האלה — מאייה ויונייה — יכנו בבקעת רומי מגרש הקסריות — ועודנו עומד עד היום הזה — הוסיפו על שמם שני חדשים בשנה לזכרון שם להם. ותהי השנה מאז על פיהם עשרה חדשים ונקרא גם כן שם הגדול משני האחים האלה רומילוס, ועל שמו נקראת רומי, ושם הקטן רומיליאוס, ועל שמו נקראת רומה. וכאשר בא זמן מלכות יוליאוס ואחריו אגוסטוס, והיו מלכים חכמים, הוסיפו עוד הרומיים שני חדשים בשנה אחרים לכבודם ולזכרון שם להם לתפארת. ותהי השנה מאז על פיהם שנים עשר חודש'. ברי שבדוחא זו מבוססת בין השאר, על מקור שבו הוסבר שם החודש מאי ויוני כרומים לרומולוס, האח הגדול (maior) ורמוס, האח הקטן (iunior), אך המחבר כנראה כבר לא הבין את כוונת מקורו. מקור זה של נוסח ג של יוסיפון היה, לפי כל הנראה, מבוסס על דברי הסופר הרומי Macrobius. זה כותב בחיבורו הגדול ושמו Saturnalia שעל־פי רומולוס, מייסדה של רומי, היתה פעם השנה של רומיים מחולקת לעשרה חודשים (I 12, 3), וכן הוא ממשיך וידע לספר שיש מחבר, הסובר שהחודשים מאי ויוני נקראו כך על־ידי רומולוס: זה חילק את העם לזקנים (maiores) ולצעירים (iuniores), ולכבוד שתי 'הקבוצות הללו קרא רומולוס לחודש אחד מאי ולחודש הבא אחריו — יוני (שם, I 12, 16). — הסיפור המוזר הזה שבנוסח ג של יוסיפון היה ידוע לאברהם אבן דאוד, כי הוא כותב ב'זכרון דברי רומי' על 'שני שליטים אחים הגדול שמו רומולוש והשני ראמלוש', שהם 'הוסיפו בשנת החמה ב' חדשים מאייו ופירשוו גדול ויונייו ופירשוו קטן, כי לפנים שנת החמה לח' חדשים היתה נחלקת... ועל שם

והנה דוגמה לדרך עבודתו של מחבר נוסח ג ויחס נוסח זה לשאר הנוסחים. הדוגמה לקוחה מדברי אמיתיי לפני מוחו (פרק פא, 107-117)⁶⁵.

נוסח א	מאנוטובה	נוסח ג
8 ויען אמיתיי ויאמר לקמה: מהר הכיני בעוד בניי מניעים ידיהם ורגליהם בטרם ימותו, אולי נמותה יחד.	ויען אמתי ויאמר למכה: מהר הכני בעוד הנעימים בני לעיני בטרם ימותו, אולי נמותה יחד	אחרי כן אמר אמתי לעבד הפכה אשר מפץ לשמעון האכזר: הוי מכה, מהר נא להכני בעוד הנעימים בני לעיני בטרם ימותו, ואחרי כן מהר והכה גם את בני עוד הכות והמות, ואולי נמותה יחד ארבעתנו, כי טוב לנו למות מראות את עיר יי ומקדשו כמו בית מטבח והמונה נשחט בקרבך. ויצעק עוד אמתי הכהן אל יי ויאמר: אנא יי הנשגב השוכן במרום המרום, שפוט נא את שמעון כמעשהו, אתה האל הגדול הגבור והנורא, אל נא חמיה את שמעון הפריץ והרוצח בקרב עם מרעיתך, כי אם בדם ונבדל יהיה מותו כמות המרעים ונחשו ונבהל חמיתהו למען לא יודה לסניך וישוב אליך טרם מוחו ותקבלהו, כי דרכך לקבל שכים, כי הוא כלחי נאות לחשובה והוא חוטא אשר בחטאו אבר טובה הרבה מבית קדשך יתפארחך, והאביד והשמיד והשחית והכחיד את צדיקך חסידך ועבדך, לכן למען הראות משפטך הנאמן בו הכשילהו וילכד בכף אויביו ובכף מבקשי נפשו הוא ואשתו ובניו ובנותיו וכל בני משפחתו ואנשי אהבתו עמו, ואל תחן לנפשו גורל עם עם יי ולא יהיה לו חלק עם צדיקך וחסידך בהיכל מקדשך, כי לא יאות לו זה, ולא עם הרשעים השבים אליך וחשא עונם כי חטא והחטיא, וכבר כרית שמענו והיא כרותה מפיק על פי חכמי ישראל
9 כי טוב לנו למות מראות עיר יי כמו קבר והמונה נשחטים בקרבך. ויצעק אמיתיי אל יי ויאמר: אנא יי	כי טוב למות מראות עיר יי ומקדשו כמו קבר והמונה נשחטים בקרבך. ויצעק אמתי אל יי ויאמר: אנא יי	
10 אלהי הנשגב והנורא, אל חמית שמעון בקרב עדר מרעיתך, כי אם בדם ונבדל חמיתהו	האל הגדול הגבור והנורא, אל חמית את שמעון הפריץ הרוצח בקרב עדר מרעיתך כי אם בדם ונבדל חמיתהו	
28 ונלכד ביד מבקשי נפשו הוא ובניו יחד	וילכד בכף אויביו ובכף מבקשי נפשו הוא ואשתו ובניו ובנותיו וכל משפחתו ואנשי אהבתו ואל תחן גורלו עם עם יי ולא יהיה חלקו עם צדיקי יי ועמך ובהיכל מקדשך	
30 ואל תחן גורלו עם נחלתך ולא יהיה חלקו בהיכל מקדשך		

יולאוס ואגושטוס הוסיפו רומיים בשנת החמה חדש לוליו וחדש אגושטוס ועלחה שנתם י"ב חדש'. מכאן הוכחה נוספת חשובה לכך, שנוסח ג (הנוסח הארוך) היה כבר בידי ר' אברהם אבן דאוד. ועיין גם להלן, הערה 96 דברי המבוא שאליהם מתייחסת הערה זו.

65 נוסח ג לקוח מן הטקסט הביקורתי של המחצית השנייה של יוסיפון בנוסח ג. הנמצאת אצלי. (הקטע נמצא בהוצאת הומינר בעמ' שוכ-שנג).

ככל דור דודר. ועל פי כהני עבודת
היכלך שמענוה. וזאת הברית אומרת
אשר חטא ליי ואשר החטיא אח
ישראל. לא יראה יה ולא ילך
לעולם בארץ החיים, כי רשעתו היא
למכשלה לנפשו. ולא יתן אל לבו
לשוב אל יי טרם מותו ובעונו וחטאו
ימות ולא יודה ליי על רשעו
ועל זדונו ועל חטאו. ושמעון
האכזר הזה כשער עמך נודע כי
חטא והחטיא את ישראל עד להשחית.
לכן יהיה משפטו מלפניך כי יראה
את אשתו ואח בניו ואת כימו
בידי שוביהם. ואחרי כן ימות מיתה
משונה גם יומת במיתה אכזרית.
יפגעו בו וינתחוו ויעווינו חי.
ומדי הנתחו יראו עיניו גלות ביתו
ובניו ובני משפחתו. ואנשי אהבתו
הולכים לשבי ולגולה. ויכיר אשר
משפטו מאתך ולא יצדק דינך עליו
ולא יתמם פעלך על נפשו והיה
לאלה ולקללה לכל רואיו. וידע
שמעון האכזר כי גורלי טוב מגורלו
אשר אני נאסף עם בני אלקיך ולא
נראה חרבך בית מקדשך והוא
ימות כנבל כדאבן נפשו לבדו
ההכרת תכרת נפשו ולא
יהיה לה חלק באור החיים
והישועה להשארוה הנשמות.

כי יראה את בניו	כי יראה את אשתו
ביד שוביהם	ואת ביתו ביד שוביהם
ואחרי כן יראה מותם.	ואחרי כן ימות מיתה
ואז ימות גם הוא	משונה
ברוע מעשיו	
ותראינה עיניו הגלות	ותראינה עיניו גלות ביתו
והשביה, אז ישלם את	ובניו ומשפחתו
נפשו.	הולכים בגולה
ידע שמעון	ידע שמעון הפריץ
כי טוב היה גורלי	כי טוב גורלי מגורלי
מגורלו כי אני נאספתי	כי אני נאסף עם בני
עם בני ולא ראתה עיני	ולא אראה חרבך בית
גלות ולא הלכו בניי	המקדש והוא ימות כנבל
בשבי ולא ראיתי שריפת	כדאבן לבדו
היכל יי. והוא יראה את	
כל אלה בעיניו וימות כדאבן	
נפשו.	

אם תשווה את שלושת הנוסחים⁶⁶ ואחר-כך תעיין בדברי המקור של יוסיפון⁶⁷, תוכל

66 והנה חילופי הנוסחאות כמה שנוגע לשלושת הנוסחים: נוסח א. נוסח ב. (ב). המיוצג על ידי כ"י ואטיקאן 408 (ר). והוצאת מאנטובה (מ) ונוסח ג (צ): 3-4 בניי מניעים ידיהם ורגליהם; מניעים ידיהם ורגליהם בניי מחמדיי ר; הנעימים בני לעיני מצ — 7. יי ומקדשו בצ — 12. אלהי הנשגב והנורא; האל הגדול הגבור והנורא ב; הנשגב השוכן במרום המרום... האל הגדול הגבור והנורא צ — 13. שמעון; שמעון הפריץ והרצוצה בצ — 25. ביד; ככף אויביו ובכף בצ — 30. נחלתך; יי בצ — 31. בהיכל; עם צדיקי יי ובהיכל ר; עם צדיקי יי ועמך ובהיכל מ; עם צדיקך וחסידיך בהיכל צ — 46. את בניו; את אשתו ואת בניו ואת בנוותיו ר; את אשתו ואת ביתו מ. את אשתו ואת בניו ואת ביתו צ — 48. יראה; ימות מצ — 48. מותם; מיתה משונה בצ — 50-49. ואז ימות גם הוא ברוע מעשיו; לית מצ — 51. הגלות והשביה; את גלותו ואת גלות אשתו ובנותיו ובניו ואת כל משפחתו הולכים בגולה ר; גלות ביתו ובניו ומשפחתו הולכים בגולה מ; גלות ביתו ובניו ובני משפחתו ואנשי אהבתו הולכים לשבי ולגולה צ — 57. והיה; לית מצ —

לראות בנקל איך הנוסח המקורי נשתנה בנוסח ב. ואילו שינויים נוספים חלו בגירסה המיוצגת על-ידי דפוס מאנטובה, ואיך הרחיב ועיבד מהדיר נוסח ג את הגירסה הזאת⁶². הוא אף הוסיף בשלושה מקומות בהרחבה את הרעיון ששמעון הוא חוטא ומחטיא, ועל כן אינו ראוי לרחמי שמים. רק בנוסח ג חקרא שאמיתי מבקש מאת אלוהים שחס-ושלום לא יקבל את תשובתו של שמעון, אם יעלה על דעתו לחזור בתשובה. כן תמצא בקטע שלפנינו אחת מן הדוגמאות הרבות של האכזריות העממית של מהדיר נוסח ג⁶³: אמיתי מאחל לשמעון הרשע שהוא 'ימות מיתה משונה'⁶⁴ גם יומת במיתה אכזרית, יפגעו בו וינתחווה ועודנו חי, ומדי הנתחו יראו עיניו גלות ביחו'.

ועוד דוגמה מקרית לאופיו של מחבר הנוסח הארוך, הוא נוסח ג. מדובר בה על נסיבות פציעתו של יוסף בן גוריון (פרק פכ. 10–17; עיין כרך א. עמ' 386, 456–457).

נוסח א	מאנטובה	נוסח ג
וגוריון אבי יוסף	וגוריון הכהן אבי יוסף	רעד' וגוריון הכהן אבי יוסף
היה אסור בבית שמעון	היה אסור בבית שמעון	הכהן הכותב הספר הזה לישראל להיותו להם לעדות ולזכרת היה בעת ההיא אסור בנחששים ובכבלי ברזל
אחז בנחוששים ובכבלי הברזל	הפריץ אחזו בנחששים ובכבלי ברזל	ובכבלי ברזל במגדל אחד ממגדלי ירושלים והוא וקן בא בימים. בן מאה ושלש שנים ואין בא אליו אל המגדל ואין יוצא
ואין מי יבא אליו ואין יוצא.	ואין מי יבא אליו ואין יוצא. ויהי בעת ההיא	ובעת ההיא בא יוסף בנו מול

62–59 ולא... יין ולא אראה (מ: נראה צ) חורבן בית המקדש (מ: מקדש צ) מצ — 3–62. יראה... ימות: ימות כנכל מצ — 63. בדאבון נפשו: בדאבון לבדו ק; בדאבון לבדו ר; בדאבון נפשו מ; בדאבון נפשו לבדו צ.

67 Hegesippus V, 22, 1 (ed. V. Ussani, pp. 352–3) festina ergo, percussor, remorare tamen, dum liberos video, dum, priusquam moriantur, aspicio, ne quis aetatis forsitan immaturitate turbatus mortem timeat, cum saeviore evadat tyrannum, beneficium est, filii, mori ne patriae videamus captivitatem... immo tolerabilius et vestras neces specto quas refugiebam, ne spectem neces in commune omnium, ne videam patriae bustum et totam urbem sepulcrum suorum... summe deus, ne inter noxiorum (innoxiorum alii) greges sternatur Simon cum liberis suis. spectet captivus quae intulit — consideret, quam grave nefas quod non potest vel voto retorquere qui patitur, si acerba ultio, quam saeva commissi sceleris immanitas, sit quod optat, patriae captivus superstes, quia peiora sunt vitae ludibria quam mortis supplicia.

68 ראו, למשל, לעיין, איך נוצרה בשורה 3–4 מן המלים המוזרות, שמקורם לא ברור: 'בעד בני מניעים ידיהם ורגליהם', הנוסחה 'בעד הנעימים בני לעיני', הנמצאת כדפוס מאנטובה ונתקבלה על-ידי נוסח ג. ואם משווה יוספון את העיר ההרוסה לקבר (שורה 8 וכן כמקור *sepulcrum*), מוסיף נוסח ב, ובעקבותיו נוסח ג על העיר את המקדש. ונוסח ג הוסיף את הזכרת הקבר ל'בית מטבח'. הביטוי 'עוד מרעיח' שבשורה 15, מקורו במלה *greges* שבמקור. והנה נוסח ג משנה וגורס 'עם מרעיחך', אלה הן רק דוגמאות ספורות לעניין השינויים ההדרגתיים של הטקסט.

69 דוגמה אחרת, השונה באופיה, תמצא כאחת ההוספות שהדפסנו בסוף הוצאתנו.

70 גירסה זו של נוסח ב פתחה למחבר נוסח ג דרך להתפרצות רגשי האכזריות שלו.

71 מספר זה הוא מספר הפרק במהדורת יהודה משקוני, עליה עיין להלן, הקטע נמצא בהוצאה הומינר בעמ' שנה-שנו.

10	ויהי כעת ההיא ויעל יוסף מול החומה נוכח המגדל אשר היה אביו שם. ויוסף עובר ויעניו צופות אל המגדל	ויהי יוסף עובר ויעניו צופות אל המגדל אשר היה נכח אביו אולי יראה פני אביו	החומה מרחוק נכח המגדל אשר בו היה אביו גורין אסור או שמה, ויגש מעט אל החומה לדעת את שלום אביו ומה יעשה בו. ויעבור יוסף קרוב לחומת המגדל ההוא ויעניו צופות אל המגדל אשר בו היה אביו אסור שמה, אולי יראה פני אביו כעד חלונות המגדל או כעד מקומות ירות החצים אשר היו במגדל וינחמהו וידבר על לבו ויודיעהו אשר הוא חי, ומדי עברו והוא צופה למעלה אל המגדל ההוא, וישליכו עליו הפריצים אבני ידים, ותבואהו אבן יד גדולה על ראשו ותכהו ויפול לארץ מעל מרככתו. והפריצים רצו לדרת אליו ללכודו, והרומיים ראו כי נפל יוסף מעל הכרכבה ויגידו הדבר לטיטוס, וימהר טיטוס ויצו את גבוריו ללכת אליו להצילו בטרם ישיגו אותו הפריצים, ויעשו הרומיים כאשר צוה טיטוס וילכו אליו ויקימוהו ויחזקוהו וינהלוהו לאט ויסוככוהו במגיניהם ממעל ומסכיב מפני החצים והאבנים אשר היו יורים עליו הפריצים מעל החומה, ויצילוהו הרומיים ולא מת. והפריצים ברצונם ללכוד אח יוסף כי נפל, הריעו חרועה גדולה,
20			
25	ותבואהו אבן יד מעל החומה ותכהו על ראשו ויפול לארץ. והפריצים רצו לצאת אליו ללכודנו ורומנים ראו כי נפל יוסף, וימהר טיטוס ויצו להצילו בטרם ישיגו אותו הפריצים. ויעשו כן	ותבואהו אבן יד גדולה מעל ראשו ותכהו ויפול לארץ, והפריצים רצו לדרת אליו ללכודו והרומנים ראו כי נפל יוסף וימהר טיטוס ויצו את עבדיו ללכת אליו להצילו מידם בטרם ישיגו אותו הפריצים. ויעשו הרומנים כאשר צוה טיטוס	
30			
35	ויכסוהו במגיניהם ממעל ומסכיב מפני החצים והאבנים	ויסוככוהו במגיניהם ממעל לו ומסכיבו מפני היורים בחצים וכאבנים אשר היו יורים עליו הפריצים מעל לחומה ויצילוהו רומנים ולא מת. והפריצים ברצונם ללכוד את יוסף הריעו חרועה גדולה.	
40	ויצילוהו ולא מת והפריצים ברצונם ללכוד את יוסף הריעו חרועה גדולה.		

סיפור המאורע אצל יוסיפון הוא עצמו דוגמה מאלפת לכשרונו הסיפורי של מחבר יוסיפון. מקורו הוא הגסיפוס²², ולפי כל הנראה גם ספר המלחמות ליוסיפוס²³, אף-על-פי

Hegesippus V, 23 (ed. V. Ussani, p. 354): Clausus tenebatur Iosephi pater nec ulli ad eum accessus patebat. eo studiosus Iosephus ad deditionem invitabat Iudaeos et inconsultis murum successerat, ut liberaret patrum cum patre. quo loci saxo percussus caput cecidit, ac paene tactis desuper telis oppressus fuerat, nisi praecepto Caesaris missi forent, qui cum protectum clypeis eriperent neci

Bellum V, 541-2: Ibiq̄ue circueiēns Iosephus (nec enim rogare cessabat) caput vulneratur

שהמחבר אינו מרבה להשתמש בו בדרך-כלל. יוסיפון מציין את מקום מאסרו של אביו של יוסף בן גוריון כמגדל ומתאר את יוסף 'עובר וצופה אל המגדל'. הוספה של פרט קטן מגלה את יכולתו של יוסיפון לתת למאורעות תיאור ציורי: הרומיים המוצאים את יוסיפוס הפצוע כיסודו במגיניהם 'ממעל ומסביב מפני החיצים והאבנים'. ברם, כנוסח ב ובעקבותיו בנוסח ג זכה סיפור-המאורע לשיפורים נוספים. אשר נטלו, במידת-מה, מאופן הרצאת הנוסח המקורי את אופיה המרוכז, הברור והחדר⁷⁴. נוסף על כך נוסח ג מרחיב, בדרכו, את הסיפור, ועל-ידי כך אבד הריכוז של הסיפור במידה ניכרת, ואולם אין להכחיש שהלבוש הסגנוני החדש יש בו מידה מסוימת של לבביות ואפילו חן עממי. הנוסח המקורי של יוסיפון מתאר את פציעתו של יוסיפוס כך: 'יוסף עובר ועיניו צופות אל המגדל ותבואהו אבן יד מעל החומה ותכהו על ראשו ויפול לארץ'. הלשון הקצרה 'ועיניו צופות אל המגדל' לא רק מביעה את געגועיו של הבן אל אביו היושב אסור במגדל, אלא באה גם להסביר שיוסף לא שם לב למה שקרה סביבו, ועל כן פוגעת בו האבן המושלכת עליו מעל החומה. נוסח ב מסביר — ומחליש — את הלשון הציורית ואומר שיוסף קיווה ש'אולי יראה את פני אביו'. נוסח ג מצדו מרחיב ומפרט את רגשות הבן וכוונותיו: 'יעבור יוסף קרוב לחומת המגדל ההוא ועיניו צופות אל המגדל אשר היה בו אביו'⁷⁵ אסור שמה, 'אולי יראה פני אביו בעד חלונות המגדל או בעד מקומות ירות החיצים אשר היו במגדל וינחמהו וידבר על לבו ויודיעהו אשר הוא חי, ומדי עברו והוא צופה למעלה אל המגדל ההוא, וישליכו עליו הפריצים אבני ידם, ותבואהו אבן יד גדולה'⁷⁶ על ראשו ותכהו ויפול לארץ מעל מרכבתו'. מלבד הרגשות הבן וכוונותיו מוסיף אפוא המעבד עוד שני פרטים מעניינים: הוא מספר שהבן מקווה לראות את אביו 'בעד חלונות המגדל או בעד מקומות ירות החיצים אשר היו במגדל', ומלבד זה הוא יודע לספר שיוסף נפל לארץ 'מעל מרכבתו'. ברי שהשוואת הנוסח הארוך עם קודמיו מצביעה על האופי המשני של

lapide, statim attonitus cadit. Excursus autem ad eius casum factus est Iudaeorum; abreptusque esset in civitatem, nisi Caesar misisset qui cum protegerent. Illis autem pugnantibus, Iosephus quidem tollitur, nihil quod ageretur intellegens. Seditiosi vero, tanquam פציעתו של יוסיפוס באביו האסור (עיין מלחמות 533) מפני שיוסיפוס ממשיך ומספר על בהלת אמו האסורה שנבהלה בעקבות פציעתו. לדברי יוסיפוס קרובים ביחוד אצל יוסיפון שני פרטים: רק יוסיפוס, ולא הגסיפוס, מספר ש'הפריצים רצו אליו (אל יוסיפוס הפצוע) ללונדנר ושטיטוס ציווה 'להצילו בטרם ישיגו אותו הפריצים'. וכן מספר יוסיפוס על התרועה הגדולה שהריעו הפריצים, אולם אצלו זו תרועת שמחה, ואילו אצל יוסיפון תרועת מלחמה.

74 הנה חילופי הגרסאות. המצביעים, בעיקרם, על אופן עיבודו של נוסח ב: 1. גוריון; גוריון הכהן בצ — 17. המגדל: המגדל אשר היה בו אביו אסור שמה אולי יראה פני אביו; המגדל אשר היה נכח אביו אולי יראה פני אביו מ — 25. אבן יד: אבן יד גדולה בצ — 26. מעל החומה: מעל ראשו ב; על ראשו צ — 27. על ראשו: לית בצ — 31. ויצא: ויצא את עבדיו (גבוריו צ) לצאת (ר); ללכת (מצ) אליו בצ — 34. כן: רומנים (ר); הרומנים מ; הרומיים צ) כאשר ציווה טיטוס בצ — 38. והאבנים: והאבנים (מ) אשר היו יורים עליו הפריצים מעל לחומה (החומה צ) בצ — 41. ויצילוהו: ויצילוהו רומנים (הרומיים צ) בצ.

75 את ההרחבה המחלישה 'אשר היה בו אביו' מצא מחבר נוסח ג כבר בנוסח ב.
76 כבר נוסח ב הופך את 'אבן יד' לאבן יד גדולה, ועל-ידי הוספת פרט חיזור זה מחליש את ספוטנטיות התמונה.

השינויים שחלו במשך ההתפתחות, הדומה שעלה ביד, לפחות במידה מסוימת, ועל סמך דוגמה אחת, להצביע על אופיו הספרותי של מהדיר נוסח ג של יוסיפון. ועדיין לא הזכרנו פרט משונה אחד: בעל הנוסח הארוך של יוסיפון יודע לספר שאביו של יוסף בן גוריון היה 'זקן בא בימים. בן מאה ושלש שנים', ומן ההמשך אנו לומדים שאמו הייתה 'בת שמנים וחמש שנה'. אין צריך לומר, ששני המספרים הללו אינם נמצאים במקורותיו של הספר ולא בשאר הנוסחים שלו; הם פרי דמיונו של המעבד. לפנינו אחת הגוזמאות האופייניות לסוג מסרים של ספרות עממית של ימי הביניים: הפלגות דמיון מסוג זה חסרות כמעט לחלוטין אצל מחבר יוסיפון⁷⁷. הריאליסטן המובהק, אך הן אופייניות מאוד למחבר נוסח ג של יוסיפון⁷⁸. בעלי דמיון פורה כזה בימי הביניים נהגו להגזים בסיפורים על הגיל המופלג של אנשים הבאים בימים. כך למשל, ב'שירת רולאנד', שיר-אבירים צרפתי שנתחבר באותו הזמן בערך שבו נתחבר נוסח ג של יוסיפון, אנו שומעים על גיבור-חיל וזקן מופלג, האמיר Baligant שהאריך ימים יותר מוירגיליוס והומירוס⁷⁹.

ועוד יש לציין פרט מתיאור פציעתו של יוסף בן גוריון בנוסח ג של יוסיפון: על אביו של יוסף בן גוריון נאמר שם, שהוא 'אבי יוסף הכהן הכותב הספר הזה לישראל להיותו להם לעדות ולמוכרת'. ספר יוסיפון נחשב אמנם תמיד — העדות הראשונה לכך הוא החכם הערבי אבן-חזם שמת בשנת 1063⁸⁰ — לחיבורו של יוסף בן גוריון⁸¹ ואיש לא פיקפק בייחוס זה עד לתקופה החדשה, אך רק מהדיר נוסח ג של יוסיפון הוא אשר הפך את יוסף בן גוריון, הוא יוסיפוס, שמובא תמיד בנוסח המקורי כמקורו העיקרי של מחבר ספר יוסיפון, למחברו של ספר יוסיפון ממש, ואף מדבר, בדרך של ייחוס פסיכודאפיגראפי, על יוסף בן גוריון כמחבר בלשון אני: 'ויתר דבריו (של כורש), הלא הם כתובים על ספר מלכי מדי ופרס, ועל ספרי אני יוסף הכהן בן גוריון הכהן, אשר כתבתיו לרומיים, והוא הספר הנקרא יוסיפוס. ואני הוא יוסף בן גוריון... והנה זה הספר, אני יוסף בן גוריון הכהן כתבתיו לישראל, והספורים אשר בו אני ספרתי אותם' (הוצ' הומינר, עמ' כג). מהדיר נוסח ג של יוסיפון ידע אפוא על קיום יוסיפוס הלועזי, הכתוב לרומיים, ואולי אף ידע מספר המלחמות של יוסיפוס (א, 3) שהוא כתב על מלחמות היהודים גם בלשונו (כנראה בארמית), ועל כן שיער שיוסיפון אינו אלא חיבור זה שאבד. אף כי הפיכת ספר אנונימי לספר פסיכודאפיגראפי היא תופעה המוגבלת, בדרך-כלל, לימי הביניים, יש לפחות להעריך את העובדה שהמעבד חש בכך שאכן ביוסיפון לא כתוב במפורש שיוסף בן גוריון הוא מחבר יוסיפון. כדי למלא את החסרון המדומה נטל לו המעבד את ה'אני' של יוסף בן גוריון והרכיז בשמו, שהוא אשר חיבר את ספר יוסיפון. עוד נשוב ונראה שהחל מחקופת ההומאניסטים הייחוס הפסיכודאפיגראפי

77 אותו סוג של דמיון פראי תמצא בפרק ב של יוסיפון, כסיפור קדמוניות איטליה, אך שם חלוי המחבר במקורות לאטיניים מראשית ימי הביניים.

78 עיין, למשל, הדוגמה המובאת לעיל בהערה 64.

79 *Chanson de Roland*, vv. 2625-6: *Ço est l'amirail, le viel d'antiquité Tut survesquiét et Virgilie et Omer*.

80 עיין לעיל, סעיף 3.

81 על מחיקת שמו של יוסף בן גוריון כמחבר עיין לעיל, סעיף 4 וההערות 46, 47 שם.

של נוסח ג, יחד עם דמיונו הפורה של המעבד. גרמו אצל החוקרים המודרניים ליחס של פיקפוק במהימנותו של ספר יוסיפון עצמו.

6. הכתרת קיסר רומי בנוסח ג של יוסיפון

הסיפור המפורסם ביותר מפרי-עטו של מחבר נוסח ג של יוסיפון הוא תיאור הכתרתו של אספסיאנוס קיסר ברומי, ואנו הבאנו אותו בהוספות להוצאה זו. נכון להניח שתיאור זה, על כל פנים, לא קדם להכתרתו של אוטו הראשון בשנת 296⁸². העובדה שהסיפור הוא פרי-עטו של המעבד ואינו שייך לספר יוסיפון המקורי ברורה כבר מתוך כך, שהסיפור אינו נמצא אלא בנוסח ג של יוסיפון. אך מלבד זה ניתן גם להראות, שסיפור הכתרת הקיסר שולב לתוך הספר, והשילוב אף גרם שיבוש בהקשר מהלך המאורעות המסופרים בטקסט המקורי. לפי נוסח א וב של יוסיפון מסופר, בעקבות יוסיפוס והגסיפוס, כי אספסיינוס הוליך את יוסף בן גוריון, הוא יוסיפוס, 'עמו אל אליכסנדריאה, ויגדע מעליו הנחששים וכבלי הברזל' (פרק עא, 76-77), 'וימהר ללכת אל רומא לחדש מלכותו... ויעזוב את טיטוס בנו באלכסנדריאה' (שורות 81-83), ומשם חזר טיטוס לארץ-ישראל כדי להמשיך במלחמה נגד היהודים. יוסף שוחרר אפוא לפי יוסיפון מנחושתיים באלכסנדריה⁸², ולא הגיע אז לרומי כלל. לעומת זאת עיקם מעבד נוסח ג את הכתובים והעביר את שיחרורו של 'יוסף בן גוריון הכהן' מאלכסנדריה אל רומא, כדי שזה יהיה, כביכול, עד להכתרת אספסיאנוס לקיסר, וזה איפשר לו למעבד לתאר את טכס הכתרת הקיסרים, שעליו שמע או קרא או היה פעם נוכח בו. והיות והמהדיר מופיע בעיבודו באיצטלה של יוסיפוס עצמו, התיאור של הכתרת קיסר רומי, הוא, כביכול, עדות נאמנה של עד-ראייה ממש.

וזה, בקווים הכלליים, הסיפור החדש של החומר על-ידי המעבד. לאחר שסיפר, לפי יוסיפון (פרק עא, עד לשורה 67)⁸³, על המלחמות הפנימיות שבירושלים, הוא מדלג על סיפור שיחרורו של יוסיפוס מנחושתיים ומכבלי-ברזל באלכסנדריה (עא, 77-78); את הסיפור הזה, בצורה מורחבת מאוד, מספר המעבד כאילו אירע המאורע המסופר ברומי, זמן-מה אחרי שאספסיאנוס הוכתר כקיסר (עיין כך א, עמ' 450-452, סעיף רצ"ד), וכדי ליישר את ההדורים מוכרת המעבד לספר שאספסיאנוס שלח את יוסף המשוחרר 'אל בנו טיטוס באלכסנדריה אשר למצרים'. לאחר שסיפר איך יוסף בא 'באלכסנדריאה אל טיטוס', חוזר

82 עיין יצחק בער, ספר יוסיפון העברי, ספר דינבורג, 1949, עמ' 186-189. ועיין עזה, Percy E. Schramm, Kaiser, Könige und Päpste, Bd. III. Stuttgart, 1969, pp. 360-8: Die Schilderung der Krönung eines römischen Kaisers aus dem hebräischen Geschichtswerk des Josippon. לדעתו של שראם, נחבר תיאור הכתרת אספסיאנוס במחציתה הראשונה של המאה השתיים-עשרה, קביעה התואמת, לפי שעה נראה, את מה שקבענו כזמנו של מחבר נוסח ג של יוסיפון.

83 מחבר יוסיפון לא דייק באן בהכנת מקורו: יוסיפוס, כמובן, לא נתלווה לאספסיאנוס ולא שוחרר מכבלי ברומא, ומקום שיחרורו היה כבירות ולא באלכסנדריה, ועיין להלן, הערה 93.

83 לפי שיטתו העביר המעבד את הכתוב בשורות 68-70 על הכנותיו של אספסיאנוס אחרי מות ביטיליאוס לפרק עז של הוצאת הומיר, עמ' רפו-רפת, זאת אומרת אחרי המסופר ביוסיפון, פרק עא, סוף שורה 81 של הוצאתנו.

המעבד למה שמסופר ביוסיפון (פרק עא. 84 וכו') ומספר על נסיעתו של טיטוס מאלכסנדריה לקיסריה.

הסיפור על הכרתו של אספסיאנוס פותח במה שמסופר ביוסיפון (עא' 78–81, 68–8470) על נצחונות אנטונינוס ומנקימינוס, מותו של ביטיליאוס והליכתו של אספסיאנוס לרומי 'לחדש מלכותו', וכאן בא עניין נוסף, החסר ביוסיפון המקורי: 'וילך לו אספסיינוס הקיסר אל רומה, והיה בלכתו לחדש את מלכותו שם, ויולך עמו את אגריפס המלך ואת מונבו בנו, כי אמר: אולי ימרדו בי, ויולך עמהם ועמו, אותי יוסף הכהן אסור בכבלי ברזל, כי אמרו לו יועציו לאמר: אמת הוא אשר לא ראית מיוסף אות מרד מיום באו אליך, וגם לא עלה על רוחו בגד בוגדים, כי איש נאמן הוא, אמנם מי יודע אחרי נסענו אנחנו מפה, אם ישוב ונחם על עמו ויכרח אל ירושלם ויחזק את ידי יושביה בגבורתו ובחכמתו וישלים בין העם והפריצים אשר בתוכה, אשר המה מבינים במלחמותיהם את עם ירושלם להשחתה וימליכוהו ויושבי ירושלם עליהם ויהיה לנו לשטן. גם אתה בלכתך אל רומה צריך אליו, כי חכם הוא ויועץ נאמן וכל אשר ישמע לעצתו בכל אשר יפנה יצליח. ואספסיינוס כשמעו את דבריהם כשרו בעיניו, ויוליכני עמו אסור בכבלי ברזל בחברת אגריפס המלך ובנו, ואם הם הלכו אתי בלתי אסורים בכבל, לא ביד ולא ברגל, רק כי היו נשמרים בשומרים למען לא יברחו אנה ואנה'.

דמיונו הפורה של המעבד המציא לו טעמים הגיוניים כביכול לכך, שיוסף בן גוריון יובא לרומי בנחשתיים יחד עם אספסיאנוס 'המתקסר'. לאמיתו של דבר, כל ההמצאות הללו בדה המעבד מלבו, כדי שיוסף בן גוריון יהיה עד-ראייה להכתרת הקיסר הרומי. עוד נבין, למה הוא מספר שגם אגריפס ומונבו בנו הובאו לרומי, ולמה היו רק 'נשמרים בשומרים' ולא היו, כיוסיפוס, אסורים בכבלים.

כאשר בא אספסיאנוס לרומי, נתקבל יפה על-ידי תושביה 'ויודו לו לאמר כי לו נאה למלוך ולהתקסר בחוק הקיסריות. ויצו ויאסרו אותי בבית-הסוהר, ואת אגריפס ובנו עזבו לרצונם. ויהי ממחרת היום ההוא, ויאספו כל זקני רומה לקסר את אספסיאנוס בחוק הקיסריות כמשפט רומה ואגריפס ובנו עמהם. ואתחננה לשר בית-הסוהר אשר ברומה להפקיד עלי שומרים ולהוליכני במושב מלוכת הקיסריות לראות איכה יקסרו הקיסרים במשפט רומה. ואמצא חן בעיניו, ויעש כדברי ויביאני אל מושב מלכות הקיסריות אסור בכבלי ברזל, ויעמידני עמו במקום אשר ראיתי את כל אשר נעשה'. כך נתאפשר ליוסיפוס, כביכול, להיות עד-ראייה להכתרת הקיסר ברומי, והמחבר, בשמו של יוסיפוס, ממשיך ומתאר את 'מעשה משפט הקיסריות על פי החוק אשר ברומה'. פרט אחד מתוך תיאור זה אולי עשוי להבהיר את התקופה שבה נתחבר נוסח ג של יוסיפון. ואלה דברי הקטע: "ואחרי כן ירצה (המתקסר) לבוא אל המגרש והוא סגור ועל מגדליו מלמעלה עומדים שוערי המגרש ויבקשו ממנו להשבע גם להם כי יקיים חוקי המגרש וחוקי שועריו. וישבע וידור להם כי כן יעשה, ואז השוערים ירימו ויקימו על המגדל הקרוב לשער את נסו ואת דגלו, ויפתחו השער ויבא המתקסר אל חצר המגרש'. המחבר מעביר כאן לימי קדם מנהג של טכס הכתרת הקיסר בימי-הביניים: קודם שהמלך הגרמני נכנס לרומי, היה עליו לקיים מסורת שהיתה קיימת החל מימי לודביג השני ולהישבע לפני השערים הסגורים של פטרוס הקדוש לאפיפיור, שאם

ייכנס בעזרת האל לרומי, יעלה וירומם לפי יכולתו את הכנסייה הרומית ואת האפיפיור⁸⁵. על משמעות הנפח הגלו של הקיסר על המגדל הקרוב לשער עזר נדון בהמשך הדברים. לפי יוסיפון בנוסחו הארוך, מכתיר לבסוף את ה'מתקסר' 'ההגמון הגדול המושל בכלם (כלומר בכל ההגמונים) והוא הגמון רומה והוא אב לכל ההגמונים אשר בכל העולם בממשלה ונקרא ברומה פאטיר (pater) וביוני פטרו'. הוא, כמובן, האפיפיור. ואין צריך לומר שכך לא היה בימי אספסיאנוס קיסר. האפיפיור הוא אפוא לפי תיאור זה של הכתרת הקיסרים, הגמונה של רומי ומושל בכל ההגמונים. ההגמונים הם, כמובן, הבישופים. המונח 'הגמון' בהוראת כישוף נמצא כבר בסיפור על 'מעשה נורא' שאירע בצרפת בשנת 1007 (א.מ. הברמן. ספר גזירות אשכנז וצרפת, ירושלים, תש"ו, עמ' כא) ובמגילת אחימעץ (הוצאה א, עמ' כח, הוצאה ב, עמ' 23) משנת 1054 בדרום איטליה. אם כן, השם 'הגמון' בהוראת כישוף היה נפוץ כבר במחצית הראשונה של המאה ה-12, הזמן אשר בו — לפי שיעור נראה — נתחבר הנוסח הארוך של ספר יוסיפון.

אחרי סיום תיאור הטקס ממשיך המהדיר ומספר: 'וייה לימים אחדים אחרי התקסר אספסיאנוס, ויקצוף על אגריפס כי הלשינוהו רשעי ישראל לאמר כי חשב לבגוד בו וכי שלח אל ירושלם מכתב על ככה, וימת אותו ואת מונבו בנו לפי חרב. וזה היה שלש שנים וחצי טרם חרבן הבית. וטרם זה בטל התמיד אלף ומאתיים וחשעים יום וזה כלו טרם חרבן הבית והוא הכתוב בדניאל (יב, יא): ומעחה הוסר התמיד עד חום הסיפור הכתוב שם' (כרך א, סעיף רכ"ג, עמ' 450). המהדיר כבר הכין לו קודם את הקרקע לסיפור מוזר זה, משום שסיפר שאספסיאנוס לקח את אגריפס ומונבו בנו עמו לרומי מחשש שימרדו בו ושם אמנם עליהם שומרים, אך חוץ מזה הניחם לרצונם, וזה איפשר לאגריפס ובנו לעסוק בכגייה — אם בכלל בגדו, שהרי קודם כתב המחבר, כי את אגריפס הלשינו 'רשעי ישראל', אנו לומדים עוד מפי המהדיר, מה אמר אספסיאנוס בשיחה ידידותית ליוסף בן גוריון. הקיסר החדש אומר ליוסף, כי 'לו ידעת את אשר עשו (אגריפס ומונבו בנו) בכחרי ואת אשר חשבו לעשות במרד בממשלתי, אתה היית שורף עצמותיהם בידך'⁸⁶. . . . והוא גמלני רע. כי כאנסם אותי שרי הרומיים בארץ יהודה למלוך ולהתקסר על ממשלת הקיסריות . . . הוא מיעצם לבלתי יקסרני, כי מה ראו על ככה ומה הכירו בי עד ישפטו אותי במשפט כבוד הקיסריות לקסרני. ועוד, כבואו פה היה הולך הוא ובנו מהגמון אל הגמון, עד אשר הלכו אל הפטרוך להלשינוי ולהגיד עלי דברים על מעשים אשר לא עשינו. לפי שכבר ראינו, הפטרוך אשר אליו הלך להלשין המלך אגריפס, כדי שלא יכתיר אותו לקיסר, הוא האפיפיור. יש לשים לב לכך שהמהדיר, לפי שיעור נראה, חיבר את חיבורו במחצית הראשונה של המאה השמיים-עשרה, בעצם המתיחות הגדולה בין האפיפיור לקיסר, ומבחינה זו הקטע שהבאנו הוא מלא עניין. ועוד ראוי לשים לב לכך, שהאשמותיו של אספסיאנוס נגד אגריפס כתובות כך שמתעורר הרושם שמבחינת המחבר — שבדה אותן, כמובן, מלבו — הן מבוססות, ואילו קודם נאמר, כפי שראינו, שעל אגריפס הלשינו לאספסיאנוס 'רשעי ישראל', ואף ההאשמה עצמה היא

85 עיין Ludo Moritz Hartmann, *Geschichte Italiens im Mittelalter*, III, Bd. 2. Hälfte, p. 259.

86 שוב דוגמה לגישה האכזרית העממית. האופיינית לרוחו של מהדיר נוסח ג של יוסיפון, ועיין גם לעיל, הערה

שם שונה. ברם, חוסר-עקיבות ממין זה אופייני הוא לא רק למהדיר נוסח ג של יוסיפון, אלא גם לרוב הסופרים של ימי-הביניים בעלי כתיבה עממית שמלאכתם היא פאראפראזה מרחיבה של מקור קדום יותר. דרך כתיבה זו לא תמצא ביוסיפון, שמחברו הוא היסטוריון מעולה וסופר מוכשר, בעל חוש מפותח למציאות.

ברם, כל המוטיבאציה שהמחבר בדה מלבו למען סיפור בדוי, שתפקידו להסביר את נסיבות מותו של המלך אגריפס ובנו, אינה בשכיל המחבר העיקר, אלא עצם העובדה המדומה שאגריפס כן אגריפס המלך הוצא להורג 'שלוש שנים וחצי טרם חרבן הבית. וטרם זה בטל התמיד אלף ומאתים וחששים יום וזה כלו טרם חרבן הבית והוא הכתוב בדניאל (יב, יא): ומעתה הוטר החמיד עד תום הספור שם'. הסיפור על הריגת אגריפס ובנו נוצר כחשובה כנגד הנוצרים⁸⁷, אשר בידם היה הפסוק 'ואחרי השבעים ששים ושנים יכרת משיח ואין לו' (דניאל ט, כו) לאבן-פינה בוויתורם עם היהודים, ונראה בעליל שהסיפור על מות אגריפס ובנו כוונתו לשמש 'נשק ביד בני ישראל להשיב ליריביהם. כמקום ישו הנוצרי גילה 'הסיפור 'ליהודים את אגריפס כמשיח שיכרת סמוך לחורבן הבית'. ברם נראה כמובטח, שמחבר נוסח ג לא המציא בעצמו את הסיפור האפולוגיטי על הריגת אגריפס סמוך לחורבן הבית, אלא כבר הכיר סברה זו מפי אחרים או מכתביהם, שהרי כבר רש"י מעיר לדניאל ט, כו: 'ואחרי אותן שבועים יכרת המשיח, יהרג אגריפס מלך יהודה שהיה מושל בימי החורבן'. רש"י אינו מזכיר כאן את יוסיפון כמקורו, ועוד נראה (בסעיף א) שכתב-היד שבו השתמש רש"י היה יוסיפון המקורי, מגירסת רבינו גרשום, ודבר זה מתברר דווקא על-סמך מקום אחר בפירושו של רש"י לדניאל. ומלבד זאת ספק אם בימי רש"י היה כבר קיים או נפוץ נוסח ג של יוסיפון. לעומת זאת הרמב"ן הכיר את הסיפור על מות אגריפס מספר יוסיפון נוסח ג⁸⁸, וכך טוען הרמב"ן בספר הגאולה, שער שלישי, כתבי רמב"ן (הוצ' ח. ד. שעוול, כך א, ירושלים תשכ"ג, עמ' רפב): 'יכרת משיח ואין לו, זה אגריפס, וזה המלך ידוע שהוא מלך אחרון להפסקת בית שני, והעיר והקודש ישחית עם נגיד הבא, שהוא טיטוס הרשע. ומיום שבא בירושלים נקרא הכל משחת, והגביר ברית לרבים שבוע אחד, כי ידוע לראשונים שזה טיטוס כרת ברית עם ישראל טרם חרבן ועמד בכריתו שבע שנים. ועתה נשלמו השבועים שבעים והגיע זמן חרבן הבית, ופירש ואין לו, כי טרם חרבן חצי שבוע האחרון ישבית זבח ומנחה, וכן כתב בספר יוסף בן גוריון'. הרמב"ן הוא אפוא אחד העדים המעטים של נוסח ג של ספר יוסיפון בימי-הביניים.

מהדיר נוסח ג של יוסיפון מייחס לאגריפס המלך בן ושמו מונבו, אולם כשם שאגריפס כן אגריפס ההיסטורי לא נהרג ברומי בימי הכתרת אספסיאנוס קיסר, כך לא היה לו בן ושמו מונבו. מונבו ההיסטורי היה, לאמיתו של דבר, ממלכי חדייב, בן הליני המלכה וגר-צדק, לפי שניתן ללמוד מדברי יוסיפוס (קדמוניות כ, 32 וכו'). גם הליני המלכה וגם המלך מונבו נזכרים בספרות התלמודית. ממשנה יומא ג, י, ברי שהליני המלכה היתה אמו של מונבו,

87 על כך עיין יצחק בער במאמרו המובא לעיל, הערה 82, עמ' 188-189, והמובאות לקוחות משם על פירושו של יוסיפון עצמו לנבואת דניאל עיין להלן, סעיף 25.

88 עיין בער שם, עמ' 189.

ובמדרש בראשית רבא⁸⁹ מסופר שמונכו וזיטוס (כלומר Izates) 'בני תלמי המלך' התגיירו ונמולו, וכן נזכרת אמם, אמנם לא בשמה. מאחר שמן המקורות התלמודיים אי אפשר היה לדעת שמונכו היה מלך חדיב, ומאחר שברוב המקומות התלמודיים נזכר מונכו המלך והליני המלכה סתם, שיערו אותם יהודי ימי הביניים שלא ידעו ממדרש בראשית רבא שמונכו גרצדק היה. כי הליני ומונכו ממלכי ישראל היו. לפנייהם היו אפוא רק שתי אפשרויות: 'מונכו המלך, בנה של הליני המלכה מזרע החשמונאים' היה, (רש"י בבבא בתרא יא ע"א⁹⁰), או שניהם מבית הורדוס היו. ההשערה הרגילה היתה שמונכו היה בנו של 'אגריפס בן הורדוס' — שלא היה ולא נברא⁹¹ — וכן היתה קיימת גם סברה ששם אמו של אגריפס היה הליני (ירחמאל דף 151 ע"א). שתי ההשערות קשר בצורה בלתי-מוצלחת מחבר של חיבור אחר, שנתחבר לא יאוחר מן המאה השתים-עשרה⁹², שם מסופר שמלך רומא הגלה את אנטיפס 'וימלוך חתיו אגריפס בן ארודוס הגדול . . . ומת ומלך תחתיו מונכו בנו . . . והליני המלכה היא היתה אמו של אגריפס וימלוך אחרי אגריפס בן אגריפס עשרים שנה'. לפי דברי מחבר זה, היה אפוא מונכו בנו של אגריפס הראשון, שהיה, כביכול, בנו של ארודוס הגדול, והליני המלכה היתה סבתו של מונכו! — פתרון אחר לקושי מדומה זה היא ההנחה שבנוסח ג של יוסיפון: בעל הנחה זו קיבל את הסברה, כי אכן מונכו היה בנו של אגריפס ועשאו לבנו של אגריפס השני דווקא. משום שלהענה דברי דניאל (ט, כו) מנבאים על מות מלך היהודים האחרון, הוא אגריפס השני, וכדי שלא יישאר זרע המלוכה שיער בעל ההנחה הזאת שאף מונכו, בנו של המלך האחרון, נהרג יחד עם אביו.

לאחר שאספסיינוס הוכתר בידי הפטרוך — כך מספר מחבר הנוסח הארוך של יוסיפון — ולאחר שאגריפס המלך ומונכו בנו הוצאו ברומי להורג במצוות הקיסר החדש, שיחרר שם אספסיאנוס את יוסף בן גוריון מנחושתיים ומכבלי-ברזל⁹³, וזה בניגוד לעובדות היסטוריות ואף ליוסיפון המקורי. שאף הוא מספר שיוסיפוס נשאר במזרח. כדי להחזירו לשם צריך מחבר הנוסח הארוך לספר, שיוסף בן גוריון נשלח מרומא לאלכסנדריה על-ידי אספסיאנוס

89 בראשית רבא ד, מו, מ, ובהוצאת תיאודור-אלבק עמ' 467, עיין ההערה המאלפת שם.

90 אותה הדעה מובעת גם בחוספוט לכתובות ז ע"ב. ומאלף לשמוע את טיעונו של בעל הדעה הזאת: 'הורה בית הלל — גבי הליני המלכה אע"ג דמבית חשמונאי היתה, שהרי אם מונכו המלך היתה כדאמר כיומא ודף לו. ויסם) וכלכות הורדוס מאה תשלש שנה בפני הבית, והלל לא נהג נשיאותו עד שלש שנים לאחר מלכות הורדוס כדאמרין (שבת טו.) הלל וסמעתן גמליאל ושמעון נהגו נשיאותן בפני הבית מאה שנה. סכל מקום כבר היו לו אז תלמידים שהורין'.

91 סדר עולם זוטא, עיין גם חיבור אחר הנמצא אצל A. Neubauer, *Medieval Jewish Chronicles II*, 75 ק, וכן עיין שם, עמ' 71, ועיין הערתו של ד.ב. רטנר, בהוצאתו 'סדר עולם רבא' שלו, עמ' 142-143, ועיין מדרש עשר הגלויות.

92 על 'סדר עולם' זה עיין לעיל, הערה 18, שם הראיתי, בין השאר, שמחבר החיבור הכיר את יוסיפון. הקטע שאותו אנו מביאים נמצא בכרך א של נויבאור, עמ' 170.

93 הן לפי יוסיפוס והן לפי יוסיפון המקורי יוסף לא נחלחל לאספסיאנוס בדרכו לרומא. כאשר יוסיפון מספר שיוסף שוחרר מן הכללים באלכסנדריה, לא דייק בקריאת מקורותיו. לפי יוסיפוס והגסיפוס אמנם אספסיאנוס התכוון להגיע לאלכסנדריה, ולבסוף עבר שם בדרכו לרומא, אך יוסיפוס שוחרר מן הכללים בכירות (Berytus) ועיין יוסיפוס, מלח' ד, 620-629; הגסיפוס ד, 128.

קיסר. שמה, אל טיטוס בנו, שולח אפוא אספסיאנוס את יוסף בן גוריון. וכן מחבר מהדיר נוסח ג של יוסיפון מכתב, שכביכול שלח אספסיאנוס אל טיטוס בנו לאלכסנדריה של מצרים (כרך א, עמ' 452, סעיף רכ"ה), ומכתב זה כולו מלא עניין להכרת אופיו של המעבד ומעיד שדמיונו העממי הפורה של המעבד עולה בהרבה על תחושתו הפוליטית הריאלית. במכתב בדוי זה משבח אספסיאנוס את יוסף הכהן שבחים גדולים, ומה שנוגע ליהודים, יש להילחם בהם במקרה שלא יקבלו את תנאיהם של הרומיים, ואלה הם: 'והיה אם שלום יענוך היהודים וימסרו לך להיות שם ממשלת רומה נקרא עליהם, השמר לך פן תרע להם בדבר, אמנם רפא את שבירי עמם ובנה את עריהם הנהרסות במלחמותינו והשביעם מנועם טוב ארצות הגוים אשר תחת ממשלתנו ויהיו חפשים מכל מס עשרים שנה. רק כי ירימו דגל ממשלת הרומיים על מגדל ירושלם שלש פעמים בשנה בכל רגל ורגל כי יעלו כל ישראל לראות את פני יי אלהיהם כמשפטם. ועם זה יקריבו קרבן מנחה בעדנו על מזבח הקדש אשר בירושלם בכל רגל ורגל'.

לפי דמיונו של המעבד, המעשה הסמלי שהיהודים נדרשים אפוא לעשות לשם הכרת שלטון רומי עליהם הוא, כי 'ירימו דגל ממשלת הרומיים על מגדל ירושלם'. וכבר ראינו גישה דומה בחיבור טכסי הכתרת הקיסר; לאחר שהמתקשר נשבע כי 'קיים חוקי המגשר וחוקי שועריו' — ואז השוערים ירימו ויקימו על המגדל הקרוב לשער את נסו ואת דגלו, ויפתחו השער ויבא המתקשר אל חצר המגשר. גם כאן נזכר אפוא המנהג של הנפת דגל על בניין כסימן לקבלת עול מלכות: כבר כימי הביניים נהגו לציין את כיבושה של עיר או טירה, או את אדוניתה, כזה שהניפו את דגלו על מגדל אחד. מנהג זה ידוע במזרח, בפרס כבר במאה הרביעית ובביזאנטיון בוודאי כבר במאה העשירית, אולם במערב הוא מופיע רק במאה השמיים-עשרה: אנשי המערב הביאוהו, לפי כל הנראה, מן המזרח במסע הצלב הראשון⁹⁴. מכאן הסיק חוקר אחד⁹⁵ שחיבור הכתרת הקיסר שביוסיפון לא נתחבר לפני המאה השמיים-עשרה, ולפי כל הנראה הדין עמו. אמנם נכון שמנהג הנפת הדגלים על בניינים היה קיים בביזאנטיון כבר במאה העשירית, אך אין לנו שום רמז לכך שהנוסח הארוך של יוסיפון נתחבר דווקא בתחום מלכות זו או בחבלי איטליה הסמוכים לה. אף קשה להניח, שמנהג ביזאנטי זה מצא את מקומו לפני המאה השמיים-עשרה בטכסי הכתרת הקיסר ברומי על-ידי האפיפיור, טכס המתואר בנוסח ג של יוסיפון. מלבד זאת, אם יוסיפון המקורי נתחבר, לפי שעוד נראה, בשנת 953 לסה"נ, הרי עלינו להניח ריחוח-זמן מסוים בין ימי המחבר עצמו, בין האיש המעבד הסגנוני שפרס-עטו הוא נוסח ב של יוסיפון, ובין בעל נוסח ג שבדיו היה נוסח ב של הספר. גם מבחינה זו נוח אפוא להניח שנוסח ג של יוסיפון לא נתחבר לפני המאה השמיים-עשרה, או, ביתר דיוק: לא לפני מסע-הצלב הראשון.

חיבור הכתרת הקיסר שבנוסח ג של יוסיפון ישמש לנו גם לשם קביעת התאריך שקדם לו נתחבר הנוסח הארוך. בשנת 1160–1161 חיבר ר' אברהם אבן-דאוד את הספר 'ספר הקבלה' עם הנספח 'דברי מלכי ישראל בבית שני' שבו השתמש כבר בנוסח ג של יוסיפון.

⁹⁴ Carl Erdmann, *Kaiserfahne und Blutfahne, Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften*, 1932, Philosophisch-historische Klasse, pp. 877–9.

⁹⁵ עיין ההערה הקדמת. ארדמן הכיר רק את חיבור הכתרת הקיסר שביוסיפון בנוסחו הארוך, ולא את הקטע ממכתבו של אספסיאנוס, שהוא בהרבה יותר ברור ומצדיק במידה רבה יותר את השערתו של החוקר.

הוא רומז שם, בין השאר, לתיאור הכתרתו של אספסיאנוס כפי שנמצא בנוסח ג של יוסיפון, ואומר: 'ויולך (אספסיינוס) את יוסף בן גוריון עמו אסור בכבלי ברזל, כי ירא אם יכרח יוסף לירושלם, יחזקו ידיהם בגבורתו וגדולתו וימליכוהו והיה להם לשטן. וכאשר הגיע לרומי והמליכוהו רומיים, היה יוסף בן גוריון כמושבם אסיר בכבלי וראה את הכל'. ואברהם אבן דאוד ממשיך ומזכיר את מות אגריפס ומונבו בנו, כפי שהוא מסופר בנוסח ג של יוסיפון: 'ולקץ ימים אחר שבת אספסיאנוס על כסא מלכותו הכה את אגריפס מלך ישראל ואת מונבו בנו לפי חרב ג' שנים ומחצה לפני חורבן הבית, וקודם לכן בטל התמיד קודם חרבן הבית אלף יום ור' צ' יום כמו שכתוב ומעת חוסר התמיד ולחת שקץ שומם אלף מאתים ותשעים'. גם שאר דברי ר' אברהם אבן דאוד אינם משאירים שום ספק, שהוא כבר השתמש בנוסח הארוך של יוסיפון⁹⁶; כרי אם כן שנוסח ג של יוסיפון נתחבר לפני שנת 1160-1161, בה חיבר אברהם אבן דאוד את ספרו, וכנראה לא לפני מסע הצלב הראשון. מכאן שהנוסח הארוך של יוסיפון נתחבר במחציתה הראשונה של המאה השתים-עשרה. עלינו עוד להוסיף הערות ספורות על תיאור טכס הכתרה עצמו, הכלול בנוסח ג של יוסיפון, בסעיף רכב. אף-על-פי שבמשמעות התיאור כבר דנו אחרים⁹⁷, עדיין יש צורך בדיון

96 עיין גם למעלה, סוף הערה 64. — בסוף הספר לאחר שהמעבד סיפר, לפי יוסיפון מקורו, על מות אנשי מצדה, מוסיף המהדיר קינה, כדרכו, בשם 'יוסף הכהן' (הומינר, עמ' תג-תד). הקינה כתובה בפרוזה חרוזה ויוסף מקונן בה על אסון החורבן ומבטא את תקוותו לאחרית הימים, מוסיף פסוקי נחמה מן המקרא ומסיים בדברי נחמה משלו. קינה זו אינה אלא דברי סופר אלמוני, שהעתיק את יוסיפון, שמחבר נוסח ג מצא אותם כסיום של כתב-ידו שהשתייך, כפי שאמרנו, לנוסח ב של יוסיפון. דברים אלה אמנם חסרים בהוצאת מאנוסובה — שאולי דילג עליהם המדפיס — אך הם נמצאים בכ"י ואטיקאן 408 (ד') ובקטע מן הגניזה (ג'2), ומחבר נוסח ג עיבד והרחיב, כדרכו, את סיום זה של כתב-היד שהיה לפניו, והפך אותו לקינתו של יוסף בן גוריון עצמו: 'ויקונן אז יוסף הכהן את הקינה הזאת, ובסופה יעוד לטוב ואמר, את הסיום הפיוטי עצמו בצורתו המקורית תמצא בהוצאתנו בסוף הפרק האחרון, עמודה ראשונה, שורות 137-160. — לאחר שהמעבד מסר את סיום כתב-ידו בלבוש פסיכודואפיגראפי, הוא ממשיך ובודה מלבו קטע על חולדות ישראל בימי טיטוס, שעליו הוא אומר לא רק שהיה איש צדק, אלא אף היה 'חכם גדול בחכמת המבטא בלשון יון ובלשון רומי ויחבר ספרים רבים בחכמה היוני הרומי' (השווה, 2, Suetonius, Divus Titus 3). על שכן זה חזר אברהם אבן דאוד בזכרון דברי רומי באומרו, כי טיטוס 'היה חכם גדול בחכמת אלמביק ולשון יון ולשון רומי והיה שופט בצדק ועל-כורחו חרב בית-המקדש... כאשר הזכר ביוסיפון, והוא חיבר ספרים הרבה בחכמת לשון יונים ורומיים וחכמות אחרות'. הידיעות ההיסטוריות המדומות על חכמי ישראל אחרי החורבן, הנמצאות בנוסח ג לפני שבת טיטוס (הומינר, עמ' תד) תמצא ב'דברי מלכי ישראל' לר' אברהם אבן דאוד כלפי הסוף. — אחרי שבחו של טיטוס בא מחבר נוסח ג של יוסיפון ובשם 'יוסף הכהן' דורש את דברי זכריה (יא, ד-יב, ז) כמחייחים לתולדות בית שני ולימות הגאולה העתידה לבוא (הומינר, עמ' תה-תו). דרוש זה, בעיבוד שונה במקצת, מביא גם ר' אברהם אבן דאוד בסוף חיבורו 'דברי מלכי ישראל בבית שני', ומתקבל על הדעת. על סמך מה שהבאנו בהערה זו, שהוא העתיק את הדרוש מסיום נוסח ג של יוסיפון — ולא להפך. שהרי אם הדרוש הוא מפרי עטו של רבי אברהם אבן דאוד, היחד שהיה יכול להכניס אותו ליוסיפון הוא רבי יהודה משקוני. אך במקרה זה היה הוא מוכרח להפוך את הדרוש לדברי יוסף הכהן עצמו, וקשה להניח שיחוס זה הוא פרי עטו של משקוני.

97 בעניין תיאור הכתרת הקיסר שבספר יוסיפון דן יצחק בער, ספר יוסיפון העברי, ספר דינבורג, עמ' 186-188, וכן P.E. Schramm, Kaiser, Rom und Renovatio, London 1929, כרך א, עמ' 217-220, כרך ב, עמ' 112-119. בשביל דינונו חשובה הוצאת הטכסטים של סדרי הכתרת קיסרי רומי בימי הביניים.

מעמיק ומדויק יותר. אנחנו נסתפק כאן בסקירה כללית, העשויה לתרום להבהרת כמה סתומות שבקטע. דיון זה עשוי גם לסייע לחישוב אופיו ותקופתו של מהדיר נוסח ג של יוסיפון.

תיאור הכתרת הקיסר של הנוסח הארוך של יוסיפון איננו עוסק בהכתרת אספסינוס דווקא, אלא המחבר מתאר סדר טכסי הכתרת קיסרי רומי באופן כללי, לפנינו כעין 'סרך הכתרה', כדוגמת אותם ה'סרכים' (Ordines) הלאטיניים, הדנים באותו נושא שהגיעו לידינו. התיאור שאצל יוסיפון הארוך פותח במלים: 'וזה מעשה משפט הקיסריות על פי החוק אשר ברומה'. מלים אלה מזכירות לנו את הכותרת הרגילה של ה'סרכים' הלאטיניים: 'מתחיל הסרך הרומי של הקדשת הקיסר, כאשר זה מקבל את הכתר'⁹⁸. ואכן, מתוך התיאור שביוסיפון עצמו מסתבר, שהתיאור אינו אלא הד של אחד מן ה-Ordines, שרק קצתם נשתמרו. כבר בגלל העובדה שלא כל ה'סרכים' הלאטיניים, הדנים בהכתרת הקיסר הגיעו לידינו, אי-אפשר לזהות את הטכסט הלאטיני שהונח ביסוד 'מעשה משפט הקיסריות' שבנוסח הארוך של יוסיפון. מלבד זאת אין לנו שום ביטחון שגוף הטכסט הלאטיני היה לעיני המחבר העברי: אולי מיהו רק סיפר למחבר בעל-פה את תוכנו של ה'סרך'. וכבר עמדו החוקרים על כך, שבתארו את הכתרת הקיסר הפעיל המחבר העברי במלוא כוחו את דמיונו הפראי, המצטיין בנטייה לגזומה. כך מדבר המחבר (שורה 46) על 'מגרש קטן יכיל בחצרו הראשון מאה אלף רוכבי סוס'. ואם נממש את חשבונו של המחבר בדבר מספר ההגמונים — הם הבישופים — יעלה מספרם על מיליון! ברי אפוא שהמחבר העברי עיבד את מקורו, שאולי הכירו רק בעקיפין, עיבוד יסודי בכוח דמיונו הפורה. מכאן יוצא שקשה להשתמש בתיאור ההכתרה שביוסיפון כמקור אינפורמציה על ההכתרות שברומי. אין גם לטעון בשום פנים בוודאות שכמה מפרטי מעשה ההכתרה, שאינם ידועים ממקורות אחרים, הוסיף המחבר מתוך שנכח פעם כעד-ראייה בהכתרת קיסר ברומי. דברי הדמיון של מעבד יוסיפון אפילו מעוררים ספק רב. אם ביקר מעולם ברומי, שהרי הוא כותב (שורות 44–46), 'כי בית המלכות הוא בצד אחד במדינה קרוב לצד הים, רחוק מן המדינה מעט, ואם הוא דבק בה'. טופוגרפיה דמיונית כזאת אינה מתיישבת עם ביקורו המשוער של המחבר ברומי, אף כי מצד שני יש רגלים להנחה שהמעבד היה יהודי איטלקי.

'סרכי' הכתרת הקיסר של ימי-הביניים לא נכתבו בעקבות הכתרה מסוימת: תכליתם היתה לשמש כעין הדרכה כללית לטכס ולא נחשבו כמחייבים במלוא מובן המלה, אף כי משוקע בהם חומר עובדתי. בגלל אופיים המיוחד הזה לא נרשמו בהם כל מנהגי ההכתרה, והואיל והם במידה רבה פרי של למדנות, החומר הריאלי של הסרכים הללו במקרים רבים למדי קדום הוא מזמן חיבורם של הסרכים. מלבד זה לא כל ה-Ordines הגיעו לידינו. מכאן שאותם הפרטים, שמקורם אינו הדמיון הפראי של המחבר העברי, אפשר שמקורם 'סרך הכתרה' שלא נשתמר, או אולי אינפורמציה שבעל-פה, ועם זאת אין הכרח שהפרטים הללו לקוחים באמת מהכתרת-קיסר ממשית, אם כי אפשרות זו קיימת בגלל חוסר ידיעותינו. כך

אנו קוראים בנוסח הארוך של יוסיפון: 'והפטרון (כלומר האפיפיור) יתן ביד המתקסר הימנית שרביט-עץ מזהב בחלק בלתי-חלק, ועל ראשו חלוי כיס קטן מלא עפר, וישם באצבעו הקטנה טבעת עשויה מעצם אדם מת'. לדברים הללו אין שום הקבלה בתיאורי המלכת הקיסרים ברומי, אך, בדומה ליוסיפון, מסופר בחיבור, שהוא כנראה כמידה רבה דמיוני, שבחגיגה המתקיימת ברומי ב-1 ביוני, שמים לפני הקיסר 'עפר מתים על עצמותיהם'⁹⁹, וקיימת עדות שמנהג שכזה היה באמת קיים בשעת המלכת קיסרי ביזאנטיון. לעומת זאת נראה שפרט אחר שבתיאור העברי של ההכתרה הוא היסטורי: שם מסופר (שורות 50-51) שלפני המתקסר 'יביאו... סולם בשבע מדרגות כולו מזהב, אשר בו יעלה לרכוב על הסוס'. במאוחר ביותר מ'סרכי ההכתרה'¹⁰⁰, שנחתבר למען קארל החמישי, נזכר הסולם בשביל האפיפיור שבעזרתו יירד מן הסוס. מחקבל על הדעת שגם קיסרים מסוימים עשויים היו להודק לעזרת סולם שכזה.

פרט אחר של תיאור ההכתרה שביוסיפון לקוח ממצאיות הטכס: בשלבים הראשונים של כל הטכס 'שני רוכבים העומדים מפאתי הקיסר המתקסר מזה ומזה ישליכו שבע פעמים כל אחד ואחד מהם מזה ומזה פרחי זהב טהור לעם הדל ההולך רחוק מהרוכבים מזה ומזה פן ידרכו בם, והמה ילקטום איש אשר כיכולתו ללקוט, והמשליכים הפרחים ההם כל אחד ואחד ישליך כחזקת ידו להשליך, אם הרכה ואם מעט'. המנהג לפזר כסף בין ההמונים, כדי למנוע דוחק, ידוע הן מתיאורי טכס ההכתרה והן מ'סרכי ההכתרה'¹⁰¹. ועוד: ביוסיפון מסופר שבאותה שעה אחד משבעת המלכים 'ההולך על רגליו ראשון, וחרבו שלופה בידו שבע פעמים'. גם בשני 'סרכי ההכתרה' (עמ' 105, 145) מסופר, שבאותה שעה הממונה על העיר (praefectus urbis) נושא חרב.

מיד לאחר-מכן מסופר בנוסח הארוך של יוסיפון, שהמתקסר יגיע 'אל שער המגרש ההוא... ואחרי כן יבאו לפניו יועצי עיר רומה וקניה ועמם ספר שטרי החפשיות אשר ברומה ויבקשו ממנו להשבע להם אשר לא יחלל ולא יפר ברית אחד מהם אחרי התקסרו עליהם, והוא יקח את הספר וינשקהו כולו עלה עלה ודף דף וישימהו על ראשו וישבע אשר הוא יקיים כל הכתוב בו ועוד יוסיף הוא חוקים טובים על החוקים הכתובים בו כאשר יכשר בעיני יועצי רומה. ואחרי כן ירצה לבוא אל המגרש והוא סגור, ועל מגדליו מלמעלה עומדים שוערי המגרש ויבקשו ממנו להשבע גם להם כי יקיים חוקי המגרש וחוקי שועריו. וישבע וידור להם כי כן יעשה, ואז השוערים ירימו ויקימו על המגדל הקרוב לשער את נסו ואת דגלו, ויפתחו השער ויבא המתקסר אל חצר המגרש'.

לפנינו רישומי שתי השבועות, אשר היה על המתקסר להישבע¹⁰². בשבועה הראשונה

99 החיבור הוא *Graphia aureae urbis Romae*, בו כתוב: *et pulvis mortuorum cum ossibus ante eum ponebatur et stuppa ad figuram iudicii ante eum incendebatur*. ועיי' שראס, כרך א, עמ' 209, כך ב, עמ' 102.

100 עיי' *Ordines*, ed. R. Elze, עמ' 177, 183.

101 *Ordines*, pp. 47, 105, 145, 167, וכן שראס, כרך ב, עמ' 117, הערה 1. לא ברור לי, למה טוען שראס שלפי *Ordines* מפורים את הכסף רק בדרך חזרה, שהרי קביעה זו חלה רק על המקום הראשון (עמ' 47 של הסרכים). לפי שאר הסרכים פיזור הכסף נעשה, פחות או יותר, באותו השלב המסופר ביוסיפון.

102 עיי' *Ordines*, pp. XXXII-XXXIII.

נשבע המחקר שישמור את זכויות הרומיים. מעניין ששבועה זו נזכרת בסרכי ההכתרה החל מן המאה השתים-עשרה, שבמחציתה הראשונה נחבר תיאור ההכתרה שביוספון. את השבועה השנייה כבר הזכרנו¹⁰³ והיא היתה קיימת כבר החל מימי לודביג השני; לפני שערי כנסיית פטרוס הסגורים היה על המחקר להישבע שיגן, במידת יכולתו, על הכנסייה הרומית הקדושה. השבועה הזאת מופיעה, כמובן, ב'סרכי הכתרה'. אם כן, 'המגרש ההוא' אינו אלא כנסיית פטרוס שברומי, ו'חוקי המגרש וחוקי שועריו' אינם אלא חוקי הכנסייה הקאטולית¹⁰⁴. הלשון הסתומה של מעבד יוסיפון נובעת מתוך כך, שאמנם המחבר העברי אינו מצליח להתעלם מן המציאות הנוצרית של ימיו — שהרי הוא מדבר בכירור על האפיפיור 'הוא הגמון רומה והוא אב לכל ההגמונים אשר בכל העולם כממשלה ונקרא ברומה פאטיר ובוני פטרוני', והאפיפיור הוא המכתיר את הקיסר; כן ראינו, שבתיאור נסיבות הוצאתם-להורג של אגריפס ובנו משחקפת המציאות הכנסייתית. אף-על-פי-כן למחבר העברי נודעה, במידת-מה, העובדה שהוא מדבר על הכתרת קיסר קדום, הוא אספסיאנוס, ולכן אינו מדבר על כנסיית פטרוס, אלא על 'המגרש ההוא'. ייתכן שמתעם זה גם אין הוא מזכיר את נוכחות יהודי רומי בשעת ההכתרה ומדלג על משיחת הקיסר בשמן. בתוך התפילות שבשעת טכס ההכתרה אין מופיע שום דבר נוצרי — התפילות שנשתמרו אינן חסרות, כמובן, יסודות נוצריים. בנקודה זו המחבר לא רק רצה להימלט מאנאכרוניזם, אלא גם רצה בוודאי לחוס על רגשי קוראיו. התפילות שבתיאור העברי של הכתרת הקיסר בנויות על מליצות יהודיות מקראיות, אולם, מצד אחר, אין המחבר העברי מזכיר בתפילות הללו שום דמות מקראית, בניגוד לנהוג בתפילות של ה-Ordines. אולי נעשה הדבר הזה כדי לא להרבות באנאכרוניזמים, שהם כבר בין כה ובין כה בולטים ביותר.

הזכרנו את התפילות, הכלולות בתיאור-ההכתרה העברי. גם מבחינה זו דומה צורת התיאור העברי ל'סרכי ההכתרה' הלאטיניים. אלה הם בעצם טפסטים ליטורגיים: התפילות משוקעות במקומן בתוך מסגרת התיאור של טכסי ההכתרה. גם התיאור העברי הוא 'סרך' שכוה, אלא שהתיאור הפך אצלו עיקר והתפילות והשכטים אשר בו הם קצרים מאוד, חוץ מן השבח הראשון (שורות 59-70) שכפי המלך 'השביעי ההולך ראשון'. לשבח זה — ולשאר התפילות שבתיאור העברי — קיימות הקבלות מאלפות בתוך החלקים הליטורגיים שב'סרכי ההכתרה' הלאטיניים. בייחוד ראוי לשים לב לדברים הבאים באותו קילוס-הקיסר הארוך: 'והאלהים אשר ימלא את משאלת לבו (של הקיסר) להגדילו לעלות כמעלת הקיסריות היום הזה, הוא יתן בלבו להנהיג את מלכי הארץ ואת יושביה בדרך ישרה ולשפטם במשפט צדק ולהרחיק העול והחמס מהעולם ולסגור בעד המרעים והרשעים ולאסרם ולהשמידם ולכלותם פן ישוטטו בארץ להשבית את הממלכות ואת יושבי העולם ולהתגבר לעשוק ולגזול'. הרעיון של שלטון-צדק והדברת המרעים והמורדים תופס מקום מרכזי באידאולוגיה הממלכתית של קיסרות רומי כבר החל מאוגוסטוס קיסר. הרעיון הזה מוצא את ביטוי המובהק בתפילות

103 עיין לעיל, הערה 85.

104 לפי ה-Ordines נשבע המחקר שהוא יהיה מגן של 'הכנסייה הרומית הקדושה הזאת' (huius sanctae romanæ ecclesiae). האם המחבר העברי, בדברו על 'חוקי המגרש וחוקי שועריו' לא טעה בהבנת הכתוב. בהבינו כי 'הכנסייה הרומית הקדושה הזאת' היא, כביכול, לא הכנסייה הקאטולית, אלא כנסיית פטרוס הקדוש שברומי?

הכלולות ב'סרכי הכתרה' הלאטיניים של ימי הביניים, ובייחוד בתוך חפילה אחת, הפותחת במלה Prosprice¹⁰⁵. שם מחללים שהקיסר יהיה 'המגן החזק ביותר של המולדת וביא נחמה לכנסיות ולמנזרים הקדושים, שיהיה בעל יראת-שמים גדולה ביותר ומלך בעל יד רחבה ושהיה גם חזק ביותר על המלכים, שינצח את האויבים וידכור את האומות המורדות והאלימות. יטיל אימה על אויביו בנכוחת כוח מלכותו. בעל יד רחבה כלפי שריו וגדוליו ונאמני מלכותו, וראוי לאהבה וחסיד, וכולם ייראו אותו ויאבהו'. אין לראות אפוא בקילוס הקיסר שביוספון הארוך זכר ראשון לחפילת 'הנותן תשועה'¹⁰⁶.

הערנו הערות מעטות על תיאור ההכתרה שביוספון הארוך, לא רק כדי להקל על הקורא אלא גם כדי להוסיף ולהבהיר את אופיו של מחבר נוסח ג של ספר יוספון וכדי להצביע על תקופתו. ראינו שהתיאור של הכתרת הקיסר ניכרים בו יפה הדמיון הפראי וגוומותיו של המעבד, ויחד עם זאת התיאור עצמו חלוי, כנראה בעקיפין, באחד מ'סרכי ההכתרה' הלאטיניים, והקטע עצמו כחוב בצורת ה-Ordines הללו. בתיאור שביוספון שקועים פרטים היסטוריים ודמיוניים שאינם פרי-דמיונו של המחבר העברי. המחקרים שהוקדשו עד עתה לתיאור הכתרת הקיסר שביוספון אינם מספיקים ואינם מדויקים די צורכם, וראוי התיאור שיקדישו לו החוקרים תשומת-לב ראויה נוספת.

7. מהדורת משקוני של יוספון

חיבורו של ר' אברהם אבן דאוד הוא. מלבד דברי הרמב"ן בספר חשבון קץ הגאולה (על כך עיין לעיל, סעיף 6), העדות היחידה לכך שנוסח ג של יוספון כבר היה קיים לפני המאה הארבע-עשרה, שאז הוציא ר' יהודה ליאון בר' משה משקוני (נולד בשנת 1328) את נוסח ג של יוספון, ולפי שעוד נראה, כל הדפוסים של הנוסח הארוך של יוספון מבוססים על מהדורה זו. מהדורתו של משקוני נשתמרה בשני כתב-יד, הם כ"י רומי (ח), Borgianus 1 (hebr.), הנמצא בספריית הוואטיקאן, וכ"י פאריס מס' 1280 (ע), הנמצא שם בספרייה הלאומית. שני כתב-יד פותחים במבואו של משקוני¹⁰⁷ וב'פקודי פרקי הספר', הוא תוכן-עניינים ארוך לפי הפרקים; חלוקה זו היא פרי-עבודתו של משקוני¹⁰⁸. בסופו של כ"י

105 עיין, למשל, Ordines, pp. 55-6. הקטע של חפילה זו, שאותו הבאנו בגוף המאמר, הוא Tribue ei, omnipotens Deus, ut sit fortissimus protector patriae et consolator ecclesiarum atque cenobiorum sanctorum, maxima pietate regalis munificentie, atque ut sit fortissimus regum, triumphator hostium ad opprimendas rebelles et paganus nationes. Sitque suis inimicis satis terribilis maxima fortitudine regalis potentie, optimatibus quoque atque precelsis proceribus .ac fidelibus sui regni sit munificus et amabilis et pius, et ab omnibus timeatur atque diligatur. כך סוכר בער, עמ' 188, והערה 12 א. שם.

107 מבואו של משקוני נדפס מתוך כ"י רומי (ח) ב'אוצר טוב' לברלינר, א. תרל"ה, צד טו-כג, ומשם הודפס ביוספון. הוצאת הומינר, 'ירושלים תשט"ו, עמ' 34-40, ומתוך כ"י פאריס (ע) ב'מליץ', תרמ"ט, כ"י קסח, קצב וקצו, ואני מביא להלן מובאות ממבואו של משקוני על סמך נוסח שהכינוחיו כעורת שני כתב-יד הללו.

108 לעומת זאת חלוקת יוספון לשישה ספרים נעשתה כבר על-ידי מחבר נוסח ג של יוספון, לפי שמעיד מחבר נוסח זה עצמו — באיצטלה של יוסף בן גוריון — בספר הראשון (סרק ג לפי ההוצאות הרגילות) ושם הוא

פאריס רשם הסופר: 'והספר נשלם, שבח לבורא עולם. ונשלמה העתקתו בששה בשכת בשבעה עשר לחדש אלול שנת חמשת אלפים ומאתים ושלשים שנים (1470) על ידי יהודה עמ"י ד"ר בכמ"ר שלמה מקמרינו (Camerino) מתגורר פה לוצירא דליסרציני (Lucera degli Saraceni) וכתבתיו לפאר המעלה והפארת הרפואה ככ"ר רפאל כהן ידיי מלונל (Lunel) תושב מנפרידוניא (Manfredonia), ה' יזכהו להגות בו ובשאר ספרי הקדש הוא וזרעו וזרעו עד סוף כל הדורות אמן כ"ר'. השוואת שני כתבי-היד של מהדורת משקוני עם הדפוסים נותנת להניח, ששני כתבי-היד האלה קרובים זה לזה קירבה משפחתית.

כתבי-יד אחד של מהדורת משקוני שימש יסוד לדפוס קושטנטינה שהדפיס ר' חם בר' דוד אבן יחיאל בשנת ר"ע, והמדפיס השתמש באחרית-דברו בדברי הקדמתו של משקוני¹⁰⁹. הוצאת קושטנטינה מצדה שימשה בסיס להוצאת ויניציאה משנת ד"ש¹¹⁰, וממנה נובעו כל ההוצאות הרגילות¹¹¹. החוקרים הסכימו שהוצאת ויניציאה אינה אלא הדפסת קושטנטינה, אך הרב אברהם יוסף וורטהיימר¹¹² הראה, שמדפיסי דפוס ויניציאה השתמשו בשתי נוסחאות של יוסיפון: בהוצאת קושטנטינה ובנוסח שהרב וורטהיימר מזהה אותה עם הוצאת מאנטובה. ברם, בדיקתי העלתה שדפוס ויניציאה — וכל הדפוסים הרגילים בעקבותיו — פותח בנוסח הדומה מאוד לנוסח מאנטובה, אך לא זהה עמו, ובאמצע נאומו של זרובבל (בפרק ו' של הוצאתו)¹¹³ עובר נוסח הוצאת ויניציאה לנוסח משקוני וממשיכו בעיקר עד סוף הספר.

מוסד את חוכן ששת הספרים האלה, וכך מעיר גם יהודה משקוני שכתב-ידו, שאותו הוא הוציא, היה מחולק לשישה ספרים: 'ואמצאה הספר והנה חלקו מחברו לשש מחלקות, קרא כל אחד ספר. כאשר הודיע הוא בדבריו בחלק הראשון ממנו והוא הספר הראשון. אמרתי אני עם לבי, מה יש לעשות עוד בזה הספר כי אם להציאו במספר צבא הספורים הנמצאים בכלל ספר וספר מהספרים הפרטיים שהם חלקי הספר הכולל הגדול... ולכולם בשם אקרא להאותות העינין, כי ארצה לעיין בספר כנקלה ולא יטרחוני טורח החפוש כי יעלם ממנו מקום אי זה ספור אשר ארצה לעיין בו לפי שעה. ואז מדי עברי בחלקי הספר הוצאתי את צבא ספוריו ולכולם בשם קראתי, ובוזה את דעתי הנחת. ואמנם דע כי רבים יתמהו על הספר הזה אשר ספרתי בו את ספורי הספר הכולל בכלל ואת ספוריו הפרטיים כפרט. כי ימצאו אשר אספור ספורי גליון אחד מגליוני הספר במספרים יותר מאחד, וספורי גליונים רבים מגליוניו במספר אחד, ואולי הם יחשבו כי זה היה ממני בכלתי כוונה, וכאשר נודמן, ולא כן הדבר. ואמנם כי יתבוננו בסכוח חכילת הספר והמפקד לספורי גליוני הספר הזה, הנה אז אולי יגל יי את מסך יהודה מעיני שכלם ירדו לסוף דעתי על אותות הספר אשר ספרתי בספורי הספר בכלליו ופרטיו' (עיין 'יוסיפון. הוצאת הומינר, עמ' 38).

109 אחרית דבר של ר' חם מודפסת בהוצאת הומינר בעמ' 41-44.

110 הוצאה זו הודפסה מחדש עלי-יד הומינר, ירושלים, תשט"ז.

111 ראוייה לתשומת-לב הוצאתו של המלומד הנוצרי Breithaupt, אשר לא רק הוציא, בשנת 1707, את הנוסח העברי על-פי דפוס ויניציאה, אלא אף תירגמו ללאטינית והוסיף פירוש מועיל מאוד.

112 הוצאת הומינר, עמ' 20-22.

113 בזה מתבטלת הנחתו של J. Reiner, 'The Original Hebrew Yosippon in the Chronicle of Jerahmeel', *JQR* 60, 1969, pp. 128-146. חוקר זה טוען שנוסח יוסיפון שבכ"י ירחמאל, חלקו מוענק כיד ירחמאל עצמו וחלק נוסף בידי בעל האוסף הסופי, הוא אלעזר בן אשר הלוי. הנחה זו אינה סבירה כשלעצמה, היות וכ"י ירחמאל כולל כל ספר יוסיפון (בהעקתו של ירחמאל) וספר יוסיפון רק סדר מחדש על-ידי אלעזר בן אשר הלוי (עיין לעיל, הערה 20). ריינר טוען שהנוסח של ירחמאל קרוב לנוסח דפוס מאנטובה, ואילו נוסחו של יוסיפון של אלעזר בן אשר הלוי דומה לנוסח קושטנטינה, אילו עיין ריינר הן במאמרי ב'ציין' והן במבואו של וורטהיימר להוצאת הומינר, לא היה נופל בטעות שטעה בה. כבר אמרנו

הואיל ובשעת הכנת ההוצאה לא היה בידי דפוס קושטנטינה הנדיר ביותר, לא יכולתי, כמובן, להעלות על הדעת שגם בהמשך הוצאת ויניציאה יש מקומות המאחדים שני נוסחים. לפי שנתברר עתה מתוך מבואו של וורטהיימר¹¹⁴, הדעת נותנת שהמו"ל של נוסח ויניציאה התחיל להדפיס את ספרו על סמך נוסח הדומה מאוד לדפוס מאנטובה, אך לא זהה עמו, אולם באמצע עבודת ההדפסה נודע לו על דפוס קושטנטינה והוא עבר להדפיס על-פיו, אך המשיך גם אחר-כך להשתמש במקומות בודדים בנוסחו האחר¹¹⁵.

על אף לשונו ודרך מחשבתו המסורבלת ניתן ללמוד מדברי משקוני כמה פרטים על כתב-היד של ספר יוסיפון שהגיעו לידי. הוא מספר בין השאר: 'וכראותי אני יהודה אבן משקוני את יקרת הספר הזה ומעלתו ואת יקר תפארת גדלתו, הוולתי להמציאו לי, ויעזורני העוזר האמיתי על ככה ואעשה זה, ואמנם מצאתיו על תכונות שונות. כי מצאתיו ארוך כזה מלבד שהיו חסרים ממנו ספורים סודיים רבים אשר הם העקר והיסוד כספר, והם הספורים המלמדים להועיל. גם כן מצאתיו מקוצר אשר קצרו והעלים רב ספוריו החכם ר' אברהם בר'

שיוסיפון שכ"י ירחמאל שייך לנוסח המקורי, הוא נוסח א של יוסיפון. וקבענו שנוסח ב. שאליו משתייך גם דפוס מאנטובה, הוא בהרבה יותר קרוב לנוסח א משהוא דומה לנוסח הארוך. המשתקף גם בהוצאת קושטנטינה, ואשר הוא כעין פאראפראזה של יוסיפון בנוסח ב. רייר מביא במאמרו קטעים מפרק א ופרק ב של יוסיפון כדי להראות שנוסח זה, שהוא, לדעתו, נוסחו של אלעזר בן אשר הלוי, קרוב יותר לנוסח קושטנטינה מלנוסח מאנטובה. ברם הוא אינו משווה, למעשה, נוסח זה עם דפוס קושטנטינה, שלא היה כידו, אלא עם נוסח ויניציאה. כבר אמרנו שהמדפיס של נוסח ויניציאה לא הדפיס בתחילת הוצאתו את נוסח דפוס קושטנטינה, אלא כתב-יד אשר היה דומה. אך לא זהה עם דפוס מאנטובה. ההשוואה שעשה רייר בין קטעים מהתחלת יוסיפון לנוסח ירחמאל עם דפוס ויניציאה מזה ודפוס מאנטובה מזה מלמדת אך ורק דבר אחד, שאינו מחוסר ערך: על סמך השוואה של קטעים מראשיית יוסיפון נוסח א עם שני הדפוסים המשקפים במקומות אלה את נוסח ב, יוצא שצדקנו כשקבענו שכתב-היד הראשון, שממנו התחילו להדפיס את דפוס ויניציאה, לא היה זהה עם דפוס מאנטובה. ואם המשיך יוסיפון בכ"י ירחמאל דומה יותר לדפוס מאנטובה מלדפוס ויניציאה, הרי גם דבר זה מוכן: עיקר הוצאת ויניציאה הוא נוסח ג של יוסיפון, ונוסח זה שונה מאוד מדפוס מאנטובה שהוא, מצדו, יותר קרוב לנוסח המקורי, שאליו השתייך נוסח יוסיפון של כ"י ירחמאל.

114 עיין לעיל, הערה 112. במיוחד מעניינת התחלת הספר החמישי של הנוסח הארוך לפי דפוס קושטנטינה, הנמצאת בהוצאת הומינר בעם' 19. השוויתי את הקטע, שהוא מקביל לפרק לה. 1-10 של הוצאתנו, עם כ"י של מהדורת משקוני וראיתי שהנוסח זהה, ובהוצאת קושטנטינה נפלו שתי שיגאות שעברו משם לדפוס ויניציאה: בשורה 4 יש לגרוס 'שכות' במקום 'שטח', ובשורה 23 אין לגרוס 'ואבדנו' אלא 'ואנחנו'. אם תשווה מצד אחד הקטע הזה שבנוסח קושטנטינה עם דפוס ויניציאה (הוצ' הומינר, עמ' קכז-קכח), תמצא שמהדיר של דפוס ויניציאה הוסיף על דברי דפוס קושטנטינה, שממנו הדפיס, את המלים: 'וכי ראוי... לא יכון' ומלים אלא נמצאות בנוסח מאנטובה, עמ' רד. ויש לשים לב לכך שהן אינן נמצאות בכ"י ואטיקאן 408, המשתתף גם הוא — כמו דפוס מאנטובה — לנוסח ב של יוסיפון. מכאן שהקטע נתחבר בתוך התפתחות נוסח ב בשלב מאוחר יותר מזה המשתקף בכ"י ואטיקאן 408, וכן לא היה קטע זה בכתב-יד, ממנו התקין המעבד את נוסח ג. מעניין עוד שבקטע הנידון מופיע הצירוף 'קוטבי התורה' וזה המקום היחיד, בו מופיעה המלה המאוחרת 'קוטב'.

115 מכל האמור ברור, שחבל מאוד שר הומינר לא שמע כשעזו לעצמי שרצוי להדפיס, במקום דפוס ויניציאה, את דפוס קושטנטינה הנדיר. ברם, אחרי הוצאתנו לא יקשה על חוקר להוציא הוצאת ביקורתית של נוסח ג של יוסיפון, שהוא חיבור מעניין כשלעצמו, וזאת על-סמך הוצאת קושטנטינה ושני כתב-היד של מהדורת משקוני.

רד הלוי הידוע בן אלצדיק מגדולי חכמי גראנטא; גם מצאתיו עוד מקוצר על דרך אחרת קרובה לדרך ר' אברהם הנזכר בהעלמת ספורים רבים; גם כן קצרו החכם הגדול ר' שמואל הנגיד מגדולי מדינת קורטובה, ואמנם עורני יי ואמצאה את הספר כולו כלשון החכם יוסף הכהן בן גוריון הכהן מחברו ולא חסר ממנו ספור אחד מכל הספורים אשר כתב בו כאשר אודיע עוד, אז שמחתי מאד בו כמוצא שלל רב¹¹⁶. ר' יהודה משקוני הכיר אפוא שלשה קיצורי ספר יוסיפון: זה של ר' אברהם אבן דאוד אשר בידינו, אחר אלמוני הדומה לו, וקיצור שלישי שנתייחס לשמואל הנגיד. לידינו הגיע. מלבד 'דברי מלכי ישראל בבית שני' לאברהם אבן דאוד, גם קיצור אחר אשר בכ"י Hunt. 345, המספר רק על מלחמת היהודים¹¹⁷. לעומת זאת, הנוסח 'ארוך' כזה מלבד שהיו חסרים ממנו ספורים סודיים רבים אשר הם העקר והיסוד בספר, הם הספורים המלמדים להועיל, הוא, לפי כל הנראה, הנוסח המקורי או נוסח ב של יוסיפון, שבוודאי לא הבדיל ביניהם ר' יהודה משקוני בגלל הקירבה היחסית שביניהם. 'הספורים המלמדים להועיל' הם ההוספות הרבות של מחבר הנוסח הארוך של יוסיפון, שרבות מהן כוללות דברי מוסר יהודי. מובן שכתב-היד — 'הספר' כלשונו של ר' יהודה משקוני — אשר 'לא חסר ממנו ספור אחד מכל הספורים', הוא כתב-היד של הנוסח הארוך. נוסח ג, אשר על מציאתו שמח ר' יהודה משקוני כמוצא שלל רב, ואותו הוציא לאור לאחר שחילק אותו לפרקים.

ר' יהודה משקוני ראה בנסיעותיו עותקים רבים של הנוסח המקורי (או נוסח ב) של יוסיפון: אלה הם עותקי יוסיפון אשר עליהם הוא אומר במקום אחר כי 'מצאנוהו במקומות רבים בבלתי חלוקה, והנה הגיע לידינו עוד נחלק לשישה חלקים', ובאמת, לפי שראינו¹¹⁸, הנוסח הארוך, נוסח ג, נחלק לשישה ספרים, בניגוד לנוסח המקורי ונוסח ב שהוא 'מחזק וכולל כולו לספר אחד ובלתי נחלק לחלקים ולא לספרים פרטיים'. לעומת זאת מחבר נוסח ג הכניס עדות על חלוקת הספר לשישה חלקים לחזק יוסיפון גופא (בפרק ג בהוצאות הרגילות) — והנה מדבר משקוני על 'העדוה הזאת (של יוסף בן גוריון עצמו, כביכול) אשר מצאנו בספר אשר ממנו העתקנו לנו את הספר ולא מצאנוהו בספרים אחרים אשר ראינו במקומות מחלפים'. מכאן אנו למדים שמשקוני ראה אמנם עותקים רבים של יוסיפון, אך רק אחד של נוסח ג, ואותו הוציא לאור.

ועוד מעיד ר' יהודה משקוני בהקדמתו: 'ודע עוד כי אנחנו כאשר כתבנו לנו את הספר הזה, היו לפנינו או ארבעה ספרים וכולם היו חסרים מהם ספורים רבים מספורי הספר, וגם הספר אשר עליו סמכנו יוחר מכל הספרים שראינו. הנה גם הוא היו חסרים ממנו ספורים רבים אשר השמיטם הכותב הראשון לספר החסר בהשמטה מסובבת כהעדר ההתבוננות, ואמנם הואיל יי לעשות חסד עמנו ולהמציא לנו ספר שלם. ולא הסכימו הספרים אשר היו

116 עיין גם הוצאת הומניר, עמ' 37-38.

117 כתב-יד מורחי זה, משנת 1442, 'נשלם בח' באב יהפך אכלו לששון ולשמחה שנת אחשעג לשטרות הרב ליצירה א ש צ ג לחרבן בית אלהינו יבנה בפהרה בימינו איר', על תרגום רוסי של קיצור זה אדון להלן, סעיף 10, החיבור מתחיל בדף 214 ע"ב של כתב-היד ואחרי הדף 219 אבדו כמה דפים, שתרגומם חוסם בכתב-היד הרוסי את העמודים 100-2102.

118 עיין לעיל, הערה 108.

אתנו בחסרון. ואמנם מה שהיה חסר מהאחד מהם מהספורים היה נמצא באחר, ומה שהיה בזה אין בזה, ומה שאין בזה יש בזה. עם היות כי היה אתנו ספר חמישי אשר עליו סמכנו לכתוב לנו את הספר, ועל פי סדרו כתבנוהו לנו, ואף אם גם הוא היו ספורים רבים חסרים ממנו והיו נמצאים בספרים האחרים אשר אתנו, והנה הוא היה היותר שלם מכולם ועל פיו כתבנו לנו את הספר¹¹⁹. לנו נראה שאותם חמשת העותקים של ספר יוסיפון שהיו בידי ר' יהודה משקוני בשעת הכנת מהדורתו, אינם זהים עם חמשת הנוסחים של יוסיפון (הנוסח המקורי, שלושה קיצורים והנוסח הארוך ג) שעליהם דיבר בקטע אחר שהבאנוהו לעיל, אלא נראה שמוכן הקטע הנוכחי הוא, שמלבד עותק של הנוסח הארוך היו אז בידי ר' יהודה ארבעה עותקים הדומים לאותם העותקים שמצא 'במקומות רבים', כלומר עותקי הנוסח המקורי (או נוסח ב). אם נקבל הנחה זו, הרי תהא קביעתו של משקוני על ההבדלים העצומים בין ארבעה עותקיו של יוסיפון גוזמה, כי אם אמנם קיימים הבדלים גדולים מאוד בין הנוסח המקורי בפרטים — ונוסח ב שונה ממנו בעיקר בסגנונו — אין ביניהם הבדלים עקרוניים, חוץ מן העובדה שבכמה מכתבי-היד נתוסף 'מעשה אלכסנדרוס', שעליו נדבר בסעיף הבא. עם זאת צדק ר' יהודה משקוני באומרו, כי גם הנוסח הארוך 'היו ספורים רבים חסרים ממנו'¹²⁰, כי באמת במשך ההתפתחות נשתבש ונתקצר הנוסח ונעלמו ממנו פרטים חשובים, עד שבא מהדיר הנוסח הארוך, עיבדו והרחיבו וסיפר, כביכול, את סיפורי יוסיפון מחדש.

8. סיכום נוסחי ספר יוסיפון

מכל-מקום עובדה היא, שר' יהודה משקוני ראה ובדק כתבי-יד רבים של יוסיפון עד שמצא עותק אחד ויחיד של הנוסח הארוך, והוא נוסח ג של יוסיפון. וכן יש לזכור, כי כל הטפסטים של הנוסח הארוך אינם אלא העתקות של אותה מהדורת משקוני מן המאה הארבע-עשרה; מלבד מובאה אחת אצל הרמב"ן, העדות היחידה הבלתי-תלויה במהדורת משקוני הוא הקיצור שעשאו ר' אברהם אבן דאוד. מכאן אנו למדים שהנוסח הארוך — שנעשה לפני שנת 1160–1 במקום בלתי-ידוע, כנראה באיטליה — לא הצליח לדחוק את רגלי הנוסחאות הקודמים של יוסיפון. נראה שלעומת נוסח ג של יוסיפון הצליח נוסח ב להתפשט יותר, אך הצלחתו היתה, כנראה, מועטת יחסית. הוא נשתמר רק בכ"י אחד, הוא כתב-יד ואטיקאן 408, גירסה אחת של נוסח זה היתה במאה השלוש-עשרה בידי הניזיר הספרדי ריימונדוס מארטיני מזה ור' שמואל מסנות מוה. כ"י אחר של גירסה זו הודפס בהוצאת מאנטובה, וכתב-יד אחד של הגירסה הזאת שימש כמקור שני של הוצאת ויניציאה. וכן שימשה גירסה זו בסיס למחבר נוסח ג של יוסיפון והשתמש בגירסה זו מחבר 'ספר הישר'. עם זאת יש לציין שהגירסה המיוצגת על-ידי נוסח מאנטובה היתה, לפי שמעידים כל הנתונים שבידינו, גירסה מקומית של ספרד. לעומת זאת ראוי לתשומת-לב, שכל כתבי-היד

119 עיין הוצאת הומינר, עמ' 40.

120 קביעה זו עומדת בסתירה להערכתו האופטימית יותר של הנוסח הארוך ששמענוה מפי ר' יהודה משקוני קודם, לפיה הנוסח הזה 'כלו כלשון החכם יוסף הכהן בן גוריון הכהן מחברו ולא חסר ממנו ספור אחד מכל הספורים אשר כתב בו'.

האחרים¹²¹ שהגיעו לידינו — לרבות קטעי הגניזה — הם כולם. חוץ מכ"י ואטיקאן 408. מן הנוסח המקורי, הוא נוסח א של יוסיפון.

השתלשלות הנוסחים של ספר יוסיפון בדפוסים ובכתב-יד אינה שונה מזו של חיבורים רבים מימי הביניים, שנשתמרו בנוסחים שונים ומשונים. הגיעו אלינו כתב-יד של הנוסח המקורי; מנוסח זה נעשה נוסח ב על עדיו השונים: גירסה אחת של נוסח ב שימשה מצדה בסיס לעיבוד יסודי ומורחב, הוא נוסח ג. כל ההתפתחות הזאת נסתיימה, כאמור, לפני שנת 1160-1 — זמן קיצורו של ר' אברהם אבן דאוד. תהליך זה של התפתחות בכיוון אחד הוא רגיל ביותר בחיבורים מימי הביניים: 'היות וכל מעבר בחר כמעט בהכרח כיסוד לעבודתו בעיבוד של קודמו הקרוב ביותר, טבעי הדבר שהנוסחים אשר הגיעו לידינו מתחלקים באופן פשוט ביותר למספר קטן מאוד (של נוסח-יסוד)¹²². וכן נחבר, ששני הדפוסים הראשונים, אשר מהם נבעו כל הדפוסים שנדפסו אחריהם. הם תוצאה סופית מהתפתחות הנוסח במשך הדורות: על אף ההבדלים והשינויים שביניהם נבעו שניהם — האחד (מאנטובה) במישרין והאחר (קושטנטינה) בעקיפין — מנוסח-יסוד אחד, הוא עיבוד משני של טפסט גרוע של נוסח ב. רק על סמך כתב-יד ניתן אפוא להתקרב במידת האפשרות לנוסח ספר יוסיפון, כפי שיצא מיד המחבר ממש.

עלינו עוד לבוא ולהוסיף שתי הערות חשובות, הנוגעות להתפתחות הטפסט של יוסיפון בכתב-יד שהגיעו לידינו. הראשונה היא לעניין אופיו של הנוסח של רבינו גרשום. כאמור, הגיעו לידינו שלושה העתקים מכתב-ידו שהעתיקו 'רבינו גרשום הרב הגדול מכתבת ידו', והראינו שרבינו גרשום זה הוא רבינו גרשום מאור הגולה. ברם, מתברר שכבר בכתב-יד של יוסיפון שהיה בידי רבינו גרשום חל לפי כל הנראה שינוי אחד יסודי¹²³.

שתי השמטות, מהן הראשונה פחות חשובה, נעשו כבר בתקופה קדומה למדי: הן כבר קיימות בכ"י אורבינו ובשלושה כתב-יד שנבעו מכתב-ידו של רבינו גרשום ובתרגום הערבי הקדום (עליו עיין לעיל, סעיף 3), ואילו הטפסט המקורי במקומות אלה נשתמר רק בכ"י ירחמאל, כ"י קאופמן ובנוסח ב וג של יוסיפון. ההשמטה הראשונה היא בפרק ג, שורות 40-47 (ועיין שם, הערה לשורה 40)¹²⁴, והיא נעשתה כנראה משום שהמוטיבאציה, שבגללה הורג הסריס את המלך בלשצר — הוא שמע את נבואת דניאל על מות כלשצר והחליט לבצע בעצמו את הרצח — לא מצאה חן בעיני המוחק, אשר בין כה וכה עמד למחוק את מחיקתו השנייה, הסמוכה למקום. ההשמטה השנייה הזאת פוסחת על סיפורי דריוש — פרק ד, 1-2 (החל במלים 'ויהי כשבת') ועד למלה 'ופרס' שבפרק ו, 182. עדים להשמטה זו הם כ"י אורבינו, קטע מן הגניזה (ג⁵) והתרגום הערבי של יוסיפון. השמטה זו נעשתה, כנראה, מתוך ההנחה שדריוש לא חי זמן רב אחרי כיבוש בבל¹²⁵. יש להניח שפרקים אלה

121 כמובן חוץ משני כתב-יד של מהדורת משקוני.

122 *La Chanson de Roland, commentée par J. Bédier, Paris, 1927, p. 134*

123 אם תעיין בחילופי הנוסחאות, חכיר, בייחוד על-סמך צורות השמות הלועזיים, שחלו כבר בכתב-ידו של רבינו גרשום שיבושים מסוימים, דבר שהוא טבעי בהחלט.

124 ככ"י קאופמן חסרה התחלת הספר ובכ"י ניריורק חסר הדף.

125 על פרשת ההשמטות הללו עיין הערה לפרק ג, שורה 58, של הוצאתנו.

על דריוש היו כבר חסרים בכתב־היד שממנו הותקן הנוסח של רבינו גרשום, אולם בעקבות השמטה גדולה זו בא בו עיבוד נוסף. המשתקף בשלושת כתב־היד שנבעו מכתב־ידו של רבינו גרשום: כבר בכתב־ידו חסר היה הקטע החל מפרק ג, 58 (מן המלים 'כי מאז שמעתי') ועד למלה 'להשחיתה' (פרק ז, שורה 10), ובמקום החסר בא סיפור, הכולל: (א) מצור של דריוש וכורש על בבל במשך שנה וארבעה חודשים; (ב) מות דריוש המדי במלחמה על בבל; (ג) המלכת כורש על ממלכות מדי ופרס; (ד) כיבוש בבל (השווה פרק ג, שורות 64–68); (ה) נדרו של כורש (השווה פרק ג, שורות 60–62) והכרזתו על בניין בית־המקדש (השווה פרק ז, 1–10)¹²⁶, הסיפור הזה היה גם בכתב־היד של יוסיפון שהיה בידי רש"י, כי הוא אומר (לדניאל ה, כט): 'ובמלכות כורש, שמלך אחר דריוש שלא מלך דריוש המדי אלא שנה אחת ונהרג במלחמתו כאשר כתוב בספר יוסף בן גוריון והמליכו את כורש חתנו עליהם בתוך החיל'. אין פלא שהסיפור — שבא במקום ההשמטה הארוכה — משוחף לכתב־ידו של רבינו גרשום ושל רש"י בידי האחרון היה אז כתב־ידו של רבינו גרשום, או אחת ההעתקות שנעשו ממנו, או כתב־יד דומה לו. מכל האמור יוצא שבעשרות השנים הראשונות אחרי חיבור יוסיפון, עד לימיו של רבינו גרשום, חלו בשרשרת אחת של פתב־היד של יוסיפון שני שינויים: השמטת הרהורי לבו של הסריס שהרג את בלשצר והשמטת סיפורים על דריוש המלך, ובהשמטה השנייה חל שינוי נוסף, ההשמטה הורחבה ובמקומה בא קטע אחר. הערתנו השנייה נוגעת למקומו של הרומאן על אלכסנדרוס מקדון בספר יוסיפון. כוונתי ל'מעשה אלכסנדרוס', תרגום עברי מיוונית של הרומאן על אלכסנדרוס, כרוניקה ביזאנטית, וספרו של פאלאדיוס על הכראהמאנים. על מהות הטפסט הזה עצמו נדון להלן, וכן הבאנו את הטפסט בתוך ההוספות. הטפסט — כלי חיבורו של פאלאדיוס — היה חיבור עצמאי והוכנס

126 עיין בהערה הקודמת, וזה לשון הקטע. כפי שהיה בכתב־ידו של רבינו גרשום: "אשר הרשיע לעשות מכל המלכים אשר היו לפניו. ויבאו כורש מלך פרס ודריוש מלך מדי כחיל כבד מאד, חיל פרס ומדי, ויחנו על בבל ויצורו עליה שנה וארבעה חדשים. וימת דריוש מלך מדי במלחמה ההיא, כי לכדו הכשדים את מעברות ההרים ויבהילו את מחנה פרס. ויהי שם מלחמה גדולה וסולו בקרב ההוא שמונים אלף גויות ארצה עם דריוש מלך מדי. ויחזק מעמד כורש מלך פרס וילחם בהמון הבאים עליו ויבריחם. או המליכו שרי מדי את כורש למלך עליהם כראותם כי מת דריוש אדוניהם והמה בארץ נכריה. ומהיום ההוא והלאה נעשה מלכות מדי ופרס אחד. וילחם כורש על בבל וילכדה ויך את כל זכורה לפי חרב ואח כל שריה חלה על העצים וכל זקניה חנקו בחבלים וכל עולליה נפצו אל הסלע ונשיה רוטשו וכל הירוניה בקעו, וינקום אלהים מבבל ומכשדים את דם עבדיו השפון ונקמת עירו והיכלו אשר הרסו ואשר שרפו כאש. וילכד כורש את מלכות בבל. ויתחזק המלך וישב על כסאו לבטח. בשנת אחת לכורש מלך פרס או נר המלך כורש לבנות היכל יי אשר בירושלם ולשלוח את כל הגולה מבבל ירושלם ולשלוח את כל כליו מנחה ליי אלהי ישראל. והי כאשר מלך המלך כורש בכל אות נפשו, ויער אלהינו את רוחו ויזכור את נדרו אשר נדר לבנות את היכל יי, ויעבר קול בכל ארצו לאמר: כל ממלכות הארץ נתן לי יי אלהי השמים והוא עזרני על מלכות בבל להשחיתה והוא פקר עלי לבנות היכלו אשר בירושלם. מי ככם מכל עמו אשר ידבנו לבו לעלות ירושלם יהי אלהיו עמו ויעל, ועלי לעזור בזהב ובכסף ובחטים וכיין ובשמן וכפפרים וכאילים ובעתהים וספינות לעבור את הנהר." — לעומת זאת יש להניח שלפני רבי אברהם ב"ר דוד — הראשון בעל ההשגות — היה הטפסט הרגיל של יוסיפון. אנו קוראים בהשגות על בעל המאור (הוציא הרב ד"ר ישכר דב ברנמן, מוסד הרב קוק, חש"ו, עמ' נב, למסכת ראש השנה): "זה הפשט בדינו הוא, אבל אינו מסכים עם ספר בן גוריון שכת' שהרגו אלכסנדר לדריוש בן אסתר ובמותו בטלה מלכות פרס". מסתבר שהחכם רומז לכתוב ביוסיפון, פרק י, 73–75. הנני מודה לידידי חא'שמע על מראה־מקום זה.

כאינטרפולאציה לכ"י קאופמן, לנוסח ב' לנוסח ג' של יוסיפון, וכן חמצא אותו — רק את הרומאן על אלכסנדרוס, בלי הכרוניקה הביזנטית — בתרגום הערבי הקדום של יוסיפון¹²⁷, שעליו דיברנו בסעיף 3. שם נתברר לנו ששתי ההשמות, זו של הרהורי לבו של הסריס שהרג את בלשצר והקטע הכולל את סיפורי דריוש, הושמטו לא רק בכ"י אורבינו (א) של יוסיפון, אלא אף בתרגום הערבי הקדום של הספר. בגלל קירבה זו חשוב היה לדעת, אם כ"י אורבינו כלל גם את 'מעשה אלכסנדרוס' כמו התרגום הערבי הקדום, אך אי אפשר לענות על שאלה זו, הואיל ודווקא הדפים שעשויים היו לכלול את 'מעשה אלכסנדרוס' חסרים מכ"י אורבינו¹²⁸. כבר עמדנו על כך (בסוף סעיף 2) שאחד משני מקורותיו של כ"י אורבינו היה, כנראה, כתב-יד דומה לזה ששימש בסיס לנוסח ב' של יוסיפון, וייתכן אפוא — כמובן, אם אמנם כלל כ"י אורבינו את 'מעשה אלכסנדרוס' — שזה כבר נמצא בכ"י שממנו הותכן נוסח ב' של יוסיפון¹²⁹.

בנוסחים העבריים של יוסיפון הוכנס 'מעשה אלכסנדרוס' בפרק י' של יוסיפון, שורה 72, לפני המלים: 'ואלכסנדרוס הלך על דריוש למלחמה'. כיוון שהאינטרפולאציה מגיעה עד

127 כך נתברר מתוך עיון בספרו של י. ולהאון (עין לעיל, הערה 34). המתרגם הערבי לא תרגם את הכרוניקה הביזנטית, הבאה אחרי הרומאן על אלכסנדרוס והמגיעה עד לתקופת אנוסטוס. משום שחשב שעניינה אינו נוגע לתולדות אלכסנדרוס ומפריעה לרצף הסיפור, ומלבד זה קיצר, לפי כל הנראה, המתרגם הערבי את הרומאן לעומת צורתו שביוסיפון. לפי החלוקה של ולהאון מתחיל הרומאן בפרק 15 של התרגום, ובא אחרי הזכרת נפילת דריוש המלך. החל ממחציתו השנייה של הפרק ה-15 ועד לסוף פרק 17 באים דברים, השייכים ליוסיפון גופא: הופעת המלאך בחלום אלכסנדרוס, ביקורו של אלכסנדרוס בירושלים ורצונו להקים את פסלו בכית-המקדש ועניין אלכסנדרוס והשומרונים (יוסיפון, פרק י', 5-42). המתרגם חזר אל הרומאן בפרק 18: בפרקים 19-23 נמצא התרגום הערבי של 'מעשה אלכסנדרוס' עד סופו בכ"י ערבי 287, Paris ולא בכ"י פאריס 1906, הכולל, במקום הקטע המקורי, סיפורים אחרים על אלכסנדרוס. אפשר להוכיח שבנוסח של התרגום הערבי של כ"י פאריס 1906 החלף הנוסח המקורי בסיפורים חדשים, כיוון שגם בכתב-יד זה, במחציתו הראשונה של פרק 15, נמצא התחלת הרומאן של אלכסנדרוס כפי הנוסח של יוסיפון. (את הסיכום של ההמשך של הקטע המקורי חמצא אצל ולהאון, עמ' 11. הערה 2). אין צורך להוכיח שמחבר התרגום הערבי לא הכניס את תרגומו של הרומאן על אלכסנדרוס ממקור אחר, אלא מצאו בנוסח העברי של יוסיפון שהיה בידו. לא זו בלבד שחוכן הקטע על אלכסנדרוס, במידה שניתן לראות מן התקציר של ולהאון, וזה עם זה של יוסיפון, אלא כמו 'מעשה אלכסנדרוס' שביוסיפון גם בתרגום הערבי הסיפור אינו מתחיל במעשה לידת אלכסנדרוס, אלא בסיפור על מות פיליסוס אביו. מלבד זה התרגום הערבי של הרומאן מסתיים כהערה, שלפיה תוארו חיי אלכסנדרוס בספרי היוונים והפרסים, הערה כזאת אינה נמצאת בנוסח המקורי של 'מעשה אלכסנדרוס', ואילו האינטרפולאטור שביוסיפון גם הוא מסיים את סיפורי אלכסנדרוס בקביעה שהם כחובים 'על ספר מדי ופרס'.

128 עין לעיל, הערה 40.

129 ברם, המציאות עולה להיות מסובכת יותר. ראשית, כאמור, גם בנוסח הערבי וגם בכ"י אורבינו נמצאות שתי ההשמות שאינן בנוסח ב' (ונוסח ג') של יוסיפון. אילו ידענו שבכ"י אורבינו היה באמת טעם 'מעשה אלכסנדרוס', היה ניתן להבין את הדבר מחוץ ההנחה שהנוסח העברי של יוסיפון, שתורגם לערבית, היה שייך למשפחתו המורכבת של ב"י אורבינו ממש. שנית, איני מוצא הסבר לעובדה ש'מעשה אלכסנדרוס' נמצא גם בכ"י קאופמן, שאין לו — לפי שאפשר לראות מאילן-היחסין שבסוף פרק זה, שום שייכות לנוסח ב' של יוסיפון. אולי בעל כתב-יד זה, או אחד מאבותיו, הכניס את 'מעשה אלכסנדרוס' לתוך ספרו משום שמצא אותו בכתב-יד אחר של יוסיפון.

לתקופת אוגוסטוס, היא מפסיקה, לפי טבע הדבר, את הסיפור המקורי, כדי ליישב את הקושי הזה משנה כאן הנוסח, הכולל את 'מעשה אלכסנדרוס', את המלים 'ואלכסנדרוס הלך על דריוש למלחמה' ופותח את הסיפור על כיבושי אלכסנדרוס שאחרי האינטרפולאציה במלים: 'ושכתבנו למעלה כי אלכסנדרוס הלך על דריוש למלחמה' וכו' ¹³⁰.

אפשר לקבוע בוודאות ש'מעשה אלכסנדרוס' הוכנס כאינטרפולאציה לתוך ספר יוסיפון לא יאוחר משנת 1148, כיוון שיהודה הדסי הקראי רומז בספרו 'אשכול הכופר' — שהתחיל בכתיבתו בשנת 1148, פרק מג, לנפלאות אשר ראה אלכסנדרוס, הכתובים בספר יוסף בן גוריקן ¹³¹, ונפלאות אלה לא סיפר מחבר יוסיפון המקורי, אך הן תופסות מקום נרחב ב'מעשה אלכסנדרוס'. ואם התרגום הערבי של יוסיפון שהיה בידי אבן חזם הוא התרגום הערבי שלנו, דבר שהוא, למעשה, ודאי, הרי 'מעשה אלכסנדרוס' הוכנס לכתב-יד מסוימים של יוסיפון לפני שנת 1063, שבה מת אבן חזם. עוד נראה שהאינטרפולאטור עיבד את החיבור אשר לפניו עיבוד סגנוני. אם כן, לפי שראינו, האינטרפולאציה נמצאת בתרגום הערבי הקדום של יוסיפון ¹³², בכתב-יד אחד של נוסח א של יוסיפון — הוא כ"י קאופמן ¹³³ — ובנוסף ב נוסח ג של יוסיפון. ברם, כבר בתוך נוסח ב של יוסיפון חלה התפתחות נוספת: בעוד שכ"י ואטיקאן 408 כולל את 'מעשה אלכסנדרוס', כלומר את הסיפור על אלכסנדרוס מוקדון ואת הכרוניקה הביזאנטית הממשיכה את הסיפור עד לימי אוגוסטוס, אמנם בעיבוד סגנוני אך עם זאת בהרכבו המקורי, מצב זה שונה כבר בטכסט השני של נוסח ב, הוא דפוס מאנטובה. גם שם נמצאת האינטרפולאציה הארוכה, אולם לפניו נמצאת אינטרפולאציה נוספת. 'מעשה אלכסנדרוס' העברי מספר על אלכסנדרוס לא החל בלידתו, כפי הרומאן היווני שממנו חורגם לעברית, אלא הסיפור העברי פותח בימי האחרונים של פיליפוס, אביו של אלכסנדרוס. כך גם המצב בכל הטכסטים העבריים של יוסיפון הכוללים את 'מעשה אלכסנדרוס', חוץ מדפוס מאנטובה ונוסח ג של יוסיפון: שם הוקדמה ל'מעשה אלכסנדרוס' אינטרפולאציה שנייה הבאה למלא, כביכול, את החסר: תוכנה הוא זה של התחלת הרומאן היווני על אלכסנדרוס, החל בנסיבות לידתו של אלכסנדרוס ועד מות אביו, ועוד נראה שהאינטרפולאציה הזאת נלקחה אף היא מן המוכן. האינטרפולאטור השני הקדים ל'מעשה אלכסנדרוס' התחלה של תרגום עברי של הרומאן, שנעשה מערבית, וכחומר חדש זה הצליח להשלים את התחלה

130 לפי שראינו לעיל, בהערה 127, ניסה המהרגם הערבי של יוסיפון לשפר את סדר החומר שבמקורו, ואף-על-פי-כן לא הצליח למנוע כפילויות.

131 M. Steinschneider, 'Zur Alexandersage', H.B. IV, עמ' 13-19, 44-53. — את 'מעשה אלכסנדרוס' הכיר גם הנוסע רבי בנימין מטודילה במחצית השנייה של המאה השתים-עשרה, כי הוא כותב על העיר פטרוס (Patras) אשר בין שהיא 'המדינה של ואו' אשר בנה) אנטיפטרוס המלך של יוונים והוא היה אחד מהארבעה מלכים שקמו אחרי אלכסנדרוס המלך' (הוצ' אדלר, סימן טו). ב'מעשה אלכסנדרוס' כתוב — בסוף פרק יב של הוצאתו — כי 'על שמו (של אנטיפטרוס) נקראת פטרוס'. אין להניח שבנימין מטודילה הכיר 'מעשה אלכסנדרוס' כחיבור עצמאי, בין השאר משום שהוא מרכה להשתמש ביוסיפון גם במקומות אחרים של חיבורו. אם כן כתב-ידו של יוסיפון שהיה בידי בנימין מטודילה כלל את מעשה אלכסנדרוס כאינטרפולאציה.

132 לפי שראינו נמצא בתרגום הערבי של יוסיפון רק הסיפור על אלכסנדרוס מקדון ולא הכרוניקה הביזאנטית, המספרה על תולדות העולם מאלכסנדרוס עד לאוגוסטוס.

133 המצב בכ"י אורבינו אינו ברור ועיין לעיל, הערה 40.

הסיפור. אם כן, לגבי התפתחות הנוסח של ספר יוסיפון חשוב לציין שלושה שלבים: הראשון משתקף באותם כתבי-יד שבהם עדיין אין שום אינטרפולאציה: השלב השני משתקף בכתבי-יד אחד של נוסח א (כ"י קאופמן) ובתרגום הערבי של יוסיפון ובכ"י וטיקאן 408 של יוסיפון, המשתיך לנוסח ב של הספר, אשר לתוכם הוכנס 'מעשה אלכסנדרוס'; השלב השלישי משתקף בהוצאת מאנטובה, השייכת אף היא לנוסח ב של יוסיפון, ובנוסח ג של הספר: גם שם נמצא 'מעשה אלכסנדרוס', אך נוסף על כך הוקדם לאינטרפולאציה זו קטע המספר על תולדות אלכסנדרוס מלידתו עד למות אביו, ראינו לעיל, בסוף סעיף 4, שהגירסה של נוסח ב, המיוצגת, בין השאר, על-ידי דפוס מאנטובה, שימשה גם נקודת-מוצא למהדיר הנוסח הארוך של יוסיפון, הוא נוסח ג. העובדה שהנוסח הארוך, כמו דפוס מאנטובה, כולל לא רק את 'מעשה אלכסנדרוס', אלא אף לפניו את האינטרפולאציה השנייה, באה לחזק את ההנחה הזאת. מן האמור גם יוצא שהאינטרפולאציה השנייה על אלכסנדרוס מקדון הוכנסה בתוך השלב האחרון של התפתחות נוסח ב של יוסיפון, ומכאן נתקבלה בנוסח המאוחר ביותר, הוא נוסח ג.

בשעה שעמדתי על השתלשלות העניינים הזאת¹³⁴, נסללה לפני הדרך לפתרון בעיית הקשרים בין הנוסחים השונים של יוסיפון, כי מיד נסתבר שיש להניח, שאותם כתבי-יד שאינם כוללים שום אינטרפולאציה קרובים יותר למקור, ובוודאי שהדפוסים שבהם הוקדמה לאינטרפולאציה הראשונה אינטרפולאציה נוספת מהווים השלב המאוחר ביותר של התפתחות הטקסט. בדיקות נוספות אישרו את הנחותי אישור גמור. במשך הזמן עלה בידי לגלות כתבי-יד של 'מעשה אלכסנדרוס' בצורתו המקורית, בלתי-תלויה בנוסחה המעובד שבספר יוסיפון¹³⁵. מלבד זה הצלחתי, נוסף על כ"י ניוירוק שכבר היה בידי, להשיג עוד שני כתבי-יד שמקורם היה כתבי-ידו של רבינו גרשום, והם כ"י ירושלים¹³⁶ וכתבי-יד רוטשילד¹³⁷, בו גם מצאתי את תאריך כתיבתו של ספר יוסיפון. אם כי ראינו שאף בנוסחו של רבינו גרשום כבר חלו ידיים, אין לתמוה על כך שדווקא שלושת כתבי-יד שיסודם הוא כתבי-ידו של רבינו גרשום, אשר לא רק העתיק את יוסיפון כמה עשרות שנים אחרי חיבור הספר אלא אף היה איש דגול וסופר מומחה אחראי, יהיו העדים המעולים ביותר לנוסח המקורי של ספר יוסיפון. לכן רשמתי בחילופי הנוסחאות את כל חילופי הגרסאות של כ"י ניוירוק וכ"י רוטשילד, ובמידת האפשרות את כל חילופי הנוסחאות של כ"י ירושלים¹³⁸, וכן רשמתי את

134 זה היה בפראג, בסתיו של שנת 1947, כאשר יכולתי להשתמש בטקסטים יווניים של הרומאן על אלכסנדרוס. כבר אז ידעתי שמחבר יוסיפון לא ידע יוונית, ונחאשר לי ש'מעשה אלכסנדרוס' תורגם מיוונית, ואז נחברר לי שהחיבור הקטן הזה הוא אינטרפולאציה.

135 על כך עיין ד. פלוסר, מעשה אלכסנדרוס לפי כתבי-יד פארמה, תרביץ כו, עמ' 1-20. על תגליות נוספות בעניין זה אדון בהמשך.

136 הוא נקנה, ביוזמתי, על-ידי הספרייה הלאומית בירושלים.

137 כ"י זה לא היה בידי בתחילת עבודתי על הוצאת וו, כי נגנב בידי הנאצים והוחזר רק בשנת 1952, ועל כך עיין לעיל, סעיף 1.

138 לא עלה בידי לרשום את כל חילופי הנוסחאות של כ"י ירושלים, היות ובשעה שכתבתי-היד הגיע, היו כבר חילופי הנוסחאות מוכנים. על אף מגרעת זו אני בטוח שלא חסרתי מכתבי-יד זה שום דבר חשוב. בגלל המצב המיוחד הזה לא עלה בידי לפעמים להוסיף את ציון כ"י ירושלים כתוך חילופי הנוסחאות. כרוב המכריע של המקרים הללו גורס כ"י ירושלים כפי שאני גרסתי בטקסט.

כל חילופי הנוסחאות של כ"י אורבינו, השומר על נוסח מעולה¹³⁹. ברם בשעת הכנת הטכסט, ובכל ההכרעות, אפילו בפרטים הזעירים ביותר, הבאנו בחשבון את כל חילופי הנוסחאות של נוסח א ונוסח ב של יוסיפון וכן עיינו בכובד-ראש בנוסח ג, ומכאן שחילופי הנוסחאות הם מבחר מכון מחומר הרבה יותר רחב שעמד לרשותנו¹⁴⁰. בשעת הכנת חילופי הנוסחאות עמדו לפנינו שתי משימות: השתדלנו להביא את כל חילופי הנוסחאות, אפילו הן לגמרי בלתי-חשובות מבחינת התוכן, בכל המקרים שאין בהם ביטחון שזו אמנם היתה גירסת המחבר, כדי שהקורא לא יהיה חלוי חלות גמורה בהכרעותינו הטכסטואליות. וכן רשמנו, במידת האפשרות¹⁴¹, בשלימות את חילופי הנוסחאות של שלושת כתבי-היד שנבעו מכתב-ידו של רבינו גרשום, הם כתב-יד ניו-יורק, כ"י רוטשילד וכ"י ירושלים, וחילופי הנוסחאות של כ"י אורבינו, ואפילו במקרים שההבדלים של ארבעת כתבי-היד הללו מן הנוסח המודפס על-ידינו אינם יכולים בשום פנים לשקף נוסחה מקורית אפשרית, כדי שהקורא יוכל לשחזר את הטכסט של ארבעת כתבי-היד הללו, דבר שבדרך כלל הוא בלתי-אפשרי בהוצאות ביקורתיות של טכסטים המכונים כינוי בלתי-מדויק, הוצאות אקלקטיות. אין כאן המקום לדון בהרחבה בתועלת המרובה שיש בהוצאה ביקורתית של טכסט משיש בהדפסת אחד מכתבי-היד. ראוי לפחות לציין, שמטבע הדברים עולה הנוסח הביקורתי על כל כתב-יד, אפילו הוא מעולה ביותר, היות והוצאה ביקורתית הוכנה בשיטה מדעית על סמך כל כתבי-היד, וחילופי נוסחאות, אם נאספו על-פי קריטריונים נאותים, מאפשרים לקורא ביקורת על עבודתו של המוציא לאור את הטכסט.

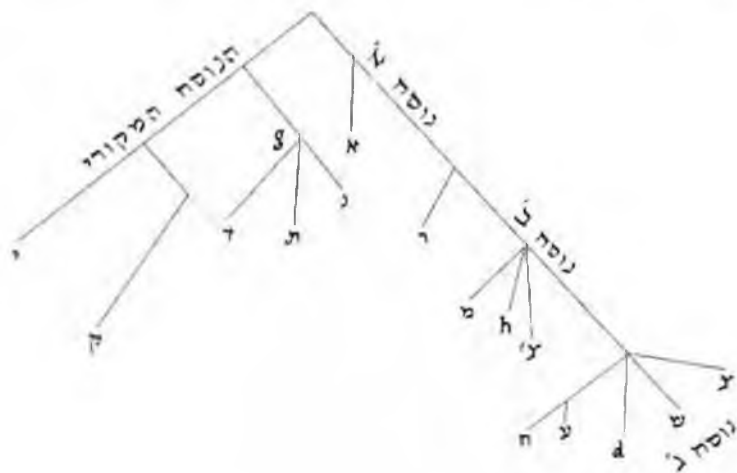
ובאשר להכרעות בדבר קביעת הטכסט, הרי הן נעשו חמדי על סמך שיקולים פילולוגיים קפדניים ביותר. ביוסיפון, ספר שנחבר על-סמך מקורות לועזיים שרובם המכריע הגיע לידינו, יכולנו להיעזר עזרה חשובה במקורות אלה לשם קביעת הנוסח המקורי של הספר. כך, למשל, כשיש לך הבדלים בכתב-יד בין שמות ומספרים — אך לא רק בעניינים הללו, — אם שם או מספר של כתב-יד מסוים (או כתב-יד מסוימים) מתאים למקור, יש לבחור בו, אך ברור שכמעט אף פעם לא חיקנו את הנוסח אם היה הבדל בין המקור לגירסאותיהם של

139 כמובן שלא רשמתי בחילופי-הנוסחאות הבדלים בכתב. כאן יש להוסיף ולומר, שבחן הטכסט ניסיתי לשמור, במידת האפשר, על הכתיב שבכ"י ניו-יורק. החלוקה לפסקאות, המציגות בכתב-היד על-ידי ריוח ואצלנו על-ידי קו מיוחד, היתה כבר בכתב-ידו של המחבר, אך כמשך הזמן נוצרו, כמובן, הבדלים בין כתבי-היד הבחידים. אנחנו ניסינו גם בידון זה ללכת בעקבות כ"י ניו-יורק, אך כדי לעזור לקורא המדורני בקריאת הספר נהגנו בעניין חלוקה לפסקאות במידה מסוימת של חירות. החלוקה לפרקים וכותרותיהם הן שלנו. — אחרי שהשגנו את כ"י ירושלים נתברר, שהמחבר גרס 'אנטיאוכוס' ולא 'אנטיוכוס' כפי שכתוב בהוצאתנו, אך הטכסט היה כבר מסודר ולא רצינו להכניס בו, באופן מבני, כה הרבה שינויים, ועם הקוראים סליחה. עוד נזכיר את העובדה שהמחבר כתב משוּמָּה אח שהם המפורש באותיותיו, ואנחנו לא העזנו לשמור על צורת כתיבה זו.

140 כל מי שיעיין בשתי הדוגמאות של הנוסח הארוך והשוואתו עם הנוסחים האחרים שבסעיף 5 ובהערות 66, 74, יוכל בעצמו לעמוד על החומר הרב שעמד לרשותנו, ואם הוא ישוה את חילופי-הנוסחאות שבשתי ההערות הללו עם חילופי-הנוסחאות שבהוצאתנו, יראה ששם לא נרשמו כמה חילופי נוסחאות שיש בחילופי-הנוסחאות האחרים ולהיפך, שהרי במקרה שיש אוסף כה גדול של חילופי נוסחאות כמו במקרה של ספר יוסיפון, ה'אפאראט' מוכרח להיות תכליתי.

141 עיי' גם לעיל, הערות 138, 139.

כתב-היד של יוסיפון, כי אז ייתכן שמחבר יוסיפון סטה מדברי המקור משיקול דעתו או מתוך רשלנות או אי-הבנה; או משום שנוסח המקור היה שונה מזה שכירינו. וכנוגע לחילופי הנוסחאות, כל-אימת שנאלצנו לרשום חילוף-נוסח לעומת הטכסט שבחרנו, רשמנו שם את כל ההבדלים הנמצאים בכתב-היד על המלה הזאת (או צירופי-מילים אלה)¹⁴². מן האמור ברי שלא החכרנו בחילופי הנוסחאות, במידת האפשרות. שום גירסה, ואפילו בלתי-חשובה, שאפשר היתה נוסחתו של המחבר אלא שמתוך שיקול מוטעה לא בחרנו בה. והנה אילן-היוחסין המשוער¹⁴³ של כתב-היד והדפוסים של ספר יוסיפון¹⁴⁴:

142 במקרה של רישום הגירסה של נוסח ב, רשמנו במקרים רבים את סימנו (ב) על-פי שיקול, אפילו היו הבדלים מסוימים בין כ"י ואטיקאן 408. הוצאת מאנטובה ונוסח ג. נר לרגלנו היה הנוסח של כ"י ואטיקאן.

143 ברי שאילן-יוחסין כזה איננו יכול להיות מושלם. הואיל ובכל מקרה של אילן-יוחסין יש להביא בחשבון שחוליות רבות של שרשרת מסורת הטכסט אבדו, זוהי, כנראה, הסיבה העקרית שכמעט תמיד קיימות עובדות החורגות ממסגרת אילן-היוחסין המוצע. ואח החריגות הללו קשה להסביר ככל מקרה עלידי כך שסופר כתב-היד, או אחד מקוראיו, השתמש בשני כתבי-יד מטיפוסים שונים גם יחד. למרות המגבלות הללו נודעת לאילן-היוחסין של כתב-היד חשיבות גדולה מאוד לשם קביעת הטכסט.

144 הסבר הציונים: ג — כ"י ניויורק; ח — כ"י ירושלים; ד — כ"י רוטשילד; ק — ב"י קאופמן; י — כ"י ירחמאל; א — כ"י אורבינו; ר — כ"י ואטיקאן 408; מ — הוצאת מאנטובה; ה — נוסח של ריימונדוס מרטיני; צ' — כתב-יד שממנו התחיל להדפיס המו"ל של דפוס ויניציאה; צ — הוצאת ויניציאה; ד — כתב-יד של אברהם אבן ראח; ח — Borgiaus hebr. I; ע — כ"י פאריס 1280; ש — דפוס קושטנטינה; ג — כתב-יד של רבינו גרשום. אח הקטעים של הגניזה של אוקספורד ציינתי בסימן ג בצירוף מספרים. — דף אחד מן הגניזה של אוקספורד (MS. Hebr. d. 64) הדפיס ש. אידלברג ב'הדואר' י"ד באדר, תשל"ד. עמ' 285-294 במאמר ששמו 'דפיס מספר יוסיפון שנמצאו באוצרות הגניזה ובהם מעשה נס פורים. חלום מדרכי ותפילת אסתר'. כדף זה כבר השתמשנו, כמובן, בהוצאתנו ובחילופי-הגירסאות שלה.

מן הגניזה של לינגרדאר. אוסף אנטונין. השתמשתי בשני קטעים שציינתי אותם בסימן ל', ל' והכוללים כל

ב. תפוצתו של ספר יוסיפון

9. ראשית הנצרות כנוסחי יוסיפון

ספר יוסיפון היה, עד לתקופה החדשה, אחד הספרים המפורסמים ביותר של הספרות העברית של ימי הביניים, הן בקרב בני ישראל והן בקרב אומות העולם. מבחינת תוכנו הספר הוא מסוג החיבורים העבריים שתכליתם היתה לגלות מחדש בשביל הקורא העברי את האוצר הבלום של הספרות היהודית מימי בית שני, אשר הגיעה לידי אומות העולם ביוונית ובלאטינית. בין החיבורים העבריים מסוג זה נודעת ליוסיפון חשיבות מיוחדת במינה, משום שהוא איפשר לקורא העברי בימי הביניים להכיר את תולדות בית שני. כל הקוראים היו אז בטוחים שאכן נכתב הספר בידי איש בעל סמכות עליונה, הוא יוסף בן גוריון הכהן, אשר מילא תפקיד ראשון במעלה במלחמה נגד הרומיים והיה עד לחורבן הבית. הנחה מוטעית זו העלתה את חשיבות הספר בעיני כול, יהודים ונוכרים. האחרונים לא היו בעצם נאלצים להזדקק לספר יוסיפון העברי כדי להכיר את תולדות בית שני, כיוון שלרשותם עמדו דברי יוסיפוס עצמו, וכן העיבוד הנוצרי של יוסיפוס, הנקרא הגסיפוס, והספרים החיצונים של המקרא — כל אלה המקורות העיקריים של יוסיפון. ברם, דבר אחד עניין את הנוצרים ביותר, מאחר שאף הם האמינו שספר יוסיפון נכתב על-ידי יוסיפוס עצמו, איש שחי סמוך לראשית הנצרות, ניסו המלומדים הנוצריים להוודע, מה כתב אותו יוסף בן גוריון על ישו הנוצרי, כדי להבהיר פרשה מאלפת זו, עלינו קודם לברר, מה כתוב על ישו וראשית הנצרות בנוסחים השונים של יוסיפון.

כידוע, נזכר ישו הנוצרי בקדמוניות ליוסיפוס פעמיים: עתה נתברר, כמדומני, סופית¹⁴⁵ שהקטע המפורסם שבקדמוניות יח, 63–64, המדבר על ישו הנוצרי, איננו כולו פרי-עטו של נוצרי, אלא עיבוד של זיפן; מלבד זה סיפר יוסיפוס בקדמוניות (כ, 200) על נסיבות מותו של יעקב, אחי ישו הנוצרי. ברם, כפי שעוד נראה, בידי מחבר יוסיפון לא היו הספרים האחרונים של קדמוניות ליוסיפוס, ועל כן לא הכיר את שני הקטעים הללו. יוסיפון גם הרבה להשתמש בעיבוד לאטיני נוצרי של יוסיפוס, הוא הגסיפוס, שבו נמצאים קטעים נוצריים רבים, אולם מאחר שהרגיש בנצרותם, הוא מתעלם מהם. ברם יוסיפון, כמובן, לא היסס לרשום מהגסיפוס כל מה שנוגע לתולדות ישראל בימי בית שני, ואפילו אודות אישים שהם גם חשובים בשביל תולדות הנצרות. על-פי הגסיפוס (ב, 3, 3) הוא מדבר על ימי כהונתו של פילאטוס נציב רומי (פרק נו, 1–5)¹⁴⁶. משם (הג' ב, 5, 3) אף למד על נסיבות מותו של יוחנן

אחד ואחד שני דפים. בקטע ל' נשחזר הטקסט של פרק מט, 63 ('על ירושלים') — ג, 15 ('אחרי כן') ופרק נא, 87 ('וילכוד') — 135 ('ארכילאוס'). בקטע ל' נשחזר הטקסט של פרק מט, 39 ('הרעב') — 73 ('לא כתב'), ג, 41 ('פרוכת לדלח') — 71 ('ויכתוב'). שני הספרים נכתבו על-ידי שני סופרים שונים והדמיון בין הנוסח הוא רב מאוד. חלק מן השגיאות לא נמצא בכ"י. ל' ומלבד זה בפרק מט, שורה 73 במקום המלים — 'ספרים אשר' נמצאת בכ"י ל' מחיקה, ואילו באותו מקום משאיר כ"י ל' מקום ריק. מסתבר אפוא שכ"י ל' הוא העתק של כ"י ל'.

145 E. Pines, 'An Arabic Version of the Testimonium Flavianum and its Implications', *The Israel Academy of Sciences and Humanities*, Jerusalem, 1971.

146 קיימת אפשרות קלושה שיוסיפון עיין בקשר לפילאטוס בספר המלחמות ליוסיפוס עצמו (ב, 170), אף-על-פי שהמחבר הכיר את ספר המלחמות, לא הרבה לעיין בו. את דברי יוסיפוס על פילאטוס שבקדמוניות לא הכיר המחבר, הואיל והספר השמונה-עשר של קדמוניות היהודים לא היה בידו.

המטביל (פרק נח, 2-6) — את הספר יח של קדמוניות, שבו מדבר יוסיפוס על יוחנן המטביל (סעיפים 116-119) לא הכיר, — והוא אף הוסיף מתוך ידיעתו האישית: 'הוא יוחנן אשר עשה טבילה טרם כל'¹⁴⁷, כלומר שהיה ראשון אשר עשה טבילה לפני הנצרות. אם כן, מחבר ספר יוסיפון לא מצא באותם החלקים של יוסיפוס שהיו בידיו שום הזכרת ישו הנוצרי, ועל הקטעים הנוצריים שבהגסיפוס דילג, כי ראה שהם, מבחינה יהודית, בלתי-אותנטיים, ולפעמים אף עוינים ליהדות. הוא עצמו לא רצה, כנראה, לדבר על ישו, אף כי הנצרות, כמובן, לא היתה זרה לו. הוא ידע, מה מאמינים הנוצרים על נסיבות לידתו של ישו. אך חשב, כיהודים רבים, שהמציאות שמאחורי הסיפורים הללו הוא מעשה זנונים. להנחתו זו רומז מחבר יוסיפון, כשהוא מספר על מעשה הנבלה שנעשה לפאולינה בימי טיבריוס קיסר, כאשר בא עליה במירמה בחור בדמות אל, ובהזדמנות זו הוא אומר במפורש: 'על כן כתבנו את הנבלה הזאת אשר נעשתה בימי תיבריאוס קיסר להודיע כי בכל ארץ ממשלתו בימיו נעשו כנבלות האלה' (פרק נז, 53-55, והשווה השורות 5-6)¹⁴⁸. אם כן, מחבר יוסיפון ראה הקבלה בין מעשה פאולינה לבין מה שקדם, לדעתו, ללידת ישו הנוצרי.

ראינו שיוסיפון לא הזכיר בספרו את ישו כלל, אף-על-פי שחי בתקופה המתוארת בספר. כדי למלא את החסרון המדומה הכניס משהו לתוך כתב-ידו של יוסיפון כאינטרפולאציה חיבור קטן, המורכב משני סיפורים: הראשון הוא סיפור דמיוני על ישו הנוצרי, הכתוב מתוך אותה גישה עוינת כלפי ישו, שהיתה נפוצה בקרב יהודי ימי-הביניים¹⁴⁹, והשני הוא מעשה שושנה, הידוע מן ההוספות לנוסח יווני של ספר דניאל. המחבר האלמוני של החיבור הקטן העביר את מעשה שושנה לסוף תקופת בית שני, כדי שיוכל לשמש כעין המשך לסיפור על ישו, המהווה את החלק הראשון של חיבורו. על כן הוא מתחיל את מעשה שושנה בזה הלשון: 'בימים ההם שלח המלך אורודוס את חננאל הכהן ואת נחום בן אונקוליאוס אל רומה' המחבר שינה אפוא את שמות גיבורי הסיפור: דניאל הוא 'נחמן החכם' ושושנה נהפכה לחנה, אשת חננאל הכהן ובת אליקים כהן גדול, והיא 'למרימי (אשת הורדוס) הצנועה הקדושה דמתה ביופי', ואליקים אביה 'הוא נמלט ממשפחת החשמונאים'. ברי אפוא שמחבר החיבור הקטן שאב את השראתו ואת ידיעותיו ההיסטוריות הדלות מספר יוסיפון. כפי שיוצא ברור גם מחלקו הראשון של חיבורו, הוא הסיפור על פעולתו ומותו של ישו הנוצרי. המחבר שאב את השראתו מדברי יוסיפון על גזירות גאיוס קיסר, ולא רק מבחינת הלשון, אלא לפי המסופר בסיפור זה חי ישו ממש בתקופת גאיוס, ובהיותו רשע אף שיתף פעולה בגזירותיו, ורק לאחר שנאיוס נהרג, בימי קלאודיוס, נתלו ישו וחבריו על העץ. החיבור על שני חלקיו, על ישו ועל חנה, היא שושנה, הוכנס לתוך יוסיפון כגוף הסיפור על גזירות גאיוס קיסר, באמצע הסיפור (פרק נח, אחרי השורה 15). זה ששילב את הסיפור דווקא במקום הזה

¹⁴⁷ בחרגום הערבי הקדום של יוסיפון כתוב במקום המשפט הזה: 'הוא הטביל את היהודים למחילת חטאים' דברים אלה של המחרגם מושפעים מלשון האונגליונים ומרקוס א. ד. לוקאס ג. ג. ועיין לעיל הערה 37.

¹⁴⁸ המחבר, כמובן, טעה: ישו הנוצרי אמנם נצלח 'בימי תיבריאוס קיסר', אך נולד בימי אוגוסטוס.

¹⁴⁹ על ישו בספרות ימי-הביניים עיין S. Kraus, *Das Leben Jesu nach jüdischen Quellen*, Berlin, 1902. — הכיפור עצמו שביוסיפון פורסם. עלי-פי כ"י רוטשילד, עלי-יד ישראל לוי — REJ, כרך 91, עמ' 139-141: עיין גם להלן, הערה 680.

בתוך יוסיפון סבר שזהו מקומו הטבעי. אך לא שם לב לכך, שעכשיו מסופר על מות גאיוס קיסר פעמיים. פעם באינטרפולאציה ופעם בהמשך. בתוך נסיבות אחרות. על-ידי יוסיפון עצמו. מן הכפילות המזוהה הזאת אנו למדים בעליל, שהחיבור הקטן לא נתחבר על-ידי האינטרפולאטור לשם השלמה לספר יוסיפון, אלא ברי שהחיבור על שני חלקיו נתחבר באופן עצמאי ובהשראת יוסיפון ורק אחר-כך הוכנס לחוכו. כך המצב בכ"י רוטשילד ובכ"י קאופמן של נוסח א של יוסיפון — ומשם הדפסנו את החיבור בהוספות להוצאתנו — ובכתב-יד ואטיקאן 408 של נוסח ב של יוסיפון. ברם, בכ"י ואטיקאן לא הובא הסיפור על ראשית הנצרות בשלימותו, אף כי ברור שהסיפור כולו היה ידוע לסופר¹⁵⁰; זה דילג על המשך הסיפור ומילא על סיפור מעשה שושנה, משום שרצה למנוע שבספרו יסופר על מות גאיוס פעמיים.

אם כן, הסיפור הקטן, שחלקו הראשון מספר סיפור דמיוני על תולדות ישו, נמצא כבר באינטרפולאציה בשני כתב-יד של נוסח א של יוסיפון, והתחלח הסיפור על ישו נמצאת אף במייצג אחד של נוסח ב. הוא כ"י ואטיקאן 408. בעד השני של נוסח ב של יוסיפון, בדפוס מאנטובה ובשני כתב-יד של מהדורת משקוני, הם כ"י Borgianus heb. I וכ"י פאריס מס' 1280, נמצא בדיוק באותו מקום שבו נמצאת בשלושת כתב-יד האינטרפולאציה, דהיינו בגוף הסיפור על גזירות גאיוס קיסר אחרי השורה 15 של פרק נח של יוסיפון, המשפט הבא על ישו, המצמצם את הסיפור המפורט להערה קצרה, וזה לשונה: 'בימים ההם היו מחלקות'¹⁵¹ וקטטות ביהודה בין הפרושים ובין פריצי עמינו הנוטים אחרי ישוע בן יוסף¹⁵² אשר עשה פלאות¹⁵³ גדולות בישראל עד אשר נצחו אותו הפרושים וחלוהו על העץ¹⁵⁴, זה שעשה תמצית כה קצרה של הסיפור על ישו הנוצרי, ידע משהו על העניין גם מחוץ לסיפור שלפניו. בעוד שבסיפור עצמו מדובר על מתנגדי ישו כעל 'חכמי ישראל' וכעל 'השרים והסגנים והוקנים', נקראים אלה בתמצית הקצרה בשם 'הפרושים', וכן נראה שמחבר ההערה

150 על כך עיין בהערות לטכסט בהוספות.

151 בדפוס מאנטובה, מלחמות.

152 במקום 'ישוע בן יוסף' נמצא בדפוס מאנטובה 'בן יוסף וכו' אלעזר. השם 'אלעזר' נשחרכב לכאן לחוך הנוסח המרוסק מן הסיפור הבא בהמשך ופרק נט. 1-8, ובהוצאת מאנטובה עצמה, עמ' שסד) על 'אלעזר שר הפריצים', הוא אלעזר בר דינא. הנוכח אצל יוסיפוס ובמקורות חלמדיים. למשל במשנה סוטה ט. ט. בדפוס מאנטובה, עמ' שסד 7, שורה 7, נשמט שמו של 'אלעזר שר הפריצים' בגלל homoioteleuton (השווה את דברי דפוס מאנטובה עם הוצאתנו. פרק נט, 2), ומסתבר שכך היה כבר בכתב-יד שממנו הודפסה הוצאת מאנטובה, ועל כן אולי רשם שם מישו את השם 'אלעזר' בשוליים, וכך הוכנס השם בדפוס בטעות שלא במקומו לחוך המשפט של 'ישוע בן יוסף'. מקום שבין כה וכה היתה בו יד הצנועה. השם אלעזר בא אפוא למעשה במקום שמו של ישו שהושמט. בעקבות הניתוח הפילולוגי הזה ובגלל העובדה שהשם 'אלעזר' השתרכב לחוך משפט שאח מוצאו הסברנו ואשר דיבר, בצורתו השלמה, על ישו הנוצרי ולא על אלעזר בר דינא. מתבטלות כל השערותיו המפליגות של R. Eisler, *Thaotik flautiaotik*. על הקטע שבדפוס מאנטובה עיין גם דברי אייזלר במאמרו, L'edition princeps du texte hebreu de Joseph, *Journal Asiatique*, 212, Paris 1928, pp. 352-4.

153 בדפוס מאנטובה, רעות.

154 'וחלוהו על העץ' חסר בדפוס מאנטובה.

הושפע על-ידי הסיפור של 'תולדות ישו'. שם מסופר, איך 'ניצחו הפרושים' את ישו, דבר שאיננו מסופר בחיבור הקטן שהמקצר הפך אותו למשפט אחד. השם 'פרושים' לא נלקח מ'תולדות ישו', כי הם אינם נזכרים שם בשם. המשפט עצמו נמצא בעמוד שסב של מהדורת מאנטובה בצורה מקוטעת מחמת פעילות הצנזורה¹⁵⁴: השם 'ישוע' לא נזכר שם כלל והעובדה ש'תלווה על העץ' אף היא הושמטה מן המהדורה. אין ספק שמשפט זה היה גם בכתב-היד של נוסח ב, שממנו הכין המעבד האלמוני את הנוסח הארוך, הוא נוסח ג של יוסיפון, כי הוא נמצא בשני כתב-היד של מהדורת משקוני, בעיבוד סיגנוני, האופייני לנוסח הארוך של יוסיפון: 'ובימים ההם היו מחלקות רבות וקטטות גדולות ביהודה בין הפרושים ובין פריצי ישראל אשר נטו אז אחרי ישוע בן פנדירא הנצרי אשר עשה פלאות גדולות בישראל, עד נצחוהו הפרושים ותלווהו על העץ'. המשפט נמצא בשלימותו רק בכ"י פאריס: בכ"י Borgianus נמחק סוף המשפט — החל מן המלים 'אשר נטו' — בקו עבה על-ידי הצנזור הכנסייתי. ההערה העוסקת בישו אינה נמצאת בדפוסים בנוסח הארוך, אף-על-פי שהיא נמצאת, כאמור, בשני כתב-היד של מהדורת משקוני, שהיא הבסיס של הדפוסים הרגילים. יש אפוא להניח שהמשפט כבר היה מחוק באותו כתב-היד של מהדורת משקוני שממנו הודפס דפוס קושטנטינה על-ידי הצנזורה הנוצרית אשר, כפי שראינו, פגעה במשפט על ישו הן בדפוס מנטובה והן בכ"י Borgianus.

אם כן, מחבר ספר יוסיפון לא הזכיר את ישו הנוצרי כלל. ברם בהשפעת יוסיפון ועל-יד יוסיפון נוצר חיבור דמיוני קטן. המספר סיפור מוזר על ישו, וכן את מעשה שושנה. כיוון שלפי הסיפור הזה השתחף ישו באופן פעיל בגזירות גאיוס קיסר, הוכנס החיבור הקטן, כבר בשני כתב-היד של נוסח א של יוסיפון, כאינטרפולאציה לגוף הסיפור על גזירות גאיוס. חלק של הסיפור הזה על ישו הנוצרי תמצא גם בכתב-היד של נוסח ב, ואילו בעד השני של נוסח ב, בדפוס מאנטובה, תמצא בדיוק באותו המקום שבו נמצאת האינטרפולאציה בשלושת כתב-היד של יוסיפון הערה על ישו הנוצרי ועל מותו, ואותו המשפט, בעיבוד סיגנוני, נמצא גם בשני כתב-היד של הנוסח הארוך של יוסיפון. מכאן יוצא שמעבד נוסח ב מצא את הסיפור על ישו כבר בכתב-ידו, וכמשך ההתפתחות של נוסח ב צימצם משהו את הסיפור למשפט אחד בלבד. כך היה המצב בגירסה, שממנה נבע הן כתב-היד שהודפס בדפוס מאנטובה והן כתב-היד שממנו עובד הנוסח הארוך של יוסיפון¹⁵⁵. כל התהליך נסתיים כבר לפני שנת 1160-1, בה כבר היה הנוסח הארוך קיים, כפי שמעיד חיבורו של אברהם אבן דאוד אשר נחבר בשנה ההיא.

ברם, כתוך התהליך שבו אנו דנים חל שינוי נוסף: זה שצימצם את הסיפור הדמיוני על ישו למשפט אחד, כנראה אף הוסיף הערה על ישו לדברי יוסיפון על יוחנן המטביל, וזה במקום שבו היתה הוספה כזאת כמעט כורח המציאות. יוסיפון (פרק נח, 6) אומר על יוחנן המטביל, כי 'הוא יוחנן אשר עשה טבילה טרם כל'. במקום משפט זה גורסים שני כתב-היד של מהדורת משקוני: 'הוא ר' יוחנן אשר הטביל טרם כל טובל לפי דברי המחזיקים בחזק ישוע

155 עיין לעיל, הערות 151-154.

156 עיין אילן-היוחסין שבסוף הסעיף הקודם.

בן יוסף בן פנדירא הנוצרי. הוספה מעין זו היתה גם בכתב-היד שממנו הודפס דפוס מאנטובה, אך היא סולקה על-ידי הצנורה, כי בהוצאת מאנטובה, עמ' שסא כתוב רק: 'הוא יוחנן אשר עשה טבילה' — וסוף השורה נשאר ריק¹⁵⁷. הצנזור התחיל אפוא את מחיקתו מן המלים 'טרם כל', השייכות עוד, כפי שראינו, לנוסח המקורי של יוסיפון. כאותו המקום התחיל את מחיקתו גם הצנזור אשר עקבותיו ניתן להכיר בדפוסים של הנוסח הארוך. במקום המשפט, הנמצא בשני כתבי-היד של מהדורת משקוני, כתוב שם רק: 'הוא יוחנן אשר נטבל'¹⁵⁸. אם כן, הגירסה שאליה היה שייך הן כתב-היד, שממנו הודפס דפוס מאנטובה, והן כתב-היד שהיה בידיו של מהדיר הנוסח הארוך של יוסיפון, נזכר במפורש ישו גם בקשר ליוחנן המטביל. כפי שאנו רואים הן מדברי שני כתבי-היד של מהדורת משקוני והן מתוך עקבות הצנורה בדפוס מאנטובה ובדפוסים הרגילים.

10. חיפוש אחר ישו ביוסיפון

ראינו שמחבר יוסיפון עצמו כלל לא הוכיר בספרו במפורש את עניין ישו הנוצרי, אך גם נוכחנו לדעת שבמשך התפתחות הנוסח נוצר לכסוף המצב שישו הוזכר ביוסיפון אפילו שתי פעמים. הדבר מובן, משום שביוסיפון מסופר על תקופתו של ישו ולא על ישו עצמו, ועל כן קמו סופרים והשתדלו למלא את החסרון. כבר אמרנו שבימי הביניים ייחסו כולם את יוסיפון ליוסיפוס עצמו. שחי בימי בית שני וכתב סמוך לחורבנו. כשנודע לאומות-העולם שבכיוול קיים ספר עברי של יוסיפוס שנתחבר בדורות הראשונים של הנצרות ומתאר את תקופת בית שני, גרם הדבר להתעניינות מיוחדת בספר יוסיפון וחכמי אומות-העולם חפצו ביחדוד לדעת, מה העדות שמעיד הספר הזה על ישו הנוצרי.

לפי שראינו, הראשון שהתעניין בכעיה זו היה דווקא חכם מוסלמי שחי בספרד ומח בשנת 1063, הוא אבן חזם (עיין לעיל, סעיף 3). הוא אמנם אומר, שיוסיפון 'תפס את עניין ישו, אך דבריו אינם ברורים די-צורכם ומתקבל על הדעת שבשעה שהוא דיבר על יוסיפון לא זכר בדיוק אם ראה בו את הזכרת ישו הנוצרי, אם לאו. הוא הכיר את יוסיפון בתרגום הערבי, ובנוסחו שהגיע לידינו ישו הנוצרי לא נזכר כלל. בדומה ליוסיפון המקורי, וקשה להניח שמישהו בארצות ערב, שבהן לא היתה קיימת צנורה נוצרית, ימצא לנכון למחוק את הזכרת ישו בעותק שלו.

הצלחה גדולה יותר בחיפוש אחרי ישו בספר יוסיפון היתה לנוצרי מלומד מאנגליה שחי

157 את המצב הזה אי אפשר להכיר בהדפסה החדשה של הוצאת מאנטובה שנעשתה על-ידי הכארון גינצבורג (עיין לעיל, הערה 45).

158 שני כתבי-היד של מהדורת משקוני גורסים בתוך המשפט על יוחנן המטביל: 'אשר הטביל' וכו'. כיוון שאחרי התיבות הללו מצא המדפיס את מחיקת הצנורה ולא ראה את מי הטביל יוחנן המטביל, שינה את המלה 'הטביל' ל'נטבל' — העובדה ששני צנזורים, זה של כתב-היד שממנו הודפס דפוס מאנטובה וזה שמחק בכתב-היד של הנוסח הארוך, שממנו נובעים הדפוסים שלנו, מחקו באופן בלתי-תלוי זה מזה החל מן המלים 'טרם כל', מובנת מתוך המשפט כפי שהוא נמצא בשני כתבי-היד של הנוסח הארוך, בהם, כאמור, כתוב שיוחנן 'הטביל טרם כל טובל לפי דברי המחזיקים בחוק ישוע' וכו'. הזכרת הנצרות מתחילה אפוא כאן למן התיבות 'טרם כל טובל', והגיוני היה להתחיל את המחיקה בתיבות אלו. כיוון שבכתב-ידיו של דפוס מאנטובה היה פעם משפט דומה, מובן שהצנזור נהג באותה הדרך כמו חברו.

במאה השתים-עשרה, בתקופת פריחה חרבית בארץ זו. במנזר של Frideswide הקדושה שעל-יד אוקספורד כיהן, החל משנת 1141 עד מותו בשנת 1180 בערך, הפריור Robert of Cricklade, איש משכיל וידוע עברית, ובגלל ידיעה זו מעורב עם יהודים. כששמע האיש שבידי היהודים נמצא יוסיפוס בעברית שהיהודים חושבים אותו לחיבור אותנטי, שלח וקנה בערי אנגליה השונות עותקים רבים של יוסיפוס העברי המקורי¹⁵⁹ ידע לספר שראש-המנזר המלומד מצא בשני עותקים את העדות על ישו במקומה ובשלימות. בעותק אחד נמחקה העדות ומן קצר לפני-כן, ובכל האחרים הוצאה העדות מומן, אך נוספה לא מכבר¹⁶⁰. הפריור קרא ליהודים לבוא לאוקספורד, הראה להם את מה שמצא והאשימם במעשה חרמית שביצעו, כביכול, היהודים מתוך קנאת-זדון כלפי האמונה הנוצרית — והיהודים נבוכו. נראה אפוא, שלידי ראש המנזר האנגלי הגיעו שלושה עותקים של הנוסח הארוך של יוסיפון (או הגירסה שהודפסה בדפוס מאנטובה), עם ההערה על ישו¹⁶¹ — הכוונה כנראה איננה להוספה בסיפור על יוחנן המטביל — ובאחד משלושתם נמחקה ההערה לא בידי יהודים, אלא בידי הצנוורה, אף-על-פי שזה תמוה בתקופה כה קדומה, או בידי היהודי קודם שמסר את הספר לנוצרי¹⁶². שאר העותקים שהגיעו לידי הנזיר היו כנראה כתבי-יד של הנוסח המקורי, שבו לא סופר על ישו כלל, אך בין כתבי-היד הללו היו גם כאלה¹⁶³ שבהם הוסיפו להם קוראיהם דבר-מה על ישו, כנראה על-סמך הנוסח הארוך (או על סמך גירסת מאנטובה).

האשמות דומות לאלה של הנזיר האנגלי מן המאה השתים-עשרה נגד היהודים בעניין העדות המדומה על ישו הנוצרי שאצל יוסיפון השמיע גם המלומד הקאטולי הדגול Baronius (1538–1607). הוא טוען, כי 'כאשר חיפשו כאן ברומא את עדותו (של יוסיפוס על ישו) בכתב-יד יהודי עתיק מאוד ואשר בו תורגמו כימיקים דברי-הימים שלו מיוונית לעברית, נמצאה — הרי לחוצפת הבלתי-מאמינים! — עדותו על ישו מחוקה, כדי שלא יהיה אפשר להביא שום הגנה לשם התנצלות על הפשע, כאשר הדף עצמו נראה היה כאילו הוא

159 R. Giraldi Cambrensis opera, vol. VIII, London, 1891, pp. 64–5. קראתי את הטקסט בספרו של R. Cecil Roth, *The Jews in* Eisler, *Ἰησοῦς Βασιλεὺς* I, Heidelberg, 1929, pp. 467–8. עיין גם *Medieval Oxford*, 1951, p. 121.

160 In quorum duobus testimonium hoc de Christo consequenter et integre scriptum invenit, in uno (immo Ms) vero quasi nuper erasum, in aliis autem omnibus ab antiquo substructum et quasi nuper appositum.

161 קשה להניח שהכוונה לעותקים עם האינטרפולאציה הארוכה על ראשי הנצרות, כיוון שהסיפור הוא ארוך וכתוב מתוך נימה אנטי-נוצרית מובהקת.

162 הנחה זו עשויה להסביר היטב, למה המשפט על ישו שבכתב-היד נמחק ממנו 'זה לא מכבר' (quasi nuper erasum): כאשר היהודי מסר את כתב-ידו לנוצרי, פחד כנראה מן התוצאות העשויות לצמוח מן ההערה שבעותקו, מכל מקום קשה ביותר להניח שיהודי ימחק מתוך כתב-ידו הערה עוינת לישו הנוצרי.

163 קשה לי לחאר שהמקור צודק באומרו שבכל שאר כתבי-היד של יוסיפון נוספה העדות על ישו זה לא מכבר, כן קשה לי להאמין שהנזיר האנגלי של המאה השתים-עשרה היה כה מלומד בעברית, עד שהצליח מכוחות עצמו לדפוס בספר עברי כה ארוך ולמצוא את המקום שבו הייתה הערה על ישו, מחקבל על הדעת שראש המנזר המלומד נעזר עלידי יהודי מוסר שידע מראש איפה עליו לחפש ביוסיפון.

צועק את הדבר.¹⁶⁴ יש להניח כמעט כביטחון שכתב-היד של יוסיפון, שעליו מדבר בארוניוס אינו אלא כ"י Borgianus של מהדורת משקוני. כתב-יד זה נמצא בספריית הוואטיקאן, שבה היה בארוניוס הספרן הראשי החל משנת 1597. כבר ראינו, בסעיף הקודם¹⁶⁵, שבכתב-היד הזה נמחקו באמת במחיקה עבה המלים המזכירות את ישו, עד שהעמוד 'נראה כאילו צועק',¹⁶⁶ אולם לא בידי יהודי בלתי-מאמין, אלא בידי צנוור קאתולי אשר השתולל בכתב-יד זה גם במקומות אחרים בצורה נכערת: הוא מחק, למשל, את המלה 'צלם' (שהיהודים משתמשים בה כמקום לומר 'צלב') כשמדובר בצלמי עבודה זרה, ובמקום שמדובר על 'ממלכת כהנים וגוי קדוש', הוא מוחק באותה מחיקה עבה את המלה 'גוי'. השערותנו, שלפיה ראה בארוניוס את מחיקת זכר ישו הנוצרי דווקא בתוך כתב-יד זה של יוסיפון, מקבלת סיוע על-ידי דברי החוקר הדגול Pierre Daniel Huet (1630–1721), האומר שכתב-היד של יוסיפון, עליו דיבר בארוניוס, נמצא כיום בספריית הוואטיקאן¹⁶⁷.

11. התרגומים של יוסיפון

ספר יוסיפון עורר עניין רב. כמעט החל בזמן שבו נתחבר הספר, הן בקרב יהודים והן בקרב אומות-העולם. ברם, לפני ראשית התקופה החדשה, היא תקופת הדפוס וימי המלומדים ההומאניסטיים, תרגום ככלל, וכיחוד מעברית ללועזית, לא היה דבר קל, וחרגומים כאלה לא נעשו בימי-הביניים אם לא היה בהם עניין מיוחד. והרי אומות-העולם היה להם יוסיפוס המקורי. וביוסיפון התעניינו בייחוד בקשר להזכרה אפשרית של ישו; והיהודים הרי יכלו לקרוא את יוסיפון בעברית. מובן אפוא שהתרגומים המרובים¹⁶⁸ של יוסיפון שנעשו מעברית הן על-ידי נוצרים — כגון ללאטינית, גרמנית, צרפתית, אנגלית, צ'כית¹⁶⁹ ופולנית¹⁷⁰ — והן על-ידי היהודים לגרמנית היהודית וללאדינו¹⁷¹, נעשו מתוך

164 cuius (Iosephi) testimonium in pervetusto Iudaeorum codice in quo eius historiae e Graeco in Hebraicum antiquitus scriptae sunt, cum hic Romae quaererentur, (o perfidam impudentiam!) abrasum inventum est, ut nulla ad excusandum scelus posset deferri defensio, cum membrana ipsa id clamare videretur — עיין אילור (עיין לעיל, הערה 159), עמ' 464.

165 עיין גם יוסיפון, הוצאת ברייטהאופט, Göttingen, 1707, עמ' 2.

166 משום-מה שכח הצנוור הנוצרי למחוק בכ"י Borgianus את ההזכרה האחרת של ישו, בדברי יוסיפון על יוחנן המטביל.

167 עיין ברייטהאופט (עיין לעיל, הערה 165), שם נם מובאת עדותו של D. Wagenseil.

168 על תרגומי ספר יוסיפון עיין M. Steinschneider, *Die Geschichts-Literatur der Juden*, 1905, pp. 28–33.

169 על תרגום זה עיין מאמרי בכתב-העת XII, *Věstník židovské obce náboženské v Praze*, 1950, עמ' 487. 5–484: התרגום הצ'כי יצא לאור בפראג בשנת 1591 ונעשה על-ידי Mikuláš Stypacius מן התרגום הלאטיני של David Kyber משנת 1550, שתירגם את המחצית השנייה של יוסיפון על-סמך אחד הדפוסים הראשונים של הנוסח הארוך.

170 עיין: E. Estreicher, *Bibliografia polska*, T. XVIII, Kraków, 1901, pp. 640–2.

171 רצוי היה, כמובן, לעמוד בדיון מפורט על כל התרגומים של יוסיפון ללועזית והוצאותיהם הרבות, וכיחוד על התרגומים לניבים היהודיים העממיים, אך מחקר כזה איננו שייך בהכרח למשימתנו. על התרגום ליהודית-אשכנזית עיין עזה א"מ הברמן, סיני, סה, תשל"ט, עמ' קעג-קעד, קעז-קעח.

הדפוסים. יוצאים מן הכלל הן הם דווקא שני תרגומים. הם התרגום הערבי (שממנו נעשה התרגום האתיופאי) ותרגום רוסי קדום של קטע מתוך יוסיפון.

בתרגומו הערבי הקדום של יוסיפון עסקנו כבר למעלה (סעיף 3). כתב-יד אחד של תרגום ערבי זה הוא משנת 1324, אך מסתבר שבתרגום זה השתמש כבר החכם הערבי אבן חום. שמת בשנת 1063. אם כן יש להניח, שהתרגום נעשה זמן לא רב אחרי חיבור ספר יוסיפון עצמו, שנחבר. לפי שעוד נראה, בשנת 953. לפי הדעה המקובלת נעשה התרגום בידי יהודי ושמו זכריה אבן סעיד, אך הנחה זו איננה מבוססת די צורכה; מכל מקום, מסתבר שהתרגום נעשה על-ידי יהודי בעיקר למען קוראים יהודיים, והשרידים ממנו שבגניזה של קאהיר מעידים על כך שהיהודים באמת הרבו לקרוא בתרגום הערבי של יוסיפון¹⁷². מן התרגום הערבי של יוסיפון נעשה התרגום האתיופאי¹⁷³.

קטע מתוך ספר יוסיפון בתרגום רוסי עתיק נמצא בכרוניקה הרוסית המפורסמת 'דברי-ימי קדם', המיוחסת לנויר ושמו נסטור¹⁷⁴. שם נרשם לשנת 1110 מעשה שהופיע אות ומופת במנזר פצ'רסקי שבקיוב. לדברי המחבר, הופיע אז עמוד-אש מן הארץ עד לשמים וזה היה סימן לפלישת עובדי-אלילים ומלאך הנחה אותם. לפי צו אלוהי, 'ואם תאמר שאין מלאך אצל עובדי-אלילים, שמע איך אלכסנדרוס מקדון הלך למסע על דריוש המלך ויצא עליו, ויך את כל הארץ מן המזרח ועד המערב ויך את ארץ מצרים ויך ארם ויכא באי היס וישם פניו לעלות ירושלים להכות את היהודים תחא אשר היו בשלום עם דריוש. ויצא עם כל צבאו ויעמוד במחנה רינח, ויהי לילה והוא שוכב על מטתו בתוך האוהל, ויפתח¹⁷⁵ עיניו וירא איש עומד עליו וחרב שלופה בידו ומראה חרבו כברק, וירם חרבו על ראש המלך, ויירא המלך מאד ויאמר: אל תכני, אדוני¹⁷⁶! ויאמר לו המלאך: שלח אותי אלהים לכבוש לפניך מלכים גדולים וגוים רבים, ואני ההולך לפניך לעזרך, ועתה דע כי חמות על אשר חשבת לעלות ירושלים להרע לכהני אלהים ולעמו. ויאמר לו המלך: אבקשך, אדוני, סלח עתה פשע עבדך, אם אינך חפץ, אשובה לביתי. ויאמר המלאך: אל תירא, לך לדרכך ירושלים וראית

172 יהיה הצוי לבדוק, כאילו מידה קיימים בכתב-יד של התרגום הערבי אינטרפולאציות נוצריות. מציאותה של זו, למשל, כמעט וראית בקשר לסעיף 26 של התמצית שאצל ולהאון (עיין לעיל, הערה 34) הכוללת 'רשימת כתבי הקודש' אחרי הסיפור על תרגום השבעים שביוסיפון. היא אמנם אינה כוללת את ספרי הברית החדשה, אך החלוקה אינה החלוקה היהודית ובין ספרי-הקודש הנוצרים, שמספרם לפי בעל הרשימה הוא 43, ניכר ספר בן סירא, ספר יהודית וספר טובית. ראוי גם לציין שלפי הסעיף הזה כתב 'המחבר של זה (הספר)' את חיבורו בערך 300 שנה אחרי תרגום השבעים שנעשה בימי תלמי. כל עניין הסעיף הזה צ"ע. כבר ולהאון (עמ' 42) שיער שרשימת כתבי-הקודש שבסעיף 26 נכתבה בידי נוצרי. מכל מקום, עד כמה שידוע לי, שום אינטרפולאטור נוצרי לא הכניס לחוך התרגום הערבי של יוסיפון שום קטעים נוצריים מובהקים: ישו הנוצרי לא נזכר כלל אפילו בצורתו הנוכחית של התרגום הערבי של יוסיפון.

173 עיין לעיל, הערה 33.

174 עיין, Н.А. Ментерский, Отрывок из книги «исповедан и повести временных лет», палестинский сборник, 1950, pp. 58-68.

175 אנחנו בחרנו בנוסחא: 'וישא', אך יש הגורסים, כמו התרגום הרוסי, 'ויפתח', ואולי יש לגרוס כך.

176 המלה 'אדני' אינה נמצאת בהוצאה החדשה של הטקסט הרוסי, אך היא נמצאת בהוצאה קודמת וההשוואה עם יוסיפון מלמדת שיש לקיימה.

בירושלים איש בדמותי. מהר נפול על פניך והשתחוית לאיש הזה וכל אשר ידבר אליך עשה, ואל תעבור את דבריו, כי ביום עברך את דבריו. תמות. ויקם המלך וילך ירושלים. ובבואו שאל את הכהנים: האלך על דריוש? ויראוהו הכהנים את ספרי דניאל הנביא ויאמרו לו: אחה התיש והוא האיל ותרמסוהו ותקח מלכותו. — אם כן, הלא המלאך הנחה את אלכסנדרוס ועובד-האלילים ניצח. אין ספק שלפנינו תרגום רוסי קדום, שנעשה לפני שנת 1110, של קטע מתוך יוסיפון (פרק י, 3–21, 46–50). התרגום הוא במידת האפשר מילולי, רק מקוצר במקצת, והוא נעשה מן הנוסח המקורי, הוא נוסח א של יוסיפון, מכתב־יד מצוין. דברי יוסיפון ברוסית מהווים חלק של דיון על הופעות המלאכים ועזרתם לבני־אדם. הדיון על המלאכים נמצא במה שרשום בכרוניקה הרוסית הקדומה לשנת 1110 וממשיך במה שנאמר שם על השנה הבאה (1111). יוסיפון לא נזכר שם כמקור במפורש, אך נזכרים אבות הכנסייה אפיפאניוס, יוחנן כריסטומוס ופירושו של היפוליטוס לספר דניאל. מסתבר אפוא שהדיון על המלאכים, המחחלק בכרוניקה הרוסית בין הרשימה על שנת 1110 לבין זו שעל השנה שלאחריה — ובאמצע, בתחילת הכתוב אודות שנת 1111, נרשמים המאורעות של השנה ההיא — איננו פרי־עטו של הכרוניסט הרוסי עצמו, אלא שהוא הביא דברי סופר רוסי אחר, הדן בחיבורו על חשיבות הופעת המלאכים ואשר ציטט את דברי יוסיפון על המלאך שהופיע לאלכסנדרוס מקדון¹⁷⁷. בקשר למוצא התרגום הרוסי של הקטע מיוסיפון, קיימות, לדעתי, שתי אפשרויות: הראשונה היא שמחבר הדיון על המלאכים היה יהודי במוצאו ועל כן היתה לו גישה ליוסיפון העברי, או שמא כבר היה קיים במאה האחת־עשרה תרגום רוסי קדום של יוסיפון, או של חלק ממנו, ומחבר הדיון על המלאכים היה יכול להשתמש בו. אולי אפשר יהיה לדעת יותר על החידה הזאת לכשייחקרו התרגומים הרוסיים העתיקים של יוסיפון. מכל מקום נחברר שהחיבור 'על כיבוש ירושלים השלישי על־ידי טיטוס' הכולל בכרוניקה רוסית אחת, מבוסס אמנם, כפי ששיערו¹⁷⁸, על יוסיפון העברי, אך אין לו שום קשר לקטע מיוסיפון שבכרוניקה הקיובית הקדומה. ואף־על־פי־כן גם התרגום המאוחר הזה

177 לפני הדיון במלאכים רשומה לשנת 1110 בכרוניקה הרוסית הקדומה הופעת עמדי־אש בממזר. שהיא מוסכרת כהופעת מלאך, ומכאן מתחיל הדיון במלאכים. המובאה מיוסיפון באה. כדי להוכיח שאפילו על עובדי עבודה זרה ממונים מלאכים, וכאן, לפני דברי יוסיפון על אלכסנדרוס מקדון. מכונים הכרוניסטן לתוך דברי מקורו את המשפט: 'וכן היה גם כאן, כאשר האלהים שלח עלינו בגלל עוונותינו נזכרים עובדי עבודה זרה, והם ניצחו אותנו, כי גם כראשם עמד מלאך, לפי מצוות אלהים, ואז חזר הכרוניסטן למקורו וממשיך: 'ואם תאמר שאין מלאך אצל עובדי עבודה זרה, שמע כי כאשר אלכסנדרוס הוציא צבא נגד דריוש וכו'.' כבר פוט זה מראה שהמחבר מעתיק כאן דרשה על מלאכים השומרים הן על עמים והן על אנשים בודדים. הכלית הדרשה היתה, כנראה, כפי שניתן ללמוד מדבריה, להמליץ על פולחן המלאכים. הסברה, שאכן הדרשה על המלאכים קדמה לכרוניקה הרוסית שלפנינו, חשובה לגבינו, כי המובאה מיוסיפון היתה כבר בתוכה. אם כן מסתבר, שהקטע מיוסיפון חורגם כבר לפני שנת 1110, זאת אומרת, במאה האחת־עשרה. — דרשות. כנון וז שבה צוטט יוסיפון. היו כבר קיימות ברוסיה באותם הימים, לפי שניתן לראות על־פי הספר G.P. Fedotov, 'The Russian Religious Mind', New York, 1960.

178 עיין הערת בביקורתו של מ. אלכאואר על ספרו של Н.А. Мещерский, *История Иудейской Воины Иосифа Флавия в древнерусском переводе*, Москва, 1958, עמ' 209–208, הערה 9.

של יוסיפון לרוסית מלא עניין. בדיקתי העלתה¹⁷⁹, שהחיבור הרוסי הוא תרגום של עיבוד עברי חופשי של אותו חלק של יוסיפון המדבר על כיבוש ירושלים. המקור העברי של החיבור הרוסי נשתמר בהעתק משנת ר"ב (1442) בכתב-יד מורחי (Hunt. 345)¹⁸⁰. מכאן שהתרגום הרוסי של החיבור אינו יכול לשמש עד לתרגום שלם קדום של יוסיפון. נוסף על כך העתק הכרוניקה הרוסית הנ"ל, אשר בו נמצא אותו חיבור על 'כיבוש ירושלים השלישי', נעשה בשנת 1485 על-ידי איואשקו צ'ורני, שהשתייך לכת המתייהדים. מתקבל אפוא על הדעת שתרגום החיבור העברי, המבוסס על יוסיפון, נעשה רק במאה החמש-עשרה בקרב חוגי המתייהדים של אז.

יכולתי עוד לעמוד על אופיו של תרגום שלישי של יוסיפון לרוסית, אך שלא כשני קודמיו אין בו עניין רב. הוא התרגום הרוסי שנשתמר בכ"י לנינגרד 262. זהו תרגום מאוחר שנעשה מתוך הנוסח ה'ארוך' הרגיל של יוסיפון, כנראה מתוך אחד הדפוסים הראשונים. מכתב-יד רוסי זה נדפסו צילומים של שני עמודים: העמוד האחד¹⁸¹ הוא העמוד השני של דף 26 של כתב-יד הרוסי, ונאמר בו, בין השאר: 'וזה חורבן בית שני אשר ראינוהו בנוי וחרב בעינינו'; אחר כך באה התחלת פרק חדש, הוא הפרק השישי לפי הנוסח הרוסי ולפי הדפוסים הרגילים של ספר יוסיפון העברי פרק שישים ושישה, ונוסחתו היא זו של הנוסח הארוך של יוסיפון, כפי שהוא בדפוסים הרגילים. מאחר שבדף 26 של כתב-יד לנינגרד מתחיל פרק ו של התרגום, מסתבר שהמתרגם הרוסי הזה תירגם רק את הסיפור על מלחמות הרומיים ואף קיצר אותו. צילום הדף האחר של כ"י לנינגרד שנתפרסם¹⁸², כולל את דברי יוסיפוס פלאביוס על ישו הנוצרי. התרגום הרוסי המאוחר של יוסיפון נתחבר אפוא לצורך הנוצרים, כנראה על-ידי יהודי מומר.

12. תפוצת יוסיפון

הקטע מתוך יוסיפון שבכרוניקה הרוסית לשנת 1110 מעיד על כך, שהספר שנתחבר, לפי שעוד נראה, באיטליה הדרומית בשנת 953¹⁸³ היה כבר במאה האחת-עשרה בידי יהודי

179 פרופ' משרצסקי הואיל בטובו להעמיד לרשותי את החיבור, הנמצא בכתב-יד מן המאה ה-15 של ספרייה האקדמיה הרוסית, מספר 33.8.13.

180 עיין לעיל, הערה 117.

181 נדפס בכתב-יד XX JQR, 1930-1929, עמ' 6-7.

182 נתפרסם ב-EJ, ערך יוסיפון.

183 כנגד דעת חוקרים אחדים אשר חשבו שיש בידיהם עדויות המקדימות את תאריך חיבור יוסיפון יצא יצחק בער (במאמר, המובא לעיל, בהערה 82). לפי מלטר (בספרו על סעדיה גאון, עמ' 31, הערה 84) מושפע סוף פרק ח של 'אמנות ודעות' לרס"ג מספר יוסיפון. אולם עיון בפרק הנ"ל אינו מאשר את סברתו. הפירוש של סעדיה גאון לדניאל אמנם מרבה להשתמש ביוסיפון, אך כבר הראו שפירוש זה אינו פרי עטו (צונץ, עמ' 320). באיגרת, המתארת, בין השאר, גזירות שפקדו את יהדות דרום-איטליה ושפורסמה, כמדה שנשמרה, על-ידי יעקב מאן (1, Cincinnati, 1931, *Texts and Studies*, עמ' 12-16, 23-26) וכאופן חלקי על-ידי בנימין קלאר (מגילת אחימעץ, הצאה שנייה, עמ' 49-50, ועיין גם עמ' 130, 153-154). מדובר במפורש על איש אשר 'קיבל בתשעה חודשים לכתוב ספר יוסף בן גוריון במהרה. מאן משער שהאיגרת נשלחה מבארי שכדרום-איטליה והוא, וכן A. Scharf, *Byzantine Jewry*, London, 1971, p. 170, מייחסים את

רוסיה הקיסרית. כבר עמדנו על כך (בסעיף 1) שבארץ אשכנז הכיר את ספר יוסיפון רבינו גרשום מאור הגולה (מת בשנת 1028). השתמש בו בפיוט אחד מפרייטעו והעתיק אותו 'מכתבת ידו'. באותם הימים היה ספר יוסיפון ידוע גם בדרום-צפת. מפרייטעו של רבי יוסף בר שלמה איש קרקסונה¹⁸⁴ שרד רק פיוט אחד. הוא יוצר לשכת-חנוכה, הפותח במלים 'אודך כי אנפת'¹⁸⁵, הפייטן חי לפני רש"י. המביא, בפירושו ליחזקאל כא, יח, חרוז אחד מן הפיוט הזה, בשם 'הפייט שיסד בחנוכה'. אין להניח שמשורר דרום-צפתי זה היה זקן מרבינו גרשום. מכל מקום, רבי יוסף בר שלמה איש קרקסונה כבר השתמש. בשעת כתיבת הפיוט, בספר יוסיפון. הפיוט עצמו מבוסס על אחד מסיפורי חנוכה של ימי-הביניים¹⁸⁶. הפייטן מספר בחרויו, על סמך מקורו, שהיוונים אסרו על ישראל טבילה, ואף 'שוכן שמים ימן לכולם מקואות מים' על-סמך אותו מדרש לחנוכה ממשיך המשורר ומספר את מעשה 'בת יוחנן'¹⁸⁷, ואחר-כך את מעשה יהודית, שאף הוא היה במקורו¹⁸⁸. סיפור זה ייחסו אז בימי-הביניים לחקופת מרד החשמונאים והוא מהווה חלק של 'מדרש-חנוכה' רבים.

השם, המתואר באיגרת זו, לימי רומאנוס ליקאפינוס, אולם חאריך האיגרת לא נשחזר (עמ' 154). קלאר טוען בדין שאין לקבוע את זמנה. מדברי האיגרת ברר שהיא נשלחה לאישיות יהודית חשובה מאוד שזוהתה אינה ברורה. אחרי סוף האיגרת כתוב: 'כתב ר' יהודה בן יעקב מרומא ו"ל למרב חסדאי נ"ע'. ברם, גם נ. אדלר (N. Adl. 40) ובעקבותיו מאן סבורים שמלים אלה אינן שייכות למכתב הקודם, אלא מהוות כותרת לטקסט בסגנון פייטני שראשיתו נשתמר בהמשך בסוף העמוד. מכאן שלזהויו של 'מרב חסדאי' נודעת חשיבות כלפי השם. המתואר באיגרת הזוהר ספר יוסיפון רק אם אכן נוסכים עם אלה החושבים שאף האיגרת עצמה הייתה מופנית לאותו 'מרב חסדאי'. בער אינו מקבל את הזהויה המוצע שרב חסדאי אינו אלא חסדאי איבן שפרוט. ומציע לראות בו 'אחד מן הנשיאים וראשי הגולה שבארץ-ישראל או מצרים', ולדעתי אין אף להוציא מכלל אפשרות שמדובר בראש הגולה שבבבל, חסדאי בן רוד, שמת לפני שנת 1135. כל העניין המסוכך והבלתי-כרוז הזה צ"ע, וברר שאינו יכול להשפיע על קביעת חאריך חיבורו של ספר יוסיפון. הזכרת הספר יוסיפון בפירושו ר' דונש בן תמים ליספר יצירה' (צונץ, דרשות בישראל, עמ' 320, הערה 148) אינה סותרת את ההאריך 953. הואיל דונש בן תמים לא סיים את פירושו אלא בשנת 955/6. ברם, כל זמן שלא נדע אם ספר יוסיפון נזכר כבר בנוסח הערבי של הפירוש (שהגיע אלינו בעיבודים עבריים שונים), נשארת עדות זו בגדר אי-ודאות. ביחוד כשנעיין בדברי שטיינשניידר (*Catalogus Albrorum hebraeorum*, I, p. 1548, האומר שהזכרת 'ספר יוסף בן גוריון שחיברו בבית שני' חסרה בכ"י מינכן. לדעתי, ההזכרה היא הערת המתרגם או אחד ממעתיקי הספר).

184 עיי' י.מ. אלבונן, התפילה בישראל, תרגום עברי, תל-אביב, תשל"ב, עמ' 24-249, וכן לנדסהוט, עמדי עבודה, חרי"ז, עמ' 96, 123. Zuntz, *Literaturgeschichte*, p. 123. אוצר השירה והפיוט לישראל דאודיוון, ניו-יורק, תרפ"ה, עמ' 76.

185 הפיוט נהוג במנהג אשכנז ובני רומי והוא מודפס ב'עבודת ישראל', עמ' 637-640, ובמחזור איטליאני, כך א, עמ' 10-סט.

186 שני סיפורים מסוג זה נחפרסמו עליידי 'עלינעק', בית המדרש, חדר א, עמ' 133-136, חדר ו, עמ' 1-3, וכן חדר ב, עמ' 12-22. על המדרשים מסוג זה ועל סיפור יהודית שבהם עיי' י.מ. גרינץ, ספר יהודית, ירושלים, חשי"ז, עמ' 197-202.

187 המעשיה מופיעה לראשונה במגילת חענית. בטקסט העברי ל"ז באלול ועיין הוצאה ליכטנשטיין, HUCA, כך ח-ט. 1931-32, עמ' 335-336. במגילת חענית נקראת הנערה 'בת מחתיה' בן יוחנן, וכך גם ככמה נוסחים של המדרש. אך במדרש לחנוכה שבבית המדרש, חדר א, עמ' 133-136. נקראה האשה, כמו בפיוט, 'בת יוחנן', ועיין בית המדרש, חדר א, עמ' VII.

188 על נוסח סיפור יהודית שאצל רבי יוסף בר שלמה עיי' מ. גרינץ, ספר יהודית, עמ' 197, 205-207.

מלבד מדרש לחנוכה השתמש רבי יוסף בר שלמה איש קרקסונה גם בסיפורי החשמונאים שבספר יוסיפון. ובכך הפך לאחד העדים הקדומים לתפוצתו של ספר יוסיפון זמן קצר לאחר שהספר נחבר. את המסופר ביוסיפון על גזירות אנטיוכוס ועל קידוש השם שבא בעקבותיהן מביא הפייטן בראשית שירו, קודם שהוא עובר למה שהיה מסופר בנוסחו של המדרש לחנוכה שהיה בידו. המקור הראשון של החומר שעבר מיוסיפון לפיוטו של רבי יוסף בר שלמה הוא אמנם ספר חשמונאים ב, אך אפשר להראות בנקל שהפייטן השתמש ביוסיפון דווקא. כבר קריאה שטחית מבליטה את העובדה שבפיוטו של רבי יוסף בר שלמה לא רק נשתמר בדיוק סדר הסיפור שביוסיפון, אלא הפרטים שבספר חשמונאים ב, שעליהם דילג מחבר יוסיפון, אינם נמצאים גם בפיוט. נוסף על כך אותם הפרטים שבהם סוטה יוסיפון מן הכתוב בספר חשמונאים ב נמצאים גם בדברי רבי יוסף בר שלמה איש קרקסונה. הסיפור פותח שם במופת שהופיע בירושלים שהביא בעקבותיו הלשנת הפריצים לפני המלך (עיין יוסיפון, פרק יב, 10–16). הסיפור ביוסיפון הוא פרי השערותיו ההיסטוריות של מחבר יוסיפון (עיין הערה לפרק יב, 13); אם כן, המקור הוא אך ורק יוסיפון. גם בהמשך הפיוט הולך המחבר בעקבות מקורו. הפייטן אומר למשל: 'גבירות שחים בניהן מלו, גלל כן בשדיהן נחלו, גורים ואמותם ממגדל הפילו'. דבר זה מסופר ביוסיפון, פרק יב, 28–29, ומקורו הראשון, הוא ספר חשמונאים ב, י, אך הפרט שחלו 'את הנשים בדדיהן' הוא פרי הכנתו הבלתי מדויקת של יוסיפון את מקורו. כן נזכר המגדל ביוסיפון ולא בספר חשמונאים ב. אחר-כך בא, כמו ביוסיפון (פרק יד) הסיפור על מות אלעזר ודברי הפיוט, הכתוב בסגנון נוקשה, מובנים בעליל רק אם תשווה אותם עם דברי יוסיפון. הפייטן ממשיך ומספר על 'מקרה שבעה, ותיקים אחים חמימי דעה', דהיינו על קידוש השם של שבעה האחים ומות אמם ('יוסיפון, פרק טו), והמשורר מקצר כלפי יוסיפון מקורו — הוא מרחיב את הדיבור רק על מות הבן השביעי. בין השאר הוא מספר שהמלך הכטיח לו שיעשה אותו למשנה, וכן כתוב ביוסיפון, פרק טו, 55, ואילו לפי ספר חשמונאים ב, ז, כג, מבטיח המלך שיעשהו אוהבו. לבסוף אומר הפייטן הקדום: 'חותה הורתם משפטי בניה, חמטה נפשה על ניניה, חלפה וחשב רוחה לקונה'. ביוסיפון מתואר מות אמם של שבעה הבנים כך: 'ויהי כדברה זאת שילמה נפשה ותצא רוחה ותפול על פגרי בניה ותלך עמהם' (פרק טו, 90–91). במקור (חשמי' ב, ז, מא) רק נאמר שהאם מתה אחרונה אחרי בניה. מן העובדה שהמקור אינו מוכיר את אופן מותה של האם, הסיק יוסיפון שהאם מתה כעין 'מיתת נשיקה', והפייטן הולך בעקבות יוסיפון מקורו. הקטע האחרון שבפיוט, החלי בהמשך דברי יוסיפון (פרק טו, 1–4) הוא צו המלך הרשע: 'טמוסי יווני החי יקרא, טכס וזכר שמו יהודי, טבו וקרוץ כמו גדי', כאן, בלשון מסולסלת של פיוט, דברי המלך אל פיליפוס ואל השרים: 'מחה תמחו את זכר שם יהודה מעל הארץ, וכל אשר יזכיר שמו יהודי, תהרגוהו, וכל אשר יאות להיות מעמנו ויזכיר שמו יוון, חייהו' ¹⁸⁹ דברים אלה הם פרי דמיונו ההיסטורי של יוסיפון ואין להם הקבלה בספר חשמונאים ב.

¹⁸⁹ לשונו זה של יוסיפון חלוי, במישורין או בעקיפין, בדברי 'מדרש לחנוכה', המודפס בבית המדרש, חדר א, עמ' 132–136. שם, עמ' 134, כתוב שהיוונים 'אמרו שכל מי שיזכיר שמו של ה"ק ידקר בחרב'. דברי המדרש השפיעו על שני פיוטים לחנוכה שהגיעו לידינו (עיין להלן, הערות 341, 342). ברם, לשון הפיוט

הערות ספורות אלה דיין כדי להראות שפיוטו של רבי יוסף בר שלמה איש קרקסונה תלוי בדברי יוסיפון, וכבר אמרנו שפייטן דרום-צרפתי זה קדם לרש"י, שמביא מדבריו. אם כן, סיפור ראשית ימי החשמונאים שביוסיפון שימש בו בזמן. כמה עשרות שנים לאחר שהספר נכתב, מקור השראה ואינפורמציה היסטורית לשני פיוטים לחנוכה: לזה של הפייטן הדרום-צרפתי רבי יוסף בר שלמה מקרקסונה, ולפיוט לחנוכה לרבינו גרשום מאור הגולה, שאף העתיק את ספר יוסיפון 'מכתבת יד'.

זמן קצר לאחר שרבינו גרשום העתיק את הספר, כבר היה ספר יוסיפון בתרגום ערבי בספרד בימי החכם הערבי אבן חזם (מת 1063, ועיין סעיף 3), וזה חיפש בו עדות על ישו הגוצרי ויוחנן המטביל. בערך באותו הזמן, בשנת 1054, היה ספר יוסיפון גם בירושלים בידי 'המורה הגדול של כת הקראים' ישועה בן יהודה, הוא אלפרג' פורקאן אבן אסד¹⁹⁰: הוא מזכיר בפירושו הערבי לבראשית, בקשר לבראשית י', את רשימת העמים (פרק א של יוסיפון) שבחיבורו של יוסף בן גוריון. במאה האחת-עשרה מרבה, כידוע, להשתמש ביוסיפון רש"י בפירושו. באותה מאה השתמש ברומא שבאיטליה רבי נתן בעל הערוך ב'ספר יוסף בן גוריון'¹⁹¹, ובמדינת יוון מביא אז טוביה בן אליעזר את 'ספר יוסף בן גוריון שקורין אותו יוסיפוס'¹⁹². אם כן, הצלחתו והפצתו של ספר יוסיפון כבר במאה האחת-עשרה היתה גדולה ביותר. כאחת העדויות הקדומות על העתקת ספר יוסיפון נחשבת להיות הידיעה, הנמצאת

של רבי יוסף בר שלמה, הדומה ביותר ליוסיפון. מראה שהפייטן הזה אינו תלוי כאן ב'מדרש לחנוכה', אלא ביוסיפון.

190 עיין J. Munn, *Texts and Studies*, H. Karaitica, Philadelphia 1935, pp. 34, 35. את הטקסט של פירושו של אבן אלפרג' פורקאן לספר בראשית בלבוש שומרוני גילתה וזיהתה אילה ליונשטם דנה בו בשני מאמרים: הראשון נחפרסם בספר זכרון לר. בן-צבי, תל-אביב-ירושלים תשכ"ד, עמ' קסה-ד, והשני, ושמו 'הקראי ישועה בן יהודה, מחברו של פירוש לספר בראשית שנשמר בלבוש שומרוני, נחפרסם בחריבין, שנת מא. תשל"ב, עמ' 183-187: הקטע המוזכר את יוסף בן גוריון מודפס שם בעמ' 186. הפירוש לבראשית החזן עלי-ידי עולה לירושלים בשנת 1053 / 4 והחכם הקראי התחיל בחיבורו בשנה שלאחריה, היא שנת 1054 / 5, ועיין במאמר בספר בן-צבי, עמ' 184, הערה 7. את 'ספודי יוסף בן גוריון' מביא גם, בפירושו הערבי רבי נתן, שניהה לראש ישיבת ארץ-ישראל בשנת תתנ"ה, כמה שנים לפני מסע הצלב הראשון. את הנוסח הערבי של שתי המובאות מביא ש. אסף, תקופת הגאונים וספרותה, ירושלים, תשכ"ו, עמ' ש, ובתרגום העברי משנה 'אל המקורות', שקלים עמ' לה; וסוכה, פרק ד עמ' ז. בפירושו למשנה שקלים כותב רבי נתן, כי 'בספודי יוסף בן גוריון כתב שבזמן יהודה בן מתתיה בא ניקנור להילחם בו בחיל עצום ונתגבר עליו יהודה ואנשיו והרגוהו וכתרו את ראשו וזרעו ותלאום על פתח מפתחי בית המקדש ולפיכך נקרא שער ניקנור', וזה מבוסס על יוסיפון כד. 54, 66-68. בפירוש למשנה סוכה רשם רבי נתן: 'כתב יוסף בן גוריון בסיפורי בית שני שהיה בזמן אלכסנדר ממלכי בני חשמונאי כ"ג עלה כחוק הכהנים לנסף על-גבי המזבח ורגמו אחד הפרושים באחרונם. נענה אחד הצדוקים ואמר למלך: אם לא אמרה לך שהפרושים מוללים בכבודך! ונפתחו ביניהם דברים ומלחמה עד שנהרגו באותו יום עם רב מירשאל, וזה ענין הסכנה. והטעם שהיו הפרושים מכים זה את זה בלולביהם הוא לשמחה ולששון בלבד'. רבי נתן מביא כאן את דברי יוסיפון לג, 1-11. כנראה לפי זכרוננו, כי בדבריו נמצא גם הד לטענת הצדוקי

ננו יוחנן הורקנוס שביוספיין ל, 17-19, 22 וכן הקטע מושפע מלשון משנה סוכה ד, ט.

191 עיין צונץ, הדרשות בישראל, נערך והושלם ע"י חנוך אלבק, ירושלים, תש"ז, עמ' 320.

192 עיין ההערה הקדמת. המובאה היא מ'לקח טוב' לאסתר (ספרי דאגדא הוצ' בוכר): עמ' 103.

באיגרת, המיוחסת על-ידי החוקרים לקהילת בארי¹⁹³, שם מדובר על איש ושמו מר שמואל, אשר בהימלטו מגזירות קשות 'מטומאת אותה המארה, קיבל בתשעה חדשים לכתוב ספר יוסף בן גוריון במהרה, ובבואו הנה קרוב לנפיה'¹⁹⁴ שנים עשר מיל בספירה, פגעו בו ליסטין ונטלו ממנו הספר וכל האגרות ומה שמצאו בידו ועלו ההרה'. ברם, ייתוס האיגרת לקהילת בארי והתקופה, אשר בה נשלחה, אינם ברורים כלל ועיקר.

על הפצתו הרבה של ספר יוסיפון מעידה גם העובדה, שמיד עם פרסומו חלו בו ידיים והתפתחות הנוסחאות נסתיימה כבר במחציתה הראשונה של המאה השתים-עשרה, שהרי, כפי שראינו (סעיף 5), נוסח ג של יוסיפון, הוא נוסח הארוך, כבר היה בשנת 1/1160 בידו של אברהם אבן דאח. כפי שראינו, 'מעשה אלכסנדרוס' הוכנס ליוסיפון כבר קודם שהיה בעותק שממנו תירגם המתרגם הערבי: כן היה 'מעשה אלכסנדרוס' בעותק של יוסיפון שהיה, אחרי שנת 1148, בידו הקראי המפורסם יהודה הדסי; זה כותב בספרו 'אשכול הכופר', פרק מג, על הנפלאות אשר ראה אלכסנדרוס, הכתובים על ספר יוסף בן גוריון¹⁹⁵. באותו הזמן בערך פישפש בעותקים של יוסיפון ראש-מנזר אחד שבאוקספורד (עיין לעיל, סעיף 10), כדי למצוא בו עדות על ישו, ולפי כל הנראה לפחות אחד מן העותקים הללו השתייך לנוסח הארוך של יוסיפון.

ראינו שכמעט החל מזמן כתיבת ספר יוסיפון התעניינו בו אומות-העולם, אולם עיקר חשיבותו היה ליוסיפון אצל אלה אשר בשבילם נתחבר. אחת הסיבות העיקריות להפצתו הגדולה והמהירה של ספר יוסיפון בקרב היהודים היתה העובדה שהספר, המספר כצורה כרונולוגית ומסודרת את תולדות ישראל והעולם הלא-יהודי בימי בית שני, עשוי היה לשמש מקור חשוב וכמעט בלעדי בשביל היהודים שלא קראו יוונית או לאטינית, לידעות הדרושות ביותר ללימוד כמה מן הספרים המקודשים: ספר יוסיפון האיר את עיני יהודי ימי-הביניים בהבנת ספרי המקרא המאוחרים (דניאל, אסתר, עזרא ונחמיה) ובבירור פרטים היסטוריים רבים הנזכרים בתלמוד. כיום, כאשר המקורות מימי בית שני פרושים לפנינו בלשונם ובתרגומיהם השונים, קשה לנו לתאר לעצמנו את הגילוי החשוב שגילתה ליהודי ימי-הביניים הופעת ספר יוסיפון, שבזכותו נפתחה לפנייהם תקופת הוזהר שבתולדות ישראל. שעליה לא ידעו קודם כמעט לא-כלום. אין צורך להזכיר, כמה חייבים ליוסיפון חכמי ישראל בימי-הביניים, וביניהם במיוחד רש"י. בזכות יוסיפון (פרק ת. 34) נודע, למשל, לרש"י על קיום קאמביסס בן כורש: 'רו"ל אמרו בסדר עולם: זה כורש ואחשורוש ודריוש שבנה הבית, ומה ת"ל רביעי? רביעי למדי, אבל בספר יוסף בן גוריון כתוב שהיה לו בן לכורש שמלך תחתיו לפני מלוך אחשורוש, ושמו כמבישה' (רש"י לדניאל יא. ב). לדברי ינאי המלך לאשתו 'אל תתיראי מן הפרושים' וכו' שבמסכת סוטה כב ע"ב מעיר רש"י: 'וכשמת (ינאי) היתה אשתו יראה מהן שלא יעבירו המלוכה מכניה והיתה אומרת לו לבקש מלפניהם עליה ואמר לה: אל תתיראי מן הפרושים שצדיקין הן ולא יגמלוך רעה ולא לבניך שלא חטאו להם'.

193 עליה עיין לעיל, הערה 183.

194 השם אינו נהיר.

195 עיין לעיל, הערה 131.

רש"י מצא את המסגרת ההיסטורית של דברי ינאי שבתלמוד בספר יוסיפון (פרק לג, 68–83); הוא ידע אפוא להשתמש בספר יוסיפון לפי שיטת חוקרי ההיסטוריה המודרניים. הסיבה החיצונית העיקרית לכבוד הגדול, שבו התייחסו אנשי ימי הביניים, יהודים ולא-יהודים, לספר יוסיפון, נעוצה בעובדה ששמו של המחבר האמיתי נשכח חיש מהר ומקורו העיקרי, יוסף בן גוריון הכהן, הוא יוסיפוס, נחשב בטעות למחבר הספר. את הגישה הזאת קיבל כבר מן היהודים במאה האחת-עשרה החכם הערבי אבן חזם (עיין לעיל, סעיף 3), ובשנת 5/1054 מדבר החכם הקראי מירושלים, אבו אלפרג' פורקאן אבן אסד¹⁹⁶, על 'דבריו של יוסף בן גוריון, ירחם עליו האל'¹⁹⁷. רש"י, בדברו על ארבע מלכיות שבדניאל ח, כב, אומר: 'יוסף קראם בספרו ארבע ראשי נמר' (כך יוסיפון, פרק י, 80). ואכן, הדעה שיוסיפון נתחבר על-ידי יוסף בן גוריון עצמו היתה הדעה הרווחת בכל ימי הביניים ולא קמו מערערים עליה. הואיל ועל יוסף בן גוריון מסופר בספר שהיה לו תפקיד חשוב במלחמת היהודים בימי אספסינוס קיסר, נחשב הספר יוסיפון בעיני יהודי ימי הביניים למקור מימי התנאים. 'ועוד דע כי זה הספר אשר שמו יוסיפון הוא הספר הראשון אשר נכתב בישראל אחרי הכתב ספרי הנביאים והכתובים והוא קדם להכתב בישראל מכל ספרי המשנה והתלמוד הכתובים אתנו, גם הוא קדם להכתב בישראל לכל הספרים אשר חברו אבותינו זכרם לכרכה לבאר בהם התורה והנביאים על דרך המדרש' (הקדמתו של יהודה משקוני)¹⁹⁸.

196 עיין לעיל, הערה 190.

197 כלאם יוסף בן גוריון רחמה אללה עלי.

198 עיין גם יוסיפון, הוצאת הומינר, תשט"ז, עמ' 39. פירסומו של ספר יוסיפון בימי הביניים גרם גם לכך, שלפעמים יוחסו לספר זה ידיעות אשר מקורן אינו יוסיפון עצמו. כך כתוב בירחמאל (דף 29 ע"א): 'ורא יי באלוני ממרא, ויוסיפון אמר כי אברהם ישב באלון ממוא, עמד עד מלך טיאוודיאוס ברומא'. בדף 57 ע"א נאמר: 'ויאמר פילו ריע יוסף בן גוריון בספרו והכוונה ליקדמוניות הקרא'. ועיין לעיל, הערה 17. כי כאשר מת יהושע, לא היה בישראל רועה להנהיגם. כאן מציין השם 'יוסף בן גוריון' את יוסיפוס, מובאה מדומה מיוסיפון נמצאת בסידור חסידי אשכנז אשר הודפס, יחד עם סידור רבנו שלמה, על-ידי משה הרשלה, ירושלים תשל"ב, עמ' קכז–קכח, על שלושה חכמים גולים שייסדו את התפילה 'והוא רחום', שם כתוב, בין השאר: 'ולאחר ימים נסגר טיטוס הרשע בתחלואים רעים, ולא עמד לרומי מלך עד לאחר כמה שנים כמו שנמצא בספר יוסיפון, בשנה עשרין ושמונה לחורבן קם עלמא בלא מלכא'. הסיפור, עם אותה המובאה בארמית, נמצא גם ב'סדר סליחות ופיוטים', כ"י אוקספורד 1102, דף 23, נדפס על-ידי נויבאור, JQR, ד, עמ' 616, וכן על-ידי בנימין קלאר, מגילת אחמעץ, עמ' נה–נו, ועיין שם עמ' קכח, קעד; המובאה המדומה מיוסיפון תורגמה בתוך הקטע על-ידי קלאר מארמית לעברית. סיפור אחר על שלושת החכמים הגולים והתפילה 'והוא רחום' תמצא בירחמאל דף 197 ע"ב. על הסיפור הזה בנוסחאותיו השונות עיין צונץ, הדרשה בישראל, עמ' 182, 485–486, הערה 106, וכן J. Perles, *Manatschrift für* A. Neubauer, *Die Early Settlements of the Jews in Southern Italy*, JQR, 4, 1892, pp. 610–620. הסיפור הנמצא שם בעמ' 619–620 דומה ביותר לזה הנמצא בכ"י ירחמאל, דף 197 ע"ב. בכל הסיפורים הללו אין המובאה המדומה מתוך יוסיפון. — יחוס מחד אחר ליוסף בן גוריון נמצא בכתיב יד אחד, הכולל פירוש על המתווך והקטע מובא אצל אליעזר ליזר לאנדסהוט, עמודי העבודה, ברלין תרי"ז, עמ' 85, ומשם העתיקו אהרן מירסקי, פיוטי יוסי בן יוסי, ירושלים תשל"ז, עמ' 9. שם דובר על 'חקיעות יתומיות מר' יוסף היתום' הוא יוסי בן יוסי, והסופר אומר: 'ואני מצאתי כתוב מכתבת יד החבר אברהם חזן שקבל מר' מיכאל מאירי והוא מאחר ואחר מאחר עד

וכבר ראינו שרש"י מחשיב את יוסיפון כאחד הראשונים: 'רו"ל אמרו בסדר עולם... אבל בספר יוסיפון כתוב' (רש"י לדניאל יא, ב). אותו הייחוס המוטעה של ספר יוסיפון ליוסף בן גוריון מצא לבסוף, כפי שראינו, ביטוי מוחשי בגוף נוסח ה'ארוך' של יוסיפון, בו מיוחס הספר ממש ליוסף בן גוריון ייחוס פסיכודרואפיגראפי.

הייחוס המוטעה של הספר גרם שקראו לספר 'ספר יוסף בן גוריון'¹⁹⁹ או 'ספר יוסיפון'. השם 'יוסיפון' אינו נמצא, כמובן, בגוף הנוסח המקורי של הספר, אך הוא הוכנס לתוך הטקסט בכמה כתבי-יד קדומים של הספר²⁰⁰. השם 'יוסיפון' מובנו שהספר הוא של יוסיפוס²⁰¹. מחבר הנוסח הארוך מנסה בדרכו המשוונה וכדמינו המיוחד להסביר את הצורה 'יוסיפון'. בדבריו על מינויו של יוסף בן גוריון למפקד על הגליל בראשית המרד נגד רומי, הוא אומר (הוצ' הומינר, עמ' רמד): 'ויקראו אותו יוסיפון לשם מעלה ותהלה, כי אז נמשח למשיח מלחמה'. כאן ידע לספר מהדיר נוסח ג של יוסיפון. כאילו נסיבות, כביכול, וזה יוסיפוס בכינוי 'יוסיפון', וקודם הוא בודה מלכו הסבר של שם זה. בהחלת הספר השישי (הוצאת הומינר, עמ' קמה), הוא כותב: 'כה אמר יוסף בן גוריון הכהן והוא יוסיפון'²⁰², ולקטן

עשרה שאלו החקיעות יוסף הכהן בן גוריון עשאו ועל כך נקראו יחומות שעולם היה אז יתום שנחבר בית שני ואין מחזיק ואין מנהל. — החכם הרב אברהם יוסף ורטהיימר הוא, כמדומני, האחרון המאמין שספר יוסיפון הוא חיבור מימי בית-שני. הוא כותב בין השאר (הוצאת הומינר, עמ' 13–14): 'גלוי דעת של גדולי הדורות האלו הוא תשובה נצחה להשיב על אלה מרושמי דברי הימים והוקרי תולדות ישראל. שיצאו בפולמוס חריף נגד אישיותו של מחולל הספר יוסיפון. יוסף בן גוריון הכהן, ונגד אלה עוררים שיצאו להטיל ספק על מקורות הספר וייחוסו אל המחבר יוסף בן גוריון הכהן. עלינו להחזיק במקובל לנו מני אז ומקדם מגדולי החורה וחכמי דור דור בייחוסו של ספר מקורי ומוסמך לקורות דברי ימי ישראל'. דברי החכם ר' א"י ורטהיימר על 'השערות וכדומות שערות על דעת מ' של האיש 'אשר מצא בכתב-יד העתק מהספר אשר בו כתוב זמן העתקתו, מתוך זה קובע מוצאו כי בזמן ההוא נוצר הספר ושולל אותו מבעליו, זמנו וערכו (עצין הוצאת הומינר, עמ' 16). רומזים למאמרי ביצוק'. שנת י"ח. ירושלים תשי"ג, עמ' 109–126.

199 על מוצא כינויו של יוסיפוס כיוסף בן גוריון. עיין בהמשך.

200 עיין להלן, הערה 225.

201 אחרי ההזכרה הראשונה של שמו של יוסף בן גוריון בספר יוסיפון (פרק ח, 8–10) מצא לו מחבר הנוסח ה'ארוך' של יוסיפון הודמנות לספר. בשם יוסף בן גוריון עצמו, על חוכן ספרו וחלוקתו לשישה ספרים, ושם הוא מביא דברי דמיון על השם יוסיפוס ויוסיפון: 'והספר הששי נקרא שמו יוסיפון כלשון יהודית, גם נקרא מלחמות ה'. ובלשון יוני נקרא יוסיפוס ובלשון הרומיים גוסיפוס. כי כן שמי אצלם, ואמנם נקרא הוא על שם, להיות שם הספר הכולל כן, גם כי כאשר ספרתי בו ראיתי והעידותי בעיני... ואמנם ששם (כלומר ששת ספרי יוסיפון לפי חלוקתו) אני כתבתי כלשון יהודית, וששם הם ספרי יוסף הכהן בן גוריון, ואת ששם מקבץ שם יוסיפון' (הוצ' הומינר, פרק ג, עמ' כג–כד).

202 כ"י פאריס גורס 'יוספון'. וזה היה הנוסח בכתב-ידו של יהודה משקוני, שממנו התקין את הוצאתו. ואולם כ"י Borgiaensis תיקנו ל'יוסיפון'. הוכחה לכך שכתב-ידו של יהודה משקוני גרס כאמת 'והוא יוספון, ולקטן בשם נקרא יוסיפון' תמצא במבואו של משקוני עצמו: הוא כותב (הוצ' הומינר, עמ' 36) שיוסף בן גוריון חיבר 'את ספרו ויקרא לו שם כולל לכלו על שמו אשר היה או יוספון כי כאשר נמשח למשוח מלחמה העלו את שמו ולכבוד ולתפארת מיוסף אל יוסיפון ויקראוהו יוסיפון... ולא היה זה כי אם לענוה ולקטן הקריאה לשמו, כי היה לו הוד רב והדר גדול להקרא בשם יוספון, הקטין את שמו ויואל להקרא יוסיפון כהקרא אמנון אמינון (שמואל ב, ג), כן כאשר אמרנו כבר, ויקרא את ספרו זה הכולל הגדול יוסיפון על שמו בקטן וענוה והסתר גדולה'. הדרש 'אמנון אמינון' מובן רק מחוץ ההנחה שיהודה משקוני

השם נקרא יוסיפון, והוא הנקרא יוסיפוס כיוני וגוסיפוס ברומי. ובכן, מהדיר הנוסח הארוך שיער שהשם יוסיפון היא הקטנה של השם יוסיפוס: יוסיפון, לדעתו, מוכנו בערך יוסיפוס הקטן. ברם, האמת היא אחרת: 'יוסיפון' אינו אלא האקוסאטיבוס היווני של השם 'יוסיפוס'. שימוש עברי כזה של אקוסאטיבוס של שמות יווניים, המסתיימים בסופית '-וס', קיים כבר בתלמוד: שמו של נקדימון בן גוריון לא היה ביוונית אלא Nikodemos, והמלה 'ברפרון' משמשת בספרות חז"ל במקום barbaros ביוונית. בדרך זו המשיכו היהודים היושבים בתחום שלטונה של השפה היוונית גם בימי הביניים והפכו השמות היווניים המסתיימים בסיומת '-וס' למלים המסתיימות בסיומת '-ון'. כך, למשל, ב'מעשה אלכסנדרוס', הנדפס בהוצאתנו, סוסו של אלכסנדרוס, הנקרא 'בוקילפוס', מכונה בטקסט עברי זה 'בוקיפולון', וכן מדובר שם על 'נהר אמוזניקון' וכדומה. בספר יוסיפון עצמו נהפך בוספורוס ל'בוספורון' (פרק ס, 131), והצורה הגיעה למחבר יוסיפון מפי יהודי יוון²⁰³. מכאן שבפי היהודים במקומות שבהם דובר יוונית נקרא יוסיפוס 'יוסיפון', וכך נקרא בניהם גם יוסיפוס שבלבוס העברי. השם יוסיפון מראה אפוא, שאף-על-פי שהספר נתחבר בדרום איטליה על-ידי איש שגרס רק לאטינית ולא יוונית, קוראיו הראשונים של הספר אשר כינוהו 'יוסיפון' היו יהודי מלכות ביזאנטיון, כנראה מדרום איטליה, מאותם החבלים שבהם שלטה השפה היוונית²⁰⁴. השם יוסיפון, השגור בפי היהודים, מבוטא Josippon, והנה בא חוקר דגול²⁰⁵ דורש להסיר את השיבוש ולהחזיר את העטרה ליושנה ולבטא Josefion. ברם, מתוך עיון נוסף נתברר שהמבטא השגור בפי הבריות הוא הנכון. הצורה היוונית הרגילה של השם העברי יוסף אינה Iosephos אלא Iosepos, ואם בטכסטים יווניים מופיעה הצורה Iosephos, הרי מקורה בהתאמת השם לתעתיק היווני של השם יוסף (Ioseph)²⁰⁶. הצורה Iosepos נמצאת,

מפרש את היר"ד של השם יוסיפון, כשהוסב, כביכול, השם 'יוספון' ל'יוסיפון'. ברם, מסתבר שיהודה משקוני הוטעה על-ידי הנוסח שהיה לעיניו ושבו חל שיבוש, אך מהדיר הנוסח הארוך התכוון דווקא לדרוש את הסיום '—ון'. כאילו יוסיפוס 'לקטן' השם נקרא יוסיפון'. ככוונתו האמיתית של מהדיר הנוסח הארוך חש נכונה חם אבן יחיאל. מהדיר דפוס קושטנטנינה (הוצאת הומינר, עמ' 41). הוא אפסן חזר על טיעונו של יהודה משקוני, אך הוא אומר גם על יוסף בן גוריון: 'הסכים להקטין את שמו בשני אופני ההקטנה המשמשים בכתוב'. אופן ההקטנה הראשון הוא, לפי שיטת יהודה משקוני, היר"ד שבשם יוסיפון, והשני הוא, לדעתו של דוד אבן יחיאל, הנו"ן שבסוף השם הזה, והוא מביא כדוגמה את 'מלת אשון בת עין'. אשר מקום מחצבתה ממלת איש והוראתה עם הנו"ן על איש הקטן והמצאיר בעין'.

203 משום-מה הפך יוסיפון את שם האיש Syllus ל'סיליאון' (נד, 104). בטקסט מן המאה האחת-עשרה שפירסם מאן ב'התקופה', כך, כנ, חר"ס, עמ' 255 (שורת הטקסט 25) כמאמרו 'התנועות המשיות' מופיע שם המקום 'אידין' שבסביבת קושטה, ומאן מזהה אותו עם Abydos. — לעניין הצורה יוסיפון עיין גם JE, VI, 259, צורות כאלה חמצא גם ב'מעשה אלכסנדרוס' שבנוסף.

204 מאמר מאלף על יודעי יוונית ויודעי לאטינית בדרום-איטליה הוא מאמרה של V. von Falkenhausen, "Taranto in epoca bizantina", *Studi Medievali*, vol. 9, 1968, Spoleto, pp. 133-166.

205 יצחק בער, במאמר המובא לעיל, הערה 82, עמ' 179, סוף הערה 1.

206 כך יש לחשוב. כי מסתבר שהצורה Iosepos, הקיימת כבר החל מתקופת התלמיים, נוצרה על-סמך המבטא של 'יוסף' העברי אשר לא היה זהה עם מבטאנו. כמובן שכתקופה מאוחרת יותר עשוי היה להשפיע על הצורה Iosephos גם המבטא העברי הרגיל בימינו.

למשל, בפאפירוסים היווניים מן המאה השנייה לספירה, שנחנלו על-יד עין-גדי²⁰⁷, ובאוסף הפאפירוסים החל מימי התלמיים עד לחקופה הביזאנטית נמצאים 16 מקרים של Iosepos לעומת שלושה מקרים של Iosephos²⁰⁸. על הפצת הצורה Iosepos מעידה בין השאר, הצורה האיטלקית Giuseppe והצורה הרוסית Osip של השם. והנה מעיר בצדק המהדיר של ההוצאה הביקורתית של כתבי יוסיפוס ביוונית²⁰⁹, שהשם היווני של ההיסטוריון היהודי יוסיפוס היה Iōsepos ונכתב פעמים רבות גם Ioseppos או Iosippos, ולפעמים אף Iōsipos, והצורה Iosephos מופיעה רק בכתבי-יד מאוחרים יותר. גם בלאטינית הוא נקרא Iosepus, Iosippus, Ioseppus. החוקר אף הראה, שזאת היתה גם צורת השם המקורית בתרגומים הלאטיניים של כתבי יוסיפוס. גם העיבוד הלאטיני הקדום של יוסיפוס, הנקרא כיום Hegesippus או Egesippus, שמו היה לדבריו Iosippus, ומכאן השיבוש 'הגסיפוס'²¹⁰. המהדיר של יוסיפוס ביוונית אמנם החליט לגרוס בהוצאתו Iosephos, אך הוא עשה כן, לדבריו, רק כדי לא לחדש חידושים שאין בהם תועלת.

הצורה Iosippos (או Iosipos) ביוונית וכן הצורה הלאטינית Iosippus מוצגת בשינוי של מבטא התנועה e הארוכה ביוונית לתנועה i. שינוי זה התחולל כבר בחקופה הרומית, וה-*italicismus*, כפי שנקראת תופעה לשונית זו, היה למבטא היחיד ביוונית הביזאנטית וביוונית החדשה. אם כן, בימי יוסיפון ביטאו דוברי יוונית את השם Iosepos בצורת Iosipos (או Iosippos). לאחר שראינו שהיו אז שמות יוונים המסתיימים בסיומת 'וס' שהיהודים הפכו אותם לצורת האקסואטיבוס היווני ושמות אלה קיבלו בפי היהודים את הסיומת 'יון', הרי אם נצרף את שתי העובדות הללו נראה, שמבטא השם יוסיפון כבר היה מראשיתו Josippon (או Josipon), כפי שהוא מתקיים בפי העם עד היום: גם כאן המסורת של המבטא היתה רצופה²¹¹.

אכן, יוסיפון נחשב בימי הביניים ספר מוסמך מימי בית שני, ברם כאשר נתחדשה למדנות-אמת וחקירה ביקורתית על-ידי ההומאניסטים, קמו, החל מן המאה השש-עשרה, מחכמי אומות-העולם מערערין על אמיתותו ונאמנותו של ספר יוסיפון העברי ועל קדמותו, וביניהם המלומד הגדול Joseph Scaliger (1540–1609)²¹². הוא טען שיוסיפון לא נתחבר

207 הנני מודה על ידיעה זו לח. פולוצקי. יש גם להוסיף את השם *ΙΩΣΗΠΟΣ* על חותם של אחד מאנשי כת מדבר יהודה. עיין 229, p. 61 (1954) R.B.

208 עיין *Corpus papyrarum Judaicarum*, כרך ג, נספח ב.
209 Benedictus Niese, *Flavii Iosephi opera*, vol. I, Berolini, 1955, p. V, nota 1 209 XIX. הערה 3. ועיין גם חילופי הגירסאות של חשמונאים א, ה, יח, הוצ' ו. קאפלר, גטינגן, 1936, עמ' 76. וכן חשמי' א, ה, נו (עמ' 81), ה, ס (עמ' 82).

210 עיין גם L. Traube, *Zum lateinischen Josephus, Vorlesungen und Abhandlungen von Ludwig* Traube, ed. Boll, München, 1920, Bd. III, p. 83.

211 עיין הקדמתו של חנוך ילון לשישה סדרי משנה, סדר מועד, ירושלים, חשי"ב, עמ' יג-כה, שם נמצא דיון במסירת המבטא של לשון חז"ל בפי העם.

212 עיין הוצאת ברייטהאופט (עיין לעיל, הערה 165), דף ראשון של המבוא — את ספר יוסיפון. הוא יוסיפוס כתוב בעברית, אשר קוראים לו יוסיפון קרא גם ההומאניסט המפורסם Johannes Reuchlin, לסי שאפשר ללמוד ממכתבו, הכתוב ב־30 ביוני, 1517. עיין אוסף מכתביו שיצא לאור בשנת 1519 ב־Hagen. על אוסף זה ראה הקאטאלוג של שטיינשניידר, 2140, בספר 6830/2. על מראה-המקום העירני יידידי, כנשטטי.

על-ידי יוסיפוס, אלא על-ידי איש מאוחר שייחס את הספר ליוסיפוס: השמות של ערים צרפתיות (עיין פרק ב. 105)²¹³ מגלים, לדעתו, שהמחבר היה יהודי צרפתי, מחבל טורס. לדברי סקאליגר ניתן להוכיח, שהמחבר השתמש בתרגום הלאטיני של יוסיפוס ולא במקור היווני. הואיל ובידיו של החוקר היה דפוס של הנוסח הארוך, חשב, כמובן, שדברי הרמיון שבנוסח זה הם דברי המחבר עצמו, ועל כן הוא אומר: 'הכר את היהודי וראה או את הבערות או את החוצפה!'. והוא קורא למחבר יוסיפון שקרן ורמאי. בעקבות סקאליגר הלכו חכמים רבים, אולם היו גם כאלה אשר טענו שספר יוסיפון נתחבר באמת על-ידי יוסיפוס עצמו, ואת האנאכרוניזמים שבספר ניסו להסביר על-ידי שינויים והכנסות אשר נעשו בספר בתקופה מאוחרת. בין המחזיקים בדעה זו היה באומות-העולם Sebastian Münster (1489–1552)²¹⁴, ובישראל ההומאניסט היהודי ר' עזריה מן האדומים. הכותב בין השאר: 'כן פקחו קצת החכמים את עיניהם על היוסיפון העברי מאיזה דפוס שנמצא והבינו היותו מזויף מתוכו, היינו כי רבים דור אחר דור נועזו לשלוח בו את ידם אם להרחיב באור או להוסיף ספורים מצאום לזולתו וכן לא יעשה. ובפרט התכוננו החכמים הנזכרים כי שמות העמים הנמצאים בו פרק ראשון פראנ"קו גו"ט לומב"ארדי ובלגא"רי הוא זיוף בהכרח, כי בימי היוסיפון עדין לא יצאו היחסים ההמה על פני חוץ, וכל הספור ההוא איננו בנוסח היוסיפון הנדפס באשכנז²¹⁵... גם על הסיפור הנמצא שם בספר הששי מאופן התקסר אפססינוס ברומי לעיני היוסיפון לא תמצאנו אלא בדפוס תוגרמה²¹⁶ אשר ממנו נעתק דפוס ויניציאה, כי בדפוס אשכנז²¹⁷ הנו" וכן בב' הדפוסים הראשונים של אברהם כונת²¹⁸ אין בו שמץ מנהו, וכבר שאלתי עליו את כמה חכמים נוצרים היודעים בטיב ספורי רומי ואמרו לי כי הכל הבל... ובכן בשגם הוא ספר בלתי עיקרי הנפש היפה תכסוף לדעת כל דבר לאמתו²¹⁹.'

המחקר המודרני של ספר יוסיפון התחיל במזל רע במיוחד, ומזור הדבר שהנסיבות המונעות מן החוקרים מלהגיע למסקנות נכונות. למן ההומאניסטים עד עצם היום הזה, נעוצות דווקא במאורע שיש לו חלק מכריע בהתקדמות האנושות בתקופה המודרנית, והכוונה היא להמצאת הדפוס. כך קרה שהחכמים לא עיינו בכתב-יד אלא בדפוסים, והנה ככולם טושטשה העובדה שהמחבר של ספר יוסיפון לא התכוון כלל לכתוב בשם יוסיפוס, אלא שהוא מביא את יוסף בן גוריון רק כמקורו. לא כך המצב בדפוסים: כאמור, בדפוסים של הנוסח הארוך ספר יוסיפון הוא ספר פסיבדואפיגראפי, ובדפוס מאנטובה הושמט כל זכר

213 הן Tours ו-Amboise. מהדורת משקוני מוסיפה כאן 'ואת קינון' (בדפוסים משובש 'ליקינון'). העיר השלישית הזאת היא, כאמת, Chinon שבקרבת Tours.

214 מכאור להוצאת יוסיפון שלו — שנעשתה מדפוס מאנטובה — (באזל, 1541) הדפס גם בהוצאת ברייטהאופט.

215 הכוונה להוצאתו של מינסטר, ועיין ההערה הקודמת.

216 הוא דפוס קושטנינה.

217 עיין לעיל, הערה 215.

218 הכוונה לדפוס מאנטובה.

219 מאור עיניים, אמרי בינה, סר ק. יט, הוצאת ווארשא, שנת תרנ"ט. עמ' 202–203.

ליוסף בן גוריון כמקור ליוסיפון²²⁰. על-סמך הדפוסים סבורים היו החוקרים שספר יוסיפון מתאמר שהוא נכתב בידי יוסיפוס עצמו, ולרבים מהם קל היה לגלות שהדבר איננו כן. וזה החשיד את הספר בעיניהם. אילו ידעו החכמים שהמחבר כלל איננו מעמיד פנים שהוא יוסיפוס שחי בימי חורבן הבית, לא היו רואים בדברי יוסיפון על הפראנקים, והסאפסונים וההונגרים אנאכרוניזמים, משום שהמחבר איננו מתכחש לזמנו הוא. מלבד זה הוטעו ההומאניסטים על-ידי הבדותות של הנוסח הארוך שהיה בידיהם בדפוסים הרגילים, וראו בספר יוסיפון ספר דמיוני — לא כל אחד מהם היה בעל שיעור-קומה וכישרון מדעי כגון עזריה מן האדומים. אשר השווה את המהדורות זו לזו. ומה שנוגע ליוסיפון עצמו, הרי אגדות רמיוניות תמצא בעיקר רק בפרק השני של הספר, הן בקדמוניות איטליה, וכפי שהראינו למעלה בפירוש הפרק העתיק ועיכד המחבר אגדות אלו ממקורות שמן המאות הראשונות של ימי הביניים.

המדע המודרני קיבל את המסקנות הביקורתיות של ההומאניסטים, וכל החוקרים המודרניים מסכימים שאכן ספר יוסיפון אינו פרי-עטו של יוסיפוס. ברם, בזה נבדלו חוקרי המאה התשע-עשרה והמאה שלנו. שהם אינם רואים בספר זה מעשה תרמית. אלא מנסים להסביר את אופיו על סמך ידיעותינו על אופן המחשבה והכתיבה של ימי הביניים, לפי שהם מבינים אותן. ראייה כזאת היא. לדעתנו, חד-צדדית, הן לגבי ספר יוסיפון עצמו והן לגבי השאלה של פעולת הדמיון בימי הביניים. אמנם נכון שתחושת אנשי ימי הביניים הייתה שונה מהרבה בחינות מזו של היום, אך בימי הביניים עצמם היו קיימים הבדלים בולטים מאוד בין חוגים וזרמים ותרבויות, וכמובן גם בין תקופות. בתחושת המציאות, בדרכי הפעולה של הדמיון ומקומו של הדמיון בספרות ואמנות. ברי שבעניין דמיון ומציאות, בסוג הדמיון כשלעצמו ובעניין תפקיד הסופר-ההיסטוריון ואחריותו קיים הבדל גדול ביותר בין מחבר יוסיפון לבין מהדיר הנוסח הארוך, אף-על-פי ששניהם חיו וכתבו בימי הביניים. בעוד מחבר יוסיפון הוא איש מפוכח והיסטוריון אמיתי וסופר-אמן ריאליסטי, המשתמש כמעט תמיד בדמיונו כדי לגלות את המציאות שמאחורי מקורותיו, מהדיר הנוסח הארוך של יוסיפון מייצג אותה ספרות עממית דמיונית של ימי הביניים שהתחלת פריחתה הייתה בעצם זמן כתיבתו, במחציתה הראשונה של המאה השתים-עשרה בערך. לכן העז, מתוך גישתו הספרותית, להפוך את הספר, שהוא חשבו כפרי-עטו של יוסיפוס, לספר פסיבדוֹאפיגראפי, ויש לומר שמבחינות רבות הצליח להשפיע אף על המחקר המודרני. רבים — המכירים רק את הנוסח הארוך — רואים בספר יוסיפון ספר עממי שכאילו חשיבותו גדולה למחקר האגדות והפולקלור היהודי, גם הייחוס המוטעה ליוסיפוס וההיסטוריה המרעושה של ספר יוסיפון בימי הביניים כאילו עטפו את הספר באיצטלה של מיסטריון, ולכן קמו וקמים עוד חוקרים, המקדימים את הספר לימי התלמוד ומבקשים למצוא בו שקיעין ממקורות חשובים מספרותנו הקדומה שאבדו, וזאת על אף עבודתו החשובה של צונץ שהגדיר נכונה את אופיו הספרותי של יוסיפון וקבע שהספר נתחבר באיטליה במאה העשירית²²¹. ברם, גם צונץ וגם

220 עיין גם לעיל, הערות 46, 47.

221 צונץ, הדרשות בישראל, ירושלים תש"ו, עמ' 67-69, 317-323.

בער²²² חושבים שיוסיפון הוא ספר פסיכדואליגראפי, כלומר שמחברו האמיתי הסתתר מאחורי דמותו של יוסף בן גוריון. הוא יוסיפוס פלאביוס, וכתב בשמו.

ג. מחבר ספר יוסיפון, ומנו ומקום הולדתו

13 דברי מחבר יוסיפון על עצמו

עם כל ההתקדמות הרבה שחלה בימינו בחקר ספר יוסיפון, לא חדלה להוליך את החוקרים שולל הדעה המוטעת של ימיה הביניים שספר יוסיפון נחבר על ידי יוסיפוס עצמו. מובן שהסיבה העיקרית לסברה מוטעית זו היא העובדה, שמקורו החשוב ביותר של יוסיפון הם כתבי יוסיפוס; אם תרצה, חוכל לומר שיוסיפון הוא עיבוד עברי של דברי יוסיפוס פלאביוס, והראשונים שידעו על כך היו דווקא היהודים שידעו יוונית. ועל כן קראו לספר בשם יהודי-יווני 'יוסיפון' (עיין הסעיף הקודם). מכאן קל היה לטעות ולהבין את הנוסחה השכיחה ביוסיפון 'ויאמר יוסף בן גוריון', שבה פותח המחבר כדרך כלל, ציטטה מתוך מקורו יוסיפוס, כאילו זה ציון שמו של המחבר עצמו בגוף שלישי, כפי שנהוג היה בייחוד בסביבה ערבית. איננו יודעים, אם יוסיפון היה תמיד ספר אנונימי או אם המחבר הזכיר בו את שמו, אולם אם שמו של המחבר האמיתי נזכר פעם בספר, יש להניח שהמעתיקים דילגו על השם, כי חשבוהו לשם אחד המעתיקים, ועוד נראה שתאריך כתיבת הספר נעלם מכל כתבי-היד, חוץ מאחד, משום שהסופרים שהאמינו שהספר נכתב בחקופה העתיקה ראו בתאריך זה הערה מאוחרת ומיותרת. אם ספר יוסיפון היה תמיד אנונימי, הקלה כמובן עובדה זו, החל מזמן היכתבו, לייחוס מוטעה של יוסיפון ליוסיפוס.

ברם, שני אישים נחקלו בסתירה שבין הדעה הרווחת, כי אכן הספר הוא פרי-עטו של 'יוסף בן גוריון', לבין העובדה ש'יוסף בן גוריון' מופיע בספר יוסיפון רק כמקור. המהדיר של הנוסח הארוך רצה לחקן את המצב הזה בכך שהפך בעיבודו את יוסף בן גוריון ממקור למחבר הספר, המדבר על עצמו בגוף ראשון. בעל כתב-היד שהדפס בדפוס מאנטובה, השאיר, כמובן, את יוסיפוס כדמות פועלת במלחמות הרומיים, אך מחק כל זכר של יוסיפוס כמקור ליוסיפון, שהרי לא נראה בעיניו שיוסף בן גוריון יצטט את עצמו²²³. בידי החוקרים המודרניים היו רק הדפוסים הרגילים, המשקפים את הנוסח הארוך, ודפוס מאנטובה, ולכן לא יכלו להבחין בעובדה שאכן ספר יוסיפון הוא אמנם כיום — ואולי היה תמיד — ספר אנונימי, אך לא נכתב כחיבור פסיכדואליגראפי שמחברו היה כביכול יוסיפוס. אילו עיינו החוקרים בכתב-היד של הנוסח המקורי ובכ"י ואתיקאן 408 (של נוסח ב), מסתבר שהיו עומדים על טעותם.

222 יצחק בער, במאמר המובא לעיל, הערה 82, עמ' 174–205.

223 עיין לעיל, הערות 46, 47. במאמרי ב'ציץ', חשי"ג, עמ' 111, הערה 6, הנחתי שבעל נוסח מאנטובה השמיט את זכרו של יוסף בן גוריון כמחבר, מפני שהרגיש בזרותה של המסורת, כי יוסף בן גוריון הוא מחברו של הספר. לאחר בדיקה נוספת דחיתי עתה דעתי זו, והואיל ובנוסח מאנטובה אמנם נמחקו כל ההזכרות של יוסף בן גוריון כמקור, אך לא נמחקו כל המקומות שבהם מדבר המחבר בלשון אני, עיין, למשל, עמ' קעב: 'זה הדבר מצאתי וכן סופרים אחרים כתבו...'; עמ' קעח: 'ועתה אסחף לספר...'; עמ' רכב: 'כל אשר דברתי על כהני יי לא שקרתי וכל אשר יקרא בספרי ולא יאמין, ילך ויקרא בספר סופרים אחרים...'; ועיין המבואה להלן, הערה 253.

מחוך השוואה בין הנוסחים נוכל להעלות, כיצד הוכנסה ההשקפה על חיבור הספר בידי יוסיפוס לגוף הספר. בנוסח המקורי (וכן בנוסח ב)²²⁴ נזכר יוסיפוס הזכרה ראשונה בסוף הסיפור על המלך כורש בזה הלשון: 'ויתר דבריו (של כורש) הלא הם כתובים על ספר מלכי מדי ופרס ועל ספר יוסף הכהן. הוא יוסף²²⁵ בן גוריון אשר הגלה מירושלם בימי בספסיאנוס וטיטוס בנו ועל ספר מלכי רומנים' (פרק ח, 7-10). זהו, כאמור, המקום הראשון, בו ראה מחבר יוסיפון לנכון להפנות את קוראיו לדברי יוסיפוס מקורו. אולם במקום המקביל בנוסח הארוך יוסיפוס אינו המקור, אלא המדבר בכבודו ובעצמו: 'ויתר דבריו (של כורש), הלא הם כתובים על ספר מלכי מדי ופרס, ועל ספרי אני יוסף הכהן בן גוריון הכהן, אשר כתבתיו לרומיים, הוא הספר הנקרא יוסיפוס²²⁶, ואני הוא יוסף בן גוריון, אשר הגלו אותו טיטוס ואספסיאנוס מירושלם, גם דברי כורש כתובים עוד על ספרי מלכי הרומיים. והנה זה הספר אני יוסף בן גוריון הכהן כתבתיו לישראל, והספורים אשר בו אני סיפתי אותם' (הוצ') הומינר, עמ' כג). ועוד נוסף שם קטע, שכמובן לא נמצא בנוסחים האחרים, אשר בו, כביכול, מוסר יוסיפוס המדומה את חוכן החיבור וחלוקתו לשישה ספרים²²⁷; בפסקה הבאה מספר יוסיפוס המדומה על מקורותיו — את השמות של 'סופרים נאמנים' אלה למד, כמובן, המעבד מיוסיפון²²⁸, ועל ניקולאוס מדמשק הוא אפילו אומר: 'ואני ראיתי', ואין צריך לומר שדבר זה לא ייתכן ביוסיפוס ההיסטורי. הוא מסיים את הרצאתו באומרו: 'ואמנם ששחם (כלומר ששח יוסיפון) אני כתבתים בלשון יהודית, וששחם הם ספרי יוסף הכהן בן גוריון, ואת ששחם מקבץ שם יוסיפון²²⁹ (הומינר, עמ' כד).

מדברי מחבר הנוסח הארוך מסתבר אפוא, שהוא ידע על ספר יוסף בן גוריון אשר כתב יוסיפוס לרומים, 'הוא הספר הנקרא יוסיפוס'. הוא ידע אפוא על יוסיפוס הלאטיני²³⁰ —

224 עיין גם לעיל, הערה 46.

225 בקטע מן הגניזה כתוב 'יוסיפוס', ואולי זו הגירסה הנכונה: קטע אחר מן הגניזה, כ"י קאופמן וכ"י ואטיקאן 408 גורסים: 'יוסיפון', וכך גרס גם כתב־ידו של יוסיפון נוסח ב שהיה ביד ריימונדוס מרטיני, וכל ההזכרה חסרה, כמובן, בדפוס מאנטובה (עיין לעיל, הערה 46). אם כן, הגירסה 'יוסיפון' היתה גם זו של נוסח ב, וכך היה גם בכתב־יד של נוסח ב שממנו עיבד המהדיר את הנוסח הארוך (עיין הוצאת הומינר, עמ' כד, שורות 6-7). אך בעמוד הקדום (הומינר, עמ' כג) הוא כותב על 'הספר הנקרא יוסיפוס', אם כן, מחבר הנוסח הארוך ידע את השם 'יוסיפוס'.

226 עיין התערה הקדמת.

227 עיין לעיל, הערות 108, 201.

228 רק אחרון הסופרים כרשימה זו הוא 'פורפיריוס הרומי'. אינו ידוע לא מיוסיפון ולא מיוסיפוס, ואיני ידע, למה עלה על דעחו של מחבר נוסח ג דווקא שם זה, שהוא באמת שם של פילוסוף יווני מן המאה השלישית לסה"נ.

229 עיין לעיל, הערה 201.

230 יצחק בער (במאמרו, המובא לעיל, הערה 82) דן כמאמרו גם בקטעים שהם פרי־עטו של מחבר הנוסח הארוך, ומדינו נחבר שמחבר הנוסח הארוך הכיר, לפי כל הנראה, גם את 'מלחמת קאטילינה' לסאלוסטיס (עיין בער, עמ' 191). כן הראה בער (עמ' 185-186) שיש השפעה של השקפת ימ־הביניים, כדבר ההרמוניה הקוסמית המחייבת גם את החברה האנושית, בקטע הבא של הנוסח הארוך: 'והכל נקשר זה עם זה ועומד זה בזה וזה מעמיד לזה והכל מעמד כבורא העולם ישתבח לנצח, והכל ישוב אל העפר כרצון הבורא יחעלה שמו. קחו לכם דמיון מחלקי העולם כלו, וראו איך חלק ימשול בחלק וחלק יכנע אל חלק ולא

וכנראה אף שמע משהו על הנוסח היווני המקורי²³¹ של כתבי יוסיפוס, וחשב את החיבור העברי שלפניו לדברי יוסיפוס אל עצמו. ייתכן שכך שיצר המעבד על דעת עצמו, אך גם אפשר שידע במישרין או בעקיפין שאכן לפי ספר המלחמות א' 3 — יוסיפוס באמת כתב פעם תיאור המלחמה נגד הרומיים גם בלשונו, וכנראה על סמך ידיעה זו זיהה המהדיר את הספר שבידו עם ספרו של יוסיפוס שאבד. חלותו של מחבר נוסח ג של יוסיפון בנוסח שהיה לפניו מנעה ממנו להכניס את ה'ידיעות' הללו במקומן הטבעי. בראשית הספר, והוא מתחיל לדבר בשם יוסף בן גוריון לראשונה במקום שהנוסחים הקדומים מזכירים את יוסיפוס — לא כמחבר אלא כמקור — ואת ספרו בפעם הראשונה.

היהויה שבין יוסיפוס לבין המחבר האמיתי בימי הביניים, שהוא פרייטטו של מחבר הנוסח הארוך של יוסיפון, טישטש גם את העובדה, שמחבר ספר יוסיפון דיבר על עצמו וכן על פעולתו הספרותית פעמים מספר בפה מלא. חשיבות מרכזית נודעת למקום, שבו מדבר המחבר על יחסו אל כתבי יוסיפוס ואל שאר מקורותיו ועל ייעודו כהיסטוריון וכסופר: 'ועתה ישר בעיניי לספר את המעשים אשר נעשו אחריה (כלומר אחרי אלכסנדרה המלכה)²³², כי כל הכותב אשר יכתוב ספרים ואשר יגיד דברים עתיקים, ראוי לכתוב בסדר ובנחת לבלתי שכוח מן המעשים אשר נעשו. ועל כל זאת ראוי לאיש אשר יעשה ספרים לכתוב דברי אמת, כי בן צוה יוסף בן גוריון הכהן אשר הוא ראש הסופרים לכל הספרים אשר נכתבו חוץ מעשרים וארבעת ספרים הקדושים ומספרי החכמות אשר עשה שלמה מלך ישראל וחכמי ישראל. ואני²³³ ליקטתי דברים מספר יוסף בן גוריון ומסיפרי סופרים אחרים אשר כתבו מעשה אבותינו ואגרת²³⁴ אותם במגילה אחת' (פרק לה, 1-9)²³⁵, מכאן יוצא, כי המחבר אינו

הקטו ערפכם לאנוס את מקר טבע העולם להמשיכם לחפצכם. רק הבנינו ערפכם לטבע העולם ומקרו והשביחו בחירכתם אחרי סבותיו. ואז יקרא שמכם עם חכם' והנוסח לפי כתבי היד. ועיין הוצאת הומינר. עמ' שכו. הנוסח הארוך של יוסיפון, פרק עד), קטע זה מעניין גם בגלל האופי העיוני, האופייני למחבר הנוסח הארוך ונעדר ביוסיפון המקורי. כך מופיעה, למשל, בקטע שלפנינו המלה 'טבע'. תחזרת ונמצאת ביוסיפון הארוך, לפעמים אף בצורה 'טבעים' — עיין גם דבריו המעניינים של בער (עמ' 199-201) על נאום אבו של יוסף בן גוריון. מוצא טיעוניה של אם יוסף בן גוריון אודות ההתאבדות ותחיית המתים הוא בפסיכולוגיה של האסכולה האפלטונית החדשה (עיין דברי פלוטינוס על איבוד לדעת, סוף האנאדה הראשונה, חרגוס עברי של נ. שפיגל. הוצאת מוסד ביאליק עמ' 260) כאשר הנוחה הוחאמה לנצרות או לאיסלאם והמינוח העברי המעניין של המחבר מצביע על כך שהוא תלוי במקורות עבריים עיוניים — או במקור עברי לא־נודע. את הנאום עצמו אנו מביאים בהוספות בהוצאתנו. על הדמיון בין דברי יוסיפון הארוך על פעילותו הספרותית של טיטוס ודברי סטוניוס עיין לעיל, הערה 96. ועל ידיעתו החלקית של השמות הרומיים עיין להלן, הערה 258.

231 הוא כותב שספרו של יוסיפוס נקרא בלשון יוון יוסיפוס 'ובלשון הרומיים גוספוס' ועיין לעיל, הערה 201. הכתיב 'גוספוס' הוא לפי המבטא האיטלקי של השם.

232 כ"י ירחמאל מוסיף: 'כי אני ירחמאל בר' שלמה אומר', ועיין לעיל, הערה 19.

233 הנוסח שבירחמאל מוסיף: 'ואני ירחמאל בר' שלמה', ועיין לעיל, הערה 19.

234 ראוי לציין כי בדומה לנוסחתו של מחבר יוסיפון על מעשהו במקורותיו, ואגרתיו אותם במגילה אחת, מדובר על מקורותיו ויחסו אליהם גם ההיסטוריון הביזנטי *Ἰωάννης δὲ Ἐκυλλάρχης*, בן זמנו של Michael Psellus (המאה האחת-עשרה), בפתיחת ספרו. לאחר שדיבר על מקורותיו, הוא אומר: *καὶ φησὶ ἐν*

ἐπιδορυμάδην συνθεμένους. עיין Georgius Cedrenus, vol. I, p. 5, Bonn, 1838.

235 דברי יוסיפון כפוסטים על הפתיחה לספר יד של קדמוניות ליוסיפוס, ובניא אותם בהרגום הלאטני (לפי

מתכוון בשום פנים להסתיר את זהותו ואת אישיותו האמיתית, אלא הוא מדבר בשם עצמו ומצביע על מטרה ספרו, והיא לכתוב את תולדות עמו על-פי המקורות שלפניו²³⁶. ברם, אם תעיין בנוסח הארוך חיווכח לדעת, מה עשה מהערה מפקחת זו דמיונו הפורה של מחבר נוסח ג'²³⁷, הוא, כמובן, פתח כך: 'כה אמר יוסף הכהן בן גוריון הכהן, הסופר את קורות ישראל ואת תלאותיו, להיות זכרם למיסר ולהשכל לבאים אחריו, כי יתבוננו בספריו, ומהם יתבוננו בחסדי יי, ועתה יישר בעיני' וכו'. לתוך דברי מקורו הוא מכניס את ההודעה המוזרה הבאה: 'ולא אעשה כמעשה טיטוס הסופר הרומי אשר בכתבו את ספר הזכרונות למלכי הרומיים כתב זכרון אאופטור בן אנטיוכוס טרם זכרון אנטיוכוס אביו והמיר הסדר, גם כתב בו דברים אשר לא נחאמתו לו מפי סופרים נאמנים, עד אשר נועצו זקני רומי בימי לשרוף את ספרו'. את שמו של טיטוס הסופר, הוא טיטוס ליוויס, הכיר המעבד מדברי יוסיפון מקורו (עיי' פרק לו, 153), והוא אף ידע עליו שחיבר תולדות מלכות רומי, אך שאר הדברים הם, כמובן, דברי דמיון, המבוססים רק על כך שאצל יוסיפון הוא למד שאנטיוכוס אאופטור היה בנו של אנטיוכוס אפיפאניס, ואם המחבר המקורי כותב: 'ואני ליקטתי דברים מספר יוסף בן גוריון ומסיפרי סופרים אחרים' וכו', בא המעבד ומתעטף באיצטלה של יוסף בן גוריון עצמו ואומר: 'והנה אני יוסף הכהן לקטתי בספרים אשר עשיתי לזכרון ולעדות לישראל דברים רבים מספרי סופרים אחרים נאמנים אשר כתבו תלאות מעשה אבותינו ואגדתי אותם וכתבתים בספרי לישראל. וגם בספרי הגדול אשר כתבתי לזקני רומה כן עשיתי'. גם כאן טוען אפוא המעבד, שיוסיפון העברי הוא הספר שכתב יוסיפוס לישראל, בשונה מן הספר הגדול שנכתב לזקני רומה, ולפי ההנחה הזאת הוא מעבד את דברי הנוסח המקורי. מוזר נראה לנו, שבסוף הוא שוב דורש מ'כל סופרי ישראל כי יעידו אמת ולא ידברו בכזב'. הרי הוא בעצמו עבר עבירה חמורה על מצווה זו, לא רק בכך שהפך את יוסיפון לספר פסיכודאפאגראפי, אלא בעיקר בגלל הדברים הרבים שכדה מלבו, כגון שריפת כתבי טיטוס ליוויס בימי יוסיפוס פלאביוס על-ידי זקני רומי, הנזכרת בתוך הקטע שבו מודגשת באופן חגיגי חובת ההיסטוריון לכתוב דברי אמת.

אם כן, לפי ספר יוסיפון בנוסחו המקורי, אף כי המחבר האמיתי מדבר בגילוי-לב על עצמו ועל פעולתו הספרותית, הספר עצמו הוא ספר אנונימי. ברם, האם מחברו, המרבה

ההוצאה הטובה ביותר, היא הוצאת באול, 1524): *Alexandrae reginae morte in superiori volumine demonstrata, sequentia referamus nihil aliud festinantes, nisi minime quicquam de gestis rebus memoriae providendo praeterire. Nani qui conscribunt historiae et res veteres indicant, oportet eos propter antiquitatem narrationi decus imponere, vel explanationi rerum studere propter legentes, quatenus cum aliqua gratia vel delectatione experientiam possint rerum concipere. Super omnia vero certius conscriptores debent et veritatem dicere, ut rerum ignari possint credere lectioni*.

236 אף-על-פי שאברהם כונה הרפיס את דפוס מאנטובה על-פי כתב-יד שבו הושמטה באופן שיטתי הזכרתו של יוסף בן גוריון הכהן כמחבר (עיי' הקטע שלפנינו בנוסח מאנטובה, עמ' דד), היה ביד המהדיר גם כתב-יד אחר של יוסיפון, שבו לא הושמטה מקטע זה הזכרת יוסיפוס כמחבר, כפי שמחברו מאחריה הדבר של הוצאת מאנטובה, ועיי' לעיל, הערה 47.

237 הטכסט נמצא בהוצאת הומינר, לפי דפוס קושטנטינה, בעמ' 19, ועיי' עליו גם לעיל, הערה 114.

לדבר על עצמו בלשון 'אני', רצה לבטל את אישיותו עד כדי כך, עד שלא יזכיר את שמו בגוף הספר? דבר זה אפשרי, כפי שניתן ללמד למשל מספר דברי-הימים, הנקרא בפי החוקרים *Chronicon Salernitanum*²³⁸ שנחבר בסאלרנו, בקרבת מקום לספר יוסיפון, בערך בשנת 978 לספירה. גם מחבר זה מרבה להזכיר את עצמו בגוף ראשון²³⁹, ואפילו מזכיר את שמו ואח מעשיו של האיש אשר הוא, המחבר, נינו (עיין פרק 68), אך את שם עצמו אינו מזכיר. על אף ההקבלה הזאת מקירוב זמן ומקום נראה לנו, שמחבר יוסיפון לא רק דיבר על עצמו בגוף ראשון אלא אף הזכיר את שמו, משום שהיה אישיות בולטת, בעל אופי מוגדר מאוד, ולפי שראינו מן הקטע המדבר על פעולתו כסופר וכהיסטוריון הוא כתב את ספרו מתוך תודעה של שליחות. אם שמו של מחבר יוסיפון היה פעם בגוף הספר ונמחק אחר-כך על-ידי המעתיקים, דבר זה מסביר בנקל מחוך כך, שלפי שעוד נראה, מחבר יוסיפון לא היה כשום פנים איש ידוע מעולם של תלמידי-חכמים. מלבד זה ידוע שבעלות על ספר לא היתה בימי-הביניים כה מוגדרת כמו בימינו, ולכן נשכחו שמותם של מחברים רבים מאותם הימים וחיבוריהם הגיעו אלינו בעילים-שם. והנה נשתמרה עדות מלאת-עניין, מזמנו — המאה העשירית — ומארצו — דרום איטליה — של מחבר יוסיפון, על המנהג המגונה של המעתיקים העבריים, שנהגו לדלג על שם מחבר הספר, שאותו העתיקו. העד הוא הפעם אישיות מפורסמת, איש ידוע מאוד בעולם החכמים. רבי שבתי דונולו הרופא פותח את 'ספר חכמוני', שחיבר בקרבת זמן (בשנת 946) ומקום ליוסיפון, כשיר²⁴⁰, בו הוא אומר בין השאר: 'ברכות ונחמות טובות עד בלי די תבאנה לכל מי שיכתוב זה ספר לימודי, וישענו אל, אם יכתבו בשם שבתי, בלי למחות שמי מזה הספר'. והוא אף מקלל את המעתיקים, 'אם ימחו פיטי וזכרוני', או אם ישנו את חרוזי שיר-פתיחה זה — כי התחלות החרוזים הללו הם אקרוסטיכון הכולל את שם המחבר. ר' שבתי בר' אברהם, המכונה דונולו הרופא, לא בטח אפוא בכך, שהוא בעצמו הזכיר את שמו בגוף הספר, מיד אחרי שיר-הפתיחה. מתקבל אפוא על הדעת שאף מחבר יוסיפון כתב את שמו לפחות באחד מן המקומות שבהם דיכר על עצמו, אך שמו הושמט על-ידי אחד המעתיקים, שאותם קילל ר' שבתי דונולו. את האפשרות שאכן שמו של מחבר יוסיפון סולק מן הספר על-ידי מעתיקים איטלקיים מחזקת גם עובדה אחרת שכבר הכרנו אותה: באותה ארץ איטליה חי כנראה במאה השנים-עשרה החכם ירחמאל בן שלמה, אשר הכניס לספר יוסיפון בשלבו האנונימי פעמיים את שמו²⁴¹ והפכו על-ידי מעשה זה מספר אנונימי כביכול לפרטי-עטו הוא. אם כן קיימת אפשרות, ששמו של מחבר יוסיפון היה פעם כחוב כספר ואבד. האם שמו של האיש נמחק גם מפני שהמעתיקים סברו שאת

238 הוצאה ביקורתית של *Chronicon Salernitanum* הציאה Ulla Westerbergh, Lund, 1956, כתב הסדרה *Studia Latina Stockholmiensia III*. על הספר עיין M. Manitius, *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters*, II, München, 1923, pp. 197-213 וכן M. Oldoni, 'Interpretazione del *Chronicon Salernitanum*', *Studi Medievali*, X/2, 1969, pp. 1-154.

239 את המקומות אסף Manitius (עיין ההערה הקודמת), עמ' 201.

240 הוצאת קאשטילי, פירנצי, 1880, עמ' 3-1, השיר הדפס גם במבחר השירה העברית באיטליה לחיים שירמן, הוצאת שוקן, ברלין, 1934, עמ' טו-טז.

241 עיין לעיל, הערות 232, 233.

ספרו כתב יוסיפוס עצמו? ברי, לפי שעוד נראה, שמאותו הטעם נעלם מכל כתב-יד והדפוסים תאריך הספר ונשתמר רק בכתב-יד אחד, משום שהמעתיקים חשבו את התאריך לבלתי מתקבל על הדעת אם יוסיפוס חיבר את הספר. מכל מקום, העובדה שספר יוסיפון היה אנונימי, או נהפך לספר ללא שם המחבר, גרמה לכך שהחיבור יוחס בטעות ליוסף בן גוריון הכהן.

כבר ראינו בסעיף הקודם, שהשם 'יוסיפון' לא היה כלול בנוסח המקורי של הספר ולא היה גם שמו. אם אמנם נתן מחברו לספר שם, האם ניתן לשער, מה היה שם זה? סיום הספר נשתמר בשתי צורות ובכל אחת מהן מסתיים הספר גופא במלים שונות: בסיום האחד כתוב (בפרק האחרון, שורה 155): 'עד הנה קץ ירושלם עיר הקודש ועם יי ונחלתו'; בסיום השני כתוב המשפט: (שם, שורה 137) 'עד הנה מלחמות הבית השני'. לשני המשפטים הללו יש הקבלות בסיומים שבכתב-יד היד של הגסיפוס, העיבוד הלאטיני של דברי יוסיפוס, שעליו התבסס יוסיפון. למשפט הראשון מקבילות המלים: Explicit Hierusalem liber quintus (מסתיים הספר החמישי של ירושלים); גם למשפט 'עד הנה מלחמות הבית השני' קיימת הקבלה בסיום אחר של הגסיפוס: Finit liber quintus historiae Josephi de bello Judaico feliciter (סוף הספר החמישי של ההיסטוריה של יוסיפוס על מלחמת היהודים במול טוב). אם כן, שני משפטי-הסיום שבניסוחי יוסיפון יש להם הקבלות בסיומי כתב-יד של הגסיפוס, ומכאן שלא רק קשה להכריע איוה משני המשפטים הוא פרי-עטו של יוסיפון, אלא גם קשה לדעת אם המחבר חיקה את הסיום שמצא במקורו הלאטיני או שמא חזר על השם שקבע לספרו. מלבד זה, בגוף ספר יוסיפון נמצאות שתי נוסחאות דומות: 'עד הנה בא קץ למלכות כשדים ויעזרו מלכות מדי ופרס' (פרק ג, 72), 'עד הנה גמרו דברי אלכסנדרה המלכה' (פרק לד, 92-93), והמשפט השני הזה תלוי בדברי המקור (עיי' שם ההערה למקום) וכן גם בפרק סח, 73-74: 'עד הנה דברי מלחמות אשר נעשו בגליל ובארץ ישראל' (עיי' הערה שם). אם למרות כל השיקולים הללו נניח שאחד ממשפטי-הסיום של יוסיפון רומז לשם הספר, יש ללא ספק להעדיף את המשפט שבו מדובר על 'מלחמות הבית השני', והשם המקורי של ספר יוסיפון אפשר שהיה: 'ספר מלחמות הבית השני'²⁴¹.

14. זמן חיבורו של ספר יוסיפון

מכל מקום, אם גם איננו יודעים מה היה שם הספר מעיקרו ומי חיבר אותו, הגיעה לידינו בכתב-יד אחד עדותו המפורשת של המחבר על תאריך חיבור ספרו. ברם, קודם ננסה לעמוד על זמן חיבור הספר על סמך כמה עדויות בלתי מפורשות הכלולות בתוכו. לפי נוהג נפוץ בין ההיסטוריונים של ימי-הביניים פותח המחבר את ספרו ברשימת עמים, המבוססת על לוח העמים שבכראשית פרק ²⁴². שיטת הזיהוי, כרגיל, מכוונת ברשימות מסוג

²⁴¹ כסוף המאה האחת-עשרה בפירושו הערבי למשנה של רבי נתן. ראש ושיבת ארץ-ישראל (עיי' לעיל, סוף הערה 190) וקרא הספר 'סיפורי בית שני'.

²⁴² רשימת העמים שביוסיפון כוללת בני יפח בלבד, ואחריה בא הסיפור על קדמוניות איטליה, תחשביה הם, כידוע, מבני יפת. מחקבל אפוא על הדעת, שיוסיפון מצא את רשימת בני יפח בראש אחד ממקורותיו

זה לזמן המחבר, וכך ניתן לו למחבר יוסיפון פתח־פה לדבר על המצב המדיני והגיאוגרפי של זמנו הוא. עוד נראה שהפרק מגלה בקיאותו הרבה כנעשה בעולם הרחב. בין העמים מונה הרשימה את עשר משפחות בני תורגמה ומוזה אותם עם העמים התורכיים²⁴¹. רוב העמים האלה יחונים על נהרי החל (וולגה), אך אוגר ובולגר ופיציניק חונים על הנהר הגדול הנקרא דנובי הוא דוניי. כידוע, נכנסו ההונגרים למולדתם החדשה שעל הדאנובה בשנת 895–896 בערך, ואחריהם באו הפצ'ניגים ונדדו בארץ המישור שבין הנהר דון לבין שפך הנהר דאנובה²⁴². הרשימה שלנו משקפת אפוא מצב גיאוגרפי־מדיני שנוצר בסוף המאה התשיעית, ומכאן שלא נתחברה לפני שנת 900 בערך²⁴³.

ההונגרים, הבולגרים והפצ'ניגים איימו אז איום מתמיד על מלכות ביזאנטיון מצפון. אותה שעה סבלו גבולותיה המזרחיים מפלישות מתמידות של המוסלמים, שהעיר טרסוס שימשה להם אחת מנקודות־המוצא העיקריות לפלישותיהם²⁴⁴. מלחמות אלה גברו בשנת 948–949 כשהיה אדון העיר סייף אל־דולה. בשנת 952–953 — שהיא, לפי שעד נראה, תאריך חיבור יוסיפון — התכונן הצבא הביזאנטי להתקפה חדשה נגד סייף אל־דולה, וקונסטאנטינוס פורפירוגניטוס, מלך ביזאנטיון, חיבור בכבודו ובעצמו פנייה לצבאותיו, שהגיעה לידינו²⁴⁵, אולם ההתקפה הביזאנטית נסתיימה בכישלון. רישומו של אותו מאורע ניכר בדברי יוסיפון, כשהוא מספר ברשימת העמים שבפרק א שאחרי ש'לכדו הישמעאלים

לסיפור על קדמוניות איטליה. יסכבר בה היה סירוש של השמות המקראיים. כגון יהיה בני גומר עם Galli. יהיה בני יוון עם היוונים. חוכל עם 'הושקני היושבים בארץ חושקנא'. תרשיש עם טרסוס, והיהו 'כחים הם רומאני'. לפי שניתן ללמוד מן ההערות למקום, כל היהודים הללו נמצאים במקורות שקדמו ליוסיפון. מסתבר שמחבר יוסיפון שינה, הרחיב ועידכן את רשימת העמים שבמקורו לפי המצב הגיאוגרפי־פוליטי של המאה העשירית, שבה חי עיין גם להלן. הערות 296, 402.

243 על הפרטים עיין בפירושו. — כידוע נמצאה רשימת עשרת בני תורגמה גם באיגרת מלך כור, דע כי אנתון מבני יפח. מבני תורגמה בני. מציינו בספרי יוחסין של אבותינו שהיה לתורגמה עשרה בנים, ... השמות המופיעים ברשימה זו שונים משמות עשרת בני תורגמה שביוסיפון. מכאן שאין להניח שהרשימה שבאיגרת מלך כור חלופה ביוסיפון. יתר על כן, הסלך אומר באיגרת: 'אני מכני כור הוא השביעי', וכיוסיפון מופיע כור כראשון. כרי שמחבר האיגרת בשם מלך הכורים לא יעביר את שם הכורים ממקום ראשון למקום שביעי? העובדה שאצל יוסיפון מופיע כור כראשון מבני תורגמה מצביעה על כך, שעם זה היה בשביל יוסיפון חשוב וידוע בגלל יהדותם של שליטיו.

244 עיין Constantinus Porphyrogenetos, *De adm. imp.*, cap. 42 (ed. Gy. Moravcsik, Budapest, 1949, p. 182): *Ἀπὸ δὲ καὶ τοῦ τῶν μετὰ τὸν Αὐγουστίνου καὶ τοῦ αὐτοῦ ἀντιγράφου ἢ παρὰ τὴν αὐτὴν ἀρχὴν*.

245 לעומת זה אין ערך רב לצורך קביעת תאריך ספר יוסיפון לידעה אשר בו. שלפיה 'בורגוניא' (Bourgogne) יושבת על נהר רודנו — Rhône (פרק א. 42). אמנם נכון שתחילת נהר זה צורך למלכות בורגונדיה בשנת 933. כיום גם זאת ידוע שהבורגונדים פלשו לעמק הנהר רודנו בשנת 457 ומלכותם נהרסה בשנת 543. אך המשיכו לקרוא לחבל הנהר בשם. מלבד החבל האחר שנקרא Bourgne עד היום. עיין Laetitia Boehm, *Geschichte Burgunds*, Kohlhammer, 1971.

246 עיין ערך טרסוס באנציקלופדיה של האיסלם.

247 עיין ערך Saif al-Dawla באנציקלופדיה של האיסלם. הנאום של קונסטאנטינוס פורפירוגניטוס נחפרסם לראשונה בשנת 1967, ועיין Lemerle (בחיבורו המובא להלן הפרק 318), עמ' 356.

את ארץ תרסוס, ברחו יושביה כגבול בני יון והם נלחמים עם הישמעאלים אשר בתרסוס.²⁴⁸ מאידך, אין ביוסיפון זכר לכיבוש העיר בידי ניקפורוס פוקאס בשנת 965, שמאז ישבו בתרסוס לא הישמעאלים, אלא צבאות מלכות ביזאנטיון.²⁴⁹ אם כן, דברי יוסיפון ברשימת העמים, שבה פותח הספר, משקפים את המצב המדיני בין השנים 900 עד 965, אחרי התנחלות ההונגרים והפצ'ניגים על נהר דנובי ולפני כיבוש תרסוס על-ידי מלכות ביזאנטיון. דומני שניתן, כמעט בכיטחון גמור, לצמצם את הפער בין שני התאריכים, אם נעיין בהקבלה שאין לשער היותה מקרית. בין דברי יוסיפון לבין מה שכתב רבי שבתי דונולו, שאת שמו כבר הזכרנו קודם, בחיבורו ושמו 'פירוש נעשה אדם בצלמונו', שהוא הקדמה לספר חכמוני.²⁵⁰ ההקבלה לדברי רבי שבתי דונולו נמצאת אצל יוסיפון בדברי האם, הפונה אל בניה הנהרגים בגזירות אנטיוכוס הרשע (פרק טו, 47-49).

דברי יוסיפון

ר' שבתי דונולו

ובשרכם אשר נזכחה, אלהים נחנה לכם

וכל עצמותיכם הוא בנה

וארנ את הנידים

וכיסה עור מלמעלה

והצמיח שערות

יפח כאפכם נשמת רוח חיים

עשה לו עצמות... שם כשר על העצמות...

עשה לו גיד הדם...

וקרם לו עור מעל הבשר והעצמות והנידים

והמיתרים כדי לכסות הגוף...

עשה לו שערות ראש... עשה לו שערות זקן

...נשמת רוח חיים שנפח בו בוראי...

מובן מאליו שדברי שני המחברים תלויים בדברי יחזקאל לו ג' ח, אך סדר חלקי הגוף וזה אצל יוסיפון ודונולו ושונה מזה שאצל הנביא, שאצלו, נוסף על כך, לא הזכירו השערות שעליהן מדברים הן יוסיפון והן דונולו. תלוחו של יוסיפון בדברי רבי שבתי דונולו נראית עוד יותר לעין, אם תקרא את הקטע של דונולו בשלימותו. אז יתברר שיוסיפון אמנם שמר על סדר הפרטים, לפי שהם באים זה לאחר זה אצל דונולו, ועם זאת העתיק מעט מן המעט מן האיברים, הנזכרים אצל דונולו שאותם עשה ה' לאדם. וכן דילג יוסיפון על רבים מאלה הנמצאים בסוף הרשימה המקורית. אין להסביר את היחס הזה של שני הטפסטים אלא על-ידי כך, שיוסיפון קרא את דברי דונולו והעביר לספרו רק פרטים מעטים שעשויים היו לקשט את דברי האם של שבעת הבנים, מיותר לומר שאין להניח שיוסיפון ודונולו תלויים

248 כבר ד. חוואלואהן ציין בצדק את העובדה, שיוסיפון משקף בעניין תרסוס את המצב שלפני 965. עיין קובץ על-יד, כרך שביעי הרג"ו-נו, עמ' 141. שם מפרסם חוואלואהן קטע (ישריד ופליט) שנשתמר מחיבור עברי, המבוסס על ספרי חשמונאים א וב. חוואלואהן משייך סיפור זה לסביבתו של ספר יוסיפון, אך ייחזקן אפילו מאוד שאותו חיבור הוא פרי עטו של מחבר יוסיפון ממש. כפי שמעידים כמה סימנים, והדבר צ"ע.

249 הוצאת קאשטילי, עמ' 12. רבי שבתי דונולו, הוצ' ז. מונטנר, 'ירושלים חש"ט', עמ' כה-כו, על סמך הפסוקים שביחזקאל לו כותב גם רבי אמיתי בקדושתא דחתן ומגילת אחימעין, עמ' ק: 'סורג גיד וכשר למחם / עור מקרם מלמעלה יחד להאחם'.

כאן במקור משותף, משום שאצל דונולו הקטע האנאטומי הוא חלק אורגאני מדינו העיוני²⁵⁰, והפרטים המעטים שיוסיפון הוציא מדיון זה משמשים את המטרה הריטורית-פאטיטית של סיפורו של יוסיפון. ר' שבחי בן אברהם דונולו נולד באיטליה הדרומית, באוריה, בשנת 913, ומת אחרי שנת 982, וחי באיטליה הדרומית בתחום הפיזאנטי, 'בארצות אשר תחת הרומיים'. את 'ספר חכמוני' חיבר בשנת 946. אם נקבל את ההנחה שיוסיפון, שהיה בן-ארצו של דונולו, השתמש ב'ספר חכמוני', אז מסתבר שספר יוסיפון נכתב בין השנים 946-965 לספירה.

הנחה זו מתאשרת על-ידי עדות ישירה ומפורשת של מחבר יוסיפון עצמו על שנת חיבור ספרו. בשעה שהוא פורס לפני קוראיו את האיגרות אשר שלחו אומות העולם אל היהודים — הוא האוסף הגדול של זכויות היהודים, אשר מצאו בספר יד של קדמוניות היהודים ליוסיפוס (סעיפים 188–264), — אין הוא מוסר את האוסף בשלימותו, אלא מקצר את האיגרות ואף מדלג על קצתן²⁵¹. על ההשמטות הללו הוא מתנצל בדברי פתיחתו, שאף היא מבוססת על דברי יוסיפוס מקורו (קדמוניות יד, 186–188)²⁵²: 'ועתה נאה לנו לספר את אהבת שרי רומנים אשר אהבו אבותינו כעבור כוחם ובעבור גבורתם ובעבור אמונתם, כי גיבורים ונאמנים היו אבותינו, על כן כל מלכי הארץ אהבו לכרות ברית עמם על דבר כוחם וגבורתם. וגם מלכי מדי ופרס שלחו אליהם מנחות ואיגרות הרבה בירושלם, אבל יוסף בן גוריון כתב מעט מאיגרותיהם, כי לא רצה לכתוב הרבה מאיגרות הגוים אשר באו אליהם בירושלם, רק איגרות רומא כתב אותם יוסף בן גוריון כולם ככתבם; ואני התעצלתי לכתוב אותם כולם, כי אם כתבתי מעט מאיגרותיהם כאשר מצאתי כתוב על ספר יוסף בן גוריון' (פרק מ, 3–10)²⁵³. והמחבר ממשיך ומספר את תוכן האיגרות, ואחר-כך הוא חוזר ומתנצל

250 על התוכן העיוני של פירוש נעשה אדם בצלמנו של דונולו עיין אליעזר שרף, הערות על קטע מספר חכמוני לשבתי דונולו, ספר בר-אילן, אוניברסיטת בר-אילן, כרך י, חלק א, תשל"ב, עמ' 497-512.

251 הוא מדלג לגמרי על החלק האחרון של אוסף זה — אצל יוסיפוס הסעיפים 211-264.

Videtur mihi necessarium et hoc exponere, qualiter Romanorum principes cum nostra gente
sunt pacti, ne lateat aliquos quod et Asiae et Europae reges studium habuerunt sociare sibi
nostram fortitudinem, dum eorum fidem dilexissent; sed quomodo multi propter odium
nostrum minime credunt Persicis vel Macedonicis scriptionibus de nobis, eo quod non eadem
ubique in publicis locis deposita demonstrantur, sed apud nos tantum et alios quosdam
barbarorum. De Romanis autem decretis non est ambigendum
(קדמ' יד, 266) כותב יוספוס בין השאר: *ἀπὸ τῶν παρὰ τοὺς ἑαυτῶν βασιλεῖς ἀποσταλμένων ἐπιστολῶν ὡς περὶ τῆς τοῦ ἡμῶν καὶ ἀντιπάλου*
παρρησιασμένης (נמונענדי מלהביא אה כולן כדבר שהוא למותר ואין בו נחתירות) ובתרגום לאטיני:
Omnium vero expositionem tamquam superfluum et fastidiosam recusavi.
הסיק מחבר יוספוס כי יוסף בן גוריון 'לא אבה לכתוב הרבה מאגירות הגויים'.

253 במקום המלים 'אבל יוסף בן גוריון...' עד סוף הצטיטה כתוב בנוסח הארון, כדרכו (פרק מה, הוצאת הומינר, עמ' קנ): 'אבל אני, יוסף בן גוריון הכהן, לא כתבתי מכל אגרותיהם רק מעט. ואגרות הרומיים כתבתי כלם בספר שעשיתי לזכרון מלכי רומה ואדיותם, ואמנם בספר הזה אשר כתבתי לכל הוקנים לא כתבתי מאגרותיהם רק מעט'. נוסח מאנוסובה (עמ' רמכ-רמג) נוהג כדרכו ומשמיט את שם יוסף בן גוריון וכותב במקום המלים הנזכרות בתחילת הערה זו: 'וסופרים אחרים כתבו הכל ככתבם ואני התעצלתי לכתוב אותם כלם כי אם כתבתי מעט מאגרותיהם'.

על שדילג על חלק של האוסף שהיה לפניו במקורו: 'ואיגרות הרבה כאלה אשר מצאנו בספר יוסף בן גוריון, לא כתבנו אותם פה, כי הרבה לספר באיגרות האלה אשר מצאנו מספרו, משנת חמש מאות ושמונה שנה לחורבן הבית. ואנחנו כתבנו והעתקנו מן הספר, מספר יוסף בן גוריון הכהן בשנת שמונה מאות ושמונים וחמשה לחורבן' (פרק מ, 42-45). כמו תמיד, גם כאן מזכיר המחבר את מקורו העיקרי, הוא יוסיפוס, בשם 'יוסף בן גוריון', ועוד נדון בהמשך בשאלה, מה כלל העותק. הוא 'ספר יוסף בן גוריון הכהן' אשר מחבר יוסיפון עיין בו בשעת כתיבתו. בקטע שלפנינו אף הזכיר מחבר יוסיפון תאריך שהוא מצא כחוב בכתב-ידו, כנראה בסוף הספר, בקולופון. על המשמעות האפשרית של תאריך זה נדון בהמשך, בסעיף 19. אחר-כך הוא עובר ומדבר על עצמו באותו גילוי-לב, כדרכו תמיד כשהוא מדבר על פעולתו הספרותית: 'ואנחנו כתבנו והעתקנו מן הספר, מספר יוסף בן גוריון הכהן בשנת שמונה מאות ושמונים וחמשה לחורבן'. כיוון שהיה נהוג אז לקבוע את חורבן הבית בשנת 68 לספירת הנוצרים, יוצא לנו שהתאריך אשר קרא המחבר בעותק הלאטיני של יוסיפוס אשר לפניו, היה 576 לספירה, ואילו הוא בעצמו כתב את ספרו בשנת 953 לספירה²⁵⁴. תאריך זה הולם להפליא את העדויות הפנימיות שהעלינו מתוך דברי הספר, ושלפיהן נתחבר ספר יוסיפון לפני שנת 965 ואחרי שנת 900 — או, אם המחבר השתמש בדברי שבתי דונולו, בין השנים 946 ל-965 לספירה²⁵⁵.

אין זה מקרה שתאריך חיבור ספר יוסיפון נשתמר דווקא באחד משלושת כתבי-היד שמוצאם מכתב-ידו של רבינו גרשום מאור הגולה, שהרי רבינו גרשום חי זמן קצר אחרי חיבור יוסיפון (960 בערך — 1028) והיה סופר נאמן. יש גם להניח שהכבוד אשר רחשו

254 מלבד העובדה ששנת 953 תואמה להפליא את העדויות הפנימיות שבספר יוסיפון על חריץ כתיבתו, יש להדגיש שהעובדה שבקטע שלפנינו נזכרים שני תאריכים, היא כשלעצמה מבטלת, לדעתי, כמעט לחלוטין את האפשרות שהזכרים נכתבו לא בידי המחבר, אלא בידי מעתיק אלמוני. איך אפשרי שמעתיק משנת 953 העתיק עותק של יוסיפון שהיה כחוב כבר בשנת 576? ומה שנוגע לתאריך אחרון זה, ראוי לשים לב לדברי המבוא של יהודה משקוני (עליו עיין לעיל, סעיף 7) למהדורתו של הנוסח הארוך של יוסיפון. משקוני אומר שם, בין השאר, שספר יוסיפון, כביכול, הועתק מעברית ליוונית על-ידי סטראבון הסופר, וכן כי 'הוא מועתק אליהם מעברי לרומי על ידי גריגוריו הגמון, אשר היה ההגמון הגדול מכל הגמוני הרומיים בימי שכסטיאנו הקיסר. ומאז ועד היום הזה עברו כמו שבע מאות ושמונים שנה... ועוד דע כי גריגוריו זה, ונקרא עוד גריגוריאוס, היה חכם גדול ופילוסוף שלם וחושק להשקיף בספרי היהודים, והיה אוהב לישראל הרבה ועשה להם חשונות גדולות בימיו, לפי מה שנמצא כחוב בספרי ספורי הגמוני הרומיים הנקראים קנוניקאש'. גריגוריוס, הנזכר בסיפור אגדי זה של משקוני, הוא האפיפיור גריגוריוס הגדול, ואמנם חייו היו 'כמו שבע מאות ושמונים שנה' לפני ימי יהודה משקוני: יהודה משקוני נולד בשנת 1328, וגריגוריוס הגדול נולד כשנת 540 בערך ומת בשנת 604 לספירה. כן צודק יהודה משקוני בדברו על יחסו החיובי של האפיפיור אל היהודים (עיין, B.S. Bachrach, *Early Medieval Jewish Policy*, Minneapolis, 1977, pp. 36-39). אולי אין זה מקרה שהתאריך 'חמש מאות ושמונה שנה לחורבן הבית' (כלומר 576 לספירה), הנמצא ביוסיפון מ', 43-44, אמנם חל בימי חייו של גריגוריוס הגדול שעליו מספר יהודה משקוני את האגדה שיוסיפון תורגם על-ידו מעברית ללאטינית? אפשר שיהודה ראה את התאריך באחד מכתבי-היד על יוסיפון שהיו בידי, ומכאן שיער והמציא את הסיפור על גריגוריוס הגדול וספר יוסיפון.

255 על ההצעות המקדימות, כביכול, את חיבור יוסיפון, עיין לעיל, הערה 183.

לרבינו גרשום הרב הגדול, ששמו נזכר בהעתק, גרס לכך שנכתב יד אחד מקבוצה זו נשחמר התאריך. כבר בסעיף 1 ייחדנו את הדיבור על קבוצת שלושת כתבי היד הללו. שם גם הוזכרנו, שאחרי הפתיחה לאוסף האיגרות (פרק מ, 10) נמצאת בשלושתם ההערה: 'כדברים האלה מצאתי כתוב בספר רבינו גרשום הרב הגדול מכתב ידו'. תאריך כתיבת ספר יוסיפון נשחמר רק באחד משלושת כתבי היד הללו, הוא כ"י רוטשילד; השניים האחרים, הם כ"י ניר יורק וכ"י ירושלים. אמנם מדלגים, כמו שאר כתבי היד, בפרק מ, שורות 43–45, על דברי המחבר בעניין זמן חיבור הספר, החל במלים 'אשר מצאנו מספרו...', אך במקום ההשמטה נמצאת כשניהם ההערה: 'כך קיצר רבינו גרשום הדברים'. בעל ההערה הניח, כנראה, שהתאריך 'בשנת שמנה מאות ושמונים וחמשה לחורבן' הוא תאריך כתיבתו של רבינו גרשום, ועל כן דילג על אותו חלק של המשפט וכתב במקומו את הערתו. אין צורך לומר שהתאריך 953 אינו יכול להיות השנה שבה העתיק רבינו גרשום את ספר יוסיפון, משום שאז טרם נולד.

מכל מקום, פלא הוא שהקטע הכולל את שני התאריכים, זה שהיה בכתב היד הלאטיני שבידי המחבר וזה המצוין שנת כתיבת ספר יוסיפון, הגיע לידנו כל-עיקר, כנראה משום שמישהו סבר שהוא נכתב בידי רבינו גרשום. כפי שראינו, קוראי הספר בימי הביניים היו בטוחים שספר יוסיפון הוא חיבורו של 'יוסף בן גוריון' אשר ראה את חורבן הבית בעיניו, ועל כן יש להבין שהמעתיקים ראו בקטע הכולל את שני התאריכים, הוספה של סופר מאוחר שאינה שייכת בשום פנים לספר המקורי, ועל כן השמיטו את הקטע, הם, כאמור, השמיטו את החלק השני של המשפט, החל במלים 'אשר מצאנו מספרו...', משום שזה היה המקום היחיד שהתחביר הרשה להפסיק את המשפט, אף-על-פי שאם תקרא את כל המשפט בשלימותו, תיווכח לדעת שהחלק שהושמט מהווה, מבחינה סגנונית, המשך שוטף של הדברים הקודמים לו. גם מבחינה זו קשה ביותר לראות בחלק המושמט הוספה מאוחרת.²⁵⁶

15. מולדתו של מחבר ספר יוסיפון

לאחר שקבענו את זמן חיבורו של ספר יוסיפון, נשאל על המקום שבו נחבר. רוב החוקרים מסכימים שהספר נחבר באיטליה²⁵⁷, וכל בדיקה נוספת מאשרת מסקנה זו. כלשונו של יוסיפון ניכרים רישומי התנוודות של המחבר בין האיטלקית והלאטינית. השמות הלאטיניים, המסתיימים ב-us, מופיעים ביוסיפון הרבה פעמים בסימנת האיטלקית: so במקום Lathyrus הוא כותב לטירו (כט, 55 ועוד), ובמקום Terentius Rufus — 'רופו' אשר היה מעיר טרנטו' (פח, 69). מאידך, גורמת לפעמים השאיפה ללאטינית מקורית לכך, שמלים המסתיימות ב-o במקורן הוא כותבן בצורה לאטינית, כביכול, המסתיימת ב-us.

256 גם כתב ידו של בעל הנוסח הארוך הפסיק באותו מקום שבו הפסיקו כל המשמטים. מחבר הנוסח הארוך משנה את לשון הקטע (בהוצאתו פרק מ, 42–45) בצורה האופיינית לו: 'אמר יוסף הכהן, איגרות הרבה כתבנו בספר הרומיים ולא כתבנו אותם פה, כי הרכה יש לספר בהם' (סוף פרק מה. הוצאת הומינר, עמ' קנה). רפוס מאנטובה. כדרכו, משמיט את כל הקטע (עיין עמ' רמה).

257 עיין ההוכחות שאצל צונץ, הדרשות בישראל, ירושלים, חש"ו, עמ' 69, 319–320. עיין גם H. Vogelstein und P. Rieger, בספר המובא לעיל, 31, כך א. עמ' 185–200; דברי מחקר זה הם בעלי ערך עד היום.

יוסיפון תמיד גורס את השם Nero כאילו היה 'נירוס', והשם Scipio יכול להופיע הן כ'שיפיארו' והן בצורה 'שיפיאוס' (כא, 59, ס, 125) Cicero נקרא אצל יוסיפון (לו, 156) 'מרקוס טוליאוס קיקרוס'. השם Varus מופיע אצל יוסיפון בצורה 'וורו' (נד, 28 ולהלן) ואילו השם Varro נקרא 'ברוס' (כא, 20). ושוב אנו מוצאים חתיתק של הגיה איטלקית בכמה שמות לאטיניים כגון: 'גוליאנוס' במקום Julianus (פג, 41), 'שיטים' הוא שם העם סקיחים, העיר Scythopolis, היא כיחישאן. נקראת 'שיטפוליס' או 'שיטפולי', והמלך Xerxes נקרא 'שרשן' (ס, 40, במקור איקוסאטיבוס Xerxen), וכבר ראינו כי Scipio נקרא או 'שיפיארו' או 'שיפיאוס': הצליל sc מבוטא באיטלקית כמו 'שין'. לעומת זאת, בניגוד לאיטלקית, שומר יוסיפון, בלי יוצא מן הכלל על המיבטא המקורי הקלאסי של ההברות הלאטיניות -ci-, -ce-, הוא כותב, למשל: כסתיאוס (Cestius), לוקיאוס (Lucius), קיריאליס (Cerialis), כנדיאוס (Cendaeus), קיקרוס (Cicero) וכדומה. קשה להניח שעל הכלל הזה שבחתיקי יוסיפון, המתאימים להגיה הקדומה, השפיעה שכנותו של המחבר לדוברי יוונית שבאיטליה הדרומית, שהרי כך הוא המיבטא היווני גם בשמות שמקורם בלאטינית: יותר מתקבל על הדעת שבעניין זה מושפע המחבר על-ידי חרבותו העברית, שלימדה אותו שבספרים לאטיניים מעתיקים אוקינוס כ-Oceanus, כתים כ-Cethim, קדרון כ-Cedron, מקדון כ-Macedo וכדומה. מכאן למד, כנראה, גזירה שווה לכל השמות הלאטיניים הדומים, — והדין עמו. אולם בחתיק אחד של שם לאטיני אולי ניכרת השפעה יוונית: את השם Paulinus הוא מעתיק 'פבלינוס' (סז, 1), וכאן כנראה בולטת השפעת המיבטא היווני המודרני — שהיה כבר קיים כימי יוסיפון — של השם Paulos כ'פבלוס'; לעומת זאת הוא מעתיק את השם Paulina כדרכו 'פאולינה' (נו, 11 ועוד). בהודמנות זו יש לציין, שיוסיפון אינו מכיר בחתיקיו הברל בין טי"ח לתא"ו, בין כ"ף לקו"ף, ובדרך-כלל גם לא בין ביי"ת לבין וא"ו.

האיטלקית, השגורה בפיו של מחבר יוסיפון, גרמה גם לכך שלפעמים מלים, שבעברית הן ממין זכר, מופיעות אצל יוסיפון במין נקבה: המלה 'מות' מופיעה אצל יוסיפון, כמו אצל כל היהודים האיטלקיים, עד לימי רמח"ל, כשם נקבה, על סמך la morte באיטלקית; ביוסיפון אנו קוראים על 'המות הזאת הצנועה' (יד, 19) ובמקור כתוב honesta mors (מיחה מכובדת), אולם באיטלקית המלה onesto יש לה גם המובן 'צנוע'. באיטלקית — וכן בלאטינית — המלה 'חיים' היא ביחיד וממין נקיבה (vita), ויוסיפון מדבר על 'חיים אשר אין בה מות' ועל 'חיים ארוכים אשר אין בה סוף וקץ' (טו, 22, 77). יוסיפון גם מדבר על 'בשרכם אשר נובחה' (טו, 46) על סמך la carne באיטלקית (או caro בלאטינית); גם במגילת אחימעץ (הוצאה שניה, ירושלים תשל"ד, עמ' 15), שנחברת בשנת 1054 בדרום-איטליה, כתוב: 'והכשר שבה לעפרה', הצירוף 'שריון אשר לכסף מרוקמת בזהב' (לא, 21) נוצר, משום שהמחבר חשב על la corazza באיטלקית, והצירוף 'צמר טובה' (ס, 103-104) נוצר על סמך המין הדקדוקי של המלה lana באיטלקית או בלאטינית. גם בקשר

258 מעבר נוסח ג של יוסיפון הרגיש בטעות וחיקו 'נארוני', רשיפיאן, אולם את שאר השמות, שלא הביר, השאיר בצורה המוטעית.

לדוגמה האחרונה, 'יער אשר היא קרובה לעיר' (סב, 33) קשה לדעת, אם הצירוף נוצר על סמך *la foresta, la selva* האיטלקית או *silva* בלאטינית. ואכן, לפעמים מחליף יוסיפון את המין הדקדוקי גם בהשפעת הלאטינית. בייחוד כשהוא צמוד ללשון מקורו שלפניו²⁵⁹. כמוכן שרבים מן המקומות זוללו 'חוקנו' אחר-כך בדפוסים. כן אנו מוצאים ביוסיפון שני שמות איטלקיים של בשמים: 'מוסקר' (נה, 55, ועיין ההערה שם) מתרגם את המלה *aromata* שבמקור, ו'בלסמו' (לו, 92) הוא *balsamum*²⁶⁰. ועוד שתי דוגמאות מליאות עניין של שימושי-לשון אצל יוסיפון. אשר אמנם אינן מצביעות על מולדתו של המחבר, אך הן אופייניות לפסיכולוגיה הלשונית הגלותית: הוא מתרגם את המושג 'להאשים' (*accusare*) במלה 'להלשין' (ג, 14, מב, 63, נו, 1). ולפעמים את המושג 'מחנות' (*dona*) במלה 'שוחד' (מר, 26 וההערה למקום. מז, 47, 53, נג, 38).

חשוב לקביעת מולדתו של מחבר יוסיפון הוא שהמחבר, שכנראה לא הצליח לזהות את המקור העברי של האיש אשר שמו *Mathias*. קורא לו בשם 'אמיתי' (עא, 63, פא 1 והלאה). שם זה היה, כנראה, נפוץ בסביבתו של מחבר יוסיפון, והוא אף שמו של הפייטן המהולל במחציתה השנייה של המאה התשיעית, רבי אמתי ברבי שפטיה, איש אוירי (*Oria*) שבדרום-איטליה. ואכן, דרום-איטליה היה אז מרכז חשוב ופורח של היהדות, ומסחבר שזאת היתה ארץ מולדתו של מחבר יוסיפון. הוא חי באותו חבל כמו בן-זמנו הגדול רבי שבתי דונולו²⁶¹, וכבר שמענו (בסעיף 14) שלמעשה דדאי הוא שמחבר יוסיפון עיין בספר חכמוני של דונולו כמה שנים בלבד לאחר שהספר נתחבר. אולי אף הכיר את שבתי דונולו אישית. גם ידיעותיו הגיאוגרפיות מתאימות למוצאו של מחבר יוסיפון מדרום-איטליה. מחקבל אמנם על הדעת שזה מקרה שיוסיפון מזכיר באיטליה רק שלושה מקומות שהם צפונה מרומא: הוא מזכיר בצפון איטליה את 'נהר פיסא' שהוא בארץ תושקנא, הוא נהר

259 בעניין השפעת המקור הלאטיני על לשונו של יוסיפון עיין צונץ, דרשות, עמ' 318. הערה 134.
260 בפרק מה, 67, נמצאת, לעומת זאת, הצורה הרגילה: 'בלסמון, שמן הטוב'. — גם הצורה 'אגוסתוס', המופיעה חמדי אצל יוסיפון — רבמעשה אלכסנדרוס' שבנספח — לשם *Augustus*. היא איטלקית (*Agosto*) ועיין *Ulla Westerbergh* בספרה, המובא לעיל, הערה 211, עמ' 238.
261 גם השם 'שבתי' מופיע ביוסיפון (פרק פח, 53), שם מדובר על 'יהושע הכהן בן שבתי'. במקור (הגסיפוס ה, 48) מדובר על *Thebuti filius Thebuti* *Jesus, unus ex sacerdotibus*. והמחבר שיער שהשם *Thebuti* הוא 'שבתי'. — השערה חדשה אודות מקום מולדתו של מחבר יוסיפון שיער *N. Golb, 'A Judaeo-Arabic Court Document of Syracuse, A.D. 1020', Journal of Near Eastern Studies, Vol. 32, Nos. 1 and 2, January-April, 1973.* עמ' 105-122, בייחוד עמ' 115-116. הערה 47. הוא משער שיוסיפון נתחבר בסיקיליה דווקא. החוקר קורא קריאה חדשה את התעודה שנתפרסמה על-ידי *Jacob Mann, Texts and Studies in Jewish History and Literature 1, Cincinnati, 1931, pp. 23-27.* ובהוצאת מגילת אחימעץ על-ידי ב. קלאר, עמ' סא-סב (עיין גם לעיל, הערה 183) גולב גורס: 'ישב כלומר ט' חודשים לכתוב ספר יוסף בן גוריון', את התיבה 'לובר' שקרא החוקר בחור הקטע של גניזה הוא מתקן ומחליט שנפלה שגיאה ויש לגרוס 'ליבר', היא הצורה הערבית של האי *Lipara* שעל-יד סיקיליה. את שאר הנחותיו של גולב תוכל לקרוא במאמרו. אפילו אם הכול נכון, דבר שאינני בטוח כלל, הדבר רק מראה שבאי *Lipara* היה מצוי העתק של ספר יוסיפון.

ארנו (א, 16–17), ואת גנובה. שבה נקבר, לפי דבריו יאנוס, המלך האגדתי של קדמוניות רומא (ב, 61), וכן הוא מזכיר, ברשימת העמים שבראש ספרו. את 'ביניטיקיא על הים' (א, 31). כל שלושת השמות הללו נמצאים בשני הפרקים הראשונים של הספר, העוסקים בענייני אומות-העולם, ואין ללמוד מן העובדה שיוסיפון אינו מזכיר יותר שמות מקומות בצפון-איטליה שהוא לא ידע הרבה על חבל זה, שהרי מקורותיו דיברו, בדרך כלל, על חולדות ישראל ולא על גיאוגרפיה כללית. כל המקומות שבסביבות רומא ובדרום-איטליה — חוץ מאחד — נזכרים אך ורק בפרק ב של הספר. הדן בקדמוניות איטליה ובתיאור מלחמות חניבעל בדרום-איטליה שבפרק כא, והאופן שבו הם נזכרים הוא בעל משקל רב כקביעת יחסו של יוסיפון לסביבתו הטבעית. על שני מקומות מדבר יוסיפון בלשון הווה ומזכיר במפורש את זמנו. בדברו על קדמוניות איטליה הוא מזכיר שתי מצבות קדומות שבצדי המסילה הרומית המפורסמת *via Appia*, ואשר, לפי האגדה, היו קבורים תחתיהן *Turnus* ו-*Pallas*, שני גיבורים. הידועים מתוך איניאס לורגיליוס, והוא אומר על המגדלים הללו: 'הנם על אם הדרך והרצפה ביניהם, תור (*torre*). באיטלקית: מגדל) פאלש²⁶² מזה ולוקו (*loco*, כאן במובן קבר) תורנוס מזה עד היום הזה, הנם בין אלכנו ובין רומה' (פרק ב, 36–38), ואולי ביקר המחבר עצמו במקום. הסיפור השני בפרק על קדמוניות איטליה, שבו מזכיר יוסיפון את ימיו הוא, הוא הסיפור על בריחת הדרעזור ובנו מפני דוד המלך, 'ויבאו בארץ כתיס ויתן (כלומר רומולוס) להם מקום בחוף הים ומקום בהר, ויבנו שם עיר ויקראו שמה צורנטו (*Sorrento*) על שם האיש הבורח מפני דוד ושמו צור. ממשפחת הדרעזור, ובנו להם עיר אלכנו הקדומה וישבו שם עד היום הזה. אך עיר צורנטו נבקע בחוכה מעיין שמן ולשנים רבות ישבה העיר תחתיה וכס עליה הים. הנה בין נאפולי ובין צורנטו החדשה, ובכל זאת לא נפסק המעיין ההוא, כי עד עתה נובע השמן ועולה על מי הים²⁶³ וילקטוהו יושבי נאפולי תמיד' (פרק ב, 109–115). אם יוסיפון מספר שאת סורינוס הקדומה כיסה הים, הרי

262 על האגדה על קברו של *Pallas* עיין הערה למקום. פרק ב, 7–35. על ההערה יש להוסיף את מאמרה של Olga Gogala di Leesthal, 'Enrico Veldeke, l'Enell', *Studi Medievali*, n.s., vol. 5, Torino, 1932, pp. 393–4. וכן Th. Frings und G. Schieb, *Drei Veldekestudien. Abhandlungen der deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin*, 1949, pp. 76–80. בין השאר יוצא שלפי מקורות שונים מייחסים את 'גילוי' קברו של *Pallas* להיינריך השני, או להיינריך השלישי, או לפרידריך בארבראוסה במסעו הראשון לאיטליה. הסיפור נמצא בין השאר ב'*Roman d'Enéas* (המאה השתים-עשרה) הצרפתי ובאיניאס של Heinrich Veldeke הגרמני, שנכתבה בתקופה בין 1170–1189.

263 אולי משתקפת העובדה שיוסיפון ראה נפט גולמי גם בדברי סיפורו על אש הקדש, בו מסופר שמצאו 'בקרקע הבור מים שמן ועב כדבש' (פרק ז, 28). בשעה שבמקור (חשמונאים ב, א, כ) מדובר רק על 'מים עבים' (*Aqua crassa*). לפי הסיפור המקורי שמאחורי חשמונאים ב, פרק א, ברור שהכוונה היא באמת לנפט, אך כבר הנוסח היווני של פרק א, פסוק לו, כתוב בצורה בלתי-כרוכה, ובוודאי שהתרגום הלאטיני של אותו הפסוק אינו אומר זאת, כי שם נאמר שנחמיה 'קרא למקום ההוא *Nephthar* ומובנו 'טהרה'. ואצל רבים הוא נקרא *Nephi*, אם אמנם יוסיפון. בקורא למים העבים של המקור 'מים שמן ועב כדבש', ויזה אותם עם הנפט הגולמי, הוא עשה זאת לא על סמך דברי מקורו, אלא על סמך השערה, המבוססת על הניסיון: הוא קרא במקורו על 'מים עבים' ויזה אותם עם הנפט שראה בנאפולי, ושהוא 'מים שמן ועב כדבש'.

שרידי בניינים רבים שמתחת הים מוכיחים שחוף־הים ירד אחרי תקופת הרומאים, ומסתבר שיוסיפון עצמו ראה בסורינוס את הבתים המכוסים ים, כמו שאולי ראה אותם אחר־כך הנוסע בנימין מטוֹדִילֵה²⁶⁴, וכן מסתבר שמחבר יוסיפון ראה, איך יושבי נאפולי מלקטים תמיד את הנפט התחת־ימי, העולה על מי הים 'בין נאפולי ובין צורינוס החדשה'. פרטים מאלפים נוספים על דרום־איטליה תמצא בדברי יוסיפון על מלחמות חניבעל, שם (פרק כא, 20–21) הוא מזהה בטעות את העיר Cannae, בה נחלו הרומיים מפלה גדולה, עם העיר Canusium (היום Canosa), הנמצאת בפרובינציה בארי ושנהרסה במאה החשיעית פעמיים על־ידי הפולשים המוסלמיים. המחבר מכנה את העיר בשם שהיה שגור, כנראה, או בפי יושבי החבל נחני מלכות ביזאנטיון ודוברי יוונית, וקורא לה 'קנוסי היא העיר הגדולה'. בקשר למלחמות חניבעל מוכיר יוסיפון גם את העיר Venusium, היא Venosa של היום. עיר־מולדתו של המשורר הרומי הוראטיוס. כמו בדבר העיר 'קנוסי היא העיר הגדולה' כן גם בעניין העיר הזאת מרחיב הוא את היריעה ומדבר על 'בנוסיאה העיר היושבת בין ההרים ובין ארץ מישור' (פרק כא, 24–25), ואכן, כידוע היתה וינוסה עיר ואם בישראל ונשתמרו בה מצבות יהודיות לא־מעטות. המחבר קורא לעיר בשמה היווני 'בנוסיאה', ואכן היא היתה, כמו קנוסי, במאה העשירית תחת שלטון מלכות ביזאנטיון. מן האמור מסתבר שהמחבר הכיר, כנראה, מקרוב את שתי הערים הללו שבדרום־איטליה. ועוד עיר בדרום־איטליה נזכרת אצל יוסיפון בשמה היווני, והפעם בסיפור על נסיעתו של הורדוס לרומי, והעיר היא Brundisium (היום Brindisi). הורדוס הפליג אז ממצרים 'ויבואו הספינות אל מחוז (כלומר נמל)²⁶⁴ הגדול אשר בברודיסאון, עיר אשר בקצה ארץ איטליה, ושם היה הפקיד אשר

264 בנימין מטוֹדִילֵה (הוצאת אדלר, סימן יא–יב) כותב: 'משם ילך אדם לפוצרילי הנקראת סורינוס הגדולה שכנה ציר בן הרעור שברח מפני דוד המלך ע"ה ויצא הים וכסה אותם בשני חלקים מן העיר. עד היום הזה רואים בני אדם השוקים והמגדלים שהיו בתוך המדינה, ושם מעין נובע בתוך התהום וימצא שם השמן הנקרא פטרוליו (petroleo) ומלקטין אותו על פני המים ומשימין אותו בכמה משיחות ורפאות'. ברור שרבי בנימין מטוֹדִילֵה חלוי כאן בדברי יוסיפון, שיש כתב־יד, הגורסים כמותו לא 'צור', אלא 'ציר'. משום־מה מזהה בנימין מטוֹדִילֵה את סורינוס הגדולה עם Pozzuoli (בלאטינית Puteoli), מקום שבודאי אינו נמצא 'בין נאפולי ובין צורינוס החדשה', שם נובע, לדברי יוסיפון, מעיין השמן. מכל מקום, הפרטים שאצל בנימין מטוֹדִילֵה על השוקים והמגדלים של העיר שתחת הים ועל השמן העולה על פני המים והנקרא פטרוליו ושימושו 'בכמה משיחות ורפאות' מוסיפים על החיבור שאצל יוסיפון, וכן ברור שבנימין מטוֹדִילֵה מדבר כאן כעוד־איהו. לעניין שלפינו עיין גם A. Tonif, 'Sorrento e Pozzuoli nella letteratura ebraica del medioevo' *Rivista degli Studi Orientali*, vol. 40, Roma, 1965, pp. 317–313.

264 על מוכנה המקורי של המלה 'מחוז' — נמל בכלל וביוסיפון בפרט. עיין ההערה לפרק ב, שורה 30. שם אמרנו שמחוז במובן נמל נשתבח כחכמי אשכנז משום שקיבלה אצלם, החל מרבינו גרשום מאור הגולה, מובן חדש. בלתי־מקורי, חבל־ארץ. ברם, אצל עדות אחרות נשתמר השימוש המקורי של המלה 'מחוז' במובן נמל עד למאה השש־עשרה. ב'חשובות הגאונים', מאנובה, סימן פג, 'ירושלים תשכ"ה, אנו קוראים על 'מי שבא בספינה ממדינת־הים ביוס־טוב, ונכנסה הספינה במחוז', רבינו נתן ב'ערוך', ערך 'סדה' (כרך ו, עמ' 23) כותב: 'קשיש להם עצים גדולים ולא יחזיקון הספינות, יאסרו אותם (אח העצים) תכלית גדולות ושימו נס עליהם ויוליכום ברוח עד הפחוז כמו דובר ורפסד'. אבן־עזרא בפירושו לבראשית מט, יג כותב: 'פירוש לחוף מחוז ... כי האניות לא תעמדנה כמקום מגולה לרוח' כן מופיעה המלה 'מחוז'

לאגוסתוס מלך רומא. ויקבלהו בכבוד ויתן לו סוסים ואנשים ויוליכוהו אל רומא' (פרק מג, 91-93), ואכן היתה במאה העשירית ברונדיסיום עיר-נמל חשובה בתחום השלטון הביזאנטי שבדרום-איטליה, והמחבר קורא לה בשמה היווני-הביזאנטי. ובספרו על 'הפקיד אשר לאגוסתוס מלך רומא' בברודיסיאון, אשר הקביל את פני הורדוס והעמיד לרשותו סוסים ואנשים, העביר כנראה המחבר לימי הורדוס נוהג ביזאנטי של זמנו, הוא העמדת הדואר המלכותי לרשות האורחים החשובים של המדינה²⁶¹. ועוד שם מקום אחד ביוסיפון המצביע על קשריו של המחבר עם העולם הביזאנטי, והפעם המקום אינו נמצא באיטליה הדרומית: יוסיפון קורא ל-Bosporos בצורה יוונית-יהודית 'בוספורון' (פרק ס, 131, על הצורה עיין לעיל, בסעיף 12). הצורות היווניות של כמה שמות אצל יוסיפון אינן מצביעות על כך שמחבר הספר ידע יוונית; בדרום-איטליה שתחת מרות מלכות ביזאנטיון ישבו גם בעלי תרבות לאטינית וגם בעלי תרבות יוונית ודוברי יוונית.

באותם הימים היחה דרום-איטליה, מולדתו של מחבר יוסיפון, מפולגת בין שליטים רבים: היו דוכסיות עצמאיות, שבהן שלטו דוכסים מזרע הלאנגובארדים, שהיו רק להלכה, פחות או יותר, כפופות למרוח ביזאנטיין; חבלים אחרים היו חחת שלטונם הישר של מלכי ביזאנטיון, ושליטי חלקים אחרים, כגון הדוכס של נאפולי, היו עצמאיים-למחצה והכירו להלכה ולמעשה במרוחם של אדונייהם בקונסטאנטינופוליס²⁶². ברם, אפילו באותם המקומות בדרום-איטליה שאדונייהם לא היה עליהם עול מלכי ביזאנטיון, ידוע ומוכר היה אז, שהקיסרים היחידים שהם יורשי מלכות רומי הם המלכים היושבים בקונסטאנטינופוליס. הקיסרות המערבית, שנוסדה על-ידי קארולוס הגדול, נחלשה ולבסוף אבדה. האחרון, שלא היה מבני בית קארולוס, שהוכתר בידי האפיפיור כקיסר המערבי, היה איש ושמו Berengarius, שנשא כחואר הרם בשנים 914-928 ובוודאי שלא היחה לו, כמו גם לקודמיו החלשים, שום השפעה על מולדתו של מחבר יוסיפון, היא דרום-איטליה. בזמן שספר יוסיפון נכתב לא היה עוד שום קיסר רומי, אלא רק מלך ביזאנטיון. אמנם נכון שכבר בשנת 951 פלש מלך הגרמנים אוטו (Otto), לצפון-איטליה והוכתר כמלך הפראנקים והלאנגובארדים, אך העתיד, שבו היה לקיסר המערב — בשנת 962 — טרם נראה באופק.

כמובנה המקורי אצל שני גולי ספרד: כספר שאלות ותשובות מהר"ם אל אשקר (1406-1542), סימן מד, ירושלים תשי"ט וב'שכט יהודה' רבני שלמה אבן-יורגה, שמד, נו: 'מגלות ספרד הגיעו ספינות למחוז איטליה ... והלכו למחוז גינבא' — הנני מודה לידידי שמואל ספראי והדבר צ"ע. וכן עיין בתומר שבמילין כ"יהודה.

- 265 עיין 1949, p. 309, A. Brehier, *Institutions de l'Empire Byzantin*, Paris, 1949.
 J. Gay, *L'Italie Méridionale et l'Empire Byzantin*, Paris, 1904; St. Runciman, *The Emperor Romanus Lecapenus and His Reign*, Cambridge, 1929, pp. 176-201; M. Schipa, *Il mezzogiorno d'Italia*, Bari, 1923.
 על השלטון הביזאנטי בדרום-איטליה באותם הימים עיין Vera von Falkenhausen, *Untersuchungen über die byzantinische Herrschaft in Süditalien vom 9. bis ins 11. Jahrhundert*, Wiesbaden, 1967.
 Rudolf Hiestand, *Byzanz und das Regnum Italicum im 10. Jahrhundert*, in *Geist und Werk der Zeiten*, Heft 9, Zürich, 1964.

והמלך אוטו היה אז (953–955) עסוק במרידות שפרצו נגדו בגרמניה. אפילו אחרי חידוש מלכות רומי המערבית על-ידי אוטו וביתו יכול היה לכתוב, בשנת 978 בערך, איש סופר בסאלרנו שבדרום-איטליה²⁶⁷: 'אי-אפשר בשום פנים לקרוא קיסר לאיש אלא למי שעומד בראש מלכות רומי, זאת אומרת, מלכות קונסטנטינופוליס. מלכי הפראנקים נוטלים לעצמם עכשיו שם כזה, אך בימי קדם על-כל-פנים לא נקראו כך'²⁶⁸.

מן האמור ברור, שמחבר יוסיפון, אף-על-פי שהיה בעל תרבות לאטינית, ההשפעה הביזנטית ניכרת בספרו: המחבר מגיח שלרומאים בחקופת בית שני היו אותם מנהגי מלכות שמצאם במלכות רומי של ימיו, היא מלכות ביזנטין, ובהחאם להנחתו זו הוא מפרש את מקורותיו ואף מוסיף פרטים ביזנטיים חדשים בגינוני המלכות ומנהגי הרומיים הקדמונים. כבר עמדנו על כך שיוסיפון כנראה הניח שלרשות הורדוס המלך הועמד בברודיסאון דואר מלכותי על-ידי 'הפקיד אשר לאגוסתוס מלך רומא', כפי שנהגה מלכות ביזנטין בימיו. ואכן, בתחומים אשר היו תחת שלטון ישר של מלכות ביזנטין ישבו פקידים יווניים ביזנטיים. 'רומיים'. מתוך מציאות זו ניתן להסביר, למה הוא מדבר על 'שרי רומא אשר ישבו בצור ובצידון לשמור את הארץ' (מ, 11–12). בשעה שיוסיפוס מקורו (קדמ' יד, 190) מדבר על 'שליטים למועצה ולעם הצידונים' (magistratus Sidoniorum), דהיינו לא פקידים רומיים, המנהלים את ענייני העיר, אלא אנשי המקום.

ביוסיפון מופיע פעמיים השם 'רומניאה' (בפרק עא, 82, ועיין ההערה שם, ובפרק פח, 97) וייתכן שאצלו שם זה מציין את איטליה. בדברו בקיסר מלכות רומי הוא מתרגם את המלה *imperator* 'מלך מלכים' (עיין פרק מ, 12). ועוד, המונח 'קיסר' נמצא אצל יוסיפון אך ורק כשם פרטי ולא כתואר לשליט עליון²⁶⁹. אף עובדה זו מסתברת כשנוכח את גילגולו של תואר זה, שהפך בחקופה ההיא תואר-כבוד לפקיד חצר ביזנטין, ולא היה בין אלה שהגיעו כמאה העשירית לכיס-המלכות אף אחד שנקרא בתואר קיסר²⁷⁰. איגרת אחת, שהיא פרי-עטו של מחבר יוסיפון, פותחת במלים: 'מרקוס אנטוניאוס מלך מלכים לכל שרי ארס: ידוע יהיה לכם כי הומלך אירודיס בן אנטיפטר על יהודה כאשר ציוה אוקטביאנוס אגוסתוס מלך מלכים' (פרק מג, 203–205). פתיחת איגרת זו מצמידה שני 'מלכי מלכים', אנטוניאוס ואוקטביאנוס. והיא דומה לפתיחות של האיגרות הדיפלומטיות²⁷¹ של זוג המלכים

Chronicon Salernitanum, ed. Ullin Westerbergh, Stockholm, 1956, p. 17 267

Imperator quippe omnimodis non dici potest, nisi qui regnum Romanum preest, hoc est 268
Constantinopolitanum. Reges Gallorum nunc usurpant sibi talem nomen; nam antiquitus
omnimodis sic non vocitanti sunt

269 כך הוא מנהגו, על אף ידיעתו הברורה בדבר השימוש בתואר קיסר לציון שליט: 'כל המלכים אשר מלכו
אחריו (אחרי יוליאוס קיסר) נקראו קיסר על שמו' (פרק לח, 21–22). ואילו הנוסח הארוך שונה בזה מן
הנוסח המקורי: בו מדובר על 'קיסריות', 'המחקסרים' וכדומה. הסיבה לכך היא שהנוסח הארוך נחבר
בחופזה מאוחרת יותר בתחומה של הקיסרות המערבית, או בקרבתה.

270 עיין Brehier (בספר המוכח לעיל בהערה 265), עמ' 61.

271 *Κωνσταντῖνος καὶ Ρωμαῖός, πιστοὶ ἐν αὐτῷ θεῷ βασιλεῖς Ρωμαίων, πρὸς ὃς δεῖνα τὸν 271*
ἀγιωτάτων πάντων Ρωμῆς καὶ γενεαιατικῶν ἡμῶν πατέρα (Porph. de caer. aulae Byz. II 48,
Bonnac, 1829)

קונסטנטינוס פורפירוגניטוס (912-959) ורומאנוס ליקאפינוס (הודח 944). אין להניח שמחבר יוסיפון קרא איגרות מעין אלו במקורן. אך אין ספק שהיתה לו ידיעה על שיטת השלטון המשותף של שני 'מלכי-מלכים' הביזאנטיים, שלא היתה לה בתקופה ההיא דוגמה אחרת. ובאיגרת אחרת, זו 'אשר שלחו אגוסתוס ואנטוניאוס אל אורקנוס מלך יהודה', שהיא כשלעצמה עיבוד יפה של דברי המקור. נאמר בין השאר על קאסיוס, רוצחו של יוליאוס קיסר, 'אשר שלח ידו בקיסר כשלוח ידו בשמש ומפילו ארצה' (פרק מב, 35). יוסיפון מעבד כאן את דברי מקורו (קדמ' יד, 309)²⁷² על דרך ההערצה הרמה, שבה תיארו את מלך ביזאנטיון באותם הימים: מלך רומי הוא כעין שמש.

האם המחבר הכיר בעצמו מלך ביזאנטיון? הדבר אינו מן הנמנע: על-כל-פנים הוא בא במגע עם שליט, אולי עם אחד מדוכסי דרום-איטליה. בדברו על אריסתובוליס הראשון הוא מוסיף על דברי מקורו ואומר: 'וישאל עוד המלך בחזק כחוק המלכים' (לא, 80-81). ועוד דוגמה מלאת-עניין לכך, שמחבר יוסיפון בטוח היה שמנהגי מלכות רומי הקדומה היו זהים לטכסי מלכות רומי הביזאנטית של ימיו. יוסיפוס מדבר בקדמוניות (יד, 210) על הזכות המיוחדת שהוענקה למשלחת הורקנוס השני ולמלאכיו, לשבת בקרב קהל הסינאטורים בזירה ולצפות בקרבות הלודרים והחיות, ואילו יוסיפון מספר על כך בנוסח זה: 'והמלאכים אשר שלח אורקנוס אל רומא ישבו עם יוליאוס קיסר לפני כל מלאכי גויים אשר באו אל יוליאוס בימים ההם, כי בעמידה דיברו אליו כל מלאכי גויים, רק מלאכי אורקנוס ישבו עמו כנגדו לראות במרוצת הסוסים בעגלות ובמלחמות החיות אשר נעשו לפני יוליאוס ובערומים נצים, לכל אשר נעשו לפניו לשמוח את נפשו' (פרק מ, 35-39). המקור מדגיש את זכותם של שליחי הורקנוס לשבת בקרקס בשורות הסינאטורים. ואילו יוסיפון נתן את דעתו על העובדה ששליחי הורקנוס ישבו לפני יוליאוס קיסר ורואה בזה זכות בלתי-רגילה, 'כי בעמידה דיברו אליו כל מלאכי גויים, רק מלאכי אורקנוס ישבו עמו כנגדו'. כללי הטכס של מלכות ביזאנטיון חייבו את מלאכי כל הגויים לדבר אל המלך בעמידה: 'הוא מקבל את המלאכים מאיטליה... וכאשר המלך מחישב ואחר כך השרים מתקבלים, הפקיד הממונה על קבלת האורחים אומר: קומו!... והם נכנסים ומנשקים את רגלי המלך ועומדים באמצע ואומרים את שליחתם ויוצאים'²⁷³. נוהג משפיל זה עורר תמיהה רבה בקרב אנשי המערב²⁷⁴. יוסיפוס מדבר בקטע שלפנינו על 'משחק הנצים והחיות' (ludus monomachorum vel)

272 במקור: Quorum scelerum aversum solem existimavi (נראה שהשמש פנה עורף בגלל פשעיהם, מפני שכן פשעו נגד קיסר).

273 *Τούς πρεσβεις τούς ἀπὸ Ἰταλίας δεχεται... καὶ ἐπὶ καθίσθη ὁ βασιλεὺς μεθ' δεχθισιν οἱ 273 ἀρχοντες, ὁ κἀμης τῶν δόμισσιόνων λέγει "λέβα"... καὶ εἰσέρχονται καὶ φιλοῦσιν τοὺς πόδας τοῦ βασιλέως καὶ ἰστανται ἐν τῷ μέσῳ καὶ λέγουσιν τὴν πρεσβείαν καὶ ἐξέρχονται* (Const.

Porph., de caerim. aulac Byz., Bonnae, 1829, I, cap. 87, cf. et cap. 89, II, cap. 15)

274 על התרשמותו של לודבראנד מקרמונה, בן זמנו של יוסיפון. כעת ביקורו אצל ניקפורוס סוקאס עיין Luidhrandi legatio, ed. E. Dümmler, 1877, 25. על התרשמותם של מכירים צרפתיים בחצר ביזאנטין בימי מסע הצלב השני עיין Odo of Deuil, 'De profectione Ludovici VII. in Orientem', in *Orientem*, liber II, ed. V.G. Berry, 1948, pp. 24-6.

(bestiarum), ואילו יוסיפון מרחיב את דברי המקור ואף מוסיף את 'מרוצת הסוסים בעגלות'. ואכן, זה היה הספורט הלאומי האהוב ביותר במלכות ביזאנטיון, ומקומו היה בהיפודרומין, והמפורסם ביותר היה ההיפודרומין של קונסטאנטינופוליס הכירה. מלה יוונית זו באה אצל יוסיפון בצורה 'פודרומיא' כתרגום למלה amphitheatrum של המקור. יוסיפון מספר, שהורדוס עשה 'בבקעה גדולה פודרומיא ויעש עגלות אשר לסוסים, ויבנה מסגר לחיות ויתן בתוך המסגר אריות ודובים ונמרים וזאבים וחזירים וישלך להם צאן ובקר לעורר ביניהם מלחמות, וגם בני אדם החגר עם החיות, פעם בפעם תגבר החיה על האדם ופעם בפעם יגבר האדם על החיה' (פרק מט, 20-24). דברי המחבר מבוססים על המסופר בקדמוניות (טו, 269-274), והפעם הזכרת 'עגלות אשר לסוסים' באה לו ליוסיפון מדברי יוסיפוס מקורו. מאופן העיבוד שהמחבר עיבד את דברי מקורו אפשר לראות, שהנושא עורר בו עניין רב. יוסיפוס מזכיר רק אריות וחיות נדירות אחרות, אך אינו מפרט בשמות החיות האלה, ואילו מחבר יוסיפון מפרט ומוזכר כנראה את החיות שראה אותן במשחקי החיות של ימיו: 'אריות ודובים ונמרים וזאבים וחזירים'. כאמור, בקטע שלפנינו קורא יוסיפון להיפודרומין בשם 'פודרומיא', ואילו בשעה שבמקור מדובר על hippodromus, הוא מביא את המלה בצורתה האיטלקית 'איפודרומיא' (נה 4, 36).

ההיפודרומין המפורסם של קונסטאנטינופוליס היה גם מקום של תהלוכות ניצחון מפוארות, שהיו מלוות קריאות היד ושירי-שמחה של האוכלוסיה²⁷³, ויש להניח שמקצת מן הטכסים הללו היו נהוגים גם אצל היוונים הביזאנטיים שישבו בדרום איטליה²⁷⁶. מכל מקום מעניין שיוסיפון יודע לספר, כי אלכסנדר יניי 'וישב ויבא ירושלם מקץ שלש שנים אשר הלך למלחמה, ויקבלוהו היהודים בכבוד ויעשו לו כבוד גדול ויהללוהו כחוק היוונים על נבחרתו' (פרק לג, 52-54)²⁷⁷. יוסיפון מספר גם על כך, שהורדוס עשה 'בירניות בירושלם מן השייש ואבן לבנה ויחקק עליהם את תמונת הגוים אשר כבש' (פרק מט, 19-20). הכוונה היא לחיאטרון אשר בנה הורדוס בירושלים, ובמקור מסופר (קדמ' טו, 272) כי 'סביב החיאטרון היו תמונות קיסר ואותות ניצחון — trophaea — של העמים שהורדוס נצחם במלחמה'. המחבר מתרגם את המלה trophaeum (אות-ניצחון) במקום אחר (פרק כח, 37-38) כ'בנין גדול למראה אשר הוא על שם גבורה'. אם כן המחבר ראה באיוה מקום בנין גדול כזה, אשר עליו היו חקוקים תמונות הגוים המנוצחים, אך קשה לדעת אם בנין זה היה מן התקופה העתיקה או מימי הביניים.

275 עיין Bréhier בספרו, המובא לעיל, הערה 265, עמ' 67, 197.

276 מעניין גם לציין שאנו למדים מן החיבור ושמו Chronicon Salernitanum (עיין לעיל, הערה 267) שאף הדוקסים ממוצא לנגובארדי נחקבלו אחר נצחונותיהם בביטוי שמחה של האוכלוסיה (tripudium), ועיין המפתח בהוצאת הספר. החזרה על מלה זו דווקא ואף רק בהזדמנויות של ניצחון ושמחה ציבורית, מראה, לדעתי, שלפנינו מונח טכני, ולא סתם מלה לאטינית לציין שמחה.

277 במקור (קדמ' יג, 394) כתוב quem Iudaei et Graeci omnino propter felicitatem eius accipiunt (אילו היהודים והיוונים מקבלים אותו בסבר פנים יפות בגלל מזלו). אפילו כתב-ידו הלאטיני של המחבר אולי גם Graeci ut (כמו היוונים), לשונו על המחבר והדגשתו מדברים בעדם.

בזה כבר נגענו בעניין מעשי האמנות המשתקפים בדברי יוסיפון. בהערה להוצאתנו (בהערה לפרק נ, 57) הבענו את ההשערה, שהחוכנית המוזרה של בניין הורדוס, שהיה בנוי, לפי חיאוורו, במתכונת צלב שכל זרועותיו שוות, הושפעה על-ידי אחד הטיפוסים החשובים של כנסיית ביזאנטיות. הראשונה היתה הכנסייה המפורסמת שבקונסטנטינופוליס, היא כנסיית השליחים, שנבנתה בשנים 536–546 על-ידי יוסטיניאנוס קיסר²⁷⁸. יוסיפון יודע גם לתאר את חבנית הגפן שבבית-המקדש, שעליה נאמר אצל יוסיפוס שעליה היו תלויים ענבים של זהב, בלשון: 'והגפן מעשה אמן היא, שריגיה ועליה ופרחיה זהב נוצץ ואשכולותיה זהב ירקרק... וזגיה אבני יקרה וכולה מעשה נקוד' (פרק נ, 48–50). אין ספק שדמיונו של המחבר בחיאוורו המפורט של הגפן מושפע מאמנות-פאר ביזאנטית של חפצי-מתכת עשירים, אשר פריחתה במאה התשיעית²⁷⁹. מפורסמים היו גם הבגדים הביזאנטיים, המרוקמים תמונות מתמונות שונות²⁸⁰. לבגדים כאלה רומז הסיפור האגדתי שאצל יוסיפון על אספציוסה היפה: 'ותהי אספציוסה בת אשרדובל יפה מאד וירקמו את צלמה אנשי דורה על לבושיהם מרוב יופיה' (פרק ב, 67–68). במקרה של אספציוסה יכול היה המחבר להיות תלוי לא בסביבתו, אלא במקורו הכתוב שלא הגיע לידינו. ברם, על-פי מקום אחר שביוסיפון מתברר שמחבר יוסיפון באמת ראה בסביבתו הביזאנטית בגדי הדר, ועליהם רקומים צלמי דמותם של בני-אדם. לפי יוסיפוס (קדמ' טו, 26) יעצו לאלכסנדרה החשמונאית, כדי להשפיע על אנטוניאוס, לצייר את תמונות הבן והבת היפים ולשלוח את התמונות אליו (pingere amborum imagines). יוסיפון מוסר את העצה בזה הלשון: 'ועתה שמעי בקולי וחקוק את חבניתם ורקוס ריקמת צלם שניהם ושלחי בידי אל אנטוניאוס' (פרק מה, 21–22). לדעת מחבר יוסיפון, ידעה אפוא אלכסנדרה החשמונאית את מלאכת הנשים של מלכות ביזאנטיון ורקמה את תמונות ילדיה היפים. ואנטיוכוס אפיפאנס בשעת מחלתו, שהוא מת בה, מבטיח: 'אם ירפאני יי מן החולי הזה, אבואה אל ירושלם ואמלאנה כסף וזהב, ובגדי ארגמן אציע בכל רחובותיה' (פרק יח, 23–24). את עניין בגדי ארגמן הוסיף המחבר מהווי תקופתו. וכאשר אומר המחבר כי אנטיוגנוס, אחי אריסטובולוס הראשון, היה 'מלוכש שריון אשר לכסף מרוקמת בזהב' (פרק לא, 21), הוא מחאר את שריונו של אנטיוגנוס לפי דוגמה בגדי-המלחמה החגיגיים שנהגו לייצרם במלכות ביזאנטיון.

ביוסיפון קיימת עדות מאלפת נוספת על השפעת אמנות הסביבה על חיאוורי יוסיפון. הוא מספר שתלמי מלך מצרים שלח 'מנחה אל בית אלהינו שלחן זהב טהור אלף ככרים משקלה'²⁸¹ ויחרת בה את ארץ מצרים ואת נהר שיחור יאור אשר במצרים ואת דמות איכבה יצא וישקה לכל ארץ מצרים' (פרק יב, 22–25). במקור (קדמ' יב, 71) כתוב שעל השולחן

278 O. Wulf, *Altchristliche und byzantinische Kunst*, pp. 380–2; D. Talbot Rice, *Byzantine Art*, 1968, p. 99. חשוב מאוד לעניינו מה שנאמר על הטיפוס הרגיל של הכנסיית הביזאנטית בימי

יוסיפון. על-ידי W. Hecht, *Byzanz*, Fischer Weltgeschichte, Frankfurt, 1973, p. 209.

279 D. Talbot Rice (ענין ההערה הקודמת), עמ' 462–464.

280 ענין הספרות המובאת בהערה לפרק ב, 68.

281 נקיבה על סמך mensa הלאטנית.

חרתו מיאנדר. מיאנדר הוא מין קישוט ונקרא כך על שום צורתו, הדומה לדרך העקלקלה של הנהר מאיאנדרוס שכפריגיה. המתרגם הלאטיני של יוסיפוס, שלא הבין כנראה ש'מאיאנדרוס' הוא גם שם של קישוט. כותב שעל השולחן חרתו את הנהר מאיאנדרוס (*supra mensam Macandrium fluvium sculperunt*), ונוסח זה היה בידי מחבר יוסיפוס. הלה לא ידע את הנהר מאיאנדרוס, ומשום שהשולחן נשלח על-ידי מלך מצרים. סבר שמאיאנדרוס הוא שם נוסף לנהר יאור ובחר בשם מקראי נדיר יותר, הוא 'שיחור', וכתב שתלמי מלך מצרים חרת על השולחן 'את נהר שיחור יאור' ואף הוסיף שעל השולחן היתה חרותה 'דמות איככה יצא וישקה לכל ארץ מצרים'²⁸². היינו, יוסיפוס הגיע לידי המסקנה שעל השולחן ששלח תלמי לכית המקדש היתה חרותה מפת מצרים שהנהר יאור היה עיקרה. הרעיון לדמות שולחן-פאר ממכתח, שעליו חרותה מפה, לא צץ במוחו של מחבר יוסיפוס מבלי שידע על שולחנות כאלה מנסיניו הוא: המחבר ראה שולחן כזה בסביבתו או לפחות שמע עליו. לפי שאנו לומדים מצוואתו של קארולוס הגדול²⁸³, שלושה שולחנות מסוג זה היו רכושו של הקיסר הגדול. כל שלושתם היו עשויים כסף: על האחד, שהיה מרובע, היתה מפת העיר קונסטאנטינופוליס, ואותו הוריש המלך לכנסיית פטרוס הקדוש שבכנסיית על השני, שצורתו היתה עגולה, היתה חרותה דמות עיר רומי, ואותו הוריש הקיסר לכנסיית ההגמונות של ראוננה (*Ravenna*); השולחן השלישי, שעלה עליהם בהרבה הן כיפי המלאכה והן בכובד משקלו, היה מורכב משלושה עיגולים, ועליו מפת כל העולם, עשויה מעשה ציור עדין ומדויק, ואותו הוריש קארולוס ליורשיו²⁸⁴. את השולחן הזה השאיר לעצמו, אחרי שחילק את שאר אוצרות אביו, הקיסר לודביג החסיד²⁸⁵, מתוך אהבתו לאביו המנוח. ברם שולחן מופלא זה נהרס בנסיבות הבאות: כשעה שקמו נגד לותר, בנו של לודביג החסיד, אחיו

282 בעל הנוסח הארוך (סוף הספר השלישי, המינר, עמ' עז) מרחיב, כדרכו את דברי יוסיפוס וכותב: 'וחרתו בשולחן הזהב אשר שלח חבנית כל ארץ מצרים ותבנית נהר שיחור ותבנית יאור מצרים, ואין יוצא ומשקה את כל זרין מצרים... וחרתו בה חבנית כל ערי יהודה וירושלם'.

283 *Einhardi Vita Caroli, cap. 33, Quellen zur karolingischen Reichsgeschichte*, ed. R. Rau, I, 1923, עין 283 Berlin, p. 208. על חשיבות המקור הזה הפנה את תשומת-לבי ידידי אמתי שפיצר.

284 *Inter ceteros thesauros atque pecuniam tres mensas argenteas et auream unam praecipuae magnitudinis et ponderis esse constat. De quibus statuit atque decrevit, ut una ex his, quae forma quadrangula descriptionem urbis Constantinopolitanae continet, inter cetera donaria, quae ad hoc deputata sunt, Roman ad basilicam beati Petri deferatur, et altera, quae forma rotunda Romanne urbis effigie figurata est, episcopo Ravennatis ecclesiae conferatur. Tertiam, quae ceteris et operis pulchritudine et ponderis gravitate multum excehit, quae ex tribus orbibus conexa totius mundi descriptionem subtili ac minuta figuratone complectitur, et auream illam, quae quarta esse dicta est, in tertiae illius et inter heredes suos atque in eleimosinam dividendae partis augmento esse constituit*

285 *Thegani Vita Hludovici imperatoris, cap. 8: omnia distribuit, nihil sibi reservans praeter mensam unam argenteam, quae triformis est, in modum (al, in medium) quasi tres clipei in unum coniuncti; ipsam sibi retinuit, ob amorem patris...*

למלחמה. גזר לותר את השולחן וחילקו בין שרי צבאו²⁸⁶, אך לא הועיל בכך ונוצח בשנת 841 על-יד Fontenay. להלכה יכול היה מחבר יוסיפון אפילו לראות שניים משלושת השולחנות הללו, זה שכראוונה או זה שכרומא. היו אשר שיערו ששלושת השולחנות היו מתנות שנשלחו לקארולוס מביזאנטיון²⁸⁷. להנחה זו מסייעים גם הנושאים שהונצחו על שלושת השולחנות הללו: מלבד העולם העיר רומא והעיר קונסטאנטינופוליס. מתקבל אפוא על הדעת, שבשעה שיוסיפון כתב על שולחן-הזהב שנשלח לירושלים על-ידי תלמי מלך מצרים, ועליו חרתו 'את ארץ מצרים ואת נהר שיחור יאור אשר במצרים ואת רמות איככה יצא וישקה לכל ארץ מצרים', וזר שולחן-מתכת ומפה חרותה עליו, אשר ראה אותו ואשר היה מעשה אמנות ביזאנטית.

בימיו של יוסיפון טרם חל פילוג בין הנצרות הלאטינית והנצרות היוונית ושני סוגי הנצרות הללו, שייצגו בעצם שתי חתרונות, הלאטינית והיוונית, ישבו במולדתו של יוסיפון, בדרום-איטליה, בכפיפה אחת. יוסיפון ידע שאנשי טרסוס 'כאו עם מקדוניה בדת אחת' (פרק א. 23), כלומר שהם נוצרים יווניים; אולי חשב על ההבדל שבין הנצרות הלאטינית לבין הנצרות היוונית, כשהוא מוסר את דברי הורדוס אל העם בקשר למלחמתו עם הערבים: 'כי לא לבד תורתנו עזו ופשעו, כי ככל חורות אשר בכל הגוים, תורת רומנים ותורת יוונים ועוד חורחם אשר להם עזו ופשעו' (פרק מו. 101-102). תורתם של הערבים בימי יוסיפון היה האסלאם, אך רבים היו בימים ההם בין הנוצרים אשר סברו בטעות שהמוסלמים הם עובדי עבודה זרה ועובדים פסלי זהב של מוחמד ושל אפולו. ברי שמחבר יוסיפון שמע את הסיפור, כי את הד האגדה תמצא בדבר יוסיפון על מלחמתו של אלכסנדר ינאי בעזה. לפי יוסיפוס (קדמ' יג, 364) הוא מספר, כי 'חמש מאות איש שרי העיר' נמלטו 'אל היכל אפוליניוס' (templum Apollinis); יוסיפוס ממשיך ומספר כי 'אלכסנדר הרג אותם והחריב את העיר עליהם', ואילו גירסתו של יוסיפון היא אחרת: 'ויגד לאלכסנדר ויוציאם מן ההיכל ויצו ויהרגו אותם בתוך העיר, ואת היכל אפוליניוס שרף ואת כל כהניו שרף באש בתוך ההיכל, ואת אפוליניוס צלם של זהב נשלך בתוך האש במצות המלך, רק לאחר ימים לקטו את הזהב מן השריפה' (פרק לב, 97-101). המחבר היה בטוח שמלך ישראל הרס מקום עבודה זרה — כך עשה, באמת, קודם (חשם' א. ב. סח) יהודה המכבי באשדוד, וכן, אחר כך, יונתן אחיו (שם י, פד) — ואף את עניין 'אפוליניוס צלם של זהב' הוסיף יוסיפון משום ששמע עליו מפי שכניו הנוצרים.

286 Annales Bertiniani, MGH, Scriptores Tomus I, Hannover, 1826, p. 438. השולחן מתואר שם כך: . . . mirae magnitudinis ac pulchritudinis argenteus, in quo et orbis totius descriptio et astrorum consideratio et varius planetarum discursus, divisio ab invicem spatiis, signis et eminentioribus sculpta radiabant. — ייתכן שתיאור השולחן שבטכסט האחרון הוא, במידת-מה, דמיוני, אך מן הטכסטים ברור שתיאור העולם נחלק לשלושה חלקים (ex orbibus, clipei), ואולי הורכבו שלושה חלקים אלה יחד (tres orbibus conexas, tres clipei in unum coniuncti) בשעה מלאכת עשיית השולחן. מסתבר ששלושה חלקים אלה תיארו את שלושת חלקי העולם. אירופה. אסיה. ואפריקה. ובאמצע הייתה ירושלים.

Victor H. Elbern, Die Goldschmiedekunst, in Kurt der Grosse, Werk und Wirkung, Aachen, 287 1965, p. 364

המוסלמים לא היו בשביל מחבר יוסיפון מושג מופשט: דרום-איטליה, החבל שבו חי, סבל בימיו קשות מפלישות הערבים. הם פשטו שנה לפני חיבור הספר על אוירי, היא אוריה, מקום הקהילה היהודית המפורסמת באיטליה הביזאנטית. אין ספק שמחבר הספר ידע על פלישות אלו: בספרו על צבאות ערב הנלחמים ביהודים בימי הורדוס הוא מדבר על 'חיל ערב וחיל ברברי' (פרק מו, 66, 135)²⁸⁸. וכאשר יוסיפון מדבר על מלחמת חניבעל הוא אומר, 'כי בא אניכל בעם רב ועצום כחול אשר על שפת הים לרוב ועמו חיל ברברי וכל חיל כוש ופוט ולוב וגוים רבים'. והנה הברברים השתתפו בהתקפות הערבים בדרום-איטליה בימי יוסיפון. במאה התשיעית אימו פשיטותיהם של המוסלמים אף על העיר רומא עצמה, עד שהאפיפיורים ליאו הרביעי ויוהאנס השמיני ביקשו מקיסרי המזרח והמערב עזרה להדחתם. כדי לעודד את ההתנדבות למלחמה בבני ישמעאל, הבטיחו שני האפיפיורים הללו ללוחמים הבטחות של גאולח נשמתם בהכריזם על המלחמה בישמעאליים כעל מלחמת-קודש. ליאו הרביעי (847-855) הבטיח לאלה שנלחמו בערבים באיטליה הדרומית, שכל מי שיפול במלחמה זו יהיה לו חלק במלכות שמים (*regna illi caelestia minime negabuntur*), 'כי הנה יודע האל הכל-יכול כי כל אשר ימות מקרבכם. הריהו מוסר את נפשו על צדקת האמונה, על הצלת המולדת ועל הגנת הנוצרים, ועל כן ינחילו האל את השכר האמור'²⁸⁹. השקפה דומה אתה מוצא גם בספר יוסיפון. כדי לעודד אותו למות, אומרים שם גיבורי יודפת אל יוסף — ואין לכך סימוכין בחלק המתאים של יוסיפוס ושל הגסיפוס — : 'הלא אתה העדותה כנו פעמים רבות לאמר, כי כל האיש אשר ימות במלחמה על יי ועל עמו ועל תורתו, יהיה בגורל חלק יי ללכת אל האור הגדול לכלתי ראות את החושך המחשיך' (פרק סו, 26-29). ובהמשך (שורות 32-34) מזכירים הלוחמים ליוסף שהוא בעצמו הבטיח לנופלים במלחמה כפרת עוונותיהם: 'הלא אמרתה לעם: הלחמו עד מותכם במלחמה כי אם תמותו על מקדש יי ועל תורתו, מתחתכם תהיה כופר על נפשותיכם ותלכו לאור הגדול'. על דעה דומה הכריז האפיפיור יוחנן השמיני (872-882) והבטיח לאלה 'אשר נפלו לפני זמן-מה במלחמה (נגד המוסלמים הפושטים באיטליה הדרומית), ואשר יפלו בעתיד על דבר זה, על הגנת כנסיית-האל הקדושה ועל דבר הדת הנוצרית ועל המדינה, שהם עשויים להשיג כופר לחטאיהם (*indulgentiam delictorum*)... לאחר שהם מסרו את נפשם בשדה-הקרב על אמונת הדת הקאטולית ונלחמו בגבורה נגד עובדי-אלילים ובלתי-מאמינים, תקבלם מנוחת

288 בפרק מג, 192. בדברו על סביבות נהר פרט, הוא מספר 'כי ערביים בדרך הורגים כל אשר מצאו הולכים לעזרת אנטוניאוס'. במקור (קדמ' יד, 440) מדובר על *barbari*, המהמבר, כנראה, הכין כאילו מדובר בכרזים של אפריקה. על פלישות הערבים בדרום-איטליה עיין החיבור, המובא למטה, הערה 450א. עמ' 135-166.

Executui Francorum ... quoniam quisquis (quod non optantes dicimus) in hoc belli certamine fideliter moriturus fuerit, regna illi caelestia minime negabuntur. Novit enim Omnipotens, si quilibet vestrum moritur, quod pro veritate fidei, et salvatione patriae ac defensione Christianorum mortuus est; ideo ab eo praetitulatum praemium consequetur (Mansi, *Sanctorum Conciliorum collectio, Venetiis, 1769, tom. XIV, p. 888*).

חי-עולם²⁹⁰, אין ספק שקיימת קירבה גדולה ביותר בין דבריו של יוסיפון, שהבאנו למעלה, על מלחמת-מצווה לבין איגרות שני האפיפיורים על מלחמת-קודש נגד הישמעאלים אפילו בניסוח הדברים, אם כי אין להכחיש שרעיונות מעין אלה על שכר הלוחמים לעולם הבא ריחפו אז בחללן של הדתות הגדולות, וכן מופיעים רמזים להשקפה כי חללי מלחמת-מצווה זוכים לחיי העולם הבא במקומות אחדים אצל יוסיפוס שהיו ידועים למחבר²⁹¹. ואולם הדעה כי המוות במלחמת-קודש יהיה כופר לחטאות הנופלים — *indulgentia delictorum* לדברי האפיפיור יוהאנס²⁹² — דעה נוצרית, שנודעה לה אחר-כך חשיבות בתעמולה למסע-הצלב הראשון²⁹³, אינה נמצאת בספרי מקורותיו של יוסיפון²⁹⁴, לכן מתקבל על הדעת, שמחבר יוסיפון שמע את התורות הדתיות על שכרם של הנופלים במלחמת-מצווה, שיזכו לכפרת עוונותיהם ולמקום בגן-עדן, משכניו הנוצרים הנלחמים בערבים²⁹⁵, וכשהוא בא לספר על

Quia veneranda fraternitas vestra modesta interrogatione sciscitans quaesivit, utrum hi, qui 290 pro defensione sanctae Dei ecclesiae, et pro statu Christianae religionis ac reipublicae in bello nuper ceciderunt, aut de reliquo pro ea re casuri sint, indulgentiam possint consequi delictorum, audenter Christi Dei nostri pietate respondemus, quoniam illi, qui cum pietate Catholicae religionis in belli certamine cadunt, requies eos aeternae vitae suscipiet, contra paganos atque infideles strenue dimicantes. . . (Mansi, op.c., Tom. XVII, Venetiis, 1772, p. 104).

291 על מקומות אלה שבדברי יוסיפוס והגסיפוס דן בער במאמרו, המובא לעיל בהערה 82, עמ' 193–194 — ועליהם יש להוסיף חשמונאים כ' ב'. מד-מה — ומצביע על רעיון דומה ב־*Somnium Scipionis* של קיקרו. ייתכן שעל יוסיפון השפיעו גם האמרות שבספרות חז"ל על 'המיחה המכפרת'.

292 על איגרות שני האפיפיורים שאנו דנים בהן עיי', F. Chalandon, *Histoire de la première croisade*, Paris, 1925, p. 9; S. Runciman, *A History of the Crusades I*, Cambridge, 1953, p. 84; C. Erdman, *Die Entstehung des Kreuzzugsgedankens*,³ Stuttgart, 1955, pp. 23, 248, 317.

293 עיי' ראנסימן, בחיבור המובא בהערה הקודמת, עמ' 103. על עממיות הרעיונות האלה מעיד מה שנחשב ב'שירת רולאנד': שם (חרוז 1129 וכו') פונה טורפיץ ההגמון לפני הקרב אל הלוחמים כסאראצנים ואמר להם: 'אם תמותו, תהיו מארטרירים קדושים ומקומכם יהיה בגן-עדן עליון'.

294 יוסיפון פיתח בצורה עצמאית ושווה בחלל את דברי הגסיפוס ג' 16 (עמ' 211–212), שבהם הוא יוצא: *Ubi Hebraeorum deus, qui docet iustos mortis contemptum habere, refugere etiam debere terrenum habitaculum, revolare ad superna, ad illam regionem paradisi ubi pias animas deus 295 sacravit? (איה אלהי העברים, המלמד את הצדיקים לבו למוות ולהימלט ממגורי האדמה, לעוף למעלה, לאותו מקום גן-עדן, אשר שם קידש האל את נשמות החסידים).* המקור בכלל אינו מדבר על המתים במלחמת-מצווה, אלא על כך שעל הצדיקים לבח למוות, כי הרי המוות גורם לכך שעוובים את העולם החומרי ומגיעים לגן-עדן, המיועד לנשמות הצדיקים. מן המקור קיבל יוסיפון רק את הרעיון שהצדיק עתיד 'ללכת אל האור הגדול לבחלי ראות את החושך המחשיך' (על מליצות אלו עיי' להלן, הערות 333, 337). הרעיון של גאולה נשמתו של החסיד שימש לו ליוסיפון כעין גשר אל הרעיונות שהכרנו מאגרוחיהם של שני האפיפיורים, המדברות הן על גאולה נשמת המתים והן על כפרת עוונותיהם.

295 יש עוד עדות נוספת שרעיונות אלה היו נפוצים בעולם הנוצרי כבר לפני מסע-הצלב הראשון: בשנת 966 ניסה ניקפורוס פוקאס, מלך ביזאנטיון, לחוקק חוק, האומר שאלה שנפלו במלחמה הם מארטרירים ויש לכבדם בהתאם לכך. עיי', *Georgii Cedreni tom II*, Bonnac, 1849, p. 369; *Zonarae Annallum*, lib. XVI, 202–3; Vasiliev, *History of the Byzantine Empire*, 1952, p. 336; G. Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates*,² München, 1952, p. 232; L. Bréhier, op.c., p. 378; Runciman, op.c., 32

מלחמת-מצווה הגדולה, היא מלחמת היהודים ברומיים, 'על יי ועל עמו ועל תורתו', הוא סכר שאכן אלה היו גם דעותיהם של לוחמי ישראל בימים ההם, ועל כן שם אותן כפיהם. אותו רעיון שם יוסיפון גם בפי מחחיהו החשמונאי, כשוה אומר לבניו: 'אם תמותו במלחמתכם, תקובלו עם אבותיכם ותהיו עמהם בגורל חלקם' (פרק טז, 48-49).

16. הידיעות הגיאוגראפיות בספר יוסיפון

רשימת העמים²⁹⁶ שבראש הספר (פרק א) מעידה על התעניינותו הערה של המחבר בעולם הרחב, ולא רק במולדתו המפוארת. צורת השמות מוכיחה פעמים רבות, שהרבה מידיעותיו באו לו למחבר יוסיפון מן השמועה וממגע עם אנשים חיים ולא רק מספרים קדומים. שהרי שמות המקומות והעמים מובאים אצלו לפעמים בצורתם הלשונית של אנשי המקום. כבר עמדנו על כך בסעיף הקודם שאח השמות באיטליה הדרומית, ארץ מושבו, הוא מביא בצורתם השגורה בפי יושביהם, כלומר מקומות בתחום האיטלקי בצורתם האיטלקית ומקומות שבחחום ביזאנטי-יווני בצורתם הביזאנטית. לעומת זאת: שם המעיין, שממנו הוביל האקוואדוקט המפורסם את המים לקארתאנו, מופיע ביוסיפון בצורה הערבית 'מי גוקר' (כלומר ג'קאר, פרק כ, 77). בפרק פח מדובר, בעקבות דכרי הגסיפוס, על 'עם אחד מעבר לארץ אררט ושם הגוי אלאן' (שורה 80, וכן שורה 84, שורות 87 ו-89: 'אלאנוס'), הם האלאנים, הנזכרים גם בפרק א, 12, בין עשרת בני חוגרמה²⁹⁶. הכתיב הבלתי-רגיל 'Alan' ביוסיפון בא להצביע על כך שהתנועה a השנייה בשם זה היא ארוכה והכתיב מתאים לכתיב הערבי של שם זה. שמות אחדים מופיעים ביוסיפון בצורתם בלשונות הסלאביות: לנהר דאנובא הוא קורא הן בצורה הביזאנטית 'דנובי' והן בצורה הסלאבית 'דוניי' (פרק א, 14-15); ההונגרים נקראים אצלו 'אוגר' כמו בפי הסלאבים, ושמות העמים הסלאביים עצמם שומרים על צורתם הפוניטית בנאמנות רבה (עיין הערה לפרק א, שורה 29). מעניינת מבחינה לשונית היא גם הערתו של יוסיפון, המדבר 'על נהר כיאו השופך בים גורגאן' (פרק א, 18): 'כיאו' היא קיוב והצורה היא סלאבית, והכוונה ב'נהר כיאו' היא לנהר דנייפר, שעליו שוכנת קיוב. 'ים גורגאן' היא הצורה הפרסית הרגילה שבה קוראים העמים המזרחיים לים הכספי. ברם, דנייפר אינו שופך בים גורגאן, והמחבר טעה, משום שכנראה שמע על דרך הסוחרים שנסעו בדנייפר ועברו ממנו ביבשה לנהר וולגה ובו אל הים הכספי. — השמות

296. על כך שמחבר יוסיפון פיתח ברשימה זו מקור לאטיני כתוב עיין לעיל, הערה 242. על המקור הכתוב ועל אופי עבודתו של יוסיפון מעידה הידיעה על הדאנים הוכרה קצרה של הדאנים היתה כבר כתובה במקורו. כי יוסיפון אומר (פרק א, 27) שהדאנים יושבים 'בארץ דמרכא וכאידניא', השם הראשון הוא השם Danimarcia, והשם 'אינדניא' נוצר מתוך אי-הבנה: במקורו של יוסיפון היה כתוב שהדאנים יושבים in Danis, זאת אומרת כדאניה, צירוף רומה של שם-מקום מתוך המקור הלאטיני והוספה של שם-מקום השגור בפי המחבר המצא גם בפרק א, 15: 'כני יון הם יונים היושבים בארץ יוניא (Ionia) ומקדוניא'. השם מקדוניא משמש ביוסיפון כמובן יוון. על 'נהר כיאו' עליו יושבים הרוסים עין גם השערתו של א. טואף (בספרו המובא לעיל, הערה 45), עמ' XXV-XXVI. ברם, כל ההשערה צריכה עיין, על עשר המשפחות של בני חוגרמה עיין עתה במאמרו המצוין של G.R. Cardona, 'I nomi dei figli di Togarmah secondo il Sepher Yosephon', *Rivista degli Studi Orientali*, vol. 41, Roma, 1966, pp. 17-28. 297. שם הם נקראים 'אלן'. על האלאנים עיין 365, p. vol. 1, 1960, Encyclopédie de l'Islam, וכן עיין גם B.S. Bachrach, *A History of the Alans in the West*, Minneapolis, 1973.

הצרפתיים, המובאים בפרק א ובפרק ב של יוסיפון. מובאים, בדרך-כלל, בצורתם הצרפתית. מעניין שהשם Bavaria מובא דווקא בצורתו היוונית-ביזנטית 'ביוריא' (פרק א, 22) כלומר Bauria. מבחינה לשונית והיסטורית גם יחד מעניינים דברי יוסיפון על הדאנים, שהוא מונה אותם בין העמים הטאוטוניים: 'דודנים הם דנישכי היושבים בתוך לשונות ים אוקיינוס בארץ דנמרקא ובאינדיא'²⁹⁷ בתוך הים הגדול אשר נשבעו לבלתי יעברו לרומנים ויתחבאו בתוך גלי ים אוקיינוס ולא יכלו, כי הגיעה ממשלת רומה עד אחרית איי הים' (פרק א, 26-29). הצורה 'אינדיא' (כלומר in Dania) מוכיחה, שיוסיפון השתמש בעניין הדאנים במקור לאטיני, ממנו קיבל, כנראה, גם את הידיעה שהרומיים הכניעו. הדעה שמלכות רומי הגיעה 'עד אחרית איי הים' היא אחת הדעות השיגרתיים, הבאה גם בספרות העתיקה וגם בספרות של ימי הביניים²⁹⁸. השם 'דנישכי' עצמו נגזר מן הצורה הגרמנית הקדומה danisc ולא dansk, היא הצורה השגורה בפי הדאנים עצמם. המחבר קיבל אפוא ידיעות על הדאנים מפי דוברי גרמנית. לא מן הנמנע הוא שמשחלב בידיעה זו על הדאנים גם מאורע מתקופת המחבר, שהרי היינריך מלך גרמניה הסאכסוני הכניע בשנת 934 את הדאנים 'שטרם נכנעו לאדם... והם עם בלתי-נכנע, היושב בצפון, באוקיינוס', ומעשהו זה של היינריך נחפרס באיטליה²⁹⁹.

גם הערתו של יוסיפון על הרוסים יש בה עניין רב. הוא אומר: 'חירס הם רוס'. שקשני ואינגליסי יושבים על הים הגדול, רוסים חונים על נהר כיוא (קיוב) השופך בים גורגאן' (פרק א, 17-18). על ים גורגאן ונהר כיוא כבר ייחדנו את הדיבור ואמרנו, שהשם השני הזה נמצא כאן במבטא סלאבי. ברם, הרוסים עצמם אינם שייכים לפי יוסיפון לעמים הסלאביים, הנזכרים אצלו אחר-כך כשייכים לעם המקראי דודנים (פרק א, 29-33); לעומת זאת נזכרים כאן הרוסים יחד עם העמים הטאוטוניים שקשני ואנגליסי (הסאכסונים והאנגלים). ואכן השם 'רוסי' ציין עוד אז את הרוסים המקוריים. שהיו טאוטנים מסקאנדינאביה ויסדו את המדינה הקילובית³⁰⁰. את הסאכסונים מזכיר יוסיפון מיד לפני-כן (שורה 17): 'משך הם

297 על שני השמות עיין ההערה הקודמת. — על הופעותיו הראשונות של השם 'דנמרקא' עיין עתה Gwyn

Jones, *A History of the Vikings*, Oxford, 1973, p. 114

298 עיין 8. C. Erdmann, *Forschungen zur politischen Ideenwelt des Frühmittelalters*, 1951, p. 8

הקשר שבין דברי יוסיפון על הדאנים לבין דבריו כנאום אגריפס (פרק ס, 67-70), המבוססים על הג' ב', 9.

1. עמ' 150. עיין בהמשך הריון.

Luitprand: *Antipodosis*, ed. J. Becker, 1915, III, 48: cuius (Heinrici) ex hoc apud Italos 299 nomen maxime tunc clarebat, quod Danos, nulli ante subiectos, solus ipse debellaret ac tribularios faceret. est enim gens indomita, sub septentrione in oceano degens

300 על המוצא הסקאנדינאבי של הרוסים ('רוסי') ועל הכרוך בכך עיין עתה בדיון המאלף של Gwyn Jones

בספר המובא לעיל, בהערה 297, עמ' 244-268. ועיין גם להלן. הערה 301. בקשר לנאמר ביוסיפון על

הרוסים מעניין מה שנאמר בחעורה שאותה פירסם מאן, *Jews in Egypt*, II, 192, cf. I, 165. שהוא

משער מטעמי הכתב כי נכתבה בערך בשנת 1000. בה מדובר על יהודי 'שהוא מקהל רוסיה'. כי אינו

יודע לא לשון הקודש ולא לשון יווני גם לא ערבי, כי אם שפת כנען אשר מדברים אנשי ארץ מולדתו. שפח

כנען היא הלשון הסלאבית. ועיין הערה לפרק א. שורה 32-33. על החעורה עצמה עיין גם Marmorstein,

REJ, LXXIII, 1921, pp. 92-97; Josua Starr *The Jews in Byzantine Empire*, Athens, 1939,

pp. 172-3

שקשני', הסאכסונים היו אז שבט גרמני חשוב ומהם בא מלך גרמניה של אז, הוא אוטו, אשר עתיד היה בשנת 962 להיות לקיסר המערב. את הסאכסונים מזכיר שוב יוסיפון בפרק עח, 45–49. על סמך הגסיפוס (ה, 15, 1) ³⁰¹. שם אומר יוסף בן גוריון לאנשי ירושלים, כי הרומיים 'משלו עד אפסי ארץ בריטניא עד ים אוקיינוס וגם נטו קו ממשלתם על איי אסקוציאה אשר בים אוקיינוס ובכל ארץ סקסוניא הסגורה כאגמי מים ויושביה עם גדול ורם כענקים גובהי קומה ואנשי מלחמה וגיבורים בכל'. בדברו על הסאכסונים הוא מתאר את קומתם ואת גבורתם באופן נלהב יותר ממקורו, שרק אומר עליהם שהם 'עם חזק ביותר ועולה על אחרים': קומתם וגבורתם של הסאכסונים היתה אז מפורסמת. על שאר העמים הגרמנים אומר יוסיפון: 'אלישה הם אלמניא היושבים בין הרי יוב ושבתים; ומהם לנגוברדי אשר באו מעבר להרי יוב ושבתים ויכבשו את איטליא וישבו בה עד היום הזה על נהרי פאו ותיצאו; ומהם בורגוניא היושבים על נהר רודנו; ומהם ביוריא היושבים על נהר רינוס השופך בים הגדול' (פרק א, 19–22). קביעת מקומם של האלמנים 'בין הרי יוב ושבתים', כלומר בין ברנהארד הגדול לבין Septimer (באיטלקית Passo di Selt), היא בלתי-מדויקת: שני מעברים אלה באזורים נהפכו כאן למרחב מושבם של האלמנים, משום שיוסיפון הזכיר אותם פעמיים. בפעם הראשונה בקשר לאלמנים שלא כשורה ובפעם השנייה באופן נכון, כשהוא אומר שהלאנגובארדים 'באו מעבר להרי יוב ושבתים ויכבשו את איטליה'. הם עברו את האלפים ופלשו לאיטליה בשנת 568. את שמות שני המעברים באלפים, שלא מצאחי את הזכרתם במקורות על פלישת הלאנגובארדים לאיטליה, יכול היה ללמוד מחבר יוסיפון משכניו בדרום-איטליה שקצתם היו ממוצא לאנגובארדי. ואף כינו את עצמם לאנגובארדים ³⁰². מעניין שלמרות זאת קובע יוסיפון את מקום מושבם 'על נהרי פאו (Pado) ותיצאו (Ticino)', כלומר רק בלומבארדיה שבצפון-איטליה. אף-על-פי שצאצאי הלומבארדים באיטליה כבר לא דיברו או את 'שפתם הטאוטונית אשר אותה דיברו פעם הלאנגובארדים' ³⁰³, מוצאם הטאוטוני ומקומם הקדום מעבר לאלפים היו ידועים לכול. יוסיפון סובר שהלאנגובארדים, הבורגונדים והבאוארים — ביוריא בלשונו — נתפלגו מן האלימאנים, שהיו, לאמיתו של דבר, רק שבט גרמני בין שאר השבטים, ובה הוא מושפע מן הכינוי 'אלימאנים' לכל יושבי גרמניה, השגור בפהם של העמים הרומניים עד היום. כך, למשל ב-*Chronicon Salernitanum*, שנכתב כסאלרנו בשפה לאטינית עממית בערך בשנת 978, לא תמצא את השם גרמניה וגרמנים בכלל — שמות שיוסיפון הכיר ממקורותיו הלאטיניים ³⁰⁴. בכרוניקון מסאלרנו מדובר רק על Allemani במונח הגרמנים, ואוטו שהיה 'מלך הגרמנים' נקרא שם Saxonum Allemanorumque rex (מלך הסאכסונים

Heg. V, 15, 1 (pp. 319–320): quid adtexam Britannias interfuso mari a toto orbe divisas, sed a Romanis in orbem terrarum redactas? tremuit hos Scotthia, quae terris nihil debet, tremuit Saxonia inaccessa paludibus... validissimum genus hominum perhibetur et praestans ceteris

על הזכרת הקטע הזה על-ידי Widukind עיין ההערה לפרק עח, 46.

302 כך תמיד ב-*Chronicon Salernitanum* (עיין לעיל, הערה 267): החיבור נכתב כשנת 978 בערך.

303 lingua Tedesca, quod olim Longobardi loquebantur (*Chronicon Salernitanum* 38, p. 39)

304 יוסיפון הוא הראשון המזהה כמפורש את גרמניה עם אשכנז, ועיין ההערה לפרק סד, 63.

והאלימאנים. עמ' 171, פרק 169). באותה הכרוניקה מדרום איטליה נם מסופר שקארולוס בא לאיטליה עם פראנקים ואלימאנים. כורגונדים וסאכסונים. (*cum Francis et Alemanis*, *Burgundionibus necnon et Saxonis*; עמ' 11, פרק 9, וכן עמ' 13, פרק 10), והרשימה דומה לזו שאצל יוסיפון במקום הנידון. גם כאן נמצאים הכורגונדים — ביוסיפון 'בורגוניא' — שמוצאם הטאוטוני היה אז ידוע (עיין גם פרק ב, 91–92)³⁰⁵.

בדברו על 'כיריא היושבים על נהר רינוס' (פרק א, 22) טעה המחבר. דוכסות ביירן החשובה, שהיתה אז (952–976) בידי היינריך, אחיו של המלך אוטו, והגיעה באותם הימים עד לים האדריאטי³⁰⁶, לא כללה לא קודם ולא אחר־כך שום חלק של הנהר ריינוס. נהרה של דוכסות זו היה הנהר דאנובא. אך יוסיפון הזכיר כבר נהר זה כמקום מושבם של ההונגרים. הבולגארים והפצ'ניגים (פרק א, 14–15). לאחר שהנהר דאנובא היה כבר תפוס על־ידי העמים הללו, סבר יוסיפון שהדוכסות ביירן שוכנת על הנהר ריינוס. מכל הנאמר ברי, שידעויותיו של יוסיפון על גרמניה לא היו מדויקות.

מאלף הדבר שיוסיפון כותב, כי 'בני גומר הם פרנקוס היושבים בארץ פרנצא על נהר שיגנא' (פרק א, 9). 'פרנקוס' הם, כמובן הפראנקים, ויוסיפון מזהה אותם כמקום אחר עם הגאלים: 'גלוס הם פרנקוס' (פרק נה, 51). 'פרנצא' היא, כמובן France, ו'שיגנא' היא הצורה הצרפתית הקדומה של שם הנהר סינה. מכאן, ומעובדות אחרות שברשימת העמים. ברור שבשביל יוסיפון, כמו בשביל בני־דורו, Francia איננה כבר מלכות הפראנקים המערבית בשלימותה, אלא רק תחומם של דוכסי הפראנקים (*duces Francorum*), שחחום שלטונם היו סביבות הנהר סינה. על צרפת כשלעצמה ידיעותיו של מחבר יוסיפון היו די רבות. הוא מכיר את תושבי Bretagne: 'ריפת הם בריטנוס היושבים בארץ ברטניא על נהר לירא (Loire). ושופכים נהר שיגנא ולירא בים אוקינוס. הוא הים הגדול' (פרק א, 10–11). והוא אף מדבר על 'בורגוניא (Bourgogne) היושבים על נהר רודנו' (Rodano, צורה איטלקית של Rhône של היום, פרק א, 21). בפרק השני הוא חוזר ומוזכר את 'בני ריפת היושבים על נהר לירא', הם הברטונים, ומוסיף עליהם את בני תורנוס היושבים בטורוניא (Turonis, היום Touraine), ועל בני טורוניא הוא מספר, כי הם בנו 'את תורנוש (Turnus, היום העיר Tours) ואת אנבאזה' (Ambasia, היום Amboise, פרק ב, 104–105). אודות ענייני צרפת ידע מחבר יוסיפון אף משחק־מלים נאה. כאשר הוא מביא, על־פי הגסיפוס מקורו, את נאום אגריפס המלך אל העם, הוא מזכיר 'גוי הנקרא גלוס'. . . הנקרא פרנקוס' (פרק ס, 81), ומדבר בקשר לנהר ריינוס על 'ספינות קטנות גלי מליאות יין להשתכר גלוס' (שם 93–94). לפנינו המקום הקדום ביותר, שבו מופיע השם הצרפתי של סוג ספינה *gallic*³⁰⁷. מאחורי דברי יוסיפון מסתתרת אפוא בדיחה מתקופתו: למה נקראות הספינות

305 על מקום מושבם של 'בורגוניא היושבים על נהר רודנו' עיין ההערה לפרק א, 21, וכן עיין לעיל, הערה 245.

306 עיין 56–7, Benno Hubensteiner, *Bayerische Geschichte*³, München, 1967, p. 56–7.

307 הנוסח השלם של המשפט שאצל יוסיפון: 'ולא ילכו עוד ספינות קטנות גלי מליאות יין להשתכר גלוס. כי אם אניות רומנים וצי אדירים מיד רומנים הולכים בו'. מכוסס על דברי הגסיפוס (ב, 9, 1, עמ' 151) *itaque iam non caupulis Germanorum (Rhenus) repletur, sed Romanorum liburnis* מתרגם במלה הצרפתית 'גלי' את המלה הלטינית *caupulus*. על סוג של ספינה זו אומר איסידורוס

המביאות יין לצרפת gallie? משום שהן מביאות יין שבו משתכרים Galli (אנשי גאליה, כלומר הצרפתים). משונה הוא, שעל אף ידיעותי הרבות על צרפת של ימיו, מחבר יוסיפון אינו מזכיר במפת-העולם שלו את דוכסות נורמאנדיה. שנוסדה כבר בשנת 911 על-ידי פולשים טאוטונים צפוניים שבאו. כנראה, מארץ דנמרק. מאה שנה לאחר שנכתב ספר יוסיפון התבססו אנשי נורמאנדיה סופית בדרום-איטליה, ובסוף הופכת כל איטליה הדרומית לתחום שלטונם של הנורמאנים ושלטון מלכות ביזאנטיון על מולדתו של יוסיפון מסתיים. למה אפוא אין יוסיפון מזכיר את דוכסות נורמאנדיה שבצרפת שהיתה אז חשובה? האם לא ידע על קיומה, או אולי לא מצא הודמנות לכך?

ראינו שקיים פער מסוים בין השימוש הכללי אצל יוסיפון של שם העם פרנקוס (Franci) שהוא מזהה אותם עם הגאלים (בלשונו 'גלוס'), כלומר תושבי כל צרפת, לבין הנאמר ברשימת העמים שבראש הספר. שם (פרק א, 9) מדובר על 'פרנקוס היושבים בארץ פרנצא על נהר שיגנא'. ברם, אצל יוסיפון קיים שימוש עוד יותר רחב של השם 'פרנקוס'. יוסיפון מספר, על סמך מקור פחות-ערך, על כיבושי של חניבעל באירופה ואומר: 'ויעבור (חניבעל) את הים הקצר אשר בין אפריקא ובין ספרד ויבא בספרד ויכנע את גאון גוי גותוס, ויסע משם וילך בכל ארץ גירמניא היא ארץ מערב ויכנע את גאון פרנקוס וסכסוס וכל דרי גירמניא ויכנע את בריחוס היושבים בים אוקינוס, ויסע משם ויבוא אל ארץ איטליא וילחם ברומנים' (פרק כא, 11-15). חוץ מן המסע בספרד והכניסה לאיטליה, מלחמתו של חניבעל, המתוארת כאן, היא דמיונית. אם כי מסתבר שמחבר יוסיפון תלוי כאן במקורו, אין מתקבל על הדעת שגם את שמות העמים קיבל יוסיפון ממקורו. מכל מקום, הגיאוגרפיה המתוארת בקטע שלפנינו אינה זו של תקופת חניבעל, אלא של אירופה בתקופת המרובינגים. לפני כיבוש ספרד על-ידי הערבים: הגותים ('גותוס') יושבים בספרד ובשם 'פרנקוס' מכונים לא תושבי צרפת³⁰⁸, אלא דווקא תושבי גרמניה, ואתם נזכרים הסאכסונים ('סכסוס'). מסתבר שיוסיפון גלש כאן לעולם הגיאוגרפי שבין תקופתו הוא לבין תקופת חניבעל מרצונו לתאר עולמו של חניבעל כעולם שעבר זמנו, אך ידיעותיו ההיסטוריות לא הספיקו לו כדי לדעת, שבימי חניבעל לא ישבו בספרד גותים, וגרמניה לא היתה אז תחום שלטונם של הפרנקים, ושאינן

מסביליה: Lembus navicula brevis, qui alia appellatione dicitur et cumba et caupulus (Isidori Hispalensis Etymologiarum XIX, 1, 52). — עד כמה שראיתי. מופיעה המלה הצרפתית 'גלי' לראשונה אחרי יוסיפון ב'שירת רולאנד': En Sebre avun IV milie calant eschiez e bergez e galees (Chanson de Roland, ed. Bédier, 1922). חרוז 2729 וגם 2625, eurlant. המלה מופיעה בצרפתית עתיקה בכתיבים שונים: galie, gallie, galee, gallee, guallee, gualie, jalie, gellee. ביוונית-כיוזאנטית נקראת הספינה *γαλέα*, ובלאטינית של ימי-הביניים וכן באיטלקית *galea*. עיין, A. Schnaube, *Handelsgeschichte der Romanischen Völker, München, 1906, p. 153*; E.K. Byrne, *Genoese Shipping, Cambridge, Mass., 1930, p. 5*.

308 לעומת זאת תיאור כיבושי של קיסר שאצל יוסיפון הוא במסגרת ההיסטורית הנכונה: 'וילחם קיסר במערב ויכנע את פרנקוס ואת בריקתוס ואת כל גאון מערב עד ים אוקינוס' (פרק לח, 8-10). 'פרנקוס' הם כאן תושבי גאליה, היא צרפת, ו'בריקתוס' הם אנשי בריטניה. והמפורסר כאן הוא רמו מוגום לפלישושי של קיסר לבריטניה.

בשום פנים להזכיר בקשר לחניבעל את הסאכונים. בדברו על חניבעל לא הצליח יוסיפון לרדת יותר מלחקופת מלכי הפראנקים המרוכינגיים.

פחות אנאכרוניסטיים הם דברי יוסיפון על כיבושיו של אספסיינוס: 'בעת ההיא בא בספסיינוס שר החיל אשר שלחו נירוס (כלומר נירון) אל ארץ המערב ואשכנו ובריטניאה וסקסוניא ואסקוטיאה ויכניעם להטות שכמם לעבוד את נירוס מלך רומנים' (פרק סד, 61-63). במקור (הגסיפוס ג, 1, 2) רק כתוב³¹⁰ שאספסיינוס החזיר שלום 'לארץ גאליה שקדם חזרה למצב מלחמה בגלל מהומות הגרמנים', ושהוא הוסיף למלוכות רומי את בריטניה. יוסיפון לא דייק בקריאת מקורו והניח שכתוב שאספסיינוס הכניע את גרמניה, שהוא קורא לה כאן 'אשכנו', ועל כן הוסיף עליה את 'סקסוניא', ועל בריטניה שאספסיינוס צירף למלוכות רומי הוסיף את 'אסקוטיאה' (Scotthia). מסתבר שרשימה חדשה זו של ארצות נוצרה בהשפעת הגסיפוס (ה, 15, 1) ששם³¹⁰ מדבר יוסיפוס אל אנשי ירושלים על כך, שחתת שלטון רומי נמצאים 'בריטניא (Britanniae), אסקוציאה (Scotthia), סקסוניא (Saxonia)³¹¹. אם כן, באנאכרוניזם כלפי חקופתו של יוסיפוס אשם הפעם לא מחבר יוסיפון אלא הגסיפוס מקורו, שכתב בשנת 370 בערך, ושהמחבר האמין שמקור זה משקף את דברי יוסיפוס עצמו³¹².

ראינו שיוסיפון (פרק כא, 11-15) מדבר על 'הים הקצר אשר כין אפריקא ובין ספרד' ומוזכר בקשר לספרד את 'גוי גותוס'. אם כן, כמו בשביל בני-דורו, ובשבילנו, 'ספרד' הוא השם בשביל ארץ היספאניה. וכן ראינו שבאותו קטע הוא מדבר על 'ארץ גירמניא'. רק פעם אחת בכל ספרו (פרק סד, 62, ועיין ההערה שם) — בקטע שאף אותו הבאנו בסמוך — הוא קורא לגרמניה בשם המקראי 'אשכנז' והוא, כנראה, העד הראשון לזיהוי נפוץ זה. באותו קטע הוא מדבר על אשכנז סתם, מבלי שיטרח להסביר לקוראיו ארץ אשכנז מה היא. ובכן, הזיהוי כבר היה שגור בפי קוראיו³¹².

(Vespasianus) qui inpacatas Gallias Germanorum tumultu... in bellum relapsas pace 309 diuturna composuerat, Britanniam quoque... Romano imperio armis adquisiverat

310 את הטקסט הלאטיני הבאתי לעיל, הערה 301.

311 השמות העבריים על סמך דברי יוסיפון, פרק עח, 45-49, ודבריו אלה הובאו כבר בשלימות כגוף המבוא.

312 החוקר הצ'כי: R. Turek, *Čechy na úsvitě dějin*, Praha, 1963, pp. 37-8, 115, 279 (הספר חורגם לגרמנית בשם [Bohmen in Morgengrauen der Geschichte] 1973) מניח שרשימת העמים הסלאביים

שבייסיפון (פרק א, 29), יסודה מן המאה התשיעית, וזה בגלל הזכרת השבט 'לוצ'יני' (שורה 30). לכן

מתאימה גם הזכרת 'מוראוו' (Morava) במקום הראשון של הרשימה (שורה 29), שהרי ממלכת 'מוראווה

הגדולה' שכללה שבטים סלאביים רבים, נהרסה בשנת 906 בבוא ההונגרים. ברם, מצד שני יש לזכור

ששמות העמים הסלאביים נמסרו בוודאי ליוסיפון על-ידי איש דובר סלאבית. — על הויהוי של הסלאבים

עם כנען שאצל יוסיפון ובספרות העברית של ימי הביניים עין Roman Jakobson and M. Halle, 'The

Torni Canaan in Medieval Hebrew', in *For Max Weinreich*, The Hague, pp. 149-171

312 א ד. גולדשמידט, מחזור לימים הנוראים, כך א, ראש השנה, ירושלים תש"ל, עמ' יג, הערה 2, כוחב:

'הקטע המוזכר את "בני אשכנז" בסדר ר' עמרם גאון (הוצ' גולדשמידט, ירושלים, תשל"ב, עמ' טז) הוא

ללא ספק תוספת מאוחרת. חוץ לזה אין "בני אשכנז" נזכרים בכל ספרות הגאונים [כרם עיין אצלנו

בהמשך]. במחזור יטרי אין הם נזכרים אלא בקטעים שהם תוספות מן המאה השלוש-עשרה

והארבע-עשרה (בעמ' 112, 302). רש"י עצמו מוזכר לעתים את ארץ אשכנז ואח שמחה.

לפי שהראינו בהערה ליוסיפון, פרק סד, 62, מסתבר שמוצא הזיהוי גרמניה-אשכנז הוא בכך שבעבר בני העם הגותי, הטאוטוניים, ראו את עצמם כצאצאי בני אשכנז שבמקרא. לבסוף נוצר מכך הזיהוי היהודי גרמניה-אשכנז, המופיע במפורש אצל יוסיפון. ברם, כמעט בטוח הוא שזיהוי זה היה מקובל על היהודים כבר מאה שנה לפני שיוסיפון נתחבר. עדות לכך נמצאת בשאלה, המופנית אל פלטיו גאון (428-857), חזו לשונה³¹²: 'לר' פלטיו גאון, ושאלתם רגילים אשכנזים לכא אצלנו בסחורה בימות החמה ומיעוט מהם בימות הגשמים, וכשבאין שוכרין את בגדים שלנו ואומרים שאינן שוין כלום כששומעין משיירה אחרת שהיא תבא אחריהן או נודמן להם יציאה ממהרין לקנות הכל ולמכור הכל, ובחולו של מועד באין גויים ועושין עמהם סחורה, אנו מי שזימן להם כל השנה, או אשה שעשתה בגדים למכור מהו לקנות מהם ולמכור להם בחולו של מועד'. אין אנו יודעים מהו המקום אשר ממנו נשלחה השאלה אל פלטיו גאון. מסתבר שהשאלה נשלחה מאירופה, ממקום ששם היו רגילים לבוא שיירות אשכנזים-גרמנים בסחורה, ולפי תוכן השאלה אין ספק שמדובר בסוחרים לא-יהודיים.

ואכן, הזיהוי 'אשכנז — גרמניה' היה מוכן מאליה בסביבתו ובזמנו של יוסיפון. הגיע לידינו חיבור כרונוגראפי מאלף ביותר, שהמוציא לאור שלו³¹³ קרא לו 'סדר מלכי רומי'. החיבור הקטן פותח בדיון בהבדל בין הכרונולוגיה היהודית הפנימית של מלכות פרס לבין 'ספרי רומים שמונים מנין אחר'³¹⁴; אחר רשימה קצרה של 'מלכי יון' בא עיקר החיבור: רשימת 'מלכי רומי' החל ביוליאוס קיסר³¹⁵ עד למלך רומי המזרחית, היא ביזאנטיון, אשר בימיו חי המחבר. ואכן, החיבור מסתיים במלים: 'רומנו בן קוסטנטינו ב' שנים. ואחריו קמו בניו הקטנים ונכנס עליהם ניקיפור ונשא אמם. והנה עתה הוא רודה עמם במלכות קוסטנטינו היום ד' שנה'. רומנו זה הוא רומאנוס השני (959-963), בנו של קונסטאנטינוס פורפירוגניטוס. בניו הם באסיליוס וקונסטאנטינוס ואמם היא Theophano, הידועה לשמצה; היא נישאה לניקפורוס פוקאס (963-969), ולבסוף יזמה את רציחתו. ברם, החיבור העברי שלנו נכתב קודם. בשנה הרביעית למלוך ניקפורוס פוקאס, היא שנת 967 לספירה, כארבע-עשרה שנים אחרי חיבור יוסיפון.

312 חשוכות גאוני מזרח ומערב, הוצ' יואל הכהן מיללער, ברלין תרמ"ח, עמ' לו, סימן קמט. לטכסט חשוכ זה היפנה את חשומת-לבי א. גרוסמן.

313 הוא יצא לאור על-ידי Ad. Neubauer, *Mediaeval Jewish Chronicles*, 1887, כרך א, עמ' 185-186; על כתב-יד, שבו כלול החיבור, עיין שם. עמ' XXI. על רשימה זו עיין S. Kraus, *Studien zur byzantinisch-jüdischen Geschichte*, Wien, 1914, S. 140-143.

314 המחבר מונה, על סמך מקורות לועזיים, כיורשו של כורש, את 'גבישן', כלומר את Cambyses (בצורת אקוסאטיכוס Cambyesen), וצורת השם שונה מזו שיוסיפון (פרק ח, 34: במבישה). לעומת זאת השם Xerxes הוא כשני החיבורים זהה: 'שרשן', זאת אומרת Xerxes (יוסיפון, פרק ס, 40) ואין מכאן, לדעתי, ביטחון מלא שהמחבר הכיר את יוסיפון.

315 בין השאר כתוב שם: 'אקסטיאנוס אנוסטוס הראשון עד ישו שנים מ"ב, ממולד ישו ועד טיביריוס שנים י"ד'. המחבר גורס נכונה 'נירין' ולא 'נירוס' שביוסיפון.

ברור שהחיבור נחבר בתחום מלכות ביזאנטיון, ששליטיה הם הנושא המרכזי שלו³¹⁶. ברם, מצד שני, אפילו מן המובאות המעטות שהבאנו ברי שהמחבר בוחר פעמים הרבה דווקא בצורות האיטלקיות של שמות האישים, וכן מסתבר שכמקום שלא סמך המחבר על ידיעותיו האישיות, השתמש במקורות כרונוגראפיים לאטיניים, שכנראה תורגמו, רובם ככולם, מיוונית³¹⁷. אם כן, יכול היה המחבר לחיות רק באיטליה הדרומית, בתחומה של שלטונה או השפעתה הישירה של מלכות ביזאנטיון. על התעניינות בתולדות ארץ מולדתו מעידות כמה ידיעות שבחיבור, המחבר כותב: 'יוסטניוס הצעיר שנים י"א (565-578), בימיו נכנסו לונגוברדים באיטליה'³¹⁸. ידיעה אחרת על איטליה היא הידיעה הבאה: 'ליאון כוזארו (כלומר הכזרלי'³¹⁹, הוא ליאון הרביעי, 775-780) מצוה לרומנים: בעז שקרו לו המלך, בא בביניכינו בימי ארגיסי השר', ארגיסי הוא Arechisi השני (757-787), הדוכס הלאנגובארדי של בנבינטו. הוא היה כמה פעמים בכרית עם מלכות ביזאנטיון³²⁰, אך על ביקורו של ליאון הרביעי אצלו בראשית מולכו לא ידוע לנו דבר. הידיעה האחרונה על איטליה נוגעת לענייננו: 'קוסטנטינו אחר עם איריני אמו, בעתו החלו האשכנזים למשול ברומניה'³²¹. הכוונה היא לקונסטנטינו השישי (780-797), והמחבר מדבר, כמובן, על השתלטותו ההולכת וגוברת של קארולוס הגדול על איטליה. אם כן, שלטונה של מלכות קארולוס הגדול על איטליה נקראה כאן שלטון 'האשכנזים', והמשפט נכתב בשנת 967 בדרום-איטליה הביזאנטית, כארבע-עשרה שנה לאחר שמחבר יוסיפון, שכתב אותה סביבה

316 הוא כותב על 'קוסטנטינו שכנה קושטנטינו והקים בה מלכות שנים ל', וכן הוא אומר כי 'יוסטיניאנוס הוא בנה היכל סופיה בקושטנטינו'. הוא מזכיר כי קונסטנס השני (641-668) 'מת באי קריטיס'. ידיעה זו בלתי-מדויקת: המלך אמנם נלחם שם, אך זה לא היה מקום מותו. קונסטנטינוס החמישי (741-775) נקרא בחיבורו 'הנירדף', כנראה משום שהתנגד לפולחן התמונות הקדושות. דבר שנחשב בימי המחבר העברי לפגם נורא. לכן גם נאמר על ליאון החמישי (813-820) כי הוא 'הרס צורות של עבודה וזית של קושטנטינו והשליך נקיפורוס נטיא', האחרון היה האפטרקארך של קושטא. מיד אחר-כך נאמר: 'אחר הרגוהו, מיבאל אחר מלך שנים ט', ובעת ירדו ישמעאלים בקריטים וסיקיליא', והידיעה היא נכונה ומדובר במיכאל השני (820-829). הבאנו רק קצת מן הידיעות שבחוץ החיבור העברי המעניין, ידיעות אחרות המצא בגוף המבוא.

317 הוכחה הן למצאו האיטלקי הן למקורו הלאטיני של המחבר משמש השם 'אשטוראציו' הוא Staurakios, מלך ביזאנטיון, שמלך בשנת 811, הצורה העברית של השם מותנית בצורתה הלאטינית Stauractus.

318 בכתב-היד כתוב: 'באיטליה'.

319 קודם נזכר ליאון השלישי (717-741) כ'ליאון כוזארו'. נויכאור טעה וגרס 'כוזארו', אך בכתב-היד כתוב כאמ' 'כוזארו' כהשערותו של ס. גיר במאמרו והמונח לעיל. הערה 313, עמ' 159, הערה 14, 'הכזר' הוא גם כינויו של ליאון הרביעי במקורות ביזאנטיים, משום שאמו הייתה נסיכה כורית.

319 קראוס (עין לעיל, הערה 313) מתקן את הנוסח ובמקום 'בעז שקרו לו המלך' הוא גורס: 'בעז שקרולו המלך' ורואה כאן רמז לקרולוס הגדול, ואולי הצדק עמו.

320 עיין L.M. Hartmann, *Geschichte Italiens im Mittelalter*, Gotha, 1903, II, 2, p. 282, על הכרית בין 'ארגיסי' שר בנבינטו לבין מלכות ביזאנטיון בשנה האחרונה למלך קונסטנטינוס החמישי. הכרית הייתה מכוננת נגד קארולוס הגדול והאפיפיור ומטרתה כיבוש רומי על-ידי הלאנגובארדים, המאמצים עוד נמשכו בשנים הראשונות של ליאון הרביעי, כך יוצא מדברי M. Schipa (ועין לעיל, הערה 265), עמ' 38.

321 בכתב-היד כתוב 'ברומני' וניתן גם להשלים ולגרס: ברומנים, ועיין גם לעיל, הערה 318.

ממש, קרא לגרמניה 'אשכנז'. שני המחברים אינם נוקקים בזיהוי זה לשום הסבר נוסף. מכאן שהזיהוי 'גרמניה-אשכנז' היה אז מובן מאליו לקוראיהם העבריים באותה הסביבה. כמה מעמי אירופה, הנזכרים בפרק הראשון של יוסיפון, כגון הרוסים, כמה מן העמים הסלאביים, רוב העמים התורקיים על הוולגה, ההונגרים והפצ'ניגים היושבים על הנהר דאנובא והדאנים היו אז עובדי-אלילים, אחרים היו נוצרים מקרוב והמסיון הנוצרי היה אז פעיל מאוד. כך, למשל, נטבלו ראשוני שרי ההונגרים כבר בשנת 948 על-ידי כומרים מביואנטיון, אך ההונגרים היו לנוצרים, כתוצאה מפעולת מיסיון באווארי, רק בשנת 975. גם אלה שהיו לנוצרים לא מכבר לא היו חזקים ביותר באמונתם, כי לפני חיבור יוסיפון ולאחריו חדרה הנצרות, בדרך-כלל, מלמעלה: לאחר שראש השבט או ראש העם נטבל לנצרות, הכריח את עמו על אציליו להתנצר, ובמקרים רבים עורר הדבר התנגדות ואף מרד של חשובי העם ואציליו, והאלילות התגברה שוב לזמן-מה. עד שהדברה סופית³²². על סמך תהפוכות כאלה שבזמנו פירש מחבר יוסיפון את המסופר ביוסיפוס (קדמ' טו, 253–258) על נסיונו של קוסגבר האדומי להשתחרר בעזרת מצרים ממרותו של הורדוס. יוסיפוס מספר, כי קוסגבר היה צאצאם של כוהני האליל האדומי, ויוסיפון הבין נכונה את הלשון הזהירה של מקורו, שבו נאמר (קדמ' טו, 255) שאחד המניעים להכנת המרד היה שצאצא זה של כוהני האליל האדומי חשב שלא טוב שהאדומים נמצאים תחת חוק היהודים³²³, ועל בן תיאר יוסיפון את המאורעות כך: 'ויתן (הורדוס) את שלומית אחותו אל כוסתוברוס איש אדומי לאשה וישימהו נגיד על אדום, כי מולים היו כל אדומים מימי אורקנוס בן שמעון אשר מל אותם ויאסרם בכבלי מילה. ויהי כמלוך כוסתוברוס באדום, ויבקש להוציא את אדום מתחת יד יהודים, ויקם את צלם הקדמוני אשר לאדום וישלח מצרים לשאול רכב ופרשים למרד באירודים' (פרק מט, 1–6). כך עזר למחבר יוסיפון ההווי של ימיו להבין את מאורעות העבר³²⁴.

ידיעותיו של יוסיפון בתחום הגיאוגרפי הם תוצאה של סקרנותו האינטלקטואלית, הבאה לידי ביטוי בכל הספר כולו. במיוחד מעניין הדבר שאיש זה מאיטליה הדרומית השיג ידיעות דווקא על השבטים התורקיים ועל העמים הסלאביים. אם תרצה תוכל לומר, שהעניין בעמים אלה התעורר בו בגלל הקשרים של מלכות ביזאנטיון עם עמים אלה שבמזרח לה. בכותבו על העיר Pelusium הוא מביא את שמה בצורה האיטלקית ומוסיף הערה מרחיבה: הוא מדבר על 'פילוסיואו עיר גדולה אשר בקצה ארץ מצרים' (לח, 37). כבר ראינו שהרחבות כאלה מצביעות על כך שהמחבר ידע משהו על המקום. ושוב, אם תרצה לומר, מחבר יוסיפון מרחיב את הדיבור על פילוסיון דווקא בגלל הקשרים המסחריים שהיו למלכות ביזאנטיון

322 Jan Dhondt, 'Das frühe Mittelalter,' in *Fischer Weltgeschichte*, Band 10, 1968, pp. עיין 189–193

323 *Idumaeos sub lege Iudaica exsistere* ... *Custobarus* putans non esse bonum; המקור היווני נוקט בלשון הזירה עד יותר ומחבר יוסיפון יכול היה — אולי בדין — להבין את המלה *lex* של מקורו הלאטיני כ'תורה'.

324 גם H. Graetz (במקורו הגרמני חלק ג, כרך א. לייפציג 1888, עמ' 218) הבין נכונה, מה מובנם האמיתי של דברי יוסיפוס.

עצמה, או לאיטליה הדרומית, עם מצרים והסחורה עברה באמת דרך עיר-נמל זו. ברם להתעניינותו של מחבר יוסיפון בפלוסין דווקא אפשר שהיו גם סיבות אחרות. בלתי-ידועות לנו. מכל מקום, לא הצלחתי לברר מה גרם לכך שיוסיפון אומר על העיר צור שהיא 'עיר צור אשר על הים' (פרק נב, 28), או אפילו 'מבצר צור אשר על שפת הים' (פרק מב, 70). ידיעה כזאת אפשר שמקורה בפגישה עם נוסע או במאורע בעולמו של יוסיפון שזכרו לא נשתמר. מקריות אפשרית זו בולטת, כשמצד אחד יוסיפון אמנם יודע שצור היא מבצר אשר על שפת הים, ומצד אחר הוא מניח שאנטיוכיה היא במקדון, כלומר ביוון.

תחתיקם וזיהויים ומיקומם של השמות הגיאוגרפיים המרובים שבארץ-ישראל על-ידי מחבר יוסיפון ידרוש מחקר מיוחד. מכל מקום ברי שהמחבר עשה מאמץ רציני וכן להתגבר על הכעיה, ועשה זאת, בין השאר, על סמך השוואת המקרא העברי לתרגומו הלאטיני. במקרים רבים, בייחוד כשהשמות נמסרו במקורותיו בצורתם היוונית, היה המחבר אובד-עצות. כך הוא כותב, למשל: 'ויהי אחרי כן ויסעו חיל יהודה מארם ארצה יהודה ויבואו שיטופולי (Scythopolis) אשר לארם להלחם עליה כי היא נשארה בארם עיר מבצר' (פרק סב, 20-21). מסתבר שיוסיפון חשב שהיהודים באו להילחם על שיטופולי כהיותם כדרכם מארם ארצה יהודה, וכרור שהוא הניח כי Scythopolis היא בארם. כלומר לפי מינוחו בסוריה, וזה משום שהמקור מדבר על תושביה הנוכרים (עיי' גם להלן, סעיף 26, ובהערה 493 שם). מחבר יוסיפון לא היה יכול לדעת שהעיר Scythopolis היא העיר בית-שאן. מתוך אותה אי-ידיעה מובנת מזהה יוסיפון תמיד את העיר Taricheae שבגליל עם טירייה, שהיא לאמיתו של דבר, עיר שבין עכו לשפרעם. בדרומו של הרי-הכרמל. יוסיפון הכיר את השם טירייה מן הספרות התלמודית³²⁵, ולמרות כשלוננו, נסיונו לזהות את העיר Taricheae על-סמך ידיעותיו ראוי לשבח.

בגלל הקשיים העצומים שעמדו לפני יוסיפון בזיהוי השמות הגיאוגרפיים של המקומות שבארץ-ישראל, כשלא עמדו לרשותו כלי-עזר, אי-אפשר אפילו לשלול שלילה מוחלטת את האפשרות שמחבר יוסיפון אולי ביקר בעצמו בארץ-ישראל. דבר זה אינו מתקבל על הדעת מטעם אחר: אילו ביקר יוסיפון בארץ-ישראל, היה הדבר ניכר בספרו מתוך הערותיו בקשר למקומות ידועים, וראינו שיוסיפון, שהיה איש בעל רצון ללמוד, הוסיף הערות אינפורמטיביות על שמות המקומות שבדרום-איטליה מולדתו. במידה שראיתי, הערות כאלה בקשר למקומות שבארץ-ישראל מבוססות על קריאת מקורותיו. או הן פרי סברות. בקשר לידיעה אחת שביוסיפון אי-אפשר להכריע, אם יסודה במה שהאיש שמע או סברה בעלמא. פעם (פרק מה, 48-49) מספר יוסיפון על 'שתי תיבות כדמות קברות לצאת מירושלם בין תיבות המחים היוצאים מירושלם להיקבר חברונה או במקומות אחרים'. ואכן, היו כימי-הביניים אנשים שנקברו בחברון דווקא³²⁶. נוסע פרסי אחד, שנולד בשנת 1003 וביקר בארץ-ישראל בשנת 1047, מספר שבחברון, בין קברו של יוסף לבין הבניין המקודש.

³²⁵ עיי' ההערה לסרך סה, 33, וכן ערוך השלם, כרך א, עמ' 81.

³²⁶ על ידיעות אלה הנני מודה לואב ספראי.

ישנו בית-קברות גדול, שמה מביאים לקבורה מתים ממקומות רבים³²⁷. ברם, לא ברור לי אם מדובר על בית-קברות יהודי או מוסלמי. על קבורת מתים יהודיים בחברון מדבר ר"ש היתום בפירושו למסכת משקין (ברלין תר"ע, עמ' 17-19), כשהוא מדגים את עניין הבאח מתים לארץ-ישראל על-ידי הבאתם לחברון. רבי בנימין מטודילה (הוצאת אדלר, סימן מא) אומר על המערה של חברון: 'ושם חביות הרבה מליאות עצמות מישראל ומניחין אותן שם עד היום הזה'. וכן מצינו בכתב המסע של רבי יעקב שליח רבינו יחיאל מפאריס (המאמר חלק ב 51-53, חלק ד; רבנו יחיאל עבר לארץ בשנת 1241 לערך): 'חברון קדומה היא למעלה ההר ושם בית קברות גדול לישראל'. וכן מצינו באיגרת שכתב בירושלים ב'1267 הרמב"ן לבנו שהוא כותב בין השאר: '... אשר פני מועדות ללכת לחברון עיר קברות אבותינו להשתטח ולחצוב לי קבר ב"ה'³²⁸. ברם, למרות הידיעות הרבות על קבורה יהודית בחברון בימי הביניים, ייתכן מאוד שיוסיפון לא ידע עליה ורק סבר מה שסבר על סמך קברי האבות שבחברון, כי לשונו היא סתמית: הוא מדבר על 'חביות המתים היוצאים מירושלים להיקבר חברונה או במקומות אחרים'.

17. עולמו היהודי והנוצרי של יוסיפון

מחבר יוסיפון חי בקרבת התרבות היוונית. אך תרבותו הלועזית היתה לאטינית: הוא היה יהודי נאמן, אך עיקר השכלתו היתה זו של הנוצרים. לפעמים קשה לקבוע אם רעיון או מליצה מקורם יהודי או נוצרי גם אצל יהודי ימי הביניים האחרים, שיהדותם יותר שורשית והם רחוקים יותר מן העולם הנוצרי-הנוצרי ממחבר יוסיפון, וזאת משום הקירבה שבין היהדות והנצרות, שמקורה ביהדות. ומשום שיהודי יכול ללמוד רעיונות ומליצות ממוריו היהודיים, מבלי שידע שהרעיון או המליצה הם ממוצא נוצרי; ובתחומים עיוניים ומעשיים שאינם יהודיים או נוצריים באופן מובהק, אפילו היהודי הנזהר מאוד בענייני אמונה ודת מוכן, בדרך-כלל, ללמוד חכמה כזאת שאין בה נזק. מחבר יוסיפון התנגד, כנראה, לאמונה הנוצרית (עיין לעיל, סעיף 9) הן מהיותו יהודי והן מהיותו איש השכל, אך, כאמור, עיקר השכלתו היתה זו של המשכילים הנוצרים, ויש להניח שהוא כילה חלק גדול של זמנו בחברת נכרים. ברם, אופיו האישי והחברתי הזה של מחבר יוסיפון בא יותר לידי ביטוי באופן כתיבתו ובהשקפת-עולמו משהוא ניכר בפרטים. כאשר יוסיפון שם בפיו של ניקנור את האיוס: 'אהרוס אח ההיכל הזה ולא אעזיב בו אבן על אבן' (פרק כד, 28), בוודאי שהוא לא הרגיש שמקור המליצה השמית הזאת היא הברית החדשה ומתי כז, ב. מרקוס יג, ב. לוקאס כא, ו). דבר כזה עשוי לקרות לכל יהודי. מליצות אחרות אצל יוסיפון אולי הן אמנם ממוצא נוצרי, אך התפתחות שחלה בפנים היהדות גרמה שמליצות כאלה לא הורגשו כדבר זר, הכוונה היא, כמקרה זה, לריכוז הציון 'קדוש' לאנשים ולגופים יהודיים, שמקבילות לו

Palestine Pilgrims' Texts Society, vol. IV, Nasiv + Khusrav, tr. Guile Strange, London, 1893, 327 p. 57

328 עיין בנימין זאב קרר, לחולדות הישוב היהודי בירושלים במאה ה"ג, תרכ"ץ, שנת מ"א, תשל"ב, עמ' 94-93

חופעות דומות אצל הנוצרים. אם בסיפור על מות האם ושבעת בניה נקראת האם 'האם הקדושה' (פרק טו, 41), כינוי החסר במקור (חשמ' ב ז, כ), הרי ביטוי כזה מובן מאווירת קידוש-השם. ברם, אם ביוסיפון מכנה יוסף בן גוריון את אמו 'אמי הקדושה' (פרק עח, 247), מליצה זו (*sanctissima mater*) לקוחה מהגסיפוס מקורו (הג' ה, 16, עמ' 333), ויש להניח שלא יוסיפון ולא קוראיו הרגישו שכך לא היה יכול לדבר יוסיפוס עצמו בזמנו. הוא הדין בפנייתן של הצדוקים אל אלכסנדרה המלכה כאל 'מלכה הקדושה' (פרק לד, 22). פנייה שאינה נמצאת במקור (קדמ' יג, 411) ומקורה בעולם הנכרי: קיסרי רומי נקראים גם בחקופה הנוצרית 'קיסרים קדושים', וכן נקראים 'קדושים' מלכי הפראנקים המרובינגיים וכן הקיסרים מבית קארולוס: גם מלך ביזאנטיון נקרא 'מלכנו הקדוש'³²⁹, על אף זאת נראה שבגלל ריבוי התואר 'קדוש' אצל היהודים באותם הימים לא חשו, לא יוסיפון ולא בני-דורו, שהתואר 'קדוש' למלך ישראל הוא זר למסורת היהודית הקדומה. יוסיפון מספר על הפריצים: 'ויגרשו הכהנים הגדולים ממשרתם וישליכום מעטרת הקודש' (פרק סט, 13). שימוש זה של המלה 'עטרה' (*corona*) בא לו למחבר מן העולם הנוצרי: שם *corona* (עטרה) מובנה מעמד הכומר, ובייחוד תואר שבו פונים אל האפיפיור³³⁰. ושוב, אין להניח שהמחבר הרגיש שהוא מעביר על הכהנים הגדולים היהודיים מליצה הנהוגה לבני אפיפיורים. לעומת זאת קשה להכריע, אם הציון הבא בא ליוסיפון מן המינוח הנוצרי, או שמא היה אז נהוג בקרב ישראל, יוסיפון מספר (פרק לט, 42) שהורקנוס ניאול להעמיד את הורדוס 'לפני שבעים הזקנים אשר היו סנהדרין הקדושה בימית ההם', אמנם ייתכן שהמחבר מושפע כאן מצירופים נוצריים כגון *Sancta synodus*. אך, מצד שני, הצירוף 'סנהדרין הקדושה' נמצא גם ב'רשות' של חתן חורה כמנהג אשכנז: 'ומרשות סנהדרין הקדושה והברורה, ומרשות ראשי ישיבות ואלופי חורה', אמנם נכון³³¹, שהחרוז שבו נזכרה 'סנהדרין הקדושה' חסר בכתב-היד, וגם מבחינת המיבנה היא הוספה, אך הוא נמצא גם ב'רשות' זו כמנהג איטליה: 'ומרשות סנהדרין הקדושה והברורה', אפילו אפוא, אם מתקבל על הדעת שהזכרת 'סנהדרין הקדושה' שב'רשות' לחתן חורה כנוסח אשכנז ואיטליה אינה שם מקורית, בוודאי שמקורה איננו לא ב'*sancta synodus* של הנוצרים ולא בדברי יוסיפון על הורדוס. אם כן, אולי למרות הכול, הציון 'סנהדרין הקדושה' שביוסיפון מקורו במינוח של תקופתו וסביבתו היהודית. כינוי של מוסד יהודי אחר שאצל יוסיפון הוא בלי ספק תואר-כבוד שבו השתמשו היהודים באותם הימים. יוסיפון מספר על הורדוס הנער, הלומד בישיבה אצל מנחם האסיר, בזה הלשון: 'אירודיס הנער הולך אל החכמים ללמוד ומנחם יושב בישיבת הזקנים החכמים ובחבורת הצדק' (פרק מט, 74-75). בתעודה מימי יוסיפון³³² נקראת הישיבה הירושלמית 'חבורת צדק', וב'רשות לחתן בראשית' למנחם ברבי מכיר מרגנשבורג (המאה

329 עיין מראה הסקמות לפרק לד, 22.

330 עיין A. Blaise, *Dictionnaire latin français des auteurs chrétiens*, 1954.

331 עיין L. Zuntz, *Literaturgeschichte*, p. 86.

332 החעודה שהזכרתי בפירושי למקום הן 'השאלות העתיקות' הקטע פורסם לראשונה על-ידי ש. שכתר, *JQR*, כרך 13 (1901), עמ' 364-365, על השאלות העתיקות עיין עזרא פלישר, 'לצביון השאלות העתיקות' ולבעיית זהות מחברן, *HUCA*, 1967, כרך לח, חלק עברי, עמ' א-כ.

האחת-עשרה), שהיה בן-אחיו של רבינו גרשום מאור הגולה, נאמר: 'וברשות חבורת צדק עדה מאושרה', ומסתבר שאף שם הכוונה לישיבת ירושלים³³¹, אם כן, יוסיפון קורא לישיבה שבה למד הורדוס בשם 'חבורת הצדק', מפני שכך נקראה בימיו הישיבה שבירושלים.

לשם הבהרת הקושי של הפרדה בין רעיונות ומליצות שהם ממוצאה של מסורת ישראל לבין אלה שמקורם בתפיסה נוצרית נביא קטע של יוסיפון מחוך נאום גיבורי יודפת, שכבר הזכרנוהו בסעיף 332¹⁵, בנאום זה אומרים האנשים ליוסף, בין השאר: 'ואייה התורה הקדושה הצפונה בלבבך, הלא אתה כהן ומשוח אשר למדתנו את התורה, איך נוכל לאהוב את אלהינו בכל לכבינו ובכל נפשינו אם לא נמות על בריתו עם עבדיו הנהרגים על שמו. הלא אתה העידותה בנו פעמים רבות לאמר כי כל האיש אשר ימות במלחמה על יי ועל עמו ועל תורתו יהיה בגורל חלק יי ללכת אל האור הגדול לבלתי ראות את החושך המחשיך' (פרק 24, 29). הדברים הללו תלויים בדברי הגסיפוס (ג, 16, עמ' 211-212) רק בקצתם. דברי המחבר על הדרך 'איך נוכל לאהוב את אלהינו בכל לבבינו ובכל נפשינו' מוצאם מלימודו היהודי של המחבר, כי כך אמרו חז"ל (ברכות נד ע"א): 'ואהבת . . . בכל נפשך, אפילו נוטל אח נפשך'³³³; וכן המליצה 'האור הגדול' לשכר הצדיקים בגן-עדן, שמוצאה בישעיה ט, א. והמופיעה אצל יוסיפון במובן זה פעמים הרבה, מוצאה מידיעותיו היהודיות של המחבר³³⁴. לעומת זאת עמדנו כבר (בסעיף 15) על כך, שמקורה של דעתו של יוסיפון 'כי כל האיש אשר ימות במלחמה על יי . . . יהיה בגורל חלק יי, הוא, לפי כל הנראה, השקפתם של הנוצרים שכל מי שיפול במלחמת-קודש יהיה לו חלק במלכות שמים. נוסף על כך כבר ראינו³³⁵, שבשעה שיוסיפון אומר שסופו של הצדיק 'ללכת אל האור הגדול לבלתי ראות את החושך המחשיך', הוא משנה את דברי הגסיפוס מקורו שלפיו על הצדיקים לבזו למוות ולהימלט ממגורי-האדמה ולעוף לגן-עדן. האם השינוי הזה נגרם על-ידי העובדה שיוסיפון הוא יהודי? אמנם נכון, שכבר החכמים יכלו לדבר על 'העולם הזה שכולו לילה' בניגוד 'לעולם הבא שכולו בוקר'³³⁶, אולם דברי יוסיפון על מות הצדיקים, ההולכים 'אל האור הגדול לבלתי ראות את החושך המחשיך', יש להם גם טעם נוצרי מובהק. וכך אומר מחבר הכרוניקון מסאלרנו, בן-זמנו ובן-ארצו של יוסיפון, על מותו של כישוף חסיד אחד: 'קראו לו רחמי האל והוא עזב את חושך העולם והשיג אור-עולמים'³³⁷. בוודאי שתמצא מליצות רבות כאלה

331 בדומה לחפילה 'יקום פורקן, גם ברשות לחתן בראשית' למנחם כרכי מכיר משתקפת מעין גיאוגרפיה אידיאלית של המוסדות היהודיים: גאוני יעקב, כליל הד נשיא, יושבי על מדין, ראשי ישיבות, ראשי גולה, חבורת צדק, מסתבר אפוא שהכינוי האחרון, כמו בשאר המקורות וביניהן כיוסיפון, מציין גם כאן את הישיבה שבירושלים.

332 עיין לעיל, הערה 294, ושם גם הטכסט הלאטיני של המקור.

333 עיין יצחק בער במאמרו, המובא לעיל, הערה 42, עמ' 143.

334 עיין הערה לפרק סה, 26.

335 עיין לעיל, הערה 294.

336 מכילתא דרבי ישמעאל, מסכתא דריה בשלח, פרשה ו, הוצ' הורוביץ-רבין, עמ' 115.

337 *Chronicon Salernitanum*, ed. Ulla Westerberg, cap. 99, p. 101: cum divina pietas vocavit, 337

בכתבי הנוצרים של ימי הביניים, המעידות על ערגתם להשתחרר במוחם מחושך העולם ולהגיע לאור עולמים. דברי יוסיפון על 'החושך המחשיך' ועל 'האור הגדול', אף כי ניתן להסביר אותם כיהודיים, מקורם הישר או העקיף היא מליצה נוצרית. ועוד זאת יש לדעת: המוטיבים הדתיים המופיעים כקטע של יוסיפון שהבאנו זכו להסכמתו של יוסיפון ואף מצאו חן בעיניו, אך שאלה היא, האם הם אופייניים לאישיותו? על כך נדון בהמשך.

כבר הוכרנו את העובדה המוזרה, שהשכלתו הלאטינית של יוסיפון עלתה על ידיעותיו שבתחום היהדות: הוא לא נמנה בין תלמידי-חכמים של דורו. או, בלשון אחר, הוא לא היה 'אישיות רבנית', ידיעותיו במקרא עלו לאין שיעור על מה שידע מן התלמוד והמדרשים, ועוד נראה שבקריאת המקרא נעזר האיש בחרגומו הלאטיני. אין צריך לומר שמחבר יוסיפון מכיר את הלוח היהודי, לפיו היה חג מעניין לראות, איך השתמש בידיעותיו הבסיסיות האלה, כדי לעורר רושם של אובייקטיביות של היסטוריון חוזר יוסיפון על דברי מקורותיו, המסבירים לקורא הנכרי, מה זה שנת השמיטה, ואומר: 'ויהי בימים ההם ותבוא שנת השבע היא שנת החג אשר יחוגו בה היהודים וישמרו שנה הזאת כיום השביעי' (פרק כו, 41-42). אפילו הביטוי 'שנת החג' הוא תרגום בלתי-מוצלח של *feriatus annus* (שנת חופשה) שבהגסיפוס א. 1, 17¹¹. גם הגדרתו 'אובייקטיבית' של חג הסוכות שבפרק לא, 18-19, מבוססת על מקורותיו של יוסיפון: 'ויהי ביום ההוא חג הסוכות אשר הוא חוק ליהודים לקבל בכבוד ולהלל את יי בארבעת מיני עצים'. המחבר מסתמך כאן על דברי הגסיפוס (א, 5) ומרחיב אותם בפרטים נוספים. תיאור זה של חג הסוכות שלפניו השפיע בתוכנו ובלשונו על הגדרת הסוכות שבפרק כח, 12-13, שם אומר יוסיפון: 'ויהי בימים ההם ויבא חג הסוכות אשר הוא חוק לעם יי להעלות עולות ולהקריב קרבנות ולזבוח וזבחים ולהלל את שם יי בארבעת מיני עצים'. מעניין שכאן חסרה כל הגדרה 'אובייקטיבית' במקורותיו של יוסיפון: גם מאלף שקטע מאוחר יותר השפיע, במקרה שלפניו, על דבריו הקודמים של יוסיפון, ועוד נראה שיוסיפון לא כתב את הספר כסדרו. המקום השלישי, שבו מדבר יוסיפון באופן 'אובייקטיבי' על חג הסוכות (פרק לג, 3-4) תלוי במקורו, קדמוניות יג, 372.

ובאשר למועדים אחרים מעניין הדבר, שיוסיפון משער שיוחנן הורקנוס שמע בת-קול דווקא ביום הכיפורים (פרק כט, 31 וכו', ועיין ההערה שם), והשערה דומה הובעה גם במחקר החדש. נסיונו היהודי של המחבר גרם לכך שהוא ניסה לתקן תאריך שמצא במקורו. בקדמוניות יד, 66, כותב יוסיפוס שפומפיוס כבש את ירושלים *tertio mense jejuniorum* (בחדש השלישי של המצור, ביום הצום). יוסיפון סבור היה שהמדובר בחדש השלישי של השנה, אך יום הצום, הוא שבעה-עשר בתמוז, הריהו כחדש הרביעי של השנה! לכן בא המחבר ותיקן את השגיאה, שנפלה, לדעתו, במקורו וכתב (פרק לו, 129): 'ויהי החדש ההוא

atque tenebras reliquit mundi et perpetuam lucem adeptus est. דוגמה אחת מקריית תראה, כמה היו מליצות כאלה נפוצות בין הנוצרים: בכרוניקה רוסית אחת מסופר, איך בשנת 1147 נרצח כקיוב נסיך רוסי אחד, וזה אומר לפני מותו: אלהים, חן לי לעבור אל האור כן העולם החשוך, הנהבל והחולף' (עיין התיבאר, המובא לעיל, הערה 177, עמ' 107).

338 למלה *feriatus* יש, כבר החל מאוגוסטנוס, גם מובן 'השייך לחג'.

חודש רביעי'. כאן תיקן אפוא המחבר את מקורו לפי סברתו היהודית. במקרה אחר הוא פונה עורף למסורת היהודית הכללית ומגיע, על-סמך מקורותיו הלאטיניים והיהודיים, למסקנה מפתיעה. הוא כותב: 'ויפתחו ביה חודש הקדשים בחודש החמישי בעשור לחודש, הוא היום אשר נפתח בימי הכשדים' (פרק פז, 13-15). יוסיפון הולך כאן בעקבותיו של הגסיפוס (ה, 42, 5, עמ' 389), שם נאמר³³⁹ שהבית עלה בלהבות בו ביום שבו נשרף פעם הבית על-ידי הבבלים, וזה היה עשרה לחודש לוי אשר כבר אז נמנה בין ימי האבל. יוסיפון מפרש נכונה, מתוך ידיעותיו היהודיות, את החודש לוי כ'חודש החמישי', הוא חודש אב. דברו על 'עשור לחודש', ולא על תשעה באב. מקבל יוסיפון את קביעתו של מקורו הלועזי, וכן הוא מקבל את קביעתו של מקור זה שאכן זה 'הוא היום אשר נפתח (הבית) בימי הכשדים'. ברם קבלת התאריך הזה אינו פרי בורותו של מחבר יוסיפון — שכמובן ידע, מה זה תשעה באב — אלא תוצאה של שיקול-דעת של חוקר. לא במקרה בחר יוסיפון בלשון 'בחודש החמישי בעשור לחודש' כציון תאריך חורבן הבית הראשון והבית השני: אלה הם דברי ספר ירמיה נב, יב, על חורבן הבית הראשון. בפסוק מקראי זה מצא יוסיפון אישור לנאמנותו של הגסיפוס מקורו, שחשב שהם דברי יוסיפוס עצמו שהיה עד לחורבן בית שני. על-ידי האמור בספר ירמיה על חורבן בית ראשון נתאשרו לדעתו דברי הגסיפוס, שהיה כאן, כפי שאנו יודעים, תלוי בספר מלחמות של יוסיפוס (ו, 250) שהן הבית הראשון והן הבית השני נחרבו בעשרה בחודש ולא בתשעה בו, כפי שטוענת המסורת היהודית הרגילה. האם הכיר המחבר את דברי רבי יוחנן במסכת תענית כט ע"א, שאמר: 'אלמלי הייתי באותו הדור לא קבעתיו אלא בעשירי, מפני שרובו של היכל בו נשרף?' אם הכירם, לא קיבלם, כי הוא מספר שבחודש החמישי בעשור לחודש היתה שריפת בית-המקדש, והכוונה לשריפת בית-המקדש כולו, כי ביום קודם לכך הציחו הרומיים רק 'שער אחד משערי ההיכל' (פרק פז, 1-2) וטיטוס מנע אז את הרומיים מלהמשיך בהרס. ברור שבהחלטתו של מחבר יוסיפון לקבוע את תאריך חורבן בית-המקדש בהתאם למקורו ומתוך שיקוליו כהיסטוריון ובניגוד למסורת היהודית ישנה העזה גדולה, המעידה על עצמאות רוחנית נדירה. וגם מובן שמחבר נוסח ב של יוסיפון תיקן את הכתוב וגרס 'בחודש החמישי בתשעה לחודש' — מבלי לשים לב שבכך הוא סותר פסוק מספר ירמיה. אין צריך לומר שתיקון זה עבר גם לנוסח ג, הוא הנוסח הארוך של יוסיפון (עיין הוצאת הומינר, עמ' שפה, וכן עיין הוצאת מאנטובה, עמ' תקכ"ה). על עצמאותו של מחבר יוסיפון ביחס למסורת היהודית מעידה גם העובדה, שבספרו על חנוכה הבית בידי יהודה המכבי אין הוא מזכיר את נס פך השמן (שבת כא ע"א) אלא הולך בעקבותיו של מקורו, הוא ספר חשמונאים ב', ג (פרק יח, 32-33, ועי' ההערה (שם)).

איננו יודעים, כמה תלמוד ומדרשים למד מחבר יוסיפון בימי נעוריו 'בישיבת הזקנים

Heg. V, 42, 5 (p. 389): illum esse diem excidiale, quia ipso die quondam Babylonis 339 ingruentibus templum fuerat incensum, qui erat decimus dies Loi mensis, quem iam dudum inter funestos adnumerabant. דברי הגסיפוס מבוססים על ספר המלחמות ליוסיפוס (ו, 250). על תאריך חורבן הבית אצל יוסיפוס ובשאר המקורות עיין Flavius Josephus, *De bello Judaico*, ed. O. Michel et O. Bauernfeind. Bd. II, 2, München, 1969, p. 175

החכמים' (פרק מט, 74-75) וכמה שכת. על הכרעה בנידון זה מקשה העובדה. כפי שכבר ראינו, שאף במקום שיש לו ידיעות כאלה הוא מעדיף את מקורותיו היהודיים האחרים. שהכיר אותם בתרגום לאטיני, על המסורת התלמודית. מספרו נראה שלשם הכנת הספר רכש לו ידיעות מן הספרות התלמודית בסוגיות היסטוריות וגיאוגרפיות. אי אפשר לדעת אם הגיע לידיעות אלה מתוך לימוד עצמי או בעזרת אחרים. הוא ידע מתי חיו הלל ושמאי, ועל כן היה יכול לזהות את Pollio הפרושי ותלמידו Samaeus שבמקורו (קדמ' טו, 3) עם הלל ושמאי ולהוציא מדברי מקורו את המסקנה, ששמאי היה תלמידו של 'הלל הזקן' (פרק מד, 2, וכן פרק לט, 53). מעניינים ביותר, הן בדבר יחסו אל המסורת היהודית הפנימית והן בדבר חושו ההיסטורי של יוסיפון, הם דבריו על מותו של חוני המעגל. הוא זיהה בצדק את Onias שבמקורו (קדמ' יד, 22) עם חוני ואומר עליו (פרק לה, 94) שהיה 'איש צדיק ואהוב לאלוהיו (במקורו vir iustus deoque amabilis)'. אך מיד מוסיף הערה, הלקוחה מעולמו היהודי, שבו חי המחבר: הוא אומר על חוני 'אשר בוחן ונמצא שלם', זוהי מליצה על עמידה בניסיון בשעת השמד³⁴⁰. המופיעה אצלו גם במקומות אחרים (עיין הערות לפרק יב, 13, ולפרק כד, 35) ובוודאי למד אותה המחבר מסביבתו היהודית: כאן רומזת, לפי כל הנראה, המליצה למות קדושים של חוני. מיד אחר כך מספר יוסיפון (שורות 95-98) לפי מקורו, כי חוני היה קודם מתפלל על גשם 'בהיות בצורת כארץ יהודה'. מעניין שבדברי יוסיפון כאן אין להכיר השפעה של ההקבלות התלמודיות המפורסמות שהמחבר הכיר, כפי שמלמד השם 'חוני'. לכסוף מספר המחבר על נסיבות מותו של חוני. ברם, קיים פרט חשוב מאוד בכל הסיפור על חוני אצל יוסיפון שטרם הזכרנוהו. לפי הנוסח היווני של קדמוניות יד, 22, הסתתר אז חוני מפני סכנת מלחמת האזרחים, 'משום שראה שהמהומה עומדת בתוקפה', אולם התרגום הלאטיני, שהיה לעיני מחבר יוסיפון, אינו ברור בנקודה זו. המחבר העברי אומר שחוני 'היה מסתתר בתוך עם יהודה'... ויהי ביום המלחמה וימצאו את חוני חבוי במחנה יהודה, ויוליכוהו לפני ראשי היהודים' (פרק לה, 93-100). אם כן, יוסיפון הניח שחוני היה צדיק נחבא, כמו בן־בתו חנן הנחבא, ונראה שתחושתו ההיסטורית של המחבר היא הנכונה.

340 עיקר המליצה נמצא כבר באבות דרכי נתן פרק לג, נוסח א (הוצ' שעכטער, עמ' 95), שם מדובר על עשרה נסיונות שנתנסה אברהם אבינו ובכולם נמצא שלם. ב'ספר המעשיות' שהוציא מ. גסטר, ליפסיה תרפ"ד, עמ' 115-116, במעשיה 161, בה מדובר על נסיונו של רבי חנינא בן דוסא, אומר לו בסוף קול: 'חנינה, חזור כן, חזור כן, כבר נתנסית ונמצאתה שלם'. לדברי המהדיר (מכוא. עמ' 39), כתיב־היר, שבו נמצאת המעשיה, הוא מן המאה השתי־עשרה או השלוש־עשרה, אם לא קדום יותר. בעניין ראשית המליצה — 'אשר בוחן' במובן של קידוש ה' יש להוסיף את הלשון שבדברי הימים של משה רבנו: לפי נוסח ירחמאל (עיין לעיל הערה 9) סעיף יא לפי הוצאת א. שזאן עמ' 111 (עיין למטה הערה 435): 'ואם בחרב תאמר להשמדים, הלא יצחק בוחן בה יוחן איל תחתיו'. בהערות לפרק יד, 27 עמרנו על כך שהמליצה 'להשלים נפש' אין לה בהכרח משמעות של קידוש השם, אלא מובנה המקורי — גם אצל יוסיפון — 'למות' סתם. ואולי העדות הקדומה ביותר למליצה זו נמצאת בפיוט, הפותח במלים 'אשר אימתך' והנאמר על־ידי האשכנזים, במסוף של יום הכיפורים. צונץ וברתי חשבו אוהו לקלירי ואילו זולאי בפייטי ניני מייחסו ליניי. ר. גולדשמיט, מחזור לימים הנוראים, כ, יום כפור, ירושלים, תש"ל, עמ' 374, אינו בטוח בכך. דעתי — וכן דעתו של עזרא פליישר (בשיחה פרטית) — היא, שהפיוט קודם ליניי, הפייטן קורא לבני־אדם בני־חמחה: 'משלימי נפש, מפריחי רוח ומעיפי חיה' וכו'.

הד של מדרש מאוחר תמצא בדברי יוסיפון על ראשית מרד החשמונאים. שם (פרק טו, 3-4) מצווה אנטיוכוס את פיליפוס: 'וכל אשר יזכיר שמו יהודי תהרגוהו, וכל אשר יאות להיות מעמנו ויזכיר שמו יון, חייהו'. לשונו זה של מחבר יוסיפון קשור קשר ספרותי ב'מדרש לחנוכה', המודפס אצל 'עלינעק'³⁴. שם (עמ' 134) כתוב, שהיוונים 'אמרו שכל מי שיוזכר שמו של הק' ידקר בחרב'. מתקבל על הדעת שיוסיפון הכיר לשון זה לא מן המדרש עצמו, אלא מאחד הפיוטים לחנוכה, המבוססים על מדרש זה³⁴. יוסיפון שינה את לשון מקורו מתוך נימה לאומית מובהקת.

ברור שיוסיפון הכיר דברים מסוימים מן המדרש ומן התלמוד והשתמש בהם בקדמוניות איטליה (פרק ב) בקשר לצפן בן אליפו לא ברור, באיזו מידה למד ממקורותיו הלועזיים ובאיזו מידה אפשר גם שהשתמש במדרשים עבריים מאוחרים. ואולי הוא הדין גם באשר למסופר על המן ששנא את מרדכי, משום שהמן היה עמלקי ומרדכי היה 'מן הפרתמים אשר לבנימין' אשר נצחו את עמלק בימי שאול (פרק ט, 4-10). גם כאן אין לדחות את האפשרות שיוסיפון יכול היה למצוא מוטיבציה זו גם בספר לועזי. את הסיפור על ביקורו של אלכסנדרוס מקדון בירושלים מספר אמנם יוסיפון על סמך יוסיפוס (קדמוניות, ספר יא), אך במקום אחד (פרק י, 29-30) ניכרת בבירור בסגנון הדברים השפעת ההקבלה שביומא סט ע"א (עיין ההערה למקום). וכן מספר אמנם יוסיפון (פרק ל, 1-24) על הריב שפרץ בין יוחנן הורקנוס והפרושים על סמך קדמוניות, ספר יג, אך הוא הכיר שהסיפור דומה למה שמסופר במסכת קידושין, סו ע"א, על המעשה 'בינאי המלך' ובהרצאת דבריו הושפע גם מן הסיפור הוה שבתלמוד. זאת אפשר לראות כבר מהתחלת הסיפור שאצל יוסיפון, שם (פרק ל, 3) מדובר על 'חכמי ישראל המה הפרושים', ובסיפור שבמסכת קידושין נקראים הפרושים גם 'חכמי ישראל'. ברם, בעיקרו של דבר יוסיפון הולך בעקבות יוסיפוס מקורו. כמו יוסיפוס הוא מדבר (שורה 10) על 'אחד מן הפרושים ושמו אלעזר', ואילו לפי מסכת קידושין היה אלעזר ממתנגדי הפרושים. בסוף הסיפור אומר יוסיפון (שורות 23-24) שיוחנן הורקנוס 'נעשה צדוקי'. דבר זה נאמר במפורש במסכת ברכות כט ע"א: 'יוחנן כ"ג שימש בכהונה גדולה שמונים שנה ולבסוף נעשה צדוקי'. כאמור, הסיפור שבקידושין מסופר על ינאי המלך, ויוסיפוס, ובעקבותיו יוסיפון, מספר אותו על יוחנן הורקנוס. יוסיפון ראה כנראה דברי מסכת ברכות, לפיהם נעשה יוחנן הורקנוס לבסוף צדוקי, הצדקה לזיהוי של המסופר אצל יוסיפוס עם הסיפור שבמסכת קידושין, ועל כן רמז בסוף סיפורו הוא לדברי מסכת ברכות, לפיה 'נעשה צדוקי' יוחנן הורקנוס דיוקא. לפעמים מבליע יוסיפון את הרמז למקורו

341 ביח המדרש, חדר א, עמ' 132-136, ועיין שם במבוא, עמ' XIII-XIV.

342 הכוונה לפיוט לחנוכה, הדומה לפיוטים שהגיעו לידינו. מלים דומות לאלה שביוסיפון, שמקורן ב'מדרש לחנוכה' הנ"ל, תמצא בפיוט של שלמה הכבלי ('אין צור חלין') המודפס לאחרונה ב'פיוטי שלמה הכבלי' (הוציא עזרא פליישר, ירושלים, תשל"ג). עמ' 244 (ועיין גם סידור עבודת ישראל, עמ' 641-642). שלמה הכבלי אומר שם: 'כל מזכיר ידוקי'. הפייטן הזה חי באיטליה הצפונית, בימיו של יוסיפון ממש. גם היוצר לשבת שנייה של חנוכה לרבי מתחם ברבי מכיר ועבודת ישראל, עמ' 643 (גורס: 'וד מלך עז פנים משישק וששך... ואמר הם כי לא להזכיר בשם ה' מה שנוגע ליוצר לשבת ראשונה של חנוכה לרבי יוסף בר שלמה ועבודת ישראל, עמ' 637-640 וזיקתו ליוסיפון, עיין לעיל, הערה 184).

התלמודי. כך הוא מוסר, לפי יוסיפוס, נאום של אנטיגונוס החשמונאי נגד הורדוס, שבו הוא אומר בין השאר: 'ונאה לזרעם (של כהנים) למלוך ולא נאה למלוך לאירודים עבד ביתינו, כאשר אין הוא כולו מזרע יהודה... (פרק מג, 147-149). הביטוי 'עבד ביתינו' בא כאן במקום המלה *privatus* (הדיוט) שבקדמוניות יד, 403, אך מקורו בתלמוד: לפי בבא בתרא, ג ע"ב, הורדוס היה 'עבדא דבית חשמונאי', ועל כן קורא לו ביוסיפון אנטיגונוס החשמונאי 'עבד ביתינו'.

אולי מותר ללמוד על-סמך הדוגמאות שהבאנו על שיטתו של יוסיפון ביחסו לחומר התלמודי הידוע לו. ייתכן שהיתה לו השכלה תלמודית גדולה יותר משזו נראה מתוך הכתוב בספרו, אך תלמיד-חכמים ממש בוודאי לא היה. מבחינתו כהיסטוריון לא הרגיש שעליו להיות כפוף למה שידע מן הספרות התלמודית והעדיף עליה את יוסיפוס ואת המקורות היהודיים האחרים שהכיר בתרגומם הלאטיני. ראינו שאפילו בעניין חאריך חורבן הכית דחה את המסורת היהודית והעדיף עליה את עדותו של יוסיפוס ושיקולו כהיסטוריון. את החומר התלמודי קיבל במידה שעשוי היה לסייע לעבודתו כהיסטוריון וכסופר. בסעיף הקודם כבר עמדנו על כך שיוסיפון מזהה תמיד את העיר *Tarichaea* שבגליל עם טירייה, מקום שהכיר מן הספרות התלמודית מתוך לימוד עצמי או מתוך אינפורמציה שקיבל מאחר.

נביא עוד דוגמה המראה, איך יוסיפון השתמש במה שראה בסביבתו ובמה שידע כיהודי לשם פירוש הכתובים שבמקורותיו, בהגסיפוס (א, 41, 11), מקורו של יוסיפון, מסופר על ניסיון להרוג את הורדוס: על האיש המגלח את זקנו של הורדוס היה לתקוע את התער בגרנו של המלך. יוסיפון מרחיב את הסיפור, 'כי זה תירו נתן עיצה לאיש אשר לו חוק לגלח זקן (של הורדוס) ויאמר לו לאמר: בגלחך את זקן המלך בתער חדה, בהעברך התער בשערות המלך אשר תחת זקנו, גרור התער חדה בגרנו והמיתיה' (פרק נב, 42-45). הורדוס ההיסטורי, כשאר שליטי זמנו, היה לפי כל הנראה מגולח, אך לדעתו של יוסיפון הורדוס היה בעל זקן, לא רק כיהודי, אלא כאיש; הגבר במלכות ביזאנטיון היה מזוקן³⁴³, כי הזקן הוא אשר הכדיל בין הגבר לבין הסריסים הרבים³⁴⁴. מלבד זה מניח יוסיפון שספרו של הורדוס רק העביר 'התער בשערות המלך אשר תחת זקנו', כלומר שהמלך הורדוס שמר על דיני הגילוח, שלפיהם מותר לגלח בתער רק את השערות שמתחת הזקן.

מלכות ביזאנטיון היתה מלכות נוצרית, ומובן שהמלכות גם גזרה גזירות של שמד. שתי הגזירות, זו של המלך באסיליוס בשנת 4/873 וזו של רומאנוס (הודח בשנת 944), פגעו קשה

343 עיין 47-8, L. Brehier, *La civilisation byzantine*, Paris, 1950, pp. 47-8. בנידון זה מעניין מה שיוסיפון מספר על תועבות אנשי יוחנן: 'וגם מקצת העם מגלחים זקנם ומגדלים שער ראשיהם ולבושים כגדי הנשים להיות בחקוקתיהם למען הנאף' (פרק עא, 53-55). גילוח הזקן חסר במקור.

344 יוסיפון (פרק נא, 158-159) מספר שבין המתנות לארכילאוס מלך כפתור נתן לו הורדוס 'אח סריסים יפים ואח פילגש אחת יפה תואר ויפת מראה אשר שמה פניכיס'. במקור (הג' א, 41) לא נאמר דבר על יופיה של *Pannychis* הפילגש, ועל הסריסים נאמר שהיו 'סריסים נבחרים' (*electi quoque eunuchi*). בשירת-עלילה ביזאנטית ושמה *Digenes Akrites* (הוצ' J. Mavrogordato, אוקספורד, 1956, עמ' 130), שנחבר במאה שנה אחרי יוסיפון, נמנים בין המתנות שקיבל הגיבור לכבוד נישואיו, 'עשרה סריסים צעירים יפים, כעלי שיער נאה, לבושי בגד פרסי מכשי, ושרווליהם יפים על-יד צוואריהם'.

באותו החבל של איטליה הדרומית אשר היה תחת שלטון ישיר של הביזאנטים³⁴⁵. ברם, אין להניח שגזירות אלו פגעו גם באותם החלקים של דרום-איטליה שהיו עצמאיים-למחצה או שהיו בלתי-חלויים למעשה במלכות ביזאנטיון³⁴⁶. נראה שאף-על-פי שמחבר יוסיפון מזהה את מלכות רומי עם מלכות ביזאנטיון של ימיו ואף-על-פי שעולמו היה ספוג השפעה ביזאנטית, לא היה נתין ישיר של מלכות זו, וחזן לזה, אחרי הדחת המלך רומאנוס פסקו הגזירות אפילו במלכות ביזאנטיון עצמה. ועל כן מסתבר שיוסיפון לא היה עד-ראייה של שמד. עוד נראה שיוסיפון איננו שייך לסוג הספרות ה'מארטיריולוגית' היהודית, אם כי מה שמסופר בו על קידוש השם בימי בית שני השפיע השפעה חזקה על ספרות הגזירות של ימי-הביניים. אף-על-פי-כן יש ביוסיפון הדים לגזירות שעברו על יהודי ארצו. כבר הכרנו אצלו את המליצה 'אשר בחזן ונמצא שלם', המתארת עמידה אמיצה בשעת השמד. גזירות גאיוס קיסר (פרק נח, 10-40) מסופרות אצלו לפי מתכונת הגזירות של ימי-הביניים. מאלפים בייחוד אצלו הם דברי פילון אל היהודים 'אשר תיכוהו בחצר גיוס בחזן לאמר: לא תיטיבו לבבכם היום, כי עת צרה היא, כי קצף גיוס מאד, אבל יש רפואה לדבר ועזרה; בואו ונשוב לעזרה הישנה הראשונה לעזרת אבותינו אל יי אלהינו ונקדש צום ונקרא עצרה בארץ אויבינו. ויקדשו היהודים צום בארץ רומא ויקראו עצרה שלשת ימים, ויקראו אל יי אלהי אבותם ויענם יי בצום ובתפילה' (פרק נח, 26-31). אם איני טועה, יוסיפון הוא העד הראשון לשימוש המליצה 'עזרה הישנה, עזרת אבותינו' כביטוי של רגש דחי בשעת הגזירות ולמנהג לצום צום של שלושה ימים רצופים בשעת השמד (עיי' ההערות לפרק נח, שורות 28, 30). הד של נוהג אחר בשעת גזירות ימי-הביניים תמצא בסיפור מעשה אליודורוס שביוסיפון: 'ותהום כל העיר ותהי בכיה רבה וצעקה מרה וגדולה מאד . . . והזקנים והזקנות והשרים והשרות הוכפשו באפר ועינו בצום נפשם וימנעו לחם מן הילדים וגם החלב מנעו מן היונקים . . . וגם הבתולות היושבות בבית אבותם פנימה פורשות ידיהם השמימה בעד חלון בתיהם ותצעקנה אל יי' (פרק יא, 21-25). נוהג זה שבצום בשעת גזירות אינו נמצא במקורו של יוסיפון, אך כך נהגו אחר-כך בני אשכנז בגזירות תתנ"ו: 'ויהי כאשר קיימו על נפשם לצום שלושה ימים, לילה ויום, גם בחור ובתולה עולל ויונק עם איש שיבה, ודבק לשונם אל חיכם בצמא, ותינוקות לא ינקו שדי אמם עד השחטם'³⁴⁷. בקטע זה נזכר עוד נוהג של שעת הגזירות: הבתולות היושבות בבית אבותם ומבקשות עזרה מאת ה' בעד חלון בתיהן. לאותו נוהג רומז יוסיפון בתפילתה של אסתר, השואלת את רחמי ה' 'מחלון לחלון בבית המלך אחשורוש' (פרק ט, 63). ושוב, סיפורי גזירות תתנ"ו מוכיחות שלפנינו, בשני המקומות הללו, אין תיאור פיוטי גרידא, אלא מציאות ריאלית בסביבתו של מחבר יוסיפון בשעת גזירות: בגזירות תתנ"ו 'הבתולות וכלות וחתנים הביטו בעד החלונות וצעקו בקול גדול ואמרו: הביטה וראה אלהינו . . .'³⁴⁸.

345 עיי' עתה בספרו של A. Sharf שהובא לעיל, הערה 183. עמ' 82-105.

346 מעניין שכתוך *Chronicon Salernitanum* (עיי' לעיל, הערה 267), המספר על חולדות הדוכסיות ממצא לאנאבארדי שבדרום-איטליה, בייחוד על הדוכסות סאלרנו ובניניסו. של אותם הימים, היהודים מאותם

הימים אינם נזכרים כלל

347 ספר גזירות אשכנז וצרפת, הוצ' א.מ. הברמן, תש"ו, עמ' מז.

348 שם, עמ' קא.

במקום אחר אצל יוסיפון מצאתי מנהג יהודי שלא מצאתי לו אח. יוסיפון מספר על יהודה המכבי: 'וישב יהודה ירושלם ימים שלשה לפני חג השבועות' (פרק כב, 44–45). במקור (חשמונאים ב יב, לא) רק כתוב שאנשי יהודה באו לירושלים זמן-מה לפני חג השבועות (die sollempni septimanarum instante)³⁴⁹. לפי יוסיפון חזר יהודה לירושלים לפני שלושת ימי הגבלה (שמות יט, יב). יש להניח שבסביבתו של מחבר יוסיפון נהגו היהודים באותו מועד להטיל על עצמם איסורים מסוימים שלא איפשרו להם להיות מחוץ לבית, אך אין לנו ידיעה על נוהג זה בשום מקור אחר. ידיעה משמעותית יותר נמצאת ביוסיפון בתפילת אסתר, שם (פרק ט, 53–54) נקראים היהודים 'מהלליך ומייחדי שמך ערב ובקר תמיד'. זוהי הלשון של הקדושה של מוסף. וכך נמצא בנוסח התפילה האיטלקי: 'ממקומו הוא יפן לעמו המיוחדים את שמו ערב ובקר תמיד בכל יום פעמים באהבה'³⁵⁰, ובדומה לכך בנוסח אשכנז וספרד. בשאר נוסחי התפילה אין מלים אלה, גם לא בנוסח רומניאה, הוא הנוסח הביזנטי³⁵¹. אם כן, מסתבר שמחבר יוסיפון לא התפלל לפי נוסח הביזנטי, אלא לפי הנוסח האיטלקי, דבר המתאים להשתייכותו לתחום התרבות הלאטינית ולא היוונית שבאיטליה הדרומית.

18. משלח-ידו של מחבר יוסיפון

מה היה משלח-ידו של מחבר יוסיפון? כאמור, לא היה מן-הסתם רב בישראל; הוא היה, אם מותר לומר, איש חילוני, אך האופק הרחב שלו המעיד על אינטליגנציה גבוהה מאוד. שליטתו בשפה העברית וידיעותיו במקרא והשכלתו הלאטינית המצוינת שעלתה על ידיעותיו בחלמוד, כל אלה מקרבים אל הדעת את הסברה שמקצועו של מחבר יוסיפון היה רפואה. הרפואה הייתה מקצועם של רבים מחכמי ישראל של אותם הימים, כגון שבחאי דונולו, שבחיכורו עיין יוסיפון כמה שנים אחרי שנתחבר ובו השתמש דווקא בקטע העוסק באנאטומיה (עיין לעיל, סעיף 14). ביוסיפון עצמו יש כמה סימנים המעידים שהמחבר התעניין בענייני רפואה ומחזקים את ההנחה, הסבירה כשלעצמה, שמחבר יוסיפון היה רופא במקצועו. יוסיפון מספר, איך הסיתה קליאופאטרה את אנטוניאוס 'להרוג את מלך יהודה ואח מלך ערב לתת ארצם ושללם לה, וכדבר הזה שם על לבו אנטוניאוס וישב מעט דעתו אליו כאשר ישוב דעת המשוגע אליו בהתרפאו מחוליו', ולא שמע לעצת קליאופטרה בדבר הורדוס (פרק מו, 6–9)³⁵². במקום אחר (פרק נא, 145–147) הוא מספר, איך ארכילאוס מלך כפתור הצליח לשכך את חמת הורדוס נגד משפחתו, ושם בפי הורדוס את הדברים הבאים,

349 בסיפור המקביל שבספר חשמונאים א (ה, נג–נד) ובקדמוניות ליוסיפוס (יב, 349) לא נזכר חג השבועות כלל.

350 עיין גם I. Elbogen, *Der jüdische Gottesdienst*, Hildesheim, 1962, p. 65. ובתרגום העברי של הספר — ושמו 'התפילה בישראל', חל-אביב, חשל"ב, עמ' 50–51.

351 את המלים הללו לא תמצא בנוסח רומניאה ולא בנוסח פרס ולא בנוסח ארץ-ישראל. בנוסח תימן ובנוסח ארם-צובה נאמרת במוסף הקדושה של שחרית, בנוסח של סעדיה גאון (עמ' קבא) נמצא רק: 'פעמים באהבה ואומרים' — הד למליצה שבה אנו דנים נמצא בבראשית רבא, פרשה כ (הוצ' תיאודור אלבק, עמ' 191): 'אנו מקוים לישועתו של הקב"ה ומיחדים שמו של הקב"ה שני פעמים בכל יום ואומרים שמע ישראל' וכו'.

352 נקודת-מוצא של דברי יוסיפון הם דברי הגסיפוס (א, 32, 2). שם נאמר שאנטוניוס היה אמנם שיכור מתאוותו וכאילו בשינה עמוקה, אך בעניין זה חזרה אליו ידיעה צלולה (in hac tamen parte resipuit).

שאינם נמצאים במקורותיו: 'ויאמר המלך: מעתה אשר באתה אלינו כאשר יבוא הרופא אל החולה וירפאהו מחוליו, כן אתה ריפאתה ושככת חמה אשר היה בלבי על בניי'. לפנינו שתי השוואות, מאותן השוואות החביבות על המחבר. כרם שני מקומות אחרים שבספר מצביעים על התעניינותו הרפואית הספציפית של יוסיפון. פעם (פרק פב, 42-47) מספר יוסיפון על-סמך הגסיפוס (ה, 24, 2, עמ' 356), על עזרתו של טיטוס לאלה אשר נמלטו מירושלים הנצורה והרעבה. רבים מאלה לא יכלו לסבול את האוכל, ועל כן מתו. 'וירא טיטוס כי ימותו העם באוכלם הלחם, כי מרוב ימים לא אכלו לחם, ויאמר אל יוסף: מה אעשה לעמך אשר הם מתים באוכלם אח הלחם? ויענהו יוסף לאמר: כן ראיתי כאשר יצום האדם ימים שלשה או ארבעה ויבא לו עת האוכל, יאכילוהו תחילה חלב או סולת, אולי יחזיק המיעים ויתפוש כח ואז יאכל הלחם. ויצו טיטוס ויעשו כן ויחיו רבים מן העם ורבים מתו בהילוך מעים', דברי יוסיפון אמנם מבוססים על הגסיפוס מקורו (עמ' 256-257), אך המחבר משנה את דברי מקורו בצורה אופיינית. המחבר הופך את הערתו הרפואית של מקורו על כך, איך נוהגים להאכיל אנשים שיומיים לא אכלו, לשאילת טיטוס ועצתו הרפואית של יוסף בן גוריון, ומוסיף על הזכרת החלב שבמקורו גם את הסולת. אין ספק שצורת העיבוד כאן מצביעה על התעניינותו של מחבר יוסיפון בתחום הרפואה.

חשוב יותר ובעל משקל רב יותר הוא מקום אחר שביוסיפון. כידוע, מת אריסטובולוס המלך החולה בעקבות ההתרגשות מהירצחו של אנטיגונוס אחיו. אז התחיל המלך להקיא דם; אחד ממשרתי המלך הוציא את הדם מן החדר, אך בדרך מעדה רגלו והדם נשפך במקרה במקום שבו נהרג אחיו. דבר זה נראה למלך החולה כאות מן השמים ומתוך צערו מת. יוסיפון חוזר על כל הסיפור הדראמאטי הזה על סמך מקורו, אך מוסיף על סיפורו את הפרטים הרפואיים הבאים: 'ויהי אחרי כן, ויוגד לאריסטובולוס כי נהרג אחיו... ויבך ויצעק צעקה גדולה ומרה עד מאד ויך את חזיהו בשני אגרופיו וישמט את עצמו לארץ, ותשבר הריאה אשר בקרבו ויפתחו מקורי הדם אשר בחזיהו, ויואל המלך להקיא דם בפיו. ויהי בהקיא דם מיום ליום על אגן הזהב, ויתן לנער את האגן לישא את הדם לרופאים אשר למלך... ' (פרק לא, 60-64).

המחבר מוסיף אפוא על דברי מקורו שני פרטים רפואיים מאלפים מאוד. לפי המקורות התחיל המלך להקיא דם מתוך התרגשות. ואילו יוסיפון מסביר את ההקאה כתוצאה מתאונה מיכאנית: מרוב צערו היכה המלך 'את חזיהו בשני אגרופיו וישמט את עצמו לארץ ותשבר הריאה אשר בקרבו ויפתחו מקורי הדם אשר בחזיהו ויואל המלך להקיא דם בפיו'. מבחינה רפואית הסיפור, שבא במקום תולדות המחלה במקורות, סביר בהחלט. ועוד: במקורות אין מסופר למה הוציא הנער את הדם החוצה, ומסתבר שהסיבה הייתה להרחיק את הדם מן החדר. יוסיפון מוצא גם למעשה זה טעם אחר: המלך נתן את הדם לנער 'לישא את הדם לרופאים אשר למלך', כדי שאלה יקבעו את הדרך, איך לטפל במחלה. ובאמת ניתן להכיר לפי צבע הדם וטיבו מאין מוצאו. בחקופתו ובארץ מולדתו של יוסיפון היו הרופאים כבר מסוגלים להבחין בין סוגי הדם שהאדם הקיא ויכלו על-פי זה לקבוע את הדיאגנוזה. חיבור עברי רפואי של בן זמנו וארצו של יוסיפון³³ כולל פרק על מחלת הקאה הדם, 'הוא חולי שיקיא דם מפיו,

353 עיין ז. מונטר, רבי שבתי רונולו. ירושלים חש"ט. חלק א, עמ' קמד. החיבור הרפואי העברי העתיק נקרא

ויש רופאים שאמרו שמוציא דם והדם שיצא מפיו דומה לדם שיצא מן החוטם, ודם זה, הוא שני מינין ושני חלאים... נראה אפוא שבשעה שמחבר יוסיפון קרא במקורו על מחלתו האחרונה של אריסטובולוס, עורר המקרה את עניינו כרופא, ועל כן הוסיף פרטים חדשים על דברי מקורו, שמחאימים לידיעות שבחכמת הרפואה בזמנו ובארצו של מחבר יוסיפון, והדבר מקרב את ההנחה שאכן מחבר יוסיפון היה רופא במקצועו.

בקטע שלפנינו מדבר יוסיפון על 'הרופאים אשר למלך'. האם היה יוסיפון רופאו של שליט נכרי שבימיו? על כך אולי מצביעה החענינותו בטכסי המלכות שבסביבתו ודרכי פעולתה, וכן יכולתו המופלאה להכין לנפשם ולמעשיהם של מלכים ושרים המוצאת את ביטוייה בכל דפי ספרו, וכן הערצתו לכוח השליטים. בסיפור שלפנינו נמצא עוד פרט, שכבר הצבענו עליו, המקרב אל הדעת את ההנחה שמחבר יוסיפון הכיר שליטים מקרוב. כאשר מעדה רגלו של הנער ושפך את דם המלך על דם אחיו הנהרג, צעקו גדודי המלך, 'וישמע אריסטובולוס את קול צעקת העם וישאל', ולא קיבל תשובה. 'וישאל עוד המלך כחזק כחוק המלכים ויאמר: הגידו לי את קול צעקת העם, ואם לא תגידו, מות תמותו' (פרק לא, 73-79). יוסיפון ידע, כנראה, מנסיונו האישי, איך שואל שליט 'בחזק כחוק המלכים'. ייתכן אפוא שמחבר יוסיפון היה רופא של אחד מדוכסי דרום-איטליה.

האם ניתן לפחות לשער את המקום שבו נכתב ספר יוסיפון? מסתבר שמחבר הספר ישב במקום שהיה תחת מרות מלכות ביזאנטיון; כבר ראינו איך משתקפים כיוסיפון סדריה ודרכי שלטונה. מצד שני, השכלתו הנוכרית של יוסיפון לא היתה יוונית אלא לאטינית דווקא. מקום כזה בדרום-איטליה, אשר בו הורגשה היטב מרותה של מלכות ביזאנטיון, עם שזו לא שלטה שם במישרין, ואשר בה שלטה אז בעיקר התרבות הלאטינית, היתה העיר נאפולי ודוכסותה, שהיתה אז מקום חשוב של פריחה תרבותית³⁵⁴, שהתחילה בסוף המאה החשיעית³⁵⁵. כבר ראינו שיוסיפון מספר על 'מעין שמן' אשר 'כין נאפולי ובין צורנטו החדשה, ובכל זאת לא נפסק המעיין ההוא, כי עד עתה נובע השמן ועולה על מי הים וילקטוהו יושבי נאפולי תמיד'.

על-ידי מונטנר 'פרקטיקה, קטע מספר לימוד רפואי מן האסכולה הסלרניטאנית הקדומה במאה העשירית'. הפרק על הקאת הדם (אמטואיקס — אולי Haematoictus?) הוא הפרק האחרון בכתב-יד ולא נשמר בשלמותו. למקצועו של מחבר יוסיפון אולי שייך גם הקטע שבו הוא דן במשקלים: 'והמנה כדברי יוסף בן גוריון שנים ריטלים וחצי רטל. הוא אשר יעשו שלשים אונקיות והאונקיות ששים משקלים כאשר דיבר יוסף בן גוריון' (פרק לו, 94-96). דברי יוסיפון באמת מבוססים על יוסיפוס. קדמוניות יד, 105: Mina vero apud nos duae et semis librae existimantur (והמנה אצלנו שווה לשתי וחצי librae). המלה 'רטל' ו'ריטלין' מופיעה בדברי חכמים במקום ליטרא, ואם יוסיפון מוסיף ואומר שהמנה הוא 'שלשים אונקיות', גם קביעה זו מחאימה לשיטת המשקלים הקלאסיים. שהיתה. כנראה, נהוגה בסביבתו של יוסיפון. יוחר קשה להבין, למה 'האונקיות ששים משקלים'. מר א. ערן הפנה אותי לספרו של L. Zunz, Zur Geschichte der Münzen und Literatur, Berlin, 1845, שם הוא דן במטבעות ובמשקלים ובין השאר הוא דן שם, בעמ' 545, ב'מתקאל' הערבי, הנקרא בעברית 'משקלים'. לדברי מר ערן מתברר שאם האונקיה היא האונקיה הקלאסית (27.288 גרם), היא מתחלקת לשישה ולא לשישים משקלים (מתקאל). אם הנחה זו נכונה, הרי נפלה בכתב-יד של יוסיפון שגיאה וצריך להיות 'והאונקיה היא שישה משקלים'. אך הדבר צריך עיון.

354 עיין Schipa, בספרו המובא לעיל, הערה 266. עמ' 110-116.

355 עיין St. Runciman, The Emperor Romanus Lecapenus, Cambridge, 1929, p. 181.

(פרק ב, 112-115). מאופן ההרצאה מסתבר מאוד שיוסיפון ראה את מה שהוא מתאר, ויש להוסיף שהעיר סורנטו הייתה בתחום דוכסות נאפולי. אם כן, סברתנו שמחבר יוסיפון חי בנאפולי, שנבעה מחוץ שיקולים המכוססים על הרקע התרבותי והמדיני של מחבר יוסיפון, מקבלת חיזוק נוסף על-ידי הזכרת נאפולי וסביבתה שבספר יוסיפון עצמו. בנאפולי משל או — במשך ארבעים שנה — הדוכס יוהאנס השלישי (928-968) וייתכן שמחבר יוסיפון היה רופא. נראה שמחבר יוסיפון רכש את ידיעותיו המצוינות בלאטינית בשעה שלמד רפואה. מכל מקום, יש להניח שכשעה שנגלה לעיניו כתב-היד הלאטיני של 'יוסף בן גוריון הכהן', ראה בו אוצר בלום של ידיעות על תקופת הוזהר של עמו, ועל כן חיבר למען עמו, על סמך ספר זה ומקורות אחרים, את ספרו יוסיפון. ועוד נדבר על עותק של 'יוסיפוס ההיסטוריון', שהועתק אז מטעם דוכס נאפולי.

ד. מפעלו הספרותי של מחבר יוסיפון

19. יוסיפון ויוסיפוס

תקופת מחברו של ספר יוסיפון היא תקופת פריחה של התרבות והאמנות במלכות ביזאנטיין: באותה תקופה נחודשה ההתעניינות בערכים של התקופה היוונית הקלאסית, שגרמה הן ללימוד בספרי היוונים הקדמונים והן ליצירה מקורית לפי דוגמתם. התומך הגדול בתחייה תרבותית זו היה המלך קונסטאנטינוס פורפירוגניטוס, אשר היה בעצמו סופר וצייר. ביזמתו חודשה האוניברסיטה על-שם בארדאס בקונסטאנטינופוליס, ובזכותו ובזכות החכמים שבסביבתו נשתמרו לנו העתקות רבות מן הספרות היוונית הקלאסית. אף הציור והפיסול בעקבות הדוגמה הקלאסית זכו בימיו לשיגשוג חדש, והגיעו לשיאם במחציתה הראשונה של המאה העשירית. התעוררות זו באה על ביטוי בעיקר באמנות האילוסטרציה, ומציורי ספרים נמשכה דחיפה גדולה אל שאר ענפי האמנות היוצרת³⁵. במערב התחילה התחייה, בייחוד בתחום הספרות, כבר קודם-לכן. בזכות פעולתו של קארולוס הגדול, אשר הוכתר לקיסר רומי בשנת 800 לספירה, תחייה זו נקראה במחקר 'הריניסאנס הקארולינגי' ומובנו. בין השאר, עזיבת הסגנון הלאטיני העממי וחזרה לסגנון הספרות הלאטינית הקלאסית, שספריה נלמדו על-ידי המשכילים. החוקרים מדברים גם על הריניסאנס האוטוני, על שם השושלת שהראשון בה היה אוטו הגדול. שבזמן כתיבת יוסיפון היה כבר מלך גרמניה, אך הוכתר לקיסר רומי רק בשנת 962. תחייה תרבותית זו הגיעה לשיאה בימי שלטונו של הקיסר אוטו השלישי, נכדו של אוטו הראשון (983-1002). כ'תחייה' נוספת מונים החוקרים את התחייה של המאה השתים-עשרה³⁶, אין זה כאן מתפקידנו לדון בכל התחיות הללו שבמערב הלאטיני. רק זאת נעיר: כימי יוסיפון יש לציין בעיקר רק שני סופרים לאטיניים, אשר הרוח החדשה משתקפת בכתביהם: הראשון הוא

356 עיי' Kurt Weitzmann, *Greek*, ועיי' P. Lemerle, *Le premier humanisme Byzantin*, Paris, 1971, pp. 198-208; D. Talbot Rice, *Byzantine Art*, Princeton, 1951, pp. 266, 332-3. W. Hecht, in 'Byzanz', *Fischer Weltgeschichte*, עיי' עתה גם, Penguin, 1968, pp. 206-213.

13, Frankfurt, 1973, pp. 206-213

357 עיי' Ph. Wolff, *L'Eveil intellectuel de l'Europe*, Paris, 1971

המשורר האלמוני שחיבר, ומן־מה אחרי שנת 915 את השיר האפי *Gesta Berengarii*, לשבחו של Berengarius אשר הוכתר לקיסר בשנה ההיא. והמשורר היה אולי בן העיר Verona בצפון־איטליה; הסופר השני היה איש דגול וסופר מוכשר והוא Liudprand, הגמונה של קרמונה, אשר נולד ב־920 בערך ופעל בימי כתיבת יוסיפון ואחריו. בנאפולי אמנם חיבר, בראשית המאה העשירית, את שיריו המלאכותיים המשורר Eugenius Vulgaris, אך בימיו של יוסיפון עצמו לא מורגשת רוח התחייה הקלאסית בספרות הלאטינית שנכתבה בסביבתו הדרום־איטלקית³⁵⁸. ה'כרוניקון' מסאלרנו³⁵⁹, שנכתב בזמנו ובארצו של יוסיפון וקרוב לו הן בסגנון והן בתפיסה היסטורית, כתוב בלשון לאטינית עממית על־ידי איש שהשכלתו הקלאסית היא דלה ביותר. אם כן, התחושה הסגנונית הקלאסית, חיקוי הדוגמאות המקראיות והחזרה אל המקורות העתיקים של יהדות בית שני, המציניים את יוסיפון, מקורם אינו בספרות הלאטינית של סביבתו. ואם יש לחפש גורם חיצוני ל'קלאסציזם' זה של יוסיפון, אולי יש למצוא אותו באווירה של התחייה היוונית־ביזאנטית, שאת שפתה לא ידע מחבר יוסיפון.

אף־על־פי שבסביבתו של יוסיפון היו אז חכמי אומות־העולם שידעו יוונית ותרגמו ממנה ללאטינית³⁶⁰, יוסיפון עצמו לא ידע יוונית, כפי שכבר הבחינו חוקרים רבים³⁶¹. עובדה זו משקף יוסיפון, בהיסח הדעת, כשהוא מדבר על השכלתם של בני הורדוס. הוא אומר עליהם: 'ובני אירודים אלכסנדרוס ואריסטובולוס... היו ברומא בימים ההם ללמוד את אותיות רומנים' (פרק מת, 73–74). במקור (הג' א 38, 3, עמ' 78) כתוב שהם ידעו תרבות רומית ויוונית — *eruditi Latinis iuxta et Graecis litteris*. המחבר מתרגם את המלה הלאטינית *litterae*, שמוכנה ספרות או תרבות, במובן מילולי 'אותיות', שכן בשביל היהודי של תקופתו הצעד הראשון — והקשה — של הקניית התרבות הנוצרית היה ללמוד את 'אותיות רומנים'³⁶². מאלף הוא שהמחבר מדלג על השכלתם היוונית של בני הורדוס, וזה מפני שהוא כעצמו לא ידע 'אותיות יוונים', ואכן, אם במקורו (קדמ' יג, 244) נקרא אנטיוכוס Eusehes בשם Antiochus Pius, יוסיפון, כמוכן, שומר על התרגום הלאטיני של המלה היוונית ומדבר על 'אנטיוכוס הנקרא פיאוס' ומתרגם את המלה 'פיאוס' כ'איש רחמים' (פרק כת, 23–25), וזה אחד המובנים של מלה לאטינית³⁶³. פעמיים מופיעה

F.J.A. Raby, *A History of Secular Latin Poetry*, vol. I, Cambridge, 1934, pp. 278–291; M. 358
Mamfius, *op.c.* in nota 238; vol. II, München, 1923, pp. 166–174

359 עיין לעיל הערה 238.

360 עיין Schipa, (בספרו המובא לעיל, הערה 266), עמ' 111–114.

361 את הדבר הוכיח סופית יצחק בער במאמרו, המובא לעיל, הערה 82.

362 גם אצל אומות העולם, בגלל השכלתם הנמוכה, קיבלה או לפעמים המלה *litteratur* (משכיל) את המובן 'ידע קרוא וכתוב', והמלה *littera* (ספרות, אות) את המובן 'השפה הלאטינית', כי רק היא היתה במערב באותם הימים לשון הספרות. עיין H. Grundmann, 'Litteratus-illiteratus', *Archiv für Kulturgeschichte* XI, 1951, pp. 1–65. יש עוד להזכיר שיוסיפון כותב ובפרק ב, 64, על־סמך מקורו, שהמלך לטינוס 'ביאר לשון לטינו ואותותיו'.

363 A. Blaise, *Dictionnaire latin-français des auteurs chrétiens*, Strasbourg, 1954, p. 627 עיין 363

ביוסיפון מלה יוונית, אך בשני המקרים הללו נמצאת המלה היוונית עם תרגומה לא רק ביוסיפון, אלא כבר במקורו הלאטיני: יוסיפון אומר על אריסטובולוס הראשון: 'יקראוהו יוונים... פילאליני, הוא אהוב ליוונים' (פרק לא, 48), ובנוסח הלאטיני של קדמוניות יג, נאמר שהוא גם נקרא Philellen, דהיינו אוהב היוונים³⁶⁴. על אלכסנדר ינני מספר יוסיפון (פרק לב, 38-39), שאתו היו 'גיבורים במגיני נחושת הנקראים איכתונתה מכוס אחד למאה', וגם בקדמוניות יג, 339, בנוסח הלאטיני, מתורגם הכינוי היווני הזה³⁶⁵. העובדה שיוסיפון ידע, פחות או יותר, את מובן המלה היוונית angelos (מלאך, עיין פרק מו, 103 וההערה שם) אינה מצביעה, כמובן, על ידיעתו היוונית של המחבר. אין, כמובן, גם שום הוכחה לידיעות יווניות של יוסיפון, אם הוא יכול לכתוב: 'ויהי בימים ההם חלה אירודיס ויכבד עליו חוליו, ויכתב בברית למלך אנטיפס בנו אחריו' (פרק נה, 1-2). במקור (הג' א, 45, 4) כתוב: *testamento scripsit* (הוא כתב בצוואה), המחבר, שהיה מעורה בסביבה נוצרית, ידע כי *Novum testamentum* (באופן מלולי: צוואה חדשה) הוא התרגום הלאטיני של 'ברית חדשה', ולפיכך הוא מדבר תמיד על 'ברית' במקום 'צוואה' — המלה 'צוואה' אינה מופיעה ביוסיפון כלל. כדי לכתוב 'ברית' במקום 'צוואה' לא היה צריך יוסיפון לדעת, שכבר ביוונית נקראת 'הברית החדשה' באופן מלולי 'הצוואה החדשה', משום שתרגום משונה זה עבר גם ללאטינית. לבסוף נביא לפחות דוגמה אחת לטעות שיוסיפון מסוגל לטעות בתרגום מתוך השפעת הלאטינית של זמנו. אצלו אומר המלך אגריפס אל היהודים, בין השאר: 'וכל ארץ מערב עד ארץ גדיחן (כלומר: Gaditana ora ועיין הערה למקום)... קיבלה את רומנים כעובדי דרכים חדשים' (פרק ס, 146-147). 'עובדי דרכים חדשים' הוא תרגום של *novi hospites* (אורחים חדשים) שבמקור (הג' ב 9, 1, עמ' 154). המחבר הבין את המלה הלאטינית *hospites* לפי רוח זמנו כ'אושפיון', כלומר עובדי-אורח, המוצאים להם מקלט ב-*hospitia* (אכסניות).

ידיעתו הלאטינית של יוסיפון היתה טובה מאוד, ויש לציין לשבח שבדרך-כלל ירד לסוף דעתו של חיבור זה קשה להבנה כמו הגסיפוס, הכתוב בסגנון בלתי-ברור ומעורפל שפעמים רבות כמעט אפילו מומחים מתקשים לפענח את כוונתו המדויקת. אין להתפלא אפוא שמחבר יוסיפון נכשל לפעמים, וזה בייחוד כשמקורו הגסיפוס. פירושנו עומד תמיד על כשלונותיו, ועל כן, אם לא יושם לב להישגיו הפילולוגיים של מחבר יוסיפון, עשוי להתעורר מתוך קריאת הפירוש רושם מוטעה, המפלה את מחבר יוסיפון, שלא בצדק, לרעה. את השכלתו הלאטינית של יוסיפון יש להעריך הערכה גבוהה בייחוד בשים לב לעובדה, שהוא היה יהודי וגירסא דינקותא שלו היתה עברית ולא לאטינית. מלבד זה ברי שמחבר יוסיפון לא למד אף פעם דקדוק לאטיני באופן שיטתי, כפי שאפשר לעמוד על כך הן מתוך טעויותיו והן על-פי צורות השמות הפרטיים שבספרו: איש שהיה יכול, למשל, 'לתקן' את השם *Nero* ל'נירוס' (כביכול *Nerus*), לא היה מצוי בדקדוק הלאטיני. ברם, מבחינת חוסר הידיעה היחסי של הדקדוק הלאטיני, לא היה, כנראה, יוסיפון שונה בהרבה מרבים מבני ארצו ומבני דורו

qui etiam dictus est Phillogen, id est amator Graecorum 364
quos Hecatontainachos vocabant, id est contra centum pugnantes 365

שבעצם כתבו לאטינית עממית. מחקבל על הדעת שאילו יוסיפון היה כותב את ספרו לא בעברית, אלא בלאטינית, לשונו הלאטינית לא הייתה גרועה בהרבה מזו של מחבר ה'כרוניקון' מסאלרנו³⁶⁶, שאף ידיעתו בדקדוק הלאטינית הייתה לקויה. נוסף על כך על שניהם, על יוסיפון ועל מחבר ה'כרוניקון', השפיעה השפעה חזקה מאוד האיטלקית שהייתה שגורה כפי שניהם: אצל מחבר ה'כרוניקון' כשהוא כותב בלאטינית, ואצל יוסיפון, הן כשהוא קרא את מקורותיו הלאטיניים והן כשהוא כותב בעברית (ועיין לעיל, התחלת סעיף 15)³⁶⁷. המגע בין שתי התרבויות, היוונית ולאטינית, בדרום איטליה, משתקף גם בפעולתו התרבותית של יוהאנס השלישי, דוכס נאפולי (928–968), שכבר אמרנו עליו שאולי יוסיפון חי במחיצתו. לאחר שאשתו תיאודורה, שהייתה בת לאצולת רומי (senatrix Romanorum)³⁶⁸ מתה בדמי ימיה, בערך בשנת 951, החליט הדוכס להנציח את זכרה ולחדש את ספרייתו. לשם כך ציוה להעתיק במיוחד את ספרי הסופרים הכנסייתיים, כלומר את המקרא ואת הברית החדשה, אך גם את ספרי יודעיה העתים, את יוסיפוס ואת טיטוס ליוויוס וסופרים רבים אחרים, ונתן לכל העמלים במלאכה זו שכר ביד נדיבה, לשלום נשמתו ולזכר שמו³⁶⁹. במסגרת פעולה זו הוכן גם תרגום לאטיני של הרומאן על אלכסנדרוס מקדון, ותרגום זה שימש אחר-כך בסיס לרוב הסיפורים על אלכסנדרוס שנכתבו במערב הלאטיני³⁷⁰. את העותק היווני הביא אחר הכומר ליאו בשובו מחצר המלכות שבקונסטנטינופוליס, והוא אף תרגמו לפי בקשת הדוכס.

366 עליו עיין לעיל. הערה 234.

367 חעודה מאלפת למנע בין העולם הנוכרי האיטלקי לבין היהודים בדרום-איטליה בימי יוסיפון הוא השיר העברי שפירסם צבי מלאכי כמאסרו 'A Hebrew poem from Italy on the slave trade', *Israel Oriental Studies*, Tel Aviv, 1972, pp. 288–9. השיר נמצא בגניזה של קאהיר והיה חלק של כחב"ד הכולל שירי הפייטנים של דרום-איטליה, רבי אחמי ונכדו רבי אחמי בן שפטיה. רבי סילנו ושמואל, כנראה אחד מצאצאיו של אחמי, השיר עצמו כולל שני בתים — הראשון לא נשמר כשלימות — וכנראה השיר לא כלל יותר, חוכנו, כמובן, איננו מסחר-עבדים. אלא השיר הוא תרגום בעברית קלוקלת כמקצת של שיר-מעגל נוכרי, כנראה איטלקי. לפי מתכונת ידועה. שני הבתים פותחים בחרוז: 'אניו נראו אוניו כאו וכמחו באו', והמוציא לאור מציין בדין שהמלה 'מחו' בשכיל 'נמל' מופיעה גם ביוסיפון, ועיין הערתו לפרק ב. 30. בבית הראשון מוצעות כסחורה שבאונייה 'יסות נערו', אך התשובה היא שהסחורה יקרה מדי: בבית השני מוצעים כסחורה 'פס נערים' ומחרים 'כאיפת זהב ואבנים', אך הבהורים האלה נחשבים כזולים. היות והם 'מוזב מובחרים', לפנינו אפוא שיר היחולי איטלקי קדום שתורגם בסכיבתו של יוסיפון לעברית.

368 עיין Schipa, בחיבורו המובא לעיל, הערה 266, עמ' 107, ויש לתקן את מה שכתבתי על מוצאה של היאודורה כמאמרי ב"ציון", עמ' 122. הערה 68.

369 Maxime ecclesiasticos libros, Vetus scilicet atque Novum Testamentum, funditus renovavit atque composuit. Inter quos historiographiam videlicet vel chronographiam, Iosephum vero et Titum Livium . . . atque cetera quam plurimos et diversos doctores quos enumerare nobis longum esse videtur, instituit . . . omnibus vero laborantibus tam doctoribus quam scriptoribus bonum retribuens praemium, pro salute animae et memoria nominis sui. (Der Alexanderroman des Archipresbyter Leo, ed. Fr. Pfister, Heidelberg, 1913, p. 45)

370 E. Ausfeld, *Der griechische Alexanderroman*, Leipzig 1907, pp. 21–23; G. Cary, *The Medieval Alexander*, Cambridge², 1967, pp. 38–58

אם כן, בין שאר הספרים ציווה הדוכס להעתיק, בשנת 951 בערך, את 'יוסיפוס ההיסטוריון', וכבר ראינו שהמחבר כנראה ביקר בנאפולי ואולי התגורר שם, וייתכן שבהזדמנות זו הכיר מחבר יוסיפון את האוצר הבלום, הכלול בספר זה בשביל היהודים והחליט לעבד את ספר יוסף בן גוריון הכהן בעברית. ברם, יש המשערים³⁷¹ שכתב־יד זה של יוסיפוס, שנכתב במצוות הדוכס מנאפולי — כמו גם כתב־יד של ליוויס — נשחמר, והוא כתב־יד הלאטיני של ספריית המנזר המפורסם של Montecassino, אך אם השערה זו נכונה, כתב־יד זה לא היה כתב־יד שהיה לעיני המחבר העברי, משום שכתב־יד Montecassino כולל את עשרים הספרים של קדמוניות יוסיפוס, ואילו מחבר יוסיפון לא הכיר, כפי שעוד נראה, את ארבעת הספרים האחרונים של קדמוניות. מלבד זה אין זה מחוץ כלל שמחבר יוסיפון הכיר את כתבי יוסיפוס בנאפולי רק לאחר שהדוכס יוהאנס השלישי ציווה להעתיק אותם, משום שבנאפולי היו כבר קודם כתב־יד של יוסיפוס. כבר Sergius הראשון, דוכס נאפולי (840–864), נחן שלושה כתב־יד של יוסיפוס — לפי כל הנראה, של הנוסח הלאטיני — לספריית הבישוף של נאפולי³⁷². מספר כתב־יד הלאטיניים של יוסיפוס הידועים לנו הוא בערך 230³⁷³; Fr. Blatt³⁷⁴ מכיר 33 כתב־יד איטלקיים של התרגומים הלאטיניים של יוסיפוס, שקצתם נכתבו בימי יוסיפון או סמוך להם.

כבר הכרנו את לשונו של המחבר, כשהוא מספר על שנת חיבור יוסיפון: 'ואנחנו כתבנו והעתקנו מן הספר, מספר יוסף בן גוריון הכהן בשנת שמנה מאות ושמנים וחמשה לחורבן' (פרק מ, 44–45, והשווה 42). ואכן, יוסיפון דיבר אמת: מקורו העיקרי היה כתב־יד אחד של יוסיפוס הלאטיני, וזה היה מונח לפניו בשעת עבודתו. מה כלל כתב־יד זה? כתב־יד זה כלל שיש־עשר מתוך עשרים הספרים של קדמוניות יוסיפוס ואת העיבוד הלאטיני מן המאה הרביעית של ספר מלחמות יוסיפוס, הנקרא הגסיפוס. לידינו הגיעו ארבעה כתב־יד, כולם איטלקיים בהרכב זה: כתב־יד B מסוף המאה העשירית, הנמצא בספרייה הלאומית של נאפולי שסימנו Cod. Lat. VF 34, ומוצאו מספריית הכנסייה אשר בבנבינט³⁷⁵; כתב־יד La מתחילת המאה האחת־עשרה, הנמצא בספריית Laurentiana שבפיירנצי שסימנו Laur. plut. 66.1, כתב־יד דרום־איטלקי ממוצא בלתי־ידוע³⁷⁶; כתב־יד Pi מן המאה השלוש־עשרה, הנמצא בספריית הארכיהגמון של פיסה ומספרו 20³⁷⁷; הרביעי הוא כתב־יד V מן המאה האחת־עשרה, מן המנזר של מונטקאסינו (Montecassino) הנמצא עתה

371 עיין *The Latin Josephus*, ed. Franz Blatt, Introduction and . . . Antiquities, 1–V, Aarhus, 1958, pp. 31–2, חוברת ד, עמ' 458–463.

372 עיין Schipa, בחברו המובא לעיל, הערה 266, עמ' 113. וכן עיין החיבור המובא למטה, הערה 4450, עמ' 64.

373 עיין H. Schreckenberg, *Die Flavius-Josephus Tradition in Antike und Mittelalter*, 1972, p. 172.

374 בספרו, המובא לעיל, הערה 371.

375 עיין בלאט, בספרו, המובא לעיל, הערה 371, עמ' 27–28.

376 עיין בלאט, עמ' 32.

377 עיין בלאט, עמ' 34.

בספריית הוואתיקאן שמספרו Val. lat 1998³⁷⁸, וכן נמצא במוזיאון הבריטי כתב־יד איטלקי, שנכתב בשנת 1457 וסימנו Harl. 3691 (hr) והכולל שישה־עשר הספרים הראשונים של קדמוניות, את ספר המלחמות ליוסיפוס ואת הגסיפוס³⁷⁹.

כל ארבעת כתב־היד הלאטיניים קשורים זה בזה לא רק בהרכבם, משום שהם כוללים את שישה־עשר הספרים הראשונים של קדמוניות ואת הגסיפוס, אלא אף בנוסחם³⁸⁰. לשם קביעה, מה היה הנוסח הלאטיני של מקורו העיקרי של יוסיפון, היה, כמובן, רצוי לדעת את שינויי הנוסח של אותם ארבעת כתב־היד הלאטיניים, דבר שהיה בוודאי עשוי להראות שחלק גדול של זריות שבספר יוסיפון מבוסס על טעויות שנפלו בטפסט הלאטיני שהיה בידו.

378 עיין בלאט, עמ' 33–34. לפי חיבור כתב־היד מתברר שהוא כולל באמת 16 ספרי הקדמוניות ואת הגסיפוס. ובדבריו בלאט, עמ' 34, נפלה טעות־דפוס, ששם נאמר ש"כ"י זה כולל את כל הקדמוניות.

379 עיין בלאט, עמ' 41–42.

380 כתב־יד קרוב לכ"י נאפולי (B), אך יש ביניהם גם הבדלים ניכרים, וכן קרוב. לפי אילן היוחסין של בלאט, כ"י Pi לכ"י V, לפי העתקים של שני קטעים, אחד מקדמוניות ואחד מהגסיפוס, מכ"י נאפולי (B) ומכתב־יד פירנצי (La), נובחתי לדעת. שבין שני כתב־היד הללו קיימת קירבה גדולה (עיין מאמרי, המובא לעיל, הערה 371, עמ' 462. הערה 23), אף כי Blatt משייך אותם למקומות שונים באילן־היוחסין שלו. לענייננו חשוב מאמרו של V. Ussani, 'Un ignoto codice Cassinese del così detto Egesippo e i suoi affini', in *Casinensis, Miscellanea di studi Cassinesi*, 1929, pp. 601–614 (cf. Mras, *op.c.* nota affini), pp. XX–XXIII. מחבר המחקר הרכיב מרדים בודדים 70 דפים של כתב־יד של הגסיפוס ומצא, לדבריו, עוד שישה כתב־יד דומים: שניים ברומא בין כתב־היד של ואטיקאן, והם כ"י 1987 וכ"י 1998 (הוא כ"י V לפי סימונו של בלאט), שלושה ב־Laurenziana של פירנצי והם 1, Laur. plut 66 (הוא כ"י La לפי סימונו של בלאט) וכ"י מספר 17, 67 וכ"י 89 sup. 15, ואחד בנאפולי, הוא Cod. Lat. V F 34 (הוא כ"י B לפי סימונו של בלאט). טרחנו להשיג את מאמרו של Ussani, משום שקיוונו שהוא יספק לנו ידיעות נוספות על מוצא כתב־ידו הלאטיני של יוסיפוס, שבו השתמש מחבר יוסיפון, כדס נתברר שהמידע הנמצא במאמרו הוא בלתי־מדויק, ונראה שלא בדק את כתב־היד שבהם הוא דן בדיקה מספקת. מצד אחד מסתבר שאכן קיימת קירבה בין כ"י Montecassino של הגסיפוס אשר Ussani הרכיב אותו ושישה כתב־היד הנוספים של הגסיפוס לבין כתב־היד שבו השתמש יוסיפון, משום ששלושת כתב־היד מאותה הקבוצה הם כתב־היד המסומנים אצל בלאט בסימונים B, La, V, הכוללים, כמו כתב־ידו של יוסיפון, 16 ספרים של קדמוניות ואת הגסיפוס. כדס, Ussani (עמ' 604) ידע רק על שניים מהם (B, La) שהם בעלי אותו ההרכב, ואילמלא ספרו של בלאט לא היינו יודעים שאף כ"י ואטיקאן 1998, זאת אומרת כ"י V, אף הוא בעל אותו ההרכב. על סמך אי־דיוקים של דברי Ussani על אותו כתב־היד איננו יכולים לדעת, אם שלושת כתב־היד האחרים של אותה הקבוצה כוללים באמת רק את הגסיפוס, או שמא אחדים מהם, או כל שלושם, כוללים אף הם את 16 הספרים של קדמוניות? בינתיים קיבלתי תשובה מפירנצי, ממנה מתברר שרק כ"י La כולל באמת אותו ההרכב כמו כתב־ידו של יוסיפון, ואילו כתב־היד 67, 17 וכ"י 89 sup. 15 כוללים, מלבד הגסיפוס, גם חיבורים אחרים, אך לא קדמוניות ליוסיפוס. על־סמך תשובה מדומי נתברר ש"כ"י 1987 כולל רק את הגסיפוס. לעומת זאת אין לכזו בטענות חמורות נגד Ussani שלא עיין בכ"י Pisa (Pi לפי סימונו של בלאט), בעל אותו ההרכב, שלא ידע, כנראה, על קיומו. לא Ussani ולא בלאט עמדו על חשיבות בדיקה כתב־היד הלאטיניים, הכוללים 16 מ־20 הספרים של קדמוניות ליוסיפוס ואת הגסיפוס, שהרי בדיקה כזאת עשויה להועיל מאוד להבנת תולדות הנוסח הן של החרגום הלאטיני של קדמוניות והן של הגסיפוס. לאחר שנחבר שאף מחבר יוסיפון השתמש בכתב־יד בעל אותו ההרכב, חשיבות בדיקה כזאת כשביל יוסיפון היא גלויה לעין, על כל הבעיה עיין עתה D. Flusser, *Der lateinische Josephus und der hebräische Josippon*, *Josephus-Studien*, Göttingen, 1974, pp. 122–132.

נוסף על כך, השוואת ארבעת כתבי-היד הלאטיניים. בעלי אותו ההרכב, היתה תורמת חרומה חשובה לתולדות התפתחות הטקסט של קדמוניות של יוסיפוס ושל הגסיפוס. עד עתה קיימת רק הוצאה ביקורתית של הגסיפוס³⁸¹ ושל חמשת הספרים הראשונים של ספר קדמוניות של יוסיפוס בלאטינית³⁸². טרם קיימת אפוא הוצאה ביקורתית של התרגום הלאטיני לאותם הספרים של קדמוניות היהודים הדנים בתקופת בית שני ואשר היו נר לרגליו של יוסיפוס, ועל כן השתמשתי בהוצאה הטובה ביותר של יוסיפוס הלאטיני שיצאה לאור אצל Frobenius בבאזל, 1524. עם זאת, לשם בדיקת דברי יוסיפוס ולשם ההשוואה בין כתבי-יד של אותה קבוצה שאליה השתייך 'ספר יוסף בן גוריון' של יוסיפוס, קיבלתי, בשעתו, העתקים של קטע אחד של ספר קדמוניות בלאטינית וקטע אחד של הגסיפוס מתוך כ"י נאפולי (B) וכ"י פירנצי (La)³⁸³. הבדיקה העלתה ששני כתבי-היד הללו זהים גם בשני פרטים אשר היו גם בכתבי-יד הלאטיני של יוסיפוס. הפרט הראשון הוא פחות מעניין: גם בכתבי-יד פירנצי וגם בכתבי-יד נאפולי כתוב בקדמוניות יג, 260, לא Manlius אלא Mallius, וכך גרס גם כתבי-יד הלאטיני של יוסיפוס (מליאוס, בפרק כט, 15). הפרט השני, הנמצא בהגסיפוס ה, 22, I (עמ' 349), מעניין יותר: הגסיפוס שם בפיו של אחד מאנשי ירושלים, ומתאי שמו, נאום פאתיטי נגד שמעון בר-גורא. שמעון עומד להרוג את מתאי. אף-על-פי שהוא שהכניס את שמעון העירה כדי שישמש משקל-כנגד ליוחנן מגוש-חלב. מתאי מאשים את עצמו בנאום לפני מותו על מעשה אוילי זה, כי לדעתו שמעון גרוע מיוחנן. ואומר בין השאר: 'לא יכולתי להביט ביוחנן כשהוא מפורסם ובחתיי כך כשאתה בכלי מלחמה'³⁸⁴. כאן רומז מתאי לחובבות אנשי יוחנן, אשר קישטו את עצמם כדרך הנשים 'להיות בחוקותיהם למען הנאף'. כדברי יוסיפוס (פרק עא, 55-56. והשווה הג' ד 25, 2, שמקורו הוא יוסיפוס, מלח' ד, 561-563). ובאותו כיוון ממשיך מתאי ואומר באירוניה: 'דוננו של יוחנן הבהיל אותנו, ואילו מעשי החכם של שמעון נעמו לנו' (Johannis nos cera terruit, Simonis latrocinia delectaverunt). בתקופה העתיקה השתמשו בדונג לשם עשיית חמרוקים: 'דוננו של יוחנן' הוא אפוא פירכוסו לשם מעשי תועבה, ומובן המשפט הוא: פחדנו מפני יוחנן המפורסם ולכן הכנסנו העירה את שמעון הרוצח! ברי שהמלה cera (דונג) ומובנה לא היו נהירים לקוראי הגסיפוס, ועל כן 'תוקנה' לפחות בשני כתבי-היד של הקבוצה, שאליה השתייך גם כתבי-יד הלאטיני של יוסיפוס, והם כתבי-יד נאפולי וכ"י פירנצי, תיקון משונה מאוד: במקום cera גורסים שני כתבי-היד הללו cithara (קתרוס)³⁸⁵. מחבר יוסיפוס קרא אפוא בכתבי-ידו: Johannis nos

Hegesippi qui dicitur historiae libri V, ed. Vincentius Ussani. Pars prior: *textum criticum* 381
continens, Wien, Leipzig, 1932. Pars posterior: praefationem Caroli Mraz et indices Vincentii
Ussani continens, Wien, 1960

382 עיין לעיל, הערה 371.

383 על הדיעות בעניין שני כתבי-היד הללו הנני מודה לגב' Dr. Guerrieri Guerrieri, מנהלת ספריית
נאפולי. ולגב' Dr. Teresa Lodi, מנהלת ספריית הלאורנציאנה שבפירנצי.

Heg. V 22, I (p. 349): Iohannem pictum videre non potui et te armatum elegi 384

385 מעניין שבכתבי-יד M של הגסיפוס נמחקה המלה המקורית ואף בו נכתבה על המחיקה המלה cithara, 'תיקן' זה אולי נעשה על-סמך כתבי-יד אחד של קבוצת כתבי-היד שבה אנו דנים. מכל מקום, חילוק נוסח זה, המתאים לנוסח שהיה לפני יוסיפוס, עודד אותי לשאול, מה היה כתוב בשני כתבי-היד בעלי אותו ההרכב

cithara terruit (הקתרוס של יוחנן הבהילנו), ועל כן שם בפיו של אמיתי את הדברים המוזרים הבאים: 'ויוחנן בהורגו את זקני העיר היה מגנן בנגינותיו בנבל וכינור, ואתה (שמעון) ברצחך זקנים עם בחורים ואבות עם בנים תריע בקול שופר ותרועה' (פרק פא, 52-54). כך מסתברת תמונה מוזרה שביוסיפון על-ידי גירסה משונה שבכתב-ידו הלאטיני. מקורו העיקרי של יוסיפון היה אפוא זהה בהרכבו לארבעת כתב-יד אחרים שהגיעו לידינו, והוא כלל שיש-עשר מעשרים הספרים של קדמוניות היהודים ליוסיפוס ואת הגסיפוס. הרכב זה מוכן יפה: הגסיפוס מספר בפרוטרוט רק את תולדות ישראל החל מן השנים האחרונות של מלכות הורדוס עד נפילת מצדה, והנה הספר ה-16 של קדמוניות מסתיים בסיפור על רצח בני הורדוס. מי שעשה את ההרכב חשב אפוא למיותר להעתיק את הספרים 17-20 של קדמוניות, כיוון שהדברים מסופרים גם בהגסיפוס. הנחתנו זו מתחזקת על-ידי העובדה, שלא תמצא שום כתב-יד הכולל את כל ספרי קדמוניות ואת הגסיפוס. הואיל וכל ארבעת כתב-היד בעלי אותו הרכב הם כתב-יד איטלקיים, יש להניח שגם האבטיפוס שלהם נכתב על-ידי סופר איטליה, לפני ימי יוסיפון, שמחברו השתמש בכתב-יד לאטיני בעל הרכב כזה.

ברור שהסופר, אשר השלים את הגסיפוס על-ידי כך שהקדים לו שיש-עשר מתוך עשרים הספרים של קדמוניות היהודים של יוסיפוס, יכול לעשות זאת רק מתוך ההנחה שהגסיפוס נתחבר על-ידי יוסיפוס עצמו. השם Hegesippus אינו אלא שיבוש השם Josippus; עוד במאה העשירית היה נקרא הספר הזה, מלבד על שם הגסיפוס, גם על שמו של יוסיפוס³⁸⁶, ובכתב-יד נאפולי, הקרוב לכתב-ידו הלאטיני של מחבר יוסיפון, נקרא הגסיפוס רק 'יוסיפוס'³⁸⁷. ייתכן אפוא שמחבר יוסיפון כלל לא הכיר את השם הגסיפוס, אלא קרא את דבריו תחת שם יוסיפוס, ולא היתה לו אפוא שום סיבה חיצונית לפקפק באותנטיות החיבור הלאטיני המאוחר הזה — חוץ מן הקטעים הנוצריים אשר בו ואשר עליהם הוא, כמובן, מדלג. קיימת הקבלה מדויקת בין מה שאירע להגסיפוס בעניין ייחוסו ליוסיפוס לבין מה שאירע ליוסיפון: גם שמו של המחבר האמיתי של הגסיפוס נשכח והוא יוחס ליוסיפוס, אף-על-פי שהמחבר מדבר על יוסיפוס כעל מקורו³⁸⁸. בכתב-יד אחדים מיוחס הגסיפוס לאב-הכנסייה אמברוסיוס, ואם אמנם הוא לא היה מחברו, הספר נתחבר בימיו — במחציתה השנייה של המאה הרביעית. כיום יש הנוטים לחשוב שכל החיבורים המיוחסים לאמברוסיוס ושלא נכתבו על-ידו נתחברו על-ידי מחבר אחד, שאותו מכנים Ambrosiaster, כיניי שכבר קבע אותו אראסמוס מרטרדאם; ויש המזהים, לדעתי בצדק, את המחבר האלמוני הזה כיהודי המומר יצחק, שלאחר שחזר לבסוף ליהדותו, ולא רצו לוותר על כתביו הנוצריים,

כמו כתב-ידו של יוסיפון. רק שני כתב-יד אלה היו אז ידועים לי כמשתייכים לקבוצה זו, והחשובה החיובית אישרה את הנחותי.

386 עיי' 97-96, pp. I, 1901, *E. Schürer, Gesch. des jüd. Volkes*, vol. I, וכן מאמרו של Traube, המובא לעיל, הערה 210.

387 עיי' 3, XIX, n. VI, *Josephus*, ed. B. Niese.

388 עיי' חיבורו של Schreckenberg, המובא לעיל, הערה 373, עמ' 57.

נאלצו להשיכח את שמו האמיתי וייחסו אותם לבן-דורו אמברסיוס³⁸⁹. הגסיפוס הוא עיבוד חופשי של ספר המלחמות של יוסיפוס, אך המעבד הלאטיני השתמש לפעמים גם בקדמוניות שלו. הגסיפוס מעבד את דברי מקורותיו מתוך גישה פאחטיט-ריטורית, בסגנון מקושט ומתוך נימה נוצריה בולטת³⁹⁰. הסגנון העז של הגסיפוס מצא חן בעיניו של יוסיפוס, ולפעמים השפיע עליו שלא לטובתו.

אולי באותו הזמן שבו נתחבר הגסיפוס חירגם מתרגם כתיב-נודע אחר את ספר המלחמות ליוסיפוס ללאטינית; תרגום זה יוחס אחר-כך לאב-הכנסייה רופינוס³⁹¹. אך מאחר שיוסיפוס לא הרבה להשתמש בספר המלחמות ליוסיפוס, אנו פטורים מלדון בתרגום זה. לעומת זאת עלינו לייחד את הדיבור על התרגום הלאטיני של קדמוניות, לא רק משום שיוסיפוס השתמש בו, אלא גם משום שדיון כזה אולי עשוי להבהיר, מה מובנו של התאריך שהיה כתוב בכתיב-ידו הלאטיני שבידי מחבר יוסיפוס (עיין לעיל, סעיף 14). קדמוניות היהודים והחיבור 'נגד אפיפ' תורגמו במאה השישית ביוזמת המלומד המפורסם Cassiodorus³⁹², ואפשר שתאריך תרגום זה נשתמר בספר יוסיפוס, באותו הקטע שבו גם נשתמר תאריך חיבורו של יוסיפוס עצמו. שם, כפי שראינו, מספר יוסיפוס העברי כי יוסיפוס 'הרבה לספר באיגרות האלה אשר מצאנו מספרו, משנת חמש מאות ושמונה שנה לחורבן הבית. ואנחנו כתבנו והעתקנו מן הספר, מספר יוסף בן גוריון הכהן בשנת שמונה מאות ושמונים וחמשה לחורבן' (פרק מ, 42-45). על משמעות התאריך השני כבר ייחדנו את הדיבור. ברור שהתאריך הראשון היה כתוב באותו כתיב-יד לאטיני שבו השתמש מחבר יוסיפוס. הואיל ונהוג היה אז לקבוע את חורבן הבית בשנת 68 לספח"ג, תאריך זה הוא שנת 576 לספירה. כבר אמרנו שאותו כתיב-יד, שהיה לעיני יוסיפוס, כלל שישה-עשר הספרים הראשונים של קדמוניות ואת הגסיפוס. כיוון שכך, התאריך ההוא אינו יכול להיות בשום פנים תאריך כתיבתו של כתיב-היד הלאטיני המורכב הזה, כי אין להניח שבאותה תקופה, שבה בערך תורגמו ללאטינית את קדמוניות, נכתב גם כתיב-היד, שבו כבר דילגו על ארכעת הספרים האחרונים של קדמוניות וצירפו את הגסיפוס. אם כן, התאריך 576 אפשר שהוא התאריך שבו העתיק סופר אחד עותק של הגסיפוס אשר שימש בסיס לספר שהיה בידו של יוסיפוס. או התאריך של חיבור התרגום הלאטיני של קדמוניות ליוסיפוס³⁹³. האפשרות השנייה קיימת ללא ספק: קאסידורוס נולד

389 על ייחוסו של הגסיפוס ל-Ambrosius, עיין B. Blumenkranz, *Die Judenpredigt Augustins*, Basel, 1946, pp. 33-37, 43 וכן חיבורו של Schreckenberg, המובא לעיל, הערה 373. עמ' 56. וכן עיין, Penelope Phitiades, *Les diatribes cyniques*, Museum Helveticum 16, 1959, pp. 129-134. ועיין גם B. Altaner, *Patrologie* 7, 1966, pp. 389-390. על יהדותו של מחבר Hegesippus עיין להלן, הערה 473.

390 בהגסיפוס דן עזה Schreckenberg בחיבורו, המובא לעיל, הערה 373. עמ' 56-58. ושם גם ביבליוגראפיה. נוסף על כך יש להפנות את תשומת לב הקורא המעוניין לעבודתו המצוינת של Otto Scholz, *Die*

Hegesippus Ambrosius-Frage, Inaugural Dissertation, Königshütte, O. S., 1913

391 על הייחוס הזה עיין מאמרי. המובא לעיל, הערה 371. עמ' 460-461. על התרגום של ספר המלחמות עצמו עיין Schreckenberg בחיבורו. המובא לעיל, הערה 373. עמ' 58-60.

392 את דבריו הכאתי במאמרי. המובא לעיל, הערה 371. עמ' 459. הערה 5.

393 קיימת אמנם עוד אפשרות, הנראית לי קלושה ביותר, והיא ששנת 576 היא תאריך של כתיב-יד לאטיני של קדמוניות אשר הועתק רק כמה שנים אחרי מלאכת התרגום עצמו. להלכה קיימת אפשרות זו, וכאמת הגיע

כשנת 490 לערך ואת חיבורו *De orthographia* חיבר כגיל של 93 שנה; כשנת 576 היה אפוא עוד בחיים, ונוסף על כך הוא מזכיר את חיבורו *De orthographia* באותו חיבור — הוא ספרו *Institutiones* (ספר א, פרקים 15, 30) — שבו הוא מדבר גם על חרגום קדמוניות, ומכאן שהמשפט על תרגום יוסיפוס, היוזם על-ידו, נכתב אחרי שהגיע לגיל של 93 שנה³⁹⁴, שום דבר אינו מונע אותנו אפוא מלהניח שהתאריך 576, שהיה בכתב-ידו של יוסיפון, הוא התאריך של תרגום קדמוניות ללאטינית. ברם יפה כוחה גם לאפשרות הראשונה, דהיינו שהתאריך שהיה כתוב בסוף כתב-ידו הלאטיני שבו השתמש יוסיפון היה התאריך של אותו העותק של הגסיפוס שממנו העתיק הסופר, אשר צירף את שיש-עשר הספרים של קדמוניות ואת הגסיפוס לכתב-יד אחד.

הגיע לידינו כתב-יד אחד של הגסיפוס שנכתב באותם הימים ממש, במחצית המאה השישית לספירה, וב־Ambrosiana שכמילאנו נמצא כתב-יד, המצוין בהוצאה הביקורתית של הגסיפוס באות M, אשר קצתו נכתב במאה החמישית (או השישית) וקצתו במאה השביעית, ומכאן שלא רק קיימת, מבחינה עקרונית, אפשרות שספר שנחבר כשנת 370 בערך יועתק במאה השישית, אלא שאף נעשה כדבר הזה בפועל ממש. אם כן מסתבר שיוסיפון מצא את ציון שנת 576 בקולופון שבסוף כתב-ידו, ותאריך זה הוא או זמן העתקתו של החלק השני של כתב-ידו המורכב, דהיינו של הגסיפוס, או שמא היתה בסוף כתב-היד הזה, או בהתחלתו — לפני התחלת קדמוניות — הערה היסטורית על זמן החרגום הלאטיני של קדמוניות, שנעשה, כידוע, על-פי יוזמתו של קאסידורוס³⁹⁵.

מה ידע מחבר יוסיפון על יוסיפוס לבד ממה שקרא בכתב-ידו הלאטיני הזה? בסיימו את סיפור בניין הבית על-ידי הורדוס, הוא אומר: 'ובניין הבית אשר כתבנו מקצת הבניין, כי מלאכה גדולה היתה, על כן לא כתבנו כחצייה וכשלישיתה, כי יוסף בן גוריון לא על ספר אחד כתב את בניין הבית, כי כתב על ספר המלחמות ועל ספר החכמה אשר לו, כי ספרים

לידינו שריד של כתב-יד של החרגום הלאטיני של קדמוניות שנכתב במאה השישית או השביעית, כנראה בצפון-איטליה, המצוין על-ידי בלאס (ובחיבורו, המובא לעיל, בהערה 371, עמ' 26–127 על ידי האוח A והנמצא עתה בספריית Ambrosiana שכמילאנו, ברם, יש לשים לב שהמומחים קובעים שכב-יד זה נכתב או במאה השישית או במאה השביעית. והתאריך שביוסיפון הוא 576. מלבד זה קשה להניח שיוסיפון מצא את התאריך בסוף החלק שכלל את קדמוניות, כי בכב-ידו נסתיימו קדמוניות כבר בסוף הספר ה־16 ואחריהן בא הגסיפוס. התאריך הופיע אפוא בספרו כקולופון בסוף. ומסתבר שזה היה או תאריך של כתב-יד של הגסיפוס או הערה היסטורית על תאריך חרגומו של ספר קדמוניות של יוסיפוס.

394 עיין Manitius בספרו, המובא לעיל, הערה 238, כך א, עמ' 37, 44, *Reallexikon für Antike und Christentum*, כך ב, 1954 (עמ' 922–926), מקבל את הדעת שהספר אמנם נחבר בין השנים 551–562, אך המחבר עבד עליו עד מותו.

395 לפי איזו שיטה היה כתוב התאריך בכתב-ידו הלאטיני שבידי מחבר יוסיפון? ברי שאם הוא היה כתוב לפי שיטה אחרת מזה של ספירת הנוצרים, או השיטה הסופרת מבריאת העולם, התקשה המחבר העברי להתאימה לשיטתו. אין להניח שבשנת 576 עצמה השתמש הסופר בספירה הנוצרית שלא היתה מקובלת. הקושי נעלם, אם נניח שבסוף כתב-ידו מצא יוסיפון הערה היסטורית, מאוחרת יותר, על זמן החרגום הלאטיני של קדמוניות. על כ־M של הגסיפוס עיין *Mras* (בספר, המובא לעיל, הערה 381), עמ' XI–VIII, ועל כתב-היד האחר עמ' XV–XVI.

הרבה עשה, סיפרי חכמה וספר חוכחות ומריבות אשר הוכיח סופרי גוים אשר דיברו רע על ישראל וישיבם דברים ויגבר עליהם וינצחם וידבר טוב על עמו ועל משפחתו' (פרק נ, 111-117). 'ספר חוכחות ומריבות' שהמחבר מתאר את תוכנו, הוא, כמובן, הספר 'נגד אפיק'. ולפי החיבור הנלהב נראה שהמחבר לא רק שמע על הספר, אלא אף קרא אותו, אם כי לא גיליתי ביוסיפון עקבות השפעתו. 'ספר המלחמות' שבמובאתנו הוא, לפי כל הנראה, ספר קדמוניות היהודים שמשם לקח יוסיפון את תיאור בית הורדוס. את השם 'ספר המלחמות' היה יכול יוסיפון ללמוד מהגסיפוס, שהרי בכתב-יד אחד של הגסיפוס מן המאה התשיעית, המצוין על-ידי המוציא לאור באות A, נקרא הגסיפוס *Historia Josephi de bello Judaico*³⁹⁶. יש אמנם סימוכין שיוסיפון לפעמים עיין בספר המלחמות ליוסיפוס גופו, אך שום הקבלה אינה נראית לי בטוחה לגמרי. יש להניח שאם קרא יוסיפון את ספר המלחמות ליוסיפוס, אולי עשה זאת קודם שניגש למלאכתו וייתכן שאף בשעת עבודתו דיפדף בו, אך בוודאי שספר המלחמות ליוסיפוס לא היה על שולחן עבודתו של המחבר כשעה שחיבר את ספרו.

בקטע המובא למעלה מזכיר המחבר 'ספר חכמה' שחיבר, לדבריו, יוסיפוס. בדומה לכך אומר המחבר, כאשר הוא מדבר על מנחם האסיי: 'בזה מנחם יכירו עתה וידעו כל הגוים אי זה חכמה היה לאחרים חבירי מנחם. כאשר כתוב על ספר חכמת יוסף, כי ספרי חכמות עשה יוסף בן גוריון, ספרים אשר לא כתב שם מלחמות רק חכמה לבד' (פרק מט, 71-73). בשני הקטעים הוא מהסס בין 'ספר חכמה' לבין 'ספרי חכמה' שעשה יוסף לדבריו, יוסיפון, כמובן, לא הכיר את 'ספר חכמת יוסף', כי ספר כזה איננו כלל במצא. יוסיפון ידע מדברי יוסיפוס, שזה התכוון לחבר ספר 'אשר לא כתב שם מלחמות רק חכמה לבד': ספר זה עתיד היה לכלול את טעם מצוות המילה (קדמ' א, 192), את טעמי הכשרות (קדמ' ג, 259), דיונים שבחכמה (קדמ' א, 25), הסברים לתורה (קדמ' א, 29, ד, 302), הסברי העבודה במקדש (קדמ' ג, 93-94, 143) וענייני הקרבנות (ג, 223). המחבר העברי טעה שהניח שיוסיפוס באמת הספיק לקיים את הבטחתו וחיבר את הספר שעלה במחשבתו. יוסיפוס מזכיר את הספר שרצה לכתוב אותו, ולא כתבו, פעמים הרבה, ועל כן לא ידע המחבר העברי אם הכוונה לספר אחד של חכמות או לספרים רבים. כיוון שיוסיפון לא הכיר את הספרים האחרונים של קדמוניות, לא הכיר את חוכנית הספר שיוסיפוס התכוון לכתוב ואותה הציע בקדמוניות כ, 268³⁹⁷. העובדה שיוסיפון השתמש בשעת כתיבת ספרו לא בכל כתבי יוסיפוס, אלא רק בכתב-יד אחד שכלל, בדומה לארבעה כתבי-יד שהגיעו לידינו, רק את שישה-עשר הספרים הראשונים של קדמוניות ליוסיפוס ואת הגסיפוס, עשויה להסביר כמה תמיהות המתעוררות בקריאת הספר העברי. כל אשר יקרא בפרק נח של יוסיפון על גזירות גאיוס קיסר ועל שתדלנותו של פילון האלכסנדרוני, יחמה, למה סיפור זה כה שונה מסיפורי תולדות ישראל שביוסיפון וכה דומה בדמיונו החופשי ואופן הרצאתו לאותם הסיפורים של יוסיפון על תולדות אומות העולם, שיוסיפון כתב אותם על סמך מקורות פחות-ערך של ימי-הביניים.

396 כך בהתחלת אותו כתב-יד. בהתחלת הספר ה' ובסיום כתב-יד.

397 על הספר שיוסיפוס התכוון לכתוב אותו עיין E. Schürer, *Gesch. des jüd. Volkes*, I, Leipzig, 1901, pp. 91-92.

כבר עמדנו על כך בסעיף 17, שבתיאור גזירות גאיוס של יוסיפון ניכר היטב הד של גזירות השמד של ימיה הביניים. המקור הראשון של דברי יוסיפון על גזירות גאיוס הוא אמנם בקדמוניות יח, 256–260. אך בגירסת יוסיפון חסרים פרטים רבים ביותר, פרטים אחרים אינם מדויקים ונמצאים שם פרטים חדשים בלתי-היסטוריים, בייחוד על נסיבות הירצחו של גאיוס קיסר, והידיעה (פרק נח, 33) שביוסיפון, לפיה נפגעה גופתו של גאיוס עד כדי כך עד שלא יכלו לקבור אותה, אינה תואמת את המציאות ההיסטורית. מכאן מסתבר שבידי המחבר העברי לא היה הסיפור שבקדמוניות יח, אלא מקור נוצרי בלתי-נודע שכלל קיצור דברי יוסיפוס, שאולי כבר קושט בפרטים דמיוניים, ואת הקיצור הזה הרחיב, כנראה, יוסיפון בפרטים נוספים ועיבד אותו בהשפעת גזירות השמד של ימיה הביניים. מצב זה מובן, אם נשים לב לכך שסיפור הגזירות של גאיוס שביוסיפון הוא הסיפור היחיד שמקבילתו מצויה באותם ארבעת הספרים האחרונים של קדמוניות אשר לא היו בידי מחבר יוסיפון. אם כן, ההנחה שהוא מצא אותו במקור אחר היא מובנת מאליה.

בידי מחבר יוסיפון לא היו, כאמור, ארבעת הספרים האחרונים של קדמוניות ליוסיפוס ובכך גם מוסברת העובדה שבספר יוסיפון נפסק פחאום שפע הידיעות והפרטים המעניינים אחרי הדברים על סוף ימי ארכילאוס ומעשה פאולינה (פרק נו), והספר נראה מכאן ואילך דליל וכמעט מקוטע (פרק נח, אשר בו הכניס יוסיפון ממקור נוצרי את הסיפור על גזירות גאיוס קיסר, והתחלת הפרק נט), עד שהסיפור מגיע למלחמות היהודים ברומיים; וכן בסיפור של יוסיפון על ימיו של הורדוס אחרי מות שני בניו ותולדות ישראל עד פרוץ המרד הגדול חסרים פרטים היסטוריים חשובים. כל זאת ניתן עתה להסביר בכך שבשביל אותה תקופה של תולדות ישראל לא היה לפני המחבר המקור העיקרי, הם ארבעת הספרים האחרונים של קדמוניות. את ההד האחרון של קדמוניות חוכל למצוא עוד בפרק נא, עד לשורה 96 (עיין קדמ' טז, 253), אך כבר קודם הסתמך יוסיפון, בתיאור הטראגדיה של הורדוס, בעיקר על הסיפור הפאחיטי של הגסיפוס, והלך בעקבותיו גם כשהמקור העיקרי שלו, הוא ספר קדמוניות, נפסק. אך כיוון שאחרי סיפור מעשה פאולינה (הגסיפוס ב, 4) אין בהגסיפוס פרטים היסטוריים רבים עד לתחילת המרד, גם הרצאתו של יוסיפון, שלא היה לו בשביל פרק זמן זה מקור נוסף, נעשית לקויה ומקוטעת, עד לסיפור המלחמות עצמו, משם יכול היה ללמוד הרבה מהגסיפוס מקורו.

אמרנו שאם יוסיפון הכיר את ספר המלחמות ליוסיפוס, היתה זו ידיעה שטחית ורופפת מאוד ובוודאי שלא היה ספר מלחמות היהודים בידו בשעת כתיבת ספרו. מצב זה עשוי להסביר שני פרטים הכרוכים בתיאור אישיותו של פלאביוס יוסיפוס אצל יוסיפון. עכשיו מובן, למה אין יוסיפון מזכיר כלל את נבואתו המפורסמת של יוסיפוס על הגדולה העתידה של אספסיינוס; נבואה זו אמנם נמצאת בספר המלחמות של יוסיפוס (ספר ג, 399–408), אבל יוסיפון לא היה יכול למצוא אותה אצל הגסיפוס, שאינו מזכיר את הנבואה אפילו ברמז קל. עכשיו אנו מסוגלים גם להבין, למה נקרא יוסיפוס חמיד בספר יוסיפון 'יוסף בן גוריון' דווקא. שמו של אבי יוסיפוס היה, כידוע, מתיא, ושם זה נזכר רק ב'חיי יוסף' (ה, 7) ובספר המלחמות (א, 3, ב, 568, ה, 533), ואילו הגסיפוס אמנם מספר על אביו של יוסיפוס, אך את שמו אינו מזכיר כלל, ומכאן שיוסיפון, שלא עיין בספר המלחמות ולא הכיר את 'חיי יוסף', לא ידע ששמו של אבי יוסף היה, לאמיתו של דבר, מתיא. פעם נזכר במלחמות (ב, 568)

'יוסף בן מתת' כאחד המפקדים שמונו בשעת פרוץ המלחמה ברומיים. במקום המקביל שבהגסיפוס (ג, 3, 2-3), כאשר מדובר על חלוקת התפקידים בחחילת המרד, נזכר במקום ראשון 'יוסף בן גוריון' (Josephus Gorione genitus, השווה מלח' ב, 563), ואחר כל השמות נאמר (הג' ג, 3, 4) שכל אחד מן הממונים ניגש למלאכתו ומהם ירד יוסיפוס לגליל ואף הוא התחיל להכין מלחמה. יוסיפוס נזכר כאן — בניגוד למקום המקביל בספר המלחמות — בלי שם אביו, ועל כן אין לתמוה שיוסיפון, שלא ידע את שמו האמיתי של אביו של יוסיפוס, לא היה יכול להבחין שהגסיפוס מדבר על שני אישים שונים, ועל כן למד בטעות מהגסיפוס ששם אביו של יוסיפוס היה גוריון (עיי'ן התחלת פרק סה של יוסיפון). אם כן, השם 'יוסף בן גוריון' ליוסיפוס, שהוא לאמיתו של דבר, יוסף בן מתת, בספר יוסיפון, נוצר מתוך סברה מוכנת של המחבר, משום שלא עיין בספר המלחמות של יוסיפוס שבו — וב'חיי יוסף' — היה עשוי לעמוד על טעותו¹⁹⁸.

20. שאר מקורותיו של יוסיפון

'יוסף בן גוריון הכהן' הוא כשכיל מחבר יוסיפון 'ראש הסופרים לכל הספרים אשר נכתבו חוץ מעשרים וארבעת ספרים הקדושים ומספרי החכמות אשר עשה שלמה מלך ישראל וחכמי ישראל' (פרק לה, 4-7). יוסיפון הכיר אפוא את הספר החיצוני 'חכמת שלמה', כמובן בתרגום הלאטיני שבספרי הקודש של הכנסייה וחשב שהספר נכתב בידי שלמה המלך עצמו. שאר הספרים 'חוץ מעשרים וארבעת ספרים הקדושים' אשר נכתבו, לדבריו, בידי 'חכמי ישראל' הם, ללא ספק, הספרים החיצוניים, הכלולים בתוך הביבליה הלאטינית. אותם הספרים שימשו לו ליוסיפון מקור עיקרי, על-יד 'ספר יוסף בן גוריון', בשעת מלאכת כתיבתו. כאשר יוסיפון מספר על חכמתו של מנחם האיסיי, הוא אומר כי 'לא היה בעולם הזה חכמים כעם יי והחכמה לא מלכה כי אם בעם יי' (פרק מט, 70-71). דברי יוסיפון מראים שהמחבר קרא את ספר בן-סירא (כד, א-טו לפי הנוסח הלאטיני, כד, א-יג לפי הוצאת סגל). יוסיפון הרבה להשתמש בשני ספרי החשמונאים: הוא אף מזכיר בקשר ל'דברי יהודה' (המכבי) וגבורותיו ומלחמותיו את 'ספר בני החשמונים' (פרק כו, 2-4), וכן בקשר לשלטונו של שמעון החשמונאי הוא מזכיר את 'ספר החשמונים' (פרק כו, 31-32), וכאן הכוונה לספר חשמונאים א. אף ייתכן שקודם כתיבת ספר יוסיפון חיבר המחבר חיבור עברי המבוסס על שני ספרי החשמונאים, שחלקו הגיע אלינו¹⁹⁹, ראוי לפחות לציין, שבתרגום העברי הקדום הזה מסופר שאחרי מות מתתיהו קם 'יהודה מכבי' תחתיו ויעזרוהו אחיו וימשחו אותו כשמחה תחת אביו למשוח מלחמה. הצורה 'מכבי' היא זו של יוסיפון (עיי'ן

אנצ' על התהוות השם 'יוסף בן גוריון' עיי'ן גם צונץ, הדרשות בישראל, עמ' 319, הערה 157 וכן שירר, בספרו המובא בהערה הקודמת, כרך א, עמ' 160, הנחתו של שירר שהגסיפוס לא הזכיר את יוסיפוס כרשימת המפקדים מתוך פליטת קולמוס, אינה נראית לי הכרחית, שהרי לפי שראינו, הגסיפוס משום-מה אף פעם אינו מזכיר את שם אביו של יוסיפוס.

399 החיבור יצא לאור ע"י ד. חוואלואהן בקובץ על-יד, כרך שביעי, חרנ"ו-נ"ז, עמ' 1-14 ונקרא על-ידו 'שירי ופליט' ועיין לציל, הערה 18, והודפס מחדש גם בהוצאת 'הספרים החיצונים' בתרגום עברי של א. ש. הרטום, כרך א, תל-אביב, תשי"ט. אחרי התרגום של ספר חשמונאים ב, עמ' 78-88.

פרק טו, 56 וההערה שם). ואם בתרגום הקדום מסופר כי אחיו של יהודה המכבי משחו אותו 'בשמחה תחת אביו למשוח מלחמה', הרי ביוסיפון (פרק טו, 61-62, ועיין ההערה שם) אנו קוראים על מתחיהו שלפני מותו 'ויוצא את קרן השמן וישפוך על ראשו וימשח אותו על המלחמה'. אם התרגום הקדום אינו מושפע כאן מיוסיפון, דבר שאינו מחקבל על הדעת (עיין ההערה למקום), הרי יוסיפון תלוי כאן בתרגום הקדום, שאולי נכתב על-ידי מחבר יוסיפון עצמו.

אם כן, על-יד 'ספר יוסף בן גוריון הכהן' שימש לו ליוסיפון כמקור עיקרי התרגום הלאטיני של המקרא, על הספרים החיצוניים אשר בו. מלבד שני ספרי החשמונאים השתמש יוסיפון בהוספות החיצוניות לספר דניאל, על-פיהן סיפר את הסיפור על דניאל בגוב האריות (פרק ד) ואת הסיפור על דניאל, בל והתנין (פרק ה); לפי ספר עזרא החיצוני הוא מספר את מעשה זרובבל, שעיקרו סיפור על חידות שלושת הנערים (פרק ו), ומעשה מרדכי ואסתר מסופר על-פי ההוספות החיצוניות למגילת אסתר (פרק ט).

מלבד זה היו בידי יוסיפון גם ספרי דברי-הימים שונים, לאודווקא תמיד מטיב מעולה, כגון המקור הנוצרי, המבוסס על דברי קדמוניות, שממנו למד יוסיפון על גזירות גאיוס (עיין בסעיף הקודם). ממקורות כאלה שאב יוסיפון בעיקר ידיעות על דברי-ימי מלכויות הגויים. כך, בצינו את מקורותיו, הוא מזכיר לפעמים 'ספר מלכי רומנים', והכוונה, כנראה, כמעט תמיד, ל-*Chronicon* של אב-הכנסייה היירונימוס⁴⁰⁰. בין השאר השתמש יוסיפון ב'כרוניקון' זה בהתחלת פרק סד, ברשימת 'הכהנים אשר מלכו בבית שני'. יוסיפון מזכיר לראשונה את 'ספר מלכי רומנים', כאשר הוא מדבר על ימי כורש המלך ומותו (פרק ח, 9-10). את הסיפור עצמו על מות כורש למד מדברי Orosius⁴⁰¹, במישרין או בעקיפין, ועל מלחמות חניבעל (פרק כא, 9-57) מדברי מקור לאטיני, שהתבסס על דברי ליוויוס. מקור זה היה, כנראה, עיבוד חופשי של דברי ההיסטוריון הרומי ונעשה ברוח הדמיון האופייני לחיבורים כרונוגראפיים מסוימים של ימי-הביניים הקדומים. שהרי, לפי יוסיפון, חניבעל כבש לא רק 'את ספרד ויכנע גוי גותוס (כלומר הגותים)', אלא כבש, כביכול, גם את 'כל ארץ גירמניא'. היא ארץ מערב ויכנע את גאון פרנקוס וסכסוס וכל דרי גירמניא ויכנע את בריתוס היושבים בים אוקינוס' (פרק כא, 13-15, ועיין לעיל, סעיף 16). כמעט באותה מדה דמיוניים הם כיבושי המלך כורש (פרק ח, 4-7) אשר הגיעו במערב עד ארץ ספרד, וכן כיבושי אלכסנדרוס מקדון (פרק י, 75-78). בנידון האחרון הגיע לידינו מקור דמיוני דומה, אשר תורגם מיוונית ללאטינית בתקופת המרוכביים ועיין הערה לפרק י, 76-77). הוא הדין, לפחות, בפרט אחד בסיפורו הבלתי-מדויק והמשונה על יוליוס קיסר (פרק לח); לשונו של יוסיפון על לידת יוליוס קיסר מלמד, שמקורו הלאטיני בעניין זה הסתמך על דברי הכרוניקה היוונית הביזאנטית של מאלאלאס, אשר נחחברה כמאה השישית לספירה (עיין פרק לח, 5 וההערה שם). וכן מחקבל על הדעת שמקורה הלאטיני של רשימת העמים שבפרק א של יוסיפון מבוסס, בסופו של דבר, על מקור יווני⁴⁰².

Hieronymus, *Chronicon*, ed. R. Helm², 1956 400

Orosius, *Historiae adversus paganos*, ed. C. Zangenmeister, 1889 401

402 על החיבור הלאטיני המשוער של רשימת העמים אצל יוסיפון עיין לעיל. ממוצא יווני הוא הזיהוי של נומר

אם אמנם אי-אפשר לזהות בדיוק את מקורותיו הלאטיניים של יוסיפון, שמהם למד על חולדות אומות העולם, הרי מן ההקבלות שהגיעו לידינו ומתוכן דברי יוסיפון, הידוע לדייק כהיסטוריון של אמת כשיש לפניו מקורות מעולים כיוסיפוס, הגסיפוס והכתבים החיצוניים שבמקרא הנוצרי, ברור שמקורות אלה היו חיבורים שנכתבו בתקופה החשוכה של המאות הראשונות של ימי הביניים, ועל כן היו בעלי ערך היסטורי מועט וכללו ידיעות דמיוניות מוזרות. דבר זה אפשר ללמוד יפה מן הפרק השני של יוסיפון, הדן בקדמוניות איטליה. ניתן לקבוע אפילו מבחינה פאליאוגרפית, שאחד ממקורותיו של יוסיפון לסיפורו על קדמוניות איטליה קדם לתקופה הקארולינגית: Aeneas המפורסם נקרא ביוסיפון 'אגניאס' (Agneas), עיין הערה לפרק ב, 19). צורה מזוהה זו נוצרה כבר במקורו הלאטיני של יוסיפון מתוך החלפת האות E ב-G, הדומות זו לזו בכחב האונציאלי; כתב זה כבר מומן לא היה נהוג בימי חיבור יוסיפון⁴⁰².

כדי להבהיר את האופי הדמיוני של מקורות כאלה מימי שחר ימי הביניים, נשווה את מה שכתוב ביוסיפון על צפו בן אליפז המקראי עם סיפור מקביל ממקור ביזאנטי קדום. לפי יוסיפון 'ברח צפו בן אליפז בן עשו ממצרים אשר לכדו יוסף בעלותו לקבור את ישראל אביו בחרון' (פרק ב, 16–17), ויוסף הביאו מצרימה, אך משם הוא ברח 'אל אגניאס (הוא כאמור Aeneas) מלך קרתגני' (שורה 19). אחר-כך ברח צפו בן אליפז מאפריקה לאיטליה ונתקבל שם יפה ונתעשר; הוא הרג מפלצת אשר 'מחצייה ולמטה דמות אדם ומחצייה ולמעלה תיש' (שורות 46–47); האגדה היא חזרה דמיונית על מעשה היראקליס שהרג בסביבות רומי את שודד הבקר ושמו Cacus, אך שם 'החיה' שנהרגה היא כאן 'יאנוס' (Janus), הוא לפי המיתולוגיה הרומית אליל ומלך איטליה קדמון. מתוך רגש תודה למעשה הגבורה של צפו בן אליפז בן עשו קבעו אנשי איטליה לכבודו 'יום אחד בשנה יום מועד, ויקראו היום ההוא על שמו וינסכו נסכים לפניו ביום ההוא . . . ויקראו היום ההוא מועד יאנוס ויקראו שם צפו יאנוס על שם החיה אשר הרג' (פרק ב, 49–52). אם כן, לפי אגדה זו זוהה צפו בן אליפז עם יאנוס.

(שורה 9), של יוון (שורה 15), כנראה גם של חוכל (שורה 15, ועיין A. Bauer, *Die Chronik des Hippolytus*, Leipzig, 1905, p. 53 שם כתוב כרשימת העמים של Liber generationis II כדלקמן: Tober, ex quo Hettali). ובודאי הויהו של תרשיש עם טרסוס (שורה 23) וכן הויהו 'כתים הם רומאני' שבשורה 25. אין ואח אומרת שהמקורות היווניים לא קיבלו חלק של הויהוים מיהודים דוכרי עכרית. 402 ביוסיפון, פרק ב', 67–71 מסופר איך לקח לו לטינוס לאשה את 'אספיציסה' כח אשדורבל בן אגניאס, וכבר שם שיערנו בהערה כי מאחורי השם 'אספיציסה' מסתתרת המלה הלאטינית speciosa (יפה) ושבמקורו הדמיוני של יוסיפון, שהיה מראשית ימי הביניים, היה, כנראה, כתוב שהיתה לו לאשדורבל בת יפה (filia speciosa) והמחבר הבין את המלה השנייה כשם הבת. השערה זו מתאשרת על-סמך עיון ברומן לאטיני מפורסם מסוף החקופה העתיקה — לסני המאה השישית — ושמו 'מעשה אפולוניוס מלך צור' (Historia Apollonii regis Tyri, ed. A. Riese, Stuttgart, 1973, p. 1.3:28.2). במקרה השני מוצגת בת המלך העתידה להיות אשתו של אפולוניוס כ-filia regis speciosa (בת מלך יפה). ובמקרה הראשון מדובר על בת מלך אנטיוכוס דמיוני כעל virgo speciosissima (בתולה יפה ביותר) ושמה לא נזכר בסיפור. מחקבל אפוא על סמך ההקבלות הללו שגם במקורו הלאטיני של יוסיפון הוזכרה 'בת יפה' (filia speciosa) של אשדורבל מבלי שנוכר שמה, ומזאת מובנת עוד יותר טעותו של מחבר יוסיפון אשר שיער שבת המלך שמה היה Speciosa.

גיבור המיתולוגיה הרומית. ר'מועד יאנוס' שחל פעם בשנה, הוא, בלא ספק, האחד ביאנואר, חגם של הרומיים. ולא זו בלבד אלא בזכות נצחונותיו במלחמה זכה צפו בן אליפו בכינוי נוסף, הוא שטורנוס (Saturnus). 'על שם הכוכב אשר היו עובדים לו בימים ההם, הוא כוכב שבת'. אם כן, צפו בן אליפו הוא לא רק יאנוס, אלא אף האל Saturnus. 'אשר לפי האגדה הרומית בא לאיטליה אל יאנוס המלך ומלך תחתיו.

לפי חיבור ביזאנטי קדום⁴⁰¹, סאטורנוס היה ענק אשר מלך על כל ארצות המזרח, וקיבל את שמו משם הכוכב שבתאי; הוא הוליד מאשתו Semiramis שני בנים ובת; הבן האחד נקרא Zeus על שם הכוכב צדק, השני שמו Ninus (שם מלך מזרחי אגדי) והבת שמה Hera (לפי האגדה היוונית אשתו של זיאוס). אף זאוס של סיפורנו נשא לאשה את הרה אחותו, והוא זוהה גם עם האל הרומי והמלך הקדמון של איטליה ושמו Picus. הנוכח גם ביוסיפון בשושלת מלכי איטליה הקדמונים ופרק ב. 62, שם הוא זוהה עם פאונוס יורשו). מכאן מובן, למה פיקוס-זיאוס נהיה אחר כך למלך איטליה: אחריו מלך באיטליה Faunus בנו — אף הוא אל ומלך איטליה קדמון. הנוכח ביוסיפון וזוהה שם עם פיקוס (פרק ב. 62) — אשר כונה בשם Hermes, הוא Mercurius על שם 'כוכב', שליח, והוא היה חכם והיה הראשון שמצא במערב זהב ואופן עיבודו. לאחר שאחיו זממו להצות אותו, ברח עם זהב רב לבני חם במצרים ושם היה לאליל ונביא, ולאחר שמת מצרים מבני חם, נהיה פאונוס-הרמס למלך מצרים ומלך שלושים ותשע שנה.

חיבורים פראיים כאלה, העוסקים בקדמוניות רומי והמקשרים הדים מן הספרות העתיקה עם העולם המקראי, היו נפוצים בימי יוסיפון. סיפור קצר כזה מהווה מבוא לתיאור דמיוני של רומי (Graphia aureae urbis Romae)⁴⁰⁴. בסיפור זה מדובר, בין השאר, כמו ביוסיפון, על ייסודים בתחומה של רומי שקדמו לרומולוס, ולכסוף 'רומולוס שם סביב כל הערים הנוכרות חומה, וקרא לרומי על שמו'⁴⁰⁵. אותה אגדה תמצא גם ביוסיפון (פרק ב. 116–118): רומולוס בנה 'חומה על כל בנייני המלכים אשר מלכו לפניו, וישם כל ההיכלות והגבעות אשר סביב בתוך החומה... ויקרא שם העיר רומא על שם רומולוס'. אגדות בארבאדיות מסוג זה עברו מן הנוצרים גם אל הסופרים הערביים. בפירושו עמדנו על התפקיד המרכזי שממלא אצל יוסיפון צפו בן אליפו המקראי בסיפור קדמוניות איטליה. כן סברנו שם שלמרות שהקשר בין צפו, נכדו של עשיו, ובין יאנוס הוא המצאה יהודית, יוסיפון מושפע כאן מספרות נוצרית. הבאנו שם (פרק ב. 19) את שושלת היוחסין של הרומיים שאצל הסופר הערבי חמזה אל-אצפהני (מת בערך ב-970), בה נזכר 'צופר (צפו) בן אליפו בן עשיו בן יצחק'. סופר ערבי אחר, אל-בירוני, מביא בחיבור הכרונולוגי שלו, שנכתב בשנת 1000 בערך, שושלת-יוחסין דמיונית של אלכסנדרוס מקדון ובה הוא רושם: 'רומא, אל-אצפר (צפו), אליפו, עשיו, יצחק, אברהם'⁴⁰⁶, אף-על-פי ששתי ההקבלות בעניין צפו בן אליפו

Anonymi Chronologia in Iohannis Malalae Chronographia, ed. L. Dindorf, Bonn, 1831, pp. 403 17–21

404 הוצאה ביקורתית של חיבור זה תמצא אצל P.E. Schramm, Kaiser, Rom und Renovatio, Leipzig, 1924. את המשפט, שבו אנו דנים תמצא שם, כך ב, עמ' 75.

Romulus... omnes civitates iam dictas muro iunxit et ex suo nomine Romam vocavit 405
E. Sachau, Al-Biruni, the Chronology of Ancient Nations, London, 1879, p. 49 עיין 406

נשתמרו דווקא אצל שני סופרים ערביים. אין להניח שמקור השראתו של יוסיפון היה ממוצא ערבי.

אף-על-פי שהסיפור על צפו בן אליפו שביוסיפון והסיפור הביזאנטי הקדום על פיקוס ופאנוס בנו שונים כפרטיהם, הדמיון ביניהם בולט הן בכלכול הפרטים המיתולוגיים וזיהויים משונים והן בניסיון להסביר את המיתולוגיה כתולדות כני-אדם, הן בזיהוי שם האדם עם כוכב-לכת ששמו כאליל, והן בקשר המלאכותי בין היסטוריה אגדית של איטליה לבין אפריקה ובקשרים הפסיכודר-היסטוריים שבין העולם המיתולוגי הפאגאני לבין עולם המקרא: פאנוס נהיה לבסוף האליל המצרי Hermes Trismegistos ויורשו של מצרים מבני חם, ואצל יוסיפון צפו בן אליפו המקראי נהיה למלך איטליה וזוהה עם יאנוס וסאטורנוס. דמיון פראי זה המגלה, בין השאר, את בורותם המלומדת של סופרים כאלה מן המאות הראשונות של ימי-הביניים, תמצא, כמובן, לא רק במקורותיו (או במקורו) של הפרק השני של יוסיפון ובסיפור הביזאנטי הקדום, שאח ראשי פרקיו הבאנו כאן, אלא גם בסיפורים אחרים של אותם הימים. את הסיפור של פיקוס ופאנוס הבאנו רק מפני שהוא הקבלה אופיינית לקדמוניות איטליה שביוסיפון. מכל מקום, הסיפורים והדיעות שיוסיפון קיבל לפעמים ממקורות מסוג מפוקפק זה, יחד עם הכרותות שבנוסח הארוך וייחוסו של נוסח זה ליוסיפוס עצמו, גרמו לכך שההומאניסטים זילזלו בספר יוסיפון ושעד היום הזה רואים החוקרים בספר יוסיפון ספר 'עממי', אגדי-למחצה. ואולם מחבר יוסיפון היה דווקא מן הסופרים האחראיים שבסופרי ימי-הביניים, שנהג במקורותיו כהיסטוריון אמיתי. כמובן לפי מושגי תקופתו הוא.

עלינו עוד לרדן במקור אחד שיוסיפון השתמש בו, לא רק בגלל ספר יוסיפון, אלא בעיקר בגלל חשיבותו להכרת השקפות היהודים בתקופה העתיקה, וחבל שמקור זה לא הגיע לידינו כלשונו, אלא רק בשלושה עיבודים של ימי-הביניים, שאחד מהם נמצא בספר יוסיפון. יוסיפון מספר על ביקורו של אלכסנדרוס מקדון בעיקר לפי הספר יא של קדמוניות ליוסיפוס, ויש בסיפורו עקבות של הסיפור המקביל ביומא סט ע"א (יוסיפון, פרק י'). ברם ישנו ביוסיפון (פרק י', 37-45) פרט, שאינו נמצא במקורותיו: אלכסנדרוס החליט לעשות לו זכר בבית-המקדש ולהקים בו, 'בין קדש הקדשים ובין הבית' את פסלו, אך הכהן הגדול עונה לו: 'הזהב אשר נדכו שפתיך, תנהו למחיית כהני יי ועניי עמו הבאים להשתחוות אליו בבית הזה, ואעשה לך זכר טוב מאשר דברת: כל ילידי הכהנים אשר יוולדו בשנה הזאת ככל ארץ יהודה וככל ארץ ירושלם יקראון בשמך אלכסנדרוס, ויהיה לך לזכרון כאשר יבאו לעבוד עבודתם בבית הזה, כי אין לנו לקבל בבית אלהינו פסל וכל תמונה', והמלך חזר בו וקיבל את הצעת הכהן (פרק י', 39-45)⁴⁰⁷. בפירושי כבר עמדתי על כך, שקיימת הקבלה מעניינת לפרט

407 גם ב'ספר הקבלה' לרבי אברהם אבן דאוד כתוב: 'והחנה המלך וז"א אלכסנדר' על שמעון הצדיק שכל בן שיולד לכהנים באותה שנה יקראוהו אלכסנדר על שמו'. והיריעה לקוחה מיוסיפון שרבי אברהם אבן דאוד הרכה להשתמש בו, ועיי' לעיל, סעיף 6. הוא הדין בסיפור על ביקורו של אלכסנדרוס בירושלים אשר ב'ספר אלכסנדר מוקדון', שפורסם לראשונה על-ידי ישראל לוי (עיי' יוסף דן, עלילות אלכסנדר, הערה 10) והודפס מחדש על-ידי יוסף דן (עלילות אלכסנדר מוקדון, ספריית 'דורות', ירושלים תשכ"ט, עמ' 170-129, ובמבוא, עמ' 10-11), ולאחרונה פורסם מחקר ירחמאל על-ידי Rosalie Reich, *Tales of Alexander the Macedonian*, Ktav, New York, 1972. הטקסט המעניין היה נמצא גם בירחמאל דף

זה בשיר על אלכסנדרוס מאת המשורר הגרמני בן המאה השלוש-עשרה ושמו Rudolf von Ems.⁴⁰⁸ בשירו אמנם אין מסופרת הצעתו של אלכסנדרוס מקדון להקים את פסלו בבית המקדש. אך גם שם היהודים מבוטחים לו, מתוך רגשי תודה, להנציח את זכרו על-ידי כך שיקראו לילדיהם בשם אלכסנדרוס: 'מי שיהיה בינינו הלויים בבית לוי, מהם ייקרא תמיד אחד על שמך, אנו רוצים להנחיל את שמך בדתנו לאותו שבט לעולם, וכוה נכבדך ושמך יתחדש בדרך הגדול ולא יכלה לעולם, כל זמן שדתנו חזקה לפי רצון האל'. המלך שמח על הדברים האלה והודה להם על הכבוד.

ברור שלפנינו אותו סיפור, על אף ההבדלים הקיימים בין שתי נוסחאותיה: לדברי השיר הגרמני ייקרא על שם אלכסנדרוס אחד משבט לוי לעולם, ואילו לפי יוסיפון ייקראו על שם אלכסנדרוס כל ילידי הכוהנים אשר יוולדו בארץ יהודה בשנת ביקורו של אלכסנדרוס. מסתבר שהאפשרות הקלושה שלמשורר הגרמני הגיע הסיפור במישורן או בעקיפין מדברי יוסיפון, מתבטלת על-ידי העובדה, שקיימת עוד גרסה של הסיפור במקור בלתי-צפוי והיא כוללת שינויים מעניינים. המקור הוא הכרוניקה השומרנית הערבית של אבולאפתח, שנחכרה בשנת 1355 על סמך מקורות קדומים יותר.⁴⁰⁹ אם ביוסיפוס מסופר על יהודים ועל ירושלים, הרי בטקסט השומרני מדובר על השומרונים — הנקראים 'בני ישראל' — ועל הר גריזים. הוא הר הברכה. גם לפי הסיפור השומרני 'כאשר הלך (אלכסנדרוס) ללחום עם דריוש מלך פרס, וירא בחלומו והנה מלאך ירד מן השמים בתואר ולבושי כהן גדול ואמר: אל תירא! כי תלכד את ארץ פרס וגם אותו (את המלך) אתן בידך, ה' עמך'. אלכסנדרוס חיפש ולא מצא בין כל הכוהנים איש כצורת המלאך. 'ויהי כאשר הלך לכבוש את צור — ובסביבותיה ישבו שומרונים — ויקרא אותם המלך להיות עמו, וימאנו לעזוב את בריחם עם

175 ע"א-187 ע"ב. הסיפור על ביקורו של אלכסנדרוס מקדון בירושלים נמצא אצל דן בעמ' 149-151 ובירחמאל בדף 180 ע"ב-181 ע"א, והסיפור כולל (עמ' 151) אצל דן גם את בקשת אלכסנדרוס לעשות חביתיו במקדש ה' והצעה נגד של הכהן הגדול, כל הסיפור מקורו יוסיפון, שהשפיע על 'ספר אלכסנדר מקדון' גם במקום אחר, צורה הסיפור שם על האילנות המדברים (אצל דן, עמ' 143, ירחמאל דף 178 ע"ב-179 ע"א, וההקבלה ב'מעשה אלכסנדרוס' שאנו מפרסמים בהוספות, סוף פרק ט) חלילה בסיפורו של יוסיפון על שיחתו של מנחם האסיי עם הורדוס המלך (פרק מט, 85-94, הוצאת הומינר, עמ' קצ), בין השאר יש לשים לב לכך, שהאילן המדבר מבטיח לאלכסנדרוס שימלך שלושים וחמש שנה ויותר, דבר שהוא אבסורדי לגבי אלכסנדרוס, שמת בדמי ימיו, אך מתאים לדברי מנחם אל הורדוס, בהם הבטיח לו שימלך שלושים שנה ועוד, וכן גם המצב ב'ספר חולדות אלכסנדרוס המקדוני' לעמנואל בן יעקב בונסיש אשר הוציאו, Israel J. Kazis, *The Book of the Gestes of Alexander of Macedon*, Cambridge, 1962, Mus., שם הפרק 24, המספר על ביקורו של אלכסנדרוס בירושלים והכולל גם את עניין פסלו של אלכסנדרוס, לקוח מיוסיפון, על כך ועל הקטעים, הלוקחים מ'מעשה אלכסנדרוס', עיין Kazis, עמ' 203-204.

408 על שירו של אלכסנדרוס עיין, G. Cary, *The Medieval Alexander*, Cambridge², 1967, pp. 186-7, 205-6.

409 על הכרוניקה, אוסיה ומחברה עיין דברי אילה ליונשטם ב-*Encyclopaedia Judaica*, כרך 14, עמ' 754. התרגום העברי, המובא על-ידינו, הוא מתוך ספרו של רפאל בן שמעון קירכריים, כרמי שומרון, פראנקפורט, תר"א, פרק מו, עמ' 44-45.

צור, וחרה אפו עליהם, והלך אל שכם ויבאו לקראתו יושבי העיר וירא בראשם דמות הכהן הגדול (אשר ראה בחלמו), וימהר וירד מעל סוסו וישתחו אפים ארצה, וכאשר ראו זאת אוהביו, וימהרו גם הם להשתחוות לפניו, ויחמה כל צבאו — כי היה בדעתו להאבידם — ויאמרו אליו: הלא נחש ינחש העם הזה? ויאמר לא כי, אבל בחזיון לילה, כאשר הלכתי ללחום עם דריוש שלח אלי (ה') איש בדמותו ובלבושו ויאמר אלי: לך והכית את דריוש, אל תירא! וכן היה, ובעבור זה אהב אלכסנדר את השומרונים והטה חסדו אליהם ואמר להם: אלהיכם אלהי האלהים ואדוני האדונים! אחר־כך מסופר על כיבושיו של אלכסנדרוס, על נסיעתו אל ארץ החושך ועל עלייתו של המלך בעזרת רכב־נשרים ועל ייסוד אלכסנדריה של מצרים. 'ויפן ויבא אל הר הברכה ויאמר, כי הוא הנכבד מכל המקומות והנרצה לעבודת ה', ואחר כך פקד את שריו על הארצות, עד אשר כבש את כל העולם, והם, בראותם בני ישראל (כלומר את השומרונים) נושאים חסד בעיני המלך, ולא דבר מאומה כנגדם מקטן ועד גדול, ויקנאו בהם מאד, ויאמרו אל המלך: הן העם הזה מאס דרך ומשפט העמים, יצו המלך להקים דמות תבניתך, והם לא יכבדוך בזה, אף שיש בהם עובדי פסל ומסכה. ויצו המלך את הכהן הגדול וכל ראשי העם להקים פסל ומצבת המלך בכל מקומות מושבותם, ויאמר להם: הנני הולך עתה מצרימה, ובשובי אדע מה עשיתם. ויאסף הכהן הגדול את ראשי בני ישראל (ו"א השומרונים) על הר הברכה ויצומו ויתפללו לה' להושיעם ממצוקתם, ונתן ה' עצה ישרה כלבבם לקרוא את כל הילדים בשם אלכסנדר, ושלחו שליחים אל כל השומרונים לעשות כן, ומקץ שלש שנים וישב המלך ממצרים ויבא אל ארץ ישראל ולא ראה לא פסל ולא מצבה ויחר אפו ויקרא לראשי העם לדעת מה זה ועל מה זה, ויענו ויאמרו, כי באמת הציבו לו מצבת תמונתם, אשר תדבר ותנוע, לזכרון אהבתו ויראתו, ויביאו אליו ילדיהם אשר התאספו לרוב, ויאמר אליהם (הכוהן הגדול): מה שמיכם? ויענו: אנחנו עבדי אלכסנדר ונקרא על שמו. וישמחו המלך ואוהביו ויטב בעיניהם את אשר עשו ויאמר אליו הכהן הגדול: לא הצבנו לך פסל ומסכה, כי כן נזהרנו מאת ה', והוא נתן עצה בלבבנו להקים בנינו תחת הפסלים, וייטבו דבריהם בעיני המלך ויאמר: ידעתי כי אלהיכם אלהי האלהים ואדוני האדונים, ויתן להם המלך מתנות, והכיר לעין כי יש שכר לפעולתם.

הבאנו את הנוסח המלא של דברי הכרוניקה השומרונית, המקבילים ליוסיפוס וליוסיפון, לא רק משום העניין הרב שיש במקור זה, אלא גם כדי שהקורא ישפוט בעצמו על הקשר שיש בין שלושת המקורות הללו, ברור שהשומרונים תלויים במקור יהודי וייחסו את המאורעות לעצמם; בדרך דומה הם נוהגים פעמים הרבה, ברור עוד שהמקור הראשון לכל הסיפור כולו הוא יוסיפוס, וכן אין ספק שהסיפור על רצונו של אלכסנדרוס להקים פסל — או, אצל השומרונים, פסלים — ועל נתינת השם אלכסנדרוס לילדים — השומרונים אינם מדברים רק על ילידי הכוהנים דווקא — הוא אותו סיפור הנמצא אצל יוסיפון. הסיפור השומרוני דומה יותר ליוסיפון מזה של הגירסה בשיר המשורר הגרמני; שם חסר עניין הפסל ונאמר שם, שהיהודים הבטיחו לאלכסנדרוס שתמיד יהיה ילד אחד כשבת לוי שייקרא אלכסנדרוס. נראה שהזכרת שבט לוי אצל המשורר הגרמני הוא הד של מה שמסופר אצל יוסיפון וחסר בסיפור השומרוני, על כך שילידי כוהנים דווקא ייקראו בשם אלכסנדרוס. אף כי אצל המשורר הגרמני אין מסופר על רצונו של אלכסנדרוס להקים לו את פסלו מסתבר שפרט זה השתייך לגוף הסיפור המקורי, לא רק מפני שכך מסופר גם במקור השומרוני

ומשום שקשה להניח שיוסיפון המציא את הפרט הזה, אלא בייחוד משום שהאיום שנוצר לבני ישראל על-ידי רצונו של אלכסנדרוס להקים לו פסל (או פסלים) היא הסיבה להבטחת בני ישראל לקרוא לילדיהם בשם אלכסנדרוס: מתקבל שכך היה מסופר במקור, ולא כפי שמסופר אצל המשורר הגרמני, דהיינו שהיהודים החליטו החלטה זו רק מתוך רגשי-תודה סתם. ברם, דווקא בעניין הפסל קיימים הבדלים בעלי משמעות בין הגירסה שביוסיפון לבין הגירסה השומרונית.

ביוסיפון מחליט אלכסנדרוס להקים את פסלו 'בין קדש הקדשים ובין הבית', כי הוא רוצה לעשות לו זכר במקום קדוש זה, והחלטתו נובעת מתוך רגש הערצה של עובד עבודה-זרה, שאינו מכיר את דיני ישראל, לבית-מקדשם של היהודים ולאליהיהם. אף לדברי המקור השומרוני אלכסנדרוס אינו מכיר את איסור הפסלים של הדת היהודית, אך המניע לפקודתו שבני ישראל יקימו לו פסלים הוא אחר: שריו של אלכסנדרוס מקנאים בבני ישראל, משום שמלכם מתייחס אליהם באהבה, ועל כן הם פונים למלך ואומרים לו כי 'העם הזה מאס דרך ומשפט העמים', כלומר בפיהם אחת ההאשמות הרגילות נגד בני ישראל, החל במגילת אסתר, והשכיחה באנטישמיות העתיקה⁴¹⁰. על סמך האשמה זו מייצעים השרים לאלכסנדרוס שיצווה 'את הכהן הגדול וכל ראשי העם להקים פסל ומצבת המלך בכל מקומות מושבותם' של בני ישראל. אם כן, ההצעה להקים פסל לאלכסנדרוס מקורה בגירסה השומרונית בשנאת-ישראל של שרי אלכסנדרוס, ואילו אצל יוסיפון היא נובעת דווקא מהתפעלותו של המלך, שאינו מצוי אצל תורת ישראל, למראה בית-המקדש שבירושלים. קשה לומר מה היתה המוטיבאציה של הסיפור המקורי. מעלתו של הסיפור שביוסיפון הוא טיבו הספרותי: המלך מצווה להקים את פסלו דווקא מתוך רצון טוב, ועל-ידי כך מביא את היהודים במבוכה. נוסף על כך, למי שמכיר את דרך עבודתו של יוסיפון נהיר, שאילו מצא יוסיפון במקורו אח קנונית שרי אלכסנדרוס, היה מספר עליה בספרו. ואולם ייתכן כמובן, שמקורו של יוסיפון היה מקוצר בהתחלתו לעומת צורת המקור שהגיע לידי השומרונים. ושיוסיפון לא מצא במקורו, מה הביא לידי כך שאלכסנדרוס ציווה להקים את פסלו בבית-המקדש, ולכן יכול היה להניח שאלכסנדרוס עשה זאת מתוך חיבתו לבית-המקדש. מכל מקום, הטעון האנטישמי שבני ישראל מואסים בחוקי הגויים. התואם יפה את האנטישמיות העתיקה, ראוי לחשומת-לב. מלבד זה הסיפור על הפסל בבית-המקדש מזכיר את המקרה היחיד שהיתה קיימת דרישה כזאת, והם גזירות גאיוס קיסר, ומתקבל על הדעת שהסיפור שלפנינו נוצר בעקבותיו, ועל כן נימוק אנטישמי נאה לסיפור על הקמת פסל בבית-המקדש. בגירסה השומרונית אמנם אלכסנדרוס עצמו אינו מתואר באור שלילי, רק שריו המקנאים הם מייצגי האנטישמיות. ברם באגדה יהודית קדומה, שיש לה קירכת-מה לסיפור השומרוני, מופיע אלכסנדרוס מקדון באור שלילי והוא הסיפור במגילת חענית, בטפסט העברי לעשרים וחמישה לסיון⁴¹¹, על גביהה בן פסיסא: 'ביקש אלכסנדרוס מקדון לעלות לירושלם. אמרו לו כוחיים: שרי יהודה אין מניחין אותך ליכנס לבית קדשי הקדשים שלהם מפני שאתה ערל'

410 עיין, למשל, יוחנן לוי, עולמות ופגשים, ירושלים, חש"ך, עמ' 176-179.

H. Lichtenstein, 'Die Fastenrolle', *HUCA*, vol. 8-9, Cincinnati, 1931-32, p. 330 411

ולבסוף הכישו נחש. אין, כמובן, להכריע, אם ההגדרה הנחמדה של הילדים הנקראים בשם אלכסנדרוס כמצבת חמונתו של אלכסנדרוס 'אשר תדבר ותנוע', היא המצאה מאוחרת או היחה כבר במקור הקדום. מכל מקום, ראויים לחשומת-לב דברי הילדים לאלכסנדרוס: 'אנחנו עבדי אלכסנדרוס ונקרא על שמו'. בתקופה הרומית צירפו העבדים המשוחררים לשמם את שם בעלם אשר שיחרר אותם. כן נהג גם מי שקיבל אזרחות רומית: הוא צירף לשמו את שם הקיסר שהעניק אותה (עיין R.E.s.v. Namenwesen). ברם, אפילו אם הפרטים המעניינים שבנוסח הסיפור השומרוני הם משניים ופרי דמיון מאוחר, ואם הסיפור על הילדים שנקראו בשם אלכסנדרוס בא לשומרונים מיוסיפון העברי, או מתרגומו הערבי, יחד עם כל הסיפור על ביקורו של אלכסנדרוס בירושלים, בוודאי שהסיפור אצל יוסיפון עצמו אינו המצאתו, כי אין הוא נוהג לעולם כך. המקור של הסיפור על הילדים בשם אלכסנדרוס, שהגיע אלינו בשלוש גרסאות, זו של יוסיפון, זו של המשורר הגרמני מימי הביניים וזו שבכרוניקה השומרונית, מקורו בתקופה העתיקה. זו אגדה יהודית קדומה, שנוצרה, לפי כל הנראה, כתגובה לרצונו של גאיוס קיסר להקים את פסלו בבית-המקדש. סיפור זה שביוסיפון, היא כמדומני, התרומה הרצינית היחידה שתורם יוסיפון לידיעותינו על התקופה העתיקה, שמקורה עצמו לא הגיע אלינו.

בסוף הסיפור על ביקורו של אלכסנדרוס בירושלים (פרק י, 51-52) אומר יוסיפון: 'ויכתוב ספרים אלכסנדרוס כחזיון אשר ראה ואשר אמר לו הכהן וישלח למקדוניה ולרומא'. ידיעה זו אינה נמצאת ביוסיפוס והיא רומזת, לפי כל הנראה, על מקור לאטיני — הספרים נשלחו גם לרומי — נוסף של המחבר, היא איגרת אלכסנדרוס לאנשי מקדוניה ורומא, ומתקבל על הדעת שאיגרת זו, שלא הגיעה לידינו, כללה את הסיפור על הנצחת אלכסנדרוס על-ידי קריאת שמו לילדי הכוהנים. איגרות המיוחסות לאלכסנדרוס מקדון תמצא הן ברומאן של אלכסנדרוס והן מחוצה לו²¹.

21. יוסיפון כחוקר

בגלל אי-ההבנה השוררת בקשר להבנת אופיו של יוסיפון ראוי לחזור ולעמוד על כך שחיבורו איננו ספר אגדי, או אגדי-למחצה, אלא להיפך: המחבר חלוי במקורותיו, וכאשר הוא רומז אליהם, אין רמיוותיו דמיוניות כלל ועיקר. הוא מוסר את השמות כפי שמצא אותם במקורות, אפילו מנסה להסביר זרויות שהתגבשו לתוך כתב-היד הלאטיני שהיה בידו, וכבר עמדנו על כך ששתי גרסאות מוזרות שהיו בכתב-ידו הלאטיני של יוסיפון, ושמשחקות בתוך ספרו, איפשרו לנו להגדיר את טיבו של כתב-היד הלאטיני שבידי יוסיפון, שלפיו עבד. בפרק מג, 133, מדבר יוסיפון על איש ושמו 'פרדיליאוס' ובמקור (קדמ' יד, 394) כתוב per Delium, כלומר 'על-ידי Delius', ואילו כבר בכתב-ידו של המחבר נחבטל הריווח בין שתי המלים, ועל כן חשב המחבר שמדובר על איש ושמו Perdelius. באותו אופן נוצר אצל

412 עיין בחיבור, המובא לעיל, הערה 409. R. Merkelbach, *Die Quellen des griechischen Alexanderromans, Zetemata IX*, München, 1977. אפילו חושב שאגרות אלכסנדרוס הן הגרעין הקדום של הרומאן על אלכסנדרוס.

יוסיפון (פרק נג, 35) השם המזור 'ארודיפלוס': בהגסיפוס (א 42, 5) כחוב, כי 'קליאופטרה ילדה להורדוס את פיליפוס, פאלאס את פצאל' (Cleopatra . . . Philipum genuerat Herodi). ברם בכתב־ידו הלאטיני היו המלים Herodi Pallas כתובות כמלה אחת, ומכאן גרס המחבר ששם האשה היה Herodipallas. שיבוש של שם אחר נוצר ביוסיפון, לעומת זאת, על־ידי הפרדת חיבה אחת לשתי חיבות: בפרק פ, 14, מדובר על 'ארבעה בחורי היהודים' הגיבורים 'ואלה שמותם: תפתיוס הגלילי ומגסארוס ויובמנוס ואיראס'. בהגסיפוס (ה 20, 2) הם נקראים Tephthaeus de Galilaea et Megassarus. Adiabenus et Agiras (על סמך מלח' ה, 474), הגיבור השלישי מצוין אפוא כאיש Adiabene (חדייב) שמלכיה, כידוע, עברו ליהדות. ולפי ספר המלחמות של יוסיפוס מחבר שכינויו היה 'חגירא' (כלומר: חגיר). אם כן, יוסיפוס דיבר לא על 'ארבעה בחורי היהודים' אלא על שלושה, והגסיפוס טעה בהבנת מקורו, ובעקבותיו הולך יוסיפון. נוסף על כך רשום בהוצאה ביקורתית של הגסיפוס, שבמקום Adiabenus גרס כתב־יד אחד ac habens; שיבוש זה בוודאי נוצר משיבוש קודם שהיה ac Jabenus (וגם Jabenus), ושם זה השתבש בכתב־ידו הלאטיני של יוסיפון, עד שגרס 'ויובמנוס', השם האחרון — Agiras — נמצא בכתב־היד של הגסיפוס בשיבושים שונים. וייתכן שבכתב ידו של המחבר היה כתוב Airas.

במקרה אחד עורר שינוי בשם שבמקורו הלאטיני את יוסיפון להשערה מדעית מעניינת. יוסיפון מדבר (בפרק טז, 56, ועיין ההערה שם) על 'יהודה הנקרא . . . מכבי', וכתוב זה הוא תחקיק עברי של Machabaeus הלאטיני. ומאחר שבדפוסים גורסים רק 'מכבי' (ביו"ד אחד), נתקבלה צורה זו על כלל־ישראל. ומוצאה אפוא בעקיפין מיוסיפון. כרם, כאשר הגיע יוסיפון להגסיפוס ה 2, 1 (עמ' 294), ראה כתוב בכתב־ידו: Ubi est illa Macchabeorum fides (איה אמונתם של המכבים). הגירסה Macchabeorum (במקום Macchabeorum) נוצרה מסיבות פונטיות פשוטות, והיא נמצאת בכתב־יד אחד שהגיע לידנו. גירסה זו עוררה את מחשבתו המדעית של המחבר, ועל כן הוא גרס: 'איה גבורת המקוים בני חשמונאי' (פרק עג, 45–46). בגלל סטייה מן הכתיב הרגיל של השם 'מכבים' שבכתב־ידו הגיע אפוא המחבר לידי מסקנה שמקור השם מכבים היא המלה העברית 'מקוים'. השערה דומה הובעה זו לא כבר על־ידי חוקר מודרני⁴¹.

יוסיפון הוא גם הראשון הסבור שהשם 'אסיים' אינו אלא צורה לועזית של המלה העברית 'חסידיים' (פרק ל, 32 וההערה שם). על־ידי אטימולוגיה זו זיהה יוסיפון את האסיים עם החסידים שהשתתפו במרד החשמונאים: לדעתו, היתה קיימת עדה זו כבר בימי אלכסנדרוס מקדון (עיין הערות לפרק י, 59, ולפרק טז, 8–9). דוגמה אחרת לגסיונו של מחבר יוסיפון לחזור לעברית שמאחורי דברי מקורו הם דברי מתתיהו החשמונאי לשמעון בנו (פרק טז, 54): 'ותהיה לאחיק לאב ואליק ישמעון לכל עצה ולכל דבר'. יוסיפון קרא בספר חשמונאים א, ב סה: ipsum audite, והבחין יפה שבמקור העברי של ספר חשמונאים א שאבד היה לשון

R. Marcus, 'The Name Makkubaios', in *The Josua Starr Memorial Volume*, New York, 413
1956, pp. 57–65. החוקר גורס את השם 'מכבי' משם העצם 'מיקוה' ונראה לי שאם אנו צריכים להכריע
בין השערתו של החוקר לבין השערתו של יוסיפון, יש להעדיף את השערתו של יוסיפון.

נופל על לשון⁴¹⁴. אחד השיאים של יכולתו המדעית של יוסיפון מחגלה בפרק יז, 43, שם הוא מדבר על 'כל חיל פלשת' שבא, יחד עם היוונים, להילחם ביוזודה המכבי. במקור, הוא התרגום הלאטיני של חשמי' א ג, מא, כתוב *terra alienigenarum* (ארץ הנכרים). התיבה *alienigenae* באה כאן כתרגום המלה *ἀλλόφυλοι* בנוסח היווני, שבה מתרגם תרגום השבעים את פלשתים וכך היה. כנראה, באמת כתוב בנוסח העברי שאבד, כפי שמניח גם חוקר מודרני רגול⁴¹⁵. המחבר, כמובן, לא קרא ספר חשמונאים א במקורו העברי, אולם יכול היה לדעת שהתיבה *alienigenae* שבתרגום הלאטיני של ספר תהילים שבוולגאטה⁴¹⁶ באה תמיד כתרגום של 'פלשת' ('פלשתים' של נו, א, תורגמה *allophyli*). אם כן, כאן שיחזר מחבר יוסיפון את הנוסח העברי של ספר חשמונאים א על-סמך בקיאותו בתרגום הלאטיני של המקרא. ברם, ידיעתו שאכן *alienigenae* יכול להיות תרגום של 'פלשת' העברית, עמדה לו ליוסיפון לרועץ במקום אחר: שם (פרק יט, 25–26) הוא אומר, על סמך חשמונאים ב י, כד, כי 'נאספו אליו (אל תימותיאוס) כל חיל פלשת'. במקור כתוב כי תימותיאוס 'אסף חיל זרים הרבה' (*convocato exercitu peregrinae multitudinis*). על מחבר יוסיפון היה לשים לב שבמקורו לא מדובר ב-*alienigenae*, שאפשר שהיא תרגום ל'פלשת', אלא ב-*peregrina multitudo*. אף לא היה יכול המחבר לדעת שאין לשחזר לעברית את ספר חשמונאים ב, שכן נכתב במקורו ביוונית. מלבד זה, מלשון המקור ברור שחיל-העזר הנוכח בא מחוץ-לארץ, כנראה מאסיה הקטנה. סיוע להשערתו המוטעית של יוסיפון שימשה לו העובדה שתימותיאוס בא עזתה, ועזה היתה פעם פלשתית.

אם כן, קריאתו של יוסיפון בתרגום הלאטיני של המקרא הביאה אותו להשערה נכונה בדבר הנוסח העברי של פסוק אחד של ספר חשמונאים א, והוא העביר מציאה זו בטעות על פסוק אחד של ספר חשמונאים ב. בגלל ידיעותיו בלאטינית אין פלא שמחבר יוסיפון היה נוהג לקרוא במקרא, והתרגום הלאטיני של המקרא על-ידו. מעיונו המתמיד של המחבר בתרגום הלאטיני של המקרא גם מובן, למה הוא קורא לים המלח 'אגס החמר' (פרק מד, 51, 65) או 'ים החמר' (פרק ע, 33): במקור למקום הראשון (קדמ' טו, 168) כתוב *palus bituminis*. המחבר מתרגם אפוא את המלה ב'חמר'. תרגום זה בא לו למחבר משום שבתרגום הלאטיני של המקרא מתורגם החמר של 'בארות חמר' (בראשית יד, י) שבעמק השדים, הוא ים-המלח, במלה *bitumen*⁴¹⁷. בזכות עיונו של המחבר במקרא הלאטיני נוצר גם הזיהוי 'פנג' — בלסמון. שחכמי ישראל של ימי-הביניים למדו אותו מדברי יוסיפון. זה האחרון מדבר (פרק לו, 91–92) על 'יריחו עיר הריח'... כי במקום ההוא צמח בלסמו הוא שמן הטוב אשר הוא פנג'. האטימולוגיה 'יריחו עיר הריח', החוזרת עוד ביוסיפון (פרק מה, 67–68, ושם משתקף הקטע שלפנינו), היא ממקור לא-נודע או המצאתו של יוסיפון. 'בלסמו' היא צורה איטלקית של *balsamum*. במקור (קדמ' יד, 54) כתוב אמנם *opobalsamum*, אך בקדמ' טו,

414 אולי יש אסילו לגרוס לפי כ"י ניו יורק, שהוא היחיד, הגורס: 'ואליך שמעון'.

F.M. Abel, *Les livres des Maccabées*, Paris, 1949, p. 67 415

416 על תרגום זה של ספר תהלים עיין ד. גולדשמידט, ספר יוחנן לו, ירושלים תש"ט, עמ' 38–45.

417 על 'ים החמר' שבפרק י, 77, עיין ההערה למקום.

96, מקום שהמחבר מצטטו אחר-כך (שורה 92-93), כתוב balsamum, הלשון 'שמן הטוב' היא של מל' ב. כ, יג, וכאן היא משמשת תרגום של unguentum optimum (שבקדמ' יד. 54). המלה 'פנג' היא ביחזקאל כז, יז, והיא מתורגמת שם בתרגום הלאטיני של המקרא balsamum — וזה המקום היחידי שבו מופיעה המלה balsamum בכל המקרא הלאטיני. כשעמד המחבר לתרגם את המלה balsamum שבמקורו, נזכר שבמקרא הלאטיני תורגמה במלה זו המלה העברית 'פנג', ולכן הוא כתב 'בלסמו'. . . הוא 'פנג', הסברו של יוסיפון נעשה מפורסם בספרות הפרשנית והבלשנית של ימי הביניים, ואלה שפירשו את המלה הקשה 'פנג' שביחזקאל, לא ידעו שהפירוש, שהם מביאים בשם יוסף בן גוריון, מוצאו בפירושו של הירונימוס, המתרגם של המקרא ללאטינית.

ועוד דוגמה, איך ידע מחבר יוסיפון להשתמש שימוש פורה בדיעותיו שרכש מתוך השוואת התרגום הלאטיני של המקרא עם מקורו. בפרק סז, 126, של יוסיפון פונה יוסף בן גוריון אל אלוהים: 'אל שדי אבינו'. המחבר מצא במקורו, הגסיפוס (ג, 17, עמ' 219) כתוב: omnipotens pater (האב הכל-יכול). יוסיפון ידע, מתוך עיוניו המרובים בתרגום הלאטיני שול המקרא, ששם נוהגים לתרגם במלה omnipotens את הכינוי העברי 'שדי', ומתוך ידיעה זו מנסה יוסיפון, על סמך דברי הגסיפוס מקורו, לשחזר את המליצה העברית, שהיתה, לדעתו, כפי יוסף בן גוריון בידפח.

כבר קודם, בסעיף 17, הבאנו דוגמאות, המצביעות על כך שיוסיפון ניגש אל מקורותיו כחוקר של אמת. גישה כזאת היא נדירה בזמנו ובסביבתו והיא מצביעה על אופיו של האיש. עדות מעניינת, המעידה על חושו ההיסטורי של המחבר היא העובדה שהוא מנסה, במידת האפשר, לחת צורה לא יוונית לשמות שליטי אותן אומות העולם שלא היו יווניים או רומיים: Arsaces נקרא 'ארשק מלך פרס' (פרק כח, 132), Indates הוא 'אנדט שר צבא ארשק מלך פרס' (שם, 136), Tigranes הוא 'תיגרן מלך ארמניה' (פרק לד, 146), Mithridates הוא מתרידת (שם, 152), מלך ערב הוא Malachus (מג, 80) וארתבן הוא Artabanus (מו, 25), ואפילו האל המצרי Anubis נקרא אצל יוסיפון 'אנוב' (פרק נו, 17). בשעה שהוא מדבר על ה-Sicarii, קבוצת מורדים ברומא שאת שמם הוא מכיר ממקורותיו, הוא מנסה להתחקות על שורש השם הזה, מבלי שהוא מביא אותו במפורש. הוא מדבר על 'רוצח מן הפריצים ובידו חרב חדה קטנה בעל פיפיות הנקרא סכין' (פרק נט, 10-11). אם כן, יוסיפון הניח, כנראה, לנכון שהמלה sicarii נגזרת מ-sica (פגיון); האם הוא חשב שהמלה הלאטינית מוצאה מן המלה העברית 'סכין', או שמא סתם ניסה לחקות בעברית את הצליל של המלה הזאת? מכל מקום, הוא קורא ל-sicarii בשם 'נושאי הסכינים' (שורה 14). ניסיון אחר של הבנת המשמעות של שם נמצא בפרק ל, 3-4, שם הוא מדבר על 'הפרושים המפרשים את התורה', אך ייתכן שאת ההסבר הזה למד מאחרים.

כרם מעלתו העיקרית של יוסיפון כהיסטוריון היא שפעמים הרבה הוא מצליח לגלות את המשמעות האמיתית של המאורעות, שאותם הוא מתאר, ואפילו במקרים שבהם אין הוא יכול לסמוך על דברי מקורותיו, אלא עליו להפעיל את חושו כהיסטוריון. נביא לכך שחי דוגמאות. יוסיפון מספר על שריפת בית-המקדש ואומר שבשעת השריפה ממש, 'בעת ההיא עמד אחד מן היהודים וינבא בשקר ויאמר אל הפריצים: התחזקו ועמדו בכלי המלחמה, כי עתה יבנה הבית מאליו ולא מיד אדם. התאמצו נא והלחמו כי היום הזה יבנה הבית' (פרק פז,

38-40). דברי יוסיפון מבוססים על הגסיפוס ה', 43, 2, שמקורם הוא ספר המלחמות ליוסיפוס (ו', 285-288). לפי הגסיפוס אמר נביא השקר שאלוהים יגן על מקדשו, כי הוא עוד שוכן בו, והוא יהדוף משם את גודדי האויבים ואת שלהבות השריפה. יוסיפון מניח שהנביא פנה אל הפריצים דווקא ובא בנבואתו לחזק את לבם. יוסיפוס, שהמחבר לא עיין בדבריו בשעת כתיבת הספר, רומז לכך שהנביא ההוא היה אחד הנביאים ש'נשתלו' על-ידי המורדים. ובכך הוא מצביע, בדרך שונה מיוסיפון, על הקשר שהיה בין דברי הנביא לבין האידאולוגיה של המורדים. ברור שדעתו של יוסיפוס מוכתבת על-ידי שנאתו למורדים, ושהשערתו של מחבר יוסיפון, שלא הכיר את דברי יוסיפוס, היא המתקבלת על הדעת: הנביא בא, לפי כל הנראה, לחזק את לבם של המורדים שעדיין נלחמו ברומיים. יוסיפון גם משער, שלנבואתו של אותו נביא היה חוכן מוגדר: 'עתה יבנה הבית מאליו ולא מיד אדם'. אמונה כזאת היתה קיימת בימי-הביניים, וכבר בסדר אליהו רבה (הוצ' איש שלום, עמ' 150) נאמר: 'כביכול אין בית המקדש נבנה בידי אדם אלא בידו בלבד'. יוסיפון שיער נכונה שאמונה זו שהבית ייבנה לא בידי אדם היא אמונה קדומה⁴¹, והנחתו שנביא-שקר בא לחזק את לבם של המורדים בשעת שריפת הבית על-ידי נבואה שדווקא ברגע גורלי זה 'יבנה הבית מאליו ולא מיד אדם', היא, לדעתי, השערה גאונית ומתקבלת על הדעת.

את תפיסתו ההיסטורית של יוסיפון אפשר להכיר בשינויים, שהכניס לתוך הסיפור על התערבות פומפיוס בריב האחים אריסטובולוס והורקנוס (עיין ההערה לפרק לו, 25), יוסיפוס מתאר את התערבות פומפיוס בענייני היהודים מנקודת-ראות של הרומיים: לדבריו, פומפיוס בא באמת רק כבורר. אך אריסטובולוס המרדני איננו מחכה לפסק-דינו ופותח במלחמה. תיאור זה אינו מתקבל על הדעת, ויוסיפון, כמו ההיסטוריונים המודרניים, סובר שהתערבותו של פומפיוס לא היתה כה בלתי-אנוכית, ושפומפיוס הכריע בלבד לטובת הורקנוס מתוך אינטרס רומי כבר בתחילת המשא-והמתן, ודחיית הבוררות היתה רק העמדת-פנים. הוא סבר שפומפיוס החליט לתמוך בהורקנוס על-סמך שיחה סודית עם אנטיפטר איש התחבולות, שהבטיח לפומפיוס הבטחתו ברורות. השערותיו של מחבר יוסיפון מוצאות את ביטויין בצורת הסיפור עצמו, שאין לו, כמובן, הקבלה בדברי יוסיפוס. במקרה זה, דמינו של מחבר יוסיפון הוא קונסטרוקטיבי, ואפשר שכך באמת התפתחו העניינים.

סוג אחר במקצת של דמיון מפעיל המחבר, כאשר הוא מתאר (בפרק לא, 19-22) את אנטיגנוס, אחי אריסטובולוס הראשון כשהוא צועד, מבלי לדעת זאת, לקראת מותו הטראגי: 'ויעבור אנטיגנוס עם גודדיו בחצר ההיכל בתוך ההמון והוא חגור כלי קרב ומלוכש שריון אשר לכסף מרוקמת זהב, והיה הבחור יפה תואר מאד ויפה מראה ויתממהו כל העם על מראהו ועל יופיו'. מותר לו למחבר יוסיפון, כדי להבליט את הרגע הטראגי, לתאר את מראהו היפה של אנטיגנוס, אף כי אין לכך זכר במקורות, משום שיוסיפון הוא גם אמן. אך גם ההיסטוריון המובהק גרץ (הוצאת גרמנית III א, עמ' 121) מוסיף כאן על דברי מקורותיו ואומר שאז צעד אנטיגנוס ברחובות ירושלים ביפי נעוריו ובמלוא כוחו. דמינו של יוסיפון

מוצא את ביטוי בתארו את הניגוד שבין האחים הורקנוס השני ואריסטובולוס השני: 'ותרא המלכה את שני בניה כי התחילו לגדל, ותחן הכהונה לאורקנוס, כי היה אורקנוס עניו ושפל רוח, ואריסטובולוס בנה הקטן נתנה אותו להיות שר צבא, כי היה נער יפה תואר ובידיו חזק וברגליו קל, על כן נתנה אותו בראש הצדוקים להיות שר צבא' (פרק לד, 6-9). במקרה זה מוסיף יוסיפון על מקורו את תיאור תכונותיו הגופניות של אריסטובולוס השני, לא רק כדי להבליט את הניגוד שבין שני האחים, אלא גם מפני שכרוך היה למחבר שהמלכה העמידה בראש הצבאות איש בעל חכונות גופניות מתאימות.

22. סדר כתיבת הספר

אף-על-פי שספר יוסיפון נקרא בדרך-כלל, כסיפור-עלילה שוטף, ניתן להראות שהמחבר לא כתב אותו כסדרו, וזאת משום שמליצות ואף משעשעים שלמים מראים שבשעת כתיבת חיבורו השתמש באותו חלק של ספרו שכבר כתב קודם. אם הקטע המאוחר מבוסס על מקורו הלא-טני של המחבר והוא חוזר על אותם הדברים כחלק מוקדם יותר, ושם לא היה לעניו המקור, ברור שהקטע המוקדם נכתב כשהמחבר עיין בחלקו האחר של ספרו שכבר היה מוכן לפניו. הדוגמה הראשונה, המעידה על כך, כבר נמצאת בפרק הראשון, בדברי המחבר על הדאנים 'היושבים בתוך לשונות ים אוקינוס בארץ דנמרכא ובאינדניא בתוך הים הגדול, אשר נשבעו לבלתי יעבדו לרומנים ויתחבאו בתוך גלי ים אוקינוס ולא יכלו, כי הגיעה ממשלת רומא עד אחרית איי הים' (פרק א, 26-29). והנה אנחנו קוראים בנאום אגריפס שבפרק 66 (66-71), 'כי רומנים עד ים אוקינוס ימשלו, ומגויים אשר יושבים בתוך גלי ים אוקינוס לקחו שלל עד ארץ בריקתניאה... כי לברם ישבו מעולם נחבאים בין גלי ים אוקינוס ולא ידעו עבדות, אבל יעבדו הם ככל הגויים'. ברור שלשון הפרק הראשון קרובה מאוד לדברי אגריפס אצל יוסיפון, ושם דבריו תלויים בהגסיפוס ב, 9, 1 (עמ' 150), שם נאמר, בין השאר, שהרומיים הכניעו גם את הגויים אשר הם 'נבדלים על-ידי גלי אוקינוס' הנמצא ביניהם לבין שאר העולם (*interfuso oceano secreti*). באותו נאום של אגריפס שאצל יוסיפון נאמר על אלכסנדרוס מקדון, 'כי בכל מקום אשר הלך כבש, ובכל אשר פנה הרשיע, ויכבוש את כל מזרח ואת כל ארץ פרס... ואת כל ממלכות הודו ויפתח את כל מסתרי הודו... ויבא עד סוף הארץ' (ס, 58-61), בהגסיפוס (שם) נאמר שאלכסנדרוס הגיע ל'מסתרי הודו' (*Indorum secreta*). יוסיפון מצטט את עצמו קודם, כשהוא מספר במקומו על מסעותיו של אלכסנדרוס: 'וילכוד אלכסנדרוס את מלכות מדי ופרס בכל אשר יפנה ירשיע, ויכבוש כל מזרח ויפתח את כל מסתרי הודו ויבא עד הרי חושך וילך עד סוף כל הארץ' (פרק י, 74-76). והנה בפרק עח, 43, אומר יוסף בן גוריון אל אנשי ירושלים על הרומיים 'אשר פתחו סוד מעברות הודו' והוא מוסר כאן את דברי הגסיפוס ה, 15 (עמ' 319), שם נאמר על הרומיים, כי 'לפניהם פתוחים סודות אוקיינוס וקצות הודו' (*quibus secreta oceani et extrema Indiae patent*). אם כן, כשעה שיוסיפון כתב את הפרק עח נזכר, בגלל דמיון דברי הגסיפוס מקורו, במה שכתב בפרק ס, בנאומו של אגריפס. ראינו שבפרק עח, 43, מדבר יוסיפון על 'סוד מעברות הודו'. והנה בפרק ח, 4, כדברו על כיבושי כורש, אומר יוסיפון: 'וילכוד את כל מעברות הודו'. באותו פרק (ח, 40-41) אומר יוסיפון: 'ויעבדו אבותינו למלך כורש ולכל מלכי פרס אשר קמו אחריו עבודה מחוקה', ושוב לפני המחבר היו דברי עצמו שבפרק עח (שורה 62-63 ועיין

ההערה שם), הכולל את דברי יוסף בן גוריון אל אנשי ירושלים. האומר שם: 'וגם את מלכי פרס עבדתם עבודה מחוקה מאד'; שם תלויים דברי יוסיפון בהגסיפוס ה, 15 (עמ' 320): *dulcis illa servitus erat* (עבדות זו הייתה מחוקה). אם כן הלשון 'עבודה מחוקה', שבמקורו משכה את לבו של המחבר והוא חזר עליה בפרק קודם. הוא הדין בלשון אחר שמצא המחבר במקורו: בדברו על יוחנן הורקנוס, הוא אומר: 'יוסע וילך אל ארץ אדום... ויכנע את גאון אדום וישימם למס עובד עד הגולה, כי אסרם המלך ויקשרם ויכללם בכבלי מילה וימל את בשר ערלתם' (פרק כט, 8–110). הלשון לקוח מקדמוניות יג, 319. שם נאמר על אריסטובולוס בן הורקנוס, כי הוא 'קשר לו חלק מעם האיטוריאים בכבלי מילה' (*sibi circumcissionis vinculo coniunctus*). על לשון זה חזר המחבר כבר קודם (פרק י, 71–72). כי הורקנוס 'מל אח אדום ויביאם כנרית ויאסרם בכבלי מילה', וכן אחר-כך באותו עניין בפרק מט, 3. כבר הזכרנו את פרק עח של הספר. הכולל את דברי יוסף בן גוריון אל אנשי ירושלים. בדברו על כוח תפילתו של חזקיהו המלך. כותב שם יוסיפון (שורה 158): 'החללים ספרנו וההורג לא ראינו'. משפט זה הוא חרגום מילולי של דברי הגסיפוס הלאטיניים. פרק עח היה כבר מוכן כאשר חיבר יוסיפון את פרק כד של ספרו, המדבר על מלחמת יהודה המכבי בניקנור. מקור הפרק ההוא הם שני ספרי החשמונאים, ולפיהם (חשמונאים א, ז, מא; חשמונאים ב, טו, כב) הזכיר יהודה המכבי בתפילתו את מות חיל סנחריב בימי חזקיהו — ויוסיפון מוסיף כאן, על סמך דברי עצמו שבפרק עח, המבוססים על הגסיפוס, למעשה אותן המלים כמו שם: 'ההורגים ספרנו וההורג לא ראינו' (כד, 157).

אולם נשוב לדברי יוסיפון על אלכסנדרוס מקדון. עליו אומר המחבר (פרק י, 82–84): 'ויסגור את כל משפחות צפונה בבריחי ברזל ובבניין חזק מאד מים ועד ים לבלתי יצאו וישחיתו בארץ ממשלתו'. באותן המלים משתמש יוסיפון (פרק פח, 81–83, ועיין הערה שם). כשהוא מדבר על התפרצות האלאנים, שעזבו את מסגרתם, שבו נסגרו על-ידי אלכסנדרוס: 'והם היו סגורים מסביב. כי סגר עליהם אלכסנדרוס הגדול כי סביבות ארצם הרים וצורים, על כן סגר עליהם בבריחי ברזל ובבניין חזק'. ברור בהחלט שיוסיפון בפרק י תלוי בדברי עצמו שבפרק פח, כי שם הוא מסתמך על דברי הגסיפוס (ה, 50), שם אומר הגסיפוס שאלכסנדרוס סגר בעד האלאנים 'בבריחי שער ברזל' (*claustrum portae ferratae*). אשר שם אותו על רכס הר גבוה. ברם. יוסיפון בפרק י לא רק משתמש בדבריו שבפרק פח, אלא הזכרתן של 'כל משפחות צפונה', שבעדן סגר אלכסנדרוס 'בבריחי ברזל ובבניין חזק', ולא רק של האלאנים, מראה שיוסיפון, כאשר הוא מדבר בפרק י על מעשה זה של אלכסנדרוס, מכיר מלבד דברי הגסיפוס על האלאנים גם את האגדה עצמה על כליאת העמים הפראיים בדלתי ברזל בידי הכובש המקדוני⁴¹⁹.

419 עיין E. Sackur, וכן G. Cary, *The Medieval Alexander*, Cambridge¹, 1967, pp. 130–1 של 419. *Sybillinische Texte und Forschungen*, Halle, 1898, pp. 72–3. הטקסט לענייננו הוא פרק א של החיבור המיוחס ל-Methodius נמצא בחרנום לאטיני אצל Sackur, עמ' 72–75. הנוסח היווני של הקטע של Pseudo-Methodius הוצא כנוסח ביקורתי על-ידי H. van Thiel, *Die Rezension des Pseudo-Methodius*, Bonn, 1959, pp. 52, 54. מעניין שבחיבור. המיוחס ל-Methodius נאמר שאלכסנדרוס 'הרג את ריוש המדי', דבר דומה כתוב גם אצל יוסיפון (פרק י, 73–74): 'ותתגר מלחמה עצומה מאד בין

אמרנו שקיימת אפשרות שמחבר יוסיפון תירגם פעם את ספר חשמונאים א וב לעברית⁴²⁰, ומן הנתונים שהבאנו מחבר, שכאשר ניגש יוסיפון למלאכת כתיבת ספר יוסיפון עצמו החליל לכתוב את החלק השני של הספר, המספר על המרד הגדול נגד רומי. ברם, עובדה אחת מצביעה על כך שגם את החלק השני הזה לא כתב יוסיפון כסדרו: הוא חיבר את נאומו של אלעזר במסדה (פרק פט) קודם שכתב את חשוכתו הקצרה של יוסף בן גוריון לאמו (פרק פב, 34-36, ועיין הערה לשורה 34). נאום קצר זה מבוסס על דברי אלעזר, פרק פט, 43-46, 57-58, והרכב משני זה מורגש יפה, ובגללו יצאה פניית יוסף בן גוריון לאמו מקוטעת ובמקצת סתומה. זוהי גם הסיבה שמחבר הנוסח הארוך פתח את הנאום לדרשה ארוכה, שהבאנו אותה בהוספות להיצאתנו. ברם, מסתבר שגם את החלק הראשון לא כתב תמיד יוסיפון כסדרו. כבר ראינו למעלה, בסעיף 17, שהתיאור ה'אובייקטיבי' של חג הסוכות שבפרק לא, 18-19, המבוסס על דברי הגסיפוס (א, 5), השפיע על הגדרת אותו החג שבפרק כח, 12-13. אם כן, קדם שכתב יוסיפון את הסיפור על הורקנוס ואנטיוכוס החסיד כבר חיבר את המעשה הדראמאטי על מות אנטיגונוס שבפרק לא, בו גילה את כל מעלותיה של אמנות כתיבתו. ובוודאי שקדם שניגש לתיאור המלחמה ומאורעותיה שבפרק פב כבר חיבר את נאומו הגדול של אלעזר בן יאיר במסדה (פרק פט). אם כן, מסתבר שהוא חיבר קודם את הפרקים הגדולים, הקרובים ללבו כאמן, ואחר-כך את שאר פרקי הסיפור. וכן יוצא שקודם כתב את החלק השני של ספרו, הן במלחמות היהודים ברומא, ואחר-כך את ההיסטוריה היהודית שקדמה לה, כי הרי הדיון על האלאנים שבפרק פח אינו נושא כה גדול כמו ביקורו של אלכסנדרוס בירושלים שבפרק י, ובכל זאת דברי יוסיפון על 'בריחי ברול ובניין חוק' שבפרק י, 82-84, תלויים בדבריו באותו עניין שבפרק פח, 81-83.

אִי-אפשר לשער כמה זמן נמשכה כתיבת ספר יוסיפון: ברור שזה היה מפעל גדול, משום שהספר הוא ארוך באופן יחסי, והמחבר, שלא היה אישיות רבנית, כתב אותו בלשון שלא היתה לשון אמו. נוסף על-כך הספר הוא פרי מחקר, שכמובן קדם מקצתו למלאכת הכתיבה עצמה, ולמרות ההכנות המוקדמות הללו היה צריך, בשעת הכתיבה, לעבד את החומר הלועזי לעברית. אם נבדוק אותם החלקים שלרשותו עמדו שני מקורות, קדמוניות ליוסיפוס והגסיפוס או ספר חשמונאים א וב, או בשביל תקופת חשמונאים המוקדמת שלושה מקורות, שני ספרי החשמונאים וקדמוניות, ניווכח לדעת שהוא צירף את המקורות כהיסטוריון, המכיר את תכלית משימתו. אכן יוסיפון ביצע בהצלחה משימה קשה, וזאת אפילו אנו יודעים שבשעת כתיבת הספר היו מונחים לפניו שני ספרים: כתב-היד, הכולל את שישה-עשר הספרים הראשונים של קדמוניות ליוסיפוס ואת הגסיפוס, וכתב-יד של התרגום הלאטיני של המקרא הנוצרי, בו מצא את הספרים החיצוניים הנחוצים לעבודתו. אם כן, מוצדקת השאלה

פרס ובין מקדון, ויפל כל חיל פרס עם דריוש מלכם ביום אחד, אלכסנדרוס. כמובן, לא הרג את דריוש, והטעות המשותפת של יוסיפון ו-Pseudo-Methodius יכולה להיווצר באופן כללי תלוי, מתוך אידיעה, ואין צורך להניח שיוסיפון תלוי כאן במקור כלשהו. את עניין שער הברזל, שכנה אלכסנדרוס ושסאחוריו היו סגורים האלאנים, למד הגסיפוס מיוסיפוס, מלחמות י, 245.

420 עיין לעיל, הערה 399.

באיזה שלב של עבודתו רשם בספרו את המלים: 'ואנחנו כתבנו והעתקנו מן הספר, מספר יוסף בן גוריון הכהן בשנת שמונה מאות ושמונים וחמשה לחורבן' (כל הקטע בפרק מ, 44-45). אפילו לא נניח שהתאריך נרשם רק לאחר שהמחבר סיים את כל ספר יוסיפון ועבר עליו כדי לתקן עוד מה שהיה טעון תיקון, מן האמור על סדר עבודתו, שתחילתה בסיפור המרד נגד רומי, מסתבר ביותר שאת הפרק מ, שבו נמצא התאריך, כתב המחבר בשלב מתקדם מאוד של מלאכת הכתיבה. הוא הדין בהתחלת הספר, וייתכן אפילו להיות שרק בסוף עבודתו הקדים המחבר לספרו את הפרק הראשון, הכולל רשימת עמים, ואולי אף את הפרק השני, העוסק בקדמוניות איטליה. התאריך הרשום בספר יוסיפון הוא, כפי שאמרנו 953 לספירה, וכבר ראינו, בסעיף 14, כי בשנת 952-953 הכינו וביצעו הביזאנטיים התקפה נגד צבאות הישמעאלים היושבים בטרסוס, ובהזדמנות זו חיבר מלך ביזאנטיון פנייה ששלח לחייליו. והנה אנו קוראים בפרק א של יוסיפון (שורות 23-25), כי בני יון 'נלחמים עם הישמעאלים אשר בטרסוס'. מן האמור יוצא, שאכן קיימת אפשרות סבירה מאוד שהשורות הללו נכתבו ממש כשעת התקפת היוונים נגד הישמעאלים שכטרסוס, בשנת 953 לספירה.

ה. השקפותיו של מחבר יוסיפון

23. מקומו של יוסיפון בספרות העברית

ספר יוסיפון שימש ליהודים של ימי-הביניים, שלא היתה להם גישה למקורות לועזיים, מקור-מידע חשוב מאוד על תקופת בית שני, ובעיקר לשם כך חיבר המחבר את ספרו, והוא אומר זאת במפורש: 'ואני ליקטתי דברים מספר יוסף בן גוריון ומסיפרי סופרים אחרים אשר כתבו מעשה אבותינו ואגרתיו אותם במגילה אחת' (פרק לה, 7-8). ואכן ספר יוסיפון הוא החשוב בין אותם הספרים העבריים של ימי-הביניים, אשר העבירו ליהודים של אותה תקופה את אוצרות הספרות החיצונית-הגנוזה היהודית של התקופה העתיקה. לצערנו, טרם נעשה מחקר ממצה בתחום זה, וחלק הטכסטים טרם פורסמו וטרם נעשתה השוואה בין המקורות הקדומים לבין החיבורים העבריים (והארמיים) של ימי-הביניים, שהם תרגום או עיבוד של הספרות מן התקופה העתיקה, ובייחוד של הספרות היהודית מימי בית שני⁴²¹. מחקר כזה עשוי יהיה להבהיר מתי, באילו מקומות ומאלו לשונות תורגמו תרגומים אלה לעברית — או לפעמים לארמית — ותוצאות המחקר בוודאי יתרמו תרומה נכבדה לתולדות התרבות היהודית בימי-הביניים, ובקשר לתרגומים ועיבודים שנעשו לאחר חיבור ספר יוסיפון, אפשר יהא גם לעמוד על כך, באיזה מידה היה הספר הזה דוגמה שעודדה מתרגמים ומעבדים אחרים ללכת בעקבותיו.

ידועים לנו שלושה ספרים יהודים מימי בית שני מן התקופה העתיקה שהועתקו כבר בימי-הביניים, והם ספר ברית דמשק, צוואת לוי בארמית, ובן-סירא: חלקים גדולים של שלושת החיבורים הללו נמצאו, כידוע, בגניזה של קאהיר, ויש חוקרים המניחים שמוצא

421 הערתו של יוסף דן ב' *א*, כרך 3, ירושלים 1971, עמ' 186-187, על הספרים החיצוניים אינה ממצה. מלבד זאת לא התקופה של ההומאניזם והרינסאנס היתה התקופה של תרגומים של הספרים החיצוניים לעברית, אלא דווקא ימי-הביניים.

נוסחם של שלושתם — לא רק של ספר בריית דמשק וצוואת לוי, שמקורם בכח מדבר יהודה, אלא אף הנוסח של בן-סירא — הוא בקומראן. אין זה מתפקידנו לדון כאן בשאלה, כאילו דרכים הגיע למדרשים המאוחרים החומר המקביל למה שכתוב בחיבורים יהודיים מימי בית שני. רק זאת יש לומר: עובדה היא שדווקא כמדרשים מאוחרים תמצא את הרוב המכריע של חומר שמקורו בחיבורים שנכתבו בתקופה העתיקה, ויש בוודאי קשר סיבתי בין עובדה זו לבין העובדה שבאותם הימים הבלתי-ידועים החילו ישראל להתעניין באוצר הבלום של ספרות יהודית מימי בית שני והתחילו לתרגם אותה מלועזית לעברית. בעיה מיוחדת מהווה המבוא לספר אסף הרופא⁴²². אין ספק ש'ספר שם בן נח', שפתיחתו מובאת בראשית המבוא, היה קרוב לספר היובלים ולספר חנוך האחיאופי. האם היה ספר שם בן נח זה ידוע למחבר המבוא לספר אסף הרופא במקור או בתרגום? את השם 'לומר ההר' היה יכול ללמוד המחבר מן התרגום וכן את הביטוי 'רוחות הממזרים', שהרי בתרגום היווני של חנוך י. ט. נמצאת המלה 'ממזרים' בתעתיק יווני. ברם בטכסט שלפנינו גם נאמר שאחד משרי-הפנים, ושמו רפאל, בלא את 'רוחות הממזרים'... בבית המשפט, והרי המליצה 'בית משפט' (ז"א מקום המשפט) נמצאת גם כמגילות מדבר יהודה (פשר חבקוק ח. 2, י. 3).

כקשר לחיבורים יהודיים אחרים של ימי-הביניים ניתן להראות, שהחומר הקדום הגיע אליהם כבר בצורה מתורגמת. הרמב"ן הכיר את התרגום הסורי של 'חכמת שלמה' ומביא דברים מן 'הספר המתורגם הנקרא חכמתא רבתא דשלמה', בין השאר, במבואו לספר בראשית⁴²³. וכן השפיעו בעקיפין ההוספות לאסתר שבתרגום השבעים על התרגום השני של מגילת אסתר, ונראה לי שאין להכריע בדבר, אם שלכ-הביניים לא היה כסורית⁴²⁴. ומה שנוגע ל'מדרש ויסעו'⁴²⁵, שהוא תרגום ועיבוד עברי של מקור משותף ל'צוואת יהודה' ו'ספר היובלים', צורת שמות הערים מראה שהחיבור הקדום תורגם בו מלשון אירופית, מלאטינית

422 עיין ז. מונטנר, מבוא לספר אסף הרופא, ירושלים, תשי"ח, עמ' 146-149. הטכסט מודפס גם ב'בית המדרש' לא. יעלינעק, מהדורה שנייה, ירושלים 1938. חדר ג. עמ' 155-160.

423 פירושי תורה לרבינו משה בן נחמן, הוצ' ח. שעוועל, כרך א, ירושלים תשי"ט. עמ' ה, ועיין ההערה שם. וכן א.ש. הרטום, הספרים החיצונים, כתובים אחרונים, תל-אביב, 1962. עמ' 168-169.

424 במכתב השני של אחשוורוש שבתרגום שני מדבר המלך על 'המן בר המדחא מהנדיא' ושגיאה זו הייתה גם בנוסח המעובד שהוציא אלכסנדר שפרבר, כתבי הקודש בארמית, כרך 4 א. לידן, 1968. עמ' 201. שם נאמר 'דהמן בר המדחא אנגיא מהדוא הוה', ברם. באיגרת מקבילה שבהוספות לאסתר ביוונית (ח יב) מדובר על 'המן בן המדחא המקדוני' (Makedon). יש אפוא לחקן בתרגום שני אם התיבה 'מהנדיא' ולגרוס 'המן בר המדחא מקדניא'. עיין L. Ginzberg, *The Legends of the Jews*, VI, p. 480-481, note 292.

425 עליו עיין את הערך שכתבתי ב'*JJ*', כרך 11, עמ' 1520-1521. החיבור יצא בהוצאה ביקורתית על-ידי י.ב. לויטערבאך ב'מאמרים לזכרון ר' צבי פרץ חיות ז"ל', וינה, תרצ"ג. עמ' דה-רכב, וכן ב'בית המדרש' ליעלינעק, חדר ג. עמ' 1-5. לאחרונה יצא החיבור ב'מחקרי המרכז לחקר הפולקלור', כרך ג. 1972. עמ' 10-11. על-ידי יוסף דן והמר אלכסנדר, המוציאים לאור השתמשו בכתיב-יד שונים, אך לא ידעו דבר על עבודות קודמיהם ועל ההוצאה הביקורתית שקדמה להם, הוכחה שחיבור זה תורגם מיוונית או מלאטינית הביא י.ב. גרינץ, פרקים בתולדות בית שני, תל-אביב, תשכ"ט. עמ' 105-106. הערה 2. שם הוא גם דן בגורלו של ספר היובלים בימי-הביניים. עיין גם להלן, הערה 516.

או, מה שמתקבל יותר על הדעת, מיוונית. 'צוואת נפתלי העברית'⁴²⁶ הוא תרגום של חיבור יווני, המקביל ל'צוואת נפתלי' היוונית שבדינו; התרגום העברי הוא מילולי ונעשה על-ידי איש שידעויותיו בעברית לא היו מעולות. אפשר לעמוד על כך ש'צוואת נפתלי' העברית היא תרגום מלאטינית או מיוונית, למשל, על-סמך המשפט: 'ואשרי אדם אשר לא יטנף את רוח אלהים הקדושה אשר שמה ונפחה בקרבו'. בעברית היו אומרים בתקופה העתיקה 'לטמא', 'רוח הקודש'. 'רוח אלהים הקדושה' היא תרגום מילולי מיוונית או מלאטינית. חומר מן הספרים החיצוניים, בייחוד מצוואות י"ב השבטים, הגיע ל'בראשית רבתי' לרבי משה הדרשן⁴²⁷, שחי במחציתה הראשונה של המאה האחת-עשרה, אולם קשה לי לקבל את דעתו של המהדיר, שהוא הכיר צוואות השבטים כתובות בעברית בגירסא העיקרית. ובנוגע ל'מגילת אנטיוכס'⁴²⁸, הכתובה בארמית, כרור שספר זה דומה בדמיונו הפראי לחיבורים 'היסטוריים' שנכתבו בסוף התקופה העתיקה ובראשית ימי-הביניים הן במערב והן במזרח. בקשר לספרות יוונית מסוג זה ראוי להזכיר למשל את הכרוניקה ל-Malalas מן המאה השישית. מתקבל על הדעת של'מגילת אנטיוכס' היו מקורות לועזיים — או מקור לועזי — שהיה כתוב כנראה ביוונית ולא בסורית. אך אי-אפשר לקבוע עתה, מה חלקו של החומר הלועזי בזריות שבספר היהודי.

רצוי יהיה לבדוק את חפקיד הספרות הסורית כמקור לחומר מימי בית שני הנמצא בספרות היהודית של ימי-הביניים, ובייחוד חשיבותו של התרגום הסורי למקרא בעניין זה. כך, למשל, ידוע שהתרגום הארמי שלנו לספר איוב אינו אלא התרגום הסורי במקרא הנוצרים. בדיקה פשוטה תעלה, מה הקשר של התרגומים הסוריים לנוסחאות ארמיים יהודיים של הספרים החיצוניים, כגון הנוסח הארמי של הוספות לדניאל וביניהם שיר של שלושת הנערים שכבשן האש בכ"י ירחמאל. הוא הדין בנוסח הארמי של ספר טוביה⁴²⁹; ספר זה הגיע לידינו גם בעברית וגם בארמית⁴³⁰. וכן ראוי לבדוק את גורלו של ספר יהודית בקרב יהודי ימי-הביניים⁴³¹. סיפורי-יהודית היהודיים של ימי-הביניים מתחלקים לארבעה נוסחי-יסוד. הנוסח הרביעי אינו אלא הכאת פסוק אחד של ספר יהודית בארמית בפירוש רמב"ן ל'כי חצא' לפסוק 'לא תתעמר' בשם 'מגילת שושן' (הוא סיפור שושנה של ההוספות לדניאל, והרמב"ן טעה בזה), והמוכאה שוב איננה אלא מתוך התרגום הסורי של ספר יהודית⁴³². שאר

426 עליה עיין אח הערך שכתבתי ב'AJJ', כרך 12, עמ' 821-822. הטכסט הודפס ב'בתי מדרשות' לאברהם יוסף ורטהימר, כרך א, ירושלים תש"י, עמ' קפז-קצח, וכן בנוסח משני יותר שם. עמ' קצט-רג, וכן אצל R.M. Charles. *The Greek Versions of the Testaments of the XII Patriarchs*, Oxford, 1908, pp. 239-244.

427 עיין מדרש בראשית רבתי, הוצ' ח. אלבק, ירושלים. תשכ"ו, עמ' 5, 17.
428 הוצאה ביקורתית של 'מגילת אנטיוכס' ודין כלשונה על-ידי מ.צ. קדרי בספר בראשית א, תשכ"ג, עמ' 81-105, כרך ב, תשכ"ד, עמ' 178-214.

429 עיין A. Neubauer, *The Book of Tobit*, Oxford, 1878.
430 עיין א.ש. הרטום, הספרים החיצוניים, סיפורים ודברי חכמה, תל-אביב, 1963, עמ' 4.
431 עיין י.מ. גרינץ, ספר יהודית, ירושלים, תש"ז, עמ' 196-208.
432 עיין גרינץ, עמ' 207.

הנוסחים הם בעברית⁴³³. יסודו של נוסח ג של מעשה יהודית הוא קיצור בעלמא מיוסד על הזיכרון. סיפור זה עומד ביחס ל'יהודית' כסיפור בסוף מדרש תנחומא (פ' האזינו ט; ורשא תרל"ח עמ' 442) ביחס ל'מעשה טוביה'. בשניהם נצטמצם הסיפור העיקרי למספר שורות ונקטם ראשו ורובו⁴³⁴. נוסח א ונוסח ב תלויים בתרגום הלאטיני של ספר יהודית. איננו יודעים, מתי הגיע התרגום הסורי של ספר יהודית לידי היהודים: מכל-מקום שלושת הנוסחים העבריים של ספר יהודית כבר היו קיימים בשנת 1000 בערך, ובוזה אנחנו נמצאים בזמן חיבור ספר יוסיפון או סמוך לו.

שלושה חיבורים הנוגעים לענייננו אפשר לקבוע שהם נתחברו אחרי זמן חיבורו של יוסיפון, כי הם מושפעים מדבריו. הראשון הוא 'דברי הימים של משה רבינו'⁴³⁵, חיבור קטן ומעניין זה כולל סיפורים שמקורם בספרות היהודית ההלניסטית. הוא הדין בסיפור על משה הילד בחצר פרעה מלך מצרים⁴³⁶. הסיפור על מלחמותיו של משה בארץ כוש ועל אשתו הכושית מקורו הראשון הוא, כנראה בעקיפין, הסיפור שבקדמוניות ב, 238-253, של יוסיפוס⁴³⁷. כמו בשני מקורות אחרים מימי הביניים הוחלפו ב'דברי הימים של משה רבינו' ציפורי איבים שביוסיפוס, אשר צדו את הנחשים המסוכנים, בחסידות. רוח ימי הביניים מורגשת כפרט הבא: על הלוחמים היה ללמד את אפרוחי החסידה 'לצוד צייד כדרך בני הניץ'. מעניין שלסיפור על המטה הנטוע בגנו של יתרו, אשר כל מי שיבוא ויתלוש אותו, יקבל את ציפורו, יש הקבלה בסיפור על המלך ארטור⁴³⁸. עם זאת ברור ש'דברי הימים של משה רבינו' נכתבו אחרי יוסיפון. לפי החיבור היו בשער בית פרעה שני כפירים נוראים, ובבוא משה ואהרן לפתח השער, ויט משה את מטהו על הכפירים, והם שמחו לקראתו ויבואו אחריו והיו שוחקים לפניו כשחק הכלבים עם בעליהם בעת בואם מהשדה. השוואה זו תלויה בדברי יוסיפון על דניאל בגוב האריות, עליהם נאמר שם (פרק ד, 83-85) כי הסבירו 'אליו פניהם

433 מכאן שר' נסים בר' יעקב ב'חיבור יפה מהישועה', חיבור שנכתב בערבית, חירגם את נוסח ג' של מעשה יהודית מעברית לערבית.

434 עיין גרינץ, עמ' 206.

435 הוצא לאור, בין השאר, על-ידי א.מ. הברמן. חלקת המחוקק, ירושלים, תש"ז, עמ' 7-24. ועיין גם לעיל, הערה 51. 'דברי הימים של משה רבינו' לפי הנוסח של ירחמאל (עין לעיל, הערה 9) יצא לאור עם מבוא מאיר עינים על-ידי אביגדור שנאן, רברי הימים של משה רבנו. לשאלת זמנו, מקורותיו וטיבו של ספור עברי מימי הביניים, הספרות, חוברת 24, תל-אביב, ינואר 1977, עמ' 100-116. דברי החיבור עצמו מובאים לראשונה ב'ערון' כערך 'אהרן' ומלון זה נשלם בשנת 1101 (עיין שנאן, עמ' 102 והערה 20 שם). אם כן 'דברי הימים של משה רבינו' נתחברו אחרי שנת 953, זמן חיבורו של יוסיפון ולפני סוף המאה האחת-עשרה. הוא נתחבר, כנראה בתחום יודעי יוונית. בחיבור (סעיף י"ב של הוצאת שנאן) נקרא בן מלך כוש בשם 'מבורוס' (כנוסח 'ספר הישר' משובש ל'מנברוס' וכדפוס שאינו נאמן, הושטם השם), ואולי יש לתקן ולגרוס 'מבורוס', המבטא בן אותו הזמן (ועד היום) של המלה היוונית mavros שמוכנה כוש.

436 הברמן, עמ' 10-11; על מקורות הסיפור עיין D. Flusser, 'Palaea Historica', Scripta Hierosolymitana, vol. XXII, 1971, pp. 63-7. וכן עיין ש. ליברמן, זניחין, חרבין, מב, תשל"ג, עמ' 54-42.

437 הברמן, עמ' 13-16, ועיין פלוסר, שם, עמ' 67-68.

438 הברמן, עמ' 17. The Works of Sir Thomas Malory, ed. E. Vinaver, Oxford, 1954, pp. 44-47.

וילחכוהו וינועו אליו את זנבותם וישישו לקראתו כאשר ישישו הכלבים אל אדוניהם בבואו מן השדה' (עיין גם הערה שם, שורה 84).

החיבור השני, הכולל חומר שמקורו לועזי, מן התקופה העתיקה, הוא החיבור הנקרא 'סדר עולם', שנשתמר הן בכ"י ירחמאל והן בכתב-יד עברי אחד, הנמצא בפאריס⁴³⁹. חיבור זה כולל חומר היסטורי מעניין, שמקורו ביוונית או בלאטינית, וספר יוסיפון נזכר בו במפורש. החיבור היה כבר כלול באוספו המקורי של ירחמאל בן שלמה, שחי, לפי כל הנראה, במאה השתים-עשרה, וכן נמצא בכתב-יד מן המחצית השנייה של אותה המאה. אם כן, בצורתו הנוכחית נכתב 'סדר עולם' זה אחרי יוסיפון ולכל המאוחר במאה השתים-עשרה.

החיבור השלישי שברור שנכתב אחרי חיבור ספר יוסיפון והכולל חומר לועזי מן התקופה העתיקה, הוא 'ספר אלכסנדר מוקדון', שעליו כבר ייחדנו את הדיבור קודם⁴⁴⁰. ספר זה הוא עיבוד חופשי מאוד של הרומאן של אלכסנדרוס מקדון, אחד החיבורים הסיפוריים היפים ביותר של ימי הביניים. לפני המחבר היה ספר יוסיפון והוא השתמש בו⁴⁴¹, לא נדון כאן בנוסחאות העבריים של הרומאן של אלכסנדרוס שתורגמו מערבית, רק נשוב ונזכיר את 'מעשה אלכסנדרוס', שהבאנו את לשונו בהוספות להוצאה⁴⁴². החיבור תורגם לעברית מיוונית ונכלל ביוסיפון לפני שנת 1148, אף כבר היווה חלק של יוסיפון בנוסח שהיה לפני המתרגם הערבי של הספר. אם נכונה הנחתנו שהתרגום הערבי של יוסיפון, כפי שנמצא בידינו, היה כבר לעיני החכם המוסלמי אבן-חזם שנפטר בשנת 1063, הרי החיבור ושמו 'מעשה אלכסנדרוס' תורגם מיוונית לעברית כבר לפני השנה ההיא. כאשר ל'מעשה אלכסנדרוס' גופו לא ברור זמן חיבורו.

ראינו את המספר הרב של החיבורים היהודיים של ימי הביניים, שנכתבו לכל המאוחר במאה השתים-עשרה והם תרגומים או עיבודים של מקורות לאטיניים או יווניים הדנים בנושאים יהודיים או בהיסטוריה של התקופה העתיקה. רבים מן החיבורים הללו כלולים בכ"י ירחמאל: בין השאר נמצא בכתב-יד זה הדין בכתבי פילון האלכסנדרוני והדיון על ראשית הנצרות⁴⁴³, וכבר אמרנו ששני הקטעים הללו, שאנו מביאים אותם בהוספות להוצאתנו, השתייכו לאוסף של ירחמאל עצמו, או אפילו נתרגמו על-ידו. הוא הדין בקטעים הלוקחים מ'קדמוניות המקרא', המיוחסים לפילון האלכסנדרוני, המתורגמים מלאטינית והנמצאים אף הם בכ"י ירחמאל ואף הם השתייכו לאוספו של ירחמאל עצמו⁴⁴⁴. ברם אפשר

439 על חיבור היסטוריוגרפי זה עיין לעיל, הערות 18, 92.

440 עיין לעיל הערה 407.

441 בחיבור זה נמצא תיאור דרכו של אלכסנדרוס לגן-עדן ועלילות אלכסנדרוס מוקדון, הוצ' יוסף דן, עמ' 157, הוא הסיפור המצוי בספרה אומות העולם בשם 'Iter ad paradisum' (עיין G. Cary, *The Medieval Alexander*, pp. 19-20). הסיפור הוא סיפור יהודי ולפי כתב-יד לאטיניים נכתב ביד Salomon didascalus Judaeorum (שלמה רכס של היהודים). אם נשווה את הסיפור הלאטיני עם המסופר ב'ספר אלכסנדר מוקדון' העברי, נראה שלשניהם, הנוסח הלאטיני והסיפור העברי, היה מקור עברי אחד, וכל השאלה צריכה עין.

442 עיין גם לעיל, הערות 127, 131.

443 עיין לעיל, הערה 17.

444 עיין לעיל, הערות 15, 16, 17, 18.

לטעון, שריבוי החיבורים הללו שבכ"י ירחמאל מותנה במוצאו האיטלקי של ירחמאל בן שלמה ובסקרנותו האינטלקטואלית של האספן הגדול והמצליח, הוא רבי אלעזר ב"ר אשר הלוי, בעל האוסף הסופי. אף-על-פי שב"י ירחמאל הוא בעל אופי מיוחד במינו, יש להניח שחיבורים יהודיים, הכוללים חומר המתורגם מלועזית שמקורו התקופה העתיקה, היו אז נפוצים בקרב בני-ישראל, גם בחוגים 'משכילים' פחות, ועוררו בהם עניין רב, משום שאפשר היה ללמוד מהם הרכה על תקופת הזוהר של בית ישראל ותולדות אומות העולם בימי בית שני. דוגמה מאלפת להתעניינות בחיבורים מסוג זה מהווה כתב-יד עברי מן המחצית השנייה של המאה השתים-עשרה, שנכתב בחוגי בעלי התוספות שבגרמניה והכולל בעיקר ענייני מנהגים והלכה. הוא נמצא בספרייה הלאומית של פאריס מסומן במספר Hebr. 326⁴⁴⁵. כמו ירחמאל כולל גם כתב-יד זה את החיבור הנקרא, 'סדר עולם'⁴⁴⁶; וכן נמצא בכתב-יד זה התרגום העברי של חשמונאים א וב, שמהדירו קורא לו 'שריד ופליט', אשר אולי נכתב על-ידי מחבר יוסיפון עצמו⁴⁴⁷. וכן נמצא בו נוסח מעניין של סיפור על מות ישעיה ויחזקאל הנביא, הלקוח מספר 'חיי הנביאים'⁴⁴⁸ (דף 157 ע"ב — 158 ע"א), ואין לדעת אם הקטע חורגם מיוונית או מלאטינית. מצב זה מלמד, שאף יהודי אשכנז מחוג בעלי התוספות במאה השתים-עשרה היו מעוניינים מאוד להשיג חיבורים עבריים אשר מהם יוכלו ללמוד ידיעות חדשות על דברי-ימי קדם של ישראל.

תפקידה של סקירה קצרה זו היה להראות, שספר יוסיפון היה רק אחד החיבורים הרבים שבהם מסרו סופרים יהודיים שידעו לאטינית או יוונית לאחיהם ידיעות על העבר הרחוק בתולדות ישראל ואומות-העולם. ספר יוסיפון עצמו הוא החשוב והמכובד ביותר והמקיף ביותר בין החיבורים הללו, ואילו נחקרו באופן יסודי אותם החיבורים ונקבעו מוצאם, הלשון שממנה ניתרגמו והסדר הכרונולוגי שבו נתחברו, היינו יכולים לקבוע ביתר דיוק את מקומו של ספר יוסיפון בסוג הספרות הזאת.

445 עיין לעיל, הערה 18.

446 עיין לעיל, הערה 439.

447 על חיבור זה עיין לעיל, הערה 248.

448 C.C. Torrey, The Lives of the Prophets, Philadelphia, 1946; T. Scherman, Prophetarum vitae fabulosae, Leipzig, 1907; cf. A.M. Denis, Introduction aux Pseudoepigraphes Grecs d'Ancien Testament, Leiden, 1970, pp. 86-90 — כנול העניין הרב שיש בקטע, אביאוי בלשוננו: 'מנשה הרג את ישעיה הנביא שהיה אבי אמן, צוה להוציאו מירושלים ולחטכו בשנים במגירת עץ על מי שילוח. וכאשר החחילו לחטכו במגירה, שאל מהם לשחוח ולא רצו ליתן לו, וימן לו הקב"ה מים בפיו ויגוע וימת ואע"פ לא נמנעו לחטכו'. אחר כך בא הקטע מיבמות מט ע"ב (אמר רבא... אנכי יושב). ואחר-כך כתוב שם: 'וכאשר החנבא יחזקאל מן הגלות בארץ כשדים, באו דייני החורה ושפטו אותו למות, ויבאו מן בני דן ומכני גד על אשר באו האותות עליהם על-ידי יחזקאל כי אמר להם: אם לא תשובו מחטאיכם, יאכלו הנחשים את בניכם ואת כהמחכם. וגם נתנבא על בני דן שלא ישובו לעולם ועד לאדמתם עוד, כי אם כעבור אשר הוכיחם, קשרו אותו בונבות הסוסים וגררוהו על הקוצים ועל הברקנים וימות, ויקברו אותו בשדה מאולים במערת שם וארפכסד במערת המכפלה אשר קנה אברהם'.

24. מקומו של יוסיפון בספרות הלועזית

אך עם שנתברר לנו שספר יוסיפון העברי שייך לסוג מוגדר של הספרות העברית של ימי-הביניים ועם שהוא מייצג חשוב מאוד של התרבות העברית, ראוי גם לקבוע את מקומו בתוך הספרות האירופית של ימיו, או ביתר דיוק: בספרות הלאטינית של תקופתו. אף-על-פי שהוא נכתב בעברית, הטעם לדיון זה איננו בכך שיוסיפון התבסס על מקורות לאטיניים, אלא הוא נעוץ באופיו החילוני של האיש ובאופן גישתו אל מלאכת הכתיבה. הספר יוסיפון שייך אפוא, בגלל האווירה השוררת בו, לספרות האירופית של זמנו.

כדי לקבוע את מקומם של יוסיפון המקורי ושל הנוסח הארוך שלו בתולדות הספרות האירופית, עלינו להבחין בה שלושה שלבים, החל מסוף התקופה העתיקה ועד למאה השתים-עשרה בכלל. השלב הראשון הוא 'תקופת העופרת', הימים של ירידה של התרבות היוונית והרומית העתיקה: היא מתחילה בערך במאה החמישית במערב ובמאה השישית במזרח היווני. השלב השני היא תקופת חידוש הלימוד והתרבות, המתחיל במערב בתקופת קארולוס הגדול ובמזרח היווני כמה עשרות שנים אחר-כך, במחציתה הראשונה של המאה התשיעית. בתקופה הזו חוזרים אל המקורות העתיקים וחוג המשכילים מתרחב, מרבים להעתיק את כתבי-היד, והן במזרח היווני והן במערב הלאטיני מציאים אלף-בית חדש, המקל על הכתיבה⁴⁴, ולשון הסופרים היווניים והלאטיניים בדרך-כלל משתפרת. בהשפעת הספרות העתיקה, בשלב שני זה של התפתחות הספרות האירופית נחבר ספר יוסיפון העברי. השלב השלישי מתחיל בסוף המאה האחת-עשרה וכולל את המאה השתים-עשרה: החוקרים קוראים לו 'הריניסאנס של המאה השתים-עשרה'⁴⁵. תקופה זו מצטיינת בפריחה תרבותית גדולה בתחומים רבים, וזאת לא רק בלאטינית, אלא כבר גם בלשונות המערב. עובדה אחרונה זו ניתן להסביר מתוך כך שחוג המשכילים ידעי קרוא וכתוב מתרחב: לא רק בעיקר אנשי הכנסייה קוראים ספרים, אלא גם אנשי החצר והאצולה, ולמענם נוצרת בפעם הראשונה בימי-הביניים ספרות יפה הראויה לשם זה והפונה לקוראים החדשים הללו. כפי שעוד נראה, ביטוי מעניין של צד אחד של הדיאלקטיקה, תולדת התהליך של הרחבת תחומיה של התרבות, מהווה הנוסח הארוך של ספר יוסיפון.

ספר יוסיפון עצמו שייך אפוא לשלב השני בין שלושת השלבים שהזכרנו אותם. לפי החלוקה המקובלת נכתב ספר יוסיפון אחרי התקופה של התחייה הקארולינגית ולפני תקופת התחייה האוטונית, המתחילה, לפי הראייה הסכימאטית של החוקרים, עם הכתרתו של אוטו הגדול לקיסר רומי בשנת 962 לספירה. באותם הימים ממש שבהם נחבר יוסיפון חלה 'התחייה המקדונית' במלכות הביזנטית היוונית שבראשה עמד קונסטאנטינוס פורפירוגיניטוס, מלך ביזאנטיון של אז. יש להניח שאף-על-פי שמחבר יוסיפון משתייך לתרבות הלאטינית ולא ידע יוונית, האווירה הכללית של התחייה התרבותית היוונית השפיעה על אופי כתיבתו של יוסיפון, שאת ספרו אפשר לכוון מהרבה בחינות ספר קלאסי, או אפילו

449 על שני הכתב במערב בימים ההם עיי' Pl. Wolff, *L'Éveil intellectuel de l'Europe*, Paris, 1971, pp.

41-45. על שלבי ההתפתחות במלכות ביזאנטיון בכלל עיי' בספרו של Lemerle, המובא לעיל, הערה 356.

450 עיי' ביחוד Ch.H. Haskins, *The Renaissance of the XIIIth Century*, 1927.

קלאסיציסטי. בתכונותיו אלה קרוב יוסיפון לספרות התחייה התרבותית הביזאנטית של ימיו. מובן שהישגיו של מחבר יוסיפון מקורם גם באישיותו המיוחדת, אך עם זאת יש להניח שהאווירה של פריחה תרבותית יוונית שבסביבתו של יוסיפון המריצה אותו ועוררה אותו להשגת אותם ההישגים, אף כי אי-אפשר להצביע על השפעה ישירה של ה'תחייה המקדונית' על ספר יוסיפון. ואכן, כבר עמדנו על הקשר שבין העתקת יוסיפוס הלאטיני בספרייתו של דוכס נאפולי של אותם הימים לבין החרגום הלאטיני של הרומאן של אלכסנדרוס, שהעתקו היווני הגיע לנאפולי מחצר המלכות שבקונסטאנטינופוליס (עיין לעיל, סעיף 19). כבר פרט זה מראה, שהיה קשר עקיף בין החיים התרבותיים הלאטיניים בדרום-איטליה לבין הפריחה התרבותית היוונית שבמלכות ביזאנטיון.

לאחרונה קם חוקר איטלקי⁴⁵⁰, הדן באופיים המשותף של החיבורים המעטים ששרדו מן הספרות ההיסטוריוגרפית הלאטינית שנתחברה בדרום-איטליה בסוף המאה התשיעית והמאה העשירית. לדבריו, החיבורים הללו אינם כפופים להשקפת-העולם של הכנסייה ואינם משקפים את דפוסי הרעיוניים בהבנת תולדות האנושות. הם תמיד צמודים למסורת הקלאסית של היסטוריה עובדתית, שהיא כולה בנויה על עובדות מוחשיות. אופיים של החיבורים הללו הוא ריטורי, וכוונתם הבולטת היא להביע אמיחות כללית ודברי מוסר על-ידי חיבור מאלף של מעשים. הם מצטיינים בסיפור חי ובכוח דמיון, ומתוך גישה רעננה הם אוהבים לספר על רגשות עזים ועל מעשי-גבורה. ברם, למרות המעלות הטובות הללו אין להכחיש שעם זאת דמיונם הוא לפעמים כבד וכוח הסיפור הרענן והחי אינו יכול לבוא לביטוי המלא, משום שהמחברים הללו כבולים על-ידי ידיעותיהם הלשוניות הדלות מאוד, שגרמו אצלם לאי-ביטחון בתחום דקדוק השפה. נוסף על כך, אומר החוקר, רעננותם הראשונית של הסיפורים הללו נפגעת, במדת-מה, על-ידי שאיפתם לחקות את המקרא ואת כתבי אבות הכנסייה. ברם, למרות הפגמים הללו, מעלתם של החיבורים הנזכרים היא גדולה: ראוי לשבח את כוח-הסתכלותם החד והמדוקדק, את אהבתם לפרטים המעניינים, את סגנונם האפי והדרמאטי המעולה, את דביקותם העזה בסיפור העלילה, ובייחוד את גישתם החיובית אל החיים על כל הגוונים והתהפוכות אשר בהם. — מופלא הדבר, עד כמה דברי החוקר, שאינו מכיר את יוסיפון כלל, אודות אופיים הספרותי של החיבורים ההיסטוריוגרפיים הלאטיניים בדרום-איטליה מסוף המאה התשיעית והמאה העשירית, חלים גם על יוסיפון העברי, שנתחבר באותו חבל-ארץ וכאותה תקופה: מבלי לדעת זאת הצליח החוקר האיטלקי, בדברו על חיבורים אחרים, להבהיר בצורה מצויינת את אופיו הספרותי והרעיוני של ספר יוסיפון. מכאן מסתבר שמחבר יוסיפון, על מעלותיו ומקצת מגרעותיו של חיבורו, אינו בארצו ובסביבתו ובזמנו תופעה בודדת. הוא שותף במגמותיו ובאופי כשרונו הספרותי לעולמם של כתבי דברי-הימים הלא-יהודיים שחיו במחיצתו.

עם כל זה יש לציין שבסביבתו הדרום-איטלקית לא נכתב אז שום חיבור לאטיני — ולא יווני — בעל אופי מלומד ובעל משקל ספרותי ואמנותי ומבוסס על ערכי החרבות העתיקה כמו יוסיפון. חיבורים חשובים בלאטינית נכתבו אז במקומות אחרים, כגון בצפון-איטליה.

גרמניה וצרפת⁴⁵¹. אז נחבר בשווייץ או בצפון-איטליה, בסוף המאה החשיעית או בימי יוסיפון עצמו, שיר העלילה ושמו Waltharius. שחוכנו סיפור. בו מופיעים. בין השאר, גיבורי שירת הניבלונגים⁴⁵². האמנות האפית של שיר זה ויכולתו של המשורר להבליט באופן מוחשי את הדמויות הפועלות, תיאור חי של שיחותיהם של הגיבורים הללו ויכולת מצוינת להמחיש את המצבים המעניינים שבעלילה — מעלים על דעתנו את אמנותו של מחבר יוסיפון. אישיות מיוחדת של אותם הימים היא, ללא ספק, Luitprand, הגמונה של Cremona⁴⁵³, סופר שנון והיסטוריון, שנולד בשנת 920 בערך: בין השאר תיאר הסופר את שתי השליחויות לחצר ביזנטיון, הראשונה לקונסטנטינוס פורפירוגניטוס בשנת 949 והשנייה כשנת 968 לחצרו של ניקפורוס פוקאס. כמו יוסיפון כן מגלה לידפראנד התעניינות ערה ורעננה כחככי הפוליטיקה ובמניעים של האישים הפועלים בה. כמה שנים אחרי חיבור ספר יוסיפון, בשנת 958, עבד הנזיר הסאכסוני, Widukind על חיבורו, הדן בתולדות הסאכסונים; החיבור מסתיים בסיפור מות אוטו הראשון בשנת 973⁴⁵⁴, הספר דומה בכתיבתו החיה, בריבוי השיחות וברעננותו לספר יוסיפון. מעניין שהמחבר אינו מזכיר את הכתרת מלכו, בן שבט הסאכסונים, לקיסר רומי בשנת 962, דבר המראה, עד כמה רחוק היה המחבר מכל אידיאולוגיה מופשטת. בן זמנו של יוסיפון היה ההיסטוריון הצרפתי Flodoard⁴⁵⁵ (893–966), אשר חיבר, לבד מכרוניקה הנקראת Annales, גם את 'תולדות הכנסייה של ריימס', חיבור המצטיין ברמה מרעית גבוהה. חיבור אחרון זה היה מקורו העיקרי של סופר מבורך צרפתי, שהיה בן דור אחד אחרי מחבר יוסיפון, הוא Richer⁴⁵⁶, הוא נולד בין השנים 940–950 וחיבורו מסתיים בתיאור המאורעות בשנת 998. הוא היה תלמידו של האיש החכם בדורו, Gerbertus, שהיה אחר-כך, בזכותו של הקיסר אוטו השלישי, לאפיפיור סילבסטר השני. עוד נדון ביחסו של ריכר אל פלדווארד מקורו, כי הוא יאיר עינינו להבנת שיטת עיבודו של יוסיפון את מקורותיו. ולבסוף: המאה העשירית היתה גם עשירה בשירה

451 בספרות הלאטינית של המאה העשירית דנה לאחרונה Eleanor Duckett, *Death and Life in the Tenth Century*, University of Michigan, 1967.

452 E. Duckett, עיין עמ' 237–240, וכן עיין F.J.E. Raby, *A History of Secular Latin Poetry in the Middle Ages*, vol. I, Oxford, 1934, pp. 262–9; O. Schumann 'Waltharius Probleme', *Studi Medievali*, 17, 1951, pp. 177–202. ועיין עתה K. Langosch, 'Waltharius', Darmstadt, 1973. החוקר רואה בדין כמחברו של שיר-עלילה זה את הנזיר Ekkehardus הראשון מן המנזר המהולל שבשווייץ Sankt Gallen; זה חיבר את השיר זמן מה לפני יוסיפון, סמוך לשנת 930. שיר-העלילה יצא גם לאור, יחד עם חרגום גרמני, על-ידי אותו K. Langosch, *Waltharius, Ruodlieb, Märehenepen*, Darmstadt, 1967.

453 Duckett, *op.c.* pp. 262–272; M. Manitius, *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters*, II, München, 1923, pp. 166–174.

454 עיין 714–718, vol. I, *op.c.* M. Manitius, *op.c.*, pp. 143–7; Duckett, *op.c.*, וכן עיין המבוא של ההוצאה. *Widukindi monachi Corbeiensis Rerum gestarum Saxonicarum, libri III*, Hannover, 1935.

455 עיין 155–166, vol. II, *op.c.* Manitius, *op.c.*, pp. 154–159; Duckett, *op.c.*.

456 עיין 214–219, vol. II, *op.c.* Manitius, *op.c.*, pp. 159–162; Duckett, *op.c.*, עיין גם המבוא להוצאה. Richer, *Histoire de France*, ed. Latouche, Paris, vol. I, 1930, vol. 2, 1937.

הלאטינית. הן בשירה הדתית והן בשירה החילונית⁴⁵⁷. אז נשמעים לראשונה שירי אהבה וטבע בלאטינית, אשר צורתם וסגנונם אינם במידה כה חזקה המשך של השירה הלירית של התקופה העתיקה, כמו בדרך-כלל השירה בתקופה הקארולינגית, אלא הם ביטוי של התחלת תקופה חדשה.

כבר מן הסקירה הקצרה והשטחית הזאת של חלק הספרות של המאה העשירית ניתן לראות שהגישה המקובלת אל תולדות התרבות במערב איננה מדויקת. מקובל לחשוב שסוף התקופה הקארולינגית היא גם סיום פריחה תרבותית, ושהתקופה החדשה של תחייה תרבותית במערב פותחת רק בהכרח אוטו הראשון לקיסר רומי ומגיעה לשיאה כימי אוטו השלישי. בשיטה זו אמנם נכונה הקביעה שבסוף התקופה הקארולינגית חלה ירידה מסוימת של תרבות המערב; הסיבה העיקרית לכך אינה נעוצה רק בפלישות מן החוץ, באירופה המערבית בעיקר פלישות הנורמנים, באירופה המרכזית — של ההונגארים, ובאיטליה, מולדתו של מחבר יוסיפון — של המוסלמים, ההונגרים והסלאבים, אלא החתך נוצר, כנראה, בעיקר על-ידי כך, שהתחייה הקארולינגית היתה קשורה בכוחו של בית קארולוס ושלטונו נחלש, וכן על-ידי כך שדחיפת התחייה הקארולינגית כוחה כשלעצמו לא היה, כנראה, חזק די צורכו כדי שחתמיד. אולם, כמו במזרח היווני, כן גם במערב הלאטיני שוב לא נפסק המעוף בסוף המאה התשיעית, אלא להיפך: אחרי הירידה הזמנית מתחילה להסתמן במערב החל מסוף המאה התשיעית — ולא בשנת 962 — עלייה בחיים התרבותיים. לצמיחה תרבותית זו יש אופי מיוחד. השונה מן התקופה הקארולינגית גופא⁴⁵⁸. ניתן לומר שהתרבות במערב בסוף המאה התשיעית וראשית המאה העשירית אינה רק המשך של העבר, אלא ניתן להכיר בה התחלה של תהליך שפניו לעתיד. פניה של הספרות הקארולינגית היו, במידה רבה, אחורה ומגמתה היתה לחדש את זוהר התקופה העתיקה. אמנם היסוד הקלאסיציסטי לא נעלם גם בספרות של המאה העשירית, אך אין בה כבר אותה נימה של התחפשות לקלאסיות כמו התחייה הקארולינגית: עתה משמשים הערכים של התקופה העתיקה לא כהזמנה לחיקוי, אלא

457 על השירה הלאטינית של המאה העשירית עיי' Duckett, עמ' 219-249; על השירה הלאטינית הלירית של

המאה העשירית עיי' Raby, בחיבור המובא לעיל, הערה 452, עמ' 286-306.

458 לבעיית מצבה של אירופה בתקופה שלאחר הקארולינגים הוקדש כינוס שהרצאות שנאמרו בו, פורסמו

בקובץ: *Settimane di studio del Centro Italiano di Studi Sull' Alto Medioevo*, II. I problemi

comuni dell' Europa post Carolingia, 6-13 aprile 1954, Spoleto, 1955.

לנושא יוסיפון במובן הרחב ראו: G. Falco, 'La crisi dell' autorità e lo sforzo della ricostruzione

in Italia', pp. 39-51; 'L'Italia e la restaurazione delle potestà universali', pp. 52-65; Edmond

Faral, 'Les conditions générales de la production littéraire en Europe occidentale pendant les

Giovanni Tabacco, 'IX et X siècles', pp. 247-294.

'La dissoluzione medievale dello stato nella recente storiografia', *Studi Medievali*, serie terza I,

1960, Spoleto, pp. 397-446; Gina Fasoli, 'Re, imperatori e sacerdoti nell' Italia del sec. X',

ibid. anno IV, fasc. I. 1963, pp. 52-73.

התפקיד המרכזי שהיה במאה התשיעית והעשירית להתעוררות הדמיון כיסוד חשוב בספרות. מלבד זה הוא

אומר (עמ' 293) שיש לשים לב במיוחד דווקא לאותה התקופה שבה אנו דנים. כי כאן ניתן כאמור לדבר על

התחלות, ולא רק על רגע מסוים של התפתחות.

כדוגמה ומקור־השראה⁴⁵⁹. אופיינית לספרות המאה העשירית היא רעננות שהיא טיפוסית לאלה המתחילים את דרכם לקראת העתיד. אותה הרעננות ואותו הרצון העז לסלילת דרכים חדשות תמצא גם בספר יוסיפון, ובכך הוא בהחלט משקף אותה האווירה השוררת בספרות הלאטינית של זמנו. קיים רק הבדל אחד: לאותם הלכידור נועד היה, בספרות אומות־העולם, עתיד גדול, ואילו ספר יוסיפון נשאר בספרות העברית תופעה גדולה בודדת.

נוסף על כך ראוי להדגיש שהמשכילים של המאה העשירית, כמוכן, לא רגלו עוד כאידיאולוגיה שנוצרה סביב קארולוס הגדול, וטרם הייתה קיימת האווירה האידיאולוגית החזקה, השוררת באירופה המערבית החל מאמצע המאה האחת־עשרה. טרם היו קיימים הערכים המוסכמים על הכול בדבר היחס של הכוח המדיני החילוני לתפקיד האפיפיור, וטרם פעלה בעוצמה הכוללנית הרוח הדתית והאידיאולוגית של הנצרות. בכתבי המאה העשירית אין משתקפת אידיאולוגיה פוליטית עיונית קבועה, והאמונה הנוצרית של כותביהם היא, בדרך־כלל, אמונה פשוטה בלי עומק רעיוני. עוד נראה שאותן התכונות תגלה גם בספר

459 ברי שחידוש האידיאולוגיה של האימפריה הרומית על־ידי Otto השלישי שבסוף המאה העשירית אינו שייך לעניין של יוסיפון. אולם מאחר שיצחק בער (עין לעיל, הערה 82) מייחס את הספר לתקופה זו וראה בתיאור הכתרת הקיסר — שאותו הוא משייך למחבר יוסיפון עצמו — ביטוי 'לסוג הרעיונות הפוליטיים שרווחו בחצרו של אוטו השלישי' (שם, עמ' 187, הערה 11), ומשום ש'חידוש האימפריה' של קיסר זה, אם היה כה חשוב כפי שמניחים חוקרים רבים, לא אירע בחלל ריק, ראוי להקדיש למאורע זה מלים ספורות. (על עניין 'חידוש האימפריה' באותם הימים נחבר, כידוע, מחקר על־ידי P.E. Schramm, Kaiser, Rom, und Renovatio, Studien der Bibl. Warburg, 1929). אין כאן מקום לשאלה, מה היה באמת משקלה של האידיאולוגיה הקיסרית בימי בית אוטו ואחריו, אך בקשר לאוטו השלישי יש לומר שהאלמנט הנוצרי והכינואטי היה בעיניו חשוב במידה דומה כמו הזכרונות של מלכות רומי הקדומה, ומלכד זה ידוע שחלמו נכשל, וגורם חשוב לכשלונו הייתה דווקא התנגדות תושבי איטליה עצמה. עדות מעניינת להחנדות זו תמצא בדברי הנבואה של Sibylla Tiburtina (עין E. Sackur, *Sibyllische Texte und Forschungen*, Halle 1898, p. 182), המשקפים את השקפותיהם של אנשי דרום־איטליה או לומבארדיה (על הבעיות ההיסטוריות עין Sackur, עמ' 129–137). שם אחת קורא על אוטו הראשון דברי שבח וכן על אוטו השני — דבר הבולט עוד יותר בנוסחאות שבכתב־יד (שהעמיד, בטובו, לרשותי הפרופ' P. Alexander), אולם אוטו השלישי מתואר שם כאיש בעל חרץ ומעשי־עוולה, בלי אמונה, הגורם לרשע רב ושפיות־דמים (sanguinarius et facinorosus et sine fide et veritate, et per ipsum multa erit malitia et sanguinis effusio), זו, אפוא דעתו של איש איטליה על אוטו השלישי. כבר עמדנו על כך כי Widukind, שאוטו הראשון נערץ עליו, אינו מזכיר כלל את הכתרתו כקיסר רומי, סימן שהדבר אינו עומד במרכז התעניינותו. תעודה מעניינת של זלוול מכון ברעיון חידוש מלכות רומי במערב הוא מבוא שנכתב לינחמת הפילוסופיה של Boethius בימי מלכי בית אוטו, כנראה מימי אוטו השני, אשר חורגם על־ידי נוטקר (950 כערך—1022) לגרמניה. לפי שנועד לי על־ידי פרופ' שטראקמאן, גוטינגן, נמצא המבוא הזה גם בכתב־יד אחרים של בואטיס. מחבר המבוא אומר שהרומיים פעם שלטו על כל העולם, אך לאחר פלישת הבארבארים התחילה ירידת רומי, וממות תיאודוריק מלכות רומי בצעם לא הייתה כבר קיימת, לבסוף הוכתר כי imperator קארולוס, מלך הפראנקים. Post ipsum vero et filius eius imperatoris nomen ad saxonum reges translatus est. Ergo romanorum regnum defeecit, ut Paulus profetavit (Die Schriften Notkers und seiner Schule, ed. P. Piper, vol. I, Freiburg, 1882, pp. 5–6). ברור שלפנינו רחייה גמורה של רעיון חידוש המלכות על־ידי בית אוטו, ונוסף על כך, כבר אמרתי שיוסיפון נכתב לפני הכתרת אוטו הראשון, ושמלכות ביזאנטיון של ימיו היא בשבילו מקור ההשראה לתיאור מלכות רומי בימי יוסיפוס.

יוסיפון המקורי: כמו בספרי בני-דורו הנוצריים גם ביוסיפון קיימת רעננות ריאליסטית. גישה דתית בלתי-מסובכת, הערצת הכוח, אך לא בלי ביקורת מוסרית, וראייה חודרת של משחקי הכוחות בפוליטיקה של גדולי העולם, וכאמור אהבת הגבורה לשמה, שאמנם אינה חסרה גם אצל סופרים מסוימים של התקופה הבאה.

תקופה זו מתחילה באמצע המאה האחת-עשרה ופרחתה במאה השתים-עשרה⁴⁶⁰. חשיבותה לענייננו היא בכך, שמייצג עברי של כמה ממגמות השלב הזה בהתפתחות התרבות במערב-אירופה הוא הנוסח הארוך של ספר יוסיפון, שאף הוא, כמו יוסיפון המקורי בשעתו, שייך לשני העולמות גם יחד, לעולם היהודי הפנימי, וזאת במידה רבה יותר מיוסיפון המקורי, ולעולם התרבות האירופית של אומות-העולם. התקופה, שבה אנו דנים עתה, היא התקופה הפיאודאלית השנייה, ואין כאן המקום לדון בכל הישגיה. כימיו של מעבד יוסיפון, במחציתה הראשונה של המאה השתים-עשרה או אולי, ליתר דיוק ברבע הראשון של המאה ה-16⁴⁶¹, התחולל הריב הגדול בין הקיסרות לאפיפיוריות, שאת אותותיו אפשר להכיר אפילו בנוסח הארוך של ספר יוסיפון. בהאשמת אספסיינוס נגד אגריפס המלך ומונבו בנו שאלה ניסו ברומי למנוע את הכתרתו לקיסר על-ידי הלשנה אצל האפיפיור ואצל החשמנים (עיין לעיל, סעיף 6). זאת היתה גם תקופת האבירות, ובאחד מקטעי הנוסח הארוך, שהבאנו אותו בהוספות להוצאתנו, נוכל להכיר השפעה של שירת-האבירים הצרפתית שנתחברה באותם הימים. הדתיות שמצאה את ביטוייה בנוסח הארוך של ספר יוסיפון, יש לה גם הקבלה בדתיות העממית הנוצרית של אותם הימים. גם לכות-הדמיון המזורז ולייחוס המדומה ליוסף בן גוריון עצמו, שהם אופייניים לנוסח הארוך של יוסיפון, אפשר למצוא שורשים בתופעות מקבילות בסוגים מסוימים של הספרות במערב-אירופה של אותם הימים.

אז גרם ריבוי האוכלוסין והשינויים במבנה החברתי לכך, שחוג הקוראים נרחב: קודם קראו בעיקר אנשי כמורה, ועתה הגיע הספר הכתוב גם להדיטות, לאנשי החצר ולחלק של האצולה, אפילו אל נשותיהם. תחומי הספרות התרחבו גם הם, כדי לספק חומר מתאים לרמתם והתעניינותם, וזו שעת הלידה של הספרות, הכתובה בלעזים מערב-אירופאיים, ושירי האבירים הצרפתיים התפשטו מהר מאוד גם בין אלה שידעו רק לשמוע ולא לקרוא. התפשטות זו עוררה תרעומת של אנשי הכנסייה, שראו בספרות זו ספרות זולה, על-ידי הרחבת תחומי הספרות נכללו כתובה גם אגדות עם ומוטיבים אגדיים, וכתנאים כאלה התחיל שופע דמיון הסופרים והמשוררים, הן בלאטינית והן בלעזים השונים. על-יד דמיון יוצר זה, ששורשיו במוטיבים עממיים וביכולת לכתוב ספרות יפה, אף נעזר מתרדמתו, בספרות המיועדת לשכבות רחבות יותר של קוראים חילוניים, אותו כוח-הדמיון המזורז שהיה פעם אופייני לחיבורים שנכתבו בסוף התקופה העתיקה ובימי החושך שבראשית ימי-הביניים, עליו כבר ייחדנו את הדיבור בסעיף 20, כאשר דיברנו על מקורותיו של יוסיפון מתקופת העופרת, ובייחוד על אלה שעמדו לרשותו כאשר כתב על קדמוניות איטליה, הוא פרק ב של

460 עיין Y. Le Goff, "Das Hochmittelalter", Fischer Weltgeschichte, Bd. 11, Frankfurt a.M., 1971.

וביחוד המבוא שם, עמ' 9-18.

461 הנוסח הארוך של יוסיפון היה כבר ביד רבי אברהם אבן דאד בשנת 61-1160, ועיין לעיל, סעיף 6.

יוסיפון. כוח־דמיון מוזר זה היה פעם. כימי החושך שבראשית ימי־הביניים כשביל סופרים נכשלים, אמצעי כמעט יחידי שעמד לרשותם כאשר רצו לכתוב על היסטוריה, גיאוגרפיה וכדומה. זה לא היה דמיון יוצר במובנו הרגיל, אלא, בין השאר, ביטוי של למדנותם של בורים, שקלטו כמה עובדות, עיקמו ובלבלו אותן וקישרו ביניהן שלא כהלכה. כדוגמה לכתיבה משונה זו הבאנו כבר את הסיפור הביוזאנטי על Faunus, ועתה נסקור בקצרה, כדוגמה נוספת, את היצירה היהודית היחידה מ'תקופת העופרת' שהגיעה לידינו, היא 'מגילת אנטיוכוס'⁴⁶². אנטיוכוס המלך בנה את אנטוכיא, ואילו בגרס משנהו (אולי בקידיס?) כנה עיר ושמה כגרס. מטעמים אנטישמיים רגילים החליט אנטיוכוס לבטל מן היהודים 'את הברית שנכרתה להם: שבת וחודש ומילה', ושלח את ניקנור משנהו לירושלים וזה 'הרג בה הרג רב והעמיד פסל בבית המקדש, ושחטו שם חזיר', אך יוחנן בן מתתיהו התנקש בו והרג אותו, והרג ביום ההוא 'שבעים ושנים אלף ושבע מהם שהיו הורגים זה את זה. במקום מושבו בנה מגורה וקרא שמה מכבי ההורג גיבורים'. או נשלח לירושלים בגרס הרשע והרג בה עם רב. כל מי שמל את בנו, הביאו אותו ואת אשתו וצלבו אותם לנוכח החינוך, אשה אחת שמלה את בנה שנולד לאחר מות בעלה, הפילה את בנה ואת עצמה מן החומה ומתו שניהם. אז נהרגו יהודים בתוך מערה משום שלא רצו לעבור על מצוות השבת. אז יצאו חמישה בני מתתיהו, יוחנן ואחיו, למלחמה נגד הגויים ובגרס ברח אל אנטיוכוס. אז באו נגד ירושלים צבאות הגויים. במלחמה זו נהרג יהודה בן מתתיהו, ואחר־כך אלעזר 'טבע בפרש הפיל, וחיפשו אותו אחיו בין החיים ובין המתים ולא מצאו אותו, ואחר כך מצאו אותו טבוע בפרש הפיל'. הניצחון היה גדול, 'מהם שרפו באש ומהם צלבו על עץ, ואת בגרס שרפו עם בית ישראל באש'. אנטיוכוס ברח ובכל מקום שבא שם מרדו בו ואמרו: 'עריק, עריק', והסיפור מסתיים בגירסה הרגילה של נס התנוכה.

סיפרנו מקצת מן הסיפור המוזר כדי להדגים בו את הדמיון המשונה, שבו אנו דנים. דמיון כזה אינו רק תוצאה של בורות, המצרפת ידיעות מעטות לתמונה חדשה בלתי מתקבלת על הדעת, אלא הוא גם נוטה מטיבו לגזמות; לפי 'מגילת אנטיוכוס' אפשר היה שיוחנן בן מתתיהו הרג ביום אחד שבעים ושניים אלף איש! קשה יותר להגדיר תכונה אחרת של דמיון זה, שמקורו הן בבורות אינטלקטואלית והן כנטייה לגזמות; אולי אפשר להגדיר תכונה זו כמוחשיות מדומה. נביא כאן רק דוגמה אחת לתכונה זו, ועוד נחזור אליה בקשר ליוסיפון המקורי. יוסיפון מספר, על סמך הגסיפוס (וה, 40), את הסיפור המחריד על האם אשר אכלה את בנה בירושלים הנצורה. היא אכלה חלק ועל חלק שמרה, וכשבאו הפריצים לביתה, הציעה להם האשה להשחתף בסעודתה האכזרית: 'ותען האשה ותאמר להם: אל נא יתר אפכם באמתכם! הנה חלקכם שמרתי, שבו נא ואערכה לפניכם את השולחן... הנה יד הילד והנה רגלו והנה נתתיו לפניכם' (פרק פו, 31–35). לזכותו של יוסיפון יש לומר, שלא ירד לעומק דמיונו המשונה של הגסיפוס מקורו. כי שם אומרת האם אל הפריצים: 'הנה ידו האחת

462 עיין לעיל, הערה 428. תעודה אחרת של ספרות יהודית מסוג זה הן 'חולדות ישור' (עיין לעיל, הערה 149) שיוסדן. וקצת נוסחאותיהן, באמה מ'תקופת העופרת'. ברם, הדמיון הפראי הפועל בסיפור זה יסודו גם בנושא עצמו, הוא חולדות חייו של מייסד הנצרות, נושא שבהכרח עורר בקרב יהודי ימי־הביניים חגיגות מעוררות.

של הילד, הנה רגלו, הנה חציו של שאר גופו⁴⁶³. דברים מזוהים כאלה, כמוכן, אינם נמצאים אצל יוסיפוס (מלחמות 1, 201–213)⁴⁶⁴, ודמיון מוזר זה הוא של הגסיפוס, שנכתב בערך בשנת 370 לספירה ומייצג בנקודה זו את ראשית ימי החושך שבסוף התקופה העתיקה וראשית ימי-הביניים. מתוך דמיון של מוחשיות מדומה רואה הגסיפוס את מחציתו של הילד באופן ממשי, והילד, כמוכן, מחולק לאורכו.

אף כי הדמיון הזה של ימי-החושך נחלש במערב החל מן התקופה הקארולינגית, הוא השאיר את אותותיו במשך כל ימי-הביניים, גם כאשר האמנות והספרות נגרו יותר, וכפי שעוד נראה, שוב התחזק החל מן המחצית השנייה של המאה האחת-עשרה, כאשר נתרבו החוגים המעוניינים בספרות ובאמנות. ברם, אף-על-פי שיוסיפוס הוא מייצג מובהק של תקופה של רעננות ריאליסטית, גם אצלו, אמנם כמידה מועטת, אפשר למצוא עקבותיו של הדמיון המוזר של תקופת החושך הקודמת לו, ולא רק באוחס הסיפורים המתבססים על חיבורים שמוצאם מתקופת החושך ממש (עליהם עיין לעיל, סעיף 20). דוגמה חשובה מן הדוגמאות המעטות כיוסיפוס של חיאור לפי מתכונת הדמיון המוזר של ימי-הביניים הוא חיאורו את המעשה, שבו פתח מתתיהו את מדרו נגד היוונים. יהודי אחד מבני הבלעיל שלף 'את חרבו ויתז את ראש החזיר ויקח אותו בידו וילך אל המזבח אשר בנו לזכות להבלי המלך אנטיוכוס, וישם את ראש החזיר עליו ויקטר לפסילי אנטיוכוס. וירא מתתיהו ויקצוף מאד ותבער בו חמתו, וישלוף את חרבו וידלג על היהודי הזוכה ויכהו בחרבו על צוארו. ויגבה ראשו לעוף ויפול לפני שר המלך אשר ניגש לדבר עם מתתיהו וגופו נפל על המזבח אשר עמד בו. את זה הכה מתתיהו, וגם את שר המלך הכרית בחרבו והבכרית את יתר השרים ורכים סילה מהמונם' (פרק טז, 32–39). במקור (חשמונאים א ב, כג–כה) רק מסופר שיהודי התקרב להקריב קרבן, ומתתיהו הרג אותו על המזבח (super aram) וכן הרג את שר המלך, הפרט שמתתיהו הרג את האיש 'על המזבח' עורר את דמיונו של יוסיפוס, והוא יודע לספר שראשו של האיש גבה לעוף ונפל לפני שר המלך, 'וגופו נפל על המזבח אשר עמד בו'. כמאתיים שנה לאחר שתיאר יוסיפוס באופן כזה את המאורע, צייר אותו — בין השנים 1140–1160 — צייר אלמוני באנגליה וציורו נמצא ב-Winchester Bible⁴⁶⁵. גם הצייר קיבל השראה על-ידי הקביעה שהאיש נהרג 'על המזבח', והוא מתאר את מתתיהו כשזה כורת את ראשו של שר המלך, ועל המזבח, לפני אליל בצורת חתול, נמצא ראשו של היהודי בן-הבלעיל וגופו נופל על הקרקע. בין רגלי מתתיהו. כך גרם דמיון של ימי-הביניים אצל שני אישים, אצל יוסיפוס ואצל הצייר האנגלי מן המאה השתים-עשרה לתוצאות דומות, אם כי שונות בפרטי הביצוע. אותו סוג של דמיון חמצא ביוסיפוס, כשהוא בא לספר על מותו של ניקנור: 'וידבק אותו

463 Heg. V, 40, 2: ecce pueri manus una, ecce pes eius, ecce dimidium reliqui corporis eius. המלה una חסרה בכתב-יד אחד וכך היה, כנראה, גם בכתב-ידו הלאטיני של יוסיפוס.

464 שם (מלחמות 1, 204) כתוב רק שהאם הרגה את הילד, מחציתו אכלה ואת השאר הסתירה.

465 The Artists of the Winchester Bible, with: — an introduction by W. Oakeshott, London, 1944. עמ' 10, 14. חתח הלוח כתוב בטעות: 1 Death of a Martyr before an Idol on the Altar: I Maccabees. I. לאחר שקיבלתי מווינצ'סטר צילום של העמוד השלם נחברר שכיונתי נכונה ושנושא התמונה הוא באמת מעשהו של מתתיהו (הצילום מובא בספר זה).

יהודה ויכהו בחברו ויכריחהו לשנים וישליכהו ארצה' (פרק כד, 61–62. עיין הערה שם). יוסיפון כותב כך משום שבוז הוא רומז למה שקרה אחר-כך (שורות 66–67): 'ויחיוז את ראש ניקנור ואת זרעו... ויחלו אותם לפני השער'⁴⁶⁶. אך אף-על-פי שיוסיפון אינו לגמרי נקי מגזומות, בייחוד כמה שנוגע לגבורתם של היהודים, ברור שמחברו הוא היסטוריון נאמן וסופר אחראי, אפילו יותר מרוב בני-דורו, שהשפעת הדמיון של ימי-החושך היוותה בו רק גורם משני מאוד.

כבר אמרנו שבסוג מסוים של ספרות, שהחל ממחציתה השנייה של המאה האחת-עשרה, מתעורר כביכול מן התרדמה הסוג המשונה של הדמיון שפרח בחקופת החושך, וזאת בעקבות הרחבת חוג הקוראים, ששוב אינם כמעט רק אנשי הכנסייה אלא גם קוראים חילוניים. בשבילם נוצרת אז ספרות, הן בלאטינית והן בלעזים שונים של אירופה המערבית, שהיה לה גוון של 'ספרות יפה' או היחה ספרות יפה ממש, ובספרות מסוג זה היה הכרח של הפעלה הולכת וגוברת של דמיון הסופרים והמשוררים. מאחר שקוראי הספרות הזאת, ובשירת העלילה הלועזית גם שומעיה, שלא ידעו קצתם קרוא וכתוב⁴⁶⁷, היו משכבות שקודם לא התעניינו בספרות, הופיע בסוגים ספרותיים אלה על-יד הדמיון היוצר, הרגיל בספרות יפה בימינו, שוב אותו דמיון מוזר שמקורו בחקופת החושך ואשר מימי התחייה הקארולינגית עד למחציתה השנייה של המאה האחת-עשרה נדחק לקרן זוית. הפונקציה של הדמיון המשונה בספרות החל מן המאה האחת-עשרה היתה שונה מזו שהיתה לו בחקופת החושך: או היה הדמיון הזה אמצעי כמעט בלעדי בידי בורים לכתוב חיבורים היסטוריים, גיאוגרפיים וכדומה; עתה שימש הדמיון המוזר הזה, על-יד הדמיון היוצר, אמצעי בספרות, שהאמונה באמינות העובדות שהיא מספרת עליהן לא עמדה במרכז לא בהתעסקות סופרית ולא בהתעניינות קוראית. אין זה מקרה ששני חיבורים לאטיניים מן המאה השתים-עשרה שראוי להזכירם בהקשר זה, קשורים בספרות הלועזית. הראשון הוא הספר המפורסם של Geoffrey of Monmouth⁴⁶⁸ ושמו *Historia regum Britanniae* (תולדות מלכי בריטניה), שנחבר בין השנים 1136–1139 והעומד בראש הספרות על המלך ארטור האגדי ואשר בכל הספר, ובייחוד בחלקו הדן בתולדות בריטניה בימי מלכות רומי, מחייה לא רק את הדמיון הפראי אלא אף משתמש בחומר ההיסטורי המדומה, מתקופת ימי החושך. כך, למשל, חוזר המחבר ההוא בצורה שונה על אותה המצאה על הקשר בין שם העיר הצרפתית Tours לבין השם Turnus, שנחלגלה לאחד ממקורותיהן של קדמוניות איטליה של יוסיפון (פרק ב, 104), ועיין הערה שם). החיבור השני, שראוי להזכירו כאן, הוא *Historia Karoli Magni* (מעשה קארולוס הגדול) המיוחס ל-Turpin ההגמון⁴⁶⁹, דמות חשובה של שירת רולאנד הצרפתית;

466 ראו להשוות חיבור זה עם הציור שב"Winchester Bible", לוח 13.

467 מעניין שהמשורר הגרמני Hartmann von Aue (1165 בערך–1215) התפאר שקרא ספרים הרבה, ואילו Wolfram von Eschenbach (1170 בערך–1220), גדול משוררי גרמניה של ימי-הביניים, לא ידע

קרוא וכתוב.

468 M. Manitius, *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters*, III, München, 1931, עיין pp. 475–481. R.S. Loomis, *The Development of Arthurian Romance*, New York, 1963, עיין גם pp. 34–41, 124–7.

469 Manitius, עמ' 487–493.

החיבור אמנם נכתב בין השנים 1149–1173 והוא שואב את החומר הסיפורי בעיקר מ'שירת רולאנד'. הדמיון הבלתי-מרוסן וייחוס הספר המדומה לאישיות שבעבר מעלים על דעתנו את דרך עבודתו של מחבר הנוסח הארוך של יוסיפון. אמרנו שחיבור לאטיני זה חוזר על העלילה מעולם של שירי האבירים הצרפתיים (chansons de geste), שנכתבו בתקופה הנידונה. בשירי-אבירים אלה עצמם ניכרת יפה השפעת התעוררות הדמיון המשונה באותם הימים, וכבר הצבענו בעניין זה על פרט דמיוני אחד מ'שירת רולאנד' שיש לו אח בנוסח הארוך של יוסיפון⁴⁷⁰. כמו שאנו מוצאים ביוסיפון, בחלקים הלוקחים ממקורות מתקופת החושך (עיין לעיל, סעיף 16), כן מוצאים אנו גם בשירת רולאנד גיאוגרפיה דמיונית. לפי שיר-עלילה זה (חרוזים 2322–2334) כבש רולאנד לא רק את צרפת, אלא גם את לומבארדיה, רומאניה (כלומר איטליה), באוואריה, פלאנדריה, אפוליה, פולאניה, קונסטאנטינופוליס, סאכסוניה, סקוטלנד, אירלנד ואנגליה! כצבא המוסלמים בספרד, הנלחמים עם קארולוס הגדול, נמצאו לפי שיר זה גם סלאבים, סורבים, ארמנים, מאורים, אנשי יריחו, כושים, כנענים, תורכים, פרסים והונגרים (חרוז 3215 וכו'), ואילו שמות העמים אשר עם קארולוס מתאימים בעצם לתחום שלטונו של מלך זה (חרוז 3700–3704). כל התופעות הללו הן אופייניות לסוג מסוים של ספרות המיועדת לחוגים רחבים יותר. בתקופה שבה נכתב הנוסח הארוך של יוסיפון, אף כי הכול חשבו כבר קודם בטעות שיוסיפון נכתב בידי יוסף בן גוריון עצמו, לא קם עד התקופה שבה נכתב הנוסח הארוך איש אשר יצו להחדיר השקפה זו לתוך הספר עצמו. דבר זה נעשה בד"כ עם עיבוד יסודי של יוסיפון מתוך רוח דמיון התקופה, שמצא ביטוי גם בספרים אחרים של הימים ההם: הן הלאטיניים והן הלועזיים. יוסיפון הארוך הוא אפוא תעודה עברית מעניינת של תקופתו ומקביל לספרים לועזיים שנכתבו אז: הוא דומה בייחוסו הפסיכודואפיגראפי המפותח והמדגש ל'מעשה קארולוס הגדול' המיוחס לטורפן; הוא דומה בדמיונו ל'חולדות מלכי בריטניה' ל-Geoffrey of Monmouth; הוא גם קרוב בגוומותיו וברוחו המלחמתית לשירי האבירים הצרפתיים, ובקטע אחד, שהוא פרי-עטו של המעבד, הוא אף מושפע מהם.

אם יוסיפון המעובד נכתב מתוך אווירת הספרות הלועזית של ימיו, הרי גם מחבר יוסיפון המקורי, שכתב את ספרו יותר ממאתיים שנה לפני המעבד, אף הוא כתב מחוך אותם הנתונים הנפשיים והשכליים כמו בני-זמנו הוא, הכותבים לאטינית: כמו אצלם גם אצלו ניכר הריאליזם הרענן וחוסר האידיאולוגיה המדריכה והכובלת את המשכיל גם יחד, והמחלישה לפעמים את הסקרנות האינטלקטואלית הנאיבית. ועוד יש לזכור: ספר יוסיפון המקורי הוא תוצאה מוצלחת של פגישה של שני גורמים: רוח תקופתו וסביבתו הלא-יהודית והעובדה שמחבר יוסיפון היה, אם מותר לומר, אישיות 'חילונית' ולא רב בישראל, ומבחינה זו היה הסופר וההיסטוריון הזה, כביכול, בשולי החברה היהודית המסורתית, דבר שפיתח כאופן ברור את גישתו העצמאית אל המקורות שבידיו, עליו חלה, אפילו באופן כולל יותר מאשר על חבריו ההיסטוריונים של ימי-הביניים, קביעתו הנכונה של חוקר דגול אחד⁴⁷¹, האומר על

470 עיין לעיל, הערה 79, והכתוב בגוף המבוא בקשר להערה זו.

471 W. P. Ker, *The Dark Ages*, London, 1955, pp. 38–9. החיבור נכתב בשנת 1904.

החיבורים ההיסטוריים שנתחברו לפני שנת 1100 בערך, שעל אף העובדה שעל ההיסטוריונים של אז היה להתגבר על קשיים לשוניים — הם לא כתבו בלשון שבה דיברו — החיבורים ההיסטוריים של אותה התקופה מגלים יותר משאר סוגי הספרות הלאטינית את אישיותו המיוחדת של הסופר: אופי הנושא שבו טיפלו הכריח אותם להיות מקוריים. ולפי שעוד נראה, מחבר יוסיפון היה בעל אישיות מיוחדת ובולטת בלאור הכי.

25. האם היה יוסיפון היסטוריון?

מחבר יוסיפון היה אפוא היסטוריון אמיתי וסופר מוכשר. האם הוא ניגש אל מקורותיו כבעל בשורה היסטוריוסופית חשובה?⁴⁷² כדי לענות על שאלה זו, עלינו לשמור על כלל פשוט: אי־אפשר לראות ביטוי להשקפת עולמו של מחבר יוסיפון בדברים שהם תרגום חופשי של מקורו יוסיפון הוא, כאמור, בראש־וראשונה חיבור על פרק בחולדות ישראל. חיבור על סמך מקורות לאטיניים, שתכליתו העיקרית היא להעלות מן השיכחה את תולדות בית שני. המחבר דובר אמת כשהוא מגדיר במפורש ובצורה ברורה מאוד את משימתו העיקרית: 'ואני ליקטתי דברים מספר יוסף בן גוריון ומספרי סופרים אחרים אשר כתבו מעשה אבותינו ואגרתי אותם במגילה אחת' (פרק לה, 7–8). המחבר ראה אפוא את עצמו כמלקט, מעבד ומתרגם את מקורותיו: הוא גם ניסה פעמים הרבה לעמוד על משמעותן ההיסטורית של העובדות (עיין גם לעיל, סעיף 21). הוא היה אפוא גם ההיסטוריון הראשון של תולדות בית שני שקם לנו בישראל אחרי יוסיפוס עצמו. וניסה להתייחס בכובד ראש לתפקידו כהיסטוריון. מלבד זה היה יוסיפון סופר־אמן, אשר הערכים האסתטיים של מקורותיו הישרו השראה פורייה על פעולתו הספרותית. לספר יוסיפון יש ערך ספרותי עצמאי רב, אשר אפשר ללמוד עליו במובן מלא רק עתה, כאשר הנוסח המקורי נמצא בידי הקורא העברי.

כאמור, אפשר להגיע למסקנות נחפזות על השקפת־עולמו של יוסיפון, אם תקרא את דבריו מבלי להשוותם עם המקורות אשר בהם השתמש כיסוד לספרו. ברוב המכריע של המקרים תמצא שהרעיונות, הנראים לכאורה כמבטאים השקפת־עולם אישית של יוסיפון, נמצאים כבר במקורותיו, חשוב במיוחד לעיין בספר הגסיפוס, אשר נכתב על־ידי נוצרי שהיה ממוצא יהודי (עיין לעיל, סעיף 19)⁴⁷³. ספר זה, הכתוב מתוך השראה מקראית ברוח הספרות הפאטריסטית בת־זמנו, כבר כולל בתוכו חלק מכובד של מוטיבים, הנראים כיהודיים פנימיים, ואשר מחבר יוסיפון חוזר עליהם מבלי שיהיו ביטוי ראשוני של השקפת־עולמו. משם, למשל, לקוחות רובן המכריע של ההטפות המוסריות והדתיות

472 בעניין זה דנחי במאמרי 'מחבר ספר יוסיפון כהיסטוריון', שפורסם בקובץ של החברה ההיסטורית ושמו 'ההיסטוריה היהודית ומקומה בהיסטוריה הכללית', ירושלים תשל"ב, עמ' 177–200, ואני השתכשתי בדברי מאמר זה כאן ובהמשך.

473 עיין לעיל, הערה 389. את העובדה שבמחבר הגסיפוס היה יהודי מומר הראה והוכיח באופן שאין לערער עליו Carolus Mraz בספר, המובא לעיל, הערה 381, עמ' XXXVII–XXXIII. Mraz אומר שאמנם מחבר הגסיפוס הוא כאמור נוצרי ממוצא יהודי, אבל אף־על־פי שאין להוציא מכלל אפשרות שהוא היה אותו יצחק היהודי, חסרות הוכחות להנחה זו.

בנאומים שביוסיפון, נאומים שבהם הגסיפוס שם בפהם של הדוברים, אפילו הם מאומות-העולם, רמזים לדברי המקרא. הבאות פסוקי המקרא והזכרות של מאורעות קדומים מתולדות ישראל המקראי, שנועדו לשמש מוסר-השכל. ומובן שיוסיפון, היהודי, מעתיק את הדברים הללו בחפץ-לב ממקורו הנוצרי, ורק מדלג, כמובן, על הקטעים הנוצריים המובהקים.

אם קראת בחשומת-לב את מה שכתבנו בפרקים הקודמים, כבר יכולת ללמוד, עד מה צריך להיזהר שלא לייחס ערך רעיוני גדול מדי לדברי יוסיפון, כשאלה מבוססים על דברי מקורותיו. יש להניח שיוסיפון ראה, בדומה לבני זמנו וארצו, ערך רב בנכונות היהודים למוח על קידוש השם כשזה נדרש מהם, אולם בחיבורו אין שום סימן מובהק שיעיד שיוסיפון רצה על-ידי ספרו להמריץ את בני-עמו למאבקים, ואף לא שביקש — כפי שזה מצוי לפעמים בספרות היהודית של ימי-הביניים — מתוך סיבות דתיות עמוקות, ליתן טעם אידיאולוגי לקידוש השם. במקומות שיוסיפון דן בעניין זה הוא צמד למקורותיו, בייחוד לספר חשמונאים ב ולהגסיפוס, אם כי לפעמים הוא מפתחם כאופן ריטורי, ידוע שהמתים על קידוש השם ואלה שסיפרו על מותם ראו את מותם של קדושים אלה כקרבן לה⁴⁷⁴, וכך כתוב גם באיגרת קהילה דרום-איטלקית ידועה, שנכתבה זמן-מה אחרי חיבור ספר יוסיפון, המוזכר בה במפורש⁴⁷⁵: 'רבי ישעיה בידו נעץ סכין בגרונו ונשחט כשה הנובח בעזרה... ובין בארצנו בין בארצם הצרה עד שני ימים גברה, וביום השלישי יצאנו מאפלה לאורה, כי נרצה לפניו קרבן חסידיו כעלמא חדירא, וישב ה' מחרון אפו ומחמתו ההוצחה להבעירה'⁴⁷⁶. גם יוסיפון נוהג לדמות את המוות על קידוש השם לקרבן, אך ככל הספר מצאתי רק מקרה אחד שדימוי זה, בעל משמעות כה מוחשית בסבלות ישראל, אינו חלוי במקורותיו הלועזיים, והם דכרי אלעזר במסדה: 'ועתה התנדבו נא לחמול על נשיכם וטפכם

474 הדימוי הזה הוא קדום ביהדות מתקופת ימי-הביניים. דבר שברור כבר על-ידי העובדה שהחל מראשית הנצרות רואים כמותו של ישו קרבן (ועיין R. Bultmann, *Theologie des Neuen Testaments*, Tubingen, 1958, pp. 49-50) והביבליוגרפיה (שם) ועיין גם מה שכתבתי כמאמרי 'קדוש השם בימי בית שני וראשית הנצרות' (מלחמות-קודש ומרטיריולוגיה, קובץ הרצאות... החברה ההיסטורית, חש"ח, עמ' 65-66) על הבנת מיתתם של שני בני אהרן כמגילות ובמדרש. במדרש חללים לתהלים טו, ד, נאמר: 'ירבו עצבותם, אמר דוד: הרבית עצבונות לדורו של שמר, שמחו על קדושת שמך, אמר ליה הקב"ה: שמא הפסידו כלום, כל אסיר נסכיהם מדם, דמם חשוב לפני יותר מכל הקרבנות'. המקום המרכזי על קידוש השם כקרבן בדברי חז"ל נמצא בחושפא סנהדרין יג, יא וכן בבבלי סנהדרין ק"ע"ב, ירושלמי סנהדרין פרק י' דף כט, עמ' ג, למעלה: 'רבי יהושע בן קרחה אומר: לא נאמרו דברים האילו אלא כלפי דורות, שנאמר (תהלים ג, ה) אספו לי חסידיי, על שם שעשו עמי גמילות חסד. כורתי בריתי, על שם שנכרחו על ידי, עלי ובה, על שם שעילו אותי ונזבחו על ידי'.

475 עיין ב קלאר, מגילת אחימעץ, עמ' סא-סב, ועיין למעלה, הערה 183, וכן אומר הפייטן שלמה הבבלי, בן-זמנו של יוסיפון, שחי באיטליה הצפונית 'ייסורין חליפת קרבן' (עיין פיוט שלמה הבבלי, הוציא עזרא פליישר, ירושלים תשל"ג, עמ' 140), עיין גם להלן, עמ' 252.

476 בגלל ההופעות הרבות של השוואת קידוש השם לקרבן (עיין גם לעיל, הערה 474) בספרות של ימי-הביניים אין להניח שדברי האיגרת חלויים דווקא בלשונות שאצל יוסיפון.

וזקניכם ובניכם וכוונתיכם... חמלו עליהם אשר תהרגון אותם בידכם ויזיו נחשכים לקרבן עולה לרצון ליי ולא תחלל חרומת הקודש בנית הגויים' (פרק פט, 115-119). בשאר המקרים, כאשר יוסיפון משווה את קידוש השם בשעת מלחמה לקרבן, הוא תלוי כלשון מקורותיו. כך, למשל, מופיע אצל יוסיפון דימוי דומה גם במקום אחר: 'אין לנו חוצה כי על יי אלהינו נמות ועל היכלו ומקדשו ונחשב לקרבן עולה כביום הזה' (פרק פג, 36-38). לדבריו אלה אין אמנם הקבלה במקורותיו, אך בהמשך הדברים, כשהוא חוזר על אותו מוטיב, תמצא ששם הוא תלוי בדברי הגסיפוס⁴⁷⁷. גם דברי פרשת יודפת והעניינים שיש להם שייכות לקידוש השם מבוססים אצל יוסיפון על הפרקים המקבילים שאצל הגסיפוס. על הפירוש המארטירולוגי של אהבת ה' 'בכל לבבנו ובכל נפשנו' (פרק סו, 24-26) שאצל יוסיפון ועל מקורו בתלמוד (ברכות נד ע"א) כבר עמדנו קודם. בסעיף 17. וכן ראינו⁴⁷⁸ שבדברי גיבורי יודפת על השכר המוכשט לנופלים במלחמת-מצוה מבוססים הן על דברי מקורותיו הלועזיים והן על ההשקפות הרווחות בזמנו ובסביבתו של המחבר, שנוצרו בהשפעת עידוד הלוחמים הנוצריים נגד הערבים הפולשים. וכן כבר דברנו בסעיף 17 על המליצה 'אשר בוחן ונמצא שלם', המופיעה אצל יוסיפון והמציינת שם אדם שעמד בניסיון בשעת השמד⁴⁷⁹. יוסיפון לא נזקק אפוא בדברו על שמד ועל קידוש השם למקורותיו בלבד, אלא גם המציאות השפיעה עליו, ואף-על-פי-כן, כל שיקרא את ספרו בעין ייווכח לדעת. שבדברי יוסיפון על קידוש השם אין שום מגמה חינוכית מיוחדת: יוסיפון ההיסטוריון והאמן תלוי במקורותיו ואינו זר לתקופתו⁴⁸⁰.

477 ביוסיפון, פרק סד 14-16: 'או ענה יוחנן ויאמר לו ולטיטוס אין לזכות זכה בקרב ההיכל הזה טוב מבשרינו ודמינו, כי על אלהינו נלחם ונחשב לפנינו כצולת התמיד לרצון ונסוטה חופשים בחן עיר הקדש'.
Heg. V, 31, 2 (p. 371): quibus respondit Johannes, nullum praestabilis deo esse sacrificium quam pro aris pro focis pro templo ponere animam viros deo sacratos, et ideo, si necesse sit, libenter procumbere pro libertate, tamen sperare quod excidium perpeti non possit civitas dei
על קידוש השם אצל יוסיפון עיין גם לעיל, סעיף 17.

478 עיין לעיל, הערות 289-295.

479 על מקור המליצה עיין לעיל, הערה 340. — במקום אחר מביע יוסיפון את הרעיון שהסבל מטהר את האדם מן החטאים. אחרי הרעש הגדול פונה הרורס בנאום אל היהודים ואומר בין השאר: 'ואם ביקש אלהים לענות אותנו עוד, יכול יוכל, כי מי יעמוד לפניו, אבל בחפצו עינה אותנו וטירה אותנו מצוונותינו' (פרק מז, 95-96). דברי יוסיפון תלויים כאן בדברי מקורו (Heg. I, 32, 6, p. 63): quid servatur post terrae motum ac pestilentiam nisi misericordia, quia solvimus duplitem peccentiam? רעידת-האדמה והדבר, אם לא רחמים [של אלוהים], שהרי שילמנו בעד חטאותינו הגדולים כפליים. אם כי המחבר תלוי במקורו, ברור מלשוננו שהוא הכיר את הרעיון גם ממקום אחר, יהודי או נוצרי.

480 בהודמנות זו נוסף דברים מעטים להערותנו שבפירוש לפרק יד, 27. שם הסברנו שאצל יוסיפון אין למליצה 'לשלם נפשו' מוכן של קידוש השם אלא סתם 'למות', וכן הוכרנו שאצל אחרים המליצה היא 'להשלים נפשו'. כאן נוסף שליש מקומות, שבהם המליצה קשורה כקידוש השם, ילקוט שמעוני לעמוס (סימן תקמ"ה): 'שהיו ישראל מותאמין עמו ובשלימים נפשותיהם על קדושת ה' מרע' תהלים למזמור כח (כובר, עמ' 229): 'והשלמנו נפשותינו למות על מנת שלא נכפור כך'. שם, מזמור עז (כובר, עמ' 341): 'קידש יהודה שמו של הקב"ה וירד ליס... הוא השלים להקב"ה וקדש שמו של הקב"ה וירד'.

הוא הדין בדברי יוסיפון, כשהוא שם בפי יוסיפוס אל היהודים את הדברים הבאים: 'אינני תמיה מן העיר הזאת אשר היא הולכת להיות שממה, כי ידעתי כי בא קיצה, אך תמיה אני מכס כי אתם תקראו ותבינו את ספר חזון דניאל, כי כל דבריו הנה באו. הלא שבת התמיד ונכרת הכהן המשיח ויעמדו כל דברי דניאל ועיניכם רואות ולבבכם לא יאמין' (פרק פד, 46-49). לכאורה מסתמך כאן יוסיפון על מסורת יהודית פנימית, אך לאמיתו של דבר הוא חוזר בעיקרו על דברי הגסיפוס מקורו: 'האם צעק דניאל דבר אחר? שהרי הוא לא ניבא את אשר כבר קרה, אלא את מה שעתיד לקרות. מה הוא השיקוץ המשומם אשר אמר שיבוא עם כוא הרומיים, אם לא הדברים אשר עתידים לקרות עתה?'⁴⁸¹ אם כן, כבר על-ידי הגסיפוס הובנו הנבואות של דניאל על 'השיקוץ המשומם' (שם ט, כז; יא, לא; יב, יא) כרמוזות לחורבן בית שני. יוסיפון אמנם אינו הולך בעקבות מקורו ואינו מזכיר את השיקוץ המשומם של דניאל, אך באומרו כי 'שבת התמיד ונכרת הכהן המשיח' הוא מביע את הדיעה שאכן כשעת חורבן בית שני נתקיים מה שכתוב בדניאל ט, כז-כו. יב, יא. את הפסוקים הללו נוהגים היהודים לפרש כאילו חלו על חורבן הבית השני, וכך למד גם מחבר יוסיפון. ואת דברי דניאל (ט, כז) 'יכרת משיח ואין לו' הוא מפרש באומרו: 'ונכרת הכהן המשיח'. הנוצרים ראו בנבואת דניאל, 'יכרת משיח', רמז למותו של משיחם, ואולם רב סעדיה גאון⁴⁸² משיב להם וטוען שדניאל חשב על 'הכהן המשיח' וכוונת הנביא היא ביטול הכהונה על-ידי חורבן בית שני. באותו אופן פירשו את דברי דניאל גם בסביבתו של יוסיפון. כי ברור שיוסיפון עצמו לא המציא את הפירוש הזה, ולא רק משום שלא ראינו בספרו שהוא מסוגל היה לפירושים ממין זה, אלא גם משום שפירוש זה מובא אצל יוסיפון כדבר מוכן מאליה. מדברי יוסיפון אנו למדים אפוא, שכנראה לא המציא את 'הכהן המשיח' אלא קיבל אותו מאחרים, ושהפירוש המקובל הזה של דברי דניאל — שאין הכרח לומר כי נוצר כחשובה לנוצרים, אלא אפשר הוא תולדה של סברה היסטורית — נתקבל גם על-ידי יוסיפון. מכל מקום, אין שום ספק שבדברו על 'הכהן המשיח' לא התכוון יוסיפון לפולמוס פעיל נגד הנצרות, ואפשר אפילו לא ידע על הרקע האנטי-נוצרי האפשרי של הפירוש הזה. אם נסכם את דיונו בדברי יוסיפון על נבואת דניאל בדבר חורבן בית שני, עלינו להדגיש שהם דוגמה נוספת, מעניינת ומאלפת, שיוסיפון אפילו במקרה הנוגע לעניינים פנים-יהודיים חוזר על דברי מקורו הלאטיני, ועם זאת מוסיף עליו את מה שלמד כיהודי.

לפי שאפשר לראות מתוך הספר, ראה המחבר בגלות אסון. לפיו (פרק ט, 44-46) מתפלל מרדכי: 'ידעו הכל כי לא שכחת את השבועה אשר נשבעת לאבותינו ולא נחתנו בגולה מקוצר ידך, אשר לא יכולת להושיע, כי אם בחטאינו נמכרנו ובעונותינו נגלינו, כי חטאנו לך'. ולמשפט זה אין הקבלה במקורות. למרות המוטיבאציה הדתית הפשטנית שבדברים הללו, ברי שכשכיל יוסיפון הגלות היא אסון לא כל-כך מתוך אספקט דתי — שהרי לא

Heg. V, 31, 2 (p. 372-3): quid enim aliud clamat Daniel? non enim quod iam factum erat sed 481 quod futurum prophetabat, quae est abominatio desolationis, quoniam vociferatus est venientibus

Romanis fore, nisi ista quae nunc imminet.

482 אמונות ודעות, מאמר הגאולה, פרק ט, ובחרגום של Rosenblatt, עמ' 321 וכן 'ספר הנבחר באמונות וברעות', הוציא וחירגם יוסף קאסא, 'ירושלים, חש"ל', עמ' רנח-רנט.

הצטיין במחשבה דחית עמוקה — כמו מטעמים לאומיים-פוליטיים. אופייניים להשקפת-עולמו של המחבר הם דברי העידוד של יוסף בן גוריון אל הלוחמים, אשר אף להם אין הקבלה במקורות: 'אל תגורו מן המות כי יחזק ויאמץ לבבכם להלחם בעד עמכם ובעד אדמתכם לבלתי גלות מעליה ולהלחם בעד מקדש יי לבלתי יטמא בטומאת הגוים. כי טוב מות במלחמה מחיים בגולה' (פרק סה, 21–24). והנה על אף דעתו השלילית על הגלות המחבר מסוגל לומר: 'וגם בגלותנו אל ארצות הגוים דרשנו את יי ונלמד את חוקות התורה ונלמדם את הגוים לעשותם. . . כי הגלות הוסיפה יראת יי ותורתו' (פרק עח, 190–194). אין, כמובן, להניח שרעיון זה היה זר ללבן של יוסיפון. אך עם זאת יש לציין שהוא מצא אותו כבר במקורו, שם⁴⁸³ נאמר באותו מובן שגלותנו שיחפה את הגוים כדתנו. המובאה, שהבאנוה יחד עם מקורה, מלמדת שראוי שלא להוציא מסקנות מרחיקות-לכת בעניין בשורתו האידיאולוגית של יוסיפון. בעוד דברי יוסיפון תלויים במה שקרא בספר שאת חוכנו הוא חפץ למסור לקוראיו.

על תנאי גלות ישראל בימי מלכות פרס אומר המחבר: 'ויעבדו אבותינו למלך כורש ולכל מלכי פרס אשר קמו אחריו עבודה מתוקה, כי לא הריעו להם ולא לחצו אותם. רק עזרום בכסף. . . כי אהבו מלכי פרס את היכל אלהינו אשר כירושלם' (פרק ח, 40–43). על מקורם של דברי יוסיפון אלה כבר דיברנו קודם, בסעיף 22. דעתו של יוסיפון, שאכן תנאי ישראל בימי מלכות פרס היו נוחים יחסית היא הנחה נכונה, ועל סכרתו שהסיבה לכך היתה יחס חיבה של מלכי פרס אל בית-המקדש אוהב יוסיפון לחזור, וניתן לפרנס סברה זו על-פי הכתובים. על אותה סברה חוזר יוסיפון באותו לשון מאוחר יותר: 'וגם את מלכי פרס עבדתם עבודה מתוקה מאד' (פרק עח, 62–63), אלא ששם הוא תלוי בלשון מקורו⁴⁸⁴, בהגסיפוס. משפטו של הגסיפוס מתייחס למלכות אשור דווקא, ומובנו שהיהודים, המורדים עכשיו, קיבלו פעם את עולם של האשורים כאילו היה מתוק, ואילו הפרסים נזכרים רק כמשפט הבא. מכאן אנו למדים הן על תלותו של המחבר במקורותיו והן על עצמאות שיפוטו ההיסטורי. אין פלא שאת דעתו של יוסיפון על שיעבוד פרס (עיי' גם יוסיפון, פרק ט, 111–112) קיבל רש"י כשהוא כתב, בפירושו לדניאל י, כ: 'אע"פ שהיו ישראל משועבדים למלכי פרס באותן הימים, עבודה נוחה עבדו בהם ולא הכבידו עליהם'. ואם מלכי פרס נהגו כעם ישראל בנחת, 'כי אהבו מלכי פרס את היכל אלהינו אשר בירושלם', הרי שרי רומנים

483 Heg. V, 16, 1 (p. 329): *captivitas nostra gentilibus infudit nostrae religionis consortium* למרות תלותו של יוסיפון במקורו הלועזי. שלפני 'גלותנו העניקה לגוים שותפות עם דתנו'. הדגש אצל יוסיפון הוא שונה; הוא אינו אומר רק שגלותנו גרמה לכך שאנו מסוגלים ללמד את הגוים את חוקי התורה לעשותם, אלא הוא אף מקדים ואומר כי 'גם בגלותנו אל ארצות הגוים דרשנו את יי ונלמד את חוקות התורה'. יוסיפון מוסיף אפוא על מקורו הנוצרי את הוכחת לימוד התורה 'גם בגלותנו אל ארצות הגוים'. לדבריו אלה של יוסיפון רצוי להביא את דברי רבי ישעיה הראשון מטראני שבדרום איטליה (המאה השלוש-עשרה) כפירושו לדניאל (יא, לד): 'כחן שפלותם. . . אחר אשר ילכו בגולה. . . יניחום לקיים התורה ולחפוש ישיבות ומדרשות. . . כל זמן שיעמדו בגלות' וכאמרו שם: 'ונלמדם אל הגוים לעשותם' משמש יוסיפון עד שפעולת הגיור שנעשו במולדתו העמידה של עובדיה הגר.

484 Heg. V, 15, 1 (p. 320): *servistis etiam Assynis per multa annorum curricula, et dulcis illa servitus erat. servistis Persis. . .*

וכל מלכי הארץ אהבו לכרות ברית עם עם ישראל בגלל גבורתו. רעיון זה מבוסס אצל יוסיפון על דברי יוסיפוס (קדמ' יד, 186), האומר ששרי רומיים כרתו ברית עם היהודים, וכן עשו גם מלכי אסיה ואירופה אשר חפצו להתחבר עם גבורתו. כיוון שידעו את נאמנותו⁴⁸⁵. יוסיפון מביא את דברי מקורו בצורה הבאה: 'ועתה נאה לנו לספר את אהבת שרי רומנים אשר אהבו אבותינו כעבור כוחם וכעבור גבורתם וכעבור אמונתם, כי גיבורים ונאמנים היו אבותינו, על כן כל מלכי הארץ אהבו לכרות ברית עמם על דבר כוחם וגבורתם' (פרק מ, 3-5). יוסיפון אמנם הולך בעקבות מקורו, אך מדגיש יותר ממנו את גבורתם של היהודים דווקא. עוד נראה שהערצת הגבורה על-ידי יוסיפון אינה מותנית רק על-ידי תקופתו, אלא היא גם נובעת מתוך השקפת-העולם שלו. מתוך גישה זו, וכן מתוך תלותו ברוח זמנו, הוא נוהג לפעמים להגזים בחשיבות כוחם של היהודים. בספר חשמונאים א ג, כט-לב, מסופר שאנטיוכוס אפיפאנס החליט ללכת לפרס 'כי אפס הכסף... מפני המחלוקות והמכה שהביא בארץ בבקשו להסיר את החוקים אשר היו למן ימי ראשונים'. על-סמך הדברים הללו יודע יוסיפון לספר, כי אנטיוכוס הלך 'אל ארץ פרס, כי אז פשע גוי פרס מתחת יד מקדון בראותם כי פשעו עם יהודה' (פרק יז, 34-35).

שלא כדעת רבים עובדה היא, שמחבר ספר יוסיפון אינו מעבד את מקורותיו מתוך פילוסופיה של גלות וגאולה. וכן ראוי לומר, שאין לו ליוסיפון גם גישה 'היסטוריוסופית' מיוחדת בקשר ליחסו העל-היסטורי של עם ישראל אל מלכויות ואומות-העולם. במקומות שיוסיפון אינו מסתפק במסירת הרעיונות שמצא במקורותיו בנידון זה, הוא מוסיף עליהם, בדרך-כלל, רק הערות קצרות מדברי עצמו. שאין בהן שום חידוש עקרוני. הוספות אלה ואופן עיבוד מקורותיו אינם מעידים על רצון של המחבר לבשר בשורה תיאולוגית היסטורית מקורית. כך ידוע, למשל, שבימי-הביניים היתה משותפת ליהודים ולנוצרים השיטה המיטא-היסטורית של ארבע מלכויות, אולם ספר יוסיפון לא נתחבר לפי שיטה זו. ההערה הבדחית 'עד הנה בא הקץ למלכות כשדים ויעורו מלכות מדי ופרס' (פרק ג, 72)⁴⁸⁶ אינה מעידה דווקא על שיטה היסטורית שלמה שמאחוריה. רק את עליית המלכות הרביעית והאחרונה, היא מלכות רומי, מבליט המחבר במלים מפורשות: 'ויהי בימים בהם החל יי לגדל מלכות רביעית על מלכות שלישיה, היא מלכות רומנים אשר נתעוררו על מלכות יוון ויגדל אח שם רומנים על כל מלכויות. היא חיה רביעית אשר חזה דניאל איש חמדות אשר אכלה ומדקה ושארה ברגליה רפסה, כן גוי הזה רומנים אכלו והדיקו כל מלכויות' (פרק כא, 1-5).

Ant. XIV, 186: Videtur nulli necessarium et hoc exponere qualiter Romanorum principes cum nostra gente sunt pacti, ne latent aliquos, quod et Asiae et Europae reges studium habuerunt sociare sibi nostram fortitudinem, dum eorum fidem dilexissent

485 אנטיוכוס 181-184 אנו קוראים: 'ודריש המדי נאסף של עמיו, וימלך תחתיו כורש מלך פרס... ומהיום ההוא והלאה מלכות מדי ופרס נעשו יחד והיה למלכות אחד'. לכך יש להשוות את סירושו של היררנימוס להניאל ז ה, על החיה השנייה מארבע החיות. עליה אומר דניאל: 'יחלח עילעין בפמה בין שנה' על כך אומר היררנימוס, שעלינו להבין זאת כרמז לשלוש ממלכות, של בבל של מדי ושל פרס אשר היו למלכות אחת' tria regna debemus accipere: Babyloniorum, Medorum atque Persarum, quae in unum redacta sunt regnum

מלים אלו משמשות פתיחה לסיפור על התפשטותה של מלכות רומי ועל נצחונה על חניבעל, ברור, שמהפתיחה החגיגית והמרוממת הזאת ניתן להסיק, שמחבר יוסיפון נתרשם אף הוא מהרהורי לבם של קודמיו ושל בני זמנו על מלכות רומי, 'היא החיה הרביעית אשר חזה דניאל איש חמדות', אך בשום פנים אי-אפשר לומר, על סמך שאר ספר יוסיפון, שהמחבר החשיב באותה מידה, כמו רבים מאנשי ימי הביניים, את רעיון המלכות הרביעית גם בהווה, מאחר שבכל ספר יוסיפון אין אף רמז לרעיון מעמיק זה. אמנם נכון, שבספר נמצא גם רמז קצר מאוד לקצה העתיד של מלכות רומי — רעיון שנמצא גם אצל היהודים וגם אצל הנוצרים מאז ומתמיד כמסקנה הגיונית מתורת ארבע המלכויות. הרעיון הושם בפי מלך אגריפס, המזהיר את היהודים מפני המרד: 'ואם תעזו להילחם במלכות רומנים, לא תוכלו, כי אלהים עוררם על כל הארץ, מסופה ועד סופה מושלים וכל הגוים יעבדו להם עד יבא קיצם' (פרק ס, 35–37). הרעיון של קצה העתיד של מלכות רומי נוצר, כנראה, מתוך כך שיוסיפון לא היטיב להבין את דברי הגסיפוס מקורו⁴⁸⁶, ובשום פנים איני בטוח, אם בשעה שכתב רעיון מקובל זה, המושם בפי איש מימי בית שני, רצה להסיק ממנו מסקנה אקטואלית כלשהי. כבר ראינו שבתארו את מלכות רומי העחיקה שאב יוסיפון את השראתו כהיסטוריון מסדרי מלכות רומי שבימיו, אשר בחסותה חי, היא מלכות ביזאנטיון. נוסף על כך, במערב לא היתה קיימת מלכות רומי בזמן שהמחבר כתב את ספרו. אם כן, מלכות רומי שתבוא, לדברי יוסיפון, לקצה, יכולה להיות, למעשה, רק מלכות ביזאנטיון — אם כמובן חשב יוסיפון על כך בשעה שרשם את הערתו. והיהי של מלכות ביזאנטיון של אז עם מלכות רומי היא אדום נמצא אצל פייטני דרום-איטליה, המשורר האלמוני שחי, לפי הנראה, בימי גזירות באסיליוס (467–486) מספר, כי 'אנס אותי מלך אדום... בשמע ישראל... גזר גזרות נמרצות... דכה דמנו כל-חוצות' וכו' (קלאר, מגילת אחמעץ, עמ' קכו). באותו פרק-זמן מתפלל רבי שפטיה בירבי אמתי מ-Oria, הכפופה במישרין למלכות ביזאנטיון, שמת בשנת 886: 'כלה שעיר וחותנו ויעלו לציון מושיעים', והכוונה היא, כמובן, לאדום ולישמעאל (ושם, עמ' עא). העדות החשובה ביותר לענייננו הם דברי רבי אמתי בירבי שפטיה מאותה עיר, שחי במחציתה השנייה של המאה התשיעית, בזולת 'אהבתיך אהבת כלולה' (שם, עמ' צה-צו). הפייטן מדבר שם על ארבע מלכויות, איך הן הציקו לישראל, אך כשקמה המלכות הרביעית, 'לעת שלטה עדינה, משלשתן האריכה מענה. מיום שזאת קמה, אין זקיפת קומה', והמשורר ממשיך ומתאר בצורה מוחשית ואקטואלית את הגזירות האכזריות אשר גזר המלך 'פושע עז פנים', בני דורו וארצו של יוסיפון ראו אם כן במלכות ביזאנטיון את המשכה של

486 הערתו של יוסיפון מבוססת, כנראה, על דברי הגסיפוס ב, 1,9 (עמ' 148): *belli dura adversum omnes conditio, adversum Romanos ultima est* (וחנאי המלחמה נגד כולם קשים, אך נגד הרומיים הם קשים באופן קיצוני). מסתבר שיוסיפון הבין את המלה *ultima* (קיצוני) במובנה הרגיל: אחרון, ומכאן חשב שבמקור נרמו קיצה של מלכות רומי — יוסיפון היה יכול ללמוד על נסילתה הסופית של המלכות הרביעית, היא מלכות רומי, גם מן הרומים שאצל יוסיפוס. קדמוניות י, 209–210, 276–277 (עין D. Flusser, 'The Four Empires in the Fourth Sybil and in the Book of Daniel', *Israel Oriental Studies*, II, 1972, Tel Aviv, p. 158) אך אין צורך בהנחה זו, הואיל והרעיון היה נפוץ ביותר בימיו של יוסיפון.

המלכות הרביעית, היא מלכות רומי. אין אפוא להוציא מכלל אפשרות שיוסיפון נזכר במלכות ביזאנטיון של ימיו כשהוא כותב שלרומיים ייעבדו להם כל הגוים עד יבא קיצם. מכל מקום, אין ספק שההערה הבודדת הזאת היא חיוורת מאוד. במקום אחר (פרק ג, 111), מסיים יוסיפון את תיאור בניין בית-המקדש בידי הורדוס בדברו על 'בנין בית יי אשר יבנה עוד במהרה בימינו אמן ואמן'. לשון זה נמצא כבר בסיום משנה תענית"א, אך יש בוודאי במליצה זו, שבה מביע יוסיפון את תקוותו לבניין בית-המקדש באחרית הימים, מטען רגשי חזק יותר מבהזכרת הציפייה לקצה של מלכות רומי.

יוסיפון יודע לספר על כוחה האדיר של מלכות רומי העתיקה, ובעקבות הגסיפוס מקורו אומר גם אצלו המלך אגריפס, 'כי רומנים עד ים אוקינוס ימשלו' (פרק ס, 66-67), והוא אף מספר שהרומיים הכניעו את הדאנים הרחוקים (פרק א, 26-29). אך אין שום סימן שבכך הוא מתמודד עם אידיאולוגיה רומית אימפריאלית של ימיו. בעיה 'היסטוריוסופית' זו, לא זו בלבד שאינה הולמת את אישיותו של המחבר, אלא אידיאולוגיה פוליטית אקטואלית בזאת. שאין לה, כאמור, עקבות בספר, אין לה גם שום שורש במציאות ימיו: מלכות רומית מערבית לא הייתה אז קיימת למעשה, ואילו מלכות ביזאנטיון, ממשיכתה של מלכות רומי המזרחית, שמולדתו של יוסיפון, איטליה הדרומית, חלקה היה נתון לשלטון ישיר וחלקה לשלטון עקיף שלה. בכל הדרה בימים ההם, ימי מלכותו של המלך הביזאנטי קונסטאנטינוס פורפירוגיניטוס (945-959), אינה ממלכה עולמית, כמו שהיתה מלכות רומי העתיקה. לפי שכבר הראינו, יוסיפון מכיר מקרוב את תרבותה ודרכי שלטונה של מלכות ביזאנטיון. ומשתמש בידענותו כדי לתאר את סדרה של מלכות רומי בימי בית שני. כי הוא מניח — מתוך ראייה היסטורית נכונה — שאכן קיימת רציפות בין מנהגי מלכות רומי וביזאנטיון (עיין לעיל, סעיף 15). בנקודה זו מתגלה מחבר יוסיפון כהיסטוריון מוכשר ולא ככעל פילוסופיה היסטורית-דתית. הגות מופשטת ונעלה אינה מעניינו של האיש, אשר כשרונו הוא בתחום אמנות הספרות ובראייתו ההיסטורית המפוכחת.

26. יוסיפון כהיסטוריון

מחבר יוסיפון לא היה רק מלקט מקורות ומעבדם אלא גם היסטוריון, בעל חוש חד בהבנת מקורותיו. ככישורן זה הוא יחיד בימינו בספרות היהודית של ימי-הביניים, ואף קשה למצוא לו דומה בספרות ההיסטוריוגרפית של אומות-העולם באותם הימים, ואיני מכיר שום היסטוריון אחר בימי-הביניים, אשר איננו מדבר על ההווה או על העבר הקרוב אלא מספר על עבר רחוק ממנו, וזאת על-סמך מקורות כתובים, אשר יגש אל המקורות באותה גישה עצמאית ובאותה מגמה להעלות מתוכם את העובדות לאמתן ולגלות את משמעותן. תכונות אלו מקרבות את מחבר יוסיפון להיסטוריונים מודרניים, הניגשים אל מקורותיהם בגישה דומה. כבר עמדנו קודם, בסעיף 21, על כשרונותיו של יוסיפון כחוקר בכל שנוגע לפרטים בודדים, ומתוך הערותינו לנוסח הוצאתו יעמדו בוודאי על כך גם הקוראים, וחוקרי בית שני יוכלו להיעזר במחקרים על תקופת בית שני בדעותיו ובמסקנותיו של יוסיפון. מצויים אפילו

פרטים בתולדות דברי-ימינו שיוסיפון הצליח להבהירם הבהרה ודאית, ובכך קדם לחוקרים המודרניים.

טיב החמונה ההיסטורית שאותה מצייר יוסיפון תלויה, כמובן, בטיב המקורות שעמדו לרשותו של המחבר. כתב-היד הלאטיני שנפל לידי לא כלל את ארבעת הספרים האחרונים של קדמוניות ליוסיפוס, ובמקום ספר המלחמות שלו כלל את העיבוד הנוצרי של ספר זה, הוא הגסיפוס. האחרון הוא חיבור נוצרי וכחוב בשיטה הפאמיטית-דראמאטית בסגנון מעורפל. יוסיפון, כסופר, נמשך אחר הפאתוס של הגסיפוס, וראה באופן הרצאתו של הגסיפוס — שחשב אותו, כבני-זמנו, לדברי יוסיפוס עצמו⁴⁸⁸, אתגר וניסה לחקות את סגנונו בעברית, ובעיקר בנאומו הגיבורים. על כן החלק של יוסיפון, הדין במלחמת היהודים ברומיים, יש לו, בדרך-כלל, ערך היסטורי פחות מזה של הפרקים הקודמים לו.

לעומת זאת אין לבוא בטרניה עם יוסיפון על שהלך בעקבות מקורותיו, ואיננו שותף לדעתם של חוקרים יהודיים מודרניים רבים בהערכתם השקולה או החיוכית לגיבורי המרד נגד רומי. יוסיפון אמנם מעריץ מאוד את כוח עמידתם וגבורתם הגדולה של היהודים הנלחמים ברומיים, אך רואה במרד עצמו נגד מלכות רומי האדירה מעשה בלתי-אחראי שהביא, ללא צורך, לחורבן הבית ולגלות. את הערכתו השלילית הזאת שם המחבר בפי יוסיפוס ביודפת: 'כה שלח אלי בספסינוס לאמר: מה בצע כי תקשו ערפכם למולינו ונפלתם כלכם בחרב והנשארים יגלו מעל אדמתכם ללכת כשבי וארצכם תשאר שממה מאין יושב. ועתה שמעו בקולי ובואו אלי והשלמתם עמנו ותחיו ולא תמותו ואכלו את טוב ארצכם כי טוב חיים ממות' (פרק סו, 32–36). יוסיפון אינו סומך על רוב המסורת התלמודית על 'שיטוס הרשע', והולך בעקבות מקורותיו הלועזיים ומתאר את אספסיאנוס וטיטוס בנו כאנשים בעלי רצון טוב. הוא אף מקבל את גירסת יוסיפוס — דרך הגסיפוס — שטיטוס לא רצה בחורבן הבית.

אין לבוא אפוא בטענות נגד יוסיפון על שהלך בעקבות מקורותיו וראה בראשי המורדים הפריצים פושעים ורשעים. אמנם, המציאות היתה סבוכה יותר, אך יוסיפון האמין למקורותיו ויכול היה לתאר לעצמו מרד שנגרם על-ידי כנופיות של פושעים. אלעזר בן יאיר של מצדה זוכה אצל יוסיפון להצגה חיובית יותר משאר ראשי המרד. יוסיפון מזהה בטעות את אלעזר בן שמעון עם אלעזר בן ענני; כיוון שבהגסיפוס נקרא אלעזר בן יאיר בשם אלעזר סתם, מזהה המחבר גם אותו עם אלעזר בן ענני וכותב עליו (פרק פב, 1–3): 'וירא אלעזר בן ענני הכהן כי רבה רשעת שמעון בתוך העיר ויכלה את הצדיקים ואת החסידים מן העיר ואין עוד תקווה, וישלח ויתפוש את חומת מצודה וילך וישב בה לשומרה'. לשון הגסיפוס על סופם של לוחמי מצדה אינה ברורה ביותר, ועל כן מניח יוסיפון שאלה אמנם שחטו את הנשים ואת הילדים, אך אחר-כך יצאו הגברים לקרב עם הרומיים ומתו מות-גיבורים. בזה נבדלים אצל יוסיפון גיבורי מצדה שנלחמו, לדבריו, עד הסוף, מן הלוחמים ביודפת אשר איבדו עצמם לדעת.

488 דבר זה גרם לכך, שאם הכיר את ספר המלחמות ליוסיפוס, היה עליו להכריע, מי משני החיבורים הללו הם דברי יוסיפוס עצמו והכריע, בגלל טעמו האיש, לטובת הגסיפוס. מוכן שהוא דילג, כפי אמרנו לעיל, על הקטעים הנוצריים הרבים שבהגסיפוס, שלא היה יכול לחשוב אותם ככתובים בידי יוסיפוס היהודי.

ברם, עם כל הערצתו של יוסיפון לגבורה, נוהג הוא, בדרך-כלל, להזדהות עם מקורותיו באהדתו וביחסו הביקורתי כלפי האישים והכוחות הפועלים, בייחוד במלחמת היהודים ברומיים, וחוסר-העקיבות בעניין זה שורשו ביחס האמפיוואלנטי של יוסיפוס היהודי עצמו, אותו ירש הגסיפוס מקורו, שאף הוא היה ממוצא יהודי אם כי נוצרי לפי דתו⁴⁸⁹. הוא הדין, למשל, במסופר בפרק סב של יוסיפון על מותו האכזרי של שמעון איש שיטופולי. 'איש פריץ וגבור ועדיץ, גבה קומה ורחב לבב, בעל זרוע ואיש כח ואמיץ לבב, אשר השחית רבים מעם יהודה ויהרוג רבים מעם יי למצוא חן בעיני גויים, וימכור רבים מעם יי לנוכרים' (פרק סב, 36-38)⁴⁹⁰. כאשר אנשי שיטופולי הבוגדניים הרגו את יהודי עירם, הרג שמעון את בני משפחתו ואת עצמו. 'זאת עשה שמעון להראות כוחו וגבורתו בעבור אשר שמר אהבה לנוכרים ושנאה לעמו, על כן מת מות משונה כזאת' (שם, 68-70)⁴⁹¹. לכאורה דברי יוסיפון הם ביטוי של הרגשתו הלאומית העזה, אך לאמיתו של דבר הוא חוזר, אמנם מתוך הסכמה, על דברי הגסיפוס מקורו שהוא, מצדו, חוזר על דברי יוסיפוס, המגלה כאן דביקות בעמו וסלידה מפני בגידה. עם זאת, הסיפור על מות שמעון איש שיטופולי שאצל יוסיפון אינו מחוסר עניין להערכת יוסיפון כהיסטוריון. הגסיפוס מוציא את המאורעות שבשיטופולי, המסתיימים במותו של שמעון, ממסגרתם המקורית שאצל יוסיפוס (מלחמות ב, 466-476), אף-על-פי שבדרך-כלל הוא שומר על סדר הסיפור שאצל יוסיפוס מקורו, ושם את הסיפור הטראגי והדרמאטי בסוף החלק השני של חיבורו (הגסיפוס ב, פרקים 17, 18), ובכך העניק המחבר לחלק השני של חיבורו סיום פאתיטי⁴⁹². יוסיפון, משום-מה — אולי לאחר עיון בספר המלחמות ליוסיפוס, אם הוא הכיר אותו, כמוכן — הרגיש שהסיפור על מאורעות שיטופולי ועל מות שמעון אינו בהגסיפוס מקורו במקומו הטבעי, ועל כן הוא מחזיר את סדר המאורעות על כנו⁴⁹³.

489 עיין C. Mras, עיין לעיל, הערה 381, עמ' XXXVII-XXXIII.

Heg. II, 18: animi audacia praeditus et corporis fortitudine quarum utramque in exitium 490 tribulium suorum exercuit. דברי הגסיפוס תלויים במלח' ב, 469.

Heg. II, 18: memorabilis iuvenis ob egregiam fortitudinem corporis et animi magnitudinem, 491 sed quia fidem alienigenis potius quam suis detulit, tali dignus exitu fuit במלח' ב, 476.

492 עיין C. Mras, בחיבורו, המובא לעיל, הערה 381, עמ' XI.III.

493 בהחלפת פרק סב מספר יוסיפון את המסופר בהגסיפוס ב, 11. 1. כלומר במלחמות ב, 457-465. ואחר-כך הוא עובר להג' ב, 17-18, זאת אומרת למה שמסופר במלח' ב, 466-476! את הפרק הבא, הוא פרק סג. פותח יוסיפון במלים: 'ויהי אחרי כן וילך אגריפס ויגד לנירוס קיסר מלך רומא... וישלח נירוס... אל כיסתיאוס...'. התחלת המשפט מחבססה על הכתוב בראש ספר ג של הגסיפוס: *Ea postquam Nerone nuntiata sunt, nuntiata sunt*, אך בהמשך מסופר שם שנירך שלח את אספסיאנוס לארץ יהודה. יוסיפון אמנם קיבל השראה מראשיית ספר ג של הגסיפוס, אך משום שהיטיב לשנות את סדר המאורעות כלפי מקורו, הוא ממשיך ומספר את המאורעות לפי הג' ב, 14, שם מסופר כי כיסתיאוס נשלח אל ארץ יהודה, דבר שיוסיפון באמת מספר בתחילת פרק סג. לפי פרק סג, 21-22, נמצא כיסתיאוס עוד בארץ ארם והוא 'אשר הציל ארם מיד יהודים'. אם תעניין בספר המלחמות ליוסיפוס ותשווה את סדר המאורעות, המסופרים שם, הן עם הגסיפוס והן עם יוסיפון, תיווכח לדעת שיוסיפון אמנם לא הצליח הצלחה גמורה בשיחזור סדר המאורעות,

המשימה שעמדה לפני מחבר יוסיפון אין דומה לה בהיקפה ובחשיבותה בהיסטוריוגרפיה היהודית — החל מתקופת יוסיפוס עצמו עד לתקופה המודרנית — ומחבר יוסיפון הצליח בה. אף כי לא עמדו לרשותו כל-העוז והשיטות המשוכללות שבהם נעזרים ההיסטוריונים המודרניים, והדבר מסביר טעויות שנפלו אצלו. עם שהבנתו בלאטינית היתה מצוינת — דבר הראוי לשבח מיוחד ביהודי שבוודאי לא זכה בימי ילדותו ללימוד לאטיני שיטתי — ברור שלפעמים טעה המחבר בהכנת המקורות הלאטיניים המונחים לפניו. המשימה שעמדה לפניו היתה כה רחבת-ידיים, עד שהמחבר לא ראה לפעמים גנוס מדילוג על מקצת הדברים המסופרים במקורותיו⁴⁹⁴. אף-על-פי-כן, כאמור, ספר יוסיפון הוא חיבור היסטוריוגרפי מעולה, שקשה למצוא לו את ורע בספרות ההיסטוריוגרפית שלפני התקופה החדשה. נראה לי שהסיבה העיקרית, שבגללה הגיע המחבר להישגים כה מכובדים, נעוצה בראייתו כהיסטוריון ובכשרונו בהבנת האדם ותגובותיו, הן כיצור כוודד והן כשליט או כחלק במסגרת מדינית ממלכתית. ואם מותר לומר, הרי דווקא העובדה שיוסיפון לא ניגש אל כתיבתו מתוך השקפת-עולם כללנית וקבועה מראש, היא שעזרה לו לבצע את מפעלו. הגישה הריאליסטית של המחבר אל האדם כרוכה אצלו במידה רבה של חוסר עומק במחשבתו הדתית-התיאולוגית. אולם דווקא מחמת מגרעת רצינית זו של המחבר יצא הפסדו בשכרו: הצד ההיסטורי הטהור מובלט ביוסיפון יותר מאשר ברכים מן המחברים המודרניים. והרי הרבה פעמים נקבעים מאורעות היסטוריים בעיקרם לא על-ידי רעיונות נשגבים, אלא על-ידי הכוחות שבאופי האדם ועל-ידי מאבקים שמקורם ביצרים, ברצון להחגבר על היריבים ובהתנגשויות בין קבוצות השואפות לשלטון ולכוח. יפה הטיב להבין את האופי המיוחד של יוסיפון הסופר הדגול ש.י. עגנון, כשהוא אומר על אחד מגיבוריו: 'ובשבת שהוא נח מכל אדם פורס מחצלת לפני ביתו ושוכב וקורא ביוסיפון ובמשלי שועלים. ביוסיפון, מפני שיש שם מעשי בריות בני-אדם, ובמשלי שועלים מפני שיש שם מעשי בהמות חיות ועופות'⁴⁹⁵. ברם טעות תהיה לראות בספר יוסיפון ראי פשטני ושטחי של טבע בני-האדם הפועל בהיסטוריה ויצר אותה, אלא שמחבר יוסיפון יודע גם להבליט את הפאתוס שיש ב'מעשי בריות בני אדם', פאתוס שביצירה הרע וביצירה הטוב כמצבים דראמטיים. כך הוא מתאר, על דעת עצמו ולא על-סמך מקורות, למשל, את התפעלותו של פומפיוס. העומד לפני ירושלים: 'ויהי אחרי כן וישכם פומפיוס מיריחו וילך ירושלים. וירא פומפיוס את גובה חומות העיר ואת מרום מגדליה וכאשר נוצצו אבניה ואת בוקה שמשותיה ואת אדר יופיה ואת זיו הדרה, וישתגע פומפיוס בראות הוד העיר, ויאמר פומפיוס: מי יקלע אבן ומי יורה

אך עשה, כנראה על סמך הנסיפוס לבדו, את כל מה שהיה ביכולתו כדי להגיע לסדר הגיוני יותר מזה שמצא אצל הנסיפוס, דבר המעיד על חושו ההיסטורי המעולה של יוסיפון.

494 כך כותב המחבר עצמו: 'ויתר דברי יהודה וגבורותיו ומלחמותיו הלא הם כתובים על ספר יוסף בן גוריון ועל ספר בני החשמונאים ועל ספר מלכי רומי' (פרק כו, 2-4). על יהונתן אחי יהודה לא כתב יוסיפון הרבה וכן לא על קורות שמעון אחיהם. שעליו הוא כותב (פרק כו, 30-33): 'ויתר דבריו וגבורותיו ומלחמותיו לא כתבנו פה, הלא הם כתובים על ספר יוסף בן גוריון והנה ועל ספר החשמונאים ועל ספר מלכי רומא והאינרות אשר שלחו אליו גוי רומנים וגוי פרס ומלכי מקדון'.

495 ש"י עגנון, תמול שלשום, ירושלים. חש"י, עמ' 234.

חץ על העיר הקדושה הזאת! אשרי המלך אשר ימלוך על העיר הזאת! (פרק לו, 98–102). קטע זה ישמש לנו גם דוגמה לכשרונו הספרותי המובהק של מחבר יוסיפון.

ברור שקיימת זהות בין יוסיפון כהיסטוריון ויוסיפון כאיש ואישיותו של המחבר היא בולטת וייחודית. הן בגלל כשרונותיו והן בגלל תכונותיו האישיות. אף-על-פי-כן ניתן, במידה מסוימת, להבינו מתוך תקופתו וסביבתו. אין לנו ידיעות מספיקות על יהדות דרום-איטליה באותם הימים דווקא. כדי שנוכל לענות על השאלה הנוקבת, אם חיו בסביבתו יהודים בעלי גישה דומה אל החיים ומשמעותם לגישתו של מחבר יוסיפון. אולי אפשר לומר ששתיים מתכונותיו של המחבר הן טיפוסיות ליהדות איטליה: גישתו הריאליסטית ופתיחות כלפי העולם הלא-יהודי, חייו וערכיו. מצד שני הוא יותר חילוני מן הפייטנים הדרום-איטלקיים ואפילו מרבי שבתי דונולו. חילוניות זו ניתן כנראה, כפי שכבר אמרנו, להסבירה על-ידי ההנחה המשתמעת מהשכלתו, שהוא לא היה אישיות רבנית. עוד נראה שמאופיו המיוחד של האיש וממעמדו, מבחינה מסוימת, בשולי החברה היהודית המסורתית של סביבתו, ניתן להבין הערכתו הבלתי-שיגרתית של הזרמים הדתיים של תקופת בית שני. ברם, הדבר המוזר ביותר שנתגלה לי אגב מחקרי היא העובדה שהאיש החילוני הזה, הוא מחבר יוסיפון, כתב בספרו את השם המפורש באותיותיו⁴⁹⁶.

גם בספרות האירופית תופס יוסיפון מקום מיוחד. עם כל זה, כפי שכבר אמרנו, בגישתו החופשית והרעננה ובראייה הריאליסטית שלו, שאינה משועבדת לאידאולוגיה דתית ותיאולוגיה כוללנית, דומה יוסיפון לכמה חיבורים לאטיניים שנתחברו בתקופתו. בייחוד דומה יוסיפון, הן באופן הרצאתו והן בהבנת קורות העתים, לכרוניקה לאטינית, שנתחברה בימיו ובסביבתו, בסאלרנו⁴⁹⁷. הדמיון הוא בייחוד בהבנת האישים הפועלים ותכונותיהם ובהסבר המוטיבים, שמכוחם הם פועלים. ובהערצת הגבורה מצד שני המחברים, הלאטיני והעברי, וכן דומים שני המחברים בשיפוטם המוסרי המפוכח והפשוט. הדמיון הזה איננו מקרי ואינו רק ספרותי: ברור שקיים קשר הדוק בין תפיסתם ההיסטורית של המחברים לבין תפיסתם המעשית והרעיונית של האישים והכוחות הפועלים בימי כתיבת החיבורים, וכבר אמרנו שיש להניח שיוסיפון הכיר את השליטים של סביבתו היכרות אישית. יוסיפון חי

496 דבר זה מתברר הן על-סמך קטעי הגניזה והן על-סמך חילופי הגירסאות של שאר כתבי-היד של יוסיפון. בגניזה של קאהיר נשתמר דף אחד של כתבי-יד של יוסיפון (ג'), בו כתוב בכל מקום השם המפורש באותיותיו, והם שלושה מקומות: פרק כג, 15: 'וימת על יהודה' שם, שורה 24: 'אל בית יהודה' שם, שורה 31: 'לפני מזבח יהודה' בשני דפים של כתבי-יד אחר מן הגניזה נמצא השם המפורש באותיותיו במקום מאלף ביותר, הוא פרק לו, 42, בצירוף 'כהני יי'; יי נאקדת, יהודה ג'; יהודה יר'; יי ויהודה מ'; יי ועם יהודה צ' — במדה שניתן השריד ג' לקריאה הוא גורס את השם בשלוש יודי', כרגיל, חוץ מעוד במקום אחד, הוא פרק לו, 58, שאף הוא מקום מאלף מאוד. בצירוף 'בעם יהודה: יהודה נאב, יהודה ג'; יי דיקת, מלבד זה, גם במקום אחר, שלא נשתמר בקטעי הגניזה, קיים אותו החילוף של 'יהודה' והשם, וזה בפרק כט, 11: חורת יי ד; חורת יהודה, כגירסת שאר כתבי-היד, מסתבר אפוא שיוסיפון כתב תמיד את השם המפורש באותיותיו ומשימוש מוזר זה נשתמרו עקבות בגניזה והוא אף מובטח על-ידי חילופי הגירסאות בין יי לבין 'יהודה'.

497 עיין לציל, הערה 238.

אחרי סוף התקופה הקארולינגית וכתב את ספרו לפני חידוש מלכות רומי המערבית. בתקופה שבה נהגו לפעול בתחום המדיני מתוך ריאליזם, המבוסס בדרך-כלל על חישובים פשוטים של משחק הכוחות. דבר זה חל אז, לדעת כל החוקרים, בייחוד על מולדחו של יוסיפון, היא איטליה הדרומית: אף כי היתה, קצתה במישירן וקצתה בעקיפין, תחת מלכות ביזאנטיקון, לא היה שם, לדעת החוקרים הללו, כוח מאחד, ומכאן האפשרויות הרבות שעמדו לפני השליטים המקומיים לנסות ולהגביר את כוחם על-ידי מלחמות ותחבולות פוליטיות גם יחד. אווירה זו משתקפת הן בכרוניקה מסאלרנו, המתארת את הימים ההם, והן ביוסיפון. המדבר על עברו הרחוק של עם ישראל. יוסיפון מבין אפוא את תולדות בית שני לפי הבנתו את ההווי המדיני של ימיו ושל סביבתו. בכך מצליח אמנם יוסיפון להבחין בעין חדה את משחק הכוחות הממשי שבחקופת בית שני, ותורם בכך תרומה חשובה להבנת הימים ההם. למשל בנוגע לרקע הפוליטי ויחסי הכוחות בימי בית חשמונאי ולהאבקות הפנימיות בסוף ימי בית חשמונאי ובימי בית הורדוס, על התחבולות ויצרי השלטון שפעלו בהן. מצד שני, אין להתעלם מן העובדה שבגלל הריאליזם הפראגמטי של יוסיפון, שמקורו הן באופיו של האיש והן באופיו של העולם הסובב אותו, לא היה יוסיפון מסוגל להבין במלוא עומקם את הכוחות הדתיים והאידיאולוגיים שפעלו בעוצמה כה רבה ומתוך כוח-יצירה כה מבורך דווקא בתקופת בית שני. בעניין אחד יוסיפון הוא יותר ריאליסטי ממחבר הכרוניקה של סאלרנו: הנזיר הנוצרי הוא בעל אמונה תמימה במעשי נסים, שעליהם שמע, ואילו יוסיפון אמנם חוזר על המסופר במקורותיו, בייחוד בספר חשמונאים ב, על סיפורי הנסים והגבורות, אך מורגש יפה שבתארו, למשל, את מעשה הלידורוס הוא נמשך אחר הופעת הנערים-המלאכים לא כל-כך כאיש מאמין. אלא כסופר ואמן שמצא בתיאור התופעות העל-טבעיות הללו הזדמנות להראות את כל יכולתו להגיש לנו מחזה גדול ומופלא. אופייני לגישתו העצמאית של יוסיפון הוא, שבסיפור החנוכה הוא הולך בעקבות מקורותיו ואינו מספר את נס פך השמן, השגור בפי כל היהודים.

27. השקפותיו הפוליטיות של יוסיפון

מאלפים בייחוד דברי יוסיפון, כשהוא עוסק בזרמים היהודים שפעלו בימי בית שני. הוא מניח ש'עדת החסידים' קדמה הרבה לתקופת החשמונאים. והוא הראשון המזהה, כמו חוקרים מודרניים מסוימים, את החסידים עם האסיים. אף כי הוא יודע שהפרושים הם חכמי ישראל ושמאחוריהם עמד העם, יש לו גישה עצמאית ובלתי-רגילה אל הריב שבין הפרושים לצדוקים. הוא מרחיב ומעבד את דברי יוסיפוס וכותב: 'ויאמר יוסף בן גוריון: עתה אפתח על איזה דבר נפלה מריבה ומחלוקת בעם יי, כי הפרושים היו אומרים: נשמור את התורה אשר מסרו בידינו אבותינו החכמים אשר פירשו את התורה. והשונים היו אותם הימים לחלק אחד הצדוקים: לא היו מאמינים לכל מסורת ולכל פירוש כי אם לתורת משה לכדה. והחסידים היו בימים ההם חלק אחר. על אלה המחלוקות גברו המלחמות ונשפכו דמים רבים בעם ישראל, כי דלת העם היתה ידם עם הפרושים, לבד מעשירי העם וגיבוריו. כי הם המלך והצדוקים היו עוזרים' (פרק ל, 28-35)⁴⁹⁸.

יוסיפון מבליט יותר ממקורו את ההבדל המעמדי בין הצדוקים לפרושים: תומכי הפרושים היו 'מדת העם', רעשירי העם וגיבוריו היו בצד המלך והצדוקים. יוסיפון מוסיף על העשירים⁴⁹⁹ גם את הגיבורים כמצדדי הצדוקים. לא משום כך בלבד שבימיו היה קשר הדוק בין העשירים וראשי הלוחמים, אלא גם מתוך שלמד מדברי יוסיפוס עצמו שבימי החשמונאים המאוחרים נמנתה הקצונה עם הצדוקים. הקשר בין הצדוקים והגיבורים, אשר הבחין בו יוסיפון בחייו ההיסטורי המצוי, מתאשר עתה מ'פשר נחום' ממגילות מדבר יהודה. מחבר הפשר (ג, 9) מדבר על 'גדולי מנשה (זה כינום של הצדוקים) נכנדי (המלחמה)', ויודע לספר כי אנשי חיל הצדוקים הם גיבורי מלחמה (ג, 11)⁵⁰⁰. מבחינת כוחם וגבורתם, תכונה שהמחבר מעריץ ביותר, אהדתו של יוסיפון נתונה לצדוקים דווקא. כך הוא משער שפעולה צבאית מסוימת לא הצליחה, משום שכנראה ביצע אותה צבא פרושי: 'ותשלח המלכה (אלכסנדרה) את אריסתובולוס בנה עם צבא העם אשר עם רבי הפרושים, כי לא היו עמם צבא הצדוקים והחסידיים, ויצאו מירושלם וילכו דמשק וישבו בבששת פנים' (פרק לד, 43-45). הכישלון הצבאי נגרם או, לדעת יוסיפון, לא בגלל העדרם של הצדוקים בלבד, אלא גם של החסידיים, שאותם הכיר כגיבורי מלחמה מימי ראשית מלחמות החשמונאים וחיבב אותם כיהודי וכאיש ימי-הביניים. כי החסידיים היו בעיניו המייצגים של האמונה הדתית, המנצחת במלחמות. על כן הוא רואה את החסידיים ככלי-ברית של הצדוקים הגיבורים גם במקום אחר, כשהוא אומר: 'ויהי אחרי כן ותגדל יד רמה וחזקה מאד מעם יהודה מן הגיבורים מגיבורי הצדוקים והחסידיים. ויתחברו עם אריסתובולוס ויצאו בשדה ויתקעו בשופר ויתנו אות מלחמה... או אחזה רעדה את אורקנוס ואת זקני הפרושים' (פרק לד, 69-73). מקום זה חשוב במיוחד לשם הבנת תפיסתו ההיסטורית הפוליטית של יוסיפון. במקור (קדמ' יג, 427) לא נאמר דבר על הרכב הצבא שנתאסף עם אריסתובולוס. המחבר מניח שנגד הפרושים קמו אז שתי הקבוצות האחרות, הם הצדוקים והחסידיים, וזהו, לדעתו, עם האסיים. חלוקה בלתי-רגילה זו של כוחות אידיאולוגיים של ישראל שבימי בית שני, שלפיה עומדים החסידיים יחד עם הצדוקים מול הפרושים, תמוהה ביותר, שהרי אין ספק שהמחבר אוהד את החסידיים, והוא מעמיד אותם, בלי אסמכתא במקורותיו, נגד הפרושים. אכזבית של היהדות הרבנית. ובצד הצדוקים. עד כדי כך גדולה היתה הערכתו של יוסיפון לגבורה ובמידה כזאת היתה גישתו עצמאית ובלתי-שיגריתית, עד שהיה מסוגל לשער שהחסידיים הצטרפו למלחמה נגד הפרושים עם הצדוקים הגיבורים!

tradidissent Pharisei, quae non sunt inter Mosaicæ leges conscriptae, ideoque Sadduceeorum gens has expulit, dicens illas debere teneri leges, quae conscriptae sunt; illas vero quae a patribus traditae fuissent minime custodiri. Et de his multa quaestio vel altercationes maximae fiebant; et Sadduceos copiosi vel divites sequebantur, populares vero non eis obsequabantur, sed Phariseos unanimiter adiuabant. De his autem duabus haeresibus, atque Essenorum, in secundo volumine Iudaicæ historiae disseruimus

499 כבר קודם (פרק ל, 17) כותב יוסיפון: 'ושם היה יושב איש עשיר וגדול מן הצדוקים ושמו יהונתן'. המחבר הוסיף על מקורו את הציין שהאיש היה 'עשיר וגדול', כי כך ידע על הצדוקים מחוץ מקורו.

500 עיין: דה פלוסר, פרושים, צדוקים ואסיים בפשר נחום. ספר הוכרז לגרוליהו אלון, הוצאת הקיבוץ המאוחד, תש"ל, עמ' 144.

לעומת זאת מנסה יוסיפון לשחזר את המצב בקרב ישראל בתחילת המרד ואחר נאומו הנרגש של אגריפס המלך כך: 'וישא קולו אגריפס ויבך, ויבכו עמו גם הזקנים והחכמים וגם ענני הכהן בכה' (פרק סא, 1-2). המחנר הוסיף כאן על מקורו את 'ענני הכהן' ואת 'הזקנים והחכמים': הם חוזרים ומופיעים כאן בהמשך הסיפור הזה במתנגדי הפריצים. 'או נבדלו הזקנים והחכמים וילכו אח הר ציון, כי לא רצו להיות עם הבחורים בעצה אחת' (שם, 5-6). במקור (הג' ב, 10, 4) מדובר על 'הכהנים הגדולים וחלק העם אשר רצה כשלוס'⁵⁰¹. לעומת זאת מדובר ביוסיפון על 'המלחמה בין הפריצים ובין החכמים' (שורה 6). לבסוף הובסו מתנגדי הפריצים על-ידי 'נושאי הסכינים אשר לפריצים, ויבואו בחוך אגודת חיל המלך אשר בהיכל ויכו בסכינים הנה והנה בחיל המלך, כי חניתות וחרבות גדולות ביד גדודי המלך כחוק המלחמה. אבל נושאי הסכינים כאשר היו קטנים, באו תחתיהם וידקרו תחת שריונם, ויפלו רבים מחיל המלך הבא בהיכל, ותגבר עוד יד הפריצים ויצאו חיל המלך מירושלם ועמהם דריוש ופיליפוס שרי המלך, ויצאו עמהם החכמים והזקנים וכל מבקשי השלום וילכו אל אגריפס המלך' (פרק סא, 14-20). את הטעם לדבר לנושאי הסכינים יכלו להתגבר על אנשי חיל-המלך הוסיף המחבר מתוך סברה, והסבר זה הוא עדות להתעניינותו הרגילה של יוסיפון בעניינים צבאיים. גם דברי המחבר, שלפיהם עזבו 'החכמים והזקנים' את ירושלים יחד עם חיילי המלך 'וילכו אל אגריפס המלך', אף הם סברתו של המחבר, המתבקשת מראייתו הכללית את המאורעות הללו, שאותם הוא מתאר. האם הנחתו של המחבר ש'החכמים והזקנים' עשו כראשית המרד יד אחת עם אגריפס, היא סברת היסטוריון סתם, או שמא היא ביטוי של התנגדותו לפריצים, שעל רשעתם למד ממקורותיו, ושל היחס השלילי למרד מצד המקורות הרבניים? מתקבל על הדעת שהפעם הוא מסכים עם 'החכמים והזקנים', שהוא עצמו שילב אותם לתוך סיפור המאורעות, אך אין לענות על השאלה, אם הוא מסכים עמהם בכל לבו.

מכל-מקום, בשעה שיוסיפון בא לספר על נצחונם של היהודים על כיסחיאוס הרומי, המנצחים אינם הפריצים. אלא 'הכהנים ויתר העם' או 'הכהנים' סתם (פרק סד). הגסיפוס מקורו מדבר שם על 'היהודים', והמחבר לא שם לב שבכל זאת מזכיר מקורו (ב, 15, 1) בפרשה זו פעם את שמעון (בר-גיורא) ופעם (ה, 15, 6, עמ' 175) את הפריצים (latrones) כלוחמים ברומיים, אך, כאמור, הגסיפוס מדבר שם, חוץ משני המקומות הללו, על היהודים. גם יוסיפון קורא לאלה שניצחו את הרימיים בשם 'יהודים' (פרק סד, 47, 50). אך הזכרתם החוזרת והנשנית של הכהנים כמעשה גבורה זה, החסרה כאמור במקורו, בוודאי ראויה לתשומת-לב. הערצת הגבורה מוצאת את ביטוייה גם כאשר יוסיפון אומר על אריסטובולוס השני שהיה 'איש יקר וגיבור ורחב ידים ויפה עינים ויפה תואר' (פרק לו, 55-56). וכן הוא מרחיב את דברי יוסיפוס⁵⁰² על אנטיפטר ואומר: 'וימת אנטיפטר איש גדול וגיבור, עד פה סגר יומו ומצא גבול חייו, איש אשר בחרבו מיגן את עם יהודה ואת עיר הקודש, כן קיבל גורלו' (פרק מא, 19-22).

501. principes sacerdotum et vulgi portio quae pacem optabat

.Ant. XIV, 283: Cuius vita summis laboribus patriam protegens ita finem invenit

הערצת הגבורה על-ידי יוסיפון נובעת גם מהשקפתו שזו תכונה חיובית, הנחוצה להצלחה במלחמת הכוחות בחוץ עולמנו. בגישה זו, כאמור, מתאים האופי האישי של המחבר למצב הרוחני והפוליטי של ימיו. כדרך סופרי ימי הביניים קשה עליו מאוד לספר על מפלותיהם של היהודים שהם גיבורי ספרו. כך, קודם שהוא מספר על מות יהודה המכבי בשדה הקרב, הוא מוסיף, בין השאר, את התיאור הבא: 'וירבו חללי יהודה אשר הרג ביום ההוא עד לאין מקום רק במקום ההוא, כי על ההרונים דרך יהודה ועליהם צעד הולך ובא, ויגש מול בקידוס בחרבו שלופה מליאה דם' (פרק כה, 17-19). מובן אפוא שהמחבר נוהג לעתים להגזים במעשי גבורתם של היהודים ובדבריו על נצחונותם. לא חולשת היהודים והכוח האדיר של מלכות רומי היו, לדבריו, הסיבה הישירה של חורבן ירושלים, אלא הרעב אשר בה: 'ויחזק הרעב ביושבי ירושלים ובאנשי המלחמה מאד, כי לולי הרעב לא היתה העיר נלכדת' (פרק פ, 41-42)⁵⁰³. יוסיפון גם מפרזו בחשיבות כוחם וגבורתם של היהודים ככוח שהשפיע על תולדות העולם. לדעתו⁵⁰⁴, נוסדה רומי מתוך פחדו של רומולוס מפני היהודים: 'ויירא רומולוס יראה גדולה מפני דוד ויבן חומה על כל בנייני המלכים אשר מלכו לפניו, וישם כל ההיכלות והגבעות אשר סביב בתוך החומה... ויקרא שם העיר רומא על שם רומולוס, וייראו יראה גדולה כל ימי דוד' (פרק ב, 115-119). וכך הוא מעריך מלחמה דמיונית בין רומי לבבל: 'אז התעוררו מלחמות גדולות ונוראות בין בבל ובין רומא בים וביבשה... כי פחדו ורגזו כל השומעים כי לכד נבוכדנצר ירושלים' (פרק ב, 136-144). כבר הזכרנו לעיל, סעיף 25, שאנטיוכוס אפיפאנס נאלץ, לדעתו של יוסיפון, להילחם ב'גוי פרס', אשר מרד במלכות מקדון 'בראוחם כי פשעו עם יהודה' (פרק יז, 34-35). נגד קיסר שרצה למלוך על רומא טוענים הרומיים, שפומפיוס 'הכניע את עם יהודה גוי גדול ואדיר, אבל לא שאל מלכות' שהיתה ראויה לו בגלל ניצחון חשוב זה על היהודים (פרק לח, 17).

הערצת הגבורה קשורה אצל יוסיפון בהרגשת גאווה לאומית, ומתוך ראייה כזאת מסוגל יוסיפון ההיסטוריון להבין את האספקט הלאומי של תולדות ישראל. לא מתוך גישה עיונית — 'היסטוריוסופית', אלא מתוך הבנה לאומית-ריאליסטית הוא מחייב את העצמאות המדינית וסולד מאובדנה ומן הגלות. הוא מדבר בלשון נמלצת על ראשית מרד החשמונאים: 'ונתחזקו כולם על דברי מתתיהו ויאמרו איש אל רעהו: לאהליך יהודה, עתה משול בארצך! מלך אנטיוכוס רב לך! חדה תרכך עם יהודה ושומר נפשך גוי מקדון! ומהיום ההוא והלאה נפרק עול גוי מקדון מעם יהודה' (פרק טז, 11-14). כלומר, יוסיפון רואה במרד נגד היוונים מעצם ראשיתו שיחרור לאומי, אף-על-פי שהוא יודע מתוך מקורו (חשמונאים א יג, מא) שעול מקדון נפרק מעל עם יהודה למעשה רק בתקופה מאוחרת יותר, בימי שמעון כן מתתיהו החשמונאי. והוא חש כאסון אובדן העצמאות של היהודים בימי פומפיוס: 'וגם את ירושלים גברת לכל המדינות היתה למס עובד אל רומא וגם גוי יהודה ממלכת כהנים הושם למס עובד' (פרק לו, 169-170)⁵⁰⁵.

503 בהגסיפוס כחוב דק Heg. V, 21, 3 (p. 344): praecisa undique spes Iudaeorum clausisque se

infundebat fames (תקוותם של היהודים בוטלה מכל צד והרעב חדר לחוץ-חוכם של הנצורים).

504 ייתכן שיוסיפון חלוי כאן במקור לאטיני בלחיי-דוע.

505 עיין קדמוניות יד, 77-78. דברים שאותם מביא גם יוסיפון מיד בהמשך, בשמו של יוסף בן גוריון, כלומר יוסיפוס.

לפיכך רואה יוסיפון את המרד נגד הרומים כשגיאה שהביאה לגלות ולחורבן הבית, עם שהוא חושב שהיהודים מרדו ברומיים מתוך דחיפה פאטריוטית, כדי להגן על היכלם ועל ארצם פן תבוא עליהם קללח הטומאה והגלות. על כן הוא שם בפי יוסיפוס את הדברים האלה: 'כי יחזק ויאמץ לבבכם בעד עמכם ובעד אדמתכם לבלתי גלות מעליה ולהלחם בעד מקדש יי לבלתי יטמא בטומאת הגוים כי טוב מות במלחמה מחיים בגולה' (פרק סה, 22–24). ובמקום אחר אומר אצלו יוסף בן גוריון: 'נמותה ולא נחיה ולא נראה חרפת מקדש אלהינו וגלות עמנו' (פרק סז, 138). את עמדתם זו של היהודים מבין, לדבריו, יפה טיטוס, המנסה לחזק את לבב חייליו: 'ועתה אם הם (היהודים) מתנדבים למות על ארצם ועל מקדש אלהיהם, למה לא תתנדבו גם אתם לעשות לכם שם וגבורה?' (פרק פ, 33–35). לפי תיאורו של יוסיפון יש בדביקותם של היהודים בבית המקדש אחדות של רגש דתי פשוט ושל רגש לאומי גאה. האם בזיווג זה של היסוד הלאומי והיסוד הסאקראלי כמובנו המוחשי ביותר קיימת השפעה של רגשי הסביבה הלא-יהודית על יוסיפון? מכל-מקום⁵⁰⁶ כבר ראינו שאת הניצחון היהודי על כסתיוס הרומי מייחס יוסיפון לכוהנים וליתר העם, בשעה שבמקור אין הכוהנים נזכרים. ואין צריך לומר שבצירוף זה אין שום השפעה של ההווי היהודי של זמנו, אלא הוא ביטוי של ערגה לעבר מזהיר, תקופה של קדושה מוחשית ושלימות לאומית, שבעדן היה אז כדאי להילחם ולמות.

אחדות הדת והלאום אצל היהודים נראית אצל יוסיפון כדבר טבעי ואין הוא מהרהר אחריה. גזירות אנטיוכוס אינן בשבילו רק גזירות נגד תורת ישראל, אלא גם נגד היהודים כעם. 'וילך המלך לדרכו מקדוניה ויצו אל פיליפוס ואל השרים אשר עזב בארץ יהודה ויאמר להם: מחה תמחו את זכר שם יהודה מעל הארץ וכל אשר יזכיר שמו יהודי תהרגוהו, וכל אשר יאות להיות מעמנו ויזכיר שמו יון חייוהו' (פרק טז, 1–4). גזירות אנטיוכוס בעיני יוסיפון אינן אפוא רק גזירות על תורת ישראל, אלא ניסיון מצד היוונים להביא את היהודים לידי המרת לאומיותם, לידי התבוללות — ובעצם מבחינה היסטורית הדין עמו.

דווקא מתוך הבנת שאיפות לאומיות פוסל יוסיפון כל רצון להתפשטות של עם על חשבון עם אחר, ורואה בו דבר המזיק לעם עצמו. השקפה זו מבטא בפשטות טיגורן, מלך ארמניה: 'טוב לנו לשמור את ארצינו מלחמוד ארץ נכריה' (פרק לד, 54). וכאשר היה אניבל (חניבעל) בשערי רומי, הרג שיפיוא 'את אסתרוכל אחיו והחזי את ראשו ויביאהו אל רומא. ויעל על החומה ויקרא אל אניבל ויאמר לו: מדוע חמדת את ארצנו ולא באתה להציל את ארצך מידי אשר השחתתי?' (פרק כא, 37–39). ולאחר ששיפיוא השחית את כל ארץ אפריקא שלחו, לדברי יוסיפון, 'אנשי קרתאגיני אל אניבל איגרת אל רומא לאמר: מדוע חמדת ארץ נוכריה וארצך נלקחה מידך?' (שם, 44–45). ויוסיפון משבח את אלכסנדרה המלכה כי 'כימיה שקטה הארץ, כי היא ארץ אחרת לא חמדה, רק ארצות הגוים אשר היכה אלכסנדר בעלה ואשר היכה אורקנוס חמיה והשיבו אותם לישראל, אלה שמרה המלכה מאד ולא נמלטו מידה עד יום מותה' (פרק לה, 89–92).

28. המלחמה והאמנה בספר יוסיפון

העמדה הלאומית של יוסיפון נובעת, כאמור, הן מאישיותו כאדם וכהיסטוריון והן, כנראה, מתוך האווירה שבה חי: שהרי תקופתו וסביבתו הכירו התנגשויות בין עמים

וממלכות, והתגוננות מלחמתית נגד פולשים זרים, ישמעאלים ואחרים, היתה אז חלק בחיי יוסיפון בסביבתו של יוסיפון. נראה שאף היהודים נאלצו להשתתף במלחמות אלו כדי להגן על חייהם, ובשבילם ההיתר להילחם בשבת מפי מתחיהו בן יוחנן החשמונאי מן הסתם לא היה עניין תיאורטי גרידא. כך יוצא מדברי יוסיפון, המשבח את מתחיהו כי 'זה הרים ידו תחילה במלכות מקדון וזה צוה עלינו להלחם בשבת וזה יעמוד לנו למליץ על הדבר הזה. הוא כתוב על ספר יוסף בן גוריון הכהן' (פרק טז, 39-41). למלים האחרונות הוא אמנם רומז לדברי מקורו⁵⁰⁷, אך עם זאת הלשון מלמד, שאכן בימיו ובסביבתו של יוסיפון נפתרה בעיית המלחמה בשבת ברוח החלטתו ההלכתית של מתחיהו החשמונאי.

כבר אמרנו שמעשה המלחמה עצמו מעורר את התעניינותו ואת סקרנותו של מחבר יוסיפון. עניינו בלחימה מוצא את ביטויו בתיאור הבא: 'וזה מעשה האיל אשר יפילו בו את החומות: יביאו קורה גדולה ועבה ויתנו בראש הקורה כובע ברזל כתבנית ראש האיל ומשקלו כמחצית הקורה ויתלו את הקורה בין שני תורנים כחבלים, וראשי התורנים נדבקים איש באחיו ורגליהם נטועים בארץ וראש האיל מול קיר החומה מקרוב, ובאחרית הקורה טבעות ברזל מסומרות אליה וחבלים קשורים בהם. והיה כי יבקשו להפיל החומה, ימשכו את חבלי הקורה וישליחוה לנגח את קיר החומה; או תרעש החומה ותנוע ותפול לארץ' (פרק סו, 67-72). יוסיפון קיבל כאן השראה מדברי הגסיפוס ג, 11, 1, אך הן לשונו הבלתי-ברורה של מקורו והן התעניינותו האישית של יוסיפון גרמו לכך שהאיל המתואר אצל יוסיפון שונה מזה שאספסיינוס השתמש בו במצור על יודפת⁵⁰⁸. כאמור, המלחמות על הנופלים בהן היו

506 ברור שבהערצתו של יוסיפון משתקפים רגשי סביבתו הלא-יהדית — אם קיימת השפעה כזאת — רק בעקיפין. קיימת אמנם הקבלת-מה בין דברי יוסיפון לבין דברי האפיפיורים (עיין לעיל, הערות 289, 290) על הלוחמים נגד המוסלמים בדרום-איטליה, אשר נלחמו בעד האמונה והמולדת, אך גם ברור שאין קשר רב בין תפקידם של הכמרים וקדושתן של הכנסיות אצל הנוצרים לבין הערצתו של יוסיפון את בית-המקדש ואת הכוהנים. חוויית הקדושה אצל יוסיפון יש לה שורשים יהודים והיא, כנראה, קיבלה אח כיוונה ואת מוחשיה בהשפעת חוויית הקדושה המוחשית של הנוצרים בימיו ובסביבתו.

507 Ant. XII, 276-7: qui (Matathias) et sabbatis eos docebat pugnare dicens: Quod si hoc non fecerint observantes legem, sibi metipsos erunt hostes. In illo die contra eos venientibus inimicis. Hoc dicens persuasit eis, et hactenus nobis permanet consuetudo pugnandi, etiamsi tali die bella consurgant

508 דברי הגסיפוס ג, 11, 1) על איל הרומיים במלחמתם ביודפת תלויים בתיאורו של יוסיפוס. מלחמות ג, 213-217. הנוסח הארוך (עיין הוצאתנו. כך א. עמ' 445-446) מרחיב ביותר את דברי יוסיפון המקורי ודן בסוגי אילי-המלחמה. תיאוריו מצד אחד מבוססים על ידיעה של אילי-המלחמה של זמנו ומצד שני הם אופייניים לדמיונו המגוים של מחברו, שיש לו, כמו גם במקומות אחרים של ספרו, תוצאות גרוטסקיות: 'וכל אילי הברזל המשחיתים אשר בם נלחם טיטוס בירושלם, רובם היו אילי עגלות ולא היו לו שם אילי תורנים, רק שנים כאשר נספר עוד שם. והקורה האילית אשר ספרנו עינייה, חבוק עשרה אנשים עביה וארכה חמשים אמה...' (וכדומה) (על עניין אילי-הברזל אצל יוסיפון עיין גם מאמרו של י. בער, עמ' 191, הערה 18). במידה שאני מסוגל לשפוט בנושא צבאי של לחימה בימי-הביניים נראה לי, שהמציאות המסתתרת מאחורי הגומאות והתיאורים הדמיוניים של אילי-הברזל של הנוסח הארוך של יוסיפון היא זו של המאה השמי-עשרה ולא של אמצע המאה העשירית. תקופה שבה חי מחבר יוסיפון. מסתבר אפוא שגם על-סמך הקטע הזה של הנוסח הארוך יכולו המומחים להגיע לידי קביעה, מתי הנוסח הזה נחתבר. על

חלק במציאותו היום-יומית של כל אדם שחי אז בדרום-אֵיטליה. הד למציאות זו תמצא, למשל, בדברי יוסיפון על ההרג הרב שעשו היהודים בערי ארם בתחילת המרד הגדול: 'ותבאש ארץ ארם מריח הרוגים, כי השחיתו יהודים את כל ארץ ארם' (פרק סב, 17). ריח מיוחד זה של חללים היה מוכר היטב למחבר יוסיפון. באחת ההשוואות האהובות על המחבר הוא מתאר את מחלתו האיומה של אנטיוכוס הרשע: 'ויוסף יי מכה על מכתו ויבאש את כל בשרו, ויתן בשר אנטיוכוס ריח כריח בשר החלל המושלך על פני השדה בימי הקיץ' (פרק יח, 14-15).

המלחמה היתה בשביל יוסיפון עניין שאסור לנהוג בו קלות-ראש. הוא רואה פגם מוסרי בכך שפעם, בימי המלחמה ברומיים, החלו 'היהודים לתעתע באנשי רומנים אשר רדפו וללעג בם כדרך אוילים, כי לא ראוי השחוק במלחמה, והיו מדפקים על מגיניהם נוכח רומנים לקלס בהם' (פרק עה, 26-28)⁵⁰⁹. מלחמה היא עניין רציני, שהרי בה נמצא הלוחם בין החיים והמוות, והצלחה בקרב מותנית בידיעת הלוחם את חוק הגבורה האמיתית. וכך מספר יוסיפון על מות גוליאנוס, הגיבור הרומי, שנגרם משום שלא שמר את חוק הגבורה: 'וישובו היהודים אל העזרה, ויבא גם גוליאנוס בתוך העזרה אחרי היהודים. ויך אחד מן היהודים בחרב על מגן גוליאנוס אשר היה בידו. ויהי כראותו כי הכהו היהודי, ויתחזק לקפוץ מן הארץ כחוק המלחמה⁵¹⁰ ותדה רגלו על אבני רצפת העזרה ויפול לארץ, כי נעולים היו רגליו ועל כן נפל. ולא זה חוק הגבורה, כי אם יבקש הגיבור להרוג רעהו, נאה לו להשמר מן רעהו, וראוי למכה להשמר מן יוכה ולממת ראוי להשמר מן יומת, ואל יאמר בלבו כי גבורתי תשגביני ואעז ולא אפול. כי גוליאנוס לא הלך כאיש אשר ילך להלחם בגיבור כמוהו, כי בגאותו הלך כאיש אשר ילך אל השחוק' (פרק פג, 46-54), ומשום כך נפל הגיבור. דברי יוסיפון תלויים כאן בדברי הגסיפוס (ה, 30), וכנראה גם בדברי ספר המלחמות ליוסיפוס (ו, 81-90)⁵¹¹. ברם דברי המקורות שימשו ליוסיפון רק נקודת-מוצא לעצותיו

אילי-הברזל של הצלבנים עיין, J. Praver, *The Latin Kingdom of Jerusalem*, London, 1972, pp. 348-9 וכן בספרו העברי, כך ב, 46-48. מחבר הנוסח הארוך מכדיל בין שני סוגי אילי-ברזל: הראשון אשר יש לו 'קרניים חזקים', והוא הסוג הנקרא במקורות צרפתיים 'איל' וכדומה (bellier, mouton, eue); הסוג השני שעליו מדבר המעבד של יוסיפון הוא, כפי שמסחבר, זה הנקרא משום-מה 'חזירה' (בצרפתית truie ובלאטינית sus rostrata), שלו ראש-ברזל מושפל, כדי לפגוע ביסודות החומות. 'וראש איל הברזל המשחית החומה, הנשוא על עגלה, כלתי בעל קרנים, רק גדול ואטום. ועשוי מברזל חזק מאד'.

⁵⁰⁹ במקור כתיב רק: (Judaei) sicut moris est insultantibus clypeis (Heg. V, 6, 2 (p. 307): 'היהודים, כמנהג התוקפים, היו מדפקים במגיניהם והיו לועגים לרומיים). יש להניח שהמחבר לא דייק בהבנת מקורו והכין בטעות כאילו המלה insultantibus (תוקפים), נגזרת מן המלה stultus (אוילי), ועל כן תרגם: 'כדרך אוילים'.

⁵¹⁰ דברי יוסיפון כאן בודאי משקפים, מצד אחד, את דרכי הלחימה של גיבורי ימי-הביניים, ומצד שני תלויים, כנראה, בדברי ספר המלחמות ליוסיפוס (ו, 82) שם נאמר על הגיבור הרומי כי הוא subito prosiliit (פתאום קפץ [אל תוך המערכה]). והמוכן הוא שם, כפי שהבין נכונה הגסיפוס, כי הוא 'פתאום החפרץ מאנטוניה' (Heg. V, 30, p. 368: subito de Antonia se proripuit).

⁵¹¹ עיין ההערה הקודמת והפירוש למקום. דברי יוסיפון מושפעים, כנראה, גם על-ידי דברי הגסיפוס במקום (עמ' 369, שורות 2-10) על הגורל הבלתי-בטוח של הלוחמים, שפעמים הרבה המנצח מוכה.

המעשיות שלו, איך לנהוג בקרב: העזה מוגזמת שמקורה בקלות־ראש עלולה להביא אסון על הגיבור. וכן חושב המחבר לדבר פסול, אם הלוחם סומך על גבורתו בלבד ואינו סומך על אלוהים. ברור שחטא כזה יביא בהכרח מפלה, וכך קרה לאלכסנדר ינאי: 'ויבטח אלכסנדר בגבורתו ולא בטח על יי אלהי אבותיו... ותהי מפולת היהודים בעת ההיא תחת אשר בטחו בגבורתם ולא בטחו ביי אלהי אבותם' (פרק לב, 43, 55-56). גאוה עצמית דומה הביאה מוות גם על אחד מלוחמי היהודים נגד הרומיים: 'וגם יונתן בהכותו את פודנס לא נתן הוד לאלהים, כי גבה לבו והחל לרקד ולהוכיח רומנים ויאמר: הגישו נא אלי עוד אחר ואמיתנו. והוא מרקד ומחרף רומנים, והנה פוריון הרומי יורהו בחץ וימיתוהו. ונאה לאדם בהמית את אויבו לבלתי שמוח ולהגביה לכו כי אם ליתן שבח והלל לאל אשר הצילו מיד אויבו, כי מי יודע מה יהיה באחרונה' (פרק פה, 42-46). ראוי להשוות את דברי יוסיפון עם מקורו²⁹, כדי לעמוד על הגישה האישית של המחבר אל הקשר שבין מוסר־המלחמה והדת. המקור אומר רק זאת שהיהודי נהג בהתפארות ובסכלות, ועניין הדת נוסף עלידי יוסיפון, משום שפירש את מקורו ברוח דתית־אפירית של ימי הביניים, שלפיה האמונה היא חלק של מוסר המלחמה, וחוסר התחשבות באלוהים הוא התרברבות מזיקה וקלות־ראש, הנוגדת את חוק הגבורה האמיתית.

29. דחייתו של יוסיפון

אמנם נכון שיוסיפון איננו תיאולוג, ואיננו רואה את החיים ואת תולדות עמ־ישראל מזווית־ראייה עיונית קבועה מראש, שהרי מן הספר כולו נראה שהמחבר לא הירחר הרבה בשאלות אלה, כי מחשבה מופשטת היתה זרה לדרך מחשבתו הריאליסטית. ברם, כבר הדוגמאות למוסר־המלחמה שלו מוכיחות שאכן בחוץ המציאות, כפי שהוא הבין אותה, יש מקום להשפעת אלוהים. ברוב המקרים לא נתן יוסיפון לעצמו דין־וחשבון על טיב הקשר שבין הסיבתיות שבחיים ובהיסטוריה לבין תלותה של המציאות באלוהים — אשר גם אותה ראה, כמובן, יוסיפון כעובדה שאין להרהר אחריה. בדרך־כלל לא חש שיש בכלל בעיה דתית בעובדה בסיסית, שאותה הכיר יפה ואם מותר לומר אף חיבב אותה, שעולם כמנהגו נוהג ויש שכל להעזה וגבורה, לכוח ולפיקחות פוליטית ואפילו לתככים, ועם זאת האמין אמונה תמימה במקצת שאלוהים עוזר לצדיקים ומעניש רשעים. וכמו לכל איש מאמין כך גם ליוסיפון קשה להבין, למה יקרה שאיש צדיק מנוצח לפעמים בקרב ונופל בו. כבר ראינו שליוסיפון קשה לספר, מבחינת מוסר־המלחמה, על מפלתו ומותו־במלחמה של יהודה המכבי, והנה הוא מצדיק את הדין הזה מבחינה דתית בפתיחה חגיגית, שבה הוא פותח את סיפור מותו של יהודה המכבי בקרב: 'ויהי לתקופת השנה ויקרבו ימי יהודה למות ויצו יי על יהודה לסגור את יומו ולאסוף אותו אל עמיו החסידים' (פרק כה, 1-2). את הרהוריו מבטא יוסיפון בצורה ברורה יותר, לאחר שדיבר על מותו של המלך כורש משיח ה': 'המלך כורש גבול חייו מצא במלחמה בארץ שיטים (כלומר סקיתים) ואין זה תימה, כי שאול משיח יי גבול חייו במלחמה מצא, וגם יאשיהו ידיד יי במלחמה הוסגרו ימיו' (פרק ח, 31-33).

במקום אחד (פרק מח, 62-65) מוסיף יוסיפון מוטיב דתי על המסופר במקורות. שם נמצאת ידיעה על מגפה שפרצה אחרי רצח מרים אשת הורדוס⁵¹³. יוסיפון מרחיב את הסיפור ואומר: 'ולא איחר יי את נקמת מרימי ויך את בית המלך במכת דבר וימותו רבים... וכל ערי יהודה לקו בדבר בימים ההם. ויתפללו העם ויאמרו: אלהי עולם, על נפש אחת לא יומתו הרבה מעמך! וירפא יי את העם ותיעצר המגפה'. כל תפילת העם והפסקת המגפה בעקבותיה מקורן בדברי הגסיפוס הבלתי-כרוזים וקשים להבנה. שם (הג' א, 38, 1) נאמר בין השאר כך ש'מות של אחת (ז"א של מרימי אשת אירודיס) וכה לנקמה על ידי מכה של המונים, וזה היה בוודאי גורל שלא היה שווה' למות אדם אחד⁵¹⁴. מלים אלו של מקורו הביאו לידי כך שביוסיפון מתפלל העם ואומר: 'אלהי עולם, על נפש אחת לא יומתו הרבה מעמך! אם כן, המקום היחיד הזה, שממנו כאילו משתמעת, בדרך של סיפור, ביקורת נגד הענישה הקיצונית בידי אלוהים, אינו פרי ההרהור ללב עצמאיים בקושיות דתיות, אלא גם כאן תלוי המחבר העברי במקורו.

במקום אחד מוסיף יוסיפון על מוטיב דתי שבמקורותיו מוטיב פוליטי-תועלתני. יוסיפון מספר, לפי מקורותיו⁵¹⁵, על הורדוס: 'רק לבד הזקנים אשר לפרושים הלל ושמאי ותביריהם לא הביא בשבועה, כי אוהבים היו למלך, כי ביום אשר צרו על ירושלם אירודיס ואנטוניאוס, הם הפרושים אשר הסיחו את העם לקבל אירודיס העירו ולהמליכו, כי אמרו: בעבור מוקשי עם מלוך ימלוך זה, על כן לא הביא אותם בשבועה' (פרק מט, 62-66). ברם, כשיוסיפון מביא קודם את המעשה עצמו, הוא מוסיף על טעם הדתי של הלל ושמאי גם טעם מעשי: 'ויכבד (הורדוס) מאד את הלל הזקן שר הפרושים ואת שמאי תלמידו, כי הם היו מתחילה אשר הסיחו את העם להמליך אירודיס כי אמרו: מאת יי הוא בעבור עון העם, טוב אשר ימלוך טרם ישפוך דם לרוב בקרב ירושלם' (פרק מד, 2-5). נוסף כאן הטעם, שקבלת הורדוס כמלך חמנע שפיכות דמים.

מבחינת השקפת-עולם יהודית דתית היה אפוא מחבר יוסיפון יהודי מאמין, שהאמונה היא חלק של חיי יום-יום שלו והיא בשבילו דבר מובן מאליה. הוא אף לא חש במחח שיש בהגות דתית ולא העמיק חקר במיוחד בבעיות תיאולוגיות, ויש להניח שבכלל לא עמד על קיומן. כיהודי מאמין אין לו קושי לקבל את הרעיונות הדתיים של מקורותיו. מהם הוא למד להתפעל מאלה שמתו על קידוש השם, ורגש זה בוודאי ניזון גם מסבלם של יהודי דרוס-איטליה הביזאנטית ומותם בשעת הגזירות שפקדו אותם זה לא כבר. אך גם בקשר לקידוש השם אין לו למחבר יוסיפון שום 'דוקטרינה' או בשורה מיוחדת. ובכלל כענייני תיאולוגיה אין מחבר יוסיפון אישיות יוצרת, דבר המותנה הן באופיו האישי המיוחד ובנטייתו והן בהשכלתו. הוא לא היה בעל השכלה רבנית, וידיעותיו במקורות לאטיניים

513 קדמ' טו, 243, הג' א, 38, 1.

Heg. I, 38, 1: populorum lue unius mortem, sorte tamen impari vindicatam 514

Ant. XIV, 176 (Sameus) quem (Herodes) nimis dilexerat... quod civitate posthac obsessa ab 515

Herode et Sosio persuasisset populo, ut Herodem acciperet, dicens, propter peccata eum non

posse devitari

איפשרו לו לכתוב את ספר חולדות בית שני על־סמך מקורות שלא עמדו לרשותם של שאר בני עמו. כאיש נאמן לעמו ועם זאת קשור לעולמם החילוני של הגויים שבימיו יש לו למחבר יוסיפון דעה מגובשת בגישתו החיובית לגבורה, לעצמאות מדינית ולרגש הלאומי. גישתו הריאליסטית, וכנראה גם מקומו בחברה, שיחררו אותו מלחזור על הדיעות המקובלות. מתוך אי־תלותו באמונות וכדעות השוררות בקרב ישראל ומתוך הערצתו את הכוח יכול היה, למשל, לעיין בפרשח הריב בין הפרושים לצדוקים מתוך גישה עצמאית ופורייה, מבלי להיות כבול על־ידי מסורת דחית כלשהי. כל התכונות המיוחדות הללו, ובייחוד סקרנותו האינטלקטואלית המפותחת, הכשירו את מחבר יוסיפון להיות היסטוריון מעולה, ואף חוקרי חקופת בית שני היום יכולים ללמוד רבות ממנו. עד לתקופה המודרנית היה ספר יוסיפון הספר העברי היחיד הודן בתולדות ימי בית שני ומספר על תולדות כל התקופה ההיא, ורבים מחכמי ישראל השתמשו בו. היום נשתנה המצב: אף שהמחבר העברי הקדום אינו משמש לנו עוד כמקור־ידע היסטורי, משום שיש לנו גישה ישרה אל מקורותיו, הריהו בעצמו כיום תעודה היסטורית רבת־חשיבות. הוא חשוב היום — גם מעבר להתעניינות בתולדות יהדות ימי־הביניים — כמחקר היסטורי מאלף וכיצירת־מופת ספרותית, בעלת רמה אמנותית גבוהה.

1. ספר יוסיפון כמעשה־אמנות

30. לשונו וסגנונו של יוסיפון

ספר יוסיפון הוא אבן־מיל חשובה בתהליך התחדשות השפה העברית בימי־הביניים. הספר כתוב ביסודו בסגנון מקראי, עם שאין הוא סגנון מקראי טהור. סגנונו של יוסיפון השפיע השפעה רבה על הספרות העברית ההיסטורית שנכתבה אחריו, אך מחבר יוסיפון לא היה הראשון אשר פנה מסגנון המדרשים ועבר לסגנון המקראי; כבר היו רבים שחיברו את חיבוריהם בסגנון מקראי³¹, ואילו הגיעו לידינו יותר חיבורים סיפוריים, שעליהם אפשר היה לומר בביטחון שנתחברו לפני יוסיפון, יכולנו לעמוד על ראשיתו של סגנון מקראי בספרות העברית של ימי־הביניים ועל התפתחותו, ואף היה עולה בידנו להבחין בין מה שלמד יוסיפון מקודמיו ובמה היה חדשן. מכל־מקום ברי שיוסיפון לא המציא את הסגנון המקראי של חיבורים היסטוריוגרפיים; דיינו להצביע על חיבור אחד כזה והוא מגילת שמואל השלישי בן הושענא³². המתאר מאורעות שאירעו ליהודי מצרים בשנת 1012 לספירה

516 הבדיקה הסגנונית עשויה לסתור בעיה בקשר לימדרש ויסעור (עיין לעיל, הערה 425). בפרק הראשון של חיבור זה נמצא פעמים הרבה וא"ו ההיפוך, ותופעה זו במעט חסרה בשני הפרקים הנוספים של החיבור. לא כל כתב־היד כוללים את הפרק הראשון של החיבור; לעומת זאת קיימים שני כתב־יד, בהם נמצא רק הפרק הראשון (עיין לייטערבאך, עמ' רי). עובדות אלו וההבדל הסגנוני בין הפרק הראשון של 'ימדרש ויסעור' לבין שני הפרקים הנוספים של הספר מצביעים על כך, שהפרק הראשון אינו שייך לגוף הספר ונתחבר כחיקוי עצמאי לו, ולכסוף הוקדם לספר כפרק ראשון. הפרק הראשון הוא, בין הנה ובה, חיבור דמיוני אשר אינו מבוסס, שלא כשני הפרקים האחרים. על ספרות יהודית חיצונית קדומה

517 צבי מלאכי, סוגיות בספרות העברית של ימי־הביניים, תל־אביב, תשל"א, עמ' 33-39.

ושנתחבר זמן קצר אחר-כך. חיבור זה נתחבר אפוא אחר חיבור ספר יוסיפון. אך לא זמן רב אחריו, ובארץ אחרת, וסגנונו המקראי שונה מזה של ספר יוסיפון ואינו מושפע ממנו. אילו ידענו אלו ספרים עבריים קרא יוסיפון יכולנו לקבוע באיזו מסורת סגנונית מקומו ומניין למד את מטבעות-הלשון שמקורם בספרות שלאחר המקרא ובייחוד בספרות התלמודית והמדרשית. שרובם לא קיבל מכלי ראשון. בהיותו אך בעל השכלה מועטת בתחום הרבני. לשונו של יוסיפון היא פשוטה ואוצר-המלים שלו קטן באופן יחסי. ברי שהיה מצוי יפה במקרא. אך גם בקריאת המקרא נעזר לפעמים בתרגום הלאטיני (עיין לעיל, סעיף 21); ועושר הלשון המקראית אינו מוצא את ביטויו בסגנונו הפשוט של הספר. כל דלות הלשון של יוסיפון לא נגרמה רק על-ידי כך שהמחבר שאף לכתוב בסגנון המוכן לכול. אלא כנראה בעיקרו של דבר על-ידי העובדה שהאיש לא ידע לכתוב אחרת. משום שלא זכה לחינוך עברי מקיף ומעמיק, בהיותו, כפי שכבר חזרנו ואמרנו, 'אישיות חילונית'. סגנון לשונו של יוסיפון דומה אמנם, במידה מסוימת, לאופן כתיבתו של בן-זמנו ובן-ארצו רבי שבתי דונולו, אך לשונו של האחרון עשירה יותר, וברור שרבי שבתי דונולו קלט וידע להשתמש באוצר-מלים רחב יותר ממחבר יוסיפון. עמדנו כבר על השפעת האיטלקית השגורה בפיו של המחבר והשפעת הלאטינית של מקורותיו על לשונו של מחבר יוסיפון. השפעת הלעז המדובר בפי המחברים העבריים של ימי-הביניים היא תופעה רגילה בספרות העברית של ימי-הביניים. אילו ידענו את האיטלקית שבה דיברו אז בסביבת המחבר, היינו כנראה מגיעים לידי מסקנה, שהשפעה זו היתה בהרבה יותר גדולה משאנו יכולים לשער בלי ידיעות אלה, ועוד ננסה להתחקות בעקיפין על ממדי ההשפעה הזאת. מכל-מקום, מחבר יוסיפון שולט באמצעיו הלשוניים. הדלים יחסית, שליטה מזהירה והצלחת, על אף מגבלותיו הלשוניות, ליצור יצירה המעידה על כך שהיה אומן גדול כסופר.

אחר הוא הסגנון ואוצר-הלשון של העיבוד של יוסיפון. שקראנו לו 'הנוסח הארוך', וכבר ההשוואה הסגנונית בין המקור לעיבוד מראה ללא ספק שהנוסח הארוך אי-אפשר שיהיה הנוסח המקורי של ספר יוסיפון. מחקר ממצה של אוצר הלשון של הנוסח הארוך של יוסיפון, שיהא חייב להתכסס על השוואת הנוסח הזה עם המקור, עשוי לתרום תרומה נכבדה לידיעותינו על התפתחות השפה העברית בימי-הביניים, גם משום שנתברר שהנוסח הארוך נתחבר אם בשנים האחרונות של המאה האחת-עשרה ואם כמחציתה הראשונה של המאה השתים-עשרה; אם כן ידוע לנו התאריך של טכסט זה, המעניין מבחינת הלשון העברית שבה נכתב. מחבר הנוסח הארוך אמנם המשיך בסגנון המקראי; גם הוא משתמש ב'ואו' ההיפוך, אך אוצר לשונו עשיר יותר ופחות מקראי. תחבירו פעמים הרבה פחות בהיר ומשפטי יותר מסובכים, ולפעמים אינו מצליח להתגבר על הסבכים. על כל העובדות הללו חוכל לעמוד על-פי הקטעים של הנוסח הארוך שהדפסנו בנספחים, כי קטעים אלה הם פרי דמיונו של המעבד ואינם תלויים הרבה בנוסח המקורי של יוסיפון. והנה רק מבחר קטן של לשונות הנוסח הארוך של יוסיפון, הלכות מן הנספחים שבהוצאתנו. בתיאור הכתרת אספסיינוס נמצאות צורות שונות, הבנויות מן המלה 'קיסר', כגון 'להתקסר', שם הוא מדבר גם על 'הגמונים' במובן בישופים ועל 'ספרי שטרי החפשויות' (פריבילגיות), והצירוף 'תפוח זהב כדורי כדמיון הארץ כולה', הנמצא גם בקטע הזה של הנוסח הארוך, הוא לא רק אופייני לאופן כתיבתו של בעל הנוסח הארוך, אלא יש לשים לב גם למלה 'כדורי'; מלה כזאת אינה

נמצא בסגנונו המקורי של יוסיפון. גם השימוש במלה 'נודע' בצירוף 'המשנה הנבחר הנודע', אופייני למעבד ולא למחבר. בקטע על אליה־הברזל הרומיים שבנוסח הארוך מופיעה הצורה 'מבורזלים בברזל'; צורה זו, כנראה, מצביעה על כוח היצירה הלשונית של המעבד. בעל הנוסח הארוך משתמש גם בשפה עיונית, אשר איננה ידועה למחבר המקורי, ואולי אף לא הייתה קיימת בימיו. כדוגמה נביא כמה לשונות הנמצאים בדברי אמו של יוסיפון ב'מעשה ביוסף בן גוריון והפריצים', שם מדובר על 'הטבעים' ועל 'תמורות' במובן שינוי ועל 'מקרי הזמן'. על 'מקרה העולם ופגעיו' האם אומרת: 'אעין בעין בדעת את סדר נמצאים', ומזכירה 'חוק כולל לכל העמים'. לאחר שעכשיו ניתן לעמוד על הלשון המיוחדת של המעבד על סמך השוואה עם הנוסח המקורי, אפשר יהיה, כמרומני, לקבוע ביתר דיוק את הסכיבה התרבותית שבה חי המעבד.

לבסוף נביא לפחות דוגמה אחת קטנה. כדי להמחיש את הבדל הסגנון שבין המקור לעיבוד.

הנוסח הארוך.
פרק יח (הומירוס, עמ' ע א)

הנוסח המקורי.
פרק יג, 10-14

ואז נראה מופת מהאלהים בירושלם עיר הקדש.
כי ראו בה ארבעים יום בין השמים ובין הארץ
דמות סוסי אש ורוכביהם נושאים בידם כלי
מלחמה. אשר לזהב לזהב ואשר לכסף לכסף
ואשר לברזל לברזל ואשר לנחשת לנחשת. ונלחמים
אלה למול אלה ארבעים יום. ויפחרו חכמי ישראל
את פתרון המופת לאמר, כי זה אות אשר צורתי
יהודה וישראל יכרתו, וסן השמים ילחמו עם אויבינו.
ואנחנו נחריש, ואנטיוכוס הרשע מהרה יפול בחרב.
כי יהרגנוהו

אז נראה מופת לעיר ירושלם
ויראו ארבעים יום בין הארץ ובין
השמים כדמות סוסי אש ורוכביהם
נושאים בידם כלי מלחמה אשר לזהב
ונלחמים אלה למול אלה ארבעים יום.

מבני עמנו וינקמו את נקמת ישראל ממנו. ויבואו
מישעי ישראל מפריצי עמנו אל המלך אנטיוכוס.
ויאמרו

ויבאו רשעי עמינו
אל המלך אנטיוכוס ויאמרו

אליו כדברים האלה לאמר: נראה מופת בירושלים כה
וכה וישמחו עמה בך, והמה אומרים: זה מכשר כי
אנטיוכוס המלך מהרה ימות וירד מגדולתו, והם ישמחו
על מפלת אדונינו המלך.

אליו: הנה נראה מופת בירושלם
והמה אומרים כי מת אנטיוכוס המלך
והמה שמחו על מפולת אדונינו.

הקטע שלפנינו הוא דוגמה נוספת של שוני הסגנון של המעבד, המדבר בהרחבה, מול הסגנון המרוכז ובעל הכוח העצור, האופייני לספר יוסיפון עצמו. מלבד זה ניתן גם לראות, איך סגנונו הבלתי־הביר של מחבר הנוסח הארוך של יוסיפון קשור קשר הדוק באופיו של האיש כמעבד ומרחיב את מקורו מתוך גישה מפוקפקת. הסיפור ביוסיפון מבוסס על ספר חשמונאים ב, ה, ב-ה; ו, יוסיפון, ולא מקורו, מקשר את השמועה על מות אנטיוכוס בהופעה השמימית, הופך את השמועה להלשנה מצד 'רשעי עמינו' ורואה בהלשנה זו סיבת מסעו של המלך נגד ירושלים: אלו הן סברותיו של המחבר כהיסטוריון. לעומת זאת הבין המעבד את המלים 'כי מת אנטיוכוס המלך' — שמוכנן שהמלך כבר מת — בטעות, כאילו ההופעה

השמימית מבשרת את מותו הקרוב של אנטיוכוס בעתיד ומוסיף, על-פי דמיונו, את פתרון הופעת הסוסים ורוכביהם על-ידי 'חכמי ישראל'⁵¹⁸. הוא שם בפיהם של חכמי ישראל את הנבואה כי 'אנטיוכוס הרשע מהרה יפול בחרב, כי יהרגוהו מבני עמנו וינקמו את נקמת ישראל'. בשעה שהמעבר בדה את הדברים הללו מלבו, מרוב התלהבותו לא שם לב לכך, שאנטיוכוס אפיפאנס לא נהרג בידי היהודים; את הסיפור על מותו של אנטיוכוס בתחלואים רעים הוא מספר בעצמו אחר-כך בפרק כ (הומינר, עמ' פד-פה), על סמך הכתוב ביוסיפון המקורי, פרק יח.

גם במעלותיו כסופר וגם בסגנונו עולה אפוא מחבר יוסיפון לאין-שיעור על מעבדו. כבר עמדנו על העוני היחסי של לשונו של יוסיפון ועל היכולת המצוינת של המחבר להחאים את לשונו הפשוטה לתיאורים שונים ולרגשות שונים — רק בחיקוי הסגנון הפאתיטי של הנאומים, בעיקר של אלה שבהגסיפוס, לא הצליח המחבר הצלחה מלאה, אף כי עצם הניסיון של מחבר יוסיפון להחאים את שפתו המקראית הפשוטה לריטוריקה עתיקה מעורר כבוד. נביא כדוגמה לחיקוי סגנונו הפאתיטי של הגסיפוס קטע מדברי אנטיפאטר הרשע לפני הורדוס אביו (פרק נד, 143–156): 'הנני אבי והנה עדיי, ואל תאמר כי הבאתי לפניך עדים בני אדם, כי בני אדם מהם יראים להעיד את האמת ומהם לוקחים שוחד, אבל עידי אשר יעידו בי ואשר יענו בי עידות, לא יראים מפניך להסתיר את האמת ולא יקחו שוחד להעיד שקר וכזב כבני אדם, כי כל האדם כוזב. אבל הנה אני קראתי לפניך את שלשת עדים והם יענו בי שלשתם: שמים וארץ והים אשר לא יחמולו לאיש אשר יקום על דם אביו. ואני כאחי הולך תחת השמים, ולמה לא הרעים שמים והבריק עלי ברק והמיתני? ועוד עברתי בים הולך בתוך פלגי מים, ולמה לא הטביעני? ויצאתי בארץ הולך ובא על הארץ, ולמה לא פתחה פיה ותבלעני כאשר עשתה לדתן ולאבירם אשר עמדו על משה אשר לא הוליד אותם? ואבשלום כברחו מן המלחמה למלט את נפשו, ולא עזבתו הארץ לברוח, כי צייתה אחד מאלניה ואחזתו בשערות ראשו ותלה אותו עד בוא הורג והרגו, כי לא נעזב לברוח אל אביו, כי אם בא אל אביו, נמלט. ואני הנני לפניך באתי ולמה אני מת?'⁵¹⁹ אם תשווה את דברי יוסיפון למקורו, תיווכח לדעת שיוסיפון איננו מעביר לעברית את מקורו הנמלק כמתרגם-מעבד, אלא מתחרה בסגנונו הריטורי של הגסיפוס כשווה עם שווים. ואם לא תמיד הוא מצליח במשימה

518 F.M. Abel בפירושו (פאריס, 1949), עמ' 350. מביא את דברי יוסיפון לפי הנוסח הארוך, שאותו הוא הכיר.

Heg. I. 44, 8 (pp. 119–120): praesto sum, pater, nec perfunctorie de vilioribus testibus requirendam pro salute tua veritatem aestimo, non praediuicent qui possunt timere tormenta, nec qui possunt contemnere. omnis homo mendax, dicit Scriptura. ego defero incorruptibilia elementorum testimonia. venio ad te per maria et terras numquam aliquid passus. parricida debui non evadere, si reus essem. absoluat me, pater, apud te caelum quod non fulminavit, mare quod non demersit, terra quae non absorbit. per haec ad te tutus venio, pater, quae non solent et adere etiam qui non sunt parricidae. Dathan et Abyron hiatus suo uoravit terra, nec tamen genitalem adpetierant patrem. Abessalon fugientem arboris suae ramis terra suspendit, ne ad patrem perveniret, ad quem si pervenisset, evaderet. ego ad te veni et adhuc periclitor

קשה זו, עלינו לזכור שהעברית איננה שפת אמו, ואינני מניח שסופר עברי בימינו, אשר השפה העברית שגורה בפיו, היה מתגבר בקלות על התפקיד לתרגם את הגסיפוס לעברית מתאימה.

כאמור, אופן הרצאתו של יוסיפון, מרוכז, ואם מותר לומר, סמיך, וזאת מבלי שלשונו תהיה קצרה מדי. נביא כאן כדוגמה את פגישתו הידידותית של יהודה המכבי עם ניקנור (פרק כד, 8-18). 'וידבר אלקימוס דברים רבים ויכעס את דמיתריאוס, וישלח דמיתריאוס את ניקנור שר צבאו בחיל כבד ועמו רכב ופרשים ופילים ורוגלים לאין מספר. ויבא ירושלימה וישלח אל יהודה דברי שלום ויאמר: לכה ונתראה פנים באהבה ונדבר יחד דברי שלום. ולא נבהל יהודה מדבריו וילך אל ניקנור. ויצא ניקנור לקראתו ויחבקו וישאל לו לשלום, ויביאו כסאות וישימו לשניהם וישבו וידברו דברי שלום. ויהודה צוה לבחוריו החשמונאים להקריב בכלי מלחמתם כי אמר: פן ידלגו עלי הצרים פתאום. ויעמדו עליו בחוריו כאשר צוה יהודה. ויעמדו מן הכסאות וילכו לאהליהם. וישבו בירושלם ניקנור ויהודה ולא התגרמו מלחמה. ויאהב ניקנור את יהודה ויאמר לו: נאה לאיש כמוך לקחת אשה ולהוליד בנים. ויקח לו יהודה אשה וילד בן. בייחוד מאלף להשוות את דברי יוסיפון על אותה פגישה בין יהודה המכבי לבין ניקנור עם מקורו, חשמונאים כ. יד. יח-כה. המחבר העברי איננו מקמץ בדבריו, ואף מוסיף פרטים ציוריים, הממחישים את המאורע. ואף-על-פי שלשונו של יוסיפון איננה מוותרת על מלה לשם הקיצור, אף מלה מדבריו איננה נראית מיותרת מבחינה סגנונית. ראוי גם לשים לב לכך שבקטע שלפנינו מופיע שלוש פעמים הצירוף 'דברי שלום', ומוכן יפה למה המחבר חוזר על מוטיב זה בקטע המוקדש לשלום בין יהודה לניקנור.

כדוגמה אחרת בשימוש במוטיב חוזר נביא את התחלת פרק מד של יוסיפון (שורות 1-12): 'ויהי כאשר מלך בכל אות נפשו, ויכבד את כל היהודים אשר היו ידם עמו לעזרהו, ויכבד מאד את הלל הזקן שר הפרושים ואת שמאי תלמידו, כי הם היו מתחילה אשר הסיתו את העם להמליך אירודים, כי אמרו: מאת יי הוא בעבור עון העם, טוב אשר ימלוך טרם ישפוך דם לרוב בקרב ירושלים. על כן אירודים כיבד את הפרושים ואת כל אוהביו, אבל על אויביו לא חמל כי הרג אותם לפי חרב, ויקח את זהבם ואת כספם ויתן ככיתו. ויאסוף זהב וכסף לרוב, ועוד נלחם בכל גוים אויביו סביביו וינצחם ויקח את זהבם ואת כספם ויתן בכיתו. וישם שומרים בשערים לחפש כל היוצא מירושלם, ולמי אשר נמצא זהב, יקחו השומרים. וגם את המתים כן חיפשו השומרים פן יסתירו הזהב בעריסותם בנשאם אל הקברות. ויתעשר אירודים מכל המלכים אשר היו לפניו בבית שני'. כדי לעמוד על אמנותו של יוסיפון ראוי להשוות את הקטע עם מקורו, קדמוניות טו, 1-7. השוואה זו תראה, איך הצליח יוסיפון, על-ידי חזרה על מוטיב הזהב והכסף, להבליט את התעשרותו של הורדוס המלך, והמשפט האחרון של הקטע, שאינו נמצא במקור, בא להצביע על כך שתכליתו זו של הורדוס הושגה. חשוב הוא וראוי להערצה שלמרות החזרה על מוטיב הזהב והכסף, סגנונו של יוסיפון הוא גם כאן, ובכל ספרו בכלל, סמיך ומרוכז.

כבר אמרנו שמלבד השפעת המקורות העבריים, ובייחוד ספרי המקרא, מלבד השפעת הסגנון הלאטיני של מקורותיו, מושפעת לשונו של יוסיפון גם על-ידי הלשון האיטלקית השגורה בפיו. השפעה זו בוודאי לא נצטמצמה רק במספר המלים האיטלקיות המופיעות ביוסיפון ובקביעת המין של שמות-עצם עבריים לפי המלים האיטלקיות שתורגמו וכדומה

(עיין לעיל, סעיף 15). יש להניח שהאיטלקית של ימיו קבעה אף במידה רבה את תחבירו של יוסיפון ואח אופן הרצאתו בכלל, אך מקורות איטלקיים מימיו לא הגיעו לידינו. מכאן שאנו יכולים לשער את השפעת הסגנון האיטלקי על סגנונו של יוסיפון רק בעקיפין, על סמך אותו הספר שנחבר בלאטינית בסביבתו ובתקופתו של יוסיפון, הוא הכרוניקון של סאלרנו⁵²⁰. חיבור זה נתחבר בידי איש, אשר היה, בדומה למחבר יוסיפון, בעל כשרון אפי מעולה; הוא נתחבר בלאטינית עממית, בשפה שסגנונה נקבע ללא ספק על-ידי הסגנון האיטלקי, שבו דיבר המחבר. הדמיון בין סגנון הכרוניקון של סאלרנו ואופן הרצאתו לבין יוסיפון גדול מאוד, כפי שיוכל להיווכח כל מי שישווה את הספר הלאטיני עם הספר העברי, בן אותו הזמן ואותה הארץ. לשם הדגמה נביא את הסיפור, איך השתחררה, ב-7 באוגוסט 895⁵²¹, ביניבנטו מעול הביזאנטים, המיוצגים בעיר על-ידי גיאורגיוס הפקיד, לאחר שאזרחיה נדברו בסוד עם Guido הרביעי, דוכס של ספולטו. ג'ורדו הנזכר יחד עם אנשיו הלכו בצבא לכיניכנטו והיוונים ואנשי ביניבנטו, אף כי אלה רק העמידו פנים, התגוננו בכל דרך. ולא העזו אנשי ביניבנטו לעלות על חומות העיר, כי המגדלים והחומות בידי היוונים היו. וירא גיאורגיוס זה כי הוא נלחץ מכל צד, ויקרא לראשי העיר לכוא אליו, ואז אמר להם את הדברים הבאים: עשו בגבורה והילחמו באויבים בכל דרך, כי ידענו מספרי זכרונותיכם כי אבותיכם הנחילו בכל מקום מפלות למלך קונסטאנטינופוליס. על זה נתנו אנשי ביניבנטו תשובה: העיר הזאת היתה באותם הימים בשלטון אבותינו והם שמרו על המגדלים ועל החומות ועל מבוא העיר; וכאשר מיהרו בגבורת נפש החוצה נגד שונאיהם, סילו את העומדים נגדם וכרצון היו חוזרים אל שלהם, ויען גיאורגיוס: בחרו לכם מגדל אחד ומבוא העיר אשר יראה לכם, ואת עמכם הכינו לקרב ושמרו אתם כחוזק על הבריחים ועל הדלתות, וכעזרת אלוהים הכו בכוח את המון השונאים! ואלה אמרו כולם יחדיו: אחר אשר תמסרו לנו את הרשות, אז תראו, איך כסוף בעזרת אלוהים, נשתחרר בעזרת מן האויבים! ויהי אחרי הדברים וילבשו כולם שריונות ויתחזקו בכובע ונשק ויצאו כביכול בנפש שמחה נגד שונאיהם. וצבא ג'ורדו היה מוכן בכל דרך למלחמה; אך כאשר קרבו שני הצבאות זה לזה, הודיעו להם אנשי ביניבנטו בסתר, שבשעה שאלה יעזבו את העיר, יבואו הם בעצמם ברעש עצום אל העיר, וכך היה. ויהי כאשר ראה הפקיד (הביזאנטי) הרשע ההוא כי רימוהו, ביקש חנינה וקיבל אותה; כי נתן חמשת אלפים זהובים ויצא שלם ובכוש פנים⁵²².

520 על הכרוניקון עיין לעיל, הערה 238.

521 עיין M. Schipa, *Il messogiorno d'Italia*, Bari, 1923, p. 101.

Chronicon Salernitanum, ed. Ulla Westerbergh, Stockholm, 1956, cap. 147, pp. 153-4: 522 Dictus Guido una cum suis cunctatim Beneventum gradierunt; at Graeci et Beneventani, licet fincte, omnimodis resistebant. Menia civitatis minime Beneventani ascendere audebant, quia Graeci turres meniaque possidebant. Georgius ille undique se artatum cernens, eminenciores prefate urbis ad se fecit ascire, et tunc promisit talia dicta: 'Viriliter agite atque hostes omnimodis expugnat, quia dum in gestis vestris agnovimus, patres vestri undique imperatoris Constatinopolitani inferebant denique clades'. Ad hec Beneventani responsum dederunt: 'Urbem hanc illo in tempore patres nostri possidebant, et turres et menia aditumque civitatis

והנה סיפור על נושא דומה אצל יוסיפון, איך נמסרה העיר טבריא בידי יוסף בן גוריון (יוסיפון, פרק סה, 52-68, על סמך הגסיפוס ג, 3, 6-8, שמקורו מלחמות ב, 637-644): 'ויגש יוסף ויקרב אל החומה נוכח שער העיר ויקרא באזני העם לאמר: מה הקשר הזה אשר קשרתם בי וחפשעו בכרית אשר כרתנו ליי וחמירו את השבועה אשר נשבעתם באלהי ישראל אשר נלחם יחד באויבינו. ויענו העם אח יוסף מעל החומה לאמר: כי אדוני שמע נא את דברי עבדיך, חלילה לנו להיות בעזרת רומנים כי אם בעזרת יי ומקדשו ועם נחלתו, אך יש בקרבנו אנשים בני בליעל אשר כרתו ברית עם רומנים והם הביאום העירה. ויפתחו האנשים את שער העיר ויבא יוסף ואנשיו אל תוך העיר וישלח ידו לתפוש את בני הבליעל אשר היו שם ויאסור מהם כשש מאות איש וישלחם אל טירייה העיר אשר לכד ויתר אנשי הבליעל אשר העיזו למולו הכם לפי חרב. וגם אח שר העיר, שר בספסינוס, לכד חי ויוציאהו מחוץ לעיר ויצו יוסף לאחד מגיבוריו לקצין את כפיו. ויחנן השר אל יוסף לאמר: קצין נא את כפי האחת והאחרת תחינה. ויהי ללעג בעיני יוסף וגיבוריו. ויען יוסף ויאמר אל הגיבור: תנה לו את חרבך ויכרות הוא את כפו, אשר יבחר לו יחיה והאחרת יכרות. ויקח השר את החרב מיד הגיבור וישם את כפו שמאלו על האבן ויך ביד ימינו את שמאלו ויכרתנה. וישלחהו יוסף אל מחנה בספסינוס להראות חרפתו במחנה רומנים'.

הדמיון בין אופן הרצאתו של יוסיפון לכין האמנות האפית של הכרוניקון של סאלרנו יגדל, אם מצד אחד תקרא את הקטע של הכרוניקון במקור ומצד שני תשווה את דברי יוסיפון עם הגסיפוס מקורו. בין השאר תמצא הן ביוסיפון והן בכרוניקון ריבוי של שיחות ישירות, המחיות את הסיפור, וכך נוהגים יוסיפון והכרוניקון תמיד. נוסף על כך, אף כי שני המחברים, הלאטיני והעברי, אינם חוסכים במלים ובפרטים צדדיים, אופן הרצאתם הוא סמיך ואינו מתפזר. כמובן שאין להסתפק רק בקטע אחד מן הכרוניקון כדי לעמוד על האופי הדומה של שני המחברים. קריאה בכרוניקון, למשל, חגלה ששניהם מצליחים לספר סיפור רענן ועשיר, אף-על-פי שאוצר המלים בלשון, שלא היתה לשון-הדיבור שלהם, הוא דל באופן יחסי ועם זה נראה שלשונו של מחבר יוסיפון עשירה מזו של מחבר הכרוניקון. נוסף על כך ברור שיוסיפון עולה על מחבר הכרוניקון ביכולתו לבנות את הסיפורים ואת גושי הסיפורים, אם כי גם יוסיפון, כפי שעוד נראה, איננו מגיע מבחינת הקומפוזיציה לרמת הסופרים

ipsi observabant; dum foras contra suos emulos audaciter unimo properabant, adversos prosternebant, et obanter propria revertentur. Idem Georgius: "Turrem quam aditumque civitatis qualem vobis comparet eligite, vestrumque populum munite, et seras et fores vos nimirum tenete, et emulorum caterva. Deo previo, vehementer acriterite". At illi una omnes dixerunt: "Collatam nobis potestatem, tunc videtis, quomodo lib hostibus potenter denique auctore Deo liberamur". His dictis, loricas unusquisque se induerunt, galeaque armisque se munierunt, et contra emulos qui videbantur alacri mente exierunt. At Guidoni exercitus omnimodis ad bellum sunt preparati, set dum utrique acie approssimassent, Beneventani clam verba dixerunt, ut dum illi civitatem abierunt, cum inmane stridore et ipsi civitatem introirent: quod et factum est. Infandissimus ille patricius cernens se delusus, veniam poposcebat, quem adeptus est; nam quinque milia aureos dedit, confusus et illesus abscessit

וההיסטוריונים המודרניים והעתיקים גם יחד. ברם, השאלה החשובה ביותר, הנשאלת בעקבות הדמיון בין יוסיפון לבין הכרוניקון של סאלרנו היא, באיזו מידה משתקפת בשתי היצירות הללו השפעת הסגנון האיטלקי העממי ואמנות-הסיפור העממית של אותם הימים ושל אותה הסביבה, שאלה שאי-אפשר לענות עליה בגלל חוסר החומר שהגיע לידינו, ועם זה ראוי לשאול אותה. ככל אופן מצאתי מליצה אחת, המשותפת ליוסיפון ולכרוניקון, אשר אמנם יסודה כלל-אנושי, אך מסתבר שבצורתה היא ממקור עממי. בסיפור על פאולינה היפה אומר יוסיפון (נו, 11-13): 'וירא אותו בחור אחד... ותבער בו אהבתו כאש על יופי תואר האשה'. ומחבר הכרוניקון מספר, איך התאהב שר של ביניכנטו באשה יפה: 'כאשר ראה אותה, מיד חמד אותה, ובאהבתו אותה הצית האש תבערה חזקה'⁵²³. אין זה גם מקרה ששני המחברים האיטלקיים מדברים על אהבה לאשת-איש.

והנה משפט מספר יוסיפון, הכתוב כולו על דרך האמנות העממית הסיפורית: 'וימת האיש ההוא וכן אין לו כי אם בת אחת ושמה יניאה יפה וחכמה מאד. לא נראתה כיופיה בכל ארץ' (יוסיפון ב, 22-23). למלים אלה חמצא הקבלה בשני חיבורים מימי הביניים, שנתחברו אחרי ימי יוסיפון. בסיפור הצרפתי מן המאה השלוש-עשרה אתה קורא: 'ולא היה לו יורש, לא בן ולא בת, בלתי אם נער אחד'⁵²⁴. ובתחילת שירת הניפלונגים הגרמנית, שנתחברה בסוף המאה השתים-עשרה, נאמר על הגיבורה היפה של השיר שהיא היתה נערה 'אשר בכל הארצות לא נמצא כיופיה'⁵²⁵. במשפט שהבאנו פותח יוסיפון סיפור של אגדה, מכאן סגנונו העממי. לסגנונו של יוסיפון שייכות גם ההשוואות האהובות עליו. חלק גדול בהם ממחיש מראות קרב ומלחמה. כמובן שביוסיפון מופיעה גם התמונה הרגילה של הלוחם כאריה: 'ויקרב יהודה במקום ההוא, ויקפון עליו כקפיצת הארי על עדרי הצאן' (פרק יט, 26-27). ובתיאור הקרב אשר הביא את מותו של יהודה מספר יוסיפון: 'וירא בקידוס את פני יהודה, והנה פניו כפני אריה ביום אשר יעמוד על טרפו. ואימה ורעד בפניו, ויהפוך בקידוס ערפו לנוס, וינס דרך אשדוד' (פרק כה, 19-21). השוואה יפה ונוגעת ללב מעולם החי חמצא בדברי יוסיפון על מות כורש בידי מלכת הסקיתים, אשר קודם נפל בנה: כורש המלך נפל בקרב. 'ותחאכזר האשה מאד ותבוא על פגר כורש כחיה רעה וכדובה שכולה אשר נהרגו ילדיה, ותכרות את ראשו ותתנהו בחוך הנוד אשר מלאתה מדם חללים, ותאמר: שתה ושבע מלך כורש ורווה דם אשר אהבתה, ושלשים שנה שפכת דם לאין מספר' (פרק ח, 28-31). יוסיפון מספר בצורה נאה את הסיפור הידוע ומבליט את המעשה על-ידי השוואה. והנה עוד דיומי מתיאור מלחמתו של יהודה המכבי: 'ויפל גיבורי יוון כאשר יפיל הקוצר את אלומותיו ואת עומרי קצירו' (פרק יז, 17-18). ועל מצור ירושלים כימי החשמונאים האחרונים אומר המחבר: 'ואריסטובולוס וגיבוריו וכל עם יהודה נלחמים על ירושלם להפיל חומותיה כעבור אורקנוס

Chronicon Salernitanum, cap. 65, p. 62: Dum eam vidisset, statim eam denique concupivit, 523
atque in eius amore vim caloris sui ignis accendit

524 אוקאסן וניקולט. הרגמה לאה גילדברג, ירושלים. חלי-אביב, 1966, עמ' 12. Aucassin et Nicolette, ed. J. Dufournet, Paris, 1973, cap. 2, p. 44: Il n'avait nul or, ne fil ne fille, fors un seul vailet

Das Nibelungenlied, ed. H. de Boor, Wiesbaden, 1967, I, p. 1: Es wuchs in Burgunden ein vil 525
edel magedin, daz in allen landen niht schoeners mohte sin

הנמלט בתוכה, ויחגרו את העיר ביד רמה ויאזרוה מאנשי המלחמה כאזור אשר במתנים' (פרק לה, 20–22). דימור יפה אחר נמצא ביוסיפון בתיאור חלומו של אלכסנדרוס מקדון: 'ויהי בלילה ההוא והוא שוכב על מטחו בתוך האוהל, וישא עיניו וירא והנה איש עומד עליו לבוש בדים וחרבו שלופה בידו ומראה החרב כמראה דמות ברק אשר יבדיק ביום הגשם, וירם חרבו על ראש המלך' (פרק י, 10–12). לעומת זאת, כתארו את מחלתו האחרונה של אנטיוכוס אפיפאנס משתמש יוסיפון בדימוי הקוח מעולם המלחמות: 'ויתן בשר אנטיוכוס ריח כריח בשר החלל המושלך על פני השדה בימי הקיץ' (פרק יח, 15–16), וכבר הזכרנו את הדברים האלה לעיל, בסעיף 28, כדי להראות שעולם המלחמה לא היה זר למחבר יוסיפון. ברם לא רק המלחמה משתקפת בדימויו של יוסיפון. אנטיפאטר בן הורדוס הרשע הרגיש שאינו יכול להימלט מזעם אביו, 'וירא כי נלכד כאשר ילכד הדג ברשת' (פרק נד, 20). המשל לקוח מהגסיפוס מקורו (א, 44, 4). שם נאמר שאנטיפאטר הרגיש כי הוא 'כאילו מוקף רשתות ונלכד'⁵²⁶. השינוי הסגנוני הקל ששינה יוסיפון את דברי מקורו מצביע על כשרונו של המחבר להפוך את מליצת המקור לדימוי מוחשי. גם בקטע אחר הופך המחבר מליצות מקורו להמחשה חיה מאוד. במקור, הגסיפוס א, 32, 2, מסופר שאנטוניאוס לא שמע בדבר אחד לדברי קליאופאטרה: 'אף כי היה שיכור מתאוותיו וכאילו בשינה עמוקה, בעניין זה חזרה לאנטוניאוס תבונתו'⁵²⁷. יוסיפון מביע את דברי מקורו כך: 'ובדבר הזה שם על ליבו אנטוניאוס וישב מעט דעתו אליו כאשר ישוב דעת המשוגע אליו בהתרפאו מחוליו' (פרק מו, 9–7). ייתכן שיוסיפון בחר דווקא בדימוי זה, משום שאולי היה רופא במקצועו. והנה עוד שני קטעים מתוך ספר יוסיפון, הכוללים דימויים שיוסיפון פיתח אותם על-סמך מקורותיו, ונביא את הקטעים האלה גם כדוגמה ליכולתו הסגנונית של יוסיפון. הנה קטע מתוך מכתבם של 'אוגוסטוס ואנטוניאוס אל אורקנוס מלך יהודה' אחרי נצחונם על רוצחי קיסר (פרק מב, 33–44). הכתוב בעוז וכוח-ביטוי בלתי-רגיל: 'כי עד עתה נלחמנו עם כסיוא אשר הרשיע לעשות להרוג את קיסר והישבנו את רעתו אשר שלח ידו בקיסר כשלוח ידו בשמש ומפילו ארצה. על כן נלחמנו עמו מלחמות גדולות ועצומות ונצחנו רשעתו בבקעת פיליפוס והרגנו אותו ואת ברותוס חברו, ונמלטה אסיה מידם כאשר תמלט אשה מצירה ביום אשר תלד, וכאשר ימלט החולה מכובד חוליו, כי נתנו כל ארץ אסיה למרמס כטיט חוצות במרוצת רשע אשר רצו בה, ולא חמלו על נקיים ולא על היכל ולא על הערים ולא שמרו שבועה לאדם אשר נשבעו לו. וימלכו בארץ מקדון. וארורה ארץ מקדון אשר קיבלה אותם ואשר החביאה רעתם בין יריכיה כאשר תחביא אשה זונה את האיש הזונה עמה תחת שמלותיה, כן ארץ מקדון תחביא כל רעת כסיוא וברותוס אשר עשו ביהודים ובכל אנשי שלומינ'⁵²⁸. הדימויים, הנמצאים בקטע יפה זה, יסודם במליצות המקור. אם אצל יוסיפון כתוב שכסיוא 'שלח ידו בקיסר כשלוח ידו בשמש ומפילו ארצה', הרי במקור כתוב כי 'נראה שהשמש פנה עורף בגלל פשעיהם, מפני שכך פשעו נגד קיסר'. ואם יוסיפון משווה את הצלת

circumventum velut quibusdam retibus et captum teneri 526

sed quamvis libidine ebrius somno gravis in hac tamen parte resipuit Antonius 527

Josephus, Ant. XIV, 309–312: sed cum totam Asiam nostri, populi que Romani adversarii 528 percurrissent, qui nec civitatibus nec templis pepercerunt, nec insiurandum quod statuerant

אסיאה מרעת רוצחי קיסר לאשה אשר 'תמלט מצירה ביום אשר תלד, וכאשר ימלט החולה מחולי', הרי הוא קיבל השראה מדברי מקורו, שם נאמר, כי 'גופה של אסיאה כאילו החלים ממחלה קשה'. המשל האחרון על האשה הזונה אינו אלא פיתוח עצמאי של דברי המקור, האומר ש'את מזימותיהם הנפשעות' של רוצחי קיסר 'קיבלה מקדון כאילו לתוך מקלט הרשע שלה'. על-ידי שינויים אלה, ועל-ידי שינויים אחרים כלפי המקור, נוצר אצל יוסיפון קטע מוצלח ביותר מבחינת סגנונו.

והנה הקטע הפיוטי השני, אשר הדימויים שבו מושחתים על מקורו של יוסיפון. אחרי מות מתתיהו ו'יקם תחתיו יהודה בנו הנקרא מכביי, ויעזרוהו אחיו וכל בית אביו וכל עדת החסידים עמו. וישמח יהודה להלחם מלחמות ישראל וילבש שריון כגיבור ויחגור את כלי מלחמתו ונראה בכחו כיליד ענק וימגן את מחנה ישראל בחרבו וירדוף אויבים וירמוס לארץ חייהם וילהט את החטאים בלהב פיו. ויתהוממו הרשעים מפחדו ויתבהלו כל עושי רשע מיראתו כאשר יראה בהמה מקול שאגת אריה ביום אשר ישאג לטרוף טרף. וישמח יעקב במעשיו וגל ישראל בפעלו ויבהל מלכים גדולים. וילך שמו עד סוף הארץ והיו מספרים מלחמותיו עד קצות הארץ. כרוך זכרו בעם ישראל, יהי שלום על ערש צדקתו וברכה על מיטת קדושתו. כי לא חשך נפשו ממות בעבור ישראל עם יי, וילך מעיר לעיר ויהרוג את כל רשעי עם יהודה, המבהלים את עם ישראל' (פרק יז, 1-11). דברי יוסיפון מבוססים על ספר חשמונאים א ג, א-ט⁵²⁹. אם תשווה בדיוק את דברי יוסיפון עם מקורו, תראה שהפעם רוח המקור וסגנונו התאימו יפה לנפשו של מחבר יוסיפון. גם הסגנון המקראי הפשוט של הקטע

quicquam servaverunt, nos non pro eius tantum certamine, sed velut pro communi omnium salute in autores scelerum, quae in Iudaeos vel in omnes commissa sunt, vindicavimus. Quorum scelerum soleni aversum existimavimus, quod talia in Caesarem commiserint. Impias vero eorum insidias Macedonia, tanquam in suo nefandissimo receptaculo suscepit, cum sceleratissimas eorum malignitates partes Philippenses campi continerent. Sed et Brutus cum Philippos confugisset, circumseptus a nobis, eiusdem perditionis merito, qua Cassius particeps inventus est. Quibus oppressis, in posterum pace frui licebit, et Asiam respirare a bellorum afflictione liberatam. Igitur communem pacem facimus cum auxiliatoribus a deo nobis donatam et tanquam de maxima peste corpus Asiae relevatum, per nostram refovemus victoriam.

I Macc. 3, 1-9: et surrexit Iudas qui vocabatur Macchabaeus pro eo et adiuabant eum 529 omnes fratres eius et universi qui se coniunxerant patri eius et proeliabantur proelium Israel cum laetitia et dilatavit gloriam populo suo et induit se loriceam sicut gigans et succinxit se arma bellica sua in proeliis et protegebat castra gladio suo, similis factus est leoni in operibus suis et sicut catulus leonis rugiens in venatione et persecutus est iniquos perscrutans eos et qui conturbabant populum suum succendit flammis et repulsi sunt inimici prae timore eius et omnes operarii iniquitatis conturbati sunt et directa est salus in manu eius et exacerbat reges multos, et laetificabat Iacob in operibus suis et in saeculum memoria eius in benedictione et perambulavit civitates Iuda et perdidit impios ex eis et avertit iram ab Israel et nominatus est usque ad novissimum terrae et congregavit pereuntes

משך את המחבר, ויכולתו הלשונית איפשרה לו הפעם ללכת בעקבות קטע קדום זה. עם זה הוא מכניס לדבריו שינויים קטנים מאלפים ומשנה פה ושם את סדר המסופר במקורו. הוא מצרף, למשל, יחד את מה שנאמר על כך שיהודה המכבי 'הוזכר עד קצות הארץ' ושיזכרו בברכה לעולם, ומרחיב את דברי מקורו ואומר: 'וילך שמו עד סוף הארץ ויהיו מספרים מלחמותיו עד קצות הארץ. ברוך זכרו בעם ישראל, יהי שלום על ערש צדקתו וברכה על מיטת קדושתו, כי לא חשך נפשו ממות בעבור ישראל עם יי'. דברים אלה הם לא רק ביטוי ישיר של רגשותיו הלאומיים של מחבר יוסיפון, אלא גם צורה נאה להנצחת זכרו של יהודה המכבי. שתי ההשוואות, הנמצאות בקטע זה של יוסיפון, מבוססות על דברי מקורו: שם נאמר שיהודה 'לבש שריון כענק' (gigas), ויוסיפון אומר: 'וילבש שריון כגיבור'. . . ונראה בכחו כיליד ענק'. גם הדימוי השני, שבו משווה המחבר את יהודה המכבי לאריה, לקוח מן המקור הקדום.

ראינו אפוא, שאחד השורשים של אהבתו של יוסיפון להשוואות פיוטיות נעוץ במקורותיו הלאטיניים. מצד שני יש להניח, שדימויים פיוטיים כאלה היו קיימים גם בספרות העממית בסביבתו של יוסיפון, ומשם שאב השראתו. אך איננו יודעים מה שורש⁵³⁰ ואיך סיפרו אנשים בסביבתו את מה שראוי בעיניהם לספר. כרם קיימת גם אפשרות סבירה, שיוסיפון הרכה בהשוואות פיוטיות משום שהכיר אותן בספרות העברית של ימי-הביניים, אך אי-אפשר להכריע בדבר, כי החיבור, הכולל השוואות פיוטיות הדומות לאלה שבספר יוסיפון, הוא 'מדרש ויסעו'⁵³¹, ואין אנו יודעים, מחי נתחבר, ולפי שנראה מיד, קיימת האפשרות שהוא נתחבר אחרי יוסיפון ואף הושפע ממנו בנידון זה. כל ההשוואות שבחיבור זה ממחישות ענייני לחימה; דבר זה הוא טבעי, משום שזה חוכנו של 'מדרש ויסעו', וכן אין לשכוח שהחל מהומירוס רוב הדימויים בספרות העולם עוסקים במלחמה. מעניין גם דבר זה שכל הדימויים הפיוטיים שב'מדרש ויסעו' — חוץ מאחד — נמצאים דווקא בפרק הראשון של החיבור, וכבר עמדנו על כך⁵³² שהפרק הראשון של 'מדרש ויסעו' הוא, לפי כל הנראה, חיבור עצמאי. נביא את הדימויים לפי הלשון והמיספור של הוצאת לויטערבאך של 'מדרש ויסעו'. פרק א, 19: 'ויפלו החיל מלפניו כאשר יפול החבואה לפני קוצרים'. שורה 43–44: 'פני יהודה שהיו כפני אריה ושיניו כשיני אריה'. שורה 45–46: 'וידלג יהודה ויקפוץ בתוך החיל מזה לזה ומזה על זה הלך והכות כאשר יעשה הפרעוש'. שורה 50: 'ויחרוק בשיניו בחזקה כאשר מריעים השמים בתקופת חמו'. שורה 70: 'ויך מימינו ומשמאלו ויפלו לפניו כעשב הנופל מאחרי הקוצר'. המשל היחידי הנמצא ב'מדרש ויסעו' מעבר לפרק א דומה למשל האחרון המובא. בפרק ג, 55, של אותו מדרש נאמר: 'ויפילו ההרוגים ארצה כאשר יפיל הקוצר קצירו ועומרי אלומותיו ועושה אותם גדישים', ובהמשך (פרק ג, 60–61) חוזר המחבר על המשל בקיצור:

530 נראה ששיר עממי אחד של אומות העולם שבסביבת יוסיפון הגיע לידינו בחרגום עברי מילולי, ועיין לעיל, הערה 367.

531 על 'מדרש ויסעו' עיין לעיל, סעיף 23 והערה 425.

532 עיין לעיל, הערה 516.

'והפילום ארצה גדישים גדישים'. המשל האחרון דומה דמיון רב למשל שביוסיפון שכבר הבאנו: 'ויפל גיבורי יוון כאשר יפיל הקוצר את אלומותיו ואת עומרי קציר' (יוסיפון יז, 17-18). הפיתרון המתקבל ביותר על הדעת הוא. שהסופר העברי שחיבר את 'מדרש ויסעור' כתב אחרי חיבור ספר יוסיפון והכיר את הספר וחזר על המשל שמצא אצל יוסיפון. דין זה אינו חל מאליו על הדימויים הנמצאים בפרק הראשון של 'מדרש ויסעור', שהרי כבר אמרנו שפרק זה הוא יצירה עצמאית. מכל-מקום אין להוציא מכלל אפשרות שבאהבתו של יוסיפון להמציא דימויים קדמו לו גם סופרים עבריים, אשר מהם יכול היה ללמוד, איך לקשט את העלילה בדימויים. משלים כאלה, לאודווקא מוצלחים ביותר, נמצאים גם ב'ספר הישר', שעל חלוחתו בספר יוסיפון כבר הצבענו לעיל, סעיף 4. שם גם עמדנו על כך שמחבר ספר הישר (עמ' רנט-רסא) מתאר מות פרעה אשר הוכה בחולי בהשפעת תיאור מותו של אנטיוכוס אפיפאנס, וכבר הצבענו שם על כך ששם (עמ' רס) חזר מחבר 'ספר הישר' גם על משל הנמצא באותו הסיפור אצל יוסיפון (פרק יח, 15-16).

31. הקומפוזיציה בעיני יוסיפון

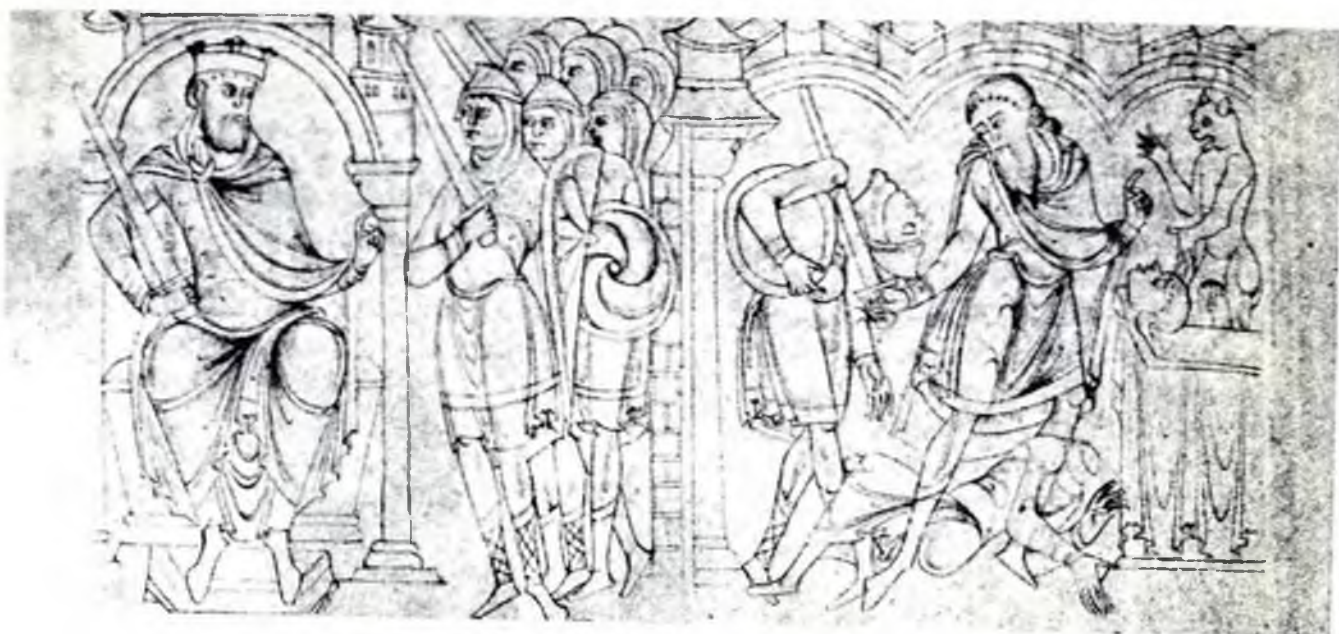
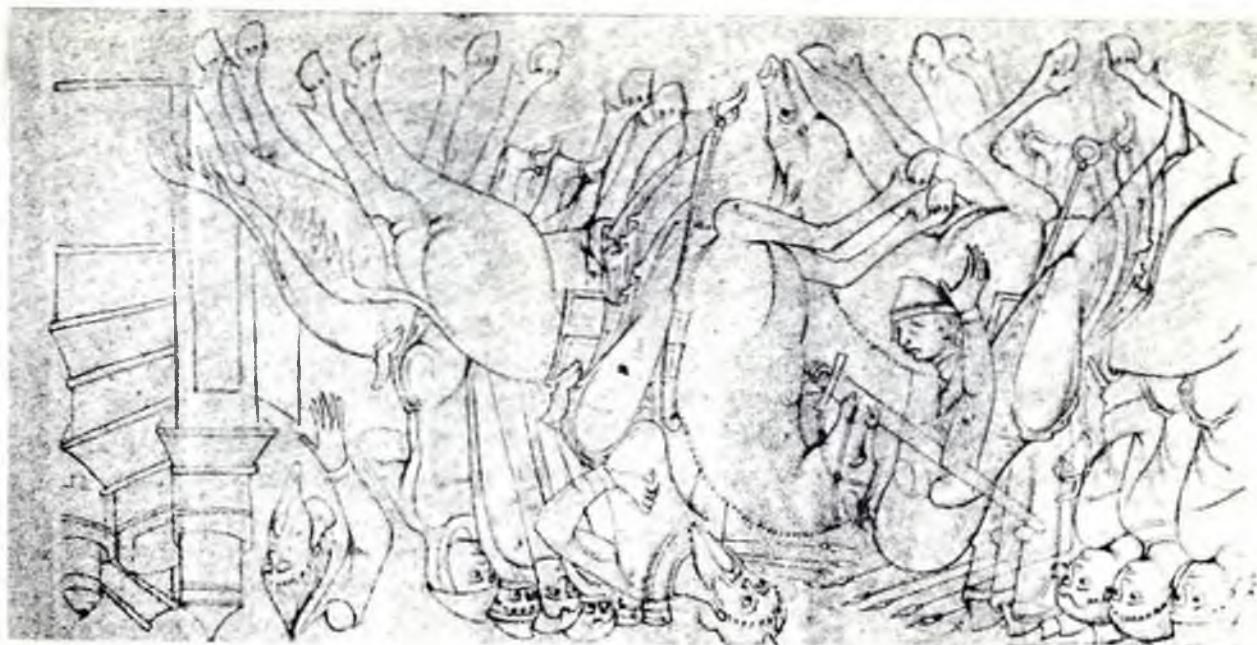
אחת המשימות הקשות ביותר הן בספרות המדעית והן בספרות היפה היא הקומפוזיציה, המיכנה של היצירה⁵³³, ויוסיפון, כמו שאר החיבורים ההיסטוריים עד לתקופה המודרנית, הוא הן חיבור השייך לספרות היפה והן מעשה היסטוריון גם יחד. הקושי המיוחד של אופן מיכנה חיבור היסטוריה והבעיה, מה לכלול בתוכו ועל מה אפשר לוותר, גדלים עוד יותר כשתוכן החיבור ההיסטורי אינו נושא מוגדר, אלא הרצאה של מאורעות באופן כרונולוגי. קושי המבחר של החומר ועיבודו קיים בכל התקופות, אך בימי הביניים, כספרים הדנים בדברי-הימים, הקושי הזה גדול במיוחד, משום שהכרוניסטים של ימי הביניים אין להם, בדרך-כלל, אותם קניי-מידה מוגדרים, אמיתיים או מדומים, שיש להיסטוריונים של התקופה העתיקה ושל העת החדשה. רבים מכותבי קורות העתים של ימי הביניים חכלית כתיבתם העיקרית היתה לא דיון בבעיה מסוימת, אלא הם רצו בעיקר להעניק לקוראיהם חומר ועובדות היסטוריות שבדרך אחרת לא היה הקהל מגיע אליהם, ואם התכלית העיקרית של

533 אגב, מאלף ביותר, הן לגבי ענייננו והן לגבי הקושי הטמון בהגדרת פעולת בנייה של יצירה אמנותית הם דברי גיטה על המונח 'קומפוזיציה'! 'Es ist ein ganz niederträchtiges Wort, das wir den Franzosen zu verdanken haben, und das wir sobald wie möglich wieder los zu werden versuchen sollten. Wie kann man sagen, Mozart habe seinen 'Don Juan' komponiert? — Komposition! — Als ob es ein Stück Kuchen oder Biskuit wäre, das man aus Eiern, Mehl und Zucker zusammenführt! — Eine geistliche Schöpfung ist es, das Einzelne wie das Ganze aus einem Geiste und Guss und von dem Hauche eines Lebens durchdrungen, wobei der Produzierende keineswegs versuchte und stückelte und nach Willkür verfuhr, sondern wobei der dämonische Geist seines Genies ihn in der Gewalt hatte, so dass er ausführen musste, was jener gebot (J.P. Eckermann, *Gespräche mit Goethe*, III, 1848, Montag den 20 Juni 1831). ברור שאפילו עוד גיטה רוחה, בעצם, את בעיית הקומפוזיציה הצדה, בעיה שהיא עוד יותר בוערת לגבי יצירה שאינה נכתבת מחוך השראה עלילתית ואינה יכולה להיכתב בצורה זו — והוא הדין, כמובן, ביוסיפון.

לוח א: קונסטאנטינוס פורפירוגניטוס מלך ביזאנטיון, בן ומנו של מחבר ספר יוסיפון

והוא נחמד על המלך ונחמד על המלך

לח ב: מימין: מתחיהו החשמונאי הורג מתייוון המקריב קרבן לפסל
משמאל: אנטיוכוס הרשע וחייליו

QVOD VATIS BELLVM CREVIT NON ESSE DVFLIVM
 EDIDIT & MVLTIS VOBISQVI CERHERE VVLTI
 EST IOSEPHVS DICTVS FERT LIBRVM CORPORE PICTVS

לוח ד: יוסף בן מתתיהו מגיש את ספרו למלכי רומי

חיבור היסטורי הוא לתת אינפורמאציה, בחירת העובדות היא קשה. גם יוסיפון חפץ למסור לקוראיו העבריים חומר חיוני, אשר הקוראים לא יכלו להגיע אליו, משום שלא ידעו לאטינית, ועם זאת, כאיש חכם והיסטוריון מוכשר, לא התכוון לחרגם את מקורותיו, אלא ביקש לכתוב חיבור היסטורי עצמאי. לפי שכבר אמרנו, הוא מגדיר את משימתו באומרו: 'ואני ליקטתי דברים מספר יוסף בן גוריון ומסיפרי סופרים אחרים אשר כתבו מעשה אבותינו ואגרתי אותם במגילה אחת' (פרק לה, 7-8). קביעה זו אמנם גורעת מזכויותיו האמיתיות של המחבר, שהיה, כפי שכבר ראינו, אגב פעולתו כמלקט גם היסטוריון אמיתי, אך עם זה מגדירים יפה דברי המחבר האלה את הצד הפורמאלי של פעולתו כסופר: לפניו מקורות ועליו לאגור אותם 'במגילה אחת'.

לפני מחבר יוסיפון עמד תמיד הצורך בביררה ובהכרעה, אם להכניס פרט מסוים או תוכן של קטע מסוים ממקורותיו או לא. וההכרעה תהיה קשה גם כיום, אם מישוהו ירצה לספר על תולדות בית שני על-סמך מקורות ולמסור אינפורמאציה לקוראים שאין להם גישה אל המקורות הללו. בדרך-כלל הצליח יוסיפון להתגבר יפה על בעיית מבחר החומר, וספרו מציע תמונה שלמה וטובה על תולדות ישראל בימי בית שני. אף אל לנו לשכוח שיוסיפון כהיסטוריון, במקרה שעמדו לרשותו יותר ממקור אחד והסיפורים של המקורות הללו לא התאימו בפרטיהם, אנוס היה לפעמים לזהות את המאורע, המסופר בצורה שונה במקורותיו, ולהכריע בעניין פרט זה או זה לטובת המקור האחד כדי להגיע לאמת ההיסטורית, ואף מוכרח היה לפעמים להחליט מה היה באמת סדר המאורעות, שהוא שונה במקורותיו הבודדים. פעולה זו של יוסיפון כהיסטוריון ניכרת יפה בייחוד כשהוא מתאר את ראשית תקופת החשמונאים, שכאן עמדו לרשותו שני ספרי החשמונאים ודברי קדמוניות ליוסיפוס, וכן כאשר הוא מדבר על ימי הורדוס, שבהם הוא מסתמך הן על קדמוניות של יוסיפוס והן על הגסיפוס. עם כל המעלות הטובות הללו אפשר ללמוד, בדומה לדברי היסטוריונים אחרים של ימי־הביניים, גם מדברי יוסיפון עצמו על לבטיו שהיו לו כאשר אגר למגילה אחת 'מעשה אבותינו' מספרי סופרים אחרים. המחבר קיצר את המסופר במקורותיו על ימי שלטונו של יונתן החשמונאי, כמו שקיצר כבר קודם במידת־מה את סיפורי יהודה אחיו, ועל כך הוא רומז בפתיחת הסיפור (פרק כו, 1-4): 'ויהי אחרי מות יהודה וירבו אויבים על עם יי מקדם ומאחור, ויאזור יונתן את שררת אחיו. ויתר דברי יהודה וגבורותיו ומלחמותיו הלא הם כתובים על ספר יוסף בן גוריון ועל ספר בני החשמונים ועל ספר מלכי רומי'. יוסיפון לא מסר כאן על כך שהוא קיצר גם את דברי יונתן החשמונאי. על ימי שמעון, יורשו ואחיו של יונתן, יוסיפון כמעט לא סיפר, אף כי יכול היה למצוא עליו דברים חשובים בייחוד בספר חשמונאים א. במקרה זה הוא מודיע בגלוי את פעולת הקיצור שלו: 'ויתר דבריו (של שמעון) וגבורותיו ומלחמותיו לא כתבנו פה, הלא הם כתובים על ספר יוסף בן גוריון הכהן ועל ספר החשמונים ועל ספר מלכי רומא והאיגרות אשר שלחו אליו גוי רומנים וגוי פרס ומלכי מקדון' (פרק כו, 30-33). המשפט הזה של יוסיפון מבוסס על דברי ספר חשמונאים א טז, כג; שם אמנם מדובר על 'יתר דברי יוחנן', יורשו ובנו של שמעון. כמו תמיד גם כאן שתי ההפניות למקורותיו של יוסיפון אינן דמיוניות, אלא נכונות; 'ספר מלכי רומי' הוא, בשני המקרים, לפי כל הנראה, הכרוניקה של אב־הכנסייה היירונימוס או אחד מעיבודיו המאוחרים יותר. אותו מקור נזכר, כמעט באותו לשון, גם בהפניה הראשונה של יוסיפון אל

מקורותיו, שכבר ייחדנו עליה את הדיבור בסעיף 13: 'ויתר דבריו (של כורש) הלא הם כתובים על ספר מלכי מדי ופרס ועל ספר יוסף הכהן הוא יוסף בן גוריון אשר הגלה מירושלם בימי בספטינוס וטיטוס בנו ועל ספר מלכי רומנים' (פרק ח, 10-7). 'ספר מלכי מדי ופרס' הוא, כנראה, מקורו של המחבר, שממנו שאב את הסיפור על מות כורש; והואיל ויוסיפוס נזכר כאן לראשונה, המחבר מרחיב עליו את הדיבור. ואולם עם שראינו שיוסיפוס, כשהוא מדלג על פרטי מקורותיו, מפנה את קוראיו למקורות ממשיים, ספק גדול הוא, אם יכולים היו קוראיו להפיק מן ההפניות הללו אותה התועלת כמו הקורא בימינו. שיש לו גישה חופשית אל אותם המקורות ויכול ללמוד מהם אותם הפרטים שעליהם דילג יוסיפוס. קוראו של יוסיפוס בימיו לא היה במצב מצוין כזה, משום שמקורותיו של יוסיפוס לא עמדו לרשותו, ונוסף על כך לא היה הקורא העברי מסוגל להבין את לשונם הלאטינית. מגבלות כאלה של קוראיו היו ידועות למחבר של יוסיפוס, ולכן הוא רומז למקורותיו בלשון כללי: במקום להזכיר את הכרוניקה של הירונימוס או אחת מתולדותיה, הוא מדבר על 'ספר מלכי רומי', וכן הוא מזכיר, בקטע על כורש המלך, את 'ספר מלכי מדי ופרס', במקום לדבר על חיבורו של Orosius, או חיבור אחר התלוי בו. נראה אפוא, שהפניותיו של יוסיפוס אל מקורותיו, לא באו בעיקרן להקל על קוראיו, אלא להרגיע את מצפונם של יוסיפוס עצמו כהיסטוריון אחראי. ועתה נשוב אל דברי יוסיפוס על עצמו אשר כתב אותם — בפרק מ של הוצאתנו — בקשר לאוסף האיגרות שנשלחו ליהודים; על דברי יוסיפוס אלה ייחדנו כבר את הדיבור בסעיף 14. את הפתיחה לאיגרות הללו מסיים יוסיפוס באומרו (פרק מ, 9-10: 'ואני התעצלתי לכתוב אותם כולם, כי אם כתבתי מעט מאיגרותיהם כאשר מצאתי כתוב על ספר יוסף בן גוריון'. ואחרי האיגרות חוזר יוסיפוס ואומר (פרק מ, 42-45): 'ואיגרות הרבה כאלה אשר מצאנו בספר יוסף בן גוריון לא כתבנו אותם פה, כי הרבה לספר באיגרות האלה', ואחר-כך מוסר יוסיפוס את תאריך כתב-ידו של יוסיפוס ואת תאריך כתיבתו הוא. דבר-הפתיחה של יוסיפוס תלויים בדברי יוסיפוס מקורו (קדמ' יד, 266), שם כתוב: 'אך לא אביא את כל העניינים, כי זה דבר מיותר ומלאה'.⁵³⁴ יוסיפוס אומר שאינו רוצה להלאות את קוראיו, ואילו יוסיפוס, באומרו 'התעצלתי לכתוב', מייחס את הליאות לעצמו.

כבר הצבענו על כך שבמקום שמחבר יוסיפוס מקצר קטעים של המקור, או מדלג עליהם, הוא נוהג להתנצל בהצביעו על אריכותם היתירה. ואמנם, האידיאל של הקיצור (brevitas) והרעיון שהאריכות משרה ליאות (fastidium) בלב הקורא כבר רווחים בספרות העתיקה, אולם רק בימי הביניים נעשו שני הרעיונות הללו קאטיגוריות ספרותיות כלליות.⁵³⁵ כנראה

Ant. XIV, 266: Omnium vero expositionem tamquam superfluum et fastidiosam existimavi 534
E.F. Curtius, *Europäische Literatur und Lateinisches Epos* ספרותית עיי' 535
Mittelalter, Bern, 1953, pp. 479-485 על fastidium עיי' שם. עמ' 95, 480. כבעית ה-brevitas כבר מתלבט אורוסיוס, במבוא לספר השלישי של חיבורו ההיסטורי, שנכתב אחרי שנת 417 לספירה. כבר לו קשה למצוא מוצא, משום שאינו מכיר את מושג הקומפוזיציה. ביטוי מאלף ביותר לעניין אידיאל בקיצור, הליאות וחוסר הידיעה, מהי קומפוזיציה אצל בני תקופתו של יוסיפוס תמצא במבואו של Widukind (עיי' לעיל, הערה 454) לתולדות הסאכסונים. ההיסטוריון הרומי סאלוסטינוס ניגש למלאכת כתיבת מונוגרפיות על אותם המאורעות בתולדות רומי אשר נראו לו חשובים, והוא מגדיר את משימתו זו כך (על

מכות העובדה, שאותה כבר הזכרנו, כי נושאי ההיסטוריוגרפיה היו אז פחות מוגדרים מבתקופה העתיקה ומבתקופה החדשה, ולא היה בידי הסופרים קנה-מידה מוסכם, שלפיו אפשר היה לקבוע, מהו העיקר השייך לספר ומה לא. כהדגמה לכך שהסופרים התלבטו בבעיה זו נביא דברי שני סופרים ביזאנטיים של אותם הימים. ההיסטוריון הביזאנטי ליאון דיאקונוס כותב — בתום דבריו על מלכותו של ניקפורוס פוקאס — כי נראה לו שכבר סיפר די והותר על מלך זה, ועליו להיזהר מללכת בדרכי מרבי-הלהג, המדברים על כל מה שרק אפשר לדבר עליו⁵³⁶. וכן אומר כותב-העתים הביזאנטי, מיכאל פסילוס⁵³⁷ (1018–1078), כי לספר כל פרטי-הפרטים על מה שנעשה או נאמר, וכאילו לדבר על דברים של מהבכך, אינו עניינו של היסטוריון, 'ואם השתמשתי פעם בשיטה זו... אין להתפלא: כי הרי שיטת הכתיבה של היסטוריה אינה כה מוגדרת, עד שתהיה מלוטשת בכול וכול. אך יש מקרים, בהם נאים נידחים והרחכות'. ובהמשך⁵³⁸, 'שבו דן פסילוס באותו עניין, הוא אומר שהוא הלך בשביל-הזהב בין השפע לבין הקיצור, כדי שספרו לא תהיה בו ליאות, ולא ידלג על שום דבר השייך לעניין'⁵³⁹. בניגוד לסופרים אחרים, הדואגים פן סיפורם הרחב מדי ילאה את קוראיהם, יוסיפון מייחס את הליאות לעצמו, לסופר, בהכרזות כגון: 'נלאיתי לספר', 'התעצלתי לכתוב' וכדומה⁵⁴⁰.

אצל הסופרים של ימי יוסיפון — חוץ מן הסופרים המלומדים בין המחברים הביזאנטיים. — אבדה הידיעה של כללי הקומפוזיציה של התקופה העתיקה, אך במקומה בא אז הסגנון הפאראטקטי⁵⁴¹, המוצא את ביטויי הן כאופן ההרצאה, הניתנת בשרשרת של משפטים עצמאיים, והן במהלך סיפור-המאורעות, המצטרפים זה לזה כחוליות בשרשרת ומהווים

קאטולינה, פרק 4): 'החלטתי לכתוב את תולדות העם הרומי באופן חלקי, כפי מה שנראה לי ראוי שיוזכר' (statui res gestas populi Romani carptim, ut quaeque memoria digna videbatur perscribere) יש כתיבירי שבהם כתוב strictim (באופן חמציני) במקום carptim (באופן חלקי) וכך ראה בכתיבירו Widukind. הוא כתב כמה שנים אחרי חיבור יוסיפון במבואו כך: 'ברם אודה שאין ביכולתי לכלול את כל מעשיהם (של היינריך ואוטו הראשון). אלא אנו כותבים באופן חמציני וחלקי, כדי שההרצאה תהיה ברורה לקוראים ולא תגרום להם לליאות' (Nec tamen omnia eorum gesta nos posse comprehendere) 'fatemur, sed strictim et per partes scribimus, ut sermo sit legentibus planus, non fastidiosus) דברי Widukind יש בהם הקבלה חשובה לגישתו של יוסיפון לחומר, המונח לפניו.

536 τὸ δὲ πέρα τοῦ μεγάλου τοῦ πάθος καὶ τῆς γραφῆς υπερβαίνοντων τὸν πλῆσμον, οἷς μὴδὲ τὸ τυχόν 537 παρῆται ἀνεξεπεύνητον (Leonis Diaconi Historiae, Bonn, 1828, p. 91).

538 שם, פרק 73, הוצאה רנו, עמ' 152–153. (Michael Psellos, Chronographie VI, 70 (ed. E. Renauld, tome I, 1926, pp. 150–1) 537

539 ἵνα μὴτε κόπον ἔχῃ το σύγγραμμα μὴτε παραλίποι τὰ καίρια 540 רעיון משונה דומה נמצא אולי בחרוז האחרון של שירת רולאנד הצרפחית, לפי הנוסח שבכתב-יד

אוקספורד: 'li falt la geste que Turolodus declinet: 'יש המבינים את החרוז הסתום: 'כאן מסתיים המעשה, כאשר טורולדוס נתעייף', אך ניתן להבין את החרוז גם באופנים אחרים, כגון: 'כאן מסתיים המעשה אשר טורולדוס סימור'.

541 על הסגנון הפאראטקטי אצל סופרי ימי-הביניים עיי, E. Auerbach, Mimesis, Bern und München, 1946, pp. 107–119, אך פירושו והערכתו של אאורבאך אינם תמיד נכונים ומדויקים.

יחידות עצמאיות. סופר מוכשר, הנוהג בשיטה זו, לא עשה סיפורו רושם של סיפור מונוטוני או מרוסק, אלא סיפורו, או שירו, מתקדם בשטף, והאמנות האפית בולטת בעלילה, משום שמחבר או משורר כזה יודע להעניק ליחידות הסגנוניות והסיפוריות, הגדולות והקטנות, הבאות זו אחר זו, כובד ומידת-אור שונה; הסיפור הבודד, ואף שרשרת סיפורים השייכים ליחידה אחת, נהיים לבעלי מתח על-ידי כך שהמתח גובר מחוליה קטנה לזו שבאה אחריה — והחוליה בסגנון פאראטקטי היא, בדרך-כלל, משפט או שני משפטים — ובסוף הסיפור יודע מחבר כזה לרפות את המתח, המגיע למטרתו בחוליות הקטנות האחרונות של הסיפור. יש עוד להעיר שאחד הגורמים המסייעים להיווצרות הסגנון הפאראטקטי המיוחד שבספרות ימי-הביניים היא השפעת הסגנון המקראי, שהוא פאראטקטי כשלעצמו, על ספרות זו, — וכאמור, יוסיפון עצמו כתב בסגנון עברי מקראי. מחבר יוסיפון הוא אחד האמנים הגדולים של הסגנון הפאראטקטי, ועוד נכיר את מידת אמנותו בשיטה סגנונית זו על סמך הדוגמאות שבסעיף הבא. ברם, עם זאת הכיר מחבר יוסיפון ממקורותיו, ובייחוד מהגסיפוס, עוד שיטת סגנון שונה לגמרי, הוא הסגנון הריטורי-הפאטיטי של ההיסטוריוגרפיה העתיקה. בהיותו בעל מוח ער, הפיק מחבר יוסיפון תועלת מן הסגנון הדרמאטי ומן הריטוריקה שלמד ממקורותיו, והוא הושפע על-ידי שיטת-סגנון עתיקה זו, כייחוד בנאומו גיבוריו — ולא תמיד לטובתו.

32. הפרוזה הנשגבה ביוסיפון

אחד בין המחברים הרבים של ימי-הביניים, המצהיר שינהג בספרו בלשון קצרה, הוא הצרפתי ריכרוס (Richerus), שחיבר את ספרו על תולדות צרפת בין השנים 991–998.⁵⁴² מקור ספרו היה חיבורו של Flodoardus⁵⁴³, ועל הדרך שבה ייחיס למקורו הוא כותב במבוא לחיבורו⁵⁴⁴: 'אך אם יאשימו אותי בחוסר ידיעה על העבר, אשר אינו ידוע לי, אודה ולא אבוש שלקחתי כמה דברים מספרו של פלודוארדוס, כומר של ריימס; ברם העובדות יוכיחו בעליל שלא בחרתי באותן המלים, אלא שמתי במקומן אחרות, ושנקטתי בסגנון-כתיבה לגמרי שונה. אני מקווה שאשביע את רצונו של הקורא, אם אספר את הכול באופן מתקבל על הדעת, בצורה בהירה ובקיצור. אסרב להתפשט בדיבור ואמסור את רוב העובדות באופן מרוכז'.⁵⁴⁵ ברם, בשעת ביצוע משימתו, לא שמר ריכרוס על הבטחתו: סגנונו רחב וריטורי,

542 על ריכרוס עיי' M. Manitius, *Geschichte der Lateinischen Literatur des Mittelalters*, vol. II, München, 1923, pp. 214–9; E. Duckett, *Death and Life in the Tenth Century*, Michigan, 1967, pp. 159–162.

543 על חיבורו של Flodoardus עיי' Manitius, עמ' 155–166, וכן Duckett, עמ' 154–159.

544 Richer, *Histoire de France*, ed. R. Latouche, tome I, Paris, 1930, p. 4.

545 Sed si ignotae antiquitatis ignorantiae arguar, ex quodam Flodoardi presbyteri Remensis libello me aliqua sumpsisse non abnuo, at non verba quidem eadem, sed alia pro aliis diversissimo orationis scemate disposuisse res ipsa evidentissime demonstrat. Satisque lectori fieri arbitror si probabiliter atque dilucide breviterque omnia digesserim. In dicendo enim recusans effluere, plurima succincte expediā.

והוא לא רק משנה מסגנון מקורו, אלא ממציא עובדות ונאומים, וכשיטת יחסו אל מקורו הוא חופשי בהרבה יותר ממחבר יוסיפון. עם כל זה דבריו של ריכרוס מעניינים לענייננו: הדמיון בין משימתו של ריכרוס לבין זו של יוסיפון הוא בכך, שגם המחבר הצרפתי וגם יוסיפון אינם מתרגמים את מקורותיהם אלא מעבדים אותם.

ברם, דברי ריכרוס אינם חשובים בזכות עצמם אלא בזכות העובדה, כי ריכרוס היה תלמידו המסור של גדול המלומדים של ימיו, הוא גרברטוס, שעתיד היה, בשם סילבסטר השני, להיות לאפיפיור⁵⁴⁶. ברי שאת ההשקפה שרצוי לעבד את המקורות מבחינה סגנונית למד ריכרוס ממורו הדגול — אך לא שמר על כלליו באופן נכון. לדברי גרברטוס עצמו, יש חשיבות רבה מאוד להבנת אופן עבודתו של יוסיפון, וכוונתי לדברי גרברטוס על דרכי התרגום וההעתקה מלשון ללשון⁵⁴⁷. הדברים נאמרו במבואו לדין־וחשבון על האסיפה הכנסייתית בריימס בשנת 991. לפי דעתו, יש לנהוג בעבודת התרגום בשלוש דרכים: יש דברים שרצוי לתרגמם מלשון ללשון באופן מילולי; במקרים מסוימים יש אשר כווד המשפטים וכבוד המליצות דורשים שימצאו את ביטויים על־ידי אופן־הרצאה מתאים; במקרים אחרים ביטוי אחד ישמש נסיבה לפענח צפונים ולהעלות מחביונם ולגלות רגשי־לב⁵⁴⁸. גרברטוס העלה מתוך השכלתו הרחבה ותפיסתו העמוקה את ההגדרה של כללי עיבוד המקורות ותרגומם, שנהגו לפיהם הסופרים המוכשרים של ימי־הביניים, מי בידועים ומי בלא־ידועים. כלליו של גרברטוס עשויים להאיר את יחסו של יוסיפון אל מקורותיו, שהרי אף הוא תירגם משפה לשפה ולמעשה נהג לפי הכללים הללו. ביתר דיוק: משלוש הדרכים, שעליהם מצביע גרברטוס, משתמש יוסיפון בשתי האחרונות, כי הרי הוא אינו מתרגם בשום מקום את דברי מקורו תרגום מילולי. כבר מדיוננו הקודם היה יכול הקורא לעמוד, במידה מסוימת, על טיב האמצעים הסגנוניים של יוסיפון. כדי ללמוד באופן יסודי, מתוך אילו גישות אמנותיות ניגש מחבר יוסיפון אל מקורותיו, יהיה על הקורא להשוות, בהדרכת הפירוש, את ספר יוסיפון עם החיבורים הלאטיניים שעמדו לרשות המחבר. הדוגמאות מתוך יוסיפון, אשר נביא עתה, תפקידם לשמש כעין מורה־דרך לעבודתו העצמאית של הקורא, אשר תכליתה תהיה להעריך הערכה נכונה ועמוקה יותר את הישגיו של מחבר יוסיפון כהיסטוריון וכאמן.

הכלל השני של גרברטוס קובע, שיש לפעמים להטעים את החשיבות שבדברי המקור על־ידי עיבוד סגנוני מתאים. ביחס חופשי זה אל מקורו נוקט יוסיפון; הוא מבליט בעיבודו

546 על גרברטוס עיין Ph. Wolff, *L'Eveil intellectuel de l'Europe*, Paris, 1971, pp. 137–153, וכן Duckel, עמ' 115–139, 306–301.

547 Fritz Eichengrün, 'Gerbert (Sylvester II) als Persönlichkeit', *Beiträge zur Kulturgeschichte* 1927, Pertz, *MGH, Script.* tom. III, des *Mittelalters*, Bd. 35, Leipzig 1926, p. 23. ומשם הדפס אצל Migne, P.L. vol. 139, Paris, 1856, pp. 287–338.

548 Siquidem triplici genere interpretationis utendum fore censeo, scilicet ut quaedam ad verbum ex alia in aliam transferantur linguam; in quibusdam autem sententiarum gravitas et eloquii dignitas dicendi genere conformetur; porro in aliis una dictio occasionem faciat et abdita investigari et in lucem ipsos affectus proferri.

דווקא את הפרטים שבמקורותיו, הנראים לו ראויים לכך, אם יוסיפון נמשך אחרי קטע ממקורו אשר עורר את דמיונו. התיאור המזהיר שהוא פרי ההתעוררות הזאת הוא עד נאמן להד שקלט בלבו ולשמחת היצירה שבה הגיב על מה שקרא. קטעים כאלה של ספר יוסיפון הם בלתי-נשכחים ויחידים בטיבם בספרות העברית של ימי הביניים. בסעיף 30 כבר הבאנו קטע כזה, הוא שכחו של יהודה המכבי (פרק יז, 1-11). בהוספות לספר דניאל (יד, כו) מסופר, כיצד הרג דניאל תנין, שהיה לכבליים לאלוה, על-ידי-כך שזרק לו לתנין עוגה מדומה והתנין נבקע ומת. סיפור זה עורר את דמיונו של יוסיפון; הוא הרחיב בסיפור פרטי הרכב העוגה הזאת ותיאר את מותו של התנין כך (פרק ה, 58-68): 'וילך דניאל מאת פני המלך ויעש לו כלי ברזל כמסרקי הפשתים וידבק גביהם גב אל גב פנימה וקוציהם פונים חוצה מסביב לטושים וחדודים, ויגולל עליהם כל מיני חמסים, חלב ודשן וכל דברי שומן, וגם מטוחת גופרית ושריפה נתן בו עד כי נעלמו קרני הברזל והחרוצים ויהי למראה כתבנית המנחה, וישליכה דניאל אל פי התנין. והתנין אין לבלענה ולקבלנה כחאות נפשו, ויהי כבואה אל פיהו וחבא אל חדרי בטנו וימס החלב והדשן מעל קוצי הברזל ויבאו ראשי החרוצים המחודדים במעי התנין וינקבום. ויחל התנין ויכשל וימת לעת מחרת. ויהי לשלשת הימים ויבאו הכשדים והבבליים לדרוש אל התנין כמנחת יום ביום, ואיננו, רק עלה הבאוש מן המערה. ויחתרו לבוא המערה, והנה אלהיהם מת נפוח ונבאש'. כאן, בין השאר, בולטת האירוניה שבה מטפל יוסיפון בנושא, ומעניין הדבר, איך הוא מצליח לתאר בנחת באופן ריאליסטי את מותו של אותו תנין, כמו שקודם (פרק ה, 38-41) נהנה יוסיפון ביותר בתיאור התנין בעת זלילתו הרגילה: 'וגם בימים ההם היה לכשדים אלוה והוא תנין גדול יושב במערה אחת, והיו מערכים לו מנחה ונאים לילה להשליכה אל התנין. ויריח התנין את ריח הדשן והזבח, וישיש לצאת לקראת המנחה, ויפתח את פיהו כמשפטו, וישליכוה אל פיהו ויבלענה ויגבה לרום ולסוב לבוא אל המערה'. התיאור הזה הוא פרי דמיונו של יוסיפון, והוא הישיג ספרותי מכובד. אנו רואים את התנין כתנועה: הוא 'יושב במערה אחת', וכשהוא מריח את ריח המנחה, הוא יוצא 'לקראת המנחה', פותח את פיו, בולע את המנחה, מתרומם, מסתובב וחוזר למערתו. המחבר הצליח להמחיש על-ידי סיפור תהליך תנועותיו של התנין את טבעו של השרץ הגדול.

תנין — במקור דרקון — הוא בשבילנו חיה אגדית. אך אין הכרח להניח שכך נראה היה גם ליוסיפון, שהיה יכול לראות בדרקון סוג זואולוגי יוצא-דופן. ברם באותה מוחשיות יודע יוסיפון לתאר גם תופעה על-טבעית. יוסיפון מספר, לפי ספר חשמונאים ב, איך נכנס הליודורוס אל בית-המקדש כדי להחרים שם בשביל מלכו את אוצר ההיכל, ואיך נמנעה פעולתו זו על-ידי נס. על הנס עצמו מספר יוסיפון בפרק יא, 29-41, על סמך חשמונאים כ ג, כד-כט: 'ויהי ממחרת ויבא אליאודורוס עם כל גדודיו, ויצעד בתוך מקדש אלהינו ויבא אל הקודש. ויי השמיע באזניו ובאזני הבאים עמו קול רעם ורעש ושאג גדול וחזק מאד וקול פחד מפרק הרים ומשבר סלעים, וינוסו חוצה כל גדודיו ויתחבאו כאשר מצאו, ונשאר הוא לבדו. וישא עיניו וירא והנה איש נורא בלבוש זהב ונוצץ באבני יקרה וחגור כלי קרב אשר לזהב, והוא רוכב על סוס אדיר הולך ובא מדלג ומרקד בהיכל, וירץ אל אליאודורוס ויכהו הסוס ברגלו וישמטהו ארצה ויעמוד עליו. ויצו לשני בחורים לבושי בדים אשר בידם שוטים להכות את אליאודורוס מכה נמרצת. ויעמדו שני הבחורים האלה על אליאודורוס מזה אחד ומזה

אחד ויכוהו בשוטים עד בלי חמלה, ויאלם האיש ויהי בין המות ובין החיים. ויבואו בחורי כהנים וישאווהו על שכמם ויוציאוהו מן הקודש ויתנוהו אל גדודיו ויוליכוהו לאהלו. ויפל על המטה וישכב אילם ולא פתח פיו לא לדבר ולא לאכול. בפירוש שבחוצאתנו לקטע זה הראינו, איך הרחיב יוסיפון את הסיפור בפרטים ציוריים. לפי המקור נבהלו מלווי הילידורוס למראה הסוס ורוכבו, אך לא עזבו אותו. יוסיפון הוסיף על מקורו את הרעש הגדול שקדם להופעה ושגירש את חברי אליאודורוס, שנשאר לבסוף לבדו. בשינויים אלה השיג המחבר עלייה תמידית במתח הסיפור. וכן הרחיב המחבר בפרטים נוספים את תיאור ההופעה עצמה ושינה במקצת את מהלך הסיפור: הוא אף קישר את הופעת שני הבחורים בהופעת הרוכב וסוסו בכך, שהרוכב הוא המצווה את שני הבחורים להכות את אליאודורוס. המאורע כולו מתואר בצורה עשירה ומוחשית והכול נמצא בו בתנועה: אליאודורוס צועד בתוך המקדש, הרעש גורם שכל גדודיו נסים חוצה, מופיע 'איש נורא' לבוש בבגדי פאר 'וחגור כלי קרב'; סוסו הוא 'אדיר הולך ובא מדלג ומרקד בהיכל'. אין פלא שהסיפור על הליודורוס במקדש שבה את לבו של יוסיפון: ציירים גדולים ציירו את המאורע, ובראשם רפאל.

ברם, גם בתחומים אחרים יודע יוסיפון להבליט את כוונת דברי מקורו ולהוסיף עליהם, בשעה שהעניין מושך אותו מטעם כלשהו. ליוסיפון הבנה לא רק במעשי גבורה, בשיאי העלילה וביסוד הטראגי שבחיי הפרט והכלל, אלא גם כחענוגות החיים הגשמיים. בפרק ו מספר יוסיפון, לפי ספר עזרא החיצוני, על התחרות של שלושה נערים: האחד משבח את המלך והשני את היין והשלישי את האשה. יוסיפון נתרשם מדברי מקורו ועיבד אותם מתוך גישה רעננה. והנה דברי שבת היין לפי יוסיפון ופרק ו, 73-86. על סמך עזרא ג ג, יח-כד): 'ואף היין חזק מן המלך, כי כל גבורת המלך אמת הוא. וכאשר ישתה, היין ימשול בו ויטה לבו אל דברים אחרים לרנן ולזמר ולרקד ואף להסתכל, כי נהפך לבו ליין, להרחיק קרובים ולקרב רחוקים, להמית אוהבים ולכבד זרים. לבלתי שאת פני אב ואם וגם אח שאר בשרו. הלא ידעתם כי חזקת היין כן הוא. אם ישתנו איש כל למד ספר, רננות יהגה, ואיש מחריש יריע וסוד נסתר יגלה ומעשה סתום יוציא חוץ. ואנשי עצבון ישמח היין, ואבילים ודאיבי נפש ואנשי תמותה, אם ישתוהו, ישישו ויגילו בו ואנשי דאגה יזמרו, ומעוני ככל לקוחי מות, אם ישתו יין, ישחקו, וחרב על רעייה יכריק שיכור ולאנשי בושת יעזו פנים, והיה כצאת יין מקרבם, ישכחו כל אשר עשו ולא עוד יבינו ויזכרו כי עבר היין מהם ויאמרו: לא עשינו מאומה. ומי לא יאמין כי היין חזק מן המלך בעת ימשול בו, כי את רגלי האדם יעקל מלכת ועיניו רואות אשר לא נכון ופיהו יהגה שיח כל למד. הלא לכם לדעת כי חזק היין מן המלך אשר ככה הוא עושה'. כל אשר ישווה את דברי יוסיפון עם מקורו יווכח לדעת, שאכן המחבר עיבד את מקורו עיבוד חופשי מאוד.

משבח היין שאצל יוסיפון אנו לומדים תופעה סגנונית מאלפת: בשעה שיוסיפון נמשך אחרי הנושא ועובר לסגנון פיוטי, הוא עובר, יחד עם זאת, ללשון קצובה והקצב נוצר על-ידי שרשרת בעלת חוליות קטנות, הסדורות באופן פאראטקטי: כדי להשיג את הקצב המיוחד, הוא לפעמים אף מסדר את המלים שבתחוליות הבהדות סידור בלתי רגיל במקצת. סגנון דומה, אך לא מפותח במידה כזאת, הכרנו כבר בתיאור הרעש שחל, לדברי יוסיפון. בשעת ביקורו של הליודורוס בבית-המקדש. פרוזה ריטמית יפה כזאת חמצא גם בדברי שבת לאשה של

הנער השלישי (פרק ו, 102–116, עזרא ג ד, יח–כז): 'ורבים נפתו לאהבת האשה ורכים נסכלו ונשגעו למעניה כי ישגו בה, ורכים נהרגו בגלליה וירדו בגאונה שאולה, ורכים חכמים נלכדו ברשתה ונכונים נוקשו במכמרתה, חרב שטנה בין אחים תעיר ואוהבים הפרידה ויבגדו איש באחיו. הלא לכם לדעת ולהבין, אם תעבור אשה יפת מראה נכח איש והוא נושא כל כלי חמדה, הלא עיניו צופות אליה אל מראה יופיה כי לבבו נוטה אליה, אף כי תען דבר שיח מפיה, כל אשר בידו יעזוב ופיהו פתוח ומביט אליה, כי הטחו למשוך לבו אליה. ומי לא יאמין לי על זאת ויודה על האמת כחזקת הנשים. ספרו נא והגידו למי תעמלו ולמי חיגעו, למי תגזלו ולמי תאגרו הון רב, הלא לנשים ואף להנה לקנות כל כלי חמדה, זהב וכסף ועדיי עדיים וכל כלי יקר, משבצות זהב ומור ואהלות וכל מיני בשמים ושמן מרקחת וקטרת נועם, הלא לאשה חכינו כל אלה. ואם יפרוץ אדם פרץ והלך אל מקום מארב הדרכים, במדברות או בהרים או ביערים או בימים, ונלחם ורצח ושלל וחמס ובזו וחטף ושפך דמים לפי בצעו, למי יביא את הבז? הלא לאשה יביא'.

כל הקטעים שהכאנו בסעיף זה — וכן השבח של יהודה המכבי (פרק יז, 1–11) שהכאנו לעיל, בסעיף 30, הם דוגמאות לכך שבשעה שיוסיפון, מחוץ הדגשת חשיבות הדבר או העניין שיש לו בדבר, עובר לפרוזה נשגבה, הוא נוהג לכתוב בפרוזה ריטמית, כדי שביטוי יהיה מרשים. בלשון נשגבת כזאת מדבר יוסיפון גם כשהוא מתאר את הופעתו של אחשורוש, שעזרה אימחה של אסתר כאשר באה לפניו: 'והמלך יושב על כסאו בלבוש מלכות, אפוד זהב, ונוצץ פז אשר עליו, ומחלפד ברקת ונופך וכל אבני תפארתו אשר בלבושו' (פרק ט, 90–91). דברי יוסיפון אמנם חלויים כאן במקורו, בהוספות לאסתר טו, ט"ד⁴⁹, אולם הדר סגנונו, הלשון הנמלצת והפרוזה הריטמית, הניכרת בסדר המיוחד של המלים, הם שונים מלשון המקור. מאלף מבחינה זו גם תיאור חלומו של מרדכי, או, ליתר דיוק, התחלת החלום (יוסיפון ט, 21–22): 'וירא בחלום והנה רעש גדול ורעם חזק מאד וקול כהלה על פני כל הארץ ופחד ורעד לכל יושביה', גם כאן חלוי יוסיפון בהוספות לאסתר: גם שם (י, יב) בנוי המשפט בצורה פאראטקטית⁵⁰, אך יוסיפון מחזק ומבליט את הצד הסגנוני הזה של המקור. מעניין שיוסיפון נוקט אותו סגנון כאשר הוא מתאר, בדבריו על ביקורו של הליודורוס בבית המקדש שהכאנו לעיל, קולות של רעש שליוו, לדבריו, ולא לדברי מקורו, את ההופעה העל־טבעית שבבית המקדש: 'ויי השמיע באזניו ובאזני הבאים עמו קול רעם ורעש ושאג גדול וחזק מאד וקול פחד מפרק הרים ומשבר סלעים' (פרק יא, 30–31). תיאור הרעש הזה הוא נשגב יותר ומקושט יותר מן התיאור שבחלום מרדכי, ומסתבר שבשעת כתיבת התיאור השני, שכרה אותו מלכו, נזכר יוסיפון במה שכתב, על סמך מקורו, על הרעש בחלומו של מרדכי, ועל כן הלשוניות כשני המקומות דומים הם במידה מסוימת. דוגמה נוספת לסגנון

ille residebat super solium regni sui indutus vestibus regis auroque fulgens et pretiosis 549
lucidibus eratque terribilis aspectu
יקרות והיה מראהו נורא).

apparuerant voces et tumultus et tonitrua et terrae motus et conturbatio super terram 550
קולות ורעשים ורעידות־אדמה ובהלה על פני הארץ).

פאראטקטי נשגב, הפעם מסוג שונה במקצת, הם דברי היהודים בהתחלת המרד נגד מלכות יוון, שהם פרי דמיונו של מחבר יוסיפון: 'ונתחזקו כולם על דברי מתתיהו ויאמרו איש אל רעהו: לאהליך יהודה, עתה משול בארצך! מלך אנטיוכוס רב לך! חדה חרבך עם יהודה ושמור נפשך גוי מקדון! ומהיום ההוא והלאה נפרק עול גוי מקדון מעל עם יהודה' (פרק טז, 12-14). עוד נכיר, בהמשך הדיון, דוגמאות נוספות לקצב שבפרוזה של יוסיפון, שתפקידו להבליט את חשיבות העניין המסופר. האם יוסיפון הוא שהמציא את הסוג הזה של פרוזה נשגבה, או שמא הושפע על-ידי קודמיו העבריים או הלועזיים? לשאלה זו בוודאי ראוי להקדיש מחקר מיוחד.

הפרוזה הנשגבה הזאת מהווה, אם מותר לומר, השיאים הסגנוניים של מחבר יוסיפון. אולי הגיע להישג חשוב זה בהשפעת קודמיו הבלתי-ידועים לנו⁵⁵¹, או אולי הפרוזה הקצובה היא הישגו האישי של יוסיפון; ברם ודאי שסוג-כתיבה זה, לפי שעוד נראה, איננו, בעיקרו, חיקוי של מקור השראה סגנונית חשוב אחר, שעליו ניחד עתה את דברינו, והיא שיטת כתיבה דראמאטית-ריטורית שלמד ממקורותיו הלאטיניים מן העת הקדומה, וכיחוד מהגסיפוס, מייצג האסכולה הדראמאטית-פאחטיטית של התקופה העתיקה. בייחוד מספר זה, וכן במידה מסוימת מדברי יוסיפוס, למד מחבר יוסיפון לאהוב את הריטוריקה, וכבר אמרנו שהוא ניסה להעביר את הישגיה לסגנון העברי: כך נוצרה מזיגה משונה של הסגנון המקראי והסגנון השופע של הפרוזה הריטורית של התקופה העתיקה. ברם, סגנון מיוחד זה אינו אופייני לכל הספר, אלא השפעת הסגנון הזה מצטמצמת, בעיקרו של דבר, כנאומי הגיבורים, בייחוד כאלה המתבססים על הנאומים שבהגסיפוס. יוסיפון מוקסם על-ידי הסגנון, הטומן בחובו אפשרויות של ביטוי שאליהן לא הגיעו רבים מן הסופרים הלאטיניים בני-זמנו ואשר היו בלתי-ידועות לסופרים העבריים. נסיונותיו לחקות את הסגנון הריטורי העתיק בעברית לפעמים מוכתרים בהצלחה ולפעמים ההצלחה אינה מאירה לו פנים, ועמלו של המחבר מורגש יותר מהישגיו. כדוגמה למעלותיו ומגרעותיו של חיקויו של יוסיפון לסגנון הריטורי של מקורו נביא קטע מנאמו של הורדוס, בו הוא מאשים את אנטיפאטר הרשע בנו (פרק נה, 69-81; המקור הוא הגסיפוס א 44, 7-8, עמ' 115-116): 'השמר לך וורו... פן תאזק לקול תחנוניו ופן תרחם על דמעותיו, כי זה הוא מלומד לרמות ולגנוב דעת אשר גנב דעתי ויעוררני על אחיו באומרו אלי תמיד מהם לשון הרע וישמרני במרמה ויביאני עד המטה ושוקד עלי

⁵⁵¹ האם קיימת השפעה סגנונית של הסגנון הנשגב של ספרות ההיכלות על הקטעים הנשגבים של ספר יוסיפון? למעשה הדבר אפשרי, כי ספרות זו הייתה נפוצה בדרום-איטליה דווקא, ומחבר יוסיפון היה יכול להיות מושפע על-ידי סגנונה, אפילו אם נפשו הריאליסטית הייתה רחוקה מן המיסטיקה של ספרות זו. כוונתי לסגנון הנמצא, למשל, בראשית חיבור הרקיע השלישי שב'ספר הרוזים' (הוצ' פ. מרגליות, ירושלים, תשכ"ו, עמ' 92): 'והרקיע השלישי מלא ארציו ערפל וממנו רוחות יוצאות וכתוכו מחנות רעפים וברקים ממנו יוצאים, ובו שלושה שרים יושבים על כסאותם והם ולבושם כדמות אש ודמות הכסאות כאש והאש מבהקת כזהב, ומושלים בכל מלאכי אש, והם כאש גבורהם וקולם כשאגת קול רעם, ועיניהם כצינורי שמש ומושלים בגלגלי להב ולהט, ולהם כנפים לעוף, צהלת סיהם כסוסים, מראיהם כלפידים, מדבריהם ומרעידים, שואגים ומרופפים, דאים לכל רוח ומעופפים לכל פנה, אכן קיימת קרבה בין סגנון זה לבין הקטעים בסגנון נשגב שאצל יוסיפון, והדבר צריך עיון.

מסביב להיות לי כחומה לעיני בני אדם כשומר — ובסתר כאורב וכאויב, ואני האמנתי לו את נפשי ואח עצמותיי נתתי בידו! ואיך נמלטתי מידו? וכן ידמה לי כי אני חי ואולם אין אני חי כי מת אני, רק בחלום אני חי. מי יאמין כי נמלטתי מידו אשר המשלתיו עלי, ומי יאמין אשר יקום עלי זה אשר אהבתי ועשיתי לו יקר וגדולה על כל בניי. על כן אבכה וורו כי נשארתי בודד, ואנח כי ראיתי צרות רבות בקומם עלי בני מעיי, אבל מרוב עוונות ומרוב שפיכות דם לא אסלח ולא ארחם לכל אשר יצמאו לשחות דמי; ואם לכל בניי אמצא העוון הזה, לא אסלח ולא ארחם! זאת דיבר המלך בחרון אפו ובחמתו, ויקצץ המלך את קולו בחרון אפו וידום.⁵⁵²

יש להודות שכאן, כמו ברוב המקומות הדומים, עלה יפה מאוד בידי יוסיפון להתגבר על הסגנון הקשה של מקורו. וכן חשוב לציין שיוסיפון, כמוכן, אינו מתרגם את דברי מקורו, דבר שלא התכוון לעשות והוא קשה ביותר גם כיום. כשהלשון העברית שגורה בפינו והותאמה ללשונות אירופיות. ברם יוסיפון לא זו בלבד שאינו מתרגם, אלא ברוב המקרים אף אינו מעביר לעברית את המליצות של המקור. עם שהוא מחקה לפעמים איזה אמצעי סגנוני של הפרוזה הריטורית של מקורו, ברוב המקרים החיקוי הסגנוני הוא חופשי, ובמקום אמצעים ריטוריים של המקור הוא מכניס אמצעים ריטוריים אחרים: הוא מחקה את סגנונו של המקור, בדרך כלל, באופן כללי ולא בפרטיו, ואף יוצר מליצות ריטוריות חדשות. הטעם של הסגנון הריטורי העתיק נשאר, אך לפנינו, מבחינות רבות, יצירה חדשה, שרושמה כרושם המקור. נביא מתוך הטפסט המובא למעלה דוגמה אחת לחיקוי הריטוריה העתיקה, שאינה נמצאת במקורו. הורדוס אומר שאנטיפאטר היה 'שוקד עלי מסביב להיות לי כחומה לעיני בני אדם כשומר — ובסתר כאורב וכאויב'. עם זאת אפילו הדוגמה הקטנה מראה, שיוסיפון לא הצליח, ולא היה יכול להצליח, לברוא. מתוך חיקוי לסגנון הריטורי הקדום, לשון ריטורית עברית חיה וטבעית, והנאומים שהם חיקוי לריטוריקה העתיקה הם, במידה פחות או יותר גדולה, מעורפלים בפרטיהם שמובנם המלא מתבהר יותר, אם נשווה את דברי הנאומים הללו שביוסיפון עם מקורם הלאטיני. בזה שונה הסוג השני הזה של הפרוזה הנשגבת של יוסיפון מן הסוג הראשון, שייחדנו עליו את הדיבור ואשר אפשר לכנותו סגנון פיוטי פאראטאקטי.

Heg. I. 44, 7–8 (pp. 115–6): caveas, Vare, admoneo, caveas simulatas eius lacrimas et 552 gemitus arte compositos nec ullo expressos dolore: hic est qui mihi pietatis affectum abstulit, cum adfecto metu cavendum admoneret Alexandrum... simulabat se circumspectare omnia, usque ab lectulo deducere, discutere atque examinare singulos: hic erat somni dispensator minister securitatis... hic erat protector meus, cui credebam corporis semilis custodiam, quomodo vivam nescio, quomodo tantum insidiatorem evaserim... incredibile mihi est quod evasi, nec vivere mihi videor sed somnium mihi puto: quis enim crederet aut illum tam ingratum futurum, cui in me potestatem omnem commiseram, aut me posse evadere si Antipater nollit? tutiorem tamen gratia me factum putabam. Sed quae, malum, infelicitas mea, ut adversum me eos faciat insurgere quos plus dilexerim! deploro aerumnam domus meae, Vare, defleo solitudinem, ingemescio vim tanti doloris, sed tamen tanta est acerbitas sceleris patricialis, ut neminem mihi patiar evadere, quicumque sitierit sanguinem meum, etiamsi in omnes filios meos affectati patricidii indicia promantur

הקטעים. הכתובים בסגנון ראשון זה, שאינו תלוי בסגנון התקופה העתיקה, הם נשגבים. בלתי־פרובלימאטיים ובהירים. ברם שני הסוגים של הפרוזה הנשגבה שאצל יוסיפון הם שניהם עדות לכך שיוסיפון התכוון, ולרוב הצליח, להיות אמן מקורי ורציני בסגנונו ובאופן הרצאתו.

הנאומים שביוסיפוס ובהגסיפוס כוללים לפעמים קטעים, שתוכנם מבטא רעיונות של הפילוסופיה הפופולארית של התקופה העתיקה, ומחבר יוסיפון אינו נוהג לדלג על קטעים אלה, משום שרעיונות אלה מעוררים את עניינו ואת סקרנותו. המחבר העברי אינו מחדש כלפי מקורותיו בתחום ההגות, אך בשים לב ליכולתו הטובה למסור את הרעיונות העיוניים שמצא במקורותיו, אין להוציא מכלל אפשרות שהוא הכיר, מתוך קריאה עצמית, כמה דברי הגות בלאטינית, למשל מדברי קיקרו הרומי, שעליו ידע כי 'איש סופר היה' (פרק לו, 157). מכל מקום, הקטעים העיוניים אשר בנאומים שביוסיפון כוונתם למסור את הכתוב ביוסיפוס ובייחוד בהגסיפוס, והם שייכים, מבחינה סגנונית, לאותו סוג שני של הסגנון הנשגב של יוסיפון, המושפע על־ידי הסגנון הלאטיני של מקורו. כהדגמה לסגנונו הפילוסופי של יוסיפון נביא קטע מדברי אלעזר בן יאיר במוצדה (פרק פט, 43–62), ולמרות אורכו היחסי נביא את הקטע על מקורו (הג' ה, 53, 1, עמ' 409–410), בשלימותו: 'והנפש בעודנה בקרבינו תחשב כמו אסור במשמר, כי בעודנה בבשר, בצרה תעמוד, וכאשר תצא, תשמח ולא תדאג. וכל ימי היותה בבשר לא תחסר בכי ונהי ויגון וצרה ודאבון ועמל והבל כי רוח חיים היא וסגורה בכשר והיא אחוזה בגידים ובעצמות כנחושתים ובוזיקים, והיא אשר תחיה את הבשר אשר היא מעפר הארץ ולא העפר תחיה את הרוח וגם היא תשמור את הבשר ותבחון את מעשיו. וכל ימי היות הרוח בכשר, הבשר לא תראה את הרוח והרוח לא תראה את הבשר כי נעלמה הרוח מבשר הגוף, כי אם נעשו לכל הבשר עינים רואות כל דבר וכל רוח לא תראינה ולא תדענה מתי יבוא הרוח בבשר או מתי יצא הרוח מן הבשר. כי רוח הנפש מן השמים היא וכל הבשר מן הארץ הוא, כי כל נפש תחיה בלא גוויה, והגוויה לא תחיה בלא רוח. אם תבא הרוח בבשר לבקרינו כאשר יבקר איש את רעייתו, תחיינו, וכאשר תלך הרוח, ימות הבשר. והנפש אם תאבה לשמוע לבשר לעשות חפצו, זה הוא מיתת הנפש; ואם לא תאבה לשמוע לבשר לחטוא, תלך הנפש לחיים והבשר ימות. על כן תשמח הנפש כצאתה מן הבשר כאסור אשר יצא מבית האסורים וכעבד אשר יברח מאדוניו; כי כל ימי הנפש אשר היא בבשר, תחשב כעבד אשר נסגר ביד אדונים קשה ויכבד עליו העבודה, וכאשר תצא תשמח כי תשוב אל גן עדן. כי הנפש דומה לעבד כאשר יש עבד למלך גדול וישלחנו המלך לעבוד לאיש זר, לאחד מאנשיו, ונתן לו מספר ימים לעבד לו. וילך העבד ויעבוד את האיש כאשר צוהו אדוניו, ובמלאת מספר הימים ישוב העבד אל אדוניו שמח וטוב לב, כי ישוב אל מקומו ואל מנוחתו כי יודע כי האיש הזר לא ימשול בו עוד כי עבד המלך הוא ולא יוכל האיש הזר לרדותו בפרך. וכן נפשינו עמנו מספר ימי החיים, ואחרי כן ילכו וישוכו למנוחם למקום האור הגדול⁵⁵³. וירבה לדבר להם כדברים האלה אשר לא כתבנו'.

Heg. V, 53, 1 (pp. 409–410): Quid est enim vita nisi carcer animae quae intra hoc ergastulum clauditur et carnali adhaeret consortio? cuius infirmitatibus quatitur, labore adfligitur, ira conteritur, accenditur cupiditatibus, vexatur furore, nec se facile attolere potest humi nexa,

יוסיפון לא רק הצליח, בדרך-כלל, להבין את לשונו הקשה והמסורבלת של מקורו, אלא עשה גם מלאכה יפה בספרו את הדברים בעברית הפשוטה שלו. בסוף דבריו אף יצר, על סמך רמזים שבמקורו, את משל המלך הגדול ועבדו, אשר אדונו ציווה אותו לעבד לאיש זר. חשוב גם לדעת שבקטע זה, ובקטעים עיוניים אחרים, אין ליוסיפון שום מינוח פילוסופי קבוע. ברם, למרות ההישגים הנאים הללו, לשון הקטע, וקטעים הדומים לו, אינה גמישה ואינה טבעית. בתנאים התרבותיים והלשוניים שבהם חי יוסיפון לא היה יכול להתגבר על המשימה בהצלחה גמורה. לבסוף נתעיף המחבר ודילג על קטע ממקורו, ובנאמנות האופיינית לו הוא מציין את העובדה כאומר: 'וירבה (כלומר אלעזר במצדה) לדבר להם כדברים האלה אשר לא כתבנו'.⁵⁵⁴ ועוד זאת יש לציין: מחבר יוסיפון מוסר בקטעים העיוניים שבנאומו גיבוריו, פחות או יותר, את מה שמצא במקורותיו ואין הוא מחדש רעיונות חדשים משלו. מכאן שאין לראות בקטעים האלה ביטוי לדעותיו של המחבר העברי שלנו. נוסף על כך הרעיונות שמצא יוסיפון במקורותיו — ובין השאר בקטע שהבאנו — הם גם רעיונות שאנשי ימי-הביניים אהבו לחזור עליהם, מבלי שנתנו לעצמם דין-וחשבון אם הם עצמם מסכימים לרעיונות הללו הסבמה גמורה. מסתבר שזה היה גם יחסו של יוסיפון אל הרעיונות העיוניים שמצא במקורותיו. רק במקום אחד כקטע שלנו מחליש יוסיפון, כיהודי וכאדם המחייב את החיים הגשמיים, את קיצוניות דברי מקורו. הגסיפוס אומר בפסקנות: 'ובכן חיי הגוף הם מות הנפש, ושוב מות הגוף נראה להיות חירות הנפש'. במקום זה אומר יוסיפון: 'והנפש אם תאבה לשמוע לבשר לעשות חפצו, זה הוא מיתת הנפש; ואם לא תאבה לשמוע לבשר לחטוא, חלף הנפש לחיים והבשר ימות'.

שלא כבקטעים הפילוסופיים והריתוריים של הנאומים שבספר יוסיפון, שבהם לא היה

concreta pulvere, stricta vinculo, nervis inretita, non medioeris tamen potestas ut corpus vivificet atque infundat insensibili materiae sensus vigorem, et hoc invisibiliter singulis anima sua conferat totumque hominem regat... itaque ad imaginem similitudinemque sui principis non videtur, cum sit in corpore sita, nec corporalibus oculis cernitur, nec ingressus eius aut exitus ullo aspectu deprehenditur, instar quoddam divini numeris repraesentans, cum ingreditur, vitam infundit, cum excedit corpore mortem operatur, ubi anima ibi vita, ubi ea defuerit ibi mors est, quidquid inviserit exsuscitat, quidquid reliquerit statim solvitur et continuo marcescit, infusione animae mortuus resurgit, discessione vivus exanimatur... gravatur enim et quasi in terram inclinatur cum isto mortali corpore, itaque vita corporis animae mors est et rursus corporis mors animae libertas videtur, dum enim sumus in corpore, servit anima nostra ac miseram quidem servitutem quae de paradiso exulat et a suo principe peregrinatur, ubi autem fuerit istius carnis absoluta vinculis, in illum purum et splendidum superiorem revolat locum... gaudet quod nullam iam habeat cum mortua societatem, et contubernium cadaveris dereliquit, adspiret ei caelestis gratia

554 ביוסיפון, הוצאח הומינר, ירושלים חשט'ז, עמ' ת, מעיר בפירושו רבי אברהם יוסף ורטהיימר: 'אכל אם כן המוה קצת למה כתב כאן שעור הרבה לדבר דברים שלא נכתבו', בעל הפירוש מנסה לחרץ את הכתוב, שהוא בהכרח תמוה למי שמניח כי יוסיפוס עצמו הוא מחברו של יוסיפון. כיוון שמחבר יוסיפון אינו מחיימר להיות יוסיפוס, מותר לו לציין שכנגד דילג על קטע ממקורו.

יכול המחבר להצליח הצלחה מליאה משום שהיה עליו ליצור יש-מאין סגנון עברי מתאים, הצליח ביותר בעיבוד דברי ההספד על ירושלים של אותו אלעזר בן יאיר (פרק פט, 89–108, על סמך הגסיפוס ה, 53, 1, עמ' 413–414): 'יהי ככלותו לדבר, ויקונן אלעזר אח הקינה הזאת לאמר: איה העיר הגדולה רבתי עם ירושלים ואיה יפתי ציון עיר הקודש ואיה המקדש הנכבד והנורא ואיה היכל הקדש מקדש המעזו ואיה קדש הקדשים מכן הקדש אשר לא דרכו בו רגלי אדם כי אם הכהן הגדול המשיח פעם אחת בשנה? ועתה ירושלים אשר היית מלאתי עם ומהודרת בכל המלכים ואהובה לאלהים ובך הוכן כסא המלוכה, וגם שווקיך וחוצותיך היו מרוצפים באבני השייש וגם קירותיך נוצצים באבני השייש וכל חצרותיך בנויים באבני השייש וכל שעריך מצופים כזהב ובכסף והיכליך מיוסדים לכבוד ולתפארת וכהניך בתוכך כמלאכי השרת מכפרים בעד עמך בעולות רצון — ועתה מלאת הרוגים חללי חרב. גם בניך היושבים בתוכך וחוגגי חגיך הבאים לך מרחוק מאפסי ארץ נופלים בתוכך. איכה נפלת ממרום גובהך ואין נשרפת ותנחצי עד יסודותיך ותשארי שממה יושבת בדד. מה קשה העין אשר תוכל לראותיכי ולבב רואיכי חוק מברזל כי יראכי איך היית לקבר חללים וכל רחובותיך וחוצותיך ריקים מן החיים כי נמלאו יחד פגרי חללים תחת אשר היית מלאתי חיים. ויכסה אפר השריפה את עין השמש בתוככי לבלתי ראות השמש. וזקניך יושבים נוכח פגרי בניהם לנחות מעליהם עוף השמים ושיבתם מלאים אפר תחת כבוד. ואשר נשאו מן הנשים מעט מבנוחך, נסגרות בתוך מפתניך לא למען חיותן כי אם למען חללן וטמאן בקרבך'. כאן יכול היה המחבר להצליח, משום שגם מקורו⁵⁵⁵ מושפע מסגנון מקראי. ברור שסגנונו של המחבר העברי רומז כמכוון לאיכה שבמקרא. במקרה שלפנינו ראוי להשוות את העיבוד העברי עם מקורו הלאטיני, כי אז תוכל להיווכח, עד כמה, במקרה זה, קרוב יוסיפון למקורו, ועד כמה הצליח בכל זאת להפיח חיים חדשים בדבריו.

כבר קודם. כפרק עג. נמצאת קינה שמקונן יוסף בן גוריון, והקינה כתובה על סמך דברי הגסיפוס ה, 2. הקינה פותחת כך: 'ויקונן יוסף את הקינה הזאת ויאמר: איכה נשחתה עיר עמך

Heg. V, 53, 1 (pp. 413–4): ubi est magna civitas Hierusalem, ubi decora Sion, ubi templum 555 mirabile, ubi secundum illud tabernaculum, sanctitatis sacrarium, quo solus semel in anno princeps sacerdotum solebat intrare non sine sanguine quem pro se offerret et pro populi delicto? profanatum est gentibus, habitant in reliquis urbis qui eam destruxerunt, ubi, inquam, es, civitas referta populis, venerabilis regibus, acceptabilis deo, gratiae sedes? pavimenta tua de marmore, parietes tui fulgentes marmore, culmina tua pretioso splendebant marmore, portae tuae auro micantes, aliae argento cendentes, omnes interfecti, et qui te iugiter inhabitabant, et qui ad te ex totius orbis terrarum partibus conveniebant, ut non dubium sit totum in te mundum perisse, nuda nuda omnia, a culminibus erecinata, a fundamentis diruta, facta est habitatio tua deserta nec est qui in tabernaculis inhabitet... duri oculi, qui haec possunt videre, inmites animi... quo enim circumferamus oculos aut quid cernere delectet? urbs tota mortuorum sepulcrum est, solae spectantibus occurrunt favillae, viae vacuae viventium repletae cadaveribus, miseri seniores emerulenta cantine et scisso amictu supra reliquias mortuorum sedent nuda tegentes ossa, quo defendunt a volatilibus ac bestis, mulieres paucae in limine, quas miles impius ad turpitudinem, non ad vitam servaverit

אשר היחה מאושרה מכל המדינות ואין נלחמו ידיך להשחיתך בעמך ובך, אשר היית מאו נוצחת אויביך בלא כלי מלחמה, כי אילי הקודש היו לוחמים בעדך את מלחמותיך וגם גלי הים נלחמו ברודפיך וגם הארץ בלעה את עוכרייך להכחיד את כל הקמים עלייך, וגם רעמי שמים היו משחיתים את צרייך וככבי השמים ממסילותם נלחמו באויביך' (פרק עג, 1-6, על סמך הגסיפוס, ה, ראשית פרק 2)⁵⁵⁶, המחבר השכיל להבין שהמלה הראשונה של הקינה הלאטינית *quomodo* אינה אלא תרגום של המלה 'איכה', וכך הוא תירגם; מלבד זה קישט את הקטע שהבאנו בכעין חריזה, אותה החריזה, המופיעה אחר-כך בקינתו המפורסמת של יהודה הלוי⁵⁵⁷.

33. תפיסתו הפסיכולוגית של יוסיפון

בסעיף הקודם ייחדנו את הדיבור על הכלל השני של גרברטוס, לפיו המתרגם לפעמים מבטא באופן הרצאתו את חשיבות הדברים שבמקורו⁵⁵⁸, וראינו שכך נוהג גם מחבר יוסיפון. הכלל השלישי של גרברטוס קובע, שעל הסופר לרדת לעומק דברי מקורו כך שלפעמים ביטוי אחד אשר בו ישמש לו נסיבה לפענת צפונים ולהעלות מחביונם ולגלות רחשי לב, ובאמת, אם תקרא אותו דיווחשבון של גרברטוס על האסיפה הכנסייתית בריימס משנת 991, שבמבואו מוצעים שלושת הכללים של גרברטוס, תיווכח לדעת שאכן גרברטוס מיצה שם את הכלל במלואו ובאמנות הנדירה בימי הביניים⁵⁵⁹, לרשותו של גרברטוס עמדה השכלתו בספרות הלאטינית הקלאסית, ובייחוד ידיעתו את נאומי קיקרו⁵⁶⁰, וכך הפך דיווחשבון שלו ליצירה מעולה: בכישרון רב הוא מבטא בדברי האישים המשתתפים באותה האסיפה הכנסייתית את רחשי-לבם ואת מניעיהם ואת נימוקיהם של האישים המחדיינים על אותו מאורע דראמאטי. באותו כישרון ניחון גם מחבר יוסיפון. הוא יודע להשתמש ברמוזים שבמקורות כדי לגלות על סמך רמוזים אלה את המסתתר מאחוריהם, ואכן, הכלל השלישי של גרברטוס אינו דן עוד בעיבוד סגנוני בלבד, אלא המקיימים אותו מוציאים מסקנות מתוך תוכן המקור ומשערים על סמך דבריו, מה היו המחשבות והמציאות שאליהן הם רמוזים: לכן אין

Heg. V, 2, 1: *Quomodo decepta es, civitas, populis tuis, quibus quondam videbaris beata, 556 quomodo expugnata es tuis armis atque in te conversae sunt manus tuae, quae solebas sine armis vincere sine ullo proelio hostem ferire, cum pro te angeli dimicarent et militarent tibi fluctus maris, terrae hiatus, caeli fragores'*

557 מבחינה סגנונית מעניינים גם דברי המחבר המסיימים את הקינה ויוסיפון, פרק עג, 72-77 והבאים במקום דברי המקור הנוצרי, הטוען שכל המכות באו על ישראל, מסני שההגו את ישו כמקום זה כותב המחבר: 'כל זאת באתם על עוכם את חורת יי ועל הפרם את ברייתו אשר כרה את אבותם, ועל המעל אשר מעלו ביי אלהי אבותם וישפכו דם נקי וצדיק בהיכל יי, על כן רבו אנחותינו ויגדל שאון בכינו להביא עלינו אבל אשר לא יסוף כי אין קץ לדעתנו אשר עשינו ייי אלהינו האריך אפו ואנחנו יספנו למעול, על כן שפך עלינו חרון אפו', סיגנון הסיום הזה מתקרב לפרוזה חרוזה.

558 את כל הטקסט של גרברטוס הבאחר לעיל, הערה 548.

559 על האסיפה הכנסייתית הזאת ועל משמעותה בשביל תולדות חייו של גרברטוס עיין E. Duckert (עייין לעיל).

הערה 542) עמ' 119-120, וכן J. Haller, *Das Papsttum II*, München, 1965, pp. 183-188.

560 עיין E. Norden, *Die Antike Kunstprosa*², Darmstadt, 1958, vol. II, 705-710.

הם נרעעים אפילו מלשנות את הדברים, כשנראה להם שאין הם ממצים את האמת כולה, והם מוסיפים מלכם פרטים שנראים להם כשייכים לעניין גופו. בכלל זה נוקט גם מחבר יוסיפון: הוא מבלית לפעמים את ההרגשות והמחשבות של הדמויות הבלטה מלאה על-סמך רמז בלבד שמצא במקורו.

כדוגמה ראשונה נביא את תפילתה של אסתר, במקור, בהוספות החיצוניות לאסתר יד, ג-ד, מתפללת אסתר, בין השאר: 'עזור לי לבודדה, אשר אין לה עוזר אחר מבלעדך, סכנתי בידי היא', יוסיפון מרחיב את דברי אסתר ושם בפיה את הדברים הבאים (פרק ט, 61-66): 'עזור נא לאמתך כדודה אשר אין לה עוזר אחר כי אם אתה. כי בדרך ישבתי הנה וכדד אני בבית המלך בלא אב ואם. כיתומה ענייה שואלת צדקה מבית לבית, כן אני שאלתי רחמך מחלון לחלון בבית המלך אחשוורוש מן היום אשר נלקחתי הנה ועד היום הזה. ועתה אלהים הנה נפשי, קחנה מידי אם ייטב כעניך, ואם לא תרצה לקחת אותה, הצילה נא את צאן מרעיתך מאריות האלה אשר קמו עליהם'. המחבר מפתח אפוא את הרמז של מקורו על בדידותה של אסתר לתמונה הנוגעת ללב.

מעשה של אמן-פסיכולוג הוא תיאור מוחה של אלכסנדרה המלכה, המבוסס על קדמוניות (יג, 428-430) ליוסיפוס. אך המחבר העברי הוא-הוא המפרש את החלטותיה של המלכה כתוצאה מגסיסתה. יוסיפוס מספר שכאשר חלתה המלכה, החליט אריסטובולוס בנה לשים ידו על המדינה, וחמק בלילה אל המבצרים ששם הוצבו ריעי אביו. כאשר הצליח להשתלט על חלק הארץ, אחז פחד גדול באמו המלכה. 'וזקני היהודים והורקנוס נכנסו אצל המלכה וביקשו שתביע דעתה לפנייהם על הנעשה לעיניהם: שכן אריסטובולוס כבר מושל כמעט בכול, הואיל והשתלט על מקומות רבים כל כך. ואף-על-פי שהיא חולה מאוד, לא ייתכן, כל עוד היא בחיים, שהם יחליטו על דעת עצמם, והרי הסכנה אינה רחוקה מהם כלל. אז ציוותה אותם לעשות מה שיחשבו למועיל, כאומרה שאוצרות גדולים נשארו בידם: העם שעשה חיל, הצבא, והכסף שבבתי-האוצר; והיא עוד נותנת דעתה אך מעט על ענייני המדינה, משום שגופה הולך וכלה. דברים אלה דיברה וכעבור זמן לא רב מתה'⁵⁶¹.

יוסיפון מספר את המעשה כך (פרק לד, 69-84): 'ויהי אחר כך ותגדל יד רמה וחזקה מאד מעם יהודה מן הגיבורים מגיבורי הצדוקים והחסידיים ויתחברו עם אריסטובולוס ויצאו השדה ויתקעו בשופר ויתנו אות מלחמה כי נאספו אליו המון רב מהר הלבנון ומהגליל ומכל ארץ ממשלח ישראל. אז אחזה רעדה את אורקנוס ואת זקני הפרושים, וגם המלכה נתחלחלה מאד מפני אריסטובולוס בנה, ותפול המלכה בדאגה ומדאגה לחולי אשר מתה בו. אז באו זקני הפרושים לפני המלכה ועמהם אורקנוס בנה הגדול ויאמרו אליה: עזן גדול חשוב לנו לעשות דבר בלא עצתך בעורך בחיים מלכה הקדושה, כי אריסטובולוס בנך הראה לנו פחד גדול והנה הוא ביד רמה לבוא עלינו למחות את שמינו ולהרוג את אחיו הגדול. ועתה מלכה הקדושה תני עצתך ועזרתך. ותען המלכה ותאמר: שעו מני, שעו סורו מעלי, כי עייפה נפשי מאד, כי בגבול חיי עולמים אנכי עומדת ולשלם נפשי למלך אשר נתנה. ואתם עשו לכם כטוב

⁵⁶¹ התרגום העברי מתוך יוסף בן סתתיהו, קדמוניות היהודים, תרגם א. שליט, כרך ג, ירושלים, 1963, עמ'

בעיניכם. הנה לכם כסף וזהב ואוצרות רבות, הנה לכם צבא גיבורים אשר בהיכלי, עשו כחפצכם כי אין לי לבוא עמכם בעצה על הדבר הזה, כי אנכי הולכת בדרך כל הארץ. ויהי כדברה כדברים האלה סגרה יומה ותמת ותאסף אל עמה'.

לפי יוסיפוס חלתה אלכסנדרה המלכה, ובעקבות מחלתה עזב אריסטובולוס בנה את ירושלים. כך מספר גם יוסיפון (פרק לד, 56), אך הוא חוזר ומזכיר את מחלת המלכה ומתארה כתוצאה מדאגתה כגלל הכרות מלחמה של אריסטובולוס (שם, 72-74); פעמיים הוא אומר שזה היה 'החולי אשר מתה בו', וייתכן שכאשר הסביר את המחלה כתוצאה של התרגשות יתיר, שכח שכבר סיפר על חולי המלכה על-סמך מקורו. חשוב יותר שהמחבר מבליט יותר ממקורו את מוטיב המחלה בשיחה בין זקני הפרושים לבין אלכסנדרה: לפי יוסיפוס נותנת אלכסנדרה לפרושים יד חופשית, משום שהיא הולכת למות ואינה מסוגלת עוד לשלוט במצב, ויוסיפון מפתח על סמך הבנתו הפסיכולוגית את הנאמר במקורו, וכך הוא מתאר תמונה אנושית ומתקבלת על הדעת של המלכה הגוססת.

תיאור מיתחה של אלכסנדרה המלכה שייך לקטעים הרבים הבלתי-נשכחים של ספר יוסיפון. בין קטעים כאלה, אשר המחבר עצמו הקדיש להם בשעת כתיבתו תשומת-לב מיוחדת, יש בודאי למנות את תיאור לבטיו הנפשיים של יוחנן הורקנוס, כאשר היה עליו להכריע בין רחמיו על אמו וחובת נקמת מות אביו. כבר שני מקורותיו של יוסיפון, קדמוניות יג, 230-235 והגסיפוס א. 1, 627⁶, מבליטים את הצד הדראמטי והטראגי של המאורע, שתוכנו תואם את הנטיות של האסכולה הדראמטית-הפאטיטית של ההיסטוריוגרפיה העתיקה. כאמור, יוסיפון למד ממקורותיו, וכיחוד מהגסיפוס, את השיטה הזאת, החשיב אותה וניסה לחקות אותה בספרו. בקטע על לבטיו של הורקנוס (פרק כז, 8-45) מסתמך אמנם יוסיפון על שני מקורותיו, קדמוניות ליוסיפוס והגסיפוס, אך יחד עם זאת הוא מרחיב את הסיפור באופן המוכיח שיוסיפון מסוגל היה להיות יורש עצמאי של הכתיבה הפאטיטית-הטראגית של התקופה העתיקה. נביא כאן את הקטע הארוך בשלימותו כגלל חשיבותו בספרות העברית של ימי-הביניים. מקומו דווקא בסעיף זה, משום שהעיכוד של יוסיפון בא להעלות מחביונם רחשי לב של הגיבור. עם זאת הקטע הוא דוגמה נאה לכך, איך יוסיפון, עם שאיננו חוסך בדבריו ומרבה בפרטים, סגנונו הוא סמיך (עיין לעיל, סעיף 30), בקטע שלפנינו מעניינים בייחוד הגיבובים הפאראטקטיים של פעולות-מלחמה, שאף-על-פי שאינם תורמים הרבה לעלילה גופה, הם דווקא גורמים, על-ידי ריבוי הפרטים, להיווצרות סגנון סמיך, והגיבובים החוזרים והנשנים של פעולות-מלחמה הם אמצעי סגנוני מובהק להגברת מתח העלילה.

רצוי אפוא לעיין בלשון הקטע עצמו. אמו ואחיו של הורקנוס היו מוחזקים בידי תלמי, רוצח אביו. 'ויהי אחרי כן ויקבל אורקנוס את שררת אביו ויעל עולות וזבחים ויוצא צבא על תלמי בעל אחותו ונצח בקרב. ויסגור תלמי את שער העיר הנקרא שמה דגונה, ויגש הבחור ויצר על העיר בכל מיני מלחמה, באיל הברזל ובסוללה וככלי המשחית וחבוא העיר במצור. ותלמי בהצר לו העלה את אם אורקנוס ואת אחיו במגדל ויחבטם וייסרם לעיניו כשוטים ובכל

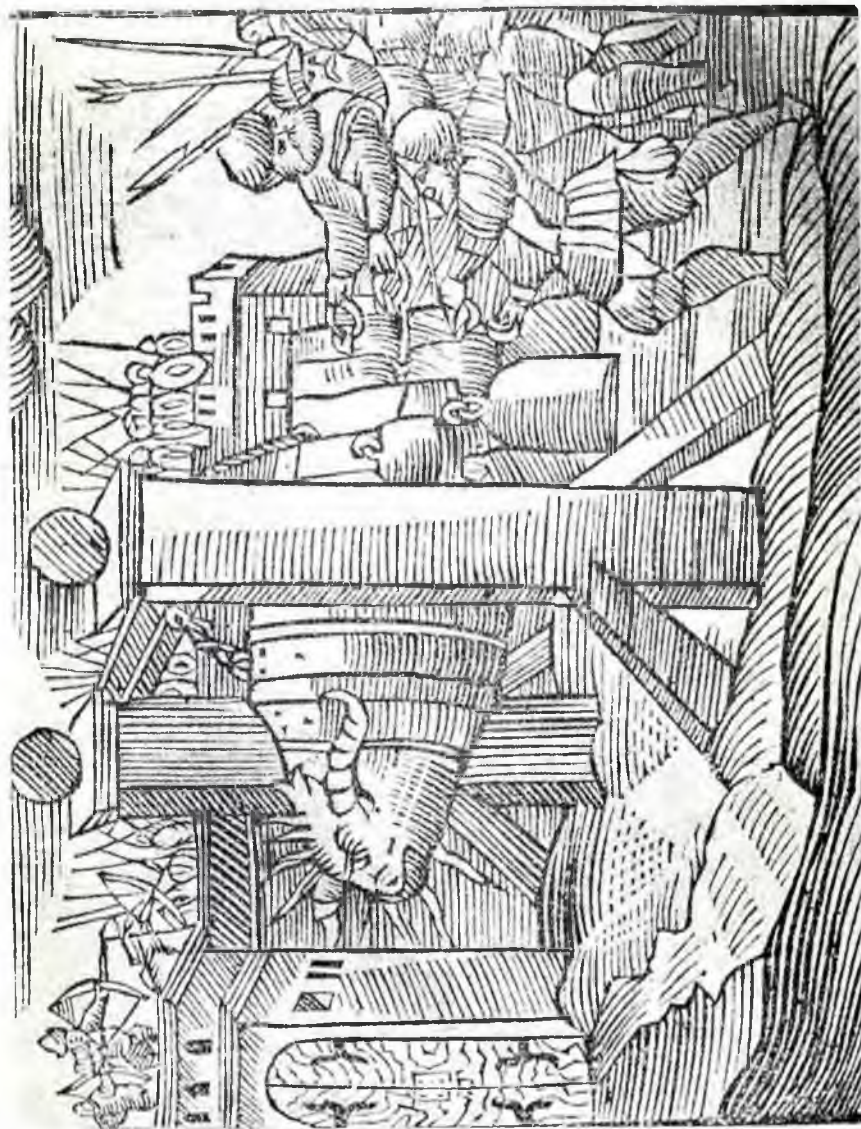
לוח ה: המלך דוד

לוח ו: דמות אביר מראשית המאה ה־9

ירד אשור ובה נחש האשור השם בתורה
 זכור לחרוג שנות ארבע יד יחד בעקבות טורד
 זכור בכבש אלהי מן אמה השביעי קה
 הטוב דב אשור אלהי נב יבצור ל למשנה
 חזק זכור העל הטוב לסוד
 ינה הרצון לבד האחד ינה
 ינה להשתחית ללא אחר
 הרצון מוטל רשע חיל
 חזק במסדו מלי טלח רשע
 חזק לסכל שמש חזק
 חזק משפט בנה חזק
 חזק על צד חלפה חזק
 חזק לחזק חזק חזק
 חזק חזק חזק חזק

[illegible]

לוח ח: הצבא הרומאי צר על חומות ידפת חור כדי שימוש באיל מנח

מיני חיבוס ויסורים. והבחור אורקנוס בראותו חיבוס אמו ואחיו, ויכמרו רחמיו ויבך וידמע, ויורד השפע וידמם התרועה ותשקע את להב המלחמה ויחדל מן העיר. והאם פורשת ידיה ומתחננת אל בנה לא על חמלה ולא על רחמים כי אם להדליק את להב המלחמה ולהשמיע תרועות ולהשיב את האיל ולהקים את הסוללה ולהרכות אבנים ולגבר קלעים ולדרוך קשתות ולזרוק חצים, להמית נפשות ולחפור החומה ולהפיל את העיר וללכוד את אויבו לעשות בו נקמה, כי אמרה אמו: אם במיתתי אעשה נקמה באויב, לא אחשוב את המות הזאת כמות אחרת. חזק בני חזק בר בטני ובר נדריי וחזק מלחמתך על העיר הזאת והרסה ונקום נקמה אביך מאת חתנו איש צר ואויב, ובעבור חמלת אמך אל תשכח הריגת אביך הקדוש ואל תחמול לאמך ותשכח לאביך וחטאת לאלהיך. ויהי כשמוע אורקנוס את צעקת אמו ואת דבריה, ותבער חמת הבחור ויצו להריע ולתקוע ולהגביר שאון, ויעל השפע לדרוך קשתות ולזרוק חצים ולהרכות קלעים ולבנות דייק ולהקים סוללה ולהציב מעלות, ויגש את האיל ויך את המגדל. ותנע החומה ליפול ויצעקו העם מן העיר ותעל צעקתם. ויצר לתלמי מאד, ובהצר לו העלה עוד את אמו אורקנוס ואחיו על המגדל אשר נגח את האיל בו, ויך אותם כיסורים רעים ויחבטם בחיבוס אכזריות ויאמר להשמיטם חוצה אם לא יחדל מן העיר. וירא הבחור את מכות אמו ויסוריה ויבך ויכמרו רחמיו. ותאמר לו עוד אמו: אל תבך בני אל תחם לחם מלחמתך ואל ירך לבבך! ואם נכמרו רחמך על אמך, מדוע לא יהמו מעיך וזכרת את אביך ואת נקמתו ותנקום מאת אויבו נקמתו. והבחור אורקנוס בזוכרו את אביו ותבער בו חמתו וילבש קנאה וילחץ את העיר ביד רמה — וכאשר ראה את אמו בלחץ, השיב ידו מבלע ומהשחית בחומלו על אמו, ולא ידע הבחור מה יעשה, כי בזוכרו את אביו כעס — וכראות את אמו חמל, ויקצוף בזוכרו את החסיד, ויחמול בראותו את אמו הקדושה. וילחם הבחור בלבו ובקרבו יותר מן המלחמה אשר נלחם על העיר⁵⁶³, כי אמר בליבו: עלי יחשב לעון כל הרע אויב לאמו. לבסוף באה שנת השמיטה. 'על כן חדל אורקנוס מן המלחמה וישב ירושלם. אז גברו אכזריות תלמי מאד, המה אשר בגללם הציל נפשו מן המות'⁵⁶⁴, ויצו להרוג את אמו אורקנוס ואחיו. ויברח תלמי וימלט פילדפיאה'.

בבר קודם, בסעיף 21, הצבענו על כך שיוסיפון השכיל להבין, שמה שסיפרו המקורות על התערבותו של פומפיוס בריב בין הורקנוס לאריסטובולוס, מסופר מתוך נקודת־ראות של הרומיים. ועל כן אין לקבל את דברי המקורות כנכונים מבחינה היסטורית. כמו ההיסטוריונים המודרניים כן מנסה גם יוסיפון לשער, מה היה אז התהליך האמיתי של המאורעות, ומשום שספרו אינו דיון אלא סיפור, נאלץ יוסיפון להפוך במקרה זה את השערותיו לפרטים

563 Heg. I, 1, 7: sed iuvenis plus intra ipsum se quam in hostem proeliabatur (אך הבחור נלחם יותר בלבו משהוא נלחם באויב).

564 בהגסיפוס, שם, מסופר שאז גברה אכזריותו של תלמי והוא ציוה להוציא להורג את אלה אשר בזכותם הציל את חייו קודם על־ידי כך שהוא הציג אותם (obiectu pestem evaserat eos iugulari iuberet). האכזריות של תלמי היא איפוא, לפי הגסיפוס, בכך שהוא הוציא להורג את אלה אשר חייבם הצילו את חייו. יוסיפון יצר פאראדוקס אחר: אותן האכזריות, אשר בגללן הציל קודם תלמי נפשו מן המוות, התחזקו וגרמו להוצאה־להורג של משפחת הורקנוס. ייתכן שהפאראדוקס החדש והיפה של יוסיפון נוצר מתוך כך, שהוא לא דייק בקריאת מקורו.

סיפוריים של עלייתו. לפי שחזרו של יוסיפון — ולפי המציאות ההיסטורית — פומפיוס לא היה שופט ומכריע אזכיקטיבי בין שני האחים היריבים, אלא חפץ להביא את ארץ יהודה תחת מרות רומי. חשקו זה של פומפיוס מביע המחבר בדברים נשגבים ונחזור עליהם שנית (פרק לו, 98–102): 'ויהי אחרי כן וישכם פומפיוס מיריחו וילך ירושלים. וירא פומפיוס את גובה העיר ואת מרום מגדליה וכאשר נוצצו אבניה ואת כוהק שמשותיה ואת אדר יופיה ואת זיו הדרה, וישתגע פומפיוס בראות הוד העיר. ויאמר פומפיוס: מי יקלע אבן ומי יורה חץ על העיר הקדושה הזאת? אשרי המלך אשר ימלוך על העיר הזאת! הקטע היפה הזה הוא גם דוגמה מובהקת לרגשותיו הלאומיים של מחבר יוסיפון. וכן מאלף הדבר שבשביל יוסיפון קדושת העיר ירושלים מתבטאת בהדרה. שבחה של ירושלים אצל יוסיפון כתוב, למעשה, בפרוזה חרוזה.

הדוגמה האחרונה לכשרונו של יוסיפון. הן בתחום הסגנוני והן בתחום יכולתו להבליט פעולת המניעים הנסתרים, הוא סיפורו על מות אריסטובולוס. הכוהן הגדול הצעיר והיפה. הופעתו של אריסטובולוס ככוהן גדול עוררה את חיבתו של העם אליו. 'למראה כל אלה החליט הורדוס להוציא לפועל את המזימה שזמם על הנער. וכשעבר החג, סעד המלך ביריחו: אלכסנדרה, היא שאירחה אותם שם. הוא (הורדוס) נהג חיבה בעלם ומשכו לשתייה ללא חשש, והיה מוכן לשחק איתו ולעשות מעשי נערות כדי לשמחו. ומאחר שמוז המקום הוא חם מדי, התאספו כולם מהר מתוך חולשת החושים. ועמדו ליד הבריכות הגדולות שהיו סביב החצר⁵⁶⁵, וציננו עצמם בחום הלהט של צהרי-היום. תחילה הסתכלו בשוחים מבין העבדים והיריעים: אחר כך נלווה הבחור אליהם, והורדוס הוא שעורר אותם⁵⁶⁶. ואותם מרעיו, שנצטוו על כך, הכבידו עליו וחזרו והטבילו אותו בחשכה היורדת, כאילו כדרך משחק, ולא הרפו מהשוחה, עד שחנקוהו לגמרי' (קדמוניות טו, 53–55).

וזה סיפורו של יוסיפון (פרק מה, 68–83): 'ויהי בלכת המלך יריחו ויעש משתה גדול לכל שריו ועבדיו. וגם מרימי המלכה⁵⁶⁷ עשתה משתה גדול לכל השרות הבאות עמה. וישב המלך אל המשתה. ויאמר לאריסטובולוס כהן גדול וישב אצל המלך. וכל שריו ועבדיו ישבו איש ככבודו, וישמח המלך וכל עבדיו מאד. ויהי אחרי המשתה, ולאחר הצהורים יצא המלך ואריסטובולוס הבחור ושרי המלך אל הגנות ואל המעיינות לראות איך ישוטו עבדי המלך. כי שם בריכות מים גדולות ועמוקות מאד אשר תמלאנה מימי המעיינות⁵⁶⁸. ויעמוד המלך על הבריכה האחת וירא את עבדיו שוחים במים ומשחקים. ויתגרו הבחורים לטבוע איש את רעהו. ויקראו הבחורים לאריסטובולוס הנער בעצת המלך ויאמרו לו: רד נא לשחוק עמנו

565 המלים 'הגדולות שהיו סביב החצר' אינן בתרגום הלאטיני שבידי יוסיפון (פרק מה, 74–75) כתוב: 'כי שם בריכות מים גדולות ועמוקות מאד אשר תמלאנה מימי המעיינות'. האם זו סברת המחבר העברי, או שמא היה לפניו טקסט לאטיני מלא יותר?

566 המשפט 'והורדוס הוא שעורר אותם' אינו נמצא בתרגום הלאטיני שבידי, ויש להניח שהוא לא היה ידוע גם למחבר יוסיפון.

567 מחבר יוסיפון לא שם לב שבמקורו לפי שראינו, היה כתוב: 'אלכסנדרה, היא שאירחה אותם שם'. הוא החליף את אלכסנדרה במרים, וכתב כה שכתב. גם בהשפעת מנילח אסתר א. ט.

568 עיין לעיל, הערה 565.

במים! ויאמר הנער אריסטובולוס אל המלך: ארדה נא ואשוט במים עם הבחורים ויאמר המלך: למה זה תרד אתה? ויפצר בו, ויאמר המלך: כחפצך. וירד הנער וישוט במים עם הבחורים השטים, וילך המלך הביתה ועבדי המלך שחקו במים עם אריסטובולוס עד פנות היום, ויטבעוהו במים עד אשר המיתוהו בעצת אירודיס המלך.

הרי שעיבוד המקור על-ידי יוסיפון הוא כאן מעולה ביותר. הפתיחה החגיגית מתארת את המשחה: המלך מזמין את 'אריסטובולוס כהן גדול' לישב אצלו וכולם יושבים 'איש ככבודו'. וישמח המלך וכל שריו מאד. לאחר הצהריים הולכים המלך ואריסטובולוס 'אל הגנות ואל המעינות. לראות איך ישוטו עבדי המלך'. התיאור של הבריכות, כביכול רגוע, מסיח את דעתנו מן הטראגדיה העתידה להתחולל, אך כבר כאן נאמר שהכריכות היו 'עמוקות מאד': קביעה סתמית זו מכינה את תיאור כיצוע הפשע. השלב הבא הוא כאשר אנו רואים את הבחורים, איך הם, כמשחק — שהוא, כמובן, מתוכנן על-ידי המלך — טובעים איש את רעהו. הבחורים קוראים לאריסטובולוס 'בעצת המלך' להצטרף אליהם במשחק במים ומצליחים לפתותו. כאן באה השיחה הקצרה בין הנער לבין המלך הרוצח. על בקשתו של הנער עונה המלך בשאלה סתמית: 'למה זה תרד אתה?' ולכסוף הוא מסכים: 'כחפצך'. המלך הולך הביתה, שלא להיות עד לפשע שהוא זמם, ולכסוף מת הבחור 'בעצת המלך אירודיס' ⁵⁶⁹. הכשרון הסגנוני של יוסיפון ויכולתו הפסיכולוגית נתאחדו כאן ויצרו עלילה שתישאר טבועה בלב הקורא.

מחבר יוסיפון. שכתב את ספרו לפני יותר מאלף שנה. היה איש מעניין ומבחינות רבות איש יהודי יוצא-דופן. ידיעותיו בתרבות הלאטינית איפשרו לו לכתוב את ספרו, אשר היה לעזרה רבה לחכמי ישראל בימי-הביניים. האיש אהב את עמו והתגעגע לעברו המזהיר של ישראל. כשרונו כהיסטוריון היה שווה לכשרונו כסופר-אמן: ספרו הוא יצירת-מופת של הספרות האירופית והספרות העברית גם יחד. על-ידי קביעת הנוסח המקורי של הספר שיחררנו את יוסיפון מן הייחוס הפסיכודאפיגראפי ליוסיפוס. ייחוס מוטעה שהאמינו בו החל בדורות הראשונים אחרי חיבור הספר, ובוה סילקנו אגדה מקובלת: אף-על-פי ששמו של המחבר אבד, אנו יכולים במידה רבה להכיר את אישיותו ואת סביבתו היהודית והלא-יהודית.

569 גם גרץ והוצאה גרמנית 3, כרך א. עמ' 200-201 מקשט את פרשת אריסטובולוס הכהן הגדול הצעיר בפרטים נוספים — על הריגתו הוא מספר בקיצור דראמטי. ברם. כמה עולה אמנותו של יוסיפון על הפאוס הסנטימנטלי של גרין והנה לפשל. דברי גרץ על הופעתו של אריסטובולוס במקדש: *Ohnehin hatte Aristobul das Herz des Volkes für sich eingenommen; so oft er im Tempel erschien, weideten sich die Augen aller an seiner schönen, hochtragenden Gestalt, und man konnte in ihren Augen den Wunsch lesen, diesen letzten Spross der Hasmonäer auch mit der Königskrone geziert zu sehen*. ואילו יוסיפון כותב (פרק 60-65): 'ויהי מקץ שנה אחת בחג הסוכות, ויעל אריסטובולוס כהן גדול על המזבח בלבוש שרי כהנים לעשות עבודת כהן גדול. וירא העם את הבחור עומד על עומדו אפוד במדוי בחוארו וביופיו. ודמותו כמלאך אלהים, וישמח העם מאד ויכבו מרוב השמחה ויברכו את יי ואת הכהן. ויחדר המלך אירודיס מאד ויאמר בליבו: אם לא אסיר מלפניי זה הנער מהרה. תשוב אליו המלכות, כי לבב כל העם להמליכו'. המקור של שני התיאורים הללו הוא קדמוניות טו.

בעזרת כתב־יד אחד נמצא גם תאריך כתיבת הספר. ואחרון אחרון חביב: עקב גילוי הנוסחה המקורית של ספר יוסיפון שוחרר הספר משתי השקפות מוטעות. ראשית, נתברר שספר יוסיפון אינו ספר עממי שהאגדה וההיסטוריה משמשות בו בעירוביה⁵⁷⁰, אלא הספר הוא פרי־עטו של היסטוריון אחראי וסופר מחונן; שנית, נתברר שהספר תואם פחות משחשבו רבים את הבנת העולם האידיאולוגית שאוהבים לחפש בספרות ימי־הביניים בכלל וספרות עברית של ימי־הביניים בפרט, אף אין ספר יוסיפון ביטוי של 'היסטוריוסופיה' עמוקה וכוללת. האם האופי המיוחד הזה של יוסיפון מיוחד הוא כאמת רק לספר זה, משום שהוא נכתב על־ידי איש יוצא־דופן ובחקופה ובסביבה שטרם כפה עליה התהליך ההיסטורי את האידיאולוגיה שאותה אנו מחפשים ברוב הספרות העברית של ימי־הביניים? או שמא עלינו להשתחרר ממשפטים־קדומים גם כלפי חיבורים אחרים של ספרות זו? מכל־מקום, על־ידי גילוי אופיו האמיתי של ספר יוסיפון אולי קיפחנו כמה וכמה אשליות, אך עם זאת יצאנו נשכרים: לפנינו מונח עתה ספר עברי קלאסי שערכו משום כך על־זמני. באמצעותו הכרנו איש יהודי משכיל ופיקח שחי לפני יותר מאלף שנה. הרוח הרעננה, הנושבת בספר זה, יש לה משמעות מיוחדת בימינו ובארצנו. כאשר נתחדשו כאן. במדה מסוימת, כמה ערכים אשר היו יקרים דווקא למחבר ספר יוסיפון, שהוקיר עמידה יהודית לאומית גאה, כוח, גבורה ועצמאות פוליטית, מבלי שוויתר על ביקורת כלפי מעשים אוויליים ושליילים, שמביאים בהכרח לידי אסון.

1. מעשה אלכסנדרוס

34. הרומאן על אלכסנדרוס בנוסחאותיו של יוסיפון

כבר עמדנו בסעיף 8 על חשיבות האינטרפולאציות על אלכסנדרוס מקדון שבנוסחאות ספר יוסיפון לקביעת תולדות הנוסח של הספר⁵⁷¹, ונתברר שהנוסח המקורי של יוסיפון לא כלל, כמוכח, שום אינטרפולאציה כזאת. ברם, כבר בכתב־יד אחד של נוסח א של יוסיפון

570 הרושם, כאילו יוסיפון הוא פרי של פולקלור עממי, והכול כאילו כתוב בו, נוצר, לפי שכבר אמרנו, אצל החוקרים וסחם קוראים משום שהדפוס הרגיל של ספר יוסיפון הוא הנוסח הארוך, הכתוב מתוך הדמיון המיוחד, הבלתי־מרסן, של סוג ספרות ימי־הביניים, שנהיה לנפוץ החל ממחציתה השנייה של המאה האחת־עשרה. נביא כאן עוד דוגמה אוסיפית של אופן עיבודו של מחבר הנוסח הארוך, בהתחלת פרק יג של 'מעשה אלכסנדרוס' כתוב, בין השאר, על 'איפטולומיאוס (חלמי) פילאדילפוס' ונאמר עליו: 'ויבנה את פארו אשר כאלכסנדראה, ואילוי יש לגרוס 'פארו', והכוונה לפארוס, המגדלור המפורסם, שנבנה בין השנים 299-279 לפני סה"נ וגובהו כ־110 מטרים ושנחשב לאחד מפלאי העולם, הוא התמוטט בשנת 1326 לספירה. מחבר הנוסח הארוך ידע משהו על המגדלור המפורסם, ועל כן כתב (הוצאת הומירוס עמ' 36, ספר ג, פרק יד): 'והוא (חלמי) בנה את מגדל פארו אשר בנמל אלכסנדריה, אשר יראו בו עד היום נפלאות, כי בו מראה, וכירו בה כל אניה או אניות הבואנה ממרחק לנוא אמן, והוא המגדל אשר התחיל אלכסנדרוס לבנות, ואחריו איפטולומיאוס אביו, ולא השלימו. והמגדל ההוא נבנה על־פי הכמת הקסם ומורד כחות הככבים, ויתבוננו בו המבינים וכירו בו אותות חכמה נוראים'.

571 על עניין 'מעשה אלכסנדרוס' עיי' ד. פלוסר, 'מעשה אלכסנדרוס' לפי כתב־יד פארמה, תרביץ, שנה כו, ירושלים תשי"ז, עמ' 165-184. בדיון שלפנינו השתמשתי במאמרי זה.

נמצאת אינטרפולאציה, שתוכנה חיי אלכסנדרוס מקדון וסיפור תולדות העולם מימי אלכסנדרוס ועד מלך אוגוסטוס קיסר, ואילו בתוך התרגום הערבי של יוסיפון נמצא רק התלק הראשון של האינטרפולאציה, משום שהמתרגם הערבי דילג כנראה על תולדות העולם שלאחר מות המלך. האינטרפולאציה על שני חלקיה נמצאת גם בנוסח ב ובנוסח ג (הארוך) של יוסיפון. היא הוכנסה לתוך יוסיפון המקורי בפרק י, שורה 72, אחרי הסיפור על ביקורו של אלכסנדרוס בירושלים ועל עניין השומרונים, ולפני המלים 'ואלכסנדרוס הלך על דריוש למלחמה', בהן מתחיל הסיפור על כיבושי אלכסנדרוס ומותו; האינטרפולאציה מפסיקה אפוא את הסיפור המקורי על אלכסנדרוס, כיוון שהיא מגיעה, כאמור, עד תקופת אוגוסטוס. כדי ליישב את הקושי הזה שינה האיש, שהכניס את האינטרפולאציה לתוך יוסיפון, את התחלת ההמשך וגורם: 'ושכתבנו למעלה כי אלכסנדרוס הלך על דריוש למלחמה' וכו'. מתי הוכנסה האינטרפולאציה (שנקרא לה להלן אינטרפולאציה א') אל תוך הנוסח של יוסיפון? אפשר לקבוע בודאות שזה קרה לא יאחר משנת 1148, כיוון שיהודה הדסי רומז בספרו 'אשכול הכופר' (שהתחיל בכתיבתו בשנת 1148), פרק מג, לנפלאות אשר ראה אלכסנדרוס, הכתובים על ספר יוסף בן גוריון⁵⁷.

עוד נראה שהחלק הראשון של החיבור הקטן שהוכנס לתוך יוסיפון אינו אלא תרגום של הרומאן היווני המפורסם על אלכסנדרוס מקדון. הרומאן עצמו מתחיל בסיפור לידת אלכסנדרוס: אביו היה, לאמיחו של דבר, נקטניבוס הקוסם המצרי שרימה את אשת פיליפוס בכשפיו. סיפור זה, הרחוק בתוכנו ממסר היהדות וממדות ישראל, לא נראה למתרגם העברי כמתקבל על הדעת ועל הלב, ועל כן דילג על התחלת הרומאן שתירגם והתחיל את חיבורו בסיפור על ימיו האחרונים של פיליפוס. דעה אחרת היתה לאחר ממעתיקי ספר יוסיפון בימי הביניים. לפניו היה נוסח הספר הכולל כבר את האינטרפולאציה א, והוא נוכח לדעת שבעותק שלו, כביכול, חסר הסיפור על לידת אלכסנדרוס ונעוריו — ולכן החליט למלא את החסר והוסיף לפני האינטרפולאציה א את האינטרפולאציה ב, המספרת על לידתו של אלכסנדרוס וילדותו.

לפי שנראה מיד, ולפי שהיה אפשר להניח בין כה וכה, הסופר האינטרפולאטור לא חיבר את הקטע שהוא הוסיף, אלא בידו היה נוסח עברי אחר של הרומאן על אלכסנדרוס, ועליו היה להקדים להמשך הסיפור את מה שנראה לו כחסר, מתוך התחלת הנוסח העברי של הרומאן שהיה בידו. כמו ברוב המקרים הדומים בתולדות הספרות לא הצליח הסופר לדייק במציאת המקום, שבו היה עליו להפסיק את הוספתו, והמשיך יתר על המידה להעתיק מן הרומאן העברי שבידו, והעתיק עוד את הסיפור על נסיבות מותו של פיליפוס ועל פניית אלכסנדרוס אל חיילי אביו (הוצאת מאנטובה, עמ' פד-פז, שורה 1; עיין הרומאן על אלכסנדרוס א 23-25). ברם, הסופר נוכח לדעת שהסיפור על מות פיליפוס, אבי אלכסנדרוס, נמצא גם בהתחלת הקטע של העותק של יוסיפון שבידו, וכדי לצאת מן העניין בכבוד, מחק הסופר האינטרפולאטור את התחלת הסיפור שבידיספון שלו, הכוללת אף היא את עניין מות פיליפוס (הרומאן א, 23-24, מעשה אלכסנדרוס העברי, פרק א, 16). התחלת

הסיפור אשר אותה מחק האינטרפולאטור, כדי למנוע כפילות, נמצאת, כמובן, בתוך אותם שני כתבי-יד של יוסיפון, אשר בתוכם נמצאת כבר אינטרפולאציה א. אך טרם הוקדמה לה אינטרפולאציה ב. היא אשר אנו דנים בה. כן נמצאת, באופן הגיוני, ההתחלה אשר סולקה על-ידי בעל אינטרפולאציה ב באותו נוסח של 'מעשה אלכסנדרוס' הכולל את החיבור הקטן (לו קראנו אינטרפולאציה א) בצורה בלתי-תלויה במסורת הנוסח של יוסיפון, שאותו הדפסנו כנספח להוצאתנו: המסופר שם בפרק א. 1-16 עד למלים 'ויקבור אותו בנו אלכסנדרוס'. הוא הקטע הקטן אשר הושמט מתוך חוסר זהירות על-ידי מחבר אינטרפולאציה ב. אינטרפולאציה ב מסתיימת לפני המלים: 'וימלוך אלכסנדרוס תחת אביו' (הוצאת מאנטוכה, עמ' פז, שורה 2, סוף פרק ח של נוסח ג של יוסיפון, הוצאת הומינר, עמ' מה, שורה 20), וההמשך שם הוא אינטרפולאציה א — או, בלשון אחר, 'מעשה אלכסנדרוס'. ברי שהסופר שהכניס לתוך ספר יוסיפון את האינטרפולאציה ב, שתוכנה נסיבות לידתו של אלכסנדרוס ותולדות חייו עד עלייתו לכס פיליפוס אביו, היה בידו כתב-יד של יוסיפון שכבר כלל את האינטרפולאציה א, היא 'מעשה אלכסנדרוס'. וכן ברי שכתב-יד זה של יוסיפון השתייך לנוסח ב של יוסיפון: זאת אפשר לדעת מן העובדה, שכתב-יד ואתיקאן 408, השייך לנוסח ב של יוסיפון, כבר כולל את האינטרפולאציה א, אך טרם הוקדמה לה האינטרפולאציה ב. זו האחרונה נמצאת לפני האינטרפולאציה א בהוצאת מאנטוכה ובנוסח ג של יוסיפון.

נסכם: קיימים שלושה שלבים של התפתחות בספרי יוסיפון: (א) יש כתב-יד שבהם עדיין אין שום אינטרפולאציה; (ב) שני כתב-יד (כתב-יד קאופמן של נוסח א וכתב-יד ואתיקאן 408) של יוסיפון שנמצאת בהם אינטרפולאציה א, וחלקה הראשון מצוי אף בתרגום הערבי של הספר; (ג) בהוצאת מאנטוכה ובנוסח ג נוספה אינטרפולאציה ב לפני אינטרפולאציה א. לפי שכבר קבענו⁵⁷³, בנוסח ג של יוסיפון כבר השתמש אברהם אבן דאוד בחיבורו 'ספר הקבלה', חיבור זה נחבר בשנת 1160-1, ומכאן יש להניח שאינטרפולאציה ב הוכנסה אל ספר יוסיפון כבר לפני תאריך זה.

35. מה מוצאה של אינטרפולאציה ב?

מה טיבה של אינטרפולאציה ב ומה מקורה? הרומאן היווני על אלכסנדרוס מקדון תורגם ללאטינית בימיו, וכנראה בסביבתו הקרובה של מחבר יוסיפון⁵⁷⁴: תרגום זה, הנקרא כפי החוקרים Historia de preliis, זכה לעיבוד (J¹) וממנו נעשה עיבוד נוסף (J²)⁵⁷⁵, כבר קבעו החוקרים⁵⁷⁶ שאינטרפולאציה ב שביוסיפון היא תרגום של העיבוד J² של הנוסח הלאטיני של

573. עיין למעלה, הערות 64, 96.

574. עיין למעלה, סעיף 19 והערה 370 יש.

575. עיין A. Ausfeld, Der griechische Alexanderroman, Leipzig, 1907, pp. 21-3; G. Cary, The Medieval Alexander, Cambridge, 1967, pp. 38-44; R. Merkelbach, Die Quellen des griechischen Alexanderromans, Zetemata 9, München, 1954, pp. 163-171. הנוסח J¹ שהוא עיבוד של J², אינו שייך לענייננו. ספרו של Merkelbach יצא בהוצאה שנייה מעובדת בשנת 1977.

576. לאחרונה עיין, L. Wallach, 'Quellenkritische Studien zum hebraischen Jostippon', MGWJ, 83, 1938, pp. 190-8.

הרומאן. כפי שמעידה צורת השמות לא תורגם התרגום העברי במישרין מלאטינית, אלא קדם לו תרגום ערבי. לפי ידיעותינו על תרבות ימי הביניים אפשר היה שיעשה תרגום מלאטינית לערבית באיטליה הדרומית או בספרד, והאפשרות השנייה נראית לי יותר. ספרד היתה גם הארץ הקלאסית לתרגומים מערבית לעברית, ולכן נראה לי ששם בוצע אף השלב השני של התרגום. הואיל ואינטרפולאציה ב שביסופון היא תרגום בעקיפין מתרגום לאטיני, שאף הוא פרי של שני עיבודים, אין לה שום ערך בחקירת הנוסח היווני של הרומאן על אלכסנדרוס, ולכן לא הדפסנו אותה, והרי היא נמצאת בדפוס מאנטובה של הספר.

בזכות ברור תולדות הנוסח של יוסיפון נוכל גם לקבוע זמן חיבורו של הנוסח הלאטיני J² של הרומאן על אלכסנדרוס. כבר ראינו שאינטרפולאציה ב הוכנסה אל תוך יוסיפון לא יאוחר משנת 1160/1, תאריך שבו היה כבר קיים נוסח ג של יוסיפון — ומכאן שהנוסח הלאטיני נתחבר, כנראה, כבר במאה האחת-עשרה, שהרי אינטרפולאציה ב, כפי שנראה להלן, נלקחה מנוסח אחד מוכן. נוסח זה הוא תרגום עברי של נוסח ערבי, שהוא תרגום מלאטינית. עד שעבר הספר את כל השלבים האלה עברו בוודאי יותר משישים שנה. מצד שני, אין להקדים את התהוות נוסח של הרומאן למאה האחת-עשרה. התרגום הלאטיני מיוונית נעשה על-ידי הכומר ליאו בין השנים 951–969 בקירוב⁵⁷⁷, והעיבוד של הספר, הנקרא J¹, כבר היה קיים במאה האחת-עשרה⁵⁷⁸. מחקירתנו נובע, שאף נוסח J², המבוסס עליו, נתחבר כבר במאה האחת-עשרה, ולא. כפי שסברו החוקרים, במאה השנים-עשרה. נחזור לאינטרפולאציה ב שבכמה נוסחאות של ספר יוסיפון, המספרת על ימי נעוריו של אלכסנדרוס, ונשאל: כלום נתחברה אינטרפולאציה זו בידי זה שהכניסה לתוך יוסיפון, או שמא השתמש בחיבור שהיה מונח לפניו? אם תתאמת השערותנו השנייה נשאל, אם הוכנס חיבור זה אל תוך יוסיפון בשלימותו, או שמא סיפר החיבור על חיי אלכסנדרוס מלידתו ועד מותו, וזה שהכניס את אינטרפולאציה ב לקח ממנה רק את החלק המשלים את המסופר באינטרפולאציה א?

מלבד אינטרפולאציה ב שבספר יוסיפון נשתמרו שני כתבי-יד עבריים, הכוללים את תולדות אלכסנדרוס, והם תרגומים מערבית לעברית. ישראל לוי, בהוצאת הטכסטס האלה⁵⁷⁹, קבע ששניהם מהווים תרגום של אותו נוסח ערבי אבוד, המונח ביסודה של אינטרפולאציה ב שביוסיפון. אחד משני כתבי-יד אלה הוא כתב-יד פאריס, ובו בחר לוי כיסוד להוצאת⁵⁸⁰. יש להצטער שלא נתן ישראל לוי את כל הטכסט של כתב-היד השני, כתב-יד לונדון, אלא הסתפק בתיאורו במבוא ובדוגמאות בהערות. אולם אף הידיעות שהוא

577 עיין Fr. Pfister, *Der Alexanderroman des Archipresbyter Leo*, Heidelberg, 1913, p. 8.

578 עיין פפיסטר, שם, עמ' 16 וכן Cary ועיין לעיל. הערה 1575, עמ' 43.

579 ישראל לוי, ספר תולדות אלכסנדר, קובץ עלייה שנה ב, ברלין תרמ"ח, עמ' X.

580 את הנוסח הזה, בלי הערותיו של לוי, הדפיס מחדש יוסף דן, עלילות אלכסנדר מוקדון, ספריית 'דורות', ירושלים תשכ"ט, עמ' 123–125. 'רק בשמות העיקריים והמפורסמים ביותר' השתמש המהדיר 'בנוסח הלאטיני המקובל, כגון אולימיה (1) נקטניבור, נוקיפולון וכדומה, ולא כשיבושים והערכאותים המצויים בנוסח הנדפס' (שם, עמ' 19). אך המהדיר לא ציין את השמות שחקן. ברור שמשום המצב הזה רצוי לסמוך אף להלן גם על ההוצאה המדעית של ישראל לוי.

מוסר במבוא. מספיקות לפתור את בעיית אינטרפולאציה ב שביסופון. לוי כתב (עמ' VI של המבוא) על כתב־יד לונדון: 'מראשית הספר עד סוף דף 8, הערה 4 (של הוצאת לוי) דומה (כתב־יד לונדון) לכתב־יד שלנו (פאריס) בעניינים, אך בסגנון שונה לשונו ממנו ודומה ליוסיפון. ויש בו גם מאמרים, המתנגדים לנוסחתנו והמתאחדים עם זו של יוסיפון. מדף זה עד דף 31 (של הוצאת לוי) אין לו שום דמיון עם יוסיפון וגם בסגנון שונה לשונו מנוסחתנו (כלומר: מכתב־יד פאריס). אבל הוא דומה לה בסידור העניינים ובתבניתם. ומדף 31 ועד סוף הספר — חוץ מקצת מקומות — דומה לה גם בלשונו'. לדעתו, אפשר לפתור את בעיית הרכבו של כתב־יד לונדון בנקל, אם נניח שלפני סופרו (או לפני אחד מאבותיו) היו שני תרגומים עבריים שונים של אותו מקור ערבי אבוד. אחד הוא התרגום שהשתמר בכתב־יד פאריס, והשני הוא התרגום שחילתו נשתמרה כאינטרפולאציה ב בספר יוסיפון. כתב־היד של הנוסח השני הזה, שהיה ביד הסופר, לא היה שלם, ולכן השלים הסופר את ספרו (עמ' 31 של הוצאת לוי) לפי התרגום שנשתמר גם בכתב־יד פאריס⁵⁸¹. רק החלק הראשון של הנוסח (הבלתי־שלם) שהיה בידי סופר כתב־יד לונדון מתאים ליוסיפון, והבדיקה הראתה שחלק זה מתאים בדיוק בהיקפו לאינטרפולאציה ב שביסופון. מטבעם של הדברים שההמשך שבכתב־יד לונדון (מדף א עד דף 31 של הוצאת לוי) אינו יכול עוד להחאים ליוסיפון ולכתב־יד פאריס כאחד. הרי כתב־יד פאריס מבוסס על תרגום אחר, וביסופון מתחילה מנקדה זו אינטרפולאציה א, שהיא לא תרגום מערבית, אלא מיוונית.

כמרכן נובע מן האמור למעלה, שאינטרפולאציה ב לא נתחברה בידי האינטרפולאטור ושהיא כללה בכתב־יד שלם לא רק את הסיפור על ימי נעוריו של אלכסנדרוס. בידי האינטרפולאטור היה אותו תרגום שנשתמר בצורה בלתי־שלמה בכתב־יד לונדון. האינטרפולאטור של ספר יוסיפון הוסיף מתוך תרגום זה את הקטע הדין בלידת אלכסנדרוס ובילדותו עד ימיו האחרונים של פיליפוס אביו, כדי להשלים את הסיפור, שהתחיל בנוסח של יוסיפון שהיה לפניו באינטרפולאציה א במוט פיליפוס. אילו השווה ישראל לוי את החלק של תולדות אלכסנדר בכתב־יד לונדון, המתאים ליוסיפון, עם דפוס מאנטובה ולא, כפי שהוא עשה, עם דפוס רגיל, שהוא פרי המהדיר של נוסח ג של יוסיפון, היה נוכח לדעת שאינטרפולאציה ב של יוסיפון בדפוס מאנטובה זהה, למעשה, עם החלק המקביל של כתב־יד לונדון. ועוד זאת ניתן ללמוד: היו שני תרגומים עבריים של התרגום הערבי האבוד, שהוא גופו היה תרגום של נוסח J' הלאטינית של הרומאן על אלכסנדרוס; התרגום העברי האחד נשתמר בכתב־יד פאריס, ונוסח בלתי־שלם של התרגום העברי השני נשתמר בכ"י לונדון — עד לדף 31 של הוצאת ישראל לוי⁵⁸².

581 ישראל לוי משער השערה אחרת (עמ' X): "אחר שכלה מתרגם כ"י לונדון פעלו בשני החלקים הראשונים. מצא כ"י ככ"י פאריס ובראותו שהוא גם כן העתקת תולדות אלכסנדרוס, חשב בלבו להביא בספרו את השאר מכ"י זה והוסיף מדייליה מאמרים אחדים פרפראות לחיבור".

582 בדקה נוספת. הבוססת על השוואת כתב־יד לונדון של תולדות אלכסנדרוס, עשרה, כנראה, להכריע בשאלה. באיזו מידה היה הטקסט הערבי, שממנו תרגמו שני המתרגמים העבריים, זהה או דומה. ברם, אין לפקפק בעובדה שמדובר בשני תרגומים עבריים עצמאיים מערבית. כפי שאפשר, בין השאר, לראות מרשימת שמות האנשים והערים באותו החלק של תולדות אלכסנדרוס שבו שונה כ"י פאריס מכ"י לונדון

כתב־יד של תרגום עברי של אותו הנוסח הערבי של הרומאן על אלכסנדרוס היה. בנוסף לנוסח יוסיפון, ביד רבי עזריה מן האדומים⁵⁸¹, ובידו היה התרגום העברי שנשתמר בכתב־יד לונדון⁵⁸² שלשונו זהה, למעשה, עם אינטרפולאציה ב שבוסיפון. וכך כותב עזריה מן האדומים: 'וכן מעסק נקתניבור וכשופיו אין בו כל מאומה, הן תמצאנו בספר תולדות אלכסנדרו לחרטומי מצרים אשר ראיתיו וגם הנה באמתחתי נעתק ללשון הקדש, ואותו הספור של נקתניבור הוא בספר החרטומים הנזכר מלה במלה כפי הנוסח אשר ביוסיפון הנמצא לבני עמנו'. עותק אחר של התרגום העברי של סיפור תולדות אלכסנדרוס הערבי היה כבר זמן רב קודם בידי המהדיר של נוסח ג של יוסיפון. אינטרפולאציה ב היתה כבר בכתב־היד של יוסיפון שהוא עיבד והרחיב. אך גם שאר הטקסט של הרומאן על אלכסנדרוס אשר בנוסח ג יש בו עקבות המראים, שלמחבר נוסח ג היתה ידיעה עצמית של תולדות אלכסנדרוס⁵⁸³. המהדיר רומז בעצמו למקורו וקורא לו 'ספר תולדות אלכסנדרוס אשר

והוצאת ישראל לוי, עמ' IX). כחיבת השמות היא כאן שינה בין שני התרגומים העבריים במקום שהמחבר יכול לטעות בקריאת האותיות הערביות הנשתנות או הדומות אשה אל רעותה. אחד השמות הוא שם אמו של אלכסנדרוס Olympiudis, הנקראה בכתב־יד פאריס 'אלנפדישו' ובכתב־יד לונדון 'נביארש', וכן באינטרפולאציה ב שבוסיפון היא נקראת 'נביארש' — דעתו של ישראל לוי (עמ' X) היא כי מעתיקי כ"י לונדון וכ"י פאריס תרגמו נוסחאות שונות מספר אחד ערבי.

583 עזריה מן האדומים. מאור עינים, ווארשה, תרנ"ט, עמ' 203. ועי' המבוא לתולדות אלכסנדר של ישראל לוי, קובץ עלי־ד, ב', עמ' XII.

584 בכתב־יד לונדון קיימות גם הוספות, הלקוחות מ'מעשה אלכסנדרוס' הוא אינטרפולאציה א. ישראל לוי, עמ' 57, הערה 10 (מעשה אלכסנדרוס, פרק ו, כלפי סוף, יוסיפון, מהדורת מאנטובה, עמ' פח), וכן עמ' 77, הערה 1 לעמ' 45 (מעשה אלכסנדרוס, פרק י, מהדורת מאנטובה, קה), וכן שם, הערה 5 (מעשה אלכסנדרוס, פרק י, מהדורת מאנטובה, עמ' קה), שם, הערה 9, עמ' 48, הערה 6 לעמ' 46 וכן שם, הערה 7 (מעשה אלכסנדרוס, פרק י, מהדורת מאנטובה, עמ' קה), שם, הערה 9, עמ' 48, הערה 6 לעמ' 46 וכן שם, הערה 8, הרוב המכריע של ההוספות ביוסיפון שבכ"י לונדון של תולדות אלכסנדרוס הם מפרק י של 'מעשה אלכסנדרוס' אין לדעת, אם ההוספות הללו מקורן ב'מעשה אלכסנדרוס' עצמו או שמא מוצאן בכתב־יד של יוסיפון, אשר בו היתה אינטרפולאציה א. במיוחד מוזרה, לאור מסקנותינו, העובדה, המובאת אצל לוי בעמ' 56–57 כהערה 4 לעמ' א של הטקסט בדיוק במקום שבו נמסקת ביוסיפון אינטרפולאציה ב ומתחילה (בנוסח שבו קיימת אינטרפולאציה ב) אינטרפולאציה א. נמצאת בכתב־יד לונדון הוספה, הלקוחה, כשאר ההוספות כגון זו, מ'מעשה אלכסנדרוס' או מאינטרפולאציה א, ומתחילה במלים: 'וימלך אלכסנדרוס תחת אביו, והיא למעשה זהה למה שבחוב ב'מעשה אלכסנדרוס' סוף פרק א וראשית פרק ב, וביוסיפון, דפוס מאנטובה עמ' פו, החל משורה 2 (הומינר, עמ' מד, שורה 20). ישראל לוי, עמ' 57, מוסיף אחרי המובאה: 'מכאן ואילך ספור היוסיפון אינו דומה עוד לכתב־יד לונדון ולא לכתב־יד שלנו (ו"א כ"י פאריס)'. איני יודע להסביר, למה כדיוק במקום שבו נמסקת אינטרפולאציה ב ובו מפרדים, מושם כך, נוסח היוסיפון (בשלו המאוחר) ונוסח כתב־יד לונדון. נמצאת בכ"י לונדון הוספה מ'מעשה אלכסנדרוס' רק זאת אוסיף ואומר ב'מעשה אלכסנדרוס' ובהוצאת מאנטובה ובנוסח הארוך של יוסיפון, נאמר כאן שאלכסנדרוס בראשית מולכו היה כן עשרים שנה, בשני כתב־יד של יוסיפון היה אז כן י"ח שנה, ולפי כ"י לונדון היה כן שש ועשרים שנה. מספר זה בטעות יסודו. המספר הנכון הוא עשרים שנה והמספר שמונה־עשרה של שני כתב־היד נלקח מסוף הסיפור על אלכסנדרוס (מעשה אלכסנדרוס, סוף פרק יב, דפוס מאנטובה, עמ' קיא).

585 בפרק ה של 'מעשה אלכסנדרוס' (ובפרק ט של הנוסח הארוך של יוסיפון, הומינר, עמ' מז) נמצא הסיפור, איך אלכסנדרוס בא כמרגל אל דרישו. בסיפור זה נמצאים בנוסח ג של יוסיפון ארבעה מקומות, החסרים

חיברוהו חרטומי מצרים וחכמיה' (הומינר עמ' לד, וכן עמ' ס וכן עמ' סא). ההזכרה הראשונה אמנם לקוחה מהתחלת אינטרפולאציה ב, כפי שמצא אותה המהדיר בעותק של יוסיפון אשר עיבד אותו (עיין דפוס מאנטובה, עמ' סה); שם זו ההתחלה של כתב-היד של 'תולדות אלכסנדרוס', וזה שם החיבור הן בכ"י פאריס והן בכ"י לונדון⁵⁸⁶, ואת ייחוס החיבור לחרטומי מצרים תמצא הן בדפוס מאנטובה, עמ' סה והן בהתחלת כתב-יד לונדון. ההזכרה השנייה של 'תולדות אלכסנדרוס' (הומינר, עמ' ס) אפשר שהיא תולדה של ההזכרה הראשונה ושל דברי עותק יוסיפון שהיה בידי המהדיר גם יחד. ברם את השם 'תולדות אלכסנדרוס לחרטומי מצרים' מצאנו גם כשם החיבור אצל עזריה מן האדומים. ונוסף על כך, בשעה שהמהדיר מדבר בפעם השנייה על 'ספר תולדות אלכסנדרוס', הוא באמת משתמש לא ביוסיפון שלפניו, אלא בחיבור זה⁵⁸⁷, גם שאר החומר מוכיח שאחד ממקורותיו של מחבר נוסח ג של יוסיפון היה ספר תולדות אלכסנדרוס, תרגום עברי של חיבור ערבי שמקורו

בשאר הנוסחים של יוסיפון ואשר יש להם הקבלות הן ברומאן של אלכסנדרוס והן ב'תולדות אלכסנדרוס' שהוציא ישראל לוי (שם, עמ' 21); הוצאת דן, עמ' 64–65. והנה ארבעת המשפטים של נוסח ג של יוסיפון (הוצאת הומינר, עמ' מז):

(א) 'וענהו לאמר: אכול על שולחני ושחה עם השרים. אחרי כן אשיבך מליץ' (ב) 'כה משפט אדוני אלכסנדרוס לעשות לכל שליח הבא אליו מאת הכלך: כל כלי זהב וכסף כי ישקוהו בו כי יאכל באוכלי שולחנו. לא ישוב עוד אל השולחן. וזיה לשליח. ואחשוב אני, כי כה משפטיך גם אתה. אדוני המלך. ויענהו דריוש לאמר: הגדיל לעשות כזה אלכסנדרוס אדוניך' (ג) 'והיא כבר ראהו, כי שלחו דריוש אליו לשליח' (ד) 'והמלך ידע הדבר ויצו לרדוף אחריו' — גם בסיפור על פגישת אלכסנדרוס עם חכמי הודו (ומעשה אלכסנדרוס, פרק ח) נמצאים בנוסח הארוך של יוסיפון (פרק יא, הומינר, עמ' נא) דברים המגלים שבעל נוסח ג השתמש בתולדות אלכסנדרוס שתורגמו מערבית לעברית: על חכמי הודו נאמר בנוסח הארוך של יוסיפון: 'והם האברמייך' וזו צורה ערבית של הבראהמאנים; הוספה זו אינה נמצאת ב'תולדות אלכסנדרוס' שבכ"י פאריס. ברם לשלוש מחשבותיהם של חכמי הודו ישנן הקבלות בתוך הנוסח הזה של 'תולדות אלכסנדרוס' (הוצאת לוי, עמ' 34, הוצאת דן, עמ' 90–91). ואלה שלוש התשובות הנידונות שבנוסח הארוך של יוסיפון: (א) 'גופוהינו קברוהינו, ובהפרד נשמחנו מגורחנו נחיה' (ב) 'אצלכם המתים ואנחנו כלנו חיים' (ג) 'אצלנו השמאל ואצלכם הימין. גם כי השמאל הכי נכבד, כי הוא משכן ללב, שהוא שורש לחיים האנושיים' — בסוף מסעיו של אלכסנדרוס ולפני הסיפור על נסיבות מותו של המלך (כ'מעשה אלכסנדרוס', אחרי סוף פרק יא) מוסיף הנוסח הארוך של יוסיפון (התחלת פרק יג, הומינר, עמ' ס) את הדברים הבאים: 'ויהי אחד הדברים האלה, הוסיף עוד אלכסנדרוס לחפש העולם, וילך עד קצות הארץ והמדברות והימים, ויעל על רוחו לעלות למרום באויר השמים, ולדרת לקרקעות הים הגדול, והלך לקצות הארץ והמדברות והימים. וישם את פניו ויבא בבלה. ויעש כן על פי מלאכות נוראות וחכמות נפלאות. ככתוב בספר תולדות אלכסנדרוס וקורותיו. אשר חיברוהו חרטומי מצרים וחכמיה'. כאן רומז המחבר לסיפור על עלייתו של אלכסנדרוס 'למרום באויר אשר בשמים' ולירידתו 'לקרקעות הים הגדול'. דברים אלה לא נמצאים בשום נוסח של 'מעשה אלכסנדרוס', היא אינטרפולאציה א, אלא בנוסח הארוך של יוסיפון. הסיפור נמצא בערך באותו המקום בתרגום הלאטיני של הרומאן (עיין אוספלד, בחיבורו המובא לעיל, הערה 575, עמ' 106) והוא. כמובן, נמצא ב'תולדות אלכסנדרוס' העבריות (ישראל לוי, עמ' 48–49, הוצאת דן, עמ' 118). עיין גם להלן, הערה 589.

586 ראינו שהמהדיר קורא, בהזכרתו השנייה (הומינר, עמ' ס) למקורו 'ספר תולדות אלכסנדרוס וקורותיו' וכך כתוב באמת בהתחלת כ"י לונדון: 'זה ספר אלכסנדרוס מקדון וקורותיו וגבורותיו' וכו'.

587 עיין לעיל, סוף הערה 585.

בלאטינית, אשר ממנו נלקחה אינטרפולאציה ב של יוסיפון. אם כן הפעם לא בדה מהדיר נוסח ג של יוסיפון את מקורו ואת שמו מלכו. כפי שנהג לעשות במקרים אחרים⁵⁸⁸. הוא הכיר את החיבור הן מתוך אינטרפולאציה ב שביוספון והן מתוך החיבור עצמו שהיה בידו. הן לצורך ידיעת התפתחות הנוסחאות של הרומאן על אלכסנדרוס והן לצורך הבנת הנוסח הארוך של יוסיפון. מאלף ביותר פרט אחד של תיאור אלכסנדרוס, הנמצא בנוסח הארוך הזה⁵⁸⁹. ב'מעשה אלכסנדרוס' (פרק יב, 22-23) נאמר: 'ותלד רוקסנין בת דריוש אשת אלכסנדרוס בן ויקראו שמו המקדונים אלכסנדרוס כשם אביו', ודבר זה נמצא, כמובן, גם באינטרפולאציה א של יוסיפון (עיי' הוצאת מאנטובה, עמ' קיב); השם רוקסנין (ז"א) האקסואטיבוס היווני Roxanen של השם רוקסנין משובש שם ל'דוקסין'. והנה במקום זה כתוב בנוסח ג של יוסיפון (פרק יד, הומינר, עמ' סב): 'דוקסין — ונקרא שמה עוד רושנאן — והיא בת דריוש — והיא היתה אשת אלכסנדרוס, ותשאר הרה בלכתו אל ארץ הודו, מלכה על מקדוניה, בעצת ברדאקוס הזקן אשר היה בעל לאחותה, ותלד דוקסין בת דריוש — היא רושנאן אשת אלכסנדרוס — בן. ויקראו את שמו המקדונים אלכסנדרוס, על שם אביו המת'. מחבר נוסח ג חוזר על העניין שנית, כשהוא מוסיף אחרי סוף אינטרפולאציה א קטע דמיוני, בו (סוף פרק טו, הומינר, עמ' סו) הוא מדבר, בין השאר, על 'ברדקוס זקן מזקני מקדוניה, אשר משל על כל עם מקדוניה עם משואן (צ"ל רושנאן) אשתו, וגם שמה דוקסין (צ"ל דוקסין)'. מן ההשוואה של המשפט שב'מעשה אלכסנדרוס', הנמצא, כמובן, גם באינטרפולאציה א שביוספון, עם המסופר בנוסח ג של יוסיפון ברי, שבדברי הנוסח הארוך נתמזגו דברי אינטרפולאציה א עם מקור עברי נוסף, והמקור השני הזה אינו אלא תולדות אלכסנדרוס, החיבור הערבי שתורגם לעברית. על שני מקורות אלה מצביעה כבר העובדה שבעל נוסח ג חוזר ומוזה את רוקסנין בת דריוש ואשת אלכסנדרוס כך: 'דוקסין, ונקרא שמה עוד רושנאן'. דוקסין הוא השם המשובש של האשה לפי אינטרפולאציה א, והיא נקראת רושנאן בכ"י פאריס של 'תולדות אלכסנדרוס'. ברדקוס אינו אלא Perdikkas, והצורה 'ברדקוס' מראה שמקורו של מהדיר נוסח ג של יוסיפון תורגם מערבית לעברית. והנה לשון הקטע מ'תולדות אלכסנדרוס' — לפי כ"י פאריס (הוצאת ישראל לוי, עמ' 52; הוצאת יוסף דן, עמ' 124) — אשר היה לעיני מחבר נוסח ג של יוסיפון, כאשר כתב את אשר כתב: 'ובדברו אליהם (ז"א אלכסנדרוס אל חייליו) עלתה שועתם בבכי דמעה ויאמרו לו: אנא אדונינו המלך הגדול, הודיענו נא מי ימשול עלינו אחריו! השיבם: הנה צויתי ואערוך את כל האנשים אשר יהיו מושלים על הארצות, ואטש דבר מלכות מקדון ואתנהו בידכם להמשל עליכם בן טבאל (כ"י לונדון: ואתם אנשי מקדוניה המליכו עליכם את הישר בעיניכם ואת

588 למשל בשעה שהוא מזכיר לראשונה את ספר תולדות אלכסנדרוס (פרק ששי, הומינר עמ' לד) הוא מונה כמקורותיו גם את 'דברי סטרכון הכתובי וניקולאוס הדמשקי וטיטוס הסופר הרומי'. את שמות הסופרים הללו הכיר, כמובן, מיוסיפון.

589 כאן יש להוסיף ולומר שמיד אחרי הזכרת עלייתו של אלכסנדרוס 'למרום באויר השמים' וירידתו 'לקרקעות הים' (עיי' לעיל, הערה 585, הומינר, פרק יג, עמ' ס), ממשיך הנוסח הארוך של יוסיפון ואומר: 'ויכתוב עוד אלכסנדרוס איגרת, וידוע את כל זה למלמדו להועיל אריסטו'. כתיבת הפכתב לאריסטוטלס באמת נזכרת כ'תולדות אלכסנדרוס' אחר-כך. עמ' 50 של הוצאת ישראל לוי והוצאת יוסף דן, עמ' 120.

אשר ייטב בעצתכם). ויחלו את פניו להמליך עליהם בר דקום (כ"י לונדון: בארדקוס) כי בא בתוכם (כ"י לונדון: היה זקן בתוכם)⁵⁹⁰. ויצו אלכסנדר ויביאהו לפניו וימליכהו עליהם ויצוהו לקחת את רושנאן אשתו.

אם כן, מחבר נוסח ג של יוסיפון איחד בדבריו את מה שלמד מאינטרפולאציה א ואח מה שקרא בנוסחו של תולדות אלכסנדרוס: משם קיבל את השם רושנאן כשם אשתו של אלכסנדרוס ומשם קיבל את ידיעותיו על ברדקוס (הוא Perdikkas) ותפקידו של איש זה אחרי מות אלכסנדרוס. ומשם אף הסיק שברדקוס נשא את רושנאן לאשה. העובדה שהוא מדבר על 'ברדקוס הוקן' מלמדת, שלפחות בנקודה זו היה הנוסח של תולדות אלכסנדרוס אשר בידיו קרוב יותר לכ"י לונדון מלכ"י פאריס. חשוב לציין שהסיפור הזה על Perdikkas, הנמצא בנוסח ג של יוסיפון ובתולדות אלכסנדרוס, לא נמצא בשום נוסח אחר של הרומאן על אלכסנדרוס, אלא אך ורק בעיבוד J של התרגום הלאטיני⁵⁹¹. מכל האמור ברי, שאף כאן השתמש מחבר נוסח ג של יוסיפון בנוסח עברי של 'תולדות אלכסנדרוס' אשר חורגמו לעברית מערבית, והחיבור הערבי לא היה אלא תרגום של הנוסח J² של התרגום הלאטיני של הרומאן על אלכסנדרוס. הנוסח העברי של תולדות אלכסנדרוס הגיע אלינו בשני כתבי-יד שונים, כ"י פאריס וכ"י לונדון, וכבר ראינו שאינטרפולאציה ב שבייסיפון אינה למעשה אלא החלק הראשון של התרגום המשתקף בכ"י לונדון. כבר אמרנו שכתבי-יד אחד של 'תולדות אלכסנדרוס' היה בספרייתו של עזריה מן האדומים, וכן הראינו שבחיבור זה השתמש גם המהדיר של הנוסח הארוך של יוסיפון. הוא נהג כלפי החיבור הזה באותו דמיון פראי כדרך שנהג כלפי שאר מקורותיו. הוא פוסק (פרק טו וראשית פרק טז, הומינר, עמ' סו) כי 'אגוסטוס הקיסר הגדול הזה, נכד ברדאקוס (הוא Perdikkas, בן-זמנו של אלכסנדרוס!) זקן מקדוניאה' היה, ומהו אילן-היוחסין המדומה? ויהי אחרי מות ברדאקוס הוקן המולך על מקדוניאה, האוהב לישראל, וימלוך סליקוס בנו תחתיו. אבי אגוסטוס הקיסר החסיד אשר זכרנוהו.

בסוף כ"י לונדון של 'תולדות אלכסנדרוס' נמצא הקולופון: 'נשלם זה הספר והעתיקו החכם החוקר על סודות המציאות והחכמה באמת ר' שמואל ב"ר יהודה אבן תבון זצ"ל מרמון ספרד והעתיקו בזמן אשר העתיק ספר המורה אשר לא יסולה בכחם אופיר. וזה הספר נמצא ביד קצת אנשים בהעתקת אחריו והוא משובש מאד כי הוא העתיקו מלשון והמעתיק השלם העתיקו מלשון הגרר ללשון עברי תהי משכורתו שלימה'. מכאן מסיק ישראל לוי (עמ' XII-X), שמחבר כתבי-יד לונדון של 'תולדות אלכסנדרוס' הוא שמואל אבן תיבון. אולם לפי העובדות שאספנו נראה דבר זה כבלתי-אפשרי. לפי שאמרנו, כתבי-יד לונדון נוצר בדרך זו, שהסופר השלים כתבי-יד בלתי-שלם של תרגום אחד על-ידי נוסח אחר שהיה בידיו. שמואל אבן תבון יכול היה אפוא להיות רק המתרגם של אחד משני התרגומים העבריים מערבית לעברית של תולדות אלכסנדרוס. אך אי-אפשר, לדעת, שהיה המתרגם שחיבר את

⁵⁹⁰ הנוסח הלאטיני (עיין ישראל לוי, עמ' 181) נירס: *Perdicam proconsulem*.
⁵⁹¹ עיין Merkelbach (עיין לעיל, הערה 1575, בייחוד עמ' 131-132). ושים לב להערה 3 לעמ' 131 שם. הקטע הזה חשוב בשביל מרקלבאך לשם שיחזור אחד ממקורותיו של הרומאן על אלכסנדרוס.

הנוסח הנמצא בלתי-שלם בכתב-יד לונדון והתחלתו היא באינטרפולאציה ב ביוסיפון, כיוון שנוסח זה כבר היה קיים לפני שנת 1160, שלפניה הוכנסה התחלתו לספר יוסיפון — ושמאל אבן תיבון חי בין השנים 1150–1230 בערך. אם כן, הוא היה יכול להיות אך ורק מתרגמו של הנוסח שנשחמר בשלימות בכתב-יד פאריס וסופו גם בכתב-יד לונדון. המעתיק של כתב-יד זה היה יכול להעתיק את ההערה מתוך הקולופון של כתב-היד השני, שבו השלים את הנוסח הבלתי-שלם שהיה בידו. אמנם יש לציין, שההערה על שמאל אבן תבון אינה נמצאת בסוף כ"י פאריס, שהוא העתק של אותו הנוסח שאפשר שמאל אבן תבון הוא מחברו. עובדה זו, כמו העובדה שהידועות הנמצאות בהערה הנ"ל אינן מדויקות³⁶, מחלישה, במידת-מה, את הוודאות שאכן תרגום זה הוא פרי עטו של אותו מלומד מפורסם. הבה נסכם: ספר יוסיפון, שנחבר בשנת 953 לסה"נ, המספר את תולדות ישראל והעולם בימי בית שני, מוסר, כמובן, גם סיפורים אחדים על אלכסנדרוס מקדון. אך החומר הלקוח מן הרומאן על אלכסנדרוס לא היה כלול בחוכו, עד שהכניס סופר מן הסופרים, לפני שנת 1148 לתוך הספר את אינטרפולאציה א. המספרת את מעשי אלכסנדרוס החל מימיו האחרונים של אביו ואילך ואת תולדות העולם ממות אלכסנדרוס עד אוגוסטוס קיסר. לפי שנראה מיד. הגניב הסופר לתוך יוסיפון חיבור קטן, שנשחמר גם בצורה עצמאית, בלתי תלויה בנוסחאותיו של יוסיפון. לפני שנת 1160/1 הכניס סופר אחר לתוך יוסיפון, לפני אינטרפולאציה א, קטע המתאר את לידת אלכסנדרוס ואת ימי נעוריו עד מות פיליפוס אביו (אינטרפולאציה ב). אף אינטרפולאציה זו אינה פרי-עטו של המגניב, אלא חלק ראשון של תרגום עברי מערבית. חלק גדול יותר של תרגום זה נשחמר באופן עצמאי בכתב-יד לונדון של תולדות אלכסנדרוס.

36. אינטרפולאציה א ביוסיפון 'מעשה אלכסנדרוס'

אינטרפולאציה א שביוסיפון נשחמרה, באופן בלתי-תלוי ביוסיפון, כחיבור קטן ושמו 'מעשה אלכסנדרוס' בכתב-יד דה רוסי מס' 1087 שבפארמה³⁷. כתב-יד זה נכתב, לפי צורת הכתב, במאה הארבע-עשרה וכולל חיבורים עבריים שונים וכיניהם גם את החיבור שלנו. זה הכיל 9 דפים, אולם הדף החמישי אבד בכתב-יד שלפנינו³⁸. באמצע שורה 2 של העמוד האחרון סימן הסופר על-ידי שש נקודות לאקונה, ובשוליים העיר 'כ"נ שהנה חסר הרבה'. מכאן יש ללמוד, שכתב-היד, שבו השתמש הסופר, היה לקוי במקום אחד, וכנראה חסרו בו כמה דפים. אנחנו השלמנו הן את מה שאבד בדף החסר מכתב-יד פארמה והן מה שהיה חסר כבר בכתב-ידו שהעתיקו על סמך הנוסח שביוסיפון, דהיינו בהוצאתנו סוף פרק ח עד כמעט סוף פרק ט, והשורות האחרונות של הכרוניקה (סוף פרק יג של 'מעשה אלכסנדרוס'). הסופר של כתב-יד פארמה העתיק את כתב-היד בנאמנות רבה ואף כתב-ידו היה מצוין, לפחות במה שנוגע לרומאן של אלכסנדרוס בעברית, כפי שמעיד ניקוד כמה מלים יווניות, למשל: דִּיקָא

592 ביחוד בלתי ברור מה שכתוב בהערה זו על תרגומו של אחריו של המורה לרמב"ם.

593 עיין 6–55, J.B. De Rossi, *MSS Codices Hebr. Bibl.*, pp.

594 דף זה היה כבר בכ"י פארמה חסר כאשר מ. שטיינשניידר עיין בכתב-יד זה. כך אפשר להסיק ממסירת התוכן שבחיבור Zur Alexandersage, Hebräische Bibliographie, p. 46.

(*δαίδα*) בוקיפולון (*Boukaiḗpalon*) — כתיב יווני עממי, פֶּטְרָס (שם העיר ביוון) וכדומה. הניקוד של התעתיקים הללו נעשה על-ידי איש הידוע את המקור היווני של התרגום; אם כן מסתבר, שהמלים הללו נוקדו כבר בידי המתרגם העברי עצמו.

כבר אמרנו — בהתחלת סעיף 34 — שאינטרפולאציה א של יוסיפון כוללת תרגום של שני חיבורים, המתורגמים מיוונית לעברית והם: (א) הרומאן היווני על אלכסנדרוס מקדון, המובא כאן בלי סיפור לידתו, ומתחיל רק בימיו האחרונים של פיליפוס אביו; (ב) כרוניקה ביואנטית בלתי-ידועה, המספרת על חולדות העולם מימי אלכסנדרוס ועד מלון אוגוסטוס קיסר. החיבור שבכתב-יד פארמה כלל את האינטרפולאציה א כמעט בשלמותה — כאמור, רק שורותיה האחרונות של הכרוניקה אבדו בלאקונה, הנזכרת למעלה. אחרי הלאקונה נמשך כתב-היד ומביא את סיומו של חיבור אחד על הבראהמאנים, הוא החיבור היווני על-שם פאלאדיוס (9 שורות בערך), ויש להניח שכל החיבור הזה היה פעם קיים בכתב-היד שממנו העתיק סופר כתב-יד פארמה, בשלימותו. ושהדפים הכוללים את סוף הכרוניקה ואת החלק המכריע של חיבורו של פאלאדיוס נחלשו ממנו קודם שהגיע כתב-היד לידי סופר כתב-יד פארמה. החיבור 'מעשה אלכסנדרוס' שבכתב-יד פארמה מסתיים באגדת אלכסנדרוס מחוץ התלמוד הבבלי (תמיד לב ע"ב) בנוסח מעניין, הדומה לזה שב'שיטה מקובצת' (חיבור רבני מפורסם, שנחבר במאה השש-עשרה על-ידי ר' בצלאל אשכנזי).

37. פאלאדיוס על הבראהמאנים

ובכן, כתב-יד פארמה מגלה לנו, בין השאר, שהיה קיים תרגום עברי של החיבור על הבראהמאנים שעל שם פאלאדיוס⁵⁹⁶. פאלאדיוס⁵⁹⁷, נזיר והגמון נוצרי שחי במאות הרביעית והחמישית, מפורסם בייתוד כמחברו של הספר *Λαοιακή ἱστορία*, המספר על חיי הנזירים המתבודדים במצרים, לו מיוחס — אולי בצדק — החיבור ששריד ממנו נתגלה עתה בעברית בכתב-יד פארמה. החיבור הקטן הזה דן בחיי הבראהמאנים שבהודו ונקרא *Περὶ τῶν τῆς Ἰνδίας ἔθνων καὶ τῶν βραγμάνων* (על עמי הודו ועל הבראהמאנים); החיבור נשחזר גם, כאינטרפולאציה בכתב-יד אחד, הוא כ"י A של הרומאן על

595 החיבור בנוסח היווני המקורי יצא עתה בהוצאה ביקורתית: Palladius, *De gentibus Indiae et* ביקורתית: *Brachmanibus*, ed. W. Berghoff, Beitr. zur klass. Philol. 24, Meisenheim am Glan, 1967. הנוסח היווני יצא כבר לאור על-ידי Mueller, בהוצאת רומאן-אלכסנדרוס שלו, פאריס, 1896; בהוצאה זו הוא כולל את הפרקים 7-16 של הרומאן שם. שני תרגומים לאטיניים של החיבור הקטן היו בידי: האחד, על-שם אמברוסיוס, הודפס בהוצאת מילר של הרומאן היווני על אלכסנדרוס, השני נדפס על-ידי Fr. Pfister, בספרו *Kleine Texte zum Alexanderröman*, היידלברג, 1910. — בינתיים פורסם פאפירוס, שנכתב לפני אמצע המאה השניה לספירה, שהתחלתו אבדה ושחלקו הראשון כולל את החיבור המיוחס לפאלאדיוס, החל מן הפרק 14 (החל מן העמוד 112 של הוצאת מילר), ולכן זכה החיבור לעיון מחדש. הפאפירוס פורסם ב' *Museum Helveticum* כרך 16, אפריל 1959, עמ' 83-111. בחיבורו דן שם V. Pénélone, Martini, *Un recueil de diatribes cyniques*, Pap. Genève inv. 271, עמ' 77-80, וכן Photiades, *Les diatribes cyniques du papyrus de Genève* 271, pp. 116-136.

596 על פאלאדיוס עיי' RE, ערך Palladius.

597 הוא הודפס בהוצאתו של מילר ועיין לעיל, הערה 595.

אלכסנדרוס⁵⁹⁷ — לפי החלוקה הרגילה של הרומאן תופס החיבור הקטן הזה את הפרקים 7-16 של הספר השלישי של הרומאן⁵⁹⁸. לפי שנראה מיד, ניתוח פנימי של החיבור הקטן, המיוחס לפאלאדיוס, יחד עם שתי תגליות חדשות, יעזרו לנו להתקרב באופן יעיל יותר להבין את התהליך שבו התהווה החיבור. התגלית הראשונה היא מציאת הסוף של החלק הראשון בתרגום עברי בכתב-יד פארמה, והתגלית השנייה היא מציאת פאפירוס יווני, שנכתב לכל המאוחר באמצע המאה השנייה לספירה, והכולל, בחלקו הראשון, את החלק השני של החיבור⁵⁹⁹.

אפילו מתוך קריאה שטחית מתברר, שהחיבור המיוחס לפאלאדיוס מורכב משני חלקים נבדלים שלא נכתבו בידי איש אחד: חלקו הראשון תופס בהוצאת הספר השלישי של הרומאן על אלכסנדרוס את הפרקים 7-10. מחבר החלק הזה אומר שהוא בעצמו אמנם לא ביקר במקום שבו גרים הבראהמאנים, אך הוא מספר על חכמי הודו אלה על-סמך הידיעות שקיבל מאלה שביקרו שם. ובייחוד ממלומד אשר מעיר חיביי — של מצרים, *Θηβαῖος* (*scholasticos*), ומספר על קורותיו של האיש הזה שקרו לו בשעת נסיעתו, וממשיך ומוסר ידיעות על ארץ הבראהמאנים, על דרך חייהם. אירגון עתם ועל כעלי-החיים הנמצאים שם. החלק השני של החיבור (ג, 11-16) עובר לסיפור על הפגישה בין אלכסנדרוס מקדון לבין חכמי הודו. בינתיים פורסם פאפירוס יווני⁶⁰⁰ שמחציתו הראשונה כוללת את החלק השני הזה של החיבור, בערך החל מן הפרק 14 של החיבור ועד סופו: הואיל והתחלת הפאפירוס לא הגיעה לידינו ואבדה, מניחים המוציאים לאור, שפעם כלל הפאפירוס את כל החלק השני של החיבור, למן פרק 11. הפאפירוס עצמו נכתב לפני אמצע המאה השנייה לספירה, ומכאן ברור וברר שהחלק השני של החיבור הקטן מוצאו מזמן הקדום כהרבה יותר מימי פאלאדיוס, ההגמון הנוצרי. בלי מציאת התרגום העברי היה אפשר להניח⁶⁰¹, שהחלק הראשון של החיבור נוצר כהשלמה לחלק השני ושחלק ראשון זה לא היה אף פעם חיבור עצמאי. ברם עתה ברור, שאף החלק הראשון של החיבור הקטן, המיוחס לפאלאדיוס, היה קיים אף הוא באופן עצמאי: סוף התרגום העברי שנשתמר בכתב-יד פארמה, מסתיים בפרק 10 של החיבור, המשפט האחרון של התרגום העברי הוא (פרק יד): 'זה דרך ברגמני ומולדותם וברייחם כדברי אלכסנדרוס מפי חביאוס' משפט זה דומה, אך אינו זהה עם סיום החלק הראשון של החיבור, לפי חרגומו הלאטיני, המיוחס לאב-הכנסיה אמברוסיוס⁶⁰², כמשפט

597 החלוקה הזאת נשמרת גם באותן הנוצאות, שבהן לא הודפס החיבור הקטן: בהוצאות כאלה מדלגים על מספרי אותם הפרקים של ספר ג לעומת זאת מתחלק החיבור עצמו חלוקה אחרת בהוצאתו החדשה של Berghoff (עיין לעיל, הערה 595).

598 על הפאפירוס עיין לעיל, הערה 595, על החיבור השני שבאותו הפאפירוס עיין ד. פלוסר, 'הראייה סמיך ארי סכל', המקרא וחולדות ישראל, מחקרים, לזכרו של יעקב ליוור, חל"א, כ"ב, עמ' 337-339.

600 עיין ההערה הקודמת.

601 כך, באמת, מניחים במאמר שב Museum Helveticum, כרך 16, 1959, עמ' 121, ועיין לעיל, הערה 595.

602 Haec est quae a Thebaeo scholastico de Brachmanis audivisse se affirmat Musaeus. Quae vero ex historiis de Alexandri vita legi et quae ex plerisque auctoribus ad haec facientia de illis desumpsi, nunc subnectam לעיל, בהערה הקודמת, עמ' 129-134, אם המתרגם הזה הוא באמת האיש, הסכנה כפי החוקרים

העברי המסיים שבכתב־יד פארמה נזכר כמקור איש ושמו 'תביאוס'. שם זה איננו אלא המלה היוונית *Θηβαῖος*, כלומר: איש תיב־י, שהיה, כפי שראינו, מקורו של החלק הראשון של חיבורנו.

בגלל חוסר חומר על הנושא, ובעיקר בגלל מיעוט השורות שנשתמרו בתרגום העברי, עלינו להסתפק בסקירה ראשונה בלבד⁶⁰³. איך, למשל, לקבוע בינתיים בוודאות, אם התרגום העברי של החיבור נעשה מיוונית, או מאחד משלושת תרגומיו הלאטיניים⁶⁰⁴. דבר זה אפשרי בהחלט, כי לידינו הגיעו תשעה כתב־יד, הכוללים את התרגום הלאטיני רק של החלק הראשון, והחיבור הזה נקרא שם *Commonitorium Palladii*. ברם, דווקא העובדה הנ"ל מלמדת, שאכן החלק הראשון של כל החיבור היה פעם קיים ביוונית כחיבור עצמאי. קשה גם להניח שהחיבור האחרון שב'מעשה אלכסנדרוס' תורגם משפה אחרת מזו של החיבור הראשון, ולכן יש להניח כמעט בביטחון שהתרגום נעשה ממקור יווני, ואין סיבה לפקפק בהנחה, שאכן מתרגם עברי אחד תרגם מיוונית הן את הרומאן על אלכסנדרוס והכרוניקה הביזנטית, המגיעה מאלכסנדרוס עד לימי אוגוסטוס קיסר, והן את החיבור היווני, המהווה כיום חלק ראשון של החיבור על הבראמאנים, המיוחס לפאלאדיוס. ראוי עוד לציון, שהמתרגם העברי אומר שהוא מוסר את 'דברי אלכסנדרוס מפי תביאוס'. קביעה זו איננה נמצאת בנוסח היווני והתרגומים הלאטיניים של החיבור, ואין לדעת אם המתרגם העברי מצא את הייחוס לאלכסנדרוס מקדון בכתב־ידו שממנו תרגם. הטעות עלולה היתה להיווצר בנקל: בחוץ הנוסח היווני (ג, 10) מיוחס החיבור ל־*Arrianos* 'אשר גם חיבר חולדות אלכסנדרוס מקדון', וגם במשפט המסיים את החלק הראשון של התרגום הלאטיני על־שם אמברוסיוס נזכר אלכסנדרוס מקדון⁶⁰⁵. הייחוס המוטעה לאלכסנדרוס מקדון מעניין משתי בחינות: ראשית, על אף הייחוס המוטעה שבתרגום העברי החיבור עצמו — בניגוד לחלק השני של 'פסיכדו־פאלאדיוס' — אינו מדבר כלל על קורות אלכסנדרוס מקדון; שנית, לגבי ידינו מכל מקום הזכרת אלכסנדרוס כאן מאלפת. לפיה מובן, למה חיבור, המדבר על 'דרך כרגמני במולדותם וברייתם', נמצא בכתב־יד פארמה בשכונות הרומאן על אלכסנדרוס מקדון, שאף כו מסופר על חכמי הודו.

החיבור ששמו 'מעשה אלכסנדרוס', הכלול בכתב־יד פארמה, היה מורכב אפוא משני חלקים בלתי־תלויים זה בזה: הסיפור על אלכסנדרוס עם נספח על תולדות העולם עד

Ambrosiaster. קרוב להניח שהוא זה עם היהודי שהתנצר שחיבר את *Hegesippus*, אחד המקורות החשובים ביותר של יוסיפון העברי, ועיין לעיל, הערה 389.

603 ראו לציין שלפי הערך *Palladios* אשר ב־*RE* יכן בהוצאתו של ברקהוף (עיין לעיל, הערה 595), בשתי ההוצאות הראשונות, זו של *J. Camerarius* (לייפציג, 1571) וזו של *Bissaeus* (לונדון, 1665) נקרא רק החלק הראשון (ג', 7-10) בשם *Palladios*. לעובדה זו יש משמעות לגבי בעייתנו. על קיום עצמאי של החלק הראשון, הוא שהורגם לעברית. מצביעה גם העובדה שרק חלק זה בלאטינית נשתמר בכמה כתב־יד (עיין ברקהוף עמ' 17).

604 שניים מהם היו ביד: האחד, על שם אמברוסיוס (עיין לעיל, הערה 602), הודפס בהוצאת מילר של הרומאן היווני על אלכסנדרוס; השני נתפרסם על־ידי *Fr. Pfister*. בספרו *Kleine Texte zum Alexanderroman*, היידלברג, 1910.

605 עיין לעיל, הערה 602.

אוגוסטוס, ותרגום המקור של החלק הראשון של החיבור על הבראהמאנים, המיוחס לפאלאדיוס. החיבור השני הזה לא הובלע על-ידי האינטרפולאטור בתוך ספר יוסיפון. ברם מתקבל על הדעת, שאותו המתרגם שחירגם את החיבור הראשון חירגם גם את החיבור על הבראהמאנים, והאינטרפולאטור של יוסיפון דילג על חיבור זה, כנראה משום שחשב שאין בו חשיבות היסטורית ושתיאור חיי הבראהמאנים ירחיק את הקוראים מעיקר העניין, סיפור תולדות ישראל והעולם בימי בית שני. הואיל וסביר שאותו המתרגם העברי חירגם את שני החיבורים — זה שהוכנס ליוסיפון וזה על הבראהמאנים — מיוונית לעברית, ייתכן ששני החיבורים גם יחד היו בכתב-ידו היווני, שממנו חירגם, אך הדבר, כמובן, איננו ודאי.

38. מעשה אלכסנדרוס אצל יוסיפון ובכתב-יד פארמה

קודם שנדון על אופיו של 'מעשה אלכסנדרוס' עלינו להוכיח ולהראות שהנוסח הנמצא בכתב-יד פארמה אינו קטע מתוך יוסיפון, אלא החיבור בצורתו הבלתי-מעובדת על-ידי האינטרפולאטור. והדוגמאות הבאות עשויות להוכיח, שהאינטרפולאטור שינה את סגנון המקור והשמיט חלקים מן הנוסח המקורי שהיה בידו:

יוסיפון

כתב-יד פארמה

(א) פרק ו, 36-45

ועוד מצא במקום אחר חול הרבה.
וירא שם חיות כחמור הוא ערוד
ואורכם חמש אמות ושש עינים להם.
ולא ראו כי אם בשתי עינים.
ועוד מצא במקום אחר אנשים בלא
ראש ועיניהם ופיהם בחזה שלהם
ומדברים כלשון בני אדם
ואוכלים רגים ומלקטים מן החול.

וילך במקום אחר וימצא כל הארץ ההיא
חול, וירא שם חיות כחמור יער הוא
ערוד, ואורכם חמשה אמות ושש עינים
להם, ולא היו רואים כי אם משתי עינים.
וילך במקום אחר וימצא אנשים ולא היה
להם ראש ועיניהם ופיהם היו בחזה שלהם
והיו מדברים בלשון בני אדם
והיו אוכלים רגים והיו מלקטים מן החול
ומן הארץ איטנא⁶⁰⁷ הנאכלים במקומינו⁶⁰⁸,
ומשקל לכל אחד שלשים ליט'.

וירא סרטנים גדולים כספינות
וילך משם במדבר אחר ויבוא עד ים
ולא ראה לא עוף ולא חיה כי אם
שמים וארץ בלבד.
ויבוא בספינה אל אי אחת

וירא סרטנים גדולים כספינות
וילך משם דרך המדבר ויבוא עד ים
ולא ראה לא עוף ולא חיה כי אם
ארץ ושמים בלבד,
ויבוא בספינה ויבוא⁶⁰⁹ באי אחד
והאי קרוב לארץ⁶¹⁰

606 הקטע הבא, הנמצא במקור, חסר ביוסיפון.

607 αἰτνά.

608 הוספת המתרגם.

609 נמצא במקור וחסר ביוסיפון.

610 נמצא במקור וחסר ביוסיפון.

וישמע מדברים כלשון בני אדם והיו יוונים
והמדברים לא היה רואה.

וישמע מדברים כלשון בני אדם והם יוונים
והמדברים לא יראה אותם.

(ב) פרק ח, 1-4

ויחפון אלכסנדרוס ללכת משם אל אוקסידרקס.
לא⁶¹¹ להילחם עם יושבי הארץ
כי אם לראות את החכמים היושבים שם
והם חכמים למאד
ועירומים הם בלא בגד
ועל כן⁶¹² נקראו בלשון יוונים גימנוסופיסטס
והם שוכנים בסוכות ובמחילות עפר

וילך משם אל אוקסידרקס
לראות חכמי יושביה
כי הם חכמים למאד
והם ערומים בלא בגד
והם יושבים בסוכות ובמחילות עפר.

(ג) פרק י, 24-31

וישמע אלכסנדרוס ויאמר לאיפטולומיאוס:
קח את עטרת מלכותי ואת בגדיי
והחיה מלך כמוני ועשה בערמה וקראני בשם אחר
ואמור: קראו לי את אנטיגונוס מלאך נאמן כמוני
וכאשר אבוא, עשה עצמך לספר לי את דברי הנער
לפני ואמור לי: מה זאת תחן לי שנעשה על
אודות בן המלכה זה?
וילבש איפטולומיאוס לבוש בדמות אלכסנדרוס
ויראהו קנדבלס
ויירא שלא יצוה להמיתו.

ויאמר לו אלכסנדר:
קח את עטרת מלכותי ואת לבושי
והיה תחתי מלך כמוני ועשה בערמה
וקראני בשם אחר:
ויען המשנה ויאמר: אעשה כדברך!
ויעש כאשר ציווה אלכסנדרוס
ויצא המשנה לבוש בגדי מלכות ועטרת על ראשו
וכאשר ראהו קנדבלס
ויירא מאד שלא יצוה להמיתו.

מדוגמאות אלו, ובייחוד מן האחרונה, שבה השמיט האינטרפולאטור את עיקר הסיפור, ניתן לראות שהנוסח שבכתב־היד של יוסיפון קוצר וסוגגן. הואיל וכל כתב־היד של יוסיפון מתאימים בנקודות אלו, ברי שהנוסח הנמצא בכתב־יד פארמה אינו קטע מתוך ספר יוסיפון אלא חיבור בלתי תלוי בו. סמוכים לכך אפשר למצוא בעובדה, שכבר עמדנו עליה למעלה, ש'מעשה אלכסנדרוס', החסר בכתב־יד מעולים של יוסיפון והוכנס לתוכו בזמן מן הזמנים, נמצא בכתב־יד פארמה בצורה בלתי־מעובדת ושלמה יותר. כתב־יד פארמה לא היה, כמובן, העד היחידי של נוסח 'מעשה אלכסנדרוס' בצורתו שקדמה לעיבוד שהעניק לחיבור האינטרפולאטור. לידנו הגיעו עוד שני עדים של הנוסח המקורי של 'מעשה אלכסנדרוס': הראשון הוא קטע קטן של דף שנמצא בגניזה, אך גודל הקטע מספיק רק לשם הקביעה שאין הוא מכתב־יד של יוסיפון. אלא הנוסח הבלתי תלוי בו. העד השני חשוב הרבה יותר. כוונתי ל'ספר תולדות אלכסנדרוס המקדוני' לעמנואל בן יעקב בנפיש⁶¹³. החיבור, שהוא תרגום עברי של הרומאן על אלכסנדרוס מלאטינית, נשתמר

611 נמצא במקור וחסר ביוסיפון.

612 נמצא במקור וחסר ביוסיפון.

613 הטקסט יצא 'ערוך בצרוף חרגום אנגלי והקדמה והערות באנגלית' בידי ישראל יוסף קייזיס. הוצאת האקדמיה האמריקאית לימי־הביניים, קמברידג', מאסס, תשכ"ב.

בכתב־יד אחד, המתרגם היה מדרוס־צרפת, ופעל כסופר בין השנים 1340 עד 1353 לספירה. כנספח שני לחיבור, אחרי ספר מוסרי הפילוסופים, נמצא החלק השני של 'מעשה אלכסנדרוס', חרגום עברי של הכרוניקה הביזאנטית — החל ב'מעשה אלכסנדרוס', פרק יב, 20 עד פרק יג, 45. הכרוניקה לא הועתקה עד לסופה, אלא המחבר ראה לנכון לסיימה במאורע חשוב, הוא כיבוש ירושלים על־ידי פומפיוס. השוואה בין נוסח הכרוניקה שבכתב־יד פארמה לבין הנספח שב'תולדות אלכסנדרוס המקדוני' לעמנואל בן יעקב בונפיש מלמדת שני דברים חשובים הקשורים זה בזה: ראשית, ברור שהכרוניקה שבנספח איננה לקוחה מן האינטרפולאציה שביוסיפון, אלא מן הנוסח של 'מעשה אלכסנדרוס' בצורה בלתי תלויה בפעולת האינטרפולאטור של יוסיפון; שנית, הנוסח שבחיבורו של עמנואל בונפיש זהה כמעט לחלוטין עם הנוסח שבכתב־יד פארמה⁶¹⁴. מכאן שלנוסח של כ"י פארמה ולזה של עמנואל בונפיש היה אב משותף⁶¹⁵.

גם בגוף סיפורו על אלכסנדרוס השתמש עמנואל בונפיש ב'מעשה אלכסנדרוס' שלנו; זה שימש לו כמקור משני, על־יד החיבור הלאטיני שהוא תרגם לעברית; על כך שהכיר את 'מעשה אלכסנדרוס' כולו, מעידים הקטעים, המושפעים על־ידו, מלבד זה ברור שכמו שאר הסופרים היהודים גם עמנואל בן יעקב בונפיש הכיר את ספר יוסיפון. זאת אפשר לראות מפרק כח של חיבורו: חלומו של אלכסנדרוס בדרכו לירושלים (הוצאת קייזר, עמ' כג, 29 — כד, 11) וביקורו של אלכסנדרוס בירושלים והסיפור על רצונו של אלכסנדרוס להקים את צלמו בהיכל (עמ' כה, 17 — כו, 13–15) לקוחים מיוסיפון, פרק י. ברם שאר הקטעים, המשותפים ליוסיפון ולעמנואל בונפיש⁶¹⁶, מסתבר שאינם לקוחים מן האינטרפולאציה א שביוסיפון, אלא מאותו כתב־יד של 'מעשה אלכסנדרוס', שממנו העתיק עמנואל בונפיש כנספח את הכרוניקה. דבר זה ניתן להוכיח כמעט בביטחון מלא, משום שקיימים שני מקומות ב'ספר תולדות אלכסנדרוס המקדוני' שבהם נמצאת אותה שגיאה בספר זה ובכתב־יד פארמה, ושגיאה זו אינה נמצאת בנוסח שהוכנס ליוסיפון⁶¹⁷, וכבר מצאנו אותו

614 עיין קייזר, עמ' 36–37.

615 ראו לצידן שהן בנספח של עמנואל בונפיש והן בכתב־יד פארמה חסרה הידיעה על המניעים למאסרו של אריסטובולוס השני ידיעה זו נמצאת ביוסיפון. אכיהם של כתב־יד שהיה ביד עמנואל בונפיש ושל כתב־יד פארמה דילג על המלים הללו ('מעשה אלכסנדרוס', פרק יג, 43–45: 'לכדו... אריסטובולוס', כי עינו עברה בטעות מן החיבה 'אריסטובולוס' שכשורה 43 לאותה החיבה 'אריסטובולוס' שבשורה 45).

616 רשימת הקטעים הללו תמצא אצל קייזר, עמ' 203–204.

617 בעמ' עב, 4. של הוצאת קייזר אומרים חכמי הדור באיגרתם אל אלכסנדרוס: 'ואנחנו יודעים כי לך נאה המלוכה ואלינו החכמה'. כתב־יד פארמה אף הוא גורס ('מעשה אלכסנדרוס', פרק ח, 9) 'מלוכה', ואילו באינטרפולאציה שביוסיפון כתוב 'מלחמה' או 'המלחמה' והוא הנכון, כי כך גורס גם הרומאן על אלכסנדרוס ג, 5, 2. המקום השני, שממנו אפשר ללמוד על קרבתם של הנוסחים של כתב־יד פארמה והנוסח שהיה ביד עמנואל בונפיש, נמצא בהוצאת קייזר, עמ' צג, 19: 'מעשה אלכסנדרוס', פרק יב, 17–18. נאמר על אלכסנדרוס 'יומה כחודש', הנקרא פרמוחי בלשון מצרים. הוא חודש אייר, המלים 'הנקרא... חודש' נמצאות באינטרפולאציה שביוסיפון וחסרות הן ב'י פארמה והן אצל עמנואל בונפיש. ועיין הרומאן על אלכסנדרוס ג, 35. 1.

מצב במקום אחד בכרוניקה, המהווה נספח בחיבורו של עמנואל בונפיש⁶¹; בידי המחבר ההוא היה אפוא כתב־יד של 'מעשה אלכסנדרוס' וכתב־יד זה היה, מבחינת נוסחו, כעין אח לכתב־יד פארמה. מכתב־יד זה, ולא מיוסיפון⁶², לקח עמנואל בן יעקב בונפיש לא רק את נספחו, את הכרוניקה, אלא גם את הקטעים, המקבילים בלשונם לתרגום העברי של הנוסח היווני של הרומאן על אלכסנדרוס. דרך אגב, העובדה שהן החומר הנמצא בנוף ספרו של עמנואל בונפיש והמקביל לאינטרפולאציה שביוסיפון. והן הכרוניקה הביזנטית שבנספח, לקוחים שניהם מכתב־יד של 'מעשה אלכסנדרוס' שהיה דומה ביותר לכתב־יד פארמה, מוכיחה שגם הנספח הזה הועתק בידי עמנואל בונפיש עצמו, ולא נתוסף אחר־כך על־ידי מעתיק אלמוני⁶³.

39. 'מעשה אלכסנדרוס' העברי

החיבור 'מעשה אלכסנדרוס' נתחבר, לכל המאוחר, בשנת 1148, בה כבר מצאא יחידה הדסי בתוך ספר יוסיפון. האם נתחבר חיבור זה אחרי ספר יוסיפון? בפרק יג, 20, של אותו החיבור, בחלק שהוא תרגום של הכרוניקה הביזנטית, מסופר: 'ובקל"ד לאולימפידוס היה יוסיפוס היהודי וכתב ספרים'. האינטרפולאטור של יוסיפון שינה את הסיפא של המשפט וכתב במקומה: 'יוסיפוס היהודי, הוא יוסף בן גוריון הכהן הגדול וכתב ספר מלחמה'. כיוון שבנוסח המקורי לא מדובר על יוסף בן גוריון, ייתכן, ואף מתקבל על הדעת, שהכתוב רומז ליוסיפוס עצמו ולא למעבדו העברי המאוחר⁶⁴. אין לנו אפוא שום הוכחה ש'מעשה אלכסנדרוס' נתחבר אחרי ספר יוסיפון⁶⁵, ואין לנו גם שום ידיעה נוספת על הזמן שבו נתחבר החיבור לכד מן העובדה, שכבר הכרוניקה הביזנטית, המהווה את חלקו השני של החיבור, מתבססת על הכרוניקה של אוקסיפוס. החיבור העברי נתחבר לפני שנת 1148, ולפי סגנונו העברי מסתבר שזמן חיבורו הוא המאות האחרונות של האלף הראשון או תחילת האלף השני. ואם אכן יחוסם כבר הכיר את התרגום הערבי של יוסיפון, הכולל את החלק הראשון של 'מעשה אלכסנדרוס', הרי חיבורו נתחבר לפני שנת 1063, שנת מותו של אבן־חום.

כפי שנראה עוד, החיבור הוא תרגום מיוונית. הוא נעשה אפוא ביוון או באיטליה הדרומית, שחלקה היה תחת שלטון מלכות ביזנטין והיו שם אנשים דוברי יוונית⁶⁶. מלה

618 עיין לעיל. הערה 615

619 כמובן מחוץ לדברים על ביקורו של אלכסנדרוס בירושלים. שמקורם אינו הרומאן על אלכסנדרוס אלא יוסיפון. ייתכן שהנוסח של יוסיפון שהיה ביד עמנואל בונפיש לא הכיל בכלל את האינטרפולאציה על אלכסנדרוס והכרוניקה, שהרי ראינו שהמחבר ההוא הביר את החומר בצורה בלתי־תלויה ביוסיפון.
620 אם כן, הוא הדין ב'מסרי הפילוסופים', המהווים ב'ספר תולדות אלכסנדרוס המקדוני' את הנספח הראשון. הקדם לכרוניקה.

621 אוקסיפוס. שעליו מתבסס כאן 'מעשה אלכסנדרוס', מדבר בכרוניקה שלו (לאולימפאדה הקל"ג) על יוסף מבני טוביה ואינו מספר, כמובן, על פעולתו הספרותית של איש זה. אולם ייתכן שכבר הכרוניסטן הביזנטי בלבד את היוצרות.

621* השווה יוסיפון א, עמ' 470, שורות 29–30 עם הנכתב שם. עמ' 365, שורה 158, ועיין לעיל, עמ' 146.

622 הידיעה היחידה (בלתי־מספקת לגמרי) על מקום התרגום רמזה כמלים 'איטנא (מֵאֵטֵל). כלומר כמהים). הנאכלים במקומנו וסרק ו. (41).

אחת שב'מעשה אלכסנדרוס' מכריעה את הכף לטובת איטליה הדרומית: הביטוי היווני *βάτραχοι πηδῶντες* (הצפרדעים הקופצות) שבמקור (רומאן על אלכסנדרוס, ב, 33) תורגם ב'מעשה אלכסנדרוס' (פרק ו, 17) במלה 'פרשילונא'. מלה זו ציינה אפוא בפיו דוברי המקור מין צפרדעים. מסתבר שזוהי צורת הקטנה של המלה הטוטונית *frose* (כלומר *frosce*)⁶²³. המקום היחיד, שבו ישבו הן תושבים יודעי יוונית והן תושבים ממוצא טוטוני, היא איטליה הדרומית, מקום מלכות ביואנטיון והדוכסיות הלנגובארדיות: המלה 'פרשילונא' היא אפוא מלה לאנגובארדית ביסודה, שאולי עברה לאיטלקית של אותם הימים ואותה הסכיכה⁶²⁴. כאמור, תרגום 'מעשה אלכסנדרוס' נעשה מיוונית. זאת כבר הצליח להוכיח ריגר⁶²⁵ בהסתמכו רק על הנוסח המעובד שבספר יוסיפון. עתה, לאחר מציאת כתב־יד פארמה, אפשר להוסיף הוכחות לכך, והרי כמה מהן:

בחיבור מצויות מלים יווניות מרובות, שהמתרגם השאירן במקורן: ד, 7-8: קיריאקין (*Kuriakēn*); ה', 42: בוקיפלוֹן (*Boukaíφαλον*, כתיב עממי במקום *Boukéφαλον*); ו, 10: אל ארץ קלאוקין (*εἰς τὴν Χλοικὴν χώραν*), בשיר הביואנטי על אלכסנדרוס כתוב: (*Χλοακὴν*); ו, 27: איסטקטין (*στακτὴν*); ג, 41: איטנא (*ἔδνα*); ג, 50: מקרי (*μακαροί*); ו, 4: בארץ פרסיאקין (*εἰς Πρασιακὴν χώραν*); י, 19: קנרבליס (*Κανδαύλης*); יא, 9: מקריבים 'לזיאוס ופוסדינדין'; יא, 30: עד נהר אטלנטא (*εἰς τὸν Ἀτλάντα ποταμόν*); יא, 30-31: וירא שם קינוקפלוס (*εἰδομεν γὰρ Κυνοκεφάλους*); יב, 9: אולוגוס (*ὁ Αἰγού*); יב, 22: רוקסנין (*Ροξάνην*); יג, 14: קרכידוניס (*Καρχηδών*, כלומר: קרתגו); יג, 19: אורונטין (*Ὀρόντην*); יג, 35: סיבסטין (*Σεβάστην*); יג, 64: וטינדרין (*καὶ Τύνδαριν*); יג, 11: וולריאנוס איפטוס (*Ὀυαλεριάνος ὕπατος*). המלה 'איפטוס' היא התרגום היווני של 'קונסול' הלאטיני, והמתרגם לא הבין זאת וחשב, כנראה, שזה שם פרטי.

במקומות שבהם לא קיצר המחבר את מקורו, תירגם אותו כנאמנות רבה. אף מסתבר ששיעוריותו ביוונית עלו על בקיאותו בעברית. כבר עמדנו על כך שבשעה שקרא במקורו על 'צפרדעים קופצות' לא נזכר משום מה, כנראה, בשעת תרגומו במלה העברית 'צפרדעים', ותירגם את היוונית במלה ממוצא לאנגובארדי 'פרשילונא'. וכשבא לתרגם את המלה *δαίς* (כלומר לפיד), כתב (ה, 31): 'עץ שמן הנקרא דִּיפֶא'⁶²⁶. את המלים *καὶ ἔχθιστον* *πολλὰ γέννη* הוא מתרגם לפי סדרן במקור (ו, 32): 'ודגים רבים מינים', את המלים *οὐδὲν στέφανον ἀδαμάντινον πολυτάνταλον* הוא מתרגם (ח, 6): 'לא תועיל מאומה'. המלה *ἀδαμάντινον* הוא מתרגם (י, 84): 'עטרה מן שמיר שווה רבים מכרי זהב'. לפעמים הוא טועה בפירוש המקור היווני, ובייחוד כשהכתוב אינו מובן בגלל ריחוק הזמן מן התקופה העתיקה. כשהמקור

623 אם כן. אולי יש לגרוס לא 'פרשילונא' אלא 'פרשילינא'. אין אנו יודעים. מתי נכתב 'מעשה אלכסנדרוס', אך דבר אחד ברור: במאה העשירית כבר לא דיברו לאנגובארדית ועיין לעיל. הערה 303.

624 מבטא 'sc' כ'שין' מסתבר על־סמך המבטא האיטלקי — והשווה 'שיטים' (ז"א סקיתים) וכדומה אצל יוסיפון (ענין לעיל, סעיף 15). ה'אלף' שבסוף המלה מצביעה אולי על כך שהמלה הפכה באותה האיטלקית למין נקבה. על המוצא האיטלקי של המתרגם העברי של 'מעשה אלכסנדרוס' מצביעה גם צורת השם 'אנוסטוס' ועיין לעיל. הערה 260.

625 עיין Vogelstein-Rieger, *Geschichte der Juden in Rom* כרך א, עמ' 483-485. 489-486.

626 ללשון 'עץ שמן' בהקשר זה עיין משנה ראשיהשנה ב, ג.

מדבר על חגיגות המסתורין היווניות (*τελεῖσαι μυστήριον*) הוא מתרגם (י, 22): 'סוד גדול היה לי'. פעם טעה המתרגם כשהסביר (יג, 1-2): 'פוליארכיסים ופתרונו איש מלחמה'. השם נגזר מן המלה *πόλις* (עיר) ולא מן המלה *πόλεμος* (מלחמה), כפי שסבר המתרגם מתוך הסח' הדעת. במקום אחר (יג, 5-6) לא הבין את הלשון היוונית המסולסלת של מקורו (שהוא, בעקיפין, הכרוניקה של אוסביוס). במקור היה כתוב: *Πτολεμαῖος ὁ φιλάδελφος... τὰς* *Ἰουδαίων γραφὰς ἐκ τῆς Ἑβραίων φωνῆς εἰς τὴν Ἑλλάδα μεταβλήθηαι ἐποσῶσε*⁶²⁷. זאת אומרת: תלמי פילאדלפוס... ציווה להעביר את כתבי היהודים מן הלשון העברית ליוונית, והעניין הוא תרגום השבעים. הוא מתרגם: 'זוהי הוליך את ספרי היהודים בארץ אילדה וישימם באלכסנדריא'. למרות הטעויות הללו של המתרגם העברי, נודעת ל'מעשה אלכסנדרוס' חשיבות גדולה מאוד לתולדות התרבות היהודים בימי הביניים, שהרי התרגום העברי הזה נעשה במישרין מיוונית לעברית, בשעה שרוב התרגומים מיוונית לעברית נעשו באמצעות העברית. עד כמה שידוע לי 'מעשה אלכסנדרוס' הוא הטכסט הספרותי היחיד שתורגם. בתקופה כה קדומה, במישרין מיוונית לעברית, ואף זאת — במילולי.

כאמור, הטכסט העברי בכ"י פארמה כולל שני חיבורים עצמאיים לגמרי, שכנראה שניהם ניתרגמו בידי אותו מתרגם עברי: הראשון הוא החיבור המספר על המאורעות החל מאלכסנדרוס ועד אוגוסטוס, וחיבור זה הוכנס גם לתוך יוסיפון: מן החיבור השני, הוא הסיפור 'על חיי הבראהמאנים', נשתמר רק הסוף, וחלק-הארי של החיבור השני הזה היה כבר חסר בכתב-ידו של סופר כתב-יד פארמה. לגבי רידנו אין חשיבות בדבר, אם החיבור על הבראהמאנים היה באותו כתב-יד היווני שבו מצא המתרגם העברי את החיבור היווני הראשון. יותר חשוב לציין שהכתורת 'מעשה אלכסנדרוס' אמנם נמצאת בכתב-יד פארמה לפני כל הטכסט, אך אין זה מתקבל על הדעת, שגם החיבור על חיי הבראהמאנים נכלל תחת הכותרת הזאת. יש להניח שלחיבור זה היתה פעם כותרת משלו שנעלמה מאתנו, משום שהתחלתו של החיבור וחלק-הארי שלו אבדו.

לעומת זאת החיבור הראשון שבכתב-יד פארמה, 'מעשה אלכסנדרוס' — הוא החיבור שנמצא גם בכתב-יד של יוסיפון — הוא חיבור אחיד. לאחר שהמחבר סיפר את תולדות אלכסנדרוס מקדון ממות אביו עד למותו שלו (על-פי הנוסח היווני של הרומאן על אלכסנדרוס), הוא ממשיך ומספר על יורשי אלכסנדרוס. רק לאחר שסיפר על התהוות תרגום השבעים מגלה הוא את מקורו ומתחיל למנות את המאורעות לפי האולימפיאדות (פרק יג, 9). עיון והשוואה לכרוניקה של אב-הכנסייה אוסביוס⁶²⁸ מראים שהמחבר העברי תירגם כרוניקה ביזנטית, שהיתה הרחבה של דברי אוסביוס בחומר היסטורי נוסף. המעבר החלק מן החומר הלכות מן הרומאן על אלכסנדרוס לחומר שמוצאו מן הכרוניקה הביזנטית מלמד, שכל 'מעשה אלכסנדרוס' כולו הוא חיבור אחד שנתחבר על-ידי מחבר עברי אחד, כפי שניתן לראות גם לפי הסגנון האחיד של כל החיבור.

Chronicon Paschale 173a 627

628 הכרוניקה של אוסביוס (303 לסה"ב בערך) לא הגיעה אלינו בלשונה היוונית, אך אפשר להכיר אותה מן העיבוד הלאטיני של היררונימוס ומן התרגום הארמיני, וכן היא השפיעה על חיבורים היסטוריים יוניים

ביזנטיים. עיין B. Altaner, A. Stuiber, *Patrologie*, 1966, Freiburg, p. 218

ומה היה מצבו של הטפסט היווני. שממנו נעשה התרגום העברי? האם לעיני המתרגם היו שני טפסטים יווניים נפרדים. זה של הרומאן, וזה של הכרוניקה, או שמא היתה הכרוניקה כעין נספח כבר בכתב-היד היווני? אם נניח שהיו בידי המתרגם שני כתב-יד יווניים שונים, הרי דילג על התחלת הכרוניקה עד לימי אלכסנדרוס מקדון, ולאחר שסיפר על תולדות אלכסנדרוס תירגם מן הכרוניקה רק את ההמשך. כרם, לנו נראה יותר שלעיני המתרגם היה כתב-יד יווני שכלל הן את הרומאן על אלכסנדרוס והן את הכרוניקה כנספח, וזאת לא רק בגלל אחדותו של 'מעשה אלכסנדרוס' העברי, אלא גם בגלל העובדה שהמתרגם צמוד מאוד לטפסט היווני וקשה לתאר שהיה עשוי לחולל מהפכה כה עקרונית כמו הפיכת שני טפסטים יווניים נפרדים לחיבור אחד ואחיד.

אילו היה בידינו הטפסט היווני יכולנו לענות בכיטחון על שאלה זו וכן על שאלות אחרות, חשובות יותר. ואולם הכרוניקה היוונית שתורגמה ב'מעשה אלכסנדרוס' לא הגיעה לידינו, ואיננו יכולים לדעת באיזו מידה אולי קוצרה בידי המתרגם. במידה חמורה עוד יותר קיימת הבעיה כלפי הרומאן על אלכסנדרוס, שם ההשוואה עם המקור שבידינו מלמדת, שהתרגום העברי הוא קיצור מובהק של המקור: יש פרקים רבים שחסרים, מפרקים אחרים נמצאים בעברית רק רמזים קצרים, אולם במקום שהמחבר מתרגם נוסח של הרומאן, הנמצא בצורה זו בידינו, הוא עושה זאת בדייקנות ובהרגשת אחריות. אלו מן השינויים והקיצורים הללו, הן בנוגע לרומאן על אלכסנדרוס והן בנוגע לכרוניקה, יש לזקוף על חשבון המתרגם העברי ואלו על חשבון אופיו של המקור, שאולי כבר היה גופו קיצור.⁶²⁹ נראה לי שהן התרגום העברי קיצר והן מקורו כבר היה מקוצר. החופצה המפתיעה ביותר היא התהפוכות בסדר המאורעות שחלו בטפסט העברי לעומת הרומאן היווני. נביא כאן רשימה, שבה נשווה את סדר הפרקים של הרומאן על אלכסנדרוס עם המקביל שב'מעשה אלכסנדרוס' העברי.⁶³⁰ רשימה זו תהיה גם מאלפת בשאלת מידת הקיצור של הרומאן המקורי, במקום ראשון נביא את הפרק והשורות של 'מעשה אלכסנדרוס', ובמקום שני מספר הספר והפרק של הרומאן היווני.

והנה הרשימה: א. 1-3: הערות על פיליפוס, אבי אלכסנדרוס; א. 3-16, א. 23-24: א. 16-22 = א. 13; ב. 1-8 = א. 26; ב. 8-10 = א. 30; ב. 10-15 = ג. 1, 7, 10; ג. 1 — ד. 2 = א. 40-42; ד. 2-9 = א. 44-45; ד. 9 = א. 34; ד. 11-13 = עיין א. 31; ד. 13-14 = א. 35; ד. 14 — ה. 2 = א. 39; ה. 2-6 = ב. 13-21; ה. 1 = ב. 23; ה. 1-23 = ב. 32-33; ה. 24-64 = ב. 36-40; ו. 1 — ח. 29 = ג. 2-6; ט. 1 — יא. 39 = ג. 17-23, 25-28; יב. 1-19 = ג. 31 עד סוף הספר.

אין להסביר את הסדר החדש מתוך הרצון לתקן את הסדר המשונה של המאורעות

⁶²⁹ ייתכן, כמובן, שהכרוניקה צורפה, בצורתה הבלתי-ממצה מבחינה היסטורית כפי שהיא בתרגומה העברי, לרומאן של אלכסנדרוס על-ידי המקצור והמעבד היווני של הרומאן.

⁶³⁰ התהפוכות כלפי הסדר המקורי, אם מעיינים רק במספרי הפרקים שהבאתי, נראות חמורות יותר משמן כאמת, משום שמיספור הפרקים בהוצאות המודרניות של הרומאן איננו. במקרים רבים, לפי סדר אריתמטי, על כן, כדי לעמוד על מידת התהפוכות שבתפסט העברי כלפי הרומאן היווני, רצוי לעיין בהוצאות הרומאן עצמן.

שברומאן על אלכסנדרוס, ואיני יודע איך נוצר סדר זה. מכל-מקום קשה להניח שהמתרגם העברי הוא שהפך את הסדר לגבי מקורו היווני. מסתבר אפוא שהתהסוכה נעשתה כבר במקורו היווני שהיה כעין חקציר (epitome) של הרומאן, וכבר בו שונה הסדר. הנחה זו אינה סותרת, כמובן, את האפשרות שהמתרגם מצדו קיצר את מקורותיו, אולי משום שלפעמים נתקשה במלאכת התרגום. ברם, על אף ההסרונות הללו של 'מעשה אלכסנדרוס', מהווה, כפי שנראה מיד, החיבור העברי תרומה נכבדה לידיעת תולדות התקופה העתיקה וספרותה.

40. הרומאן על אלכסנדרוס

הרומאן היווני על אלכסנדרוס מקדון⁶¹ הוא רומאן היסטורי, שנחבר על-ידי מחבר אלמוני בשביל הקהל הרחב. המחבר עיבד בטעם עממי מקורות שונים על חיי הגיבור הנערץ. בין מקורותיו היו אף כאלה שסיפקו לו חומר דמיוני על מסעיו של אלכסנדרוס לארצות רחוקות ונפלאותיהן, והמחבר כלל אותם בספרו, לשעשע בהם את הקורא העממי. הרומאן נתחבר, לפי כל הנראה, באלכסנדריה של מצרים בתקופה ההלניסטית או הרומית. הרומאן נשתמר בכמה נוסחאות. הנוסח הקדום, שממנו נבעו שאר הנוסחאות, הוא נוסח α ⁶². בלשונו היוונית המקורית נשתמר נוסח זה רק בכתב-יד יווני יחיד, הוא כ"י A (1711 Parisinus Graecus) שנכתב במאה האחת-עשרה, והוא כולל, בין שאר החיבורים, גם את הרומאן. הוא כתוב באותיות קטנות ומכוערות בידי סופר גרוע. במקום שלא עלה בידי הסופר לפענח את הכתיב, העתיק מה שראה לפניו, וכך נוצרו קבוצות של אותיות שאין להן שום מובן. הסופר או מקורו קיצר את דברי הרומאן, באופן שקשה לעמוד על הנוסח המקורי אפילו בעזרת התרגומים השונים. הנוסח העברי של הרומאן שנשתמר ב'מעשה אלכסנדרוס' מסייע במקומות רבים לשחזר מה שהיה כתוב בנוסח היווני. כמו-כן מראה 'מעשה אלכסנדרוס', שהנוסח שנשתמר בכ"י A משוכש ומקוטע במידה רבה יותר משיעירו החוקרים.

נוסח α תורגם ללאטינית בשנת 300 לספירה בקירוב על-ידי יוליוס ואלריוס⁶³. תרגומו מוסר בנאמנות רק את תוכן החיבור. כיוון שהמתרגם התכוון רק לחת לקוראיו סיפור מובן ופשוט. על כן תרגום לאטיני זה אינו יכול לשמש בסיס לשחזור המקור. לעומת זאת משמש התרגום הארמני של נוסח α ⁶⁴, שנעשה, לפי דעת החוקרים, במאה החמישית לספירה, כלי-עזר הטוב ביותר לקביעת נוסח של הרומאן, כיוון שהארמני תרגם

631 הדיון הטוב ביותר על הרומאן הוא עדיין, A. Ausfeld, *Der griechische Alexanderroman*, Leipzig, 1907 עיין גם, R. Merkelbach, *Die Quellen des griechischen Alexanderromans*, Zetemata 9, München, 1954.

על הרומאן על אלכסנדרוס והשפעתו על ספרות ימי הביניים עיין G. Cary, *The Medieval Alexander*, Cambridge, 1956.

632 יצא לאור על-ידי W. Kroll, *Historia Alexandri Magni*, Berlin, 1926. הדפסה חדשה, 1958.

633 יצא לאור על-ידי B. Kübler, לייפציג, 1888.

634 התרגום הארמני של הרומאן על אלכסנדרוס פורסם כיווצה בשנת 1842. הוא שוחזר ליוונית על-ידי R. Raabe, *Tatopía Alexándropou*, לייפציג, 1896. הנוסח הארמני תורגם גם לגרמנית על-ידי ה. פוגלרויטר. המתרגם הגרמני לא השלים את מלאכתו והתרגום נמצא בכתב-יד בספריית האוניברסיטה של שטראסבורג. כאחר ששני התרגומים הללו לא היו ברי. נאלצתי להשחמש בחילופי הנוסחאות מתוך הנוסח הארמני. במידה שהם רשומים אצל אוספלד ועיין לעיל, הערה (631) ואצל קרול (עיין לעיל, הערה 632) כן

את מקורו, בדרך-כלל, תרגום מילולי ונאמן. בתרגום זה מצויות שתי אינטרפולאציות. החסרות גם בכ"י A וגם בתרגומו של יוליוס ואלריוס, ושתייה נמצאות בעיבוד של הרומאן, הנקרא בידי החוקרים נוסח β : הראשונה היא איגרת של אלכסנדרוס לאולימפיאס אמו ולאריסטו מורו (II, 23-41) והשנייה היא הסיפור על ביקורו של אלכסנדרוס במחנה פורוס מלך הודו (III, 3). אוספלד הניח שהמתרגם הארמני הכניס שני קטעים אלה לתוך תרגומו מתוך כתב-יד של נוסח β , אולם השערתו זו מתבטלת, כיוון ששתי האינטרפולאציות הללו מצויות גם בתוך התרגום העברי שב'מעשה אלכסנדרוס', שאף הוא, כמו התרגום הארמני, תורגם מנוסח α של הרומאן היווני. שתי האינטרפולאציות הללו כבר היו אפוא בתוך שני כתב-יד יווניים של נוסח α , שמהם תורגמו הנוסחאות הארמני והעברי של הרומאן. מסתבר אפוא, שהן הוכנסו לתוך הרומאן בשלב-התפתחות מאוחר יותר של נוסח α מזה המשחק בכתב-יד A ומכתב-יד שממנו תרגם יוליאוס ואלריוס; ונוסח α עם שתי האינטרפולאציות היה גם בידי מחבר נוסח β של הרומאן היווני⁶³⁵.

כעד נוסף לנוסח α של הרומאן מצטרף עתה התרגום העברי, שהוא החלק הראשון של 'מעשה אלכסנדרוס' בכ"י פארמה. עד עתה היה נוסח זה ידוע רק בצורה מעובדת ומשובשת מתוך הנוסחים השונים של ספר יוסיפון.

מנוסח α נבעו כל שאר הנוסחים של הרומאן: ממנו נבע נוסח β שנשחמר בכמה כתב-יד יווניים⁶³⁶. נוסח זה הוא תוצאת עיבוד סגנוני — שפתו היא עממית — וענייני של כתב-יד של נוסח α , שעלה בטיבו על כ"י A⁶³⁷.

משני הנוסחים גם יחד — נוסח α ונוסח β — נבע נוסח δ , נוסח זה לא נשתמר בלשונו המקורית, אלא רק בשני תרגומים: התרגום הסורי והתרגום הלאטיני שנעשה מיוונית על-ידי

השמשתי בתרגום האנגלי מארמנית שיצא זה לא כבר: *The Romance of Alexander the Great by Pseudo-Callisthenes*, Translated from the Armenian Version, with an Introduction by Albert Muhrdich Wolohojian, New York, 1969. החלוקה לפרקים בתרגום זה אינה זהה עם החלוקה הרגילה. 635 השערה זו נחלת אמנם על-ידי כך, שקיימת קרבה בין הנוסח שכמנו תירגם הארמני ובין זה שממנו תורגם הנוסח העברי. ייתכן אפוא, שהתרגומים הארמני והעברי מהווים רק עדות אחת, ושהם חלויים בכתב-יד יווני. שמחברו היה יכול להכניס את שתי האינטרפולאציות הללו לתוך כתב-ידו מכתב-יד של נוסח β .

636 יצא לאור *Pseudo-Callisthenes*, ed. C. Mueller, פאריס 1895. הוצאה זו של הטקסט בהחלט אינה משביעה רצון סבחינה מדעית: במקומה באה עתה ההוצאה החדשה *'Der griechische Alexanderroman'*, ed. Leif Bergson, *Acta Universitatis Stockholmiensis, Studia Graeca Stockholmiensia* III, 1965. המבוא של ההוצאה הזאת כולל גם מסקנות חשובות בהשתלשלות הנוסחים של הרומאן, לאחרונה יצא הנוסח הזה, לפי כתב-יד I, הנוסח עם תרגום גרמני על-ידי H. van Thiel, *Leben und Taten Alexanders von Makedonien*, Darmstadt, 1974.

637 מנוסח β נבע נוסח γ (עיין Bergson, עמ' VIII). בנוסח זה נשתמר טכסט יהודי מעניין על ייסוד אלכסנדריה ועל ביקורו של אלכסנדרוס בירושלים, עיין, Th. Pflster, 'Eine jüdische Gründungslegende Alexandriens', *Sitzungsber. der Heidelberger Akademie*, Bd. V, Abh. 11, 1914. את הנוסח ϵ של הרומאן הוציא E. Trumpf, *Vita Alexandri regis Macedonum*, Stuttgart, Teubner, 1974.

הארכיפריסטרי ליוא בנאפולי בין השנים 951–969⁶³⁸. תרגום זה הוא הצינור העיקרי, דרכו עבר הרומאן על אלכסנדרוס לספרות המערבית⁶³⁹. להבנת הנוסח המקורי של הרומאן מסייעים לנו שני חיבורים נוספים: הראשון הוא שיר ביזאנטי על אלכסנדרוס⁶⁴⁰, אשר נכתב בין השנים 1200–1350 והוא מבוסס הן על נוסח β והן על נוסח α , ושני קטעים לאטיניים, המספרים על תולדות אלכסנדרוס שנשמרו ככ"י מן המאה העשירית במין⁶⁴¹. נוסף על כך גשתמרה 'איגרת אלכסנדרוס מקדון לאריסטו מורו'⁶⁴², שאמנם אינה מבוססת על הרומאן עצמו, אלא על מקורותיו.

41. התרגום העברי של הרומאן ומקורו היווני

הנוסח היווני של הרומאן שהיה ביד המתרגם העברי היה הקדום ביותר — נוסח α . כבר אמרנו בפרק הקודם ששתי האינטרפולאציות, המשותפות לו ולתרגום הארמני ולנוסח β , מראות שמקורו היווני היה בשלב התפתחות מאוחר יותר מאשר כ"י A ומקורו היווני של יוליוס ואליריוס.

נראה שקיימת קרבה בין הנוסחאות היוונים, שמהם תורגמו התרגומים העברי והארמני: שני התרגומים מדלגים על סוף הפרק 39 של הספר השני של הרומאן ועל המשפט הראשון של פרק 40. דבר זה בא, כנראה, על-ידי כך, שככתב-היד היווניים, שעליהם התבססו שני המתרגמים, חסר היה קטע זה. המעתיק עד המלים $\epsilon\pi\iota\ \upsilon\chi\sigma\acute{o}\nu\upsilon\varsigma\ \delta\epsilon\kappa\acute{\alpha}\pi\epsilon\nu\tau\epsilon$ החסיר בטעות את הקטע הבא עד למלים $\sigma\chi\sigma\acute{o}\nu\upsilon\varsigma\ \tau\pi\acute{\iota}\alpha\kappa\omicron\nu\tau\alpha$. שגיאה משותפת זו לשני התרגומים מראה על קרבה מסוימת של שני כתב-היד, שעליהם התבססו המתרגמים. קרבה נוספת מתגלית בעובדה שהתרגומים העברי והארמני כאחד מדלגים על הפרק 41 של ספר ב של הרומאן, סיום איגרת אלכסנדרוס. בעברי (ו, 63–64) כתוב: 'ויבנה שערים במקום ההוא ויסגור את מבוא המקום ויכתוב באבנים כל אשר ראה'. ובתרגום הארמני: 'וקירבתי את השערים זה לזה וחתמתי את המקום היטיב וכתבתי על אבן את כל אשר ראיתי'⁶⁴³.

638 יצא לאור על-ידי Fr. Pfister, *Der Alexanderroman des Archipresbiter Leo*, Heidelberg, 1913.

639 תרגום זה זכה לפרסום רב הודות לעיבודים מאוחרים יותר, על העיבוד, הנקרא בפי החוקרים J² מבוססת האינטרפולאציה ב של יוסיפון. ועיין לעיל, סעיף 35.

640 לאחרונה הוציא אותו לאור S. Reichmann, 'Das byzantinische Alexandergedicht', Meisenheim an der Glan, 1963 (*Beitr. zur klass. Philologie*, hrsg. von R. Merkelbach H13). השיר לא היה ביד, אך השתמשתי כמה שרשם Kroll (עיין לעיל, הערה 632) בהוצאת אודית השיר עיין H.G. Beck, *Geschichte der Byzantinischen Volksliteratur*, München, 1971, pp. 133–5.

641 עיין במבוא של הוצאת קרול, עמ' XIV X.

642 *Epistula Alexandri Macedonis ad Aristotelem magistrum suum de itinere suo*, בגוף הרומאן נשמרה חמיצת קצרה של איגרת זו (בנוסח α 17 III; בנוסח β 3 III), ואילו האיגרת גופה נשמרה בשני תרגומים לאטיניים. את הראשון הוציא B. Köhler כנספח להוצאתו של יוליוס ואליריוס (1888), ואת השני Fr. Pfister, *Kleine Texte zum Alexanderroman*, היידלברג, 1910.

643 עיין הוצאת התרגום הארמני (עיין לעיל, הערה 634), פרק 209, עמ' 116. — ההסכמה בין התרגום הארמני לבין התרגום העברי בעניין המשפט הנוסף על השערים וכן העובדה ששני התרגומים הללו מדלגים, לפי כל הנראה, על סוף פרק 39 ועל התחלת הפרק 40 של הספר השני של הרומאן, בגלל homoioteleuton, הן חשובות, כי אי-אפשר בגלל העובדות הללו לטעון, שהנוסח המקורי תאם את מה שקוראים בתרגום העברי

השטטות אלו מעידות אפוא על קירבה בין התרגומים העברי והארמני לגבי הנוסח המקורי יותר. הסכמה זו וכן הסכמות במקומות מרובים אחרים בין העברי והארמני מראות על קירבה בין כתב־היד היווניים שעליהם התבססו המתרגמים. ברם, יחד עם זאת יש להביא בחשבון את האפשרות, שמא נובעת קירבה זו לפחות במקצת המקרים מתוך כך, שבמקומות רבים שמרו העברי והארמני על הנוסח המקורי של הרומאן.

לעומת זאת יש גם השטטות המשותפות לתרגום העברי ולכתב־היד היווני A (כגון III 17, סעיפים 10, 13, 27; סוף פרק III של הרומאן). אם כן, אפשר להניח שכתב־היד היווני, שממנו תורגם התרגום העברי, היה כתב־יד מעורב, שהיה מבוסס מצד אחד על נוסח הקרוב לזה של התרגום הארמני, ומצד שני על נוסח קרוב לכתב־יד A. על כך מעיד משפט אחד ב'מעשה אלכסנדרוס' (ז, 12–13): 'החיות . . . היו נשרפים פיותיהם וגופם'. ברומאן על אלכסנדרוס (III 3, 4) בנוסח כתב־יד A כתוב: *τὰ σῶματα* (גופותיהם), ואילו בתרגום הארמני⁶⁴⁴ ובנוסח β כתוב: *τὰ στόματα* (פיותיהם). אם כן, במקורו היווני של המתרגם העברי היו כחובות שתי המלים גם יחד.

הסתפקנו כאן בהערות מעטות. עד שלא ייחקרו כל נוסחאות הרומאן חקירה מעמיקה וממצית, לא נוכל לקבוע בדיוק את מקומו של התרגום העברי של הרומאן על אלכסנדרוס בתוך הנוסח α ולעמוד על יחסו אל המייצגים השונים של הנוסח הזה. בינתיים חשוב להעמיד את הנוסח העברי לרשות החוקרים, ויש לקוות שנוסח זה יתרום תרומה ניכרת לפתרון בעיות הנוסח המקורי של הרומאן והתפתחותו.

חשיבות רבה נודעת לטקסט העברי מפני שהוא מוכיח שהנוסח היווני, שנשתמר בכתב־יד A, נחקצר בידי הסופר במידה העולה בהרבה על השערות החוקרים. החוקרים לא יכלו לעמוד על מצב זה, כי בדרך כלל השוו לנוסח A רק את התרגום הארמני ולפעמים גם את נוסח β. ברוב המקרים מסכים העברי עם נוסחים אלה נגד כתב־יד A, ומכאן ניתן להסיק שכנראה ברוב המקומות האלה כתב־יד A משובש או מקוצר.

כדוגמה לתרומתו האפשרית של הנוסח העברי לנוסח הרומאן היווני אביא כאן איגרת חכמי הדוד לאלכסנדרוס (ח, 5–9, הרומאן II 5, 1–2)⁶⁴⁵.

ויהי כאשר שמעו יושבי המקום, וישלחו אליו חכמים עם ספרים* לאמר: אם תבוא להילחם בנו, לא תועיל מאומה, כי אין לנו מאומה שתבזז** — ואם תחפוץ ליהנות ממה שיש לנו,

והארמני מתבטלת אפוא בכך הטענה הזאת. שהיתה עשויה להחזיר, משום שהאיגרת של אלכסנדרוס לאולימפיאס ולאריסטו (41–36, 33, 32, II 23) נמצאת רק בתרגום העברי, הארמני ובנוסח β.
644 בהוצאת התרגום הארמני פרק 216, עמ' 120.
645 בתרגום הארמני, פרק 222, עמ' 121.

* β Val. Syl. Leo Arm.: τοὺς ἀρίστους φιλοσόφους ἐπεμψαν πρὸς αὐτὸν μετὰ γραμμάτων; A.: οἱ δὲ γάφουσιν αὐτῷ ἐπιστολήν
** β: οὐ γὰρ ἔχεις τι παρ' ἡμῶν βαστάσαι; Arm.: Know That you shall find nothing to take away from us; A: חסר ב'.

לא כחיל ולא ככח תבא. כי אם בדברים רכים וכלשון רכה כא אלינו ותבין מי אנחנו... כי
לך נאה מלחמה⁶⁴⁶ ולנו נאה חכמה.

השוואת הקטע הקצר עם שאר הנוסחאות מלמדת אותנו שבשלושה מקומות חלו בכתיב-יד של הנוסח היווני קיצורים והשמטות, ושהטקסט של התרגום העברי עולה על הנוסח של כתב-יד A. המקום השלישי (כי אם בדברים רכים... אנחנו) יש לו הקבלה רק בתרגום הארמני, ואף-על-פי-כן נראה לי שהוא היה בתוך הנוסח המקורי של הרומאן. הקטע גם מלמד שעל אף הקירבה בין תרגום העברי והארמני קיימים גם הבדלים. ההבדל הראשון הוא פחות חשוב: המשפט 'אם תבוא להילחם בנו, לא תועיל מאומה', הנמצא במקור היווני חסר בתרגום הארמני, אך ייתכן שהמתרגם הארמני דילג על המשפט בהיסח-הדעת⁶⁴⁷. יותר חשובה העובדה השנייה: בטקסט המקורי היה כתוב, כמו בתרגום העברי, רק: 'כי לך נאה מלחמה', ואילו בתרגום הארמני כתוב: 'כי כתוצאה מהנהגת ההשגחה של מעלה, נאה לך נצחון במלחמה'⁶⁴⁸. הרחבה כזאת היתה גם בטקסט שממנו נוסח, מתוך עיבוד, הנוסח β של הרומאן: גם שם (III. 5) מופיעה, אפילו פעמיים, 'ההשגחה של מעלה' (ἡ ἀνω προνοία). אם כן, בשתי נקודות קרוב היה הקטע של הנוסח היווני של המתרגם העברי לנוסח המקורי יותר מן התרגום הארמני.

והנה דוגמה נוספת. שחראה את מקומו של הנוסח העברי בין נוסחי הרומאן (ה, 35–39; הרומאן 13–14, II 15):

ויראו הפרסיים. כי נמס הנדה ונוצל אלכסנדרוס, ולא יכלו לעבור את הנדה, כי אין אדם יכול לעבור את הנדה ההוא לא באנייה, ולא בכל ערמה עד אשר יקפא מפני הקרח, כי מן ההרים הוא ניגר, וילך אלכסנדרוס רגלי עד מקום מעט וימצא את הסגן שלו אשר הניח שם עם שני סוסים מעבר לנהר, וירכב וילך עד מחניה.
והנה הטקסט היווני עם נוסחאותיו (במידה שהן נוגעות לענייננו)⁶⁴⁹:

οἱ δὲ Πέρσαι παρ' αὐτὸν τὸν Στράγγαν ποταμὸν ἐλθόντες ἐγνώσαν αὐτὸν διαπεράσαντα καὶ μὴδὲν δυνάμενοι <β: διαπερᾶσαι> ἀπέστησαν τῶν τόπων. (Val: quippe cum Persae non modo adnatus huius modi audere non soleant, sed ne navigabile quidem ob nimiam vehementiam flumen non habeant)
ὁ γὰρ ποταμὸς ἀπλευστός (β, Arm.: ἀπέρυτος) ἐστὶ πάντων <β, Arm.:

Arm. Rather come to us in love: perhaps you will learn who we are: A: חסר ב'...

646 על הנוסחה 'מלחמה' עיין לעיל, הערה 617.

647 ברם, אין לנו ביטחון גמור שהמשפט לא היה פעם בתרגום הארמני, כי אין קיימת הוצאה ביקורתית של תרגום זה, וכל מה שאנו יודעים אודותיו מכוסס על הדפוס (ורציצאר 1844), שממנו נעשה גם התרגום החדש.

648 For as result of the guidance of Providence above, victory in war comes to you
649 ונהה דקטע של הנוסח הארמני, פרק 184, לפי התרגום האנגלי, עמ' 97 And when the Persians came to the same river to fight, and saw that Alexander had passed, they were not able to follow. Instead they went away from there, for the river is unfordable for all men... And Alexander walked a short distance and found Melites whom he had left there with the horses.

ἀνθρώποις>... ὁ δὲ Ἀλέξανδρος... ὀλίγον περὶ εὐσας ἔδρεν Εὐμηλον <β, ΑΓΜ. Val.: καθεζόμενον μεθ' ὧν κατέλιπε δύο πύλων>... <β: Ἐλθὼν δὲ εἰς τὴν παρεμβολὴν τῶν στρατευμάτων>...

מחוך השוואת הנוסחאות בדוגמה השנייה רואים אנו, שהנוסח שהיה ביד המתרגם העברי דומה כמקום אחד לזה הנמצא רק אצל יוליוס ואלריוס. שתי הדוגמאות מלמדות אותנו (כפי שאפשר לראות גם מכל הנוסח העברי), שהטכסט היווני של הרומאן שהיה בידו התאים לנוסח הארמני ולנוסח β במקומות רבים, שבהם הם רחבים מכתב־יד A היווני; טכסט יווני זה הוא אפוא רחב מכתב־יד A. מכאן אפשר לשער, או שנוסח הרומאן שתורגם לעברית הוא עד לשלב־ביניים מורחב של הרומאן, שהיה גם לפני המתרגם הארמני וגם לפני מחבר נוסח β, או שכתב־יד של הרומאן הוא העתק מרושל ומקוצר יותר מששיערנו, ומה שנראה לנו כהרחבות בשלושת הנוסחים אינן אלא השמטות המעתיק. לי נראה שאפילו על סמך החומר המועט שהבאנו בסעיף זה אפשר לקבוע, ששתי הברירות אינן סותרות זו את זו⁶⁵⁰; הנוסח היווני של הרומאן שתורגם לעברית היה תוצאה של התפתחות מסוימת מן הנוסח המקורי לקראת כתב־היד שעובד בנוסח β, אך ברוב המקרים מוכיח הנוסח העברי הרחב יותר, כי כתב־יד A של הרומן הוא גרוע מאוד.

42 הכרוניקה הביזאנטית

כבר עמרנו על כך, שהכרוניקה הביזאנטית, הנמצאת בסוף 'מעשה אלכסנדרוס' העברי, היא חלק אורגאני של חיבור זה. כמו החלק הראשון — הרומאן על אלכסנדרוס — תורגמה גם הכרוניקה מיוונית לעברית והמעבר מסיפורי אלכסנדרוס לכרוניקה הוא בלתי מורגש. מכאן אנו למדים, שאת הכרוניקה תרגם מיוונית אותו מחבר עברי, שתירגם את החלק הראשון. וכן כבר אמרנו, שמסתבר שכבר בכתב־היד היווני שתורגם לעברית היתה הכרוניקה מעין נספח לרומאן. ברור שהכרוניקה, כשהיתה חיבור עצמאי וטרם צורפה כנספח אחרי סיפורי אלכסנדרוס, לא התחילה אחרי ימי אלכסנדרוס דווקא. אפשר לשער שהיא פתחה בכריאת העולם או — בעקבות הכרוניקה של אוספיוס, שהיא מבוססת עליה — באברהם אבינו. התחלה זו הושמטה בידי הסופר היווני, שצירף אותה לרומאן, או אולי בידי המתרגם העברי, אם מצא אותה במקום אחר בשלימותה.

לעומת זאת נראה שהכרוניקה בנוסחה היווני נסתיימה באותו מקום שבו היא מסתיימת ביוספון⁶⁵¹, כלומר: בימי אוגוסטוס קיסר. ראינו, שהאינטרפולאציה א, שהוכנסה ליוסיפון במקום שמסופר בו על אלכסנדרוס, המשיכה בסיפור עד תקופת אוגוסטוס, והאינטר-פולאטור היה צריך להוסיף כמה מלים כדי לחזור לתקופת אלכסנדרוס. אמנם אפשר

650 להנחה הראשונה מסייעת העובדה (ושכבר הזכרנוה), שהאיגרת של אלכסנדרוס לאולימפיאס ולאריסטו והסיפור על ביקור אלכסנדרוס במחנה פורוס, שלא השתייכו, לפי כל הנראה, לטכסט המקורי של הרומאן, נמצאים גם בארמני, גם בעברי וגם בנוסח β — מלבד זה, ממקום אחד שב'מעשה אלכסנדרוס' (12–13) ומעובדות אחרות ניתן להסיק שהטכסט היווני של הרומאן, שתורגם לעברית, היה טכסט מורכב, והיה מצד אחד קרוב לכו"א A ומצד שני לנוסח הארמני, וכבר עמדנו על כך.

651 ככו"א פארמה, כידוע, חסרות השורות האחרונות שאבדו כבר בתוך כתב־היד שבו השתמש הסופר, ובנוסח הנמצא כנספח בספרו של עמנואל בנפיש (עין לעיל, הערה 613) מסתיימת הכרוניקה, כפי שאמרנו, בכיבוש ירושלים על־ידי פומפיוס.

להניח, שהאינטרפולאטור הפסיק את מקורו העברי במקום שבו נסתיים עניינו בשביל יוסיפון. אך כנגד זה אפשר לטעון, שבמקרה זה לא היה האינטרפולאטור צריך להפסיק את העתקת מקורו כימי אוגוסטוס דווקא, ויכול היה להמשיך עד תקופת נירון או אספסיינוס וטיטוס בנו. מכאן ברור, שאף הכרוניקה עצמה נסתיימה באמצע ימי שלטונו של אוגוסטוס. הידיעה האחרונה בכרוניקה זו — לפני סיכום קצר על אוגוסטוס ועל הורדוס — מספרת על ייסוד קולוניה רומית בטאורומיניון ובטינדרים שבסיקיליה. ידיעה זו מתייחסת לאולימפיאדה ה־192, כלומר לשנים 12–9 לפני סה"נ⁶⁵². שמא מותר לשער מכאן, שהכרוניקה הביזנטית נסתיימה בהוכרת לידתו של ישו. שהמחבר העברי לא תרגמה. הכרוניקה, שנשמרה לנו במקרה בלבוש עברי, מבוססת. כרוב הכרוניקות מסוג זה, על זו של אביה־הכנסייה אוסביוס. גם כאן שימשו דברי אוסביוס מעין בסיס כרונולוגי לידיעות ממקורות אחרים. הכרוניקה שלנו מחולקת לפי האולימפיאדות, אך לא לפי השנים הבודדות שלהן. כבר הבאנו דוגמה אחת לתלותה של הכרוניקה שלנו בדברי אוסביוס ('מעשה אלכסנדרוס' יג, 20. ועיין לעיל, סעיף 35). וכאן נביא דוגמאות נוספות⁶⁵³, שתבררנה לנו גם את שיטת עבודתו של הכרוניסטן הכיזאנטי. לראשונה נביא את דברי 'מעשה אלכסנדרוס' יג, 9–17:

וכ'ו שנים לאולימפידוס הכניעו רומיים את קלבריא ויאחזו את עיר מיסיני, וזה הוא גלות רביעי שלמיסיני. ובשנה ההיא קם איארון השר שבסיקיליאה ויאחזו את סרקוסה. ובעת ההיא עשה וולריאנוס איפטוס להיות סקיליאה תחת יד רומיים. וכימים ההם היה אראטוס החכם ואז נעשו פיינומינא. ואז מנו זוזי כסף מתחילה כרומי. ובקכ"ט לאולימפידוס נלחמו רומיים בסרקוסה. וקרכידונין באו על רומיים בסיקיליאה. וימלוך איפטולומיאוס הנקרא איבריגיטיס במצרים כ'ו שנים. ואז בנה המלך ניקודימון את עיר ביטינין לכתחילה ויקרא את שמה ניקומידיאה. ואז נלחמו רומיים בסרקוסה וינצחו את עיר קרכידוני וישבו מאה ערים.

ואלו המקורות המקבילים לקטע זה:

Hier: CXXVI Olymp. Romani Calabriam Messenainque tenuerunt. Synce. 275c: 'Εν 'Ρώμῃ πρῶτον ἀργυροῦν ἐκόπη νομίσμα. 'Ρωμαῖοι Καλαβρίαν ἔλαβον καὶ ὑπέταξαν καὶ Μεσσηνήν. Ἀρατος ποιήτης ἐγνωρίζετο, ὃς ἔγαγε τὰ Φαινόμενα... (375 d) Κατὰ τοὺτους τοὺς χρόνους 'Ιερων τυράννος Σικελίας κρατεῖ Συρακουσῶν καὶ κατὰ 'Ρωμαίων Καρχηδονίους συμμαχεῖ... δεύτερος μετὰ Ἀπίωνα Οὐαλέριος ὑπατεύων πασῆς ἐξελάσας Σικελίας Καρχηδονίους τὰς τε ἐν αὐτῇ πόλεις ὑπὸ 'Ρωμαίους ποιεῖται πλὴν Συρακουσῶν πόλεως, ἣν εἶχε 'Ιερων σὺν τοῖς Ἀφροῖς. δεύτερον ἡττηθεὶς

652 לאותה אולימפיאדה קובע אוסביוס — מקור הכרוניקה — את ייסוד קיסריה. הנוכרת בסיום הכרוניקה.

653 הוכחות אחרות הובאו כבר עליידי Vogelstein-Rieger, *Geschichte der Juden in Rom* I, Berlin, 1896, pp. 486–9.

עבודתנו אישרה את הנחותיהם. שהכרוניקה תורגמה מיוונית לעברית.

Hier.: Olymp. CXXIII, Romani Syracusas capiunt. Nicomedes urbem ampliāns Nicomedian nuncupavit. Sync. 275d: *Νικομηδείαν ἐν ὀνόματι αὐτοῦ ἔκτισε Νικομήδης βασιλεὺς Βιθυνῶν*.

.Chron. Pasch. 174d: *Αἰγύπτου γ' Πτολεμαῖος Εὐεργέτης... ἔτη κς*

Sync. 275d: *Ῥωμαῖοι Καρχηδονίους ναυμαχίᾳ νικήσαντες ἑκατὸν πόλεις τῆς Λυβίης ἔλαβον*

הכרוניקה (יג, 18) ממשיכה ומספרת לפי אוסביוס, ש'אז הניח אנטיגונוס את בני אחינים חפשים, ומוסיפה שהוא בנה 'את עיר קלמגנוס אשר בנהר אורונטין'. ידיעה זו אינה מתייחסת, כמובן, לאנטיגונוס גונאטאס, אלא למונופתאלמוס, הוא ייסד, כידוע, את העיר אנטיגוניה שעל נהר אורונטס. נשאלת אפוא השאלה: האם השם 'קלמגנוס' הוא השם הקדום של המקום, או שמא מדובר כאן על ייסוד עיר אחרת?

בהמשך הכרוניקה נמסרות בעיקר ידיעות על דרום-איטליה, ושמה אפשר לשער מכאן שהמחבר של הכרוניקה היוונית היה ממקומות אלה. המחבר ממשיך בספור תולדות העולם ומדבר על מלחמות במזרח. בפרק זה הסתמך מחבר הכרוניקה על מקורות מצוינים, שאת הידיעות ששאב מהם הוסיף אל מה שלמד מדברי אוסביוס. כבר הידיעה הראשונה (יג, 36–39) עשויה לעורר עניין: 'ואז לקח דיגרניס מלך ארמיניאקין את בת מתרידטוס לו לאשה, ויוצא צבא גדול וחיל כבד ויוצא את אנטיוכוס הגדול מלך ארם ויעבירהו מן מלכותו ויכנע כל הארץ עד ארץ פלישתים'. שמה של בת מתרידאטס — כפי שאנו למדים מדברי יוסטינוס (1, 3, 38) — היה קליאופאטרה. המלים 'עד ארץ פלישתים' מלמדות שבנוסח היווני של הכרוניקה היה כתוב, כי טיגראנס, מלך ארמניה, הכניע את הארץ *μέχρι τῆς Παλαιστίνης*. רק בדבר אחד טעה המחבר הביזנטי וכילכל את דברי מקורו: אנטיוכוס, שמדובר בו כאן, לא היה אנטיוכוס השלישי הגדול, אלא אנטיוכוס העשירי החסיד. לאחר הידיעה הבלתי-מדויקת (יג, 39) כי 'בשנה ההיא התחילו ארמיני לתת מס לרומיים' ממשיך המחבר ומספר: 'ובקע'ז לאולימפידוס נבנתה עיר פומפיא על יד פומפיוס'. 'פומפיא' היא העיר טולוי שבקיליקיה, שנקראה, לאחר חידושה על-ידי פומפיוס, בשם פומפיופוליס. זה אירע אחר מלחמתו של פומפיוס בשודדי-הים בשנת 67 או 66 לפס"ג, כלומר: באולימפיאדה ה-176. מחברנו (או המעתיק) טעה אפוא כשרשם את מספר האולימפיאדה 177. גם הידיעה הבאה מבוססת כנראה על אותו מקור אלמוני של הכרוניסטן הביזנטי (יג, 41–42): 'ובשנה ההיא העבירו רומיים את אלכניא ואכיריאה וקולוסוס ובני ערב תחתיהם'. אצל אוסביוס היה רק כתוב (כפי שאנו למדים מתרגומו של היירונימוס), שבאולימפיאדה ה-177 הכניע פומפיוס את כל היבריאה⁶⁴. נראה שעל ידיעה זו ביסס הכרוניסטן הביזנטי מה שמצא במקורו השני. אולי היו דברי מקור זה קרובים לדברי מקורו של Eutropius, המספר ש'פומפיוס פתח במלחמה גם עם אנשי אלכניה... ניצח גם את ארטאקס מלך היבריאה... נתן את ארמניה הקטנה לדיאטרוס... ועשה את אריסטארכוס מלך על אנשי קולכיס. זמן קצר אחר-כך ניצח גם את היטורים ואת הערכים'⁶⁵. בכרוניקה שלנו נזכר השם

CLXXVII Olymp. Pompeius universam Hiberiam subiugavit 654

Eutropius VI, 14: Pompeius mox etiam Albanis bellum intulit. Hiberiae quoque Artacem 655

'קולוסוס', אולי הכוונה לקולוסאי שבפריגיה, או שמא יש לתקן ולגרוס 'קולכיס' — שמתאים לידיעה שנשמרה בחיבורו של אוטרופיוס.

אחרי שלמדנו על מלחמותיו של פומפיוס במזרח, מספר לנו הכרונסטון על כיבוש ירושלים בידי פומפיוס. כשהוא מתבסס מצד אחד על דברי אוסביוס, ומצד שני על מקור אחר, שאפשר הוא וזה לזה שעליו הסתמך כאשר סיפר על המאורעות במזרח בימי פומפיוס. ואלה דברי הכרוניקה הביזנטית על כיבוש ירושלים (יג, 42–45): 'וילכדו רומיים את ירושלים על יד פומפיוס מלכם בלא מלחמה, כי חמל על היהודים ויקח את המלך אריסטובולוס לכדו שבו, על אשר מרד ברומיים. כי היה בוטח במיחרידטוס לאחר מות אביו, ועל זה שבתה מלכות אריסטובולוס, וזה גלות ירושלים הרביעית'.⁶⁵⁶

דברי הכרונסטון הביזנטי, שנשמרו כאן בחרגום עברי. מבוססים על דברי הכרוניקה של אוסביוס, בה נאמר: 'מלחמת אריסטובולוס והירקנוס, בני אלכסנדרה, על אודות המלכות נתנה הזדמנות לרומיים שיפלו לתוך ארץ יהודה. כשבא פומפיוס ככש את העיר, פתח את ההיכל ונכנס עד לקדש הקדשים. הוא לקח עמו את אריסטובולוס כנחשתיים'.⁶⁵⁷ אם השתמש מחבר הכרוניקה בדברי אוסביוס, לקח מהם רק את המסגרת החיצונית, ועליה הוסיף דברי מקור אחר, שהוא, כנראה, אותו מקור שבו השתמש בתארו את המאורעות במזרח כתקופת פומפיוס. מקור זה כלל ידיעות מעניינות, והיה כתוב מנקודת-ראותם של הרומיים. מגמה רומית זו מתבלטת בייחוד בנוסחתו על כיבוש ירושלים בידי פומפיוס. יוסיפוס מספר לנו שירושלים נפלה בלי שפיכות דמים, מאחר שחסידי הורקנוס פתחו לפני פומפיוס את שערי העיר; ואילו הכרוניקה שלנו מספרת, שפומפיוס לכד את העיר 'בלא מלחמה כי חמל על היהודים'.⁶⁵⁸ והיא אף מוסיפה, שפומפיוס 'לקח את המלך אריסטובולוס לכדו' שבו, כידוע, הדגישו ההיסטוריונים היוונים של תקופת פומפיוס, שפומפיוס חס על בית המקדש 'מיראה'.⁶⁵⁹ ברור שפומפיוס או סופרים רומיים מסוימים היו מעוניינים לתאר את כיבוש העיר בלי שפיכות דמים כתוצאה ממתינותו של הכובש. באשר להתנהגותו

vicit... Armeniam minorem Deiotaro... donavit... Aristarchum... Colelium regem imposuit. Mox Ituraeos et Arabas vicit.

656 'גלות' היא, כנראה, חרגום מלשון *ἀλωσις* (כיבוש). הוא קורא 'גלות' לא רק לגירות אנטיוכוס בירושלים, אלא גם מספר (יג, 9–10) שהרומים 'אחזו את עיר מיסיני וזה הוא גלות רביעי' שלמיסיני.

657 Hier: CLXXVIII Olymp. Aristobulus et Hyrcanus, filii Alexandriae contra se de imperio dimicantes, occasione praebuerunt Romanis, ut Iudaeam invaderent, itaque Pompeius Roman veniens capta urbe et templo reserato usque ad sancta sanctorum accedit, Aristobulum viventem secum abducit.

658 מעניין לציין שנוסח מקורי זה נשמר רק בכתב-יד פארמה וכונוס הכרוניקה שבנספח לספר חולדות אלכסנדרוס המקדוני לעמנואל בן יעקב בונפיש (עיין לעיל, הערות 613, 615 ופנים המבוא שאליו הן מתחסות). לעומת זאת האיטרופולאטור היהודי, שהכניס את הכרוניקה ליוסיפון, לא היה יכול לראות בפומפיוס אלא צורר היהודים, ולכן שינה את הנוסח וכחב שפומפיוס לכד את ירושלים 'בלא חמלה כי לא חמל על היהודים'. ברור שגם כאן שמר כתב-יד פארמה (והנספח של בונפיש) על הנוסח המקורי, שהרי ידוע, שפומפיוס לקח את ירושלים 'בלא מלחמה'.

659 אין סחירה חשובה בין ניסוח זה לבין העובדה שפומפיוס לקח עמו גם את משפחת אריסטובולוס.

660 עיין יוחנן לוי, עולמות נפגשים. ירושלים, תש"ך, עמ' 84–85. הערה 32.

של פומפיוס ביחס לאריסטובולוס, שהיה מלך עצמאי, ברור אפילו מתוך דברי יוסיפוס, שאריסטובולוס היה מוכן למסור את ירושלים לרומיים ואנשי העיר הם שסגרו את השערים. על אף זאת שם פומפיוס את המלך בנחושתים ולבסוף הגלה אותו לרומי. התנהגות זו של מצביא הרומיים היא בלתי-רגילה. הכרוניקה שלנו מוסיפה טעם להתנהגות זו⁶⁶¹: פומפיוס שבה את אריסטובולוס 'על אשר מרד ברומיים, כי היה בוטח במיתרידטוס לאחר מות אביו'. ידיעה זו, אף-על-פי שנשמרה במקרה רק בנוסח שביסיופן, מעוררת אמון, שהרי ראינו שגם שאר הידיעות של הכרוניקה מהימנות ביסודן. אנו למדים אפוא, שפומפיוס, או היסטוריונים שתיארו את מעשיו, הצדיק את התנהגותו כלפי אריסטובולוס בקשריו של המלך עם מיתרידאטס מלך פונטוס. אם מקבלים אנו, שזו היתה האשמתו של פומפיוס את אריסטובולוס, מובן משום מה לא הביאה יוסיפוס, שהרי פירושה האשמת אחד ממלכי יהודה בקשרים עם המורד העוין למלכות רומי. על מקרה זה העדיף יוסיפוס לעבור בשתיקה, שלא כבמקרה הקשר בין אנטיגונוס, בנו של אריסטובולוס, עם פאקורוס מלך הפרתים, שהיה עובדה היסטורית, ולא חשד או מזימה שלא כוצעה למעשה.

האם היה ממש בחשדו של פומפיוס, כפי שנרשם על-ידי הכרוניסטן הביזאנטי? אמנם, ידיעה זו לא נשמרה בשום מקור היסטורי אחר, ולא עוד אלא שנשמרה רק בניסוח של האינטרפולאטור ולא כטכסט של כתב-יד פארמה (ושל עמנואל בונפיש), וכבר ראינו, שהאינטרפולאטור עיבד את הספר שלפניו ואף שיבשו במקומות רבים. מהי התקופה שבה יכול אריסטובולוס לקשור קשר עם מיתרידאטס? ידוע שמלך פונטוס לא החמיץ שום הזדמנות לקשור קשר נגד הרומיים. לקשירת קשר בינו ובין אריסטובולוס כאות בחשבון שתי תקופות בעיקר: (א) שנות 75–74, כשהתקשר מיתרידאטס אפילו עם סטוריוס. אם נניח, שהכרוניקה רומזת לשנים ההן, נוכל לקבל את הנוסח כפשוטו, אולם קשה יהיה להסביר, למה קשר אריסטובולוס קשר עם מיתרידאטס כבר בשנים ההן; (ב) שנת 68 לפסה"ג, לפני המלחמה המכרעת בין פומפיוס למיתרידאטס, כשחיפש המלך ומצא לו בעלי-ברית וביניהם את פראטס מלך הפרתים. אולם אם נרצה לקיים תאריך זה, עלינו לשנות את נוסח הידיעה, כפי שנשמרה ביסיופן, ולגרוס במקום 'אחר מות אביו' את המלים 'אחר מות אמו'. נראה לנו, שהחלפת האם באב מתקבלת מאוד על הדעת, כיוון שייחכן שהסופר לא ידע, שלפני אריסטובולוס מלכה אמו ולא אביו. כמנהג אצל המלכים⁶⁶², האפשרות שהקשר בין מיתרידאטס לאריסטובולוס נוצר בשנת 68 לפני הספירה מתקבלת יותר על הדעת מן האפשרות הראשונה, אף-על-פי שיש צורך לתקן את הנוסח כדי להגיע לתאריך זה. הרי אריסטובולוס התחיל אחר מות אמו במלחמתו בהורקנוס אחיו. 'הורקנוס קיבל אפוא את המלוכה בשנה השלישית של האולימפיאדה המאה ושבעים ושבע, בימי הקונסולים הרומיים קווינטוס הורטנסיוס, וקווינטוס מטרולוס, המכונה גם קריטיקוס. מיד יצא אריסטובולוס

661 אמנם נכון, שהמלים מן 'לבדו' עד 'אריסטובולוס' חסרות בכתב-יד פארמה ובנוסח שאצל בונפיש (עיין לעיל, הערה 615) ונשמרו רק ביסיופן. אך אין ספק שהמעתיק דילג על המלים בגלל *homoteleuton*. כלומר, עינו עברה בטעות מהזכרתו הראשונה של 'אריסטובולוס' להזכרתו השנייה.

662 ההחלפה יכולה להיות פרי עטו של הכרוניסטן הביזאנטי ששינה את מקורו — גם מבחינת הצורה אין קושי להחליף את המלה היוונית *πατρός* ל-*μητρός*, או של המתרגם העברי, מחברו של 'מעשה אלכסנדרוס', או של האינטרפולאטור, שהכניס את 'מעשה אלכסנדרוס' לחוך ספר יוסיפן. האפשרות האחרונה נראית לנו

למלחמה עליו' (קדמ' יד, 4). השנה היא אפוא שנת 69 לפסה"נ⁶⁶. ייתכן שכדי להבטיח לעצמו תמיכה בשאיפותיו, בא או אריסטובולוס במשא-ומתן עם מיתרידאטס, שאף הוא חיפש אז בעלי-ברית למלחמתו ברומי⁶⁶⁴. אף כי קשה ללמוד מן הידיעה הקצרה של הכרוניקה, מה היתה מידת המגעים בין אריסטובולוס למיתרידאטס, ראוי להתחשב בה ולהסיף אותה לידיעות המעטות שנשתמרו לנו על כיבוש ירושלים בידי פומפיוס.

לאחר שסיפרה הכרוניקה מעשים שונים, שיש להם הקבלות הן באוסביוס והן בכרונים⁶⁶⁵ ביזאנטיים שונים, מגיעה היא למלחמתם של אנטוניוס ואוגוסטוס (יג, 57–59): יועשו מלחמה ביניהם אגוסטוס קיסר וזה אנטוניוס על אשר קצף על אחותו, ויהרג אגוסטוס קיסר אח אנטוניוס וקליאופטרה ואת גאיוס וקיסירוס בניה. המלים האחרונות נוצרו על-ידי תרגום מוטעה ומשובש ויש להניח, שבכרוניקה הביזאנטית היה כתוב שאוגוסטוס הרג את *Γαίος Καίσαρος υἱός*. כלומר: אח בנו של קיסר — מקליאופטרה — ושמו גאיוס. ידיעה

רחוקה, משום שהאינטרפולאטור ידע מחוץ ספר יוסיפון, שלפני אריסטובולוס השני מלכה אלכסנדרה אמו. 663 אפילו נקבל את התאריך המקובל במחקר כיום (עיין ההערה הבאה) שאלכסנדרה מתה בשנת 67 לפני סה"נ, אין התקשרותו של אריסטובולוס עם מיתרידאטס באותו פרק-זמן בלתי-אפשרית. לאחר שמיתרידאטס חזר וכבש את ממלכתו — הוא החליל בכך בשנת 68 — התחיל המסנה רק בשנת 66 לפני סה"נ. כאשר בראש המלחמה נגד מיתרידאטס מונה פומפיוס, ומיתרידאטס נוצח סופית רק בשנת 65 לפני סה"נ. ברם, למרות זאת מתקבל יותר על הדעת שההתקשרות בין אריסטובולוס לבין מיתרידאטס חלה בשנת 68 לפני סה"נ, בשעת תנופתו הגדולה של מלך פונטוס.

664 שנת 69 לפני סה"נ. כאמור, מוכתחת בתאריך של מות אלכסנדרה המלכה ופרוץ מלחמת-אחים מיד לאחריו אצל יוסיפוס (קדמ' יד, 4). הן על-ידי שנת האולימפיאדה ומספרה והן על-ידי שמות שני הקונסולים ברומי של אותה השנה. אף-על-פי-כן מבטלים החוקרים תאריך זה, משום שהם טוענים שתאריך זה הוא בסתירה לרשימת תקופות מלכותם של שליטי בית חשמונאי החל ביוחנן הורקנוס ועד מות אלכסנדרה, הנמצאת אף היא אצל יוסיפוס הן במלחמות היהודים (א, 60, 84, 106, 119) והן בקדמוניות (ב, 240–242). המקום השני הוא חלק של רשימת הכהנים הגדולים, הסוחתת באהרון הכהן ומסתיימת באנטיונוס בן אריסטובולוס השני (קדמ' כ, 224–246); יוסיפוס בוודאי החשמש כאן ברשימה שמקורה כנראה דווקא בחוגי החכמים, עיבר אותה בקדמוניות והשחמש בה. במידת הצורך, בספר א של מלחמות. על-סמך רשימה זו קבע את השיטה הכרונולוגית בשביל התקופה, החל מיוחנן הורקנוס עד מות אלכסנדרה. 67 לפני סה"נ B. Niese, *Hermes*, Bd. 28, 1893, pp. 216–218. שיטה זו קובעת ששנת מות אלכסנדרה היתה שנת 67 לפני סה"נ (עיין בהערה הקודמת). וחסדי כרונולוגיה זו מבטלים את הקביעה המפורשת של יוסיפוס בקדמ' יד, 4. שהתחלת מלחמת-האחים, שחלה מיד אחרי מות אלכסנדרה, היתה בשנת 69 לפני סה"נ. במהדורה הראשונה והשנייה של ספרו קיבל שירר הן את התאריך המפורש של יוסיפוס והן את שנות שלטונם של החשמונאים לפי הרשימה שאצלו. אז רצה שירר לתרץ את הקושיה בין שני הנתונים הללו בכך, שחישב את חלקי שנות המלכות כשנים שלמות, אולם במהדורה השלישית (Schürer, *Gesch. des jüd. Volkes* I) (Leipzig, 1901, pp. 256–8) דחה הנחה זו כאומר, שאופן-חישוב כזה אינו נהוג אצל ההיסטוריונים והכרונוגרפים העתיקים. שירר לא זכר, שחישוב חלקי השנים כשנים שלמות רגיל במסורת הכרונוגרפית הישראלית הפנימית, ושיטה כזאת נהגה בוודאי הרשימה של כהנים גדולים שממנה לקח יוסיפוס את מספר שנות שלטונם של שליטי בית חשמונאי. שירר דחה אפוא לכסוף את הנתון הראשונה וקיבל את דעתו של Niese. שיש להחלים מן התאריך המפורש של פרוץ מלחמת-אחים ולקבל את ההנחה שמספר השנים ברשימה שאצל יוסיפוס יש להכין כשנים שלמות. אחרי דברי שירר נשתחק הוויכוח וכל החוקרים מעתיקים את הכרונולוגיה מדברי שירר — או סתם מקודמיהם —, כלי לציין כלל את קיום הבעיה!

נכונה זו אינה נמצאת אצל אוסביוס, והמחבר של הכרוניקה הביזאנטית הוסיף אותה ממקור מצוין אחר. גם בתרגום המשפט הבא טעה המחבר אותה טעות (יג, 59-60): 'וישם זה אוגוסטוס במצרים את קורניליוס גאלוס שלח ברומי'. המתרגם יצר שני אישים משמו של איש אחד. האיש הוא קורניליוס גאלוס, המשורר המפורסם וידידו של וירגיליוס, שהיה נציבה הראשון של מצרים ואיבד את עצמו לדעת לאחר שנדון לגלות על-ידי אוגוסטוס⁶⁶⁵. הידיעה, שאוגוסטוס שלח את גאלוס לרומי, מתפרשת אולי בכך, שבמקור הכרוניקה היה מסופר שקורניליוס גאלוס נקרא לרומי ליתן דין וחשבון על כהונתו. לידיעה, המתקבלת על הדעת, כשלעצמה לא מצאתי אסמכתא במקור אחר. וכן לא מצאתי אישור לידיעה שבאה בכרוניקה שלנו לאחר הדברים על קורניליוס גאלוס (יג, 60) '... ואז נעשה מלחמת קריטים היא האי'. אולי משתקף כאן אחד ממסעי הרומיים נגד שודדי-הים של קריטה, ושמה יש כאן שיבוש של הידיעה על הפיכת קריטה לפרובינציה רומית, שחלה באותם הימים.

אחרי כמה ידיעות, המבוססות על דברי אוסביוס, באה בכרוניקה שלנו הידיעה שהיא לנו חידוש (יג, 63-64): 'ובקצ"ב לאלולימפידוס בנה טיביריאוס שר צבא רומי אח עיר טברומיני וטינדרין'. במקור היה, כנראה, כתוב בערך: *Τῇ δὲ ῥοβὶ Ὀλυμπιάδι Τιβέριος ὁ τῶν Ρωμαίων στρατηγὸς Ταυρομένιον καὶ Τυνδαριν ὠκοδόμησεν* כאן במקרה, היא ידיעה על ייסוד Colonia Augusta בשתי ערי סיקיליה: טאורומיניון וטינדרים. ידיעה זו אינה שאובה מאוסביוס, אלא ממקור אחר של מחבר הכרוניקה. בידיעה עצמה יש חידוש גמור, שכן עד עתה היה רק ידוע כי טאורומיניון (היא טאורמינה של היום) וטינדאריס, שתי ערי סיקיליה, אכן היו בימי אוגוסטוס ל- Colonia Augusta⁶⁶⁶, בעניין טאורומיניון שיער מומסן, שהקולוניה נוסדה בשנת 21 לפסה"נ. ועל טינדאריס⁶⁶⁷ ידענו זאת בלבד שפליניוס מזכיר אותה במקום אחד כ- Tyndaris colonia, ושבתוכבות-הקדשה שנמצאו במקום כתוב [collonia] Aug[usta] Tyndarit[anorum]. אולם עכשיו מתבררת לנו, מדברי הכרוניקה, האוליפיאדה שבה נוסדו שתי הקולוניות — האולימפיאדה ה-192, כלומר: 12-9 לפסה"נ. כמרכז למדים אנו ששתי הקולוניות נוסדו במפעל אחד, על-ידי טיבריוס שר צבא רומי. נראה לנו שאין לפקפק בנכונות דברי הכרוניקה; הרי בשנת 13 לפסה"נ היה טיבריוס קונסול לראשונה, ובשנות האולימפיאדה הנ"ל נלחם מלחמות שונות. מתקבל אפוא על הדעת, שטיבריוס יזם את ייסוד שתי הקולוניות בסיקיליה לשם יישוב חייליו המשוחררים ממלחמות דאלמאטיה ופאנוניה.

665 בכרוניקה של היירונימוס, שהיא תרגום ועיבוד של הכרוניקה של אוסביוס כתוב רק: CLXXXVII Olympi... Aegyptus fit Romana provincia, quam primus tenuit C. Cornelius Gallus, de quo Vergilius scribit in Bucolicis... Cornelius Gallus Foroiulensis poeta, quo primum Aegyptum rectam supra diximus, XLIII aetatis suae anno propria se manu interfecit (מצרים היתה לפרובינציה רומית וכראשון עמד בראשה קורניליוס גאלוס. עליו כתב וירגיליוס ב'שירי הרועים'... קורניליוס גאלוס, המשורר מ-Forum Iulium, אשר עליו אמרנו למעלה שהוא היה נציב מצרים, איבד עצמו לדעת בגיל של 43 שנה).

666 עיין RE, ערכי Tyndaris, Tauromenion.

667 ייתכן שהחפירות הנעשות עתה כטינדאריס תפצנה אור חדש על תקופת ייסוד הקולוניה. מן החפירות שנעשו 1951/1950 חשוב לעניינו שנמצאה בסיקליה ובה ראש ענקי, עשוי שיש, של אוגוסטוס קיסר. עיין A.W. van Buren, American Journal of Archeology, 1952, p. 131, 1953, p. 217.

הקדשנו את המבוא לשני חיבורים עבריים מימי הביניים: 'מעשה אלכסנדרוס' וספר יוסיפון העברי. שני החיבורים הללו מבוססים על טפסטים היסטוריים מן התקופה העתיקה, ושניהם נודעת להם חשיבות מרובה. ברם, ספר יוסיפון חשיבותו, בעיקרו של דבר, לא כמקור היסטורי על התקופה העתיקה, שאותה הוא מתאר, אלא כחיבור של היסטוריון וסופר-אמן יהודי שחי לפני יותר מאלף שנים, ואילו 'מעשה אלכסנדרוס' אינו חיבור חשוב מבחינת ספרות עברית של ימי הביניים, אלא חשיבותו של חיבור קטן זה היא דווקא במקורותיו על התקופה העתיקה, שתורגמו בו לעברית.

43. תרומתה של יהדות דרום-איטליה לתרבות היהודית

מסתבר ש'מעשה אלכסנדרוס' נתחבר באיטליה הדרומית ושם חי ופעל. ללא ספק, מחבר ספר יוסיפון; שם גם היו, כידוע, מרכזי הלימוד והתרבות היהודית. השפעתו המרובה של ספר יוסיפון על הדורות הבאים היא אפוא חלק נכבד של תרומת יהדות דרום-איטליה לאוצר התרבות היהודית בכללותה.

לשם הבנת תרבותם של יהודי איטליה הדרומית בכלל והרקע היהודי והלועזי של מחבר יוסיפון בפרט, ראוי לעיין במחקרים האחרונים שנעשו בתחום התרגומים האיטלקיים של מלים עבריות בטפסטים עבריים⁶⁶⁸ ובתחום התרגומים האיטלקיים של כתבי המקרא הכתובים באותיות עבריות בידי יהודים⁶⁶⁹. לגבי יהדות דרום-איטליה בימי יוסיפון ו'מעשה אלכסנדרוס' נודעת חשיבות לשאלה, מה היו אז מקומות מושבם של יהודי דרום-איטליה, מה היתה שפתם הלועזית ואיך התפשטה יצירתם מעבר לתחום מושבם. העבודות הנזכרות נוגעות לשאלות הללו, אך טרם הגיעו החוקרים למסקנות סופיות.

לא רק כל התרגומים של ספרי הקודש, אלא אף הרוב המכריע של הלעזים הם באיטלקית. אם אכן 'מעשה אלכסנדרוס' נתחבר בדרום-איטליה, כיוון שהוא תרגום מיוונית לעברית — הרי משמש הדבר עדות יחידה שיהודי דרום-איטלקי ידע לקרוא יוונית. הרי אפילו ידעו היהודים בדרום-איטליה לשוחח כיוונית, אין זאת אומרת שידעו לקרוא ספרים הכתובים יוונית, לא רק משום שנחנך גם לדעת את האותיות הוורות, אלא גם משום שכבר אז היתה היוונית הכתובה שונה מן היוונית המדוברת. ומה שנוגע למחבר יוסיפון כבר אמרנו שברי שלא ידע לקרוא יוונית, כפי שמתברר מספרו. כך מסתבר גם מדבריו על בני הוורוס (מח,

668 עיין בייחוד עבודת הדוקטור ובאיטלקית עם תקציר עברי של הג' לואיזה קראומו, הלעזים שבערך לר' נתן בן יחיאל מרומא. ירושלים. אלול תשל"ד, וכן את מאמרה Antichissime glosse salentine nel codice hebraico di Parma De Rossi, 138 in *Medioevo Romanzo*, Napoli, 4, 1977, pp. 185-271.

669 חשובים לענייני מחקרי של י.ב. סרמוניטה: *Un volgarizzamento giudeo italiano del Cantico dei Cantici*, Quaderni degli Studi di Filologia Italiana, Quaderno 4, Firenze, 1974. וכן מאמרו באיטלקית: הערות אחדות על יהודית-איטלקית. איטליה, כך א, ירושלים 1976, עמ' 1, 29, 62-106. לעניין שיתוף הפעולה האפשרי בין יהודים ונוצרים רצוי לחקור תרגום לאטיני קדום של ספר תהלים. הנמצא בכ"י שבספריית המנזר המפורסם של מונטי קאסינו ושיצא לאור על-ידי D. Ambrosio M. Amelli, *Liber Psalmorum iuxta antiquissimam Latinam versionem*, Collectanea Biblica Latina, Roma 1912. כתבי-יד, הכולל את התרגום הזה, הוא מן המאה השתים-עשרה וחלק של תרגום ההלים מתורגם במישרין ועברית. אם כן השתתף בתרגומו גם יהודי מתקופה בלתי-ידועה.

73-74, וההערה שם): אף-על-פי שבמקורו נאמר שהם ידעו תרבות רומית ויוונית, אומר יוסיפון שהם 'היו ברומא בימים ההם ללמוד את אותיות רומנים'. על-סמך הידיעות שבידינו ניתן להניח, שלא רק התושבים היהודים שישבו בתחומים איטלקיים מובהקים של דרום-איטליה, שפתם היתה איטלקית, אלא שגם היהודים שישבו בתחומים ביזאנטיים ממש, ואולי אף אלה שהיו להם שכנים יוונים — היו לכל היותר דו-לשוניים, ואף אלה לשונם העיקרית היתה איטלקית⁶⁷⁰.

באשר למחבר יוסיפון אין הבעיה של יוונית קיימת למעשה: הלעז של יוסיפון היה איטלקית, ועל-כן היה קל לו ללמוד ולקרוא לאטינית. על מולדתו של יוסיפון כבר דיברנו בסעיף 15. מסתבר שהוא הכיר היכרות אישית מקומות בחומו של השלטון הביזאנטי בדרום-איטליה. את כל שלושת המקומות מן התחום ההוא מביא יוסיפון בצורותיה של היוונית המדוברת: הוא מדבר על 'מחוז הגדול אשר בברודיסיאון' (מג, 91-93), היא ברינדיסי של היום, על 'קנוסי היא העיר הגדולה' (כא, 20, Canusium, היום Canosa) ועל 'בנוסיה העיר היושבת בין ההרים ובין ארץ מישור' (כא, 24-25). מעניין בייחוד ציון מקומה של בנוסה, משום שעיר זו היתה אז עיר ואם בישראל, ויש להניח שמחבר יוסיפון ביקר בה.

מחוץ לתחום הביזאנטי מדרום לרומי מזכיר יוסיפון שתי מצבות רומיות על הדרך המפורסמת, היא Via Appia, 'והרצפה ביניהם, תור פאלש מזה ולוקו תורנוס מזה עד היום הזה' (ב, 35-39). וכן הוא מדבר באותו פרק על מעיין-נפט תתימי 'בין נאפולי ובין צורנטו (Sorrento) החדשה, ובכל זאת לא נפסק המעיין ההוא כי עד עתה נובע השמן ועולה על מי הים וילקטתו יושבי נאפולי תמיד' (ב, 111-115). בקשר לשני האזכורים האחרונים מאלף הדבר שהוא מזכיר בהן את ההווה, ובוה הוא מתגלה כעד-ראייה.

חזרנו כאן בקצרה על מה שכבר אמרנו למעלה (סעיף 15). לנו נראית חשובה בייחוד הזכרת העיר נאפולי, שהרי שיערנו שעיר זו היתה מקום-מושבו של מחבר יוסיפון, וזו על-סמך עובדה שהבאנו למעלה (סעיף 19): כשנתיים קודם שנתחבר ספר יוסיפון צויה שליטה של נאפולי לחדש את ספרייתו, ואז העתיקו בשבילו, בין השאר, את כתבי יוסיפוס. אם כן ייתכן, שבהזדמנות זו הכיר מחבר יוסיפון את הערך הגדול של כתבי יוסיפוס בשביל בני עמו וחיבר את ספרו, הוא ספר דברי-ימי בית שני.

סברה זו מוליכה אתנו שוב לנאפולי, אך אפשר גם לפרנס את השערתנו על-ידי עובדה נוספת, מאוששת יותר. ראינו בסעיף 15 שיוסיפון מבקש לפעמים להתגבר על האיטלקית, השגורה בפיו, כשהוא מעתיק את שמות האישים הלאטיניים, ומתוך כך הוא עשוי ליפול מן

⁶⁷⁰ כידוע, האיטלקית היא תולדה של לאטינית, והמעבר בין שתי השפות הוא קל יחסית. מלבד בכתובות היהודית של בנוסה ראוי עכשיו לעיין בכתובות יהודיות מטרנטו, עיר בתחום מלכות ביזאנטיון שפירסמן Cesare Colafemmina, *Gli Ebrei a Taranto nella documentazione epigrafica, La Chiesa di Taranto*, vol. I, Galatina, 1977, pp. 109-127. הכתובות היווניות המעטות הן, כנראה, מסוף התקופה העתיקה ושאר הכתובות הן או לאטיניות, לאטיניות ועבריות. או עבריות. דבר זה מלמד, כנראה, שבימי יוסיפון כבר מזמן נעלמה היוונית מפי יושבי טרנטו. לאחרונה מתחילים שוב לחפור בקאטאקומבות היהודיות המפורסמות של בנוסה, ועל כך פירסם אותו החוקר מאמר ושמו *Nuove scoperte nella catacomba ebraica di Venosa. Vetera Christianorum*, Bari, 1978, 369-381.

הפח אל הפחת. השמות הלאטיניים, המסתיימים במקור בסופית -us, מופיעים אצלו הרבה פעמים בסיומת האיטלקית -o. למשל: Lathyrus הוא אצלו לטירו. עם זאת, מתוך חרדה שמא חתנבר עליו האיטלקית, הוא מעתיק לעברית את השם Nero בצורה 'נירוס', והשם Scipio מובא אצלו לפעמים כ'שיפיאוס' והסופר הרומי המפורסם קיקרו — 'מרקוס טוליאוס קיקרוס'. המאבק הפנימי שהתחולל בקרבו של המחבר בין האיטלקית לבין הלאטינית מתגלה, כאשר הוא מוסר את השם Varus בצורה האיטלקית 'וורו', ואילו את השם Varro הוא מוסר בצורה לאטינית מדומה 'ברוס'. על-סמך העובדה המשעשעת הזאת אנו לומדים עניין עקרוני על האיטלקית, השגורה בפיו של מחבר יוסיפון: האיש שהיה מסוגל 'לתקן' שמות, המסתיימים ב-o, לצורות המסתיימות ב-us, השתמש באיטלקית שלו, כמו באיטלקית הספרותית של ימינו, בסיומת 'או' ולא בסיומת 'אוי', המצויה בניבים דרום-איטלקיים אחרים. והנה הסיומת -o היא אופיינית בין השאר דווקא לאיזור של נאפולי וסביבתה, ואילו באיטלקית של התחום הביזאנטי ממש, ובין השאר באיטלקית שהיתה שגורה בפי חושבי המרכזים היהודיים של בנוסה ואוריי (Oria), אופיינית היתה הסיומת -u.⁶⁷¹ מכאן מקבלת משנה-תוקף השערתנו, שמקום-מושביו של מחבר יוסיפון הוחה נאפולי. מכל מקום, ברי שמולדתו של יוסיפון לא היתה במרכזים היהודיים הידועים שבתחום מלכות ביזאנטיון, אלא בתחומים איטלקיים מובהקים. עם זאת יש להניח, שהספר נתקבל מיד במרכזים היהודיים הללו, שהרי הוא זכה לשם יוסיפון, מלה שכמובן אינה נמצאת בתוך הנוסח המקורי של הספר. כבר עמדנו על כך⁶⁷², שהשם יוסיפון הוא הצורה היוונית-יהודית של השם יוסיפוס. קוראיו הראשונים של הספר חיו אפוא בתחום מלכות ביזאנטיון, ומסתבר שאלה היו דווקא בני המרכזים החשובים של דרום-איטליה הביזאנטית ששם דיברו גם יוונית.

ניתן להסיק כמעט בוודאות, שאם אמנם ישב מחבר יוסיפון בנאפולי ומולדתו היתה בוודאי מחוץ לתחום מלכות ביזאנטיון, קוראיו הראשונים של ספרו, אשר מסתבר שהם שדאגו להפצתו ונתנו לו את השם 'יוסיפון', היו דווקא יהודים מסוג אחר במקצת — יהודי המרכזים החשובים של לימוד ופיוט, יהודים של התחום הביזאנטי שבדרום-איטליה. עובדה זו מעוררת ביתר-שאת את השאלה, האם מחבר יוסיפון, הנראה לנו כיהודי 'משכיל' ולא יהודי רבני, היה בתקופתו ובסביבתו יוצא-דופן, או שמא, בכל אופיו הבולט וכשרונו המובהק, לא היה מבחינה חברתית חריג כל-כך, כפי שהוא נראה לנו בגלל חוסר מידע. או בלשון אחר: האם היו קיימים אז מעבר לתחום שלטון ביזאנטיון בדרום-איטליה, ששם היו מרכזי החיים התרבותיים של היהודים, גם קהילות יהודיות בעלות שמקל כלשהו באיזור התלוי בעקיפין במלכות ביזאנטיון, כגון בנאפולי ובתחום שלטונם של שליטים ממוצא

G. Rohlfs, *Grammatica storica della lingua Italiana e dei suoi dialetti, Fonetica*, Torino, 671 1966, p. 149

672 עיין סעיף 12 והערות 203, 204. — כאן המקום להוסיף הקבלה נוספת לכתיב שם העיר הרוסית קיוב ביוסיפון: הוא גורס (א. 18) 'כיוא'. בכרוניקה הסדית של המונגולים שנתחברה בשנת 1240 (פרק 274)

נקראת העיר קיוב בשם Kiva. עיין E. Haenisch, *Die geheime Geschichte der Mongolen*, Leipzig, 1948, p. 139 על כרוניקה זו עיין W. Heissig *Die Mongolen*, München, 1978, pp. 18–25

לאנגובארדי, קהילות יהודיות שהיו בעלות אופי שונה, פחות משכילות? על שאלה זו יצטרך לענות המחקר בעתיד, אם החשובה תהיה בכלל אפשרית⁶⁷³.

על-סמך השם היווני-יהודי יוסיפון שיערנו, שקוראיו הראשונים היו יהודים שבמרכז התרבות היהודית בדרום-איטליה הביזנטית, ויש להניח שבאמצעותם הופץ הספר לשאר גלויות ישראל. אמנם אי-אפשר לדעת, מה היה המקום המדויק וזמן כתיבתה של איגרת כארי הידועה⁶⁷⁴, אך מכל מקום מדובר בה במפורש על מאורעות-הרמים שהתרחשו בקהילת אודרנטו ובמקום אחר ששמו לא נשחרר. וכן מסופר באותה איגרת, כי לאחר שמר שמואל נמלט מ'טומאת אותה המארה', קבל כתשעה חדשים לכתוב ספר יוסף בן גוריון במהרה, אך 'פגעו בו ליסטיין ונטלו ממנו הספר'. ברי שהעתקים אחרים של ספר יוסיפון שהועתקו באותו איזור הגיעו ליעודם.

החוקרים מדברים היום בדין על 'תנועת הגירה יהודית מדרום לצפון לפני המאה האחת-עשרה, אולי בגלל ההרס שהביאו הסרצנים, הרס שפגע במיוחד הן במרכזים היהודיים והן במזורים'⁶⁷⁵.

ממגילת אחימעץ אנו למדים על הגירת בני משפחה חשובה מאוריי (Oria) לקפואה, וכבר ראינו⁶⁷⁶ שמסתבר שאף משפחתו של רבינו גרשום מאור הגולה מוצאה באוריי והגירה לאנקונה ומשם צפונה, ואולי אין זה מקרה שר' גרשום העתיק את ספר יוסיפון ככתיבת ידו. אין זה, כמובן, מתפקידנו לדון כאן בתפקידים של בני איטליה בעיצוב דמותה של יהדות אשכנז. נזכיר כאן רק עניין אחד, הקשור בספר יוסיפון. חוקר אחד⁶⁷⁷ ניסה לתחום את התחומים שבהם תלויה יהדות אשכנז כאחיה האיטלקיים. בין השאר הוא קובע שליהדות איטליה היתה השפעה מכרעת על פיתוחה של שירת הקודש (הפיוט לסוגיו) של יהדות אשכנז, והוא אף אומר שבין האידיאלים שרב חלקם של בני משפחת קלונימוס בניכושם יש למנות גם קידוש השם, כפי שהוא בא לידי ביטוי בגזירות תתנ"ו ולאחריהן. כבר אחרים עמדו בדין על השפעתו הספרותית של ספר יוסיפון על רשמי גזירות אשכנז. אמנם, אנחנו דחינו את הדעה שאכן מחבר יוסיפון הטיף לקידוש השם, אך עם זאת הנחנו, שרישומי הגזירות שעברו על דרום-איטליה ניכרים כספר יוסיפון ואף הכיר את הרעיון שקידוש ה' מכפר כקרבן (עיין לעיל, סעיף 25)⁶⁷⁸. וכן הזכרנו את דברי הפייטן שלמה הבבלי, בן-זמנו של יוסיפון, שחי באיטליה הצפונית: 'יסורין חליפת קרבן'. ברם, האם הרמזים האלה

673 בעניין זה נודעת חשיבות לחוצאות מחקריה של הגב' ל. קואומו (עיין לעיל, הערה 66א) על הלעזים שבערך לר' נחן בן יחיאל מרומא. בסיכומה העברי היא כותבת שם, בעמ' VI, בין השאר 'שהגיון הדיאלקטי הבולט ביותר מבחינה פוניטית ניתן להגדירו בקווים כלליים כאופייני לאיזור מרכזי-דרומי ואולי סביבות Montecassino, עם שלוחות צפוניות יותר'. במחקרה האחר, על הלעזים שבכ"י של המשנה, הראתה הגב' קואומו שהם משקפים את האיטלקית של איזור ברינדרסי. מכאן מסתבר שבמאה האחת-עשרה ישבו שם חלמדי-חכמים. האם היו יהודי המקום, או שמא הגירו לשם אבותיהם מן המרכזים היהודיים של אזורים אחרים? עיין גם להלן, הערה 675.

674 עיין לעיל, הערה 183.

675 ל. קואומו, הלעזים שבערך, עמ' VI של הסיכום העברי.

676 עיין לעיל, הערה 5.

677 א. גרוסמן, הגירתה של משפחת קלונימוס מאיטליה לגרמניה. ציון מ. חשל"ה, עמ' 185.

678 על תולדות הרימוי הזה עיין לעיל, הערה 474.

מצדיקים את ההנחה, שבעניין קידוש השם יהדות אשכנז היא יורשתה של יהדות איטליה, או שמא החוויה המועזת של גזירות תתנ"ו היא שגרמה להתפרצות רגשות אשר הולידו מתוך שורשים קדומים את התחושה שאלה שמתו על קידוש השם הם קרוב לרצון לה? אצל פייטני דרום-איטליה, ובייחוד אצל אליה בר שמעיה מבארי, שפעל במאה האחת-עשרה⁶⁷⁹, אנו קוראים שהתפילה היא תחליף לקרבן. יוצאת-דופן בעניין קידוש השם היא האיגרת דרום-איטליה המכונה 'איגרת בארי', שמקומה וזמנה אינם ידועים: לא זו בלבד שבאיגרת זו מדמים את קידוש-השם לקרבן, אלא מסופר בה על איבוד-לדעת בשעת הגזירה, תגובה שאיננו מכירים בשום גזירה אחרת שבדרום-איטליה ולא במקום אחר לפני גזירות תתנ"ו. לדעתי, אולי ניתן להסביר את שתי העובדות הללו מתוך ההנחה, שהגזירות המשתקפות באיגרת בארי אירעו אחרי גזירות תתנ"ו, שהשפיעו הן על המעשים והן כל כותב האיגרת. ובכן קשה יהיה להראות שהיתה קיימת השפעה מכרעת של יהדות דרום-איטליה על יהדות אשכנז בעניין הצד הרעיוני של קידוש-השם, אך אין שום ספק שספר יוסיפון מילא תפקיד ספרותי ממריץ בעיצובה של האידאולוגיה של קידוש-השם באשכנז. ובכלל אין ערוך להשפעתה של ספר יוסיפון על רושמי קורות ישראל בימיהביניים בפרט, ועל הפרוזה העברית של ימיהביניים וראשית התקופה החדשה בכלל⁶⁸⁰.

679 את פיוטיו פירסם יונה דוד, פיוטי אליה בר שמעיה, ירושלים תשל"ג. — בסליחה אחת נאמר: 'דורשיו דמס יהי כופר ופדיון לפני כסא כבודך איום'. וצדק י. דוד שלא כלל את הסליחה בין פיוטי אליה בר שמעיה. 680 לבסוף עלי להוסיף כמה פרטים על סיפור ראשית הנצרות. הנמצא בכמה מכתבי-היד של יוסיפון ושהדפסנוהו בכרך א. עמ' 439-442. דרכנו עליו למעלה, סעיף 9. סיפור זה הוא שילוב של המסופר בפרק נח של יוסיפון על גזירות גיוס קיסר עם מה שידע מחבר הסיפור על ראשית הנצרות על-סמך אחת הנוסחאות של 'תולדות ישו', כמו בסיפורים הללו, נקראים גם כאן חסיד יישו בכינוי 'פריצים' וכן 'פריצי עמנו'. כינוי אחרון זה לקוח מדניאל יא יד, וכך אומר רבי אברהם בר חייא (ספר מגילת המגלה, הוצ' ואב פוזננסקי, ברלין תרפ"ד, עמ' 95): 'ואמר ובני פריצי עמך ינשאו להעמיד חזק ונכשלו. ואלו הם תלמידיו ישו החלו הפריצים אשר נשאו יד במרום להעמיד חזק כוב ונבזאות שקר ונכשלו כלם ומתו בחרב ובחליה'. פירוש פסוק זה על ראשית הנצרות חמצא גם אצל אחרים, ובין השאר אצל הרמב"ם במשנה תורה, הלכות מלכים, סוף פרק יא. המקור הראשון של פירוש זה של דניאל יא יד הוא פירושו של רב סעדיה גאון. לפי שמעיד רבי אברהם בר חייא ושם, עמ' 494) 'רבי סעדיה עצמו מודה בפירושו זה (לדניאל) כי הכתוב האומר ובני פריצי עמך ינשאו להעמיד חזק' הוא מדבר על החלוץ וחלמדיהו, ועל כל העניין עצמו אעמוד במקום אחר. תלוחו של מחבר הסיפור על ראשית הנצרות ב'תולדות ישו' גם מוכח על-ידי מה שכתוב בסיפור יוסיפון, כרך א. עמ' 440, שורה 21. 'ירשלה המלך מחכמי ישראל יהושע יהודה ומרינוס אל קיסר ברומא' וכו'. יהושע אינו אלא יהושע בן פרחיה שעליו ועל ישו חלמידו מדובר בתלמוד וסוטה מז"א. וכן סנהדרין קז ע"ב. י"ב. גרינק, פרקים בתולדות בית שני, ירושלים, תשכ"ט, עמ' 142, הצעה 101, משער שהמסופר בתלמוד התבון במקורו לא לישו אלא לאיש ושמו איסי, מייסד האיסורים, 'והזמן תואם להפליא'. בעקבות הסיפור התלמודי מעורב יהושע בן פרחיה במעשה ישו בספר תולדות ישו, והוא יהושע שבסיפורנו. בו הוא מופיע יחד עם יהודה ומרינוס, וכך היה גם בנוסח הארמי של תולדות ישו שבידי רבי שם טוב אבן שפרוט, כאשר כתב את חיבורו 'אבן כחן', שם מדובר (עיין אצל קראוס, לעיל הצעה 149, עמ' 147) על 'ר' יהושע בן פרחיה ומרינוס סבא רבא דיהודאי ור' יהודה גניבא', אותם שלושת חכמי ישראל תמצא גם בקטע ארמי שפירסמו זאב סלק (חברין) כו, עמ' 120, וכן חברין מז, תשל"ח, עמ' 250) שם מדובר על 'יהודה גנא' ועל 'רבי יהושע בן פרחיה' ומרינוס' היות ושלושם מופיעים גם בסיפור שהוכנס לתוך יוסיפון, הוכחה תלוחו של הסיפור שביוסיפון בספר 'תולדות ישו', מה שנוגע לשם מרינוס, הרי זה שמם של חנאים ואמוראים, עיין למשל, מילונן של לוי, כרך ג, עמ' 255, 318.

חילופי גרסאות

סימני כתב־היד והדפוסים הראשונים

א. שרידי גניזה

ג', ג' ובר = גניזת שכטר (Cambridge T.S. 10 K. 16)
 ל', ל' = שרידים מגניזה לנינגראד (אוסף אנטונין)

ב. הנוסח המקורי

g = כ"י רכינו גרשום
 ת = כ"י ירושלים 41280 8
 ד = כ"י רוטשילד מס' 24
 נ = כ"י ניו יורק (אדלר 1674)
 י = כ"י ירחמאל, כודליינה 2797
 ק = כ"י קאופמן (ספריית האקדמיה, כדאפשט)
 א = כ"י אורבינו (Hebr. 52)
 ה = כ"י האנטינגטון 345

ג. נוסח ב

ב = סימן כולל לנוסח ב
 י = כ"י ואטיקן 408
 מ = דפוס מאנטובה
 ה = כ"י ריימונדוס מרטיני
 צ' = התחלת דפוס ויניציאה

ד. נוסח ג

d = כ"י אברהם אבן־דאוד
 ש = דפוס קונסטנטינה
 צ = דפוס ויניציאה
 ח = כ"י Borgianus hebr. 1
 ע = כ"י פאריס 1280

ה. מעשה אלכסנדרוס

פ = כ"י פארמה

כ"י ר מתחיל: בשם השם אמר / דפוס מ מתחיל: בשם האל רס ועליון אהל ספר בן גוריון: ד מתחיל: דברי יוספן בן גוריון (1) אדם נח חר: אדם הוליד את שש שח הוליד את אנוש אנוש הוליד את קינן קינן הוליד את מהללאל מהללאל הוליד את ירד ירד הוליד את חנוך חנוך הוליד את מתושלח מתושלח הוליד את למך למך הוליד את נח ב / נח (ב) מצדת: ונח ר (2) שם חם ויפת דמצת: את שם אח חם ואת יפת ר (2-9) ובני גומר . . . בגוייהם: לית דת (3) ובני ר: בני מצ: ובני ר (5) בקעה מצ: בקעה בארץ שנער וישבו שם ר / הבה מצ: הבה ונלכנה לבנים ונשרפה לשרפה ותהי להם הלבנה לאבן והחמר היה להם לחומר ויאמרו איש אל רעיהו הבה ר (8) אלה ר, ואלה צמ: / והארצות ר: בארצות מצ / שם ר: משם מצ / בארצות בגוייהם ר: לארצות בגוייהם מצ (9) בני: כאן מתחיל י: ישר בעיניי אלעזר הלוי לכתוב מתחילת היוסיפון הגדול לפי שהוא עניין כעין זה והוא תחלת ספר היוסיפון ובני גומר ומגוג ומדי ותובל ומשך וחירס אלה שמות ארצות בני יפת אשר נפוצו שם בפזור בני: / פרנצא ח: פרנסא ר: פרנצא אל נהר פרנטא צ: פרנטא מ: פרנקוס דית: שינגא ידרת: סינא מצ (10) בריטנוס חיד: ברטוניס ר: ברטוני מצ / בארץ ברטניא ב: בארץ ריפפנתיא י: ריפפנתיא ח: בריפפנתיא ד (11) הים: ים דת (12) ופיצינק ר: ופיצינק י: ופיצנק דת: ופיננק מצ / ואלן ידרת: וואליקנוס מצ / וכנבינא י: וכנבינא ד: וכנינא ר, ורנבינא מצ: וכצבינא ח / וטורק ית: וטורקי דמצ / ובזו בר: ובזו ית / וזוכר: וזכרן ר: וזכר מצ / ואוגר י: ואוגר דת: ואונגרי ב: ותולמץ ית: וטילמן ב (13) ארצות: ארצם ח / והם חוניס ב: החוניס דית (14) התל ית: אטלאן ר: היחל הוא אטלאן מצ / אוגר י: אוגנר דמצת: אוגנר ר / ובולגר: לית ח / ופיצינק ר: ופיצנק חד: ופיצינק י / נהר ית: הנהר ב / דנוכי דת: דנוכי י (15) הוא דוניי ית: לית ב / יוניא שיערתי: ננייא ית: לית ב / ומקדוניא ית: מקדוניא ב (16) אלדילס בתרגום העברי: אִילדילס: אירלוס חד: אורלוס מצ / כורסן: כורצן דת / הם: לית דת (17) חושקנא חצ: טושקנא ד: חושקניא י: חושקנה ר: תשקנא מ / שקשני דת: סקסני י: שבשני ב / ואינגליסי חד: ואינגלסי י: ואנגליסי מצ (18) הים מצ: נהר חד: נהר ים י / כיור י: כיור דת: ביור ר: בירא מצ / השופך ב: ושופך ית / גורגאן: גורגן ומשפחות חירס אגלשיש היושבים באי אינגלאטרא על הים הגדול ר (19) לנגוברדי⁴ (ומתחיל): לנגוברדי י: לונגוברדי דת: לומברדי מצ (20) ושבחימו ית: ושכיתמו מצ / את ית: את ארץ ב / בה תמצ: בס ג⁴: שם ר (21) וחציאו חת: ונהרי תציאו ד: וחציאו י: וחשינו מצ / בורגוניא: ברגוניא יג⁴ / רדוני ית: רידן ר: רדאנו ר (22) בירדיא י: בירדיא דת: בירדיא ר: בירדיא צ: בירדיאו הע: ביוריא שיערתי: ביוריא ג⁴ (23) ביניטיקיא שיערתי ביניטיקא חד: ביניטיקיא י: בנדק⁴ א > ג⁴: בונדוקיא ר: בנידקיא מ: בינדקיא צ / הם בג⁴: הם חרקיסאני י: הם חרקיסאני דת / אחת בג⁴: לית דת / ומהם: והם דת (24) ארץ: לית דת / יושביה צ: יושביו י: יושבים ג⁴ (25) נלחמים ירחע: נלחמים בגכול בני יון דת: לית ג⁴: נלחמו מצ / עם: ועם ח / רומאני ג⁴: רומני ית: רומנים ר: רומיים מצ (26) כנפנייא דמצת: כפניא י: כאנפנאמה ג⁴: קנפנייא ר / חיביריאו ג⁴: חיביריאו י: טיביריאו ד: תביראו ר: חיבראו מצ / דנישכי ג⁴ רמ: דנישקי דת (27) דנמרכא י: דנמרכא דת: דמארכא ג⁴: דנמרכא ר / ובאינדינא ג⁴: ובאינדינא ד: ובאינדינא י: ובארדנא ב: ובאינדיא ח (28) יעברו יעברו מג⁴ (29) הגיעה: הגיע מצד / אחרית: אחר דת / מוראוה שיערתי: מוראיא ית: מראוה ג⁴: מראוה ר / וכרואטי ג⁴: וכרואטי ר:

וכראוטי מ; וכראוטי ד; וקראוטי צ; וכראוטי ת (30) וסורבני י; וסורבני דת; וסירקין ר / ולייכין שיערתי; ולוומן דג' רמצ; וליומן י; ובני לזמאן ת; ובני לזמאן צ; ולוומן ח / וכראכר דת; וכראבאד ג'; וכראנד ר; וכראכר צ; וכראכר מ; ובני כראכר עת / ובוימין שיערתי; ובוימין ד; ובוימין י; ובוימין ג'; ובוימין ר; ובוימין ובימין מצ; ובוימין ת (31) בולגר ית; בולגר ג' בולגרי כ / כיניטיקא י; וכיניטיקא דת; בנדיקאה ג' חע; בנדיקאה ר; בונדיקאה צ / על הים דג'; על הים הנדול ר; לית מצחע (32) שקשני; שכשני ג' / סקלאבי ת; סקלבי ד; איסקלבי ית (2-33) ואומרים... כנען; לית דת.

[ב. קדמוניות איטליה]

(1) בהפיץ: כהפיץ דת/על; מעל י/פני; לית ג'רמ/כל האדמה דת; האדמה על פני כל הארץ י; כל הארץ ג'צעה (2) ויחנו דית; ויבאו ג'רעת; ויצאו מצ / כנפניא; כפניא י (3) חיביראו שיערתי; טיכיראו תד; תכיראו יג'; תבראו מ; תבריאוס ר (4) סבינו ד; סבינו יד; סבינה מצ (5) פוצימגנא דת; פוצומגנא י; פיצמינא מצ (8) סבינו רת / על; אל דת / כפודולאו שיערתי; כפי דוציאו ד; כפוריצאו יא; קפטוסיאו מצ; כפוטסיאו ר; כפידוציאו ח (9) ההר מהם יד; מהם ההר מצ; להם ההר ר (10) בחור דית; בחורי כתיס ב (11) ויאמרו דית; ויאמרו אליהם ב (12) עס ב; על דית (14) עיר על הים מתחיל א (15) עיר ית; עוד עיר א; עוד צ; לית ג'רמחע / אלכנו; אלכנו י / ועוד יג'; ויכנו ארת / ארת (כ) עיר אחרת א / אריצא א'גרת; אריצה יב (16) ההם; לית ד / צפה; צפרת / בן עשוי אב; לית דית (17) אביו; לית ד (19) באפריקא יאת; באפריקאה ד; אפריקאה ג' / קרתגני שיערתי; קרתגני י; קרתגני א; קרטיגני דת (21) היה; לית ד / פוצימגנא דת; פוצימגנא ג'י; פוצימינא אר / איש; היה איש ד (22) אחת; לית ד (23) לא תדר; ולא יאג' / וישאלה ג'רדת; וישאלה יא (24) מלך אפריקא; לית דת / אפריקא; אפריקאה ג' / לקחתה; לקחת י / תורנוס ר; תורנוש ג'מ; טורנוש ית; טורנוס דא / ביניכינוס תדא; כנכנוס י; כינכנוס ג' (25) אותה ג'ב; אותה לאשה יארת / לו; לית דת; לך ג' / לתתה; לתתה אותה ד / לך; לך לאשה ד (27) פוצימגנא ג'ת; פיצמינא ד; פוצומגנא י; פוצימינא א / כדברים; בדברים ג' (28) באי סרדיניא דת; באיסרדינא י; באי <סר> דניא ג'; באי הים דרך סרדיניא ב / כי... אחיו; לית י / לוכוס שיערתי; לוקוש תד; לוכוש א; לוקוס ר / פאלש ג'; פלאש דת; פאלוש י (29) חיל א; שלום דבת; בשלום י / ממנו ג'ב; ממני דיאת / שיתנני רא / והתנני דת; ותן אותי י (30) ויבא אב / בספינות ויבא ארת; לית י / אשטורא א; אשטוראש דת; אשתיראש בספינות י / תורנוס שיערתי; תורנוש אב; טורנוש דית (31) לקראתה; לקראתם ת (32) ההיא ארת; לית דימצ / פאלש שיערתי; פלאש דת; פאלוש י; פילאש א / דודו ב; לית דיאת (33) הורנוס שיערתי; טורנוש דית; טורנוס צמ; תורנוש ר / ביניכינוס ח; כנכנוס י; ביניכינוס ד; ביניכנוס ר; (34) הדרך; הדרך ויקרא שמה לקו טורנוש ד (35-34) וגם... הדרך; וגם על אם הדרך בנה מגדל על פלאש בן אחיו ת (35) פאלש שיערתי; פלאש את; פילאש חע; פבלוש מצ; אם הדרך בנה <עוד י> מגדל על פלאש ד; פאלוש י / בנה... הדרך אבת; לית די / תור; ותור דת (36) פאלש (י) שיערתי; פלאש ארת; פאלוש י / פאלש (י) שיערתי; פלאש ארת; פאלוש י / ולקו א; ולקו דת; ותור י / תורנוס א; טורנוש דית (37) הנם ר; והנם א; כנוי חד; כנוי י (38) לו; לית דת (39) גוונדלי שיערתי; גונדלי א; גואנדלס דת; גונדלוס י / גרודי; וגם גרודי; לית א (40) לבח ולשלול דית; לשלול שלל ולבחו בו אב / צפו עמהם יד; עמהם צפו בן אליפו אב / בן אליפו דית; לית מצא / מאפריקא; מאפריקא ד; מן אפריקא א (42) האיש יעתת; לית ארמצ / אפריקא תא; אפריקא יג'ד / פושטים תדג; פשטו יא / ויאספו בני כתיס; לית ד

(43) כפיטוליאן שיערתי: קפוסאציאו ד; כפוריצאו י; פוצימנא א; כפיט — ג'; קפוטוציאו ת; קפיטציו ר / גוונדלי תד; גוונדלוס י; גונדלי א; גודלי ג'; גונדלי ב (44) מבקרו אנ; מן בקרו י; בן בקר דבת (46) את השור אד; השור תג'ב; את הפר י (47) ולמעלה מתחיל נ / חיש דנת; דמות חיש יאב / עליה; עליו נ (48) את החיה ניא; החיה תדמצ (50) ההוא דג'ת; ההוא צפא א; ההוא צפו מן אליפו נ / נסכים לפניו ג'דת; לפניו נסכים נא; לו נסכים ימצ / לו לית ת (51) מנחת; מנחה ומנחות דנ / ויעשו כן דג'אנת; לית יב / היום ג'דת; ביום נא; שם היום יב (53) גדודי; גיבורי נ / גוונדלי דת; גונדלי אנב; גוונדלוס י (54) ויאספה; ויוסיפו עוד נ (55) צפו דית; יאנוס למלך נא; יאנוס צפו צר / בני תובל; מקום ריק נ (56) ויצא; ויבא נ / מלכם; וילכד נ / ויכבשם א; ויכבשו דנית (57) שם (י) דיב; שמו נא / יאנוס ב; יאנוס שטורנוס נ; שטורנוס יאנוס דת; יאנוס שיטורנוס יאנוס א (58) לה; הכתים נ / הוא דית; והוא נא / כוכב דיג'בת; לית נא / כנפניא; קנפניא נ (59) מאד; לית נ / ארץ נאב; לית דית (60) שטורנוס (י) שטורנוס ד / שנה נאב; שנים דית (61) בעיר; כהר נא / גינובא ד; גנינבא ג'; יינובא ח; גבנא צפ; גב דאת; גוב נ (62) שטורנוס; שטורנוס ד / פאנוס נא; פאורש דית (63) כנפניא; קנפניא נ / עצום נאב; גדול דית / פיקוש; פוקוס ת / פאנוש; לית נא (64) תחתיו; לית נא / זה; זה הוא ת / לשון לטינו נאב; הלשון דית / ואותותיו נאג'; מאותותיו ד; ואותיותיו (65) מושבו; למושביו נא / וזה נא; והוא דית / אל; על נא / אשדרובל ארג'; אשטרובל נ; אשתרובל דת אשתרובל י (66) יניאה; יאניאה נ / לו לאשה; לאשה יא (67) בקחת; לקחתו נ / יניאה יא; יאניאה נ; את יניאה דת; יניאה ג' / במלחמה; לית נ / אספיציוסה שיערתי; אשפיציוסה א; יספיציוסה נ; אספיציושה ד; יספיצי; אספיציושהג'; אספיציושה ת / כת אשדרובל; לית דית (68) לבושיהם; לבושה נ (69) גדולה; חזקה נא / מאד; לית דית / אשדרובל נא; אשתרובל ד; איסתרובל י; אשטרובל ת / קרטיגני ג'; קרטיגניא נ; קרטיגני ד; קרטיגני י; קרטיגני א; קרטיגני ת (70) וילכד; וילכדו נא / הביא; הביאה נ / יניאה; יאניאה נ (71) קרטיגני שיערתי; קרטיגני ג'; קרט נ; קרטיגני דת; קרטיגני א; קרטיגני י (72) חוליה דת; את חוליה נא; חולי יניאה א (73) חולי; לית נ / יניאה; יאניאה נ / לא; לא ייש נ (74) ולא; ולא ייש נ (75) מים נדית; המים אנ'ב / המובאים; המואבים נ / מן פורמה ימצ; מפורמה נ; מן פורמא תד; מפורמא א (76) שריו ג'; לשריו נ; את שריו דית; ושריו א / פורמה ג'; הפורמה נ; פורמא דת; הפורמא א (77) המים כנ'דת; את המים נא / צם באג'; על נאדית / אפריקא אב; אפריקא ג'ד; אפריקא נ; אפריקית / גוקר ג'רע; צוקר נאדית; צוקרו ח (78) ושריו נאג'; לשריו דת; את שריו י; את כל שריו ב (79) הרבה נאג'; היו הרבה ידת (80) עד; ועד דית / קרטיגני שיערתי; קרטיגני נ; קרטיגני ידת / ויהי ראמג'; והיו נדית / ליניאה; ללניאה נ / לכל דית; ולכל ב; לכל תוכן ב; / אודותיה; אודות דת (81) ולכס; לכבש דת (82) לה; לית ת / היכלים נדית; היכלים יב; היכל א (83) מרוב אהבתם; מאהבתם ד / אהבתם; אהבתה נאי (84) אשדרובל נ; אשדרובל א; איסתרובל י; אשטרובל דת; גדודי גוונדלוס י (85) גוונדלי דת; גונדלי נ; גונדל א / קנאה נאב; קנאה גדולה תד; חימה י / אשדרובל נ; אשטרובל דת; אשדרובל א; איסתרובל י (86) ההיא נאב; לית ידת / אספיציוסה שיערתי; אשפיציוסה א; איספיציוסה נ; אספיציוסה ד; יספיצי; אספיציושה ת / בתו; בתו לו נ (87) חמשה וארבעים תידרג'; ארבעים וחמש נ; מ"ה א / שנה; שנים נ (88-89) איניאס . . . תחתיו; לית ג'ב (88) איניאס (י) נא; איניאס ידת / איניאס (י) נ; איניאס ידת (89) אסכאניוס שיערתי; אסכאניוס נאג'; אסקינוס י; אסקיאנוס דת / שלשים ושמה נית; ל"ח דא / שנה דאבת; שנים נ (90) אסכאניוס שיערתי; אסכיאנוס נ; אסקיאנוס תד; אסקינוס י / סילביאוס ג'; סילביאוס נ; סילביאוס א; סיליקאוס דת; סליאקוס י / תשע ועשרים ית; עשרים וחשעה נ; כ"ט דא / שנה; שנים נ / ויבן נאג'; ויבן גם הוא ידת (91) סילביאוס שיערתי; סילביאוס נ; סיליקאוס י; סיליקאוס דת; לית ג'א / אלמניא; אלמניאה נ (92) וכורגוניא דאבת; וכורגוניא נ; וכורגוניא ג' / וישמם; וישמם נא / וישב; וישב ברומא נא / לו נאב; לית ג'ידת / לוציפרי ג'; לוקפרי דנת; ליפרי א; לוצפרי י (93)

הנוגה; נוגע נא / את כהניה; כוניה נ (94) מוכח; המוכח נ / לוצפרי נ'א; לוקפרי נ; לוקפירי ד; לוצפרי י; לוקפירי ת / טרויאנוס א'נ; טורגאנוס חד; טרוגנוס ני (5-94) ששה ושלשים יג'; שלשים וששה נ; ל'ו דא; שלשים ושש ת (95) שנה; שנים נ / ויבן גם הוא; גם הוא בנה נ / לשבתו; לשכתי דת / אניאס; לית חד / טרויאנוס ג'ב; טורגאנוס דת; טרוגנוס ני (96) חתחית; לית נ / חשע ושלשים ג'רת; שלשים וחשעה נ; שלשים וחשע י ט"ל ד; ל"ט א / אביציאוס א; אביציוס ג'מצ; אביציאוס ר; אביציאנוס נדית (97) ארבעה ועשרים ג'רת; עשרים וארבע נ; כ"ד דאי / שנה; שנים נ / אביציאוס שיערתי; אביציוס ג'מח; אביציאנוס ית; אביציאנוס ד / כאפס; קאפס דת (98) עשרים ושמה; כ"ח ד / שנה; שנים נ / כאפס; קאפס דת / כרפינטו נא; קרפינטו ב; קרפינטו י; קרפינטו דת (99) שלש עשרה; י"ג אד / כרפינטו נ; קרפינטו י; קרפינטו דת / טביריאוס שיערתי; טביריאוס נ; טביריאוס ד; טבריאוס ת (100) טביריאוס י; טיכיריוס ת (101) רומלוס אנימצ; רומלוס דת / חשע עשרה ד; י"ט נב; ט' ד; חשע ת / שנה; שנים די (102) רמולוס שיערתי; רומלוס נדית / אכניטיוס דת; אכניטיוס ני; אטבינו א (103) היושב; לית נ / נהר דב; נהרי נא; לית י (4-103) ועל... לירא; לית דת (103) תורנוש נ; תורנמש א; טורנוס י; תורש ב / בטורניא י; בטורניא נ; בטורניא א (104) נהר; לית נ / הם; הוא ד / אפריקא נא; אפריקי דת (105) תורנוש נ; תורנוס א; פורנוש דת; פורנש י; תורש ב / ואת אנבאה א; ואת אנבאה נ; ותנכא חד; ואת אנבא י / אכניטיוס דת; אכניטיוס ני; אכניטיוס ב; אכטיאנו א / ויבן; ויבנו נ / ויבן היכל גדול לשבתו; לית דת (106) אכניטיוס דת; אכניטיוס י; אכטיאנו א / פרוכאס; פרוקאס דת; פרוקאש י / כ"ג; ל"ג נא / שנה; שנים נ / פרוכאס א; פרוקאס דת; פרוקאש י (107) אמוליאוס שיערתי; אימיליאוס נדית; אמולוס א; אמילאש י (108) אמוליאוס שיערתי; אימיליאוס נדית; אמילאש י / ל"ח שנה; לית דת (109) ואת אדוס; לית דת / ויברח אב; ויברחו נדית / ויתן נדיבת; ויתנו א / מקום בחוף הים ומקום די; בחוף הים מקום נא (110) ומקום בה; לית ת / ומקום; לית ב / צורינטו נ; סורינטו דת; צורינטו א; סורנטו י / על שם נא; ושם דיבת (111) ושמו נאד; לית יב / צור נאד; ציר יב / ממשפחת; וממשפח נ / וכונו ב; עוד בנו ד; רכנו א; בנו ינת / אלכנו ידית; אלכנו נמצ; באלכנו א (112) צורינטו נ; סורינטו דת; צורינטו א; סורנטו י (113) הנה ידית; והנה אנב (114) צורינטו; סורינטו דת; צורינטו א; סורנטו י / לא; לית א'נ / עד; לית אנת (115) השמן ועולה נדית; ועולה השמן יב; ועולה א / מי; מימי דת / יושבי ידבת; אנשי נא (116) רומולוס שיערתי; רומלוס די; אכניטיוס נ; אכטיאנו א / בנייני; הבניינים נ / המלכים; מלכים דת (117) ההיכלות ב; היכלות א; ההיכלות והדרכים נ; הדרכים דת; ההרים י / והגבעות; על גבעות דת / (117) על שם (על חלזיה) א; שם נדית; את שם ב (120) רומאני נא; רומא דת; רומניאה יב / הזה; לית ד / וישם; ויעש נ (121) לוצפרי א; לוצפרי י; לוצפרי נ; לוקפרי נ; לוקפירי דת; רומולוס; רומלוס דא / רבות אב; הרבה נדית; גדולות י (123) רומולוס נדית; רומלוס דיא / נומא פונפיליאוס (1) שיערתי; נימא פופיליאוס נ; נומאפופיליאוס דת; נומאפופיליוס א; נימא פופיליוס י; נימאכו ניפילוס מר (124) נומא פונפיליאוס שיערתי; נימאפופיליאוס נ; נימאפו נפילוס ר; נימאפופיליוס חד; לית יא (124) חתחיו; לית ד / תוליאוס דת; תוליאס ד; תוליוס נא; פוליאוס י / אוסתיליאוס (1) שיערתי; איסתיליאוס נ; אסתיליאוס דר; לית יא; אסתוליאוס ת / תוליאוס (2) תצמד; תוליוס נא; לית י (125) אוסתיליאוס שיערתי; אסתוליאוס חד; אסתוליאוס נ; אסתילאוס ר; לית יא (6-125) אקוס ... חתחיו (אנ); לית ידבת (125) אקוס; מכאן נפל דף בכ"י נ / וימת אקוס מרציוס שיערתי; וימת א (126) תרכניוס שיערתי; תרכינוס יאב; תרכינוס דת / פרישכו (1) א; פרישקו בדת; לית י / תרכניוס (2) שיערתי; תרכינוס ב; תרכינוס דת; לית יא / פרישכו (2) שיערתי; פרישקו ב; לית יאדת (127) שיריאוס (1) ר; שריאוס י; שיריוס א; שרטוס מצ; ד; אין לקרוא; שיריאוש ת / שיריאוס (2) שיערתי; שריאוש ד; שיריוס ע; שירטוס מצ; לית יא; שריאוש ת /

תרכיניוס א; תרכיניוס דיבת (128) תרכיניוס שיערת; תרכיניוס דיבת; לית א / אשה מנשי רומא דת; אשה מבנות רומא א; מנשי רומא אשה אחת; אשה אחת מנשי רומא רחע; אשה מנשי רומא מצ (129) מאכלת; המאכלת; ובעלה א; לית דית (130) תרכיניוס א; תרכיניוס דיבת (131) פתאום; לית (132) ביום ההוא; בעת ההיא דת / עליהם מלך ברומא דאבת; מלך עוד עליהם כרומי (133) ישיש יועצים; שבעה יועצין (134) ולנהוג; ולהתנהג א / מלכותם יב; במלכותם דת; בממשלתם ולהתענג בממלכתם א / ושלש מאות ועשרים; ושבעה (135) את כל אבת; כלי (136) מאתים וחמש תד; מאתים וה' מצ; ר"ה; ומאתים א / שנה אמצ; שנים דית; אז; לית / התעוררו; נתעוררו / גדולות ונוראות; לית (137) כהלחמם; כהלחם ד; כהלחם א (138) את נה; נהר / חיכיראו; טיכיראו ד; טיכיראו את / אל מקומות; למקומות / אחרות יבדת; אחרים א (139) ממבוא דא; ממבוא ית; מכובא א / בעיר רומא דבת; העיר רומא א; לית / שער דאבת; לית יר (140) עד דאת; ועד / מיל דאת; מילין / ומשער; משער / היוצא; היוצאת דת (141) ו' תאב; י"ד; י"ח / מילין יב; מיל דאת / העיר דאת; העם ירמ / לנהר אב; לית ידת (142) וחלק ד; והחלק אב / וחלק הרביעי; והרביעי / מעבר מזה דא; מזה העבר / בתוך אד; לית / כתוך העיר יא; לית דת (143) ולא ידמרת; שלא א / וציים; וציים שם דת / ורגוי אב; ורעדו ידת (144) נכוכדנצר; מלך בבל (146) ויתעוררו עוד להלחם. המדי

[ג. כיבוש בבל]

(1-2) עכדיו הנביאים; לית דת; הנביאים א (2) את שני; שני דת / הגוים, גוים דת (3) כורש; כורש המלך ד; כורש מלך ח (6) מחללי דת; מאנשי א; מגדודי ב (7) שני; את שני א / ויחגרו; ויתחגרו (8) גדולה ועצומה; עצומה דת / ויפלו, ונפלו א / מאלה ומאלה חללים רבים אב; חללים רבים מאלה ומאלה דת / ונשפכו את; ונשפכו שם דת; וישפכו ב (9) כשדים יא; הכשדים בדת (11) כן; לית דאת (14) כורש ודריוש אב; דריוש וכורש דת / ויחבהל אב; ויחבהל דית (15) מרדוף באבת; מלרדוף (16) ליפול דאת; לנפול יב (18) ויבאו ... בלשצר יא; לית דבת / המלך בלשצר; לית; בלשצר המלך א / כגבורה אדבת; כנצח וכגבורה / להם; לית דת (19) מתנות רבות; מנתה דת / המלך בלשצר ב; לית דית (20) לישב ידת; לשם א; לשבת ב / וכל; עד (21) כהשחכר א; כהשחכר דת; בהיותו שיכור / את כלי; כלי ד (22-3) מלך כשדים חרב; לית / בהם יא; בהן בדת / ויקצוף; לית דת (25) למלך; למלך בלשצר דאת / לכשרו; לכשר לו תד; לכשר א (26) את הגזירה תד; על הגזירה; גזירה א / עליו יי אלהינו א; עליו אלהינו; יי אלהינו עליו דת / הכותב תד; הסופר (28) בלשון יא; לשון דבת (29) הגולם; הגוף דת (30) אצבעות; האצבעות דת / יפות יפות ונאות (31) וכל עצמותיו; ויתפרדו כל עצמותיו ונשחנה דמות פניו והשרים אשר היו עמו לא ראו את המראה ב (32) את הרברים; הדברים ד (33) אל המלך אב; המלך דית (35) פירושם; פירוש דת (36) ספר; סופר דת / וקצץ ב; ויקצץ דאת / שקל אויבו ב; שקל אויב א; נשקל אויבי יי; נשקלת דת (37) ונמצא יבא; ונמצאת דת / והפריש יב; הפריש ראד / מאת אויבו דית; מאויבו א; מיד אויבו ב / עמך אב; אחך תד; כך / להיות הממלכה כיניהם; לית דת / להיות ב; היות א; ויתן (39) הפתר א; הפתרון דבת; הפרשה / הזה; הזאת (40) חרדה גדולה ב; מאד ד; לית את (40-47) וישאר ... ופרס יב; לית דאת (41) ביחו מצ; הכית (42) ותנומה כיעתחו; לית ב / לפחד; בפחד (43) בארמון; באירון / המלך; בית המלך / שומר הסף; לית ב / עכדי נכוכדנצר; נכוכדנצר מעבדיו (44) זה ב; לית / אשר פתר; שפתי (45) לנכוכדנצר / לו ב / את ב; כל / ויצדק בכל דבריו; לית ב / ויצדק שיערת; וצדק / ארצה; ארצה אשר לא היה ויצדק בכל דבריו ב (46) הנה; לית ב / על אדוני המלך בלשצר ב; אל המלך את אשר יבא עליו

כי רוח אלהיו בו ולא יכזב י / ועתה אכרות את ראשו ב: ועתה מדוע לא אקום ואסיר את ראש בלשצר י (47) לכורש דריוש י: אל ב / ופרס ב: ופרס ואמצא חן בעיניהם י (48) הסרים ב: אחד מסרסיו דאת / וימיתיהו ב: ויהרגהו דאת (49) ויקחהו שיערת: יקחה א: ויקח את ראשי דת / וישא את ראשו א: לית דת (50) להם ⁽¹⁾ אב: לפנייהם דת / את ראש: ראש א (51) יי (ב): לית דת (52) את המכתב ⁽¹⁾: במכתב דת / ויפרש ד: ויפשוט א / את המכתב דניאל איש חמודות ב: לו הדברים ד: את הדברים האלה א: לו את הדברים ת (53) כלי א: את כלי דת (54) יי ⁽²⁾: לית דת / את: לית ת / הרעה ב: הרעה הזאת דת: את הרעה א / היום: היום הזה דת (56) כורש המלך: המלך כורש דת (57) וביהודה: לית דת (58) במקום המלים כי מאז שמעתי עד להשחיתה (פרק ז' 10) בכ"י נדח: אשר הרשיע לעשות מכל המלכים אשר היו לפניו. ויבאו כורש מלך פרס ודריוש מלך מדי בחיל כבד מאד (ואדיר ת) חיל פרס ומדי, ויחנו על בבל ויצורו עליה שנה וארבעה חדשים. וימת דריוש מלך מדי במלחמה ההיא. כי לכדו ההכשדים את מעברות ההרים ויבהילו את מחנה פרס. ויהי-שם מלחמה גדולה וסולו בקרב ההוא שמונים אלף גוזיות ארצה עם דריוש מלך מדי. ויחזק מעמד כורש מלך פרס וילחם בהמון הבאים עליו ויביתחם. אז המליכו שרי מדי את כורש למלך עליהם בראותם כי מת דריוש אדוניהם והמה בארץ נכריה. ומהיום ההוא והלאה נעשה מלכות מדי ופרס אחד. וילחם כורש על בבל וילכדה ויך את כל זכורה לפי חרב ואת כל שריה חלה על העצים וכל וקניה חנקו בחבלים וכל עולליה נפצו אל הסלע ונשיה רוטשו וכל הרוותיה בקעו. וינקום אלהים מכל ומכשדים את דם עבדיו השפוך ונקמה עירו והיכלו אשר הרסו ואשר שרפו באש. וילכדו כורש את מלכות בבל. ויתחזק המלך וישב על כסאו לבטח. בשנת אחת לכורש מלך פרס אז נדר המלך כורש לבנות היכל יי אשר בירושלם ולשלוח את כל הגולה מבבל לירושלם ולשלוח את כל כליו מנחה ליי אלהי ישראל. ויהי כאשר מלך המלך כורש בכל אות נפשו. ויער אלהינו את רוחו ויזכור את נדרו אשר נדר לבנות את היכל יי ויעבר קול בכל ארצו לאמר: כל ממלכות הארץ נתן לי יי אלהי השמים והוא עזרני על מלכות בבל להשחיתה והוא פקד עלי לבנות היכלו אשר בירושלם. מי בכס מכל עמו אשר ידבנו לבו לעלות לירושלם יהי אלהיו עמו ויעל, ועלי לעזור בזהב ובכסף ובחטים וביין ובשמן ובפרים ובאילים ובעתהים וספינות לעבור את הנהר. ד שמונים אלף: מתחיל נ / ומהיום ד: ומיום נ / מלכות חד: לית נ / אחד חד: דהינו מלכות אחד נ הרוותיה: ההרותיה ת / ויתחזק חד: ויחזק נ / מלך פרס נ: המלך דת / ירושלם נ: ירושלמה דת / כל כליו חד: כליו נ / בכל חד: בבבל בכל נ / ובחטים חד: בחטים נ / ובפרים חד: ופרים נ (58) הארץ ואלהי כל ב: לית א (59) גדול יי מכל האלהים מצ: כן א (61) לירושלם ב: ירושלם א (63) ויקומו ויסעו ב: ויקומו וילכו י: ויסע א / ודריוש א: ודריוש מלך מדי ב (64) ארץ א: כל הארץ ב / ויכוה ב: ויכוהו א (67) הירוותיה יד: הרותיה ב: ההרות א / עולליה: עולליהם א / כסלעים א: אל הסלעים י: אל הסלע בנד: / וינקום בנד: / ריקום אי / אלהינו אי: לית מר: אלהים נד: (68) ומכשדים אינד: / לית ב / עמו והיכלו ועירו א: היכלו ועירו ועמו ב: עירו והיכלו נד: (69) אחרי מתחיל ג' / שני ג'ב: אח שני אי / ממלכות ג'א: מלכות יב (71) המלך ג'ב: לית יא / מלכות כשדים ג'ב: ממלכות הכשדים א / חוצה א: מחוצה ב (72-1) עד ... בבבל: לית י (72) ופרס: לית א

(1) הכשדים ג'; כשדים ב / זקנתו בג'; זקנתו אר / בבבל שיערתי: בכל אשר מלך א: בבבל ומ... מלך ג': במדינת בבבל ב (2-1) ויהי כשבת... פרק ו' 182: ופרס יב (וגם ק); וימת ויאסף אל עמיו אג' (2) וישלח להביא את דניאל לפניו: וישאל על דניאל וישלח ויביאוהו אליו ב (3) וישימו כסא לדניאל י: ויושב לו כסא ב / לפני דריוש י: לפניו ב / המלך י: לית ב / לו ב: לית י (4) ואעשנה ב: ואעשה י (5) עצתך ממני ב: ממני עצתך י (6) לזקנתי ר: וזקנתי י: עוד לזקנתי מ / לשאת י: לצאת ולבוא ב / טורת ב: לית י (9) ואנשי אמת י: ואמת ב (10) את כוכד ב: כוכד י (11) ושפט י: לית ב (2-11) ולא... העם: לית י (12) המלך י: המלך דריוש ב (13) וישקט י: וירגיע ב (14) ארץ ב: לית י / אלהי י: כי אלהי ב / ביד י: לי י (15) לזוקן ב: בזוקן י / ואקח עצה מדניאל י: ואועצה מדניאל עצה ב (16) ואשמעה ב: ואשמע י / למועצותיו י: לעצתו ב / ואנוחה י: ואנוח ב (17) מעלי י: ממני ב / המשא ב: משאם י / תנו: לית י (18) אלוה גדול הוא ב: הוא אלוה גדול י (19) לכל אנשי מלכותי צ: לאנשי מלכותי מר: לכס י / כן עשיתי ב: עשיתי כן י (20) ממשלתי ב: מלכותי י (21) להקל י: והקל ב / את טורח י: טורח ב / מינתי: מינתי פקיד י / האלה ב: לית י (22) לכל ב: אל כל י (23) אנכי ב: אני ב / נתתי ב: לית י (23-4) ואת... המלך (ב) ב: לית י (25) יקל מ: נקל ר: הקל צ (26) והוא היוצא ר: והיוצא מצ (27) נותנים כבוד ב: מכבדים י / אלהיו מר: אלהים צ: קודש י (28) בדניאל שני שרי החיל ב: שרי החיל בדניאל י / יתר השרים ב: שרים י (29) והסגנים ב: וסגנים אחרים י / הממלכה ב: מלכות י / על דניאל להתעולל: לחרות חק ולכרות ברית לאמר על דניאל לפני המלך והשרים להחזיקו ב / למצוא ב: ולמצוא י (2-31) שר... החיילים ב: או מן המושלים או מן השרים י (32) או לבקש ב: ולבקש י (33) לכל ר: על כל מצ: כל י / מן (א) י: למן ב (34) לבטל י: לקיים ב (35) זאת י: זה ב (35-6) את סודם י: סודם מצ (37) הבינו ב: האמינו י (38) ביניהם י: לית ב (39) איש (ב) י: איש ואיש ב / ריגשו השרים י: ויגישו האנשים דח הספר צ: ויחנו את הספר ר: לית מ (40) לפני המלך והספר בידם י: אל המלך בידם ב / לחומו י: בחומו ב (41) אשר הערימו ב: שהערימו סוד י / דניאל י: דניאל להכשילו ב / להם י: להם המלך ב (42) ויחתום המלך י: ויחתום גם המלך בספר ב (44) לימים ב: היום י / סביבות ב: לית י (44-45) לדעת... דניאל ב: לית י (46) עלמה י: עלמה קטנה ב (47) אשר לדניאל מצ: לדניאל ר: לית י / ותאמר י: ותען ב / להם לאמר ב (48) הנה הוא ב: הנו י / בבית עלייתו י: בעלייתו ב / מתפלל י: נותן שבח ותהלה לאלהיו מתפלל ב / נגד י: נכח י (9-48) אשר כירושלם ב: שבירושלם י (49) ונותן שבח ותהלה לאלהיו י: לית ב / ויתאמצו י: ויאמינו ב / ויעלו י: ויחשו לעלות ב (50) העלייה י: העלייה אשר הוא מתפלל שמה ב (51) מתפלל רעה: מתפלל ליי י: מתפלל עם יי מ: מתפלל אל יי צ (51-53) ומודה... הימים ב: לית י (51) עם יי מר: אל יי צ: אל יי עם יי עת (52) והקורא רעה: וקורא מצ / יעשה רעה: עשה מצ (53) מתפלל י: מתפלל ומודה ב (54) חדר י: נחרד ב (55) כלם י: פתאום ב (56) המלך (י) ב: חרדה גדולה י (57) למענו ב: למענהו י / אסרו י: עשו ב (58) על דניאל ב: לדניאל י / מה לכס ולו י: לית ב / הלא ב: והלא (59) כדתי י: וגם בדת ב / כי ב: אשר י (60) איש י: איש שר או גדול או קטן ב / ישתחוהו י: ידרוש ר: ישאל או ידרוש מצ (61) מתפלל י: כורע ומשתחוה ומתפלל ב (62) את מצות ב: מצות י / ודתי שיערתי: בדתי: ואת דתי ב / אשר אין: שאין י / אל ב: דניאל י / ילעב י: ילעג ג (63) אל הבור ב: לבור י / לאריות ב: האריות י / ילעב י: ילעג ב / אחר עוד י: עוד אחד עצת: עוד לאחר מר (64) כדתי י: לדתי עת: דתי מר: להפר דתי צ / הערמתם י: הערמתם לשאו ב / סוד זה י: הסוד הזה ב (65) ואלהיו יעז: ואיש מצר (66) ואדיר י: מאד ב / הוא י: לית ב / ישחית אתכם י: ישחיתכם ב / והשרים י: והשרים האלה ב (67) בדניאל בדיהם י: את ידיהם בדניאל ב / נוער ב: נועז י (68) עוזר י: אחד עוזר ב (69) להכחידו י: ולהכחידו ר: ולהכחידו מצ / במלך ב: עם המלך י / או י: לית ב / אחד י: אחד יחדו ב (73) המלך י:

לית ב / וירף י / וירף ידו ב (74) יצילוהו אלהיו ב / יצילוהו האלהים י (75) תנתנו ב / תחנו י / כולכם ב;
 כולם י / תחתיו לאריות לאכלה (לאכילה ר) רצ; לאריות לאכלה מ. למאכל אריות י (76) ויענו כולם
 ויאמרו י; ויאמרו כולם ב / בוא השמש ב; בוש י (77) לדניאל י: אל דניאל ב / האלה ב; לית י / אל
 בור ב; לבור י / והאלהים י; ואלהים ב (78) קדשו י; הקודש ב / את פיהם ב; פיהם י (80) וימשכו י;
 וימשכו האנשים ב / בו ב; לית י (81) ליום י; לית ב / כיום ההוא ב; לית י (82) מאומה ב; כל דברי
 (83) הבורה אל האריות י; אל כור האריות ב / וינועו ימ; וינועו עחצר (84) אליו ב; לוי י / אל ב; עלי
 / בכואו ב; בכואם י (85) את הכור ב; אותה י (86) על פי הכור בטבעתו ב; בטבעתו על פי הכור י (87)
 את שם ב; שם י (88) ומקשיכים ב; ומבקשים י (88-9) אבל ... לביתו י; הלך אל ביתו אבל ומר ב
 (89) לחם לא אכל ב; ולא אכל לחם י / ומים ויין רע; ומים צמ; ויין ח; ויין ומים י / שחוק כמשפטם ב;
 משחק י (90) על דניאל מאד י; מאד על דניאל ב / וחדד; וחדד י (91) נעצב י; נעצב מאד ב / על קשר
 ב; לקשר י / אז אמר י; אמר ר; וכה אמר עת; ואמר מ; ויתמרמר צ (92) ויאמר י; ויען ויאמר ב /
 וראיתי מ; וראיתי וידעתי עחצר; לראות י / בדניאל י; בדניאל ומה פעל בו אלהיו עחר; בדניאל ומה
 פעל יי בו מצ (93) בכור י; אל בכור ב (94) לעת י; לפנות ב / ערב י; ערב עת בו השמש ב / כירה ב;
 כירה גדולה י / ארוחתם י; את ארוחתם ב (95) להם י; לפניהם ב (96) בכור י; אל בור ב / אשר הורד
 ב; שהורד י (97) אלהיו ב; יי אלהים י (98) יי; לית ב / ויניחם ב; ויניח אותי י (99) אל דניאל ב;
 לדניאל י / עם דניאל י; עמו ב / ויביאהו י; לית ב (101) מהלל ומשבח י; מרנן ומשבח ומודה ומהלל ב
 / כי ⁽¹⁾ ב; אשר י / לאלהיו ⁽²⁾ י; לית ב (102) הוא ב; לית י / בדת אלהיו ב; בדתו י / עמו י; עם
 אלהים ב (103) הבקר י; אור הבקר ב / הכור ב; בית הכור י (104) המלך קול י; את קול ב (105) המלך
 י; לב המלך ב (105-6) מפי האריות י; מן האריות ב (106) נטרפתה יצ; טרפתה ר; טרפת מ / ויאמר י;
 אל המלך ב / אלהים י; אלהיו ר; האלהים מצ (108) כן צוה י; צום ב / אשר בטחתי ב; שהבטחתי י /
 חבקוק י; חבקוק הנביא ב (109-110) לפניך ... ב; לית י (110) וכל חבולה ר; וכל החבולה צ; וחבלה
 מ (111) אנשי שיטת ב; ארבי י (112) על הכור ב; לית י (113) ואמרו אם יש בו עול י; לית ב /
 ויכירו י; ויענו ר; לית מצ; ויראו את חותמותיהם עת (115) כל האנשים ב; העומדים י (116) ויאמרו
 ב; ויקראו בקול י / דניאל (ב) ב; דניאל גדול י (117) לעבדיו י; את עבדיו ב / השרים ... וביניהם י;
 את השרים אשר הלשינו את דניאל ואשר הערימו עליו הסוד יחדיו כולם כאחד צ; יחדו ר; יחדו כולם
 כאחד מ; כולם יחדו עת (8-117) ויפילו לבור האריות י; ויפילו (עת; ויפילו אותם מצר) בתוך בור
 האריות ב (118) כקרקע י; אל הקרקע ב / והאריות קלו ב; נתנו האריות קולם י (9-118) כי לא; שלא
 י (119) אכלו י; טרפו מצעח / מאתמול י; מאתמול שלישום ב / ויבלעום י; ויבלעום כלכות ר;
 ויבלעום כלביבות מצ (120) שאנחם י; שאנחם ב / מרחוק י; למרחוק ב / כל העם לקולם י; לקולם כל
 העם ב (121) ויאמרו י; כי אמרו ב (122) עוד י; לית ב / וחקן י; לית ב / המלך ⁽¹⁾ י; המלך וכל העם ב
 / ויצו י; בעת ההוא צוה ב (123) ויעבירו י; להעביר ב / האלהים ב; הארץ י (124) יהיה י; יהי עחמצ
 (125) אלהים הגדול י; האלהים ב / אשר ביהודה; שביהודה י (126) זהב וכסף ר; כסף וזהב עחמצ
 (127) בסוסים י; לית ב / ממשלתו י; מלכותו ב (128) ולבנות ימצ; לבנות עחר / את בית ב; בית י
 (130) ואל הפחות י; אל הפחות מצ (131) לחת י; ולחת ב / כל י; את כל עחר; די מצ (132) ולחירוש
 ב; לחירוש י / חפץ הבניין ב; בדק י / וגם פרים ב; לית י (133) ואיש ... מלאכתם; לית י / וניאם
 לכל מלאכתם ר; ויזק לכל מלאכתם מצ (134) אל בית ב; לבית י / כארבע י; ארבע ב (135) עזרא ב;
 עזרא הכהן י / הכהן י; הכהן הגדול ב (136) יבוא י; לית ב (138) אנשי י; אנשי בני ב; צרי יהודה
 מיחר הגויים י; משארת הגויים צרי יהודה וירושלם (מר; ובנימן עחצ) ב (140) עבדי אלהי השמים ב;
 לית י / אל מלכי מדי ופרס י; פרס ב (141) אם י; כי אם ב / יהיה לכם י; לכם יהיה ב / יהיה ⁽²⁾ י;
 לית ב (142) מימים הראשונים י; מימי קדם ב / יושבים בה י; יושביה ב / היהודים י; לית ב (143)
 וקשים ב; וקשים מאד י / וחובלים במלכים וברוונים ובכל ב; ומשחיתים את כל י / עליהם חין; עליה ב

(144) נבוכדנצר / נבוכדנצר מלך כשדים וישחיתה ב / והגלה י / ויגלה ב / אותם (אתם י) לבלב י: את <כל רע> עמה אל כל הארצות עחצר: את עמה מ (145) באנו ב: אצא י / להודיעכם י: להודיע למלך ב / כל שיערתי: על י: את כל ב / לחם ב: על י (146) הספר ב: הכתב י / המלך ב: מלך פרס י

[ה. דניאל ובל והתנין]

(1) וישלח אל דניאל י: ויעל על דניאל איש החמדות ב (2-1) את חכמתו י: חכמתו ב (2) את עצתו ירע: עצתו חמצ / ויביאוהו י: ויביאו את דניאל ב (3) אשר שמע: ששמע י / בו: לית ב / ויאבהו י: ויאבהו מאד ב / ליועץ י: ליועץ ולמשנה ב (4) סלפנים י: לפנים ב (5) את חג ר: חג מצ (6) לבל י: אל בל ב / אלהי בבל י: לית ב / אלים ב: אלים וי: כנשים י (7) כבר מעוג לחם שלחנו ב: ככרי לחם י / ועשרת י: ועשרה ב (10) האלוה הגדול אשר לנו ב: האלהים שלנו י / אשר יאכל ב: שאוכל י / מערכת י: במערכת ב / השלחן הזה מצח: שלחן הזה ע: שלחן זה י: השלחן ר (11) את המלך י: אל המלך לאמר ב / יפתה (ואפחה י) ... יסיתר י: יסיתר ואל נא יפוחה ר: יפתה מצ) לב המלך בבל ב (12) הבל י: הבל ותהו ב / ואיככה י⁽¹⁾ י: איככה ב (12-13) ואיככה ישחה ב: וישחה י (13) כהניו ב: כהני כל י / אוכלים י: הם אוכלים ב / וגם מנתתו ועולתו י: ועולתו ר: ועולותיו מצע: ואת עולותיו ח (13-14) הם אוכלים מר: אוכלים מ: לית עחצ (14) חשמעני שיערתי: חשמיעני י: חשמעני לי ב / אני י: ואני ב / אנדי י: אנדי לך ב (15-14) עשיית מרמסת: ערמסת ואת עשייתם ב (16) המלך הן לו יהי שיערתי: לו המלך הן לו יהי עח: הן לו י: המלך לו יהי מר: לו המלך לו יהי צ (17) ויסגרו ב: ויסגרו י / מובאי בל ואת היכלו י: דלתות ההיכל אשר לבל ב (18) בו י: לית ב / ודניאל י: לית ב / דניאל ב: המלך י / האפר ב: אפר י (19) ויפרש י: ויפרשו מצ: ויסילו ר / הבית י: ההיכל ב (20-19) את אשר יעץ דניאל לעשות י: מה דניאל עושה ב (20) מן השער: מהשער י (21) אשר באו רעה: אשר בא מצ: שבאו י (23) ויקרא י: לקרא ב / את דניאל י: לדניאל ב (24) ויבאו י: לית ב / שער יח: שערי עצר / כאשר נחתמו י: אשר חתמו ב (25) בחותמות י: בחותמות האלה ב / ויאמר י: לית ב / ויצו ימצ: ויצו המלך רעה (26) החותמות י: לית ב (27-26) אשר ערכו ב: שערכו י (27) כי נשחה ב: לית י (28) בעולם י: לית ב (29) יאמר המלך י: תאמר ב (30-29) כי ... רק י: לית ב (30) אשר פרשנו ב: שפרשנו י / על ב: אל י (31) וסביבות י: סביבות ב / ההיכל והשלחן י: השלחן ב / העקבות ב: העקיבות י (32) כי הם: שהם י / עקבות ב: עקיבות י / אנשים ב: האנשים י (34) המלך י⁽¹⁾ י: לית ב / שבעים י: את שבעה ב (35) מות י: כי מות ב / תמותח י: חמותו ב / ויראוהו י: ויגידו לו האמת ויראוהו ב (36) בהמה באים אל בל ב: יבאו בו ואשר יצאו בו י / את מערכת שלחנו ב: מערכת השלחן י (36-39) וידע ... ויריח התנין: חסר בכ"י י שהשאר את סוף העמוד דק (37) בלתי שיערתי: בלי ב (38) בהם רעה: ההמה מצ (39) ויריח התנין הוספתי (40-39) ויריח ... לצאת י: והוא היה יוצא ב (40) לקראת ב: לראות י / פיהו י: פיו ב (41) וישליכוה: וישיכוהו י / לרום י: לרום כמשפט ר: לרום כמעט מצ / לבא י: ולבוא מר (42) השרים ב: השרים ההמה י / אל האלהים י: על אלהים ב (43) ולכהניו ולמזבחתו י: ולכהניו ולמזבחו ולשלחנו ב (44) מדוע י: ומדוע ב / הזה י: הזה אשר הוא אלהים חי ב / יקום ב: יקום י (45) נקמת י: את נקמת ב / והיכלו י: והיכלו וכהניו ב (46) דניאל ב: עדיי / והאזינה י: והאזינה לי ב (47) והאדיר י: הזה ב (48) אשר אין: שאין י / בו רוח י: רוח בו ב / אלוה חן: לית י (49) אל המלך ב: למלך י (50) הוא י: היא ב / ונכשתי: ונכשתי ב (51) התנין ב: על התנין י / ומקל יד וכלי י: ובלא תנית ובלא עחר: ולא חנית ולא מצ (52) שרין י: שרין חיה ב / י"י י: י"י אלהינו ב / מורא האדם ב: מוראו של אדם י / חיה י: נפש חיה ב (53) ושרין ורמש י: הרומשת והשורצת על פני

כל הארץ ליראה אותו ולפחד מפניו ב / עשה את י; נכרא ב (54-55) לכת . . . ואכנו; לית י (54) הפסילים י; מן הפסילים ב / אשר אבדתי; שאבדתי י (55) כי ב; לית י (56-55) כאשר תוכל י; כן אם תוכל ואל תירא ב (56) במאמר ר; באמור מצ; כאשר אמר י / להתגרות י; להתגרה ב / בתנין; מתחיל ק (57) יוכל בק; יוכל דניאל י (58) לו יק; לית ב / במסרקי הפשחים בק; במסרקי הצמר י (59) גב אל גב יק; גב על גב ב / פנימה; לית יר / וקוציהם פונים; וקוצים שם י (60) מיני חמסים י; היום כי מיני המסי; ק; מיני המכסים עח / מטוחת מ; מטוח; ק; מתחת י; מטחת עחר; ארוחת צ (61) בו; לית י / כי נעלמו ק; שנעלמו י; נעלמו ב / קרני; קוצי י (62-61) למראה כתבנית י; כמראהו חסג חבנית ק; כמראה חבנית ב (62) וישליכו; וישליכו י / לבלענה ולקבלנה י; לבו לקבלו ק; לבלעה ולקבלה ב (63) ויהי כבואה עח; ויהי כבואה מצ; ויהי כבא קר; וכבואה י / פיהו י; פיו קב / וחבא י; ותרד ב; לית ק (64) מעל קוצי י; מעל לקוצי ב; ממעל לקוצי ק / ויבאו; ויכא י (65) וינקבו ב; וינקבו את בני מעיו ק; לית י (66) ויהי; ויהי כמות התנין ויהי י / כמנחת יר; כמנחה ק; במנחת מצ (67) רק; רק כי י / הבאוש מצ; באשו קעת; הבואש ר; הבאיש י / ויחתרו עח; ויחקרו י; ויחתו ק; ויחזקו צ; וימהרו ר / המערה יר; במערה ק; אל המערה עחצ (68) האנשים קב; לית י (69) ויאמרו; ואמרו י / היהודי; לית י / אלהינו; האלהות י / אשר הכחיד שיערתי; שהכחיד י; אשר הכחיד ויך קב (70) ויך י; וגם קמצ; ויך גם ר / יומת בק; והומת מוטב י (71) למלך; המלך י / וישלח; וישלח ידו י.

[ו. מעשה זרובבל]

(1) וישתחו; וישתחוה י / ויאמר לה; לאמר י (2) נא; לית מי / כמשפט המלוכה; לית י (3) כי בכור; ובכור י (4-3) זה פעמים יר; זה פעמים גם עם התנין מצ; גם את כל זאת התנין השבית מן הארץ ק (4) נפשי; נפשי אשר י (5) אשר קנאו; לית י / לפסיליהם ב; בפסיליהם ק; על פסילנו י / ואת בק; וגם את י (6) אל כבשן; לכבשן י / להשרף י; לשרף מצ / חזקה יד אלהינו לעזרתנו בק; לא עזבונו אלהינו י (7) לביתי בק; קריית עירי ולביתי י / ולעבוד; לעבד י (8) את אלהי; אלהי י / עוד; המון צבאך י (10) מלכותי; ממלכתי י / מעמי; מעמדי י (11) זקן; איש זקן י / לעמוד לצאת ב; לעמוד ולצאת ק; לצאת י / ולבא בק; ולבוא ולעמוד י (12) המלוכה; הממלכה י / אדם כמך; לית י (13) אלהים; אלהיך י / והיה י; והיה קב / עמי; עמדי י / לשלום בק; בשלום י / ולהרגיע בק; לית י (15-17) לפנות . . . וילך; לית י (16) בלילה ב; ביום ק (17) וילך ב; לית ק / יכוניה; יכוניה י (18) הגולה; הגולה העדה י / אל; ויניפיהו לפני י (19) ויניפיהו מר; וינהגהו ק; ויגשיהו צ / ויניפיהו לפני; לית י / והוא היה לך כמותי; לית י (20-21) מבני . . . יהודה; לית י (21) חכמה . . . אלהים; רוח אלהים ודעת חכמה י / חכמה ק; רוח חכמה ב / ובו רוח ק; לית ב / ככל יק; ככל ב (22) ולא נחסר בק; לית י / והיה יק; ויהיה ב (25) מחנה ב; מחנות ק; מחן י (26) ויחן דניאל; ודניאל נתן י (27) למקומו יק; אל מקומו ב / ילי י; ילי אלהיו בק (29) מצליח קרעח; כחור ומצליח י; ואיש מצליח מצ (30) מאד לאהבת דניאל; לית י (31) וראש; ראש י / המלך; למלך י (32-33) אלהים המלך צמק; המלך אליהם י (33) נכון וחכם בק; חכם ונבון י (34) ויאמרו; לית י / בעת; בעת משכב י / אשר ישכב המלך; שישכב המלך את משכב הצהרים י (36) לשמור; לעמוד י / עמהם; עמם י / עד עת צק; עד י; עד בוש עד עת עחמר (37) תעורתו ב; תעורתו י / התעוררותו ק / נשתחר; נשכר י (38) הבו בק; הבה י / ונחידה ב; ונחדה י; חידה ק / חכמה י; חכמים קב / ואיש בק; איש י / לפי בק; כפי י (39) ערמתו בק; חכמתו י / ונכתב י; וכתבנו בק / את דברי חידותינו ב; את דברי ק; חידותינו י / מגילת; לית י (40) מראשותי; ראש י / את המגילה יק; המגילה ב / דבריה; דברים י (41)

מעורכב ב: מעורב ק: נערבט י (42) וגם: גם י / ואף אף י (43) כגודל המשנה ק: כגורל המשנה ב: לית י / וכל כלי ב: וכל כלי המשנה וכל כלי ק: וכלי י / זהב (44) כסף י (43-44) זהב ינתן... סוס: סוסו של זהב יהיה י (44) ומתנח ב: ומתנות ק: ומנח י / משנה: המשנה י / מאת בק: מיד י (45) למלך עחצמק: המלך יר / יהיה ב: ינתן י: לית ק / ויאמר: ויקראו ויאמרו י / (46) ויקיימתי יק: ויקימוהו ב / אשר אין להמיר: שאין להמר י (46-47) את קסת: קסת י (47) ויפלו: ויפל י (48) חוק (1) יק: חוקה ב (50) תחת: לית י (51) את לחש בק: אל לחש י (52) תחת הכסות של שיערתי: תחת הכסות של ק: תחת הכסות ב: לית י (53) את שתי ב: את שני ק: שתי י / ויבקש: ויבט י (53-54) את מגילת הספר אשר כתבו: מגילת ספר שכתבו י (55) והפחות: והפחות והסגנים י / שלשת: לשלשת יר (56) ל: אלי י / דברי: לית י / חידותיכם ב: חידותכם יק / והנחתם יר: ועל המחוכם עח: והטוב והישר מצק (57) לו יר: לית עחקמצ / את כל: כל י / ולנשאו: ולנשאהו עחמצ (58) אשר אדבר: לית י (59) חוק (1) יק: חוקה ב (60) והשרים: והשרים ויאמרו י (61) חידותיכם: חידות י / תמליצו: אמרו לנו י / ונשמע: ונשמענו י (62) הגיבורים יצ: והאנשים הגיבורים ק: האנשים הגבורים מר (63) וחזקת ממשלתו י: וחזק ממשלתו ע: וכח ממשלתו ח: וחזקת ממלכתו ר: וחזקת מלכותו מצ: וחזקתו של מלך ק / הארץ: וכל הארץ י / ועל כל הגוים בק: לית י (64) יצאו חוצות שיערתי: יצאו חציו: יצאו לחוצות מצ: חוצות ר: ויצאו ק: יצאו עח (64-65) ולא יסובו: כל יסבו י (65) יצוום... ואם י: יאמר בק (66) יחרושו ב: יאמר יחרישו ק: יצוום לחריש חרישו יחרושו י (66-67) ויורעו ויקצרו בק: ויקצרו ויורעו י (67) את תבואת הארץ עצר: את תבואות הארץ מת: את תבואתי י: תבואות ק (67-68) והרימו... התבואה קב: לית י (68) הם ב: לית יק / מן... מאימתו: מאימת המלך י (68-69) אדון וגיבור בק: גיבור ואדון י (69) על כולם בק: ככולם י / ואין מכולם מפר שיערתי: ומכולם אין מפר ק: ואין להפר י: ואין ככולם מפר עח: ואין מכולם להפר מצ / דברו ומצותו שיערתי: דברו י: דברו ואח מצותו ק: דבריו ומצותיו עח: את דבריו ואח מצותיו (צ: מצותו מ) מצר / על כן: לכן י (71) ובי... המחוכמים: לית י / ובי האנשים קר: ובי האישים מ: והשרים צעח (71-72) כולכם ידעתם: כי אחס ידעתי י (72) ועוז גבורתו ירעה: וממשלתו ק: ותוקף ממשלתו מצ / אשר הוא: שהוא י (72-73) ואימתו... באוניכם: לית י (73) ואף קב: אך כי י (74) כי כל: שכל י / וכאשר ישחה: וכשישחה י / לבו ימצח: לבבו ע: את לבבו ק (75) ולומר ב: לומר ר: לומר לרנן ק / ואף להסתכל קב / ואף להסתכל קב: לית י / לייך: אל הייך (76) ולקרר: לקרר י / לבלתי יק: ולבלתי ב (77) וגם אח שאר בשרו בק: לית י / הוא: היא י (78) ישתנו: ישתה י / רננות יהגה י: יהגה רננות ב: יהגה קינות ק / יריע: וריע י / וסדר נסתר י: וסדר נסתר ק: וסדר סתר ב (79) ומעשה סתום צר: ומעשה סתום ר: ומעשים סתומים ק: ודבר סתר י / חרץ בק: לית י (81-79) ואנשי... ישחקו: לית י (79) יזמרו צ: יזמר מר: לית ק (81) לקוחי מות ק: לקוחי למות ב / יין ישחקו מצ: ישישו וישחקו ר: לית ק / שכור בק: שכור ויהיה כאכזר י (82-83) כל... מהם: לית י (83) מאומה בק: לית י / ומי בק: מי י (84) יאמין ק: יאמין בכל זאת ב: יבין י / בו: לית י (85) אשר: לית י / בל: לא י (86) חזק היין בק: היין חזק י / האנשים השומעים ק: האנשים י: השומעים ב (וא) המלך: לית י / ויאמר: ויאמר לו ב / נא לי: לית ב / פשר חידתי: חידתיך ופשרה י (89) אספר: לית י / ויאמר: ויאמר כן י / דברתי: עדיי י (90) העם בק: לית י (91) את המלך יר: המלך צמק / עח בק: בעח י / בו: בו ככל דברי ריעי י (92) היין ומן המלך: המלך ומן היין י (93) נטעי... היין: משקין י / יצא רק: יוצא מצ / היין רק: יין מצ / והיא בק: היא י (94) ילדה את המלך: ילדתו י / מאמנת... ותכלכלה: ותכלכלה ותגדלנו י / ותלבישהו: ותלבישנו י (95) מעליו: לית י / (95) ותיסרהו: ותיסרנו י / ותמשול בק: ותמשול לרדות י (96) כי פעם: שפעם י / תטה: תניח י (97) השבט בק: שבט י /

מפניה (2) י: ממנה ב / אשר יגדל: שיגדל י (98) כבודה: קולה י / ואת פניה בק: ופניה י (99) אם: לית י / וראה ב: ויראה י: כי יראה ק (100) כי חדבק נפשו בה: לית י (101) ואף ... מולידו בק: אף אכיו ואמו י / ויבגד בס: לבגדו בה י (102-101) לאהבת יופי האשה ותוארה ב: לאהבת יופי האשה ק: באהבתה וכוּפיה י (103) כי ישנו בה: לית י / בגאונה י: בגאוניה ק: בגאוני ר: ביגון מצעה (103-4) ורבים חכמים בק: וחכמים י (104) ונכונים נוקשו במכמרתה: לית י / חרב שטנה: וחרב שנונה י (105) תעיר ... באחיו: הריקה י / תעיר מר: תעיר קנאה ק: תעיר מדינים צ / ולהכין יר: לית מצק (106) תעבור: תעמוד י / מראה י: תואר בק (107) אל מראה יופיה: לית י / כי חען: אם חענו י (108) מפיה ב: ביופיה י: יופיה ואשר ק / בידו ב: בידה יק / ופיהו פתוח ומביט: ומדבר י (110) תעמלו ולמי תגיעו קצח: תגמולו י: תעמלו ליגע ר: תעמלו ותגיעו מצ / ולמי תאגרו הון רב שיערתי: ותאגרו הון רב מק: ולמי תחגורו י: ואף למי תעשוקו וגם למי תאגרו ר: ולמי תרכושו ולמי תאגרו הון רב צ (111) ואף: אף י / לקנות בק: חקנו י (111-2) חמדה ... ומור: חמדת עדי הלא לנשים מור י (112) יקר מצ: לית קרעה / כשמים ימצ: כושם ק: כשמים כושם ר (113) נועם ... אלה בק: לית י (114) במדברות ... בימים: בים וכיבשה ובהרים י (115) וחמס בק: לית י / וחטף בק: לית י / לפי בצעו ב: לית י: למי בצעו ק / יביא את הכו י: יביא השלל והבו >והמלקוח ב< בק (116) יביאו מ: לית יעת: כולם יבואו צר: יביאו כי אליה תשוקתו ק / מן המלה הלא צ בדרך כלל לפי הנוסח הארוך / הלא ראיתי אנכי י: והלא אנכי ראיתי עחצ: הלא אני ראיתי ר: ואני ראיתי ק: ואנכי ראיתי מ (117) נחון י: לית בק / ואפומיניא י: ואפומינא ק: ואפומינא ב / אבשיאוש מצ: אבשיאוש ק: אבשיאוש י (118) מעל ראשה: לית י / ותשימה: וחשם י (119) וכאשר כעסה: וכשכעסה י / אין יק: אין ב / לנהלה ולשככה מקר: לפייסה ולשכך חמחה צער: לשככה ולרצותה י (120) להכריז: לית י / האשה חזקה מכל י: מכולם חזקה האשה ק: האשה חזקה מכלם ב (121) היא הסיתה י: היא הסיתו רצ: הסיתו אותן ק: הסתה אותו מ (122) ואף: ואף גם י / לדעת וללמוד י: ללמוד לדעת ק: ללמוד דעת ב (123) למלוך י: למשול ק: למושל מ: לית רצעה / ולא יספרו יושביה מרוב <עם ק> קרמ: ויושביה לא יספרו עחצ: לית י (124) וירערו בק: לית י / כי הוא מושל מ: שהוא מושל י: כי אחד מושל ק: כי הוא אחד מושל עחצר / כל אשה ב: כל ק: כולם י (125) ומלך מצרק: ומושל עח: ומושל ומלך י / ניתנה תשוקתה י: תשוקתה נתנה בק / למשול (2) בק: ולמשול י (126) אלהיו בק: לית י (127) ותסגירהו ותסגור אותו י / עם כל בק: וכל י (127-8) וגם ... נשים י: ועתה כאשר ערכה חזקה האשה <עליו ק> מרק: ראו עתה איך גדלה חזקה האשה צ: לית עח (129) אודיע: אודע י (131) בכל אשר מרק: לית יצעח (132) בימים ב: וכימים יק (134) העם: העם יחדיו י (135) וישלח ... וינשקוהו ב: המלך ידו ויקרב אליו ויחבק לו וינשקוהו ק: וישק המלך לורובבל ויחבקוהו י (137) בו: לית י / כי הוא אלהים אמת י: כי אלהים אמת הוא מצ (138) כי אין כאמיתו י: לית בק (9-138) והסגנים ... וכל העם בק: לית י (139) כי גדולה (שיערתה): גדול י: האמת י: אמת גדולה ק: אמת כי גדלה האמת ר: אמת כי האמת גדולה צ / העולם יכול ק: בעולם מ: לכל רי: לכל נמצא כח צ (140) מושלח: יושבט ומושלח י (141) היא יצ: לית קרמ (142) אלהים יצ: אלהים ומלך מקר (143) אשר נמצא: שנמצא י / על מגילת הספר י: במגילת ספר ב: בספר המגילה ק (144) חן: חן רב י / המלך (2) בק: המלך עוד י (145) ככל מ: בכל רק: כל צי / הכתוב: הנכתב י (146) ואחן לך מק: ואחן ר: לית י / אל המלך: לית י (8-147) את ביתו בק: ביתו י (148) עם אלהי השמים: לית י (149) לשלוח יק: לשלום מר: לשלחו לשלום צ / אשר נקרא: שנקרא י (150-149) האל הגדול י: אלהי הגדול מר: לית צק / ומלכותו בק: וממלכתו י / כי אין: שאין י / הנדר יצ: נדר מרק / הנדור ק: הנדר יר: הנדר מ: לית צ (155) בורש קול רק: קול כורש י: כורש מצ (156)

נשאו בק: ידכנו י / יעלה יצ: לית מר: את בית אלהינו ק (157) כל בדק י: בדק בק / הספרים י: הסופרים ב: לית ק (158) המושלים יצ: מושלים ק: מושלי מר (159) ולאדומים בק: ולארמים י / ולצידונים: לית י / שומר בק: פחת י (160) יהיה בק: לית י / לשלוח בק: לשלח י (161) את גלות בק: גלות י / אשר הגלה: שהגלה י / ולהשיב י: להשיב בק (162) אשר נקרא: שנקרא י / שם אלהי השמים עליו: שם אלהי השמים י / מקדשו ולהקים שיערחי: מקדשו להקים מ: את מקדשו ולהקים רצ: לית י (163) היכל בק: היכל וכתי י (164) פירצת קמ: את פירצת חומת י: את פרצות צ: היכל ואת פרוצת ר / המכתב: המכתב הזה י (166) ולנחשת יק: ולנחשת ולברזל ב / ולאבנים: לאבנים י / ולבונים: לבונים י / ולחת יק: ולחת להם צ: לחת מר (167) לכל מרק: וכל יצ (168) לבדק ירצ: בדק מק (169) ועתהים וכבשים בק: וכבשים ועתהים י / וכני יצ: בני מרק (170) והעבודה י: העבודה קמצ: לעבודה ר (171) תחת כי ב: תחת אשר י: כי ק / להרסנו י: להרסו מרק: להרסה צ (172) חמשת יב: חמשים ק / הכית מרק: את הבית יצ (173) והצורים והצידונים מרק: והצידונים והצורים י / והאדומים ועבדי מרק: עם האדומיים עם עבדי י (174) אשר תחת: תחת י / מן יק: לית ב (175) ועד בק: עד י (176) אותם: ואל ימנעם י / את כל ב: אל כל ק: כל י (177) ככל בק: וכל י / ויחתמו ויתנו הספרים י: ויחתמו ויתנו ב: ויחתמו ויתנוס ק (179) מדי ק: מדי למות ב / ויקרבו ימיו ק: ויהי כי יקרבו ימיו ב: לית י / למות יקצ: לית מר (180) תחתיו: לית י (181) מלך פרס: לית י (182) מלכות: ממלכות י / ופרס: ופרס ועל יתר הארץ י / וימליכו כאן מתחיל אג' (184-4) וימליכו... מלך: ויעבר קול בכל מלכותו לאמר י (182) כורש חתן דריוש ב: כורש חרגו בעל א < בתו מלך פרס ג'א (183) מדי ופרס (ד)מצג: פרס ומדי ר: דריוש א (184) אחד ג'רקא: אחת מצ.

[ז. אש הקודש]

(1) י' קרצ: לית אג'מ / את רוח כורש מלך פרס, את רוחו א (2-3) אל ירושלם ק: לירושלם ב: ירושלם א (4) אלהי קב: י' אלהי י: אלוה ג'א / ירושלם מ: אל ירושלם ק: לירושלם רצ: ירושלימה א (5) הדום ג'א י: לית קב / הגדול והאדיר י: הגדול ואדיר א: גדול ואדיר ג': הגדול בק / (6) אשר הרשיע: הרשע שהרשיע י / לעשות: לית י (7) ויעל: מי בכס ויעל י (7-8) אלהים חיים י: אלהים היום א: אלהים ק: אלהים ב (8) אשר הומלכתי מפית שהמלכתי על פיו י / ומאוצרותי: ומאוצר שלי י / לכל קמ, כל איצ: לחזק כל ר (9-8) בדק הבית בית אלהים הגדול ק: בדק בית (לכית ר) אלוה (האלוה ר) הגדול ב: בדק אלוה האדיר א: צרכי בית האלוה האדיר י: <... > ר ג' (10) להשחיתו צ: להשחיתו מג'א (11) אג: מתחיל נד / עלו: עלו מבבל נדח / ועזרא הסופר: עזרא נדח / בן חכליה: לית נדח / ומרדכי וישוע ג'א: ויהושע ומרדכי נדח: ומרדכי וישוע חרובבל בן שאלתיאל כראשם ב: לית י (12) ראשי: זקני נ / היכל י' ההיכל נדח (12-13) כמדה... המלך: לית נדח (13) ויבנו את: ואת נדח / כמשפטו ויערכו: ויתנו דת: אין לקרא נ (13-14) ואת הכשר שמו על העצים: לית נדח (15) ונחמיה נדאג'ת: ונחמיה בן חכליה בק / ומרדכי וישוע ג'אב: וישוע ומרדכי קנדת: לית י / ראשי: זקני נ / הגולה אג'ב: הגולה ויבנו נקדת (16) העולמים: העולם יצר / מלך: המלך דקת / פרס: כורש נדח / לכבד... היכלך נקד: לכבד את ביתך י: לבנות את ביתך אג'ב / עירך נד: את עירך ק / את היכלך חנק: היכלך ד (17) עניי: את בני נדח: לית י (17-18) וכהניך... לפניך: לית נדח / לזכות: לזכות (ולזכות י) את בי / עולותיך: עולותיך שלמין א (18) אל המקום הזה קצ: אל המקום מר: עד המקום הזה י: לית נאג'דת / ונכונן: ונכנה נדח (19) במתכותנו וזבחנו וזבח: לית נדח / על המזבח נקדת: על

העולה בג'א: תחת העולה י / ובשר; בשר נ / ובשר הקודש נתנו; כמשפט נקד; לית אבג'י (20) כמשפט ק; כמשפט ואש הקודש איננה נדת / ממשלה בקג'א: לית נדת / לפניך אש זרה; אש זרה לפניך ולפני כבודך נדת (20-22) ואש... נבוכנצר; לית נדת (20) ואש הקודש אק; והאש הקדושה ג'ב: והאש הקודש י (21) איננה מצי; איננו ארקג' / עמנו; לית יק / ירמיהו; ירמיה ג'י / עבדך אג' / הנביא עבדך מרי (22-23) מה... בידך יג'אב; יי אלהינו תן לנו עצה מה לעשות נקדת (23) ובדרך ארצ; כי בידך נקידת / לעזור ולחזק נאקיד; לחזק ולעזור בג' / ידי עבדך י; בני עבדך ק; את בני עבדך נדת; עבדך א; לעבדך ג'ב (24) כדברים האלה יאג'ב; לית נדקת / היה בקא; איש נדת; נקרא איש י / אחד; לית נדית / הכהנים; הכהנים אשר הלכו בגולה בימי נבוכנצר י; הכהנים אשר הגלו ק (22-24) יזכר... העצים; סיפור אחר י (24) וזכר נדאג'ת; ויזכר בק (25) התביא בג'א: התביאו נדקת / ירמיהו; לית נדת / אש הקודש אג'ק; האש בגולה הראשונה בבא חיל כשרים בירושלם או התביא ירמיהו ושאר ראשי הכהנים את האש נדקת; אח"כ בא ג'ב ב"י נקדרת הסיפור על הארון (39-44) / ויצא ג'אב; ויצא הכהן ק; וילך הכהן נדת / ההוא; לית נק (26) וירדפו... החומה ג'בא; וילכו < עמו קדת > < נחמיה > ח עזרא (ועזרא ת) ויהושע ומרדכי וזקני (ושאר זקני ק) הגולה וימצאו שם (אל תחת החומה ק) קנרת / כל בג' / לית א / יד ג'א; לית ב / אחד; אחת נ (27) עליו ג'אב; על פי הבאר (הבור ק) נקדת / והיא שיערת; והוא א; והיא היתה מצ; והנה היתה ר; לית נדקת / מטוחה בג'נד; מטוח קא; בטיחה ת / וינתצו את הטיחה; לית דת (28) האבן; האבן וינתצו את הטיחה דת / מעל פי הבור; לית נדת / ועב רמקג'א; עב צנדת (28-29) וישבו... ויאמר בג'א; ויאמר עזרא נקדת (30) שם איש מ; שמה איש ג'א; שם אדם חד; שם אדם נ; בהם איש ק (30-31) מורע... הכהנים; לית נדת (31) המים נדת; מן המים מצג'אק / וילכו בקג' / ויבאו נדת; לית א (32) ועל העולה ועל העצים; לית נדת / כעשותם כן; כזרקם חד; כזרקם נ (33) נוראה מאד נד; נורא ואדיר בג'א / ותלהט; ותלהב ג'א / הלהב; הלהב י; לית נדת / אוכלת והולכת; הולכת ת (33-34) והולכת ומתחזקת (ומחזקת צמ) מאד בק; הולך וחזק מאד א; וסוכבת בכל (כל נ) הבית ולוחכת את כל ההיכל ואת כל המחנה (הכל נ) ותגדל האש מאד עד (ועד דת) מהלך מילין (מילים נת) הרבה נראה האור נדת (34) הבית; ההיכל נדת / יכלו לעמוד; החזיקו מעמד נדת / מפני בק; לפני נדאת (34-35) כי האש... ההיכל; לית נדת (34-35) כי האש א; והאש י; כי היתה האש בק (35) בכל הבית אג' / כל הבית קמ; את כל הבית רצ; לכית י (36) ואחרי; אחרי נ / נרגעה; נגרע קג'א / הבית; ההיכל נדת (37) עליה; על המוכח נדת / וחר; והיתה ג'א; והיה ק / תמיד אמ; בו תמיד צ; ההוא תמיד ק; ההיא נדת (39) והארון איננו כי לקחו; ויקח נדת; וגם ק (39-40) והארון... במדבר; וגם ארון הקודש ולוחות הברית והיריעות אינם כי לקח אותם ירמיה הנביא ר (39) הנביא; הנביא את הארון נ; את הארון דת / ואיננו; מתחיל ג'א / עם כל היריעות; והיריעות נק; ואת היריעות דת (40) וישא אותם ג'א; ויעלם נדצת; וישאם ירמיהו י; וישם אותם מ; לקחם ויעלם ק / מערה; מערה אחת נדת / ויחנם בתוכה אמצ; ויחביאם שם נקדת (42) את הכהנים נדיקת; אותם באג'ג' / לאמר; לית נדת (43) המקום; המקום הזה נ / אל קודש הקדשים אל; ואל נ; אל דת (45) מיום נאד; מהיום יקג'ג' / קורבניהם נדרמת; קורבנותיהם ג'יקצ; עולותיהם א (46) ואת תמידיהם ג'קאב; ותמידיהם נדית / פרס נדיג'ת; מדי ופרס בג'קא (47) כוזה ובכסף נדאג'ת; בכסף וכוזה כג'ק / ובחטים; ובחטין דיק / וכשמן וביין; וביין וכשמן נ (48) פרס ג'נדיג'ת; מדי ופרס בקא / אלהינו; יי נדת

(1) הארץ: לית ג'אג²⁰ / אלהינו ג'נדית: י' באג: י' אלהינו ק (2) ודלחות אקג'ג¹⁰ב: ודלחי נדית (3) נתן בקאג: גילה נדיג²⁰ח / עבדו ג'ג'קאב: לית נדית (4) מעברות: המעברות נאר (5) בכל נ: ובכל ג'בק: כל ידח: את כל א / באפסי הדרום קב: בארץ הדרום י: בנגב ג'ג'דאח: מנגב נ / ועד ועד י) ארץ ספרד בג'ג²⁰י: ובארץ ספרד ק: לית נדאח (6) כל מא: ובכל נדק: על י: וכל ג'ג²⁰ח / וכל (1) בג'ג'דאח: ובכל נק / כפתור: כפתורים ג'ג: כפתור ואררט י: כפתור ואחרע ר: כפתור ויארדע מ: כפתור ויארדע צ / וכל (2) ובכל נק (6-7) ואלסר ... השור קיב: לית נדאג'ג²⁰ח (6) ואלסר יב: ואלסך ק (7) אלת בק: אלף י / הוא הר קמר: הם הרי י: והם הרי צ / השור קמר: חשך י: אשור צ / אשר אין לעברם יקב: לית נדאג'ג²⁰ח (8) ספר: ספרית / מלכי ג'ב: דברי הימים למלכי אי: לית חנדקג²⁰ (8-9) יוסף בן גוריון נדח: יוסיפוס בן גוריון ג'ג: יוסיפון בן גוריון ג'ג²⁰: יוסיפון רק (11) וילחם ... שיטומה: והמלך כורש מלאו ימי חייו במלחמה כי נספה בארץ שיטים ואין זאת חדשה כי גם שאול משיח י' נספה במלחמה ואף יאשיהו המלך ידיד י' בקרב המלחמה הסגיר ימיו. ויהי בלכת כורש אל ארץ שיטים ויך את מלכם לפי חרב עם כל גיבורי מחניהו י: והמלך כורש גבול ימיו במלחמה בארץ שטים כשאל משיח בחרב הוסגרו ימיו וגם יאשיהו גבול <...> במלחמה וילך כורש שיטימה ויך מלך שיטים ג'ג²⁰ / כורש בק: לית נדאג'ג²⁰ח / במלך: במלכי נדח / שיטים: השיטים נדאג'ג²⁰ח / שיטימה: שיטימה למלחמה נדח / על אשר הרים יד: על הרימים ידיהם י / יד: ידו ג'ג²⁰ח / בו: מלך השיטים דח: במלך השיטים נ: במלך י: במלך כורש ג'ג²⁰ (12-13) ויצאו ... ההיא: לית יג'ג²⁰ (12-20) ויצאו ... ויהרסם: כי <בטח נת> כגובה ההרים אשר בארצו וילך המלך שיטימה ויך את גיבוריהם וילכוד את ערי מבצריהם ויצאו עוד השיטים למלחמה ויערכו אתו מלחמה ויפלו לפניו ויחזקו (ויהזק נ) עוד מעמד ויערכו אתו מלחמה ויפלו בקרב ההוא ארבעים אלף גיבורי שיטים וגם בני (בן ח) מלך השיטים (המלך שיטים דח) במלחמה ההיא הוצע ולא היתה להם תקומה לפני כורש ולא נמלט מהם איש רק אשר נמלט בהרים עם תלמידה (דח: תלמידה נ) נדח (12) השיטים (1) אג'ג²⁰: אנשי שטים בק / השיטים (2) אג'ג²⁰: כעלי שיטים בק / ויפנו רגג'ג²⁰: לפניו ויפנו א (13-14) וגם ... ארצה: יהי בנופלים י (14) כורש בק: לית ג'ג'ג²⁰א / וירדוף אחרי הנשואים: וינוסו השיטים (השיטים י) עם תמידה (תמידה ג'ג²⁰) המלכה (גבירתם י) ועם בנה יג'ג²⁰ / אחרי הנשואים בק: אחריהם אג' / בערי מבצריהם אג'ג²⁰: בעריהם ובמבצריהם בק: מבצריהם ג'ג²⁰: אל ערי המבצר ויסגרו שם י (14-15) שם ... כנה: לית יג'ג²⁰א (15) תמידה כך תמיד י, שאר כ"י תלמידה או תלמידה / אנשי שיטים אג'ג'ג²⁰: השיטים ג'ג²⁰ / בעריהם: בעירות שלהם א (16) ויקם: ויקם כורש א / מחנהו אצ: מחניהם ג'ג: המחנה רמק: כל המחנה ג'ג²⁰ / ויברחו קאג'ג²⁰ר (17) השיטים: אנשי שטים בק / עם ... כורש: לרדוף אחריהם וכן תמידה עמהם י: אחרי כורש כי יצאו השטים ועמהם ילד בן תמידה המלכה אשר לשטים ג'ג²⁰ (18) השיטים אג'ג'ג²⁰: אנשי שיטים בק / רפול על אנשי שיטים אג'ג²⁰: רפול על השיטים ג'ג²⁰: וידבק באנשי ק: וידבק אנשי שיטים ב (19) מאות ג'בק: מאות אלף יאג'ג²⁰ / איש אק: נפשות מרגג'ג²⁰: לית ג'ג²⁰ (19-20) ויפול ... בהרים: ואת בן תמידה באותה מלחמה הוכה ג'ג²⁰: ואת בן תמידה המלכה הפיל בתוך חלליהם י (19) בן תמידה: לית בק (20) השיטים ג'ג²⁰: אנשי שיטים בק / כהרים אג'ג²⁰: אל ההר בק / כורש יג'ג²⁰: המלך כורש בק: לית ג'ג²⁰א (20-21) את ערי ... הארץ: את כל ארץ שיטים רק אשר ברחו עם תמידה מלכה בהרים לפני כורש ג'ג²⁰: אח כל שיטים בלתי שרידיהם אשר נמלטו עם גבירתם אל ההרים י (20) וישם: ויצום נ (21) במדינות: בכל המדינות נדח (22) המלכה נדח: תלמידה א: תלמידה ק: תמידה ג'ג²⁰: תמידה המלכה י: תלמידה המלכה ב / האשה נדיג'ג²⁰ח: המלכה בק:

נפשה א (22-23) ותתאכזר... למות; ותבחר מות מחיים נדת: לית יג²⁰ (22) וחשם: ותחן א (23) ותלך: סוף ג¹ / ותארוב: לית נדת (23-26) ויהי... במקום ההוא: והמלך כורש העביר את כל חילו (מחנהו דת) לפניו את מעברות <ההרים דת> והוא במתי מעט נשאר ויחן בין שני ההרים לבטח כי לא שם לבו למארב נדת (24) בצאח כורש: בצאתו א / בהשקט וכטח ק: בהשקט ובכטחה ב: בוטח ושוקט י: בשקט א / למארב אר: לאורב יקמצת (25) וישארו צק: וישאר מרי: ונשארו א / וילך: ויחן י / שם אר: לית יקמצ (26) ההוא (ב): ההוא ותדר תלמירה (תלמידה נ) עם שאר גיבורי שיטים נדת / האשה א: תלמירה המלכה בק: לית נדת / האשה על מחנה כורש פתאום: פתאום על מחנה כורש כחיה רעה וכדוכה שכולה אשר נהרגו ילדיה נדת: עליו האשה <כחיה רעה כלכיהא אשר נגבו י: ג²⁰ קרוע> ילדיה וכדוכה שכולה (ג²⁰): וכדוב שכול י (יג²⁰) (27) במחנה כורש מרקנדת: את מחניהו א: את <כל י> מחנה כורש יג²⁰: במחנהו צ / עם... הציעה: וגם כורש בלילה ההוא נפל עם גבוריו ולא <יכול> לנוס מפני אויביו נדת: ותחן את המלך כורש במלחמה ההיא בק / עם כורש ג²⁰: וכורש א (28) האשה מאר נדאי: המלכה בק (28-29) כחיה... ילדיה א: כחיה רעה וכדוכה אשר היא שכולה ר: כחיה רעה וכדוב שכול מק: כחיה רעה ונכוכה אשר היא שכולה כדוב שכול צ: לית נדיג²⁰ (29) הנוד יג²⁰: נוד אחד נדת: הבור צק: הבאר ארמ (30) חללים נאקב: החללים ג²⁰ דת / ורווה אבק: לית נידג²⁰ (31) ושלשים: ושלשים ושחים נדת / שפכת דם: דם שפכת נ: שפכת דת / מספר יקב: שיעור נדת: שעור ומספר ג²⁰ א (31-33) והמלך... ימיו: לית נ: והמלך כורש נאסף אל עמיו י (31-32) גבול... שיטים חד: מצא גבול חייו בארץ שיטים במלחמה אבק (32) שיטים: השיטים דת (32-33) גבול... מצא ד: מצא גבול חייו במלחמה מקא: גבול חייו מצא במלחמה ר (33) ידיד יי דת: משיח יי א: הצדיק בק (34) כורש מתחיל שוב ג¹ (34-37) וילך... דמשק: וילך <אל דת> דמשק וילכדיה נדת (34-35) וילך על מלכות השיטים א: וילך כמבישה שיטים יג²⁰: וילך כמבישה צ: לית קמר (35-40) ולכד... מאוד: ויך את כל שארית שיתים ואת תמירה המלכה וכל שרשיה שירש ואחריו עמד אחשוורוש וביטל את כל המלאכה של בית המקדש כי רבו צריהם וכתבו שטנה בתחלת מלכותו אז היה בטל עבודת בית אלהים והיתה בטלה עד שנת שתיים למלכות דריוש מלך פרס י (35) ארץ השיטים שיערת: ארץ שטים א: ארץ ממלכת שטים ק: מלכות השיטים ר: מלכות שטים מ / המלכה: לית ג²⁰ קמ / הרג בחרב: לית יג²⁰ (35-36) ואת כל: וכל יג²⁰ (36-40) וביער... מאד: לית יג²⁰ (36) מן הארץ רמלוך בחוקה א: <מן הארץ> ורמלוך כמבישה בחזקה ג¹ (37) ואת שריה רמצ: ושריה מק: ואת אנשי דמשק א / על ארמיניאה קג¹ א: ארמיניא דת: ארמינא נ (38) בס אדת: בה בקנ / ממלכתו צמקג¹: מלכותו אר: ידו נדת / מהם אג¹ ד: לית נקב / להיות ג¹: לית דאקב / וילך תנדא: ורמלוך קב (39) וישימיה נדאת: וישימם בקג¹ / (40) ממלכתו ג¹ בק: מלכותו א: הארץ נדת / מאד: מאד וילך אל השיטים ויך מהם (ואותם נת) שלש מאות איש מכת שוק על ירך ויך תלמירה (תלמידה נ) מלכה על (וכל דת) בניה וכל שורשיה שירש ויהי בשובו מן המלחמה וישלח מנחה להיכל אלהינו מן השלל אשר הביא ותהי ירושלם עיר הקודש וחסידיים אשר בתוכה בשקט וכשלוה ובעומק השלום (שלום נ) כל ימי מלכות מדי ופרס ומדי שנה בשנה שלחו מנחה להיכל אלהינו (לאהינו נ) ויכבדוהו מאד נדת (40-41) למלך... אחריו בקאג¹: למלכי פרס נדת: את מלכי מדי ופרס י (41) מתוקה: מתוקה מאד ג²⁰ / ולא לחצו אותם: לית נדקת / רק: כי נדת (41-43) רק... בירושלם: לית יג²⁰ ק (41) עזרום: עזרום בכל שנה נדת (42) ככסף וכזהב אב: בזהב וככסף ג¹ נדת (42-43) וכשעורים... בירושלם: וכשמן <ויין ד> וכפרים (בפרים דת) ובאילים ובכנשים (ובכנשים דת) ועתודים נדת (42-43) דבר... ירושלם ג¹ א: דבר שנה בשנה ב.

(1) עמלקי אחד ג'א: איש עמלקי בק: העמלקי נדח / ושמו ג'א: שמו נדח: ששמו א: אשר שמו ג'בק / המן: המן מזרע עמלק ממשפחת אנג מן הנשאים אשר נשאו ממלחמת שאול מלך ישראל (ויהודה ג) בהכותו את עמלק מכה רבה מחוילה בואכה מצרים מהלך ארבעה חודשים ועל מניין אלף אלפים נפשות עלה המניין (על ג) אשר שפך בקרב ההוא ויהי מרדכי מבני השועים אשר לבנימן אשר עם (שם ג) שאול מלכם באו בשדה עמלק על כן שמר איבה האיש אשר כתבנו המן בעם (בעם ג) י' ועל כולם בשבט בנימן נדח / אשר: הוא אשר חר: ההוא אשר ג (2-3) אשר: פרס: לית י (2) לב נדח: את לב ג' / לו נדח: לו המלך ג' (2-3) לעשות כרצונו בכל מלכותו אג'א: בכל מלכותו לעשות כרצונו נדח (3) ולהשמיד: פרס ג'א: כאשר היטוה בשכר עשרת אלפים ככר (וכרי נת) כסף נדח / את זכר: את כל זכר ג' (4) לא: לית ג' / מרדכי: יהודי ג' מרדכי מלפניו נדי: מלפניו מרדכי איש יהודי אג': מרדכי מלפניו מרדכי ת / לבנימן: מבני בנימן כי שועי (שוער ת) היה ומרדכי <יושב ג> בשער המלך אחשורוש אשר יבואו בו שבעת שרי פרס ומדי רואי פני המלך היושבים ראשונה במלכות נדח (4-5) המה: בנימן: לית נדח (5) גיבורי: אכורי א (6) ועצומה: לית א / ארץ ג'א: לית יבק (7) ארצה אג'א: מהם על הארץ ג': מהם בק / פגרי: פגרים יג' (8) כל: עמלק: לית רי / כל אלה סוף ג' / רק שפך א: רק אשר שפך ג': ושפך יבק (10) האיש הזה אשר כתבנו נדח: האיש הזה על אשר כתבנו ג'א: זה האיש א: לית יקב / ועל כולם בשבט י: ועל כולם לשבט ג'א: ועל כל שבט א (12) שוערים אמר: אנשי שוערים ג'א: לית נדח / כאשר ג'א: נדח: אשר רא / ולהחיו ג'א: ארצ: ולהסיר מק: ולתחוך נדח (12-13) את ראשו: ראשו דא (13) את ראש המלך אחשורוש נדח: ראשו א: אותו בק / אז אבג'א: מאז י: לית נדח (14) הסריסים: שני הסריסים נדח: הסריסים האלה אג'א (15) ויהי כהגיד נג'א: ויהי כהגיד דא: ויגד יבק / ותגד נדח: ותגד אסתר ג'א (16) שילם נדח: גמל בקג'א (17) פרס נג'א: מדי ופרס בקאדח / בכוהו דח: בכוהו ג: כאשר הוכו ג'א: בהכותו את א / העץ: עץ דג'א (18) מאד: המן ג'א: לית ג' / נהרגו ג'א: נחלו קב / יועציו ג'א (כאן סופר) אבק: לית דית / כי המה (הם דח) יועצי המן אדח: כי המה היו יועציו: לית בק (18-19) להשמיד את כל זרע א: להשמיד את כל מצ: להשמיד את רק: למחות <את נת> שם נדח (19) יהודה אדח: מרדכי ג: היהודים בק / מתחת השמים נדח: לית בק (20) בשנה: בשנת ג' (21) העש גדול: רעד נדח / וקול נדח: ותהי בק: ויהי א / בהלה: בהלה נא (22) על פני כל הארץ תגדא: על כל הארץ מר: בכל הארץ ק: בארץ י: לכל נדח: על כל בקא / ויריעו: ויסעו נדח (24) הגוי הזה הקטן דח: גוי הזה הקטן מאד ויעצקו ג: הגוי הקטן הזה אבק (25) ויהי: והיה ת / היום תדאב: יום ג: כיום י: כיום ק / יום חושך נדח: חושך יאבק / העולם: העם יק (27) מים קטן: אחד נדח (27-28) שני התנינים האלה: שניהם נדח (28) כיניהם יקב: בין התנינים נדח: לית א / מן המלחמה יקב: מן המעיין ההוא התנין מתברו א: לית נדח / אשר היו נלחמים י: אשר היו נלחמים זה עם זה א: אשר היחה כיניהם בק: לית נדח / והמעיין נתגדל יר: ונתגדל המעיין מאד א: ונתגדל המעיין ק: ויגדל המעיין נדח (29) לנחל נדח: לנהר יקב / ים יקב: הים נדח / וירא והנה זרח: ויזרח נדח (30) על: בכל נדח / ויהי אור בקא: ויאר נדח / העולם נבד: העולם כולו קא / ההוא הקטן ק: הקטן נדח: ההוא י: הקטן ההוא מצ: הקטן ההוא ר (31) והגבוהים הושפלו בק: והושפלו הגבוהים י: והגיבורים הושפלו א: לית נדח / העולם: הארץ נדח (32) מהיום ההוא והלאה: כראות מרדכי את החלום נדח / כלבו: לית נדח / החלום: החלום הזה נדח / ראה: ראה כלבו נדח (33) ויהי כי היצר לו המן: לית נדח / ויהי כי הצר א: וכהצר י: ויהי כאשר היצר בק / הנה בא ק: הנה נדח: בא ב (34) ספרתי לך מימי נעוריי: ראיתי נדח

(34-35) רחמים... וקדמי; מאת המלך וכפרי (וכראות נ) נדת (34) רחמים מאת אדון הרחמים ב: מאת י"י רחמים י: רחמים לאדון על כל הארץ בעל רחמים ק: רחמים אל י"י אלהי ישראל א (36) מולדתך: מולדתך אולי יעשה לנו אלהים ישועה ורחם עניי עמו נדת (37) היהודי אבק: לית נדית / לפני כסא כבודך: לפניך נדת (38) לבני לב נ / זאת בקא: לית נדת (39) להמן: לית נדת (39-40) לבלתי... עולם, ולא אביהי להשתחוות וזלתי אותך הקדוש נדת (40) חת: לית נ (41) לזולתך אבק: לזולתי אותך הקדוש י (נדת): (40) ולא... לזולתך: לית נדת (42) מנעל יח: המנעל י: הנעל בק: על נ: עפר א / ועפרו: ועפר נדת (43) כרה מקא: אשר כרה נדרית (44) הכל בקא: לית נדית / את השבועה: השבועה נ / נתתנו: לחתנו ד (45) בגולה מקוצר ידך: בקוצר ידך בגולה נדת / אם: לית נדת / בחטאינו: בחטאתינו ח (47) צר בקא: בוצר י: בצר נדת / מאד בק: לית נדאית (46) נגלינו: נמכרנו ח / ועליך עינינו בק: אליך נדאית / בעדינו: בעדינו אתה נדאת (48) לנו: בנו נ / מיד הקמים קאב: לכל העמים הקמים נדת: בקמים י (49) הגורל נדת: גורל י: בגורל בקא (50) סגולים בקא: סגולים לשמן נדית / כי: לית נד (51) עצביהם: את עצביהם נדת (53) תסתם: תסתם ח / מהללך ומייחדך: מהללות ומייחדות (ומיוחדות נ) נדת (54) לששון ולשמחה: לשמחה ולששון נ / ונחיה: ונחיה בגללך נ (55) אל י"י: לית נדת (57) עד י"י ניד: עד רחמי י"י חר: עם רחמי שדי מ: ותבקש רחמי י"י ק: אל י"י א / נצמחה: שמעה נדת (58) בגדי: א בשוליים מכאן חסר מעט. ציון מקום רק / את שערות. שערות נדקת (59) אותם: אותן ד (60) משלת מימי קדם בק: אחה הוא מלך המלכים נדת: אתה מלך מלכים י (61) ומושל עליו נדת: ומושל עליו י: לית בק / כדודה דת: בדומה נ: לית בק / אחר יב: לית נדקת (62) הנה יב: לית נדקת / אני: אנכי ח (62-73) כיתומה... וגר: וכעני המשוטט מבית לבית שואל צדקה, כן (כך דת) אני שואלת רחמים מחלון לחלון וכן עשיתי מן היום אשר נלקחתי הנה ועד היום הזה. ועתה אלהי הנה נפשי אשר נתתה בקרבי קח אותה ממני אם טוב בעיניך. ואם לא יטב בעיניך לקחתה הצילה מיד אויבים הקמים עליה כי למדנו אבי דיבר לי את כל הנוראות והנפלאות אשר עשית במצרים אשר הרגתה בכוריהם ועמך הוצאת מתוכם ביד רמה והם קראתה והעברתם (והעבירם נ) בתוכו ביבשה כסוס במדבר ולחם אבירים (אדירים נ) האכלתם ומים מחלמיש הוצאת להם וגם בשר לשבוע (לשבוע ד) הגזרתה להם ומי הדרון הוסבו לאחר והנחלתם ארצן הטובה (ת: הטוב ד: הטוב נ). כאשר (וכאשר ח) חטאו לפניך הגליתם מארצם ונתתה אותם כשבי ובכיה והנה נתתנו בגולה כהיום (כיום נ) הוה ובטוחים בקיום דברך <אשר דיברת דת> והבטחת ביד משה עבדך לאמר ואף גם זאת בהיותם בארץ אויביהם לא מאסתי ולא געלתי כללותם להפך בריתי אתם <כי אני י"י אלהיכם נד> נדת (65) ואם: אם י / לקחת אותה: ליקח אותה י (66) מאריות יר: מן אריות קצ / אח אבותינו ב: אבותינו והוצאתם י (68) וביד יקמ: ביד צר / כים: כים וכיבשה י (70) ארצך: בארץ י (71) דיבר יר: סיפר מק / עבדך ימ: עבדך לאמר רק (73) וגו' ימר: לא מאסתי ולא געלתי אותי לכלותם ק / די להם: רב נדת (74) נתתנו: נתנו נ (75) אחם: אם אחם נ / היהודים: עם יהודה נדת (76) אותם: אותה נ / אדם: האדם נדת / בגד: הבגד נ (78) מיום קמ: מהיום ב: מן היום נדת / הביאוני: הביאני ד / אלהי נדת: אלהים י: אלהינו בק (79) היתומה בקי: יתומה נדת / הזאת: הזה נ / הבוטחה: הבוטחת דת (80) הוה נדקמצת: לית יר / יראתי: יראה אני ממנו נדת / ירא: יראה נ / הגדי רק: גדי העזים תדמץ: גדי עזים נ (81) כנוע: כנוע ושפול י (82) את אויבינו: אויבינו ח / המלכים נבק: מלכים דית (83) אל ב: אלהי נדת: לית יק / ונורא: והנורא נדת / ונשגב: והנשגב נדת / הצילנו בק: הצילני ד: והצילני נת: הצילה י / מיראה: מיראתו נדת (84) מלפניו: לפניו נ (86) שחי ד: שני קנ: את שתי דתצ: לית מ / הנערה האחת: נערה אחת נדת (87) והנערה האחרת: ונערה אחרת נ / אחרי גבירתה נדרת: אחריה צמי (88) נגוע: נוגעת נר / זהב נדית: הזהב בק / ותצהל קבי: ותצהל

המלכה נדת / את פניה בקנת: פניה יד (84) וחכס: וחכסה נת / הראגה אשר כנפשה; דאגת נפשה נדת / המלך: פני המלך נ (91) פז נד: הפו ב; הוהב ק / ברקת: ברקד נ / אבני: מתחיל א / אשר: אשר עליו נדת (92) לכול קבא: מול נדת (93) הפרה קני: הפרה המלכה באת / (93) את רתו קא: את תורתו מר: תורתו קנדיה / ותבא: ויבא נ (94) כאש בקא: לית נדת (95) המלך: לית ת / ותתבהל: ותבהל ד (96) אשר סמכה נאדת: הסומכת יבק (97) וירחס: ויקנא נ; וידרוש י / לחצי י; לוחצי נת: לחץ קבד: לית א / ותחמול: ותקצר נ; ויחמול ת (99) ובהלה אקמצ: לית נדרת (100) לך ולפחד ביא: הדבר נדת / אסתר: אשר ד (101) הדת יבק: התורה נדאח / עליך; כך נדת / באשר את מלכה: אסתר המלכה נדת (102) וישם על ידה קיב: ויושט לאסתר נדת / מדוע בקי: למה נדת (103) אדוני י: אדוני המלך בק: בוערת חמתך נדת / ונבהלה נפשי בקי: ונבהלתי נדת (104) גדולת קביא: גדול נ; גדול דת (111) ובשקט א: ושקט נדת: ובהשקט בק / לכל נדאח: כל ק: את כל ב.

[י. אלכסנדרוס בירושלם]

(1) ויתגר: ותתגר דת / מלחמה: מלחמה גדולה נ / וירד: וידק ת (2) בגוי בק: את גוי נדאח (2-3) עד ... מקדק: לית נ (2) אשר דקבת: לית א / הוא אשר א: אשר יקב: הוא אלכסנדרוס דת (3) אשר קא: הוא נדת: ואשר י (5) ויבא על: ויצא נ / ארס ינדת: אדום אקב (5) היה דאי: היחה קנב (6) דרוש יאקב: דרוש המלך נדת (9) שם קיב: לית נדאח (10) וישא עיניו נדת: ויפתח עיניו א: ויפתח את עיניו י; לית בק (11-12) ומראה ... חרבו: לית נ (12) יבריק: מבריק דת (14) לעזרך בקי: לעומתך נדת (16) המלך ימצ: אלכסנדרוס נא: לית דקרת / פשע ציא: לפשע נדת: את פשע מרק / אם נקמר: ואם דיאצת (17) נשאתי נדת: הנה נשאתי א: כי נשאתי בק (18) בדים נדימצת: הבדים רקא (19) וכדמותי: כדמותי נדת (19) נפול: נופל נ / לאיש יא: לו נדקבת (21) ויקם המלך וילך בי: ויקם אלכס' וילך א: וילך המלך נדת / המלך: מתחיל ג² (22) הכהן: חוניה הכהן ד: חוניה נת / אף: לית נדת (23) ויירא: ויירא ד (23-24) ויצעקו ... העיר: לית נדיג² (25) ויצעקו ב: ויצעקו א (24) לקראתו ב: לית א (25) וכל העם קיבג²: וכל העם עמו נדת: והעם א / וכל הכהנים נדרת: והכהנים מא: מן הכהנים ק: הכהנים ג²: לית י / והיה הכהן הגדול מק: והיה כהן גדול ר; והיה הכהן נדת: והכהן א: והכהן הגדול ג²: וכהן גדול י / עומד לפניו: לית נדת (26) הבדים ראק: בדים ג'ימ; הבדים ותכלת נ; בדים ותכלת דת / לבוש הבדים: מתחיל ג¹ (26-27) הרכב ויפול על פניו: מרכבתו נדת (27) אל הכהן ... לשלום ג'א: ארצה אל רגלי הכהן והכהנים נ; נדת: אל הכהן י: לכהן בקג² (28) מדוע: למה ג'א / אשר: לית נ (29) כת: כת לעמוד לפניך נדת / כי: לית נדת (29-30) לפני להכניע לפני י: לפני להכניע תנד: להכניע לפני ג'ג² א: לפני ב (30) כל הגוים: המלכים וכל הגוים לפני נדת (32) ויבא הכהן והמלך: ויקה הכהן את ג'א / אלכסנדרוס: אלכסנדרוס ויביאהו ג'א / אלהינו: י' נדת (33) ואת בית י' אג¹: לית נדקת / חציריו ג'אב: חצרותיו נדת / גנוזיו ג'א: גנוזיו ואת הבית נדת: גנוזיו קאב (34) הובח: המזבח ת / העולה: האולם נ; אולמיו א (35) אלהי: אלהי ישראל ואלהי נ (35-36) כי מאו ... ולהחיות ג'א: לית נדקג² בח (35) על כל ג'א: על הכל א (36) להמית א: להמיתו ג' (37) במקום הזה: לית אג¹ (37) ועתה: ויאמר נדת / ויבנו: ויעשו נדת (38) צלמי: גולמי בבית הוה לזכרון ג'א (38-39) ויקימו ... הוה: בין האולם ובין <המזבח ובין א> קדש הקדשים ג'א (39) הכהן אל המלך נדקב: לו הכהן ג'אי / שפתיך: שפתיך המלך ג'א (40) תנהו קבג²: תן אותו נדת: תנהו לכית י' אלהינו ג'א / כהני י' ינדת: כהני ג'א: כהני אלהינו מרק / ועניי: ולמחית יחומים ואלמנות ועניי ג'א / בבית הוה: <בבית הוה ג'א> ואנחנו נתפלל אל י' אלהינו על חיי המלך ג'א (41) ואעשה: ואני אעשה ג'א / ילידי: ילדי נ / הכהנים: כהנים ת (42) יקראון דת: נקראין נ; יקראו יקמצג² א / בשמך: על שמך

ג'א (43) לזכרון; לזכר דאת; לית נ / הוה סוף ג' (44) וכל; או ד / וישמע אליו המלך א; ויעש המלך כן מינדיג"קת (44-45) זהב ... גדולות א; את הזהב בנדיג"ית (46) את הכהן; אל הכהן נ (47) נתון ינתן; נתן נתן נ / לפניו לפני נ (47-48) את ספר; ספר נ (48) הכתב אשר כתוב; הכתוב דק / כתוב; כתב נ / על דבר; את נ (49) רין אל מיא; רין על דצרג"ת; בין נ / ויאמר נדית; ויאמר לו קא; ויאמר לו הכהן ג"ב (50) תרמסוהו; תרמסוהו ארצה ג"ב; וחקת; ואתה תקח נתצ; מכאן סוף ג"ב (51) מידו קא; לית נדימרת (51-52) ללכת ... ולרומא נארת; לית בק (52-53) ספרים ... ואשר א; אלכסנדרוס <כאשר נ> ספרים כאשר ראה המלאך בחזיון וכאשר נדת (54) סנבלט; סמבלט אנרת / החורוני לקראתו בקא; לית נדת / למלך מתחיל ג' (55) כסף וזהב נדקת; זהב וכסף ג'א / ממנו בקא; מאת המלך נדת (56) חתנו; לית נדת / את בת; בת נדת / סנבלט; סמבלט דאת / הוא ג'; והוא בק; לי הוא א; לו לאשה הוא פגשה נדת (57) הכהן הגדול מצק; הכהן א; הכהן גדול נ; כהן גדול ג'רת; כהן הגדול ר (58) כאשר ... הנכריות; לית נדת / יתר ג'א; לית בק (58-59) הוציאו ... עמנו; חסרא; ורשום בו כאן חסר יותר מעשרה דפין (59) סנבלט; סמבלט דת / חותנו; לית נ (60) סנבלט; סמבלט דת (60-61) מקדש ... חתנו; את ההיכל הוה נדת (60-61) להיות שם כהן ק; להיות כהן שם ש (61) המקדש ג'קב; את ההיכל <הוה נ> נדת / לך; לית נדת (62) לכהן; אל הכהן דת; אל הכהנים נ (63) למלחמה; לית נדת / וסנבלט; וסמבלט דת / את המקדש ג'ת; מקדש בק; את המקדש אשר נ; המקדש ד / חתנו; לית נדת (64) ככתוב בקג'; כאשר כתוב נדת (64) על הר; בהר קנ (65) ויכהן ... גריוס נדג'ת; לית בק / אחי; את נ / הוה נרד; ההוא קג' (65-66) לאבן ... מכשול בקג'; לצור מכשול ולאבן נגדו נדת (66) למקדש; לכהני נדת / ולכהני; לית נדת / מפריצי בק; פריצי נדת (67) חגס; חגס נ (67-68) במעשרותיהם ... בירושלם; לית נדת (69) מבני חשמונאי בל'; הוא הורקנוס אשר הכה את שארית ופליטה לבני עמון נדת (70) את המקדש; המקדש ד / כל העבודה בקג'; את העבודה נת; העבודה ד (71-72) הוא ... מילה; לית נדת (72) מילה; כאן מכניסים בק את מעשה אלכסנדרוס (73-76) בחיל ... הארץ דנת; ויערכו מלחמה ונצחו אלכסנדר בק (74) מלכס חר; מאלכסנדרוס נ / ביום דת; אחד ביום נ (75) בכל יפנה נ; ובכל אשר ילך דת / מזרח נ; המזרח דת / את כל תנ; כל ד (76) חושך נ; החושך דת / מזרח נר; המזרח דמקת (76-78) על עמדי ... עדו נדת; לית בק (76) עד נת; עם ד (77) אירכלאוס שיערת; אירכלאוס נ; ארכלאוס דת (78) והוא במזרח נדת; ואחר כך בק / ויכר נדת; הכיר בק / הארץ; כל הארץ נ (79) ראשים נד; ראשים גדולים בק / תרני שיערת; תרני ד; תרני נ; לית בק; תרניית (79-80) ומשילם ... נמר נדת; לית בק (80) ראשי נמר חד; ראשים נמרים נ (81) את עם; עם דת / רחמי נדת; לית בק / אז נדת; כי אז בק (82) מעל הארץ נדת; לית בק (83) את כל נ; כל ד; את מ; על קת / מים ועד רק; עד נדמת (84) בארץ נת; את ארץ בקד / ארבעה ד; ארבעת נדת (85) על כל; בכל דת.

[יא. מעשה אליאודורוס]

(1) והיה נדת; והיה בק (3) שלום נ; השלום דת / בניה דת; בני נ (5) פריצי; הפריצי נ (7) עושר; את עושר נת (8) ואבני נדרת; ואבן יקם (9) סיליאוקוס; המלך סלוקוב יב (12) בירושלם נ; אל ירושלם דת; ירושלם י (14) ויבא; לית ד / שריו וגודויה; גדודיו דת (16) הממון אשר לכס זהב חנד; המון הזהב י; הכסף והזהב בק / ואבני נדת; ואבן יקם (17) הזהב ידת; זהב נ; לית בק (19) ולכני; ובניו ד (20) יום למחורת נדת; ליום המחורת י; יום המחרת ק; ליום מחרת ב (21) כל יקב; לית נדת / מרה וגדולה נת; גדולה ומרה דר; ומרה גדולה י; גדולה ק / מאד; לית נ (23) החלב יק; חלב נדת (25) פנימה נדת; לית יק / פורשות; פרשו ד / חלון ידת; החלון נקב (26) על; לית נ / עינה נ; עינה בצום דת / את נפשו;

נפשו ת (27) ואפר נית; ואפר וחלי ד / בכח: בכח ד (29) אלהינו נ; יי דקבת (30) הקדש דבת; המקדש נ; ההיכל ק / עמו; אתו דת / גדול דת: קול נ; הולך י (31) מאד: לית נ (32) כאשר; כאשר נ (34) ובא; ובבא נ (38) ויאלם האיש; לית ד (39) כהנים ידמת; הכהנים נק / ויוציאוהו קיב; לית נדת / הקדש קידת; המקדש נד (40-41) לא לדבר יקמר; ולא דבר נ; לדבר דת (41) לאכול מקיר; אכל היום נ; אכל כל היום דת (42) מקדון; מקטני נ (43) באנו; באו נ (44) אלהי; לית נ (47) והשתחוה; והשתחויתה ת (50) המלך; מלך יק (51) היש; שיש נ / את נפשך ידבת; נפשך קנ (53) ואדיר; לית יק / בכל קנ; כל ידת (54) יסף; יספה נ.

[יב. תרגום השבעים]

(2) שרי; נערי יק (3) אנדריאוס; אנדריאס מר תמיד (4) מדי ופרס; פרס ומדי נ (5) חשעים ינ; וחשעים דקת (6) נוסף נת; ונוסף קמי; נוסף ד; ונוסף ר; (7) על הספרים; בספרים נ (9) היא דיקת; הוא נקר (10) כל; לית יק / כתכות; כתיבות נ (14) מצרים נב; מצרימה דיקת / מרעיהו; מעם רעהו יק / לפני; להם נ / ואחד; לית ד (17) הקודש; קודש מנ (18) לכל יקב; כל נדת (19) דעת אחד נקר; דעת אחת יבת (20) לזהב; לית ת (21) ירושלם יקבדת; ירושלמה נ (23) משקלה; משקלם נ (24) וישקה דימת; ומשקה נ; והשקה ק (25) לכל נ; כל ימדת; אח כל ק (27) עולם בדנת; כל העולם יק.

[יג. גזירות אנטיוכוס]

(2) עמיו ידת; עמו נמ / עליו עלה ירת; עלה עליו נד (7) חמונת; דמות נ (8) מנילאוס מתחיל א (9) את ישראל נדת; את עם ישראל י; על עם ישראל ועל ירושלם א (10) לעיר נ; בעיר דת; על עיר א (11) ורוכביהם; ורוכבים נ (12) ונלחמים נאדבת; נלחמים יק (13) אליה; לו נ (14) שמחו נדבקת; ישמחו א; ששים י / מפולת קאירת; מפלת נדם / אדונינו נדיקת; אדונינו המלך אב (15) בעיר ירושלם תאניב; בירושלם דק (16) סל; לית נ (19) משמניו; את משמניו נ / המה; הם ת / תרויני שיערת י; תרויני א; תרויני דת; ותרויני י; תרויניני נ (20) יצאו; יבאו נ (21) את עם יוקבת; את א; לית נ (22) הממאן; אשר ימאן ד (23) הזה; לית נ / שבתותם ינדת; שבתותיהם אקר (24) איש ניכור סבב אב; עזב נידת (24-25) בכל ארץ אב; בארץ נידת (25-26) ויעש... יהודה; לית נ (25) התורה; קידת; כל התורה אב (29) רשטמו; רשטמו נ.

[יד. מות אלעזר]

(1) אלעזר; את אלעזר נ (2) את אלעזר ידרת; אלעזר נ; אותו א / לפני פיליפוס; לפיליפוס יק (3) את מצות אגב; מצות דית / מבשר יא; בשר נדת / זבח; זבח נ (4) את מצות (1) נאמ; מצות דית / את מצות (2) נב; מצות דאית (7) ממנה יא; ממנו נדת / העם; העם הזה אמר (8) ותחיה; ומחיה נ (9) אלעזר; אלעזר כן קאמר / ויראה יאב; וירא נדקת / קדושת יקב; יקר נ; לית א (9) קדושת תפארת; תפארת קדושתו דת (10) ואין; אין ת; / ליראה; לירא נ / אלהי קידם; יי נא (12) תורת; בריח נ; את תורת א / הם; המה דת (13) לטנף; לטנף נ / את טוהר נ; טוהר דיקת / ולחלוש; ולחלוא נ (16) בהמלטי נידת; בהמלטי נפשי נ; בהפלטי נפשי א / היום מידכם; מידכם היום דת / מיד אלהי אמלט; אמלט מיד אלהי

נ (19) את: כי נ / וראוהו נאר; ויתאו מקידת / כן נכדת: כמו כן קי: לית א / למען אקב: לית נדית / יקר בק: יקרה נאידת (20) כאשר נקדת: אשר רא: לית י (21) ויהפך: ויהפוך נא (24) אבל לא: ולא יק (26) ובדברו: וכדברו דת (27) ימיו נאקב: יומו ידת.

[טו. מות האם ושבעת בניה]

(1) אז יאב; ואז נדקת / ואמם; ואת אמם חנה ר / ושולחו אדית: ושולחו נבק (2) חזיר; החזיר נ / וסרוה; וסרה יק / ונכאש; חבאש רא (3) באכוריות רקאדת: האכוריות ני / ובשור ית: וכשור נקבד / הותז נא; התי ימת: התיז רקד (4) האחד: אחד דת: לית א / דברים: בדברים נדת (5) אה: כי נ (6) המות דיקת: את המות נאר (8) אותם: אותן ד / האש דיקת: את האש נא (10) מהרה: במהרה נ (11) את אחיו: אחיו ת / מחזיק קד (12) רעיהו נידת: אחיו אקב (13) משה ינא: לית דר / ובעבדיו נדית: ועל עבדיו אקב / עד עתה נירת: ועתה אב: עת ק / יי בנו: לית נ (15) ועשה: לית יק / ביסורין דירא: ביסורים נקת (16) אל קיא: ואל נדבת (17) מכל: מעל נ / נופל: נפל נ / אני נירת: אנכי דמקא (18) כחסידות: מחסידות נ / ויראת: וכיראת דת / אלהי ית: אלהים נד / אלהי ית: אלהים נד: יי א: אל ק / להכריתו בכל דיקת: להכרית את כל אנם / ויתנהו ית: ויתנהו דקר; ויתנם א (19) על ראיק: על כל נדת (20) אלה ריאת: האלה נק (21) הולכים: הולכת יקת / ואל נדארת: אל יק / האור דיקת: האור הגדול אנר (22) בה יר: הן א: בהן דק; בהם נת (25) להפחידנו קאבת: להפרידנו ינד / באהבה: באהבת נ (26) נקבלם נ; נקבל דקיבת (27) והוא: לית נ / שר נדת: אח שר יא / פעולתנו: פעל פעולתנו ד (29) הרביעי: הרביעי לפני המלך נ / לי: לנו נ (30) הבליעל: בליעל נר / לא: ולא נ (32) ויאמר: ויאמר אל המלך נא / בלבך בקא: בליבך נדית (37) עמנו דקינת: כל עמנו אב (39) אלהים ניקר: אלהינו דת: האלהים א (41) קטן: לית דת (42) לא דמקאת: ולא ניר / פחד דקנת: פחדה יאר (43) ותצעק ימנ: ותועק דת; ותשר רא / לאמר: לית דר (46) נובחה: נובח ד / אלהים: לאלהים דאת / נתנה: . . . הוא נאר: לית דיקת / נתנה א: נתנם נר / נתנם: נתנם נ / והוא אב: הוא נדית / אותם לכם יקא: אתכם נדת (49) גולמיכם ית: את גולמיכם ר: את גמוליכם נא: גמוליכם קד (50) מאד: לית נ / נצחה: נצחהו ד (51) באשר: כאשר נ / נוכל: אוכל יקב / בדברים ידקת: בדברים האלה נ: לית א (52) נצחתי: אני נצחתי יק (50) את השביעי: לית דת (51) ובמקנה יאק; ובמקנה רב נדת / ובעבודה; ועבודה נ (51) משינהו ידקת: משנה נאמ (56) את אמו דיקת: אל אמו נאב / חמול נאק: חמלי דדית (57) ופתי: ופיתי נ (58) בדבריי יאר: בדברים נדקת / ויתנהו: ויתנהו ת / אמו קיאר: האשה נדת / מעט: לית דקית (59) מעמדם ק: מעמדם דית: מעמם ומעמדם נ: מעמו ר: מהם א: מעמה מ / ותשחק; ותצחק נ (60) כל זאת: את כל ואת נ / אשר: זכור אשר ד (61=62) ולאחר: . . . הוה: לית נ / ולאחר יאת: ואחר ד (62) הוה אב: לית ידת (63) ואת היס: את היס ת / ואת היס דיבת: ואת היסם נ: לית אק / נעשו יאר: שמים נעשו נדקמת / כאיין: וראית כאיין נ (64) בני: לית נ / יתן איק; יתן בני נמדת (65) וראית נאדת: וראיתי יק (67) כביום דקרת: כיום נ: כיום י / כגורל: כגורל נ / צדקתם יקאדת: תפארתכם וצדקתכם נר (68) ולא: ואל יק (70) עבדה: לית דית (71) אנה תברת דיקת: ואנה תברת אנ (73) ולשלוח: לשלוח יק (74) כפיל: הכסיל דק (75) לעשות: לעשות כן נ (76) המכאובות: מכאובות ד (77) בו יקדנת: בה ר: בהן א / בה ניקר: בהם ד: בהן את (78) אלהינו נר: לית יקדת (79) מוות נדאת: מיאה קי / במחשכת: במחשבת נ (80) שם: בה נ (82) ואלהינו מידקת: כי יי נא: כי אלהינו ר / היתה קיבדת: היה נא (83) אשר עשה: עמו ד (86) זה: זאת נ (87) אכוריות: ואכוריות ת (88) אמם הקדושה: חנה הקדושה אמם ר (89) הנשגב: הנשגב והגורא יק / אבואה: אבוא נ / אני: לית נ (91) ותלך עמהם: לית נ / עמהם בקיא: עמם דת.

[טז] ימי מתתיהו בן יוחנן הכהן

(2) מחה אנקת: ימחו די / תמחו ידקת; תמחה נאב / מעל ניקרת: מכל בא (3) יזכיר דנמאת; הזכיר י; יזכר ר / שם; את שמו דח / תהרגוהו נ; תהרגוהו אק; הרגוהו דח (4-3) יאות... והשרים אשר; לית נחד (4-3) ויזכיר שמו יון יבק; לית א (3) ויזכיר מ; ויזכור ריק (4) חייוהי; חייהו ב; החייה א / כן... עמו: פיליפוס והשרים כן רא (5) התורה דקאמת: את התורה ניר (6) וימלטו ק; נמלטו אב; וימלט נידת / כ; את נ (8-7) בכל ערי יהודה אב; לית דניקת (8) עמי ק; ומי דת; מי ינת / אלי; לית נ (10) חזקו אקמ; חזק נדית / ונמות; ונמותה דח (11) ונתחזקו יאת; ונתחזקה נ; ויתחזקו דקמ (12) לאהליך; לך לאהליך נדת / משול; חמשול נ (13) ומהיום; ומיום נ (16) מעם; לית נ / כאלף נפשות; לית נית (17) אחת; לית ד / ויבאו על פני המערה; לית דח (18) אליהם דת; להם קמ; לית נא / וחללו את השבת; לית דח / את מצות נימ; מצות דאקת (19) תמותה; תמות ויאמרו צאו וחללו נ / השבת אקמ; יום השבת נידת (20) בחומינו יק; בחומתנו חד; כמותינו נא (21) עליה; עליו נ (22) בהר נאמ; להר יקדת (23-24) את נשיהם נאמ; נשיהם חדיק (24) ואת בניהם נאמ; ובניהם דיקת / בהר אמ; להר נדיקת (25) בעמך; כמך ד (26) רוח נאק; רוחו מידת / מלכי; המלך נדת (27) אשר צוה אחכם; לית איק / ויתבהלו; ויתבהלו נ (28) להרגו; להרגוהו ת (29) יתר נאק; את יתר תימד (31) עד; לית נ / מצות; את מצות דקמת / ונקמה; ונקמות נ; ונעשה נקמה ד (32) ובדבר; ובדברו ד (32-33) את ראש; ראש ת (33) לזכות; לית ת (33) המלך ידמת; מלך א; לית נ (35) ותבער בו חמתו; חמתו בערה בונ / את חרבו; חרבו ד (36) ראשו; ראש נ / ויפול אב; לית דינקת (37) שר; שר נ (38) את שר אק; שר נ / בחרבו ידקמת; חרבו נא (39) אות מלחמה; את המלחמה נא (41) הדבר; דבר נ / הוא קידת; הנה הוא נ; והנה הוא א / על ספר ניק; בספר דאת (43) את החטאים; החטאים נ (44) את הילדים; הילדים נ (45) חמשה נדאת; חמשת יק (46) אני; עתה ד / יתגררו אנת; יתגררו דיק (47) עוררני דאת; עוררנו ינב / אליהם נדת; ל"י א; לית יק (49) תקובלו אבת; ותקובלו יק; תתקבלו נדת / ותהיו עמהם; לית נדת / בגורל; כגחל נ (52) מאח ל"י; ל"י נ (53) בלבך; לבבך נ (54) ישמעון יקדבת; שמעון נ / אלהינו יקר; ל"י אלהינו נדמת (56) בני יהודה יקב; יהודה בני נדת / שמך יקב; לית נדת (58) מפני כל יק; לית נדבת (59) מלכותיו יקב; מלחמתיו נדת / ונלחמת; מלחמ' ד / עצלות; עצלנות נ / בכל; לכל ת (60) הערלים; ערילים ת (64) אל; על ד; את נ

[יז] תחילת ימי יהודה המכבי

(1) יהודה; לית נת (2) וישמח י; וישמש נקדת (3) כלי; כל נ / כיליד; כילידי נ / ענק; ענק וירד אל החונים סביב ההר אשר באו עליו ויך בהם שמנת אלפים ומאתים מגבוריהם קב (8) ויהיו ניק; והיו ד (9) שלום; שלום והנחה יק (10) ממות ק; המות נדת; מן המות י / וילך מעיר לעיר בק; לית נדית (12) הוא; הוא זה דקת (13) לבו; לבו לעשות כן נ (15) ויהי במלחמה; ויהיו מלחמה נ (16) עומק; עמוק נ (17) ולפניו; ומפניו ד / ויפל; ויפול נק; ויפלו דח / יפיל; יפול נ (19) יוונים מדיקת; היוונים נר (21) בו; בה דח (22) אעשה; לית נ (25) הנה; לית נ (28) ותיוושעו מתחיל א / המלחמה; המלחמה למסור רבים ביד מעטים אין מעצור ל"י להושיע ברב או כמעט י (29) בס; בה נ; בהם א / וינס באק; לית נידת (30) מארס; לית ד / רבים; רבים שמונה מאות איש והנשואים נסו בארץ פלשתים י (32) וישמע; וישמעו נ / אנטיוכוס; אנטיוכוס ושריו נ / ויקצוף; ויקצוף מאד נ (34) וילך; וילך לו ד (35) פשעו; פשע יק; פשעו בס ד / את חצי; חצי דח (36) אשר; לית נ (37) עשה; לית ד / ל"י לו נ (38) כל; לית נ / והנה קרב; הנה נאדת (45) ולהלחם דית; להלחם נאקב (41) את; לית נ / תולמיאוס א; תולמיאוס נ; תולמיאוס דרת; תולמיאוס ק / גורגיאוס ידת; גורגיאוס אנקר (42) עושי; עושה נת (43)

להם: לית נדת / כל; עם כל נ / פלשת קיבדת: פלשתים נא (44) ארץ יקדת: בארץ נא / להשחיתה: לית דת (47) שרי (2) נאר: ושרי יקמדת (49) וישוב: וישוב לביתו קא / על ינק: כל אלה מרא: כולם דת (51) מלחמה: המלחמה נ / יסובו קא: יסבו נדת / פניהם: פנים נ / ישובו: ישובו אחור נדת (55) לו: עמו רא (56) ועד עתה: עד עולם ד; עד עתה אח / הוא קאב: לית נידת (59) במלחמה קינמת: למלחמה רא: לית ד (60) וינוסו: וינוס נ / ועמו: לית דקת (62) את שללם תדנקב: שללם יא (63) אותו ימדת: אותם נא / במקום: כיום נ (65) וילך: לית נ (68) הוא פיליפוס: לית נ: הוא א / הרעה רנא: את הרעה ידמת (69) אח פיליפוס ניאח: פיליפוס דב (71) ההוא: לית נ / ויקום חיצב: ויקום נאק (72) וישלח: וישלח נ / ירושלם תדא: ירושלמה יק: את ירושלם נ: אל ירושלימה ד (73) בנד דיקת: בגדי אגב / עליו: לו יק (74) מקדונה: מקדוניה נ (75) קרהו: קראו נ.

[יח. מות אנטיוכוס הרשע וחנוכת הבית]

(1) שב קאב: וישב נדית / המלך: לית נ / כי: אשר יק (2) בבואו נאקב: לית ידת / אקבחנא שיערת י: אקבחנא ידבת: אכוכחנא ק: מקדוני א: אקוכחוא נ (3) יימלא בקידת: וימלא המלך נא (4) ירושלימה קידת: ירושלם נא: אל ירושלם ב / ואעשנה ב: ואעשנה אותה נד: ואעשה אותה יקת: ואעשה א / מפגרי: פגרי קא (5) ועם ניק: ואח עם דת: עם אב (8) ויאמר: ויאמרו נ / ומהרו (1) מהרו קי (10) הלא תדאנב: והלא יק / להמיר אקב: להסיר נידת (11) על הרכב: את הרכב נ (13) ויצעק הפיל בקי: לית נדאת (15) בשר: כבשר נ (16) החלל: איש חלל נ / כימי: מימי נ (18) הרע ידת: רעה א / מבשרי יאקדת: מבשרו נב / מחרף ומגדף ואויב אלהים: וידע כי די יי נגעה בו נ (19) כנלאו ידקת: כי נלאו נד: כאשר נלאו מא / הרע ידבקת: רע נא (21) תחת: לית נ (22) כל: לית נ (23) אל ירושלם: לירושלם ד (24) בכל: כל נ (25-24) רחובותיה: בכל: לית נ (25) את בשר: בשר דת (26) העולם הארץ ת (28) עצמותיה: בטנו נדת / בני יקר: עצמותיה ובני א: לית נדת (29) וכלימה אידת: ובכלימה נדק / ובארץ: בארץ ת (30) באו עמו: עמו באו דת / ירושלם דיקבת: בירושלם נ: אל ירושלם א (33) ההיא ידבקת: ההוא נא / הגולה נאקב: הגלות ידת.

[יט. מלחמות יהודה]

(1) החנוכה: חנוכה קא (2) מאד: לית נ / במחנה: מחנה ת / אותם: לית ת (3) ובחוריו אב: ובחוריו אחריהם תנדיק / וסילו: וסולו דת (4) בארץ ב: לארץ קיננת / ערב: לית נ (7) לאמר בדיקת: לית נא (8) לאמר דאמ: לאמרה נ: לית קירת / עלה והושיענו: לית ת / חרב: אנשי אב / ואנשי מקדון: לית נ: אנשי מקדון ת (9) שם: בה נד (11) מכל: כל קי / ויעבור: לית נ (13-12) מגיבורי: אלפים: לית נ (12) גלילה דיקמ: הגלילה רא / שלל ידקת: כל שלל נ (14) ירושלימה ניקמ: ירושלם דארת (16) הגלעד: גלעד יקת / מאד קידרת: לית אנמ (18) מחוך ידקבת: בחוך נא / וישא עיניו אקב: לית נידת / והנה רא: לית קמנידת (20) אחד (2) לית נד / והשלשה: והשלשה מהם נ (21) מול ניקר: למול אדמת (22-25) את בחוריו: ויחזק: לית נ (24) חוץ: לית דת (25) תימוחיאוס: חיל תימוחיאוס נ / ההוא יאקב: אחר נדת / נאספו: ראה כי נאספו ת: ראה שנאספו ד (26) פלשת: פלשתים נא / כקפיצת ינק: כקפיצת תדאב (27) עדר: עדר נ / הצאן: צאן ד / ויהפוך: לברוח: לית נ / ערפו בא: את ערפו קידת: לברוח קידת: לנוס אב / ונפוצו: ונפוצו נ / מעליו: עליו נ (29) לחומה ניק: החומה דאבת (30) להלחם: לית אב (32) מלחמה ידאמת: המלחמה קנר / בחורים: לית ת /

[כ. המלחמה עם ליסיאה]

מחשמונים נדיקת; מן החשמונים א / חרפות יד; החרפות נכת: לית אק (34) חרבותם: חרכיהם נ (35) הסולם דית: סולם נאק / ודלגו: ויגדלו נ / העיר קיא: העירה נדת (36) על: מעל ד / המה ידת: מהם נ; לית א (39) אש: לית נ (40) את משוח מלחמה: לית נדת / מלחמה יקמ: המלחמה רא (41) את כל ניק: כל דאב / ימים: הימים נ (42) ויתחבא: ויחבא יק / כאחת ביד: באחד קאת: בחד נ / ככיראן ת: ביראן נ; כיראו ד: בליא א: ביריאן י: ביריאן ק: (43) ויביאום: ויביאם נ / שלל: כל שלל נר (44) ירושלם נא: ירושלימה ידמת / ובהלל: בהלל דת / לילי נידת: את ילי אב.

[כ. המלחמה עם ליסיאה]

(1) אנטיוכוס הוא: לית ד; אנטיוכוס ח (2) החסידים ניב: את החסידים אדת (3) אנטיוכוס: לית דא (4) ועם בא: עם נדית (5) ביהודה ובירושלם בקאי: בירושלם (ירושלם נ) וביהודה נדת (6) הברול נאכת: ברול י: לית ד / ובאבני: ואבני נ (7) ובהרים ידמצת: ובחורים נ; לית אר (9) בכיתחר חד: בכיתר יא: על בכיתר נ (10) המלחמה נאר: מלחמה ידת / אשר בביתחר ת: שכביתחר ד; אשר בכיתר יאנ (11) ירושלם יארת: ירושלמה נמ; לית ד / המקדש: מקדש נ / ויעלו עולות ויזבחו שלמים: ויזבחו שלמים ויעלו עולות דית (12) ביחתרה ידת: בביתר נא / אל מחנה דית: על מחנה א: במחנה נב (13-12) אל בחוריו: בחוריו נ (13) חזקו נב: חזק דאית / עם ידבת: לית נא (14) נראה ידבת: נמצא נא / עמינו: אחינו דת (15) השמים וכן הארץ: הארץ וכן השמים דת / זהב נאב: טוב דית / ודמות: ומראה דת (16) להב: הלהב אשנ (18) מלאכו: את מלאכו נ / אויבים נית: אויביהם דאב (19) ביתחרה ידת: בכיתר נא / בתוך מחנה נאמצ: במחנה דירת / ויבהלו ידבת: ויבהלו נא (20) מסגרי אמצ: מגיבורי ר; פיגרי נדת / רגלי: רוגלים יאת / רוכבי סוסים: רוכבים נ (21) בכושת יאדת: בכושה נב / אלהים ידבת: ילי נא (23) אל עם: לעם דת / צבא: הצבא ת (24) יהדה וכל עם: לית נ / איגרותיכם קיבלתי אב: קיבלתי איגרותיכם דית: איגרותיכם נ / ושלחתם: שלחת נ / אלי: לית נ (26) בה: לית נ / כל ידבת: וכל נא (27) אלי נאב: לית דית / למלאכי נאב: למלאכים דית (28) אליכם ידבת: לכם נא (29) מלך דית: המלך ב: לית נ (30) אחי: בן דודי אחי נ / אלי על שיערתי: אלי בעבור ב: אל נדת: אלי אל א: על י (31) וקרנו ידדת: וקרנו אותה נ; וקרנו אותם א / כאכהה: לית דת (32) ויוקח עם המלאכים: ויקח את המלכים נ / שלום: לית נ / כל: לית דת (33) ולקיים: ולבקש ת (36) לחיות: להיות נ / לשמור: ולשמור ני (40) משמרת: את נ / חורתכם נאי: חורתם דרת (41) לנו נאכת: לו ידת / אליכם: לכם דת.

[כא. ברית היהודים עם הרומיים]

(1) החל: התחיל נא / מלכות ⁽¹⁾: את מלכות נדת (2-3) ויגדל: מלכות; לית ד (3) רכיעית: הרכיעית נ (8) להם את יאב: את דת: לית נ (9) והמה: והם נר / גאון נידת: ודון אב / מלך: מלך בגוים נ (10) רב ועצום נידת: כבד ורב ב; כבד א (11) ועמו כל: וכל נ / ברכרי נב: ברכר יאדת (12) הים הקצר ב: ים הקציר נ; נחלים קצירה ד: הים הקצורה י: הים הקצור א: נחלים הקצירה ת / ויבא בספרד ב: ויצא בספרד א: לית נדית / גותוס: גיתוס ד (13) גירמניא שיערתי: גרמיניא נ; גרמיניא ידת: גרמיניא א / היא: הוא נ (14) וסכסור ר; ומכסוס נדת: וכוסוס א / גרמיניא שיערתי: גרמיניא נ; גרמיניא דת / ויכנע: ויכנס נ / בריחוס חד: כריטוס נ; כריחוס א: כריטוסוס ד (15) ויבאו (16) גדולה: לית דאת / ביום נדית: בקרב בא (16-17) עד לאין חקר נד: לאין מספר אב (17-18)

מלחמות שמונה עשרה; עשרה מלחמות נ (18) ולא; שלא נדת (19) את שני; שני דת / שם האחד; לית
 נ (20) ויצאו וילחמו באניבל ויצאואהו; ויערכו מלחמה על נהר אאופידוס כי מצאואהו דית / על עיר;
 בעיר דית (21) ויערכו; ... אאופידוס; לית דית (22) פגרים נידת; לית בא (23) יומן; ימיו נ (24)
 העיר היושבת; עיר גדולה אשר היא יושבת א (25) במלחמה ההיא; ביום ההוא ד (26) חיל יב; לית
 נאדת / רומא; לית ד / ויצר ניד; וילחם אב (27) שנים נדית; ימים אב / וילחם נדית; ויצר בא (28)
 ונעכור נ; ונעכור אבדת (30) נער; עיר נ / שיפא; שיפאוס נדת תמיד / ויאמר; ויאמר שיפאוס
 תד; לית נ (31) מעשות; מלעשות נ / ולעבור נ; ולעבור דיקא / אל אניבל נ; את אניבל דיבת;
 לאניבלו א (35) ויבא; ויצא נ (36) רגליו ביא; את רגליו נדקת (37) היא; הוא נ (38) ויביאהו; ויביאהו
 נ / על החומה; אל החומה דת / אל אניבל; את אניבל דת (39) את ארצך; ארצך ת (40) וישלך; ...
 אחיו; לית נד (43) כל; לית נ (44) אל; אל ארץ נ (46) השער אב; את השער י; את השער לקראתו
 נת; השער לקראתו ד / בידו; לית דת (47) עיר; העיר נ / קראגני; קרטיגני בידו דת (48) כקראות;
 כקרא די / האגרת הזאת נית; את האגרת דא / העיר נא; רומא דיקת (49) ספינותיו יאדבת; את
 ספינותיו נ (50) היה יא; היחה ב; לית נדת / בספינה אב; אל הספינה נדית (51) ותתגר; ויתגר נ (52)
 עד קת; על נא; לית ד (53-54) ויבא; ... במצרים; לית נ (54) במצרים אב; מצרים די / ויתנהו; ויתן
 אותו דת / המלך ידבת; לית נא / ויביאו נ; ויבא דת (55) בכוא; בכואו נ (57) הכסף והזהב י; הכסף
 וזהב נ; הזהב והכסף דאת (58) ואלה; ויהי כשמוע גוי רומנים (ר; יועצי רומא מצ) את הגבורה אשר
 נתן יי ליהודה ליועצו להתחבר עם יהודה ויעשו כן ואלה ב / קינציאוס דירת; קינציאוס נ (59)
 חיציאוס רא; מיניאוס נ; מציאוס דת / מניליאוס; מיניליאוס נ (60) גבורותיכם נרדת; גבורתכם יא
 (62) כתבו יאדת; כתבו נב / כן; גם כן נ / בכל אמדת; לכל נ, אל כל ד (63) לנו וידועים די; וידועים נ;
 וריעים לנו אב / אנטוכיא י; באנטוכיא אב; אנטוכיא דת; על אנטואוכוס נ (66) גוי דת; עם י; לית
 נאב / יתאהבו; ויתאהבו נ (67) ויתעזרו; ויתעזרו יחדו דת / גוי; ... יהודה; לית נ / ואם; ואת נ (70)
 יועצים נ; יועציו אבדת / בגוי; בעם דת (71) יתנו; יתנו רומיים נ / היהודים נ; יהודים דיבת (73)
 יגרעו; ירגיעו נ / הישיש; ישיש דית.

[כב. מלחמות יהודה]

(1) הרשעים ידת; את הרשעים נא (3) הים; לית נ / יושבים מי; היו יושבים נדת; ישבו רא (4) גדולה;
 גדולה מאד ידת / וירמו; וירימו נד (5) ספינותיהם אב; ספיניהם נ; ספינתם דת; ספינותם י / עת; ועם נ
 / לשחוק אבנ; לשחק ידת (9) היהודים נית; את היהודים אבד (10) העיר; כל העיר נ (11) נראתה נידת;
 נראה אב / השריפה ידבת; האש נ; העשן א (11-12) מאתים וארבעים ריס; לית נדת (13) מדבר
 ידבת; אל מדבר נא (14) המס ידת; את המס א; מס נב (15) כספין ב; כספון נדית; כספן א / היתה ידת;
 היה נא / יושבים ידבת; היושבים נא (17) אל; אל יי אל נ (18) היום; לית נ / מהם יאב; בהם נקמה
 נדת (19) חרפו; לית נ / חרבו; את חרבו נ (22) ויפול; ויפול אלהים את השער נ (23) ריס; לית ד /
 הלך; לית נדת (24) מים; המים נ (27) בעשרת אלפים; לית נ (29) אחריו קידת; אחרי; אוהו א /
 הצבא; צבא נד (30) וילכדו; ... חי נאב; לית יקדת (33) עמהם אקב; אותם נדית (34) תימותיאוס;
 לית דת (35) את השבועה איב; השבועה נדקת (36) דרך אב; אל דרך נדיקת / אשר יבאו יק; אשר
 ויבאו נדאת / בערב קיב; בעיר בערב א; כיצר בערב דת; כיצר ערב נ (37) ויכס ויכירחם ב; ויכירחם
 ויכס א; ויכס (ויכסם נ) וירדפם ניקדת / משם; לית דת (38) היא העיר הגדולה יק; העיר אשר היא
 גדולה א; עיר הגדולה נדת; העיר הגדולה ב (39) עשורים; עשרה נ / אשר; אשר נקרא דת (40) ויראו
 אדב; ויראו נקי / מאד; מאות נא / שיטפוליס; העיר דת / ויצא; ויראו אנשי העיר ויצאו נ /

כתחנונים ובככי ניאת: בכבי ובחננונים דקבת (41) אליה; לית נ / היהודים יקא: את היהודים נדקת (42) נמלטו: נמלט נ (43) עמהם ידבת: בארצם נא (44) חג: החג ני (46) אחרי: אחר דח / על אבת: אל דיקת: לית נ (47) סוס קיארד: סוסים נ; פרשים ב / גיבורי: בחורי דת; מבחורי נ (48) הצבא יבדת: הצבא אשר לו נ; צבא א (49) החשמונים נר; חשמונים ידקת (50) לפני בחוריו נידת: לפנייהם בק (53) כלי: כל נ / לא: לית נ (54) לקה רקיית: הוכה נא (57) הגוים נאב; גוים דיקת / בחורי ישראל אב: החשמונים נ; חשמונים דיקת (59) סתר: הסתר נ / הנסתרות: את הנסתרות חד: נסתרות נ / העם: את העם דאת (60) ירושלם בנית: בירושלם א; ירושלמי ק; עם העם לירושלם ד.

[כג. מלחמת אנטיוכוס אאופטור]

(1) כל: לית נ (2) ויבוא: ויבאו נ (3) גדול דיקבת: כבד וגדול נ; כבד מאד א / על: לית נ (3-4) ועימו: . . . ושנים בא: לית קידנת (4) ארץ: בארץ נר (5) ביתחר ידית: ביתחר נאב / ובככי ידית: ובכי נק: לית אב (9) לאור בקא: לאחר נדית / המלך מלחמה חיקבד: מלחמה המלך נא (12) מי בכס נדת: מי קי: לית אב / אחד נדיקת: לית א; אחיו אחד ב (13) מגיבורי מתחיל ג^א (14) ויפלו: ויפול נ / הרוגים: הרוגים ארצה נ (15) י^י: יהוה ג^א (16) וגבורה: גבורה נ (16-17) משועי המלך במלחמה ההיא נדיקת: במלחמה ההיא משועי המלך ג^א אב (17) סולו בקרב הרבה מאד ג^א ב: סולו בקרב ההוא נדיקת: מתו במלחמה ההיא וסולו בקרב ההוא הרבה מאד א (23) עוד אנ^א ב: לית נדיקת / למלחמה: לית נק (24) י^י: יהוה ג^א (24-25) את מנילאוס ג^א בא: מנילאוס נדיקת (25) הביא את דיקת / אכיו ג^א בא: לית נדיקת / לירושלם נדיקת: בירושלם אנב^א (27) עליו המלך ריג^א: המלך עליו נדמצת / ויאמר: לית ד / תפשוהו: תפשוהו חי נ / מגדל קיבג^א: מגדל גבוה תא: מגדל גבוהה נ (28) גבוה: לית נדת / ולגנדו: ולגנדס אג^א / אפר ודשן: עפר ואפר ודשן ד; עפר ואפר נ (29) ויטבעוהו: ויטבעוהו נ / בעומק: בעומק קי (30) האפר (1): העפר נ / ונשקע בעומק > האפר < ג^א: ונשקע בעומק האפר י: לית ניקאב: וישקע בעומק האפר ת / באכוריותו צקית: באכוריותו הרבה ד; באכוריותה ג^א: באכוריותו מד: באכוריות נא / הוא: נאית: לית דקב (31) לעשות תועבות ק: לעשות התועבות האלה חדי: תועבות לעשות נא: לעשות תועבות הרבה ג^א ב / י^י: יהוה ג^א (34) מקדוניה לדרכו נדת: מקדונה לדרכו קי; לדרכו מקדונה בא.

[כד. מלחמת ניקנור]

(1) בן: לית נ / סיליאוקוס באק: סיליאוקוס המלך נדית (2) באנטיוכיא שיערתי: באנטיוכיא נ; באנטוכא ד; באנטוכיא אית (3) אלקימוס: לית דת (4) החזיר דירת: חזיר נא (6) גבר בחרבו ג^א גמ: בחרבו גבר נדת: גבר חרבו ר; גבר חרב א / יהודים הנקראים חסידים: היהודים חסידים נקראים נ (7) בתורתכם: לתורתכם נדת (8) ויכעס: ויכעוס נ (9) ופילים: ופילין ד (10) ירושלימה דקיג^א ת: ירושלים נאר (11) באהבה נאב: לית דיקת (12) רביאו ג^א אב: וישימו נדית: לית ק (13) וישימו ג^א אב: לית נדיקת (14) עלי: על נ (16) וישבו: וישבו נא (17) כמוך: אשר כמוך נ (17-18) ולהוליד: . . . אשה: לית א (18) ויקח: . . . בן: לית נ / יהודה: לית ד / בן בג^א: בנים דאיקת (20) אלי: לית נ (22) ויתקע סוף ג^א / אליה: לית דת (26) ויאמרו: ויאמרו לו נת (27) ההיכל: היכל נ (30) ולמזבח ניקת: והמזבח כד: ובין המזבח א (32) לחרף: לחרוף נ / ואת עוזן: לית דית (33) וידעו באנ: וידע דיקת / הכל ר; כל אלה א: לית נדיקת (34) מאות: מאות איש ד (35) רקסיאוס ד; דקסיאוס ני: דקסיאוס ח (36) ויסורין דאי: ויסורים נקת (37) האיכה אב: איכה נדיקת / היה: לית ת (38) הבית: ביחור ד (41)

וישבר; וחשבר נ / הגדודים; היהודים נ / אחת; אחד נ (42–41) ומרוב הדם; מרוב דם נ (43) ויקרא אל י"י; לית נ (45) לאמר; לית נא (48) לנותן השבת נאכת; לנותן שבת יק; לשבת ד (50) אין; לא נח (51) אל בחוריו; לבחוריו ד (52) כלב נדי; הכלב בא (53) אל ניקנור בחרי אף; בחרי אף אל ניקנור ד (55) אלהי; אלהי ישראל ד / אחת; אשר נ (56) אל מחוץ בא; מחוץ ידקת; חוץ נ (57) על אחת; עד ת (59) מלחמה; המלחמה נח (61) אליו; עליו ת / כבח חמת; בכוחו ובחמתו נח (63) בקרב; לית נ (64) הלוך; הלוך והכות ד (65) לפשט; לפשוט נ (66) לרוב בא; לית נדית (67) נטה אל בא; נטה על דיקת; עיוה על נ / אותם נית; אותן ד; אותו א (67) שמה; שמור ד (68) ישראל רקי; ישראל הודו לי"י נדאת / בארץ; בכל הארץ ד.

[כה. מות יהודה]

(1) ויקרב; ויקרבו נ / לסגור; לסגר ני (2–1) את יומו; יומו ת (2) יומו; ימיו נא (3) איש; לית נ / ויבא קיא; ויבואו נח (4) היו נאית; היה דק / בחור; לית ת (5) עמו ב; אתו נא; לית דיקת (6) יהודה (7) לית ת / עשה; לית נ; עשה יהודה ת (9) כבדה; כבדה מאד אב (10) כי; אח נ / ויריע; וידע נא (11) בקרב; בקרבם נ / עמו; שמה ד / החשמונים נא; חשמונים דיקת (13) גדולה; לית נא (15) בקידוס עומד; עמו נ (16) וסילה; וסילה ביום ההוא נא / וגם מימינו ומשמאל; מימין ומשמאל נח (17) ביום ההוא נאכת; לית דיק (18) ההרונים; הרונים ת; הולך ובא ימצק; הלוך ובכוא נ; והולך ובא דר; והולך ובוא את (20) פניו; לית נ / אריה יקבת; הארי נוהם נא; ארי ד (21) אשדוד; אשדודה דת (22) בקרב; בקרב ההוא ח / הי; לית ד (24) העיר; העם נ / ויתגרו; ויהרגו נ (26) אחיו אב; לית נדיקת (27) רבים; רבים והימים אשר כיהן יהודה הנקרא מכבי על ישראל שש שנים וי"ה הצליח בידו כל ימי חייו י.

[כו. ימי יהונתן ושמעון]

(1) אויבים; אורבים נ (2) שררת; שרת נ / ומלחמותיו; לית נ (3) גוריק; גוריק הכהן ד (4) רומי; רומי ויכהן שבע שנים וימת ויאסף אל עמיו אב (5) בקידוס את יונתן; אותו בקידוס אב (6) וילחץ; וילחץ נ / וכראותו ית; וכראותו נקד; וכראות יהונתן אב (7) ואנשיו; אנשיו נ (8) אותו; אותם נ / עכר; עוכר נ / יהונתן; יונתן דיקת (9) את (10) לית נח / ויבריההו; ויבריהוהו נ (12) ליהונתן נאח; ליונתן דיק (14) אחרין שיערתי; אדרה נמת; אודיהן ד; אדריון י; אורודן ד; אדרמן ק (15) את השער נמצ; את שער העיר ההוא א; שער ההוא ית; השער ההוא ד (16) ואח דאית; ואח כל בנק (18) וירדפהו; וירדפהו מנת / יהונתן נאר; יונתן יקדמת (20) וישב; וישב לו נ (21) השררה; כל השררה ד / יהונתן נאב; יונתן דיקת / לבטח; לבטח והימים אשר כיהן יונתן שמונה עשר שנה וימת גם הוא במלחמה י (22) ויהי אחרי נאח; ואחרי דיק / יהונתן (1) נ; יונתן דיקת / אחיו יהונתן נ; יונתן דיקת (23) והוא ... יצא אב; לית נדיקת / והוא מר; אשר הוא א (24–23) אלה מזה ואלה מזה אב; לית נדיקת (26) כל ימי שמעון; לית נ / ותחת; ואיש תחת נ (28) הרג; הרג את דבא / ואח שני; ושני ד (29) משל בקידת; מלך נא (30) ומלחמותיו אב; לית נדיקת (31–30) לא כתבנו פה; לית בא (32) החשמונים; חשמונים דית (33) ומלכי נ; מלכי קאי; וגוי דת; בשוליים; ומלכי ת.

(1) הוא יהוחנן; לית ד (2) בהרוג נאב; הרג די: הורג ק / אביו נאב; לית דיקת / ויקרא אב; יקראהו נדיה (3) שם יהוחנן בנו נאב; לית דיקת / כשם המלך אשר הרג נדיקת; לית בא / כשם דית; בשם נק / על; ועל נ (5) ונס עזתה אב; ויברח נדיקת (6) העיר נא; לית דיקת / ויסגרו; ויסגרו נ / העיר (ב); העירה דב (7) דגונה בת; דגינה נ; רגונה ד; רגינה אי (8) ויהי אחרי כן ויקבל; אחרי כן (כך ד) וקיבל דיקת / ויעל עולות וזבחים בא; לית תנדיק (9) צבא; לית נ; חיל בשוליים ת / ויסגור נאב; וסגר דיק (10-9) העיר הנקרא שמה נאב; לית דיק; העיר ת (10) דגונה בת; דגינה נ; רגינה דאי / ויגס הבחור; לית נ (11) ובכל דיקת; ובכל נ; ובכל כלי בא (12) במגדל; על המגדל בא (13) חיבוט; לית ד / ויסורים; ויסורין י; יסורין ד / חיבוט ⁽²⁾; חיבוט ויסורי ד (14) וידמס דיק; וירמס נ / אח להב; להב ת; להב; להב נ (15) ומחתנת; ומחנת נ (16) הלהב נ; לית ת (18) ולזרוק אב; ולירוא נדיקת / להמית; ולהמית נרק (19) אויבו; אויבו נת / לעשות; ולעשות נק (20) הואת; הזה נ (21) וחוק קיאת; חוק נד / בר קא; כן נדירת / ובר יאדב; ובן נת / על העיר הזאת בא; אל העיר נדיקת / והרסה; והריס נ (22) נקמת; את נקמת נ / חמלת; המלך נ (25) להריע; להסיע נ (27) ותנע נאדת; ותניע בקי / ויעצק; ויועקו נת (28) העלה; עלתה נ / עוד; לית ידקאת / ואחיו; ואחיו עוד דיקת (29) האיל; את האיל נת / ביסודים; ביסורין ד (31) אמו ⁽¹⁾; לית ד / עוד אמו ניבת; אמו עוד דא / אל תבך; ואל תכך נ (32) מלחמתך יאדת; מלחמותיך נקד (33) אויבו; אויבו נ (35) וילחץ; וילחון נ / וכאשר; כאשר נ (37) וכראות ניבת; וכראותו דק; וכראות א (38) יותר מן המלחמה דיקבת; במלחמה נ; כמלחמה א (39) יחשב ידת; יחשוב ק; לחשוב א; יחשבו נ (42) כיום תדמת; כיום ניקר / כן; לית נ (43) ירושלם נארת; ירושלמה דיק (44) אם אורקנוס; אמו נ / ואחיו; ואחיו מהורקנוס נ.

(2) הים; אשר על שפת הים נת / ארבע דיק; ארבעת נא (3) העיר ניאבת; העיר ירושלם ויבן מגדלות לכל (בכל ק) חומותיה וגם לכל שרי יהודה שלח לכל שרי יהודה שלח לחזק לחומות (בחומות ק) ולמגדלות (ובמגדלות ק) ויבא אנטיוכוס דק (5) ויבן; ויבנה נת (6) גגותם דאת; גגותיהם ניק (9-8) ויכו . . . החומה, לית נ (8) העירה; העיר די (10) את המגדלים; את מאה ושלשים מגדלים נ (11) עשרים; חמשים נ / את מחנהה; מחנהו ד / שמה; שם דב (13) ולהלל; להלל ני / שם ניקת; לית דאב (17) כסף וזהב כלים קית; כסף וזהב וכלים ד; זהב וכסף וכלים נ; כלי כסף וכלי זהב בא / אלוה; אלהי ד (18) הואת; לית נת / ויביאנה; ויביאם ד (20) שם . . . ויהי; לית דית / לבן; כל לבו ת / את ירושלם נב; ירושלים דיקת (21) הטיב; הטיב לבו נ / החזיר שחט; שחט חזיר נ; הוסיף בשוליים ת (24) וכיבד; כי כיבד בא / היהודים נאקת; יהודים דית (27) ויקבלהו; ויקבלהו די (28) ויצא ללכת; וילך וישב נ (30) מלך ישראל אב; המלך ישראל נ; המלך דיקת / שלשת; שלש נ (32) מעל ירושלם; מירושלם דת (34) ספרים; סופרים נ / ספר; הספר נת / ככרי; ככרים ת (35) כתוב; כתוב דברי אוקנוס וגבורתו ד / המלך אנטיוכוס; אנטיוכוס המלך ת / ארשק; אשרק למלחמה בא (36) אנדט יד; אנדט נרקת (37) הוא; הוא שם ד (39) השבת; שבת ת (41) יחשב תיד; תחשב ב; יחשוב נאק / יומן; ימיו נ.

[כט. מלחמות אורקנוס]

(3) שכניה; סביבותיה ד (4) פחה; פחתו קד / לו; לו אנשי שכמה את העיר ד (5) חתנו יקרת; חותנו נאק (6) ויהפכיהו; ויהפכוהו נ (7) יסודותיו; יסודותיה נ / הכותים דיקבת; הכהנים נא (8) אדום; מואב נ (10) ומהיום; ומיום נ (11) חורת י"י שיערתי; יי ד; חורת יהודה שאר כ"י / עד הגולה נאבת; עד יום גלות ירושלם קד; לית י / לכל; בכל נ (15) ולוקיאוס; ולוקוס ד / מנטינוס; מנטיאוס ד (16) פלרוס מ; פלונוס נת; פלינוס ד / רומנים; רומא נ (22) מארצו ניבקת; מארס בא / לכם יהיו מיד; לכם יהיה רק; יהיו לכם א; יהיו שלכם נת / איגרות; איגרת מני (24) השליח; לית נ / ונחננו לו איגרת; לית נ / דיברנו לו; לית נ / לו דברינו; לית ח (25) בפיו נאב; כפיהו דית (25-26) כאשר . . . יועציו; לית נ (27) ומלך נית; והמלך דאב / נסע אב; לית נדית (29) השומרונים; השומרים נ / המושלכות דיקמצת; המושלכים נאר (32) את שני; שני נ (33) אנטיגונוס; אריסחובולוס ח / אריסחובולוס; אנטיגונוס ח (35) גדולה נאדת; לית יקב / עם אנטיוכוס המלך / עד אנטיוכוס י; עם אנטיוכוס המלך ויעזרם י"י וינגף מלך מקדון ויכוהו מכה רבה דק / עם אנטיאוכוס המלך; לית ח (36) מפני; מכני נ / אשר שמה יקר; אשר נקרא שמה ת; שמה נא; ששמה ד / שיטפולי; שיטפולי והנערים בני הוקנוס הפילו ממחנהו אחד ועשרים אלף ק (37) אורקנוס; הורקנוס ביום הכפורים דק / ישראל; י"י ק; י"י וביום ההוא הנערים בני הורקנוס הפילו ממחנה אנטיוכוס אחד ועשרים אלף ד (38) הזכיר; הזכיר הורקנוס ד / יפלו איב; יפלו בניו נדקת (40) ויכריחוהו; לית נת (41) ויכו במחנהו; ויכוהו במחנה נ / רבה; גדולה נת / מאד; מאד למען חסדי י"י וכי חמל על עמו ובעבור עבודתך היום כי בטהרה ובלב תמים באת ד (42) בשלום; לית נ (43) ככל תא; את כל נ; בכל ר; כל דמ; לית י / האמין העם; האמינו ת; האמינו יתר העם אל דבריו ד (44) בשומרון; אל שומרון ד; לשומרון ב; שומרון ח / נאמנים דברי אורקנוס נא; דברי הורקנוס נאמנים דיב (45) הכותים עוד י; עוד כותים נאדת; עוד הכותים ד / מלכת; מלך נ (47) המלך; לית נב (48) בהם; במחנה נ / מאד; לית נא (49) וימלטו; וימלטו עם מלכם ד / יספו נאר; יספו עוד דית (50) שומרון; שומרונה נ (52) חומותיה; חומותיה ויהרוס את מגדליה ויהפוך ד / יסודותיהם א; יסודותיה נדת; יסודותיו י (53) י"י את שם; שם ד / יהודה א; יהודים ית; היהודים נד / ארץ מושבותיהם נאר; הארץ דית (56) עם לטירו י; את לטירו דת / ויצאו; ויצו נאח / עליהם; אליהם דת / היהודים; לית נאח; ת בשוליים (57) בהם נכת; בס יד; עליהם א / ויכניעום יבדת; ויכניעו נא / המלכה; מלכם נא (59) וישב שם; לית נדת / ישראל בא; ירושלם נדת; בירושלם י (60) ויעצמו יבדת; לית נא.

[ל. אורקנוס והפרושים]

(1) על כסא; בטח מכל אויביו על כסא ד (3) על השולחן בידת; לית נא / המה; הם נ (4) חלמיד מתלמידיהם נ; חלמיד מתלמידים א; חלמידים מן התלמידים אשר להם ידו (5) אורקנוס דיבת; המלך הורקנוס א; המלך נ (6) אני דיבת; אנכי נא (7) דרך; הדרך נ (8) בדבר הזה נאר; כך דבר ית; כך דבר רע ד / צדיק אתה דיבת; אחה צדיק נא (10) אחד; איש נ / אלעזר; אלעזר בן פוערא נ (11) אם אדר; לית נית (12) דיברת דבת; אמרת אני (בשוליים) (13) למה; ולמה ח / ויאמר אלעזר נאב; ויען אלעזר איש הכליעל ד; ויען אלעזר ויאמר ית / בשבי הלכה נאב; מחוללת י; מחוללת היתה דת (13-14) והיא מחוללת היתה נאב; כשהלכה בשבי דית (15) השמחה נא; שמחתם בידת (15-16) ואהבתם; ואת אהבתה נ; ואת אהבה ד (18) להם בידת; בס נא / הם נאמ; הם אשר דירת (18-19) את אלעזר; לאלעזר ד; לית ח (19) לקלל אותך; לקללך <מפי אלעזר> דית (21) עליו ביד; לך לתת לו נאח /

ישפטו; ישפטו עליו משפט ד (22) יצאה יארת. יצא נ (23) והלאה נאבת; ומעלה די / הדבריהם; בדברי הפרושים ד / יהונתן; יונתן ד (25) המלמד אשר ילמד דב; המלמד או אשר ילמד י: <איש נ> אשר ילמד נא; איש אשר מלמד או אשר ילמד ת (26) הפרושים; מן הפרושים נ / בעת ההיא דאת; ביום ההוא נ; בעת ההיא הרבה ר; לית י (27) מן העם בידת; לעולם נא (28) אפתח; נפתח נ (30) והשוניס ריקית; ומשוניס נא (31) לחלק דיקת; מחלק נא; מחלקי ב / הצדוקים נאב; והצדוקים קית; והצדוקים לחלק אחר ד / לא נית; ולא בא; כי לא קד / פירוש; פירוש התכמים ד (32) לתורת; תורת ח / והחסידיים דיקבת; והצדוקים חסידיים נ; והצדוקים החסידיים א; והצדוקים והחסידיים י / חלק נאב; לחלק דיקת / אלה בית; כל אלה נ; אלה נפלה דק; כן א (33) המחלוקות בת; המחלוקות נדאי; לית ק / גברו ניבת; וגברו דאק (34) היתה בידת; היו נאק / לבד; לית נא / הם; אם נא (36) בן גוריון; לית דיק / י; לית נ (37) ויהיו; כי היו קד (38) שלשה בניס; בניס שלשה דיקת / היו; הם ת (39) אביהם; המלך אביהם נ / ומתועב יבדת; לית נקא (40) בשואלו יקת; בשואל נצר; כשאלו א (41) שא נקר; שא נא מיאדת (42) אשר ימלך נא; הימלך י; המולך קת; המלך ד (43) עליו בקד; על כסאו נא; לית ית / ויבך; ויבך ויצר לו כי היה בזוי בעיניו דק (44) כאלהים; אלהים יקדת / עוד אלהים נ; לית י (45) שנה; שנה וימת נא (47) ומל אותם קיבת; לית נא (48) ספר (2) נאבת; ספר דברי דיק.

[לא. ימי אריסתובולוס הראשון]

(1) וזה (1) אנב; זה דיקת / וזה (2) נמא; וזה הוא דיקת (3) ויכניעם; לית נ / יד; לית חד (4) הכהונה נאב; כהונה למלכות דיקת (6) ויהי נ / מלכותו; מלכותו הקשיח אל לבו קד (7) המלכות; המלכות ואח"כ התיר אותם מן הכלא דק (8) את; לית נ / אנטיגונוס נאבת; אנטיגונוס לבדו דיק (9-8) גדול בכבוד; לית ת (9) בכבוד המלך דיק; לית נב / הגוי; גוי מקדון דק (10) למלך נ; במלך בקדת; על א / אריסתובולוס; אריסתובולוס וביהודה דק / וילך אנטיגונוס; לית נא / מלחמות נא; את מלחמות דיק (11) כאשר קאת; כאשר יד; אשר נ / המלך נאת; לית דיק / אנטיגונוס נא; לית דיקת / המורדים; המורדים נ (12) יד; יד; יד; במלך; במלך אריסתובולוס נ / רבים ושפך; רבים ארצה והרג ד / נפשות; נפשות רבות נ / ויבא קיב; לית נדאת (13) ירושלם; ירושלמה נקת (14) את חוליו; חליו נת / החולי נמצ; חלי ד; חליו ארת; את חליו דיק (15) אשר דיקת; את אשר נ; כי אב / הבחור; הבחור אחיו ת (16) בית; לית נא / אחיו; אחיו כי ביום נ (18) ויהי נאבת; והיה דיקת / היום ידקבת; ביום נא / הסוכות; הסוכות <יום ק> שמחה והלל <ל"ד> דק / לקבל; לכבד נ (19) את י; לית נא / המון רב מהמון ישראל דיקת; המון ישראל המון רב נ; מהמון ישראל הרכה א (20) ההמון דיקאת; המון העם נב (21) ומלבוש; ומלבוש נ / מרוקמת ארת; מרוקמות נ; מרוקם דיק / מאד נא; לית דיקרת (23) לחסידיים; לחסידיים איש נבון וחכם דק (24) ההיכל; היכל י; ד (25) הזה; לית נא (25-26) אולי . . . אנטיגונוס; לית נ (25) אולי נ; ואולי דיקת (26) כי כן אני רואה אב; לית דיקת / יומת יד; ימות דקאמת / אנטיגונוס; לית דיקת (27) סתרתון קידא; סטרטון נ / ויאמר; ויאמר נ / רבינו דיקבת; רבים נא (28) סתרתון יאדק; סטרטון נ / (29) דבר זה דיקנ; הדבר הזה באת (30) והיה; והיה מ; והיו ד / על זה הדבר נא; זה הדבר ב; בדבר הזה ית; בדבר הזה אך <כואת ד> אלהים הוא דק (31) והנה נא; ויהי דיקת / כעייף; בעייף נא / דאגה אשר כלבו; דאגת לבו דיקת (32) בליעל; הבליעל דית / אנטיגונוס אחיך; אחיך אנטיגונוס ד (33) קרב; מלחמה דיקת / עזרי; עזרי נ (34) והוא; והנה הוא נ / ליפול; ליסול נ / לאסוף נא; ולאסוף דיקבת / אותך; אתך נ / ואת כל בנאת; וכל דיק / ביתך תדיקב; אשר אתך נא (35) המלך; המלך מאד ית; המלך מאד ויאמן המלך לדבריהם דק / וישם; וישם המלך נ (36) לאמר נאב; לית דיקת (37) תשאלוה; חשאלו אותו ח / תענו אותו ב; תענו לו נ; תענוהו תדיק (38) כרנע ביאת; ברגע נד / ויתר; יתר י; אך יתר קד; אך יתר קד / העם אשר; לעם נ / תהרגו

דיקת: תהרגום בא: תהרגוהו נ (39) אלי: עלי נ / זולת: זולת ד (40) אלי: לית ידת (41) ואם, אם נ (40) ואשאלהו ואחקרהו: ואחקרהו ואשאלהו ח (41) כה ידבת: כן נא / בעת ההיא: כיום ההוא דת / והיו נא: ויהיו דיק (42) גיבורים מלומד: חגורי כלי קד (43) השלך נאב: הסר דיקת (44) ומהר נאית: ומהר ובוא קד (45) את שליחות: שליחות ח (45) את שליח: שליח נ / לו דיקבת: אליו נא (47) אליו: לית ד / עדי: עדיו נ (48) קרב: קרב כאשר <אמר ק> אתה בלבוש במלחמותיך דק / עדי המלחמה: כלי מלחמה נ / את עדי המלחמה: עדי מלחמה ח (49) ומלוש: ומלבוש ני / עדי: עדיו נ / השליח: השליח ויעזוב <את ד> מצות המלך דק (50) ככל דיקת: כל נא / אריסותבולוס: אריסותבולוס ויעציה דק (51) אחי המלך: המלך אחיו ח / המלך: לית נא (52) המלך: אל המלך נ / לבוש נאב: מלוש דיקת / עדי: א: עדיו נ: כעדי דית (53) ושמו: ושמה ד / סתרתו: סתרטון דת: סיטרטון נ (54) כן נא: לית דיקת (55) קוראין יאת: קוראים ק: קוראי: ד: נקראין נ / סתרתו: סתרטון דת: סיטרטון נ (56) ההוא: לית נא / בתרבותם: ותרבותם נ (57) שלופות: שלופה נ / חטא ולא פשע: פשע ולא חטא ד (58) נקי: את נקי דית: את דמי נקי נ (60) ויהי אחרי כן נאב: לית דיקת / לאריסותבולוס: לאריסותבולוס המלך דק (61) עד בקא: לית נדי / עד מאד: לית ח / את חזיהו חבקי: חזיהו נא: את החזו ד (62) הריאה: את הריאה נ (63) בפיו: לית די / מיום ליום: לית נאת (64) לנער: אל הנער נ / לישא: לשאת ד / לרופאים אשר למלך א: לרופאים שלמלך נ: לרופאי המלך דית: אל רופאי המלך ק (65) הנער: הנער הכלי נ (70) בוהדות דיקת: בה אח נ / צבועות דיקת: צבועים נא (71) מדמי: מדם דא / רגלי: את רגלי נ / וידיתוהו נ: וידתו: וידיתו: וידתו ח / ויהפך שיערתי: ויהפך קב: ותהפוך נ: ותהפך דת / את האגן נמ: האגן קדת / וישפך קנאמ: וישפך ידת / דם דיקבת: את דם נ: האגן עם דם א (72) דם: דמי דקת / הנהרג: לית ח / כדם נת: עם דם דיק / אנטיגנוס: לית דיקת (74) דמי א: את דמי נדי: דם כקת / הנער: לית נ (75) זאת: לית נא / נתהפכה מ: נתחפה נ: נשפך ד: נהפך יקת / בידי נב: מידי דיקת / את האגן נמ: האגן דיקת / ונשפך ב: ונשפכה נ: וישפך דיקת (77) אריסותבולוס: המלך נא / ויאמר: לית נ (79) וסריסיו: ושריו וסריסיו צד: ושריו ק (80) המלך (י) נא: והמלך דיקבת / נפל ביותר בהירורו נ: נופל יותר בהירורו ק: נפל בהירורו יותר א: ביותר נפל בהירורו דת (81) לי: לית נא / קול: כל נ / ואם אמ: אם נ: כי אם דיקת (82) תמות: תמות נ / אשר קי: כאשר מאת: וכאשר נ: ואשר ד / הדם קאידת: את הדם נ / שופך: נשפך נא: שפך ידת (86) תעצור: תעצר נדת / תתנה אקי: נתתה נ: תניחנה דב: תניחה ח / לצאת וללכת: ללכת נ (87) ותשפך אותו מא: הנשפך אותו נ: וחשפיכוו דיקת / חוצה דיאת: חוץ קב: לחץ מ (88) ולחיתנהו נאב: ולתנו ד: ולתנהו קית / ללחון: אותו ללחון נ / השדים י: את השדים נאת: לשדים דק / הם: המה נ / כמעשה: כמעשה נ: כמעשה רע דק (89) לעשות: ולעשות נר / כדברים ינקת: הדברים א: את הדברים דר (90) ושילם: וסילה נ / מלך: מלך אריסותבולוס נ / אחת נאב: לית דיקת / יהודה: לית נ (91) אהבו אותו היהודים נב: אהבוהו דק: אהבוהו היהודים ח (94) אהוב: אהב ח / דבריו וגבורותיו: דברי וגבורותיו ומלחמותיו נ (95) סתרבן קבת: סתרבן יאר / הכפתורי דיקת: הכפתור נאר (96) תימגינים שיערתי: תימגיני ב: תימגינאוס דיקת: תומגינים נ / איש דיק: לית נאבת

[לב. מלחמות אלכסנדר יוני]

(1) שגאו אביו אוקנוס: שגא הורקנוס אביו נ (2) כאשר תדיק: כי נא (3) מאגדות נמ: מאגדות א: מאגודה דית: לית ק / אחיו: אביו די / מלכותו נאב: מלכות דיק (4) כי: כי אז נ / בימים ההם: ויצר עליה ויבא העיר במצור נ (5) אז: תלמאידה: לית א / בעת ההיא: לית נק / וילך: ויחן ד / ויצר עליה נאב: ויחן עליה יקת: לית ד (6) ותבוא: ויבא נ / וישלח: וישלח נ (7) מפני: לית נ /

לאמר: לית נר / מיד בדיקת: מפני נא (א) ונהיה נ (9) אורקנוס: הורקנוס אביו ד (10) בלכתו: בלכתו לטירו נ (17) לכוא (1) נאב: לית דיקת / לכוא (2) נאב: לית דיקת (12) ותלך עמנו: לית ד (13) אחרים (1) אדירים נ / זואילוס דת / אחרים (2) אחרים עמך נ; אחרים יבואו א / לעזרתנו נאב: לית דיקת / כדברס: כדברס דת (15) אלכסנדר: אלכסנדר מלצור ד (18) דימיריטוס נח: דימטרס ד: דימטרס א: דימטרס יק / הלא: שמעו נא <לי ד> אחי הלא דק (19) טוב: נווה נ / לכס נאב: לנו ק; לית יד / עול: את עול נר / יהודי: יהודי ואיש רחמים דק / מליתן עליכס: מלשאח עול דק (20) וכדברו קב: וכדברו יד: כדברו נ; יהיה כדברו לטירו א / ויתבהל נאב: ויבהל דיק (21) מאד: מאד לכרוח ולא עמד בארין ד; מאד אלא עמד בארין ק / זואילוס ת: זואילוס נ; זואילוס יד / יחד נאב: יחדיו דיקת (23) וישלח עוד אלכסנדר: וישמע אלכסנדר <את ד> אשר שלח יוליאוס ואשר יעין <עליו ד> וישלח דק / ברית: שלום וכרית נ (24) ואל נאב: ואל נא דת: אל נא יק / ידך: לית נ / זואילוס ת: לאילוס נ; יוליאוס יד / יה: יהיה נ (26) אלכסנדר (1) אלכסנדר <ואת המנחה ד> וילך <לטירו ק> אל ארצו דק / וילך אלכסנדר: ואלכסנדר הלך דק / זואילוס: אילוס נ; יוליאוס די / עמו: עליו ד (27) רבים: רבים (הרבה ק) ויכס ויחרים דק / זואילוס ת: זואילוס נ; יוליאוס יד (28) ובנצח: ובנצח וישמע לטירו נ (29) אחר יאת: אחר נדקב / אם נרת: ואם דיקמ: לית א / צבאך חנאב: צבאיך דיק / ונלכדהו דיקבת: ונוליכהו נא / באשר נדא: כאשר יקבת / תאוה דיקבת: יתאוה נא (32) נפשך דיקבת: נפשך מלכה נא / הדבר הזה: הדברים האלה נ / ויקצוף: לית דק / ויחר לו מאד: מאד וחמתו בערה בו נ (33) וילכד את סוכתו: וכתן נ / סוכתו קרת: סוכתו י: שכתן ד / את אשר ניקת: אשר אב (34) נהג: הרג ד / אלפי נק: אלפים ירדת: אלף מא / נפשות: איש נח (35) ציפורין: ציפורים נ; ציפורין ויצאו אנשי ציפורין לקראתו ויערכו עמו מלחמה קד / ויסע משם: משם נסע נ (37) את הדברים: הדברים ד / האלה: <האלה ד> אשר עשה לטירו בשבתו <בסכתן ק> ויחר לו דק (38) אלף: אלף בחור נ (39) למאה: למאה אשר לא יסכו פניהם דק / המלך: לית נ (40) את לטירו: לטירו נ / נהרי נא: נהר דיקת (41) כי: מן נא / הנהר: נהר הירדן דק (42) הדרך: לית ד / פליטה: תקומה לפנינו דק (43) בטח: בטחה נ / על יי: בלי דקר (46) איש נא: איש אחך ית: שר אחד דק; שר אחד דק / פילוסטיפנוס שיערתי: פולוסתופנוס נ (47) פילוסתופנוס דת (46-47) ויחלק: פילוסתופנוס: לית ד (46) הגדודים: גדודיהם נ (47) פילוסתופנוס שיערתי: פולוסתופנוס נ; לית ת / יודע: יודע נ / מלחמה: מלחמות ת / להלחם: להלחם ויקח <את ד> חצי המחנה ויעמד מנגד ולא נלחם וחצי מחנה לטירו נלחמים <נלחם ק> עם יהודה (היהודים ד) דק / בבוא נירח: כבא דא (48) מחנה: לית ת / וחתגר: לטירו: לית נ / ממחנה: במחנה די / מהבוקר: בבוקר נ (49) עד: ועד דקת / רב: לית נ / מקדון: לטירו ד (50) עמד: עמדו ת / אך נאב: לית דיקת / לפניהם: לפנייהם מכה רבה קד / אך נאב: לית דיק / פולוסתופנוס שיערתי: פולוסתופנוס נח: פולוסתופנוס דא (52) פילוסתופנוס שיערתי: פילוסתופנוס נח: פילוסתופנוס ד (54) גיבורים: הרוגים נ / הרה נסו צמקא: נסו ההרה נידדת (55) ירושלם: ירושלמה נח / היהודים: יהודים דיקת / תחת אשר דיקב: כי נא: תחת כי ת (56) בלי דיקבת: על פי יי נא / אבותם דאיב: אבותיהם נקח (57) באחד: באחת אדית / ליהודים: ליהודים ויאמר לכשל את בשרם בקדירה להפחיד עם יהודה נ / וימצא <שם ת> ינבת: וימצאו אדק: (59) ויאמר: יהודה: ויבשלם כאשר אמר נ (58) לבשל את בשרם רנ: לבשל בשרם א: לבשלם דיקת (59) תחת אשר: כי נ; אשר א / עליהם: עליו נ; אליהם ת (61) יצאה: יצתה ד / המלכה אב: מלכה נדקת: מלכת י / לטירו: לית נ (62) ויאמר נא: ויגד דיקת (66) המלכה: המלכה קליאופטרא נ (67) וכל נא: הוא וכל דיקבת (70) מחמת: מחמתה נ / ויפל ניק: ויפלו דאבת / במחנה אבק: על מחנה דנת (71) על דיקאת: עם נב (72) במחנהו: על מחנהו ד / גדולה: רבה ת (73) את חמת: חמת נ (73) ויסע: ויסע המלך אל כזיב וילכדה ויסע קד (73-74) ויסע: ויבנותיה: לית נ / ויסע: וישב ת /

וילך: לית ד (74) ומשם . . . בנוחיה; לית דיקרת (76) על העיר נאב; עליה דיקת (77) המלך נאב; לית חדיק (78) למלחמה קית: אשר קמו עליהם למלחמה ד; ביום המלחמה נא / ויקם: מכאן חסר דף בכ"י נ / אלף: אלף איש ת (79) היהודים א; יהודים דיקת / לילה דיקת: בלילה א (83) הרחם את: חרתס די (84) אלכסנדר אב: מלך אליכסנדר ק; המלך אלכסנדר ד; המלך ית / הרחם ארת: חרתס די (86) הרחם את: חרתס די / אחד: אחד משריו דק / את עזה: עזה ת / עזה: עזה ולצור עליה דק (87) הרחם אבת: חרתס די (88) הרחם אבת: חרתס די / אל ארצו אק; לארצו דיבת (89) השליכו ארצה מהמונו דיקת: מהמונו השליכו אב (91) אפולודוטוס ת; אפולודוטוס ד; אפולודולוס י / אחיו אב: לית דיקת / עזה (2) יאר; העיר דקמצת (96) ביתה: לית ד / החייה: החייה המלך כי הסגיר <את ד> העיר כידו דק (97) חמש: מאנשי המלחמה חמש דק) / שרי העיר ב: לית דיקת (99) שרף (1) שרף באש דבת / ואת כל בא: וכל ידת / באש (2) לית ת / צלם תארק; ואת צלם דימ (100) את הזהב: הזהב ד.

[לג. אלכסנדר והפרושים]

(2) לשחוק בא: לשחק דיקת / חמרים דיקת: החמרים בא (4) לשחוק בא: לשחק דיקת (5) המלך: המלך ושריו דק (6) זה בת: לית דיקת / עליו את האתרוגים: את האתרוגים עליו ד (7) המקל יקת: מקל דב (10) ויאמר: ויאמר לעבדיו שלפו דק (13) העם קא: את העם דיבת (15) אחד קאת: אחרי דיב (17) תפשע: תפשעו אנשי ד; פשעו אנשי ק (18) ההיא: ההיא נגד מלך אלכסנדר דק / אחרי דיב (16) ערים: את הערים ת / חמתה: חמת דיקת / ויהרסנה דיק: ויהרסה בא / אשר: שר העיר אשר דק (20) מלחמה: מלחמה גדולה ת (21) האלה באת: ההם דיק / עם יבקת: היו עם דא (23) את השנאה יא: השנאה בקרת (24) כל יא: ככל דת (24-25) אם . . . לכינו: אתה הרביטה את הרגיוני ומלאת את ארציו מחללינו וסחללים ק) ושפכת את דמי הצדיקים והחסידים <אשר כלחה חרבך ק> ובמה נטהר לבביו ויתכפר הדם (דב ק) הנקי אשר שפכת כי אם נשפוך <אחד ד> דמך דקה (25) לבנו אמת: את לכינו י: (26) מלך (2) דיק: לית אבת (27) על: אל ת (31) יהודים: יהודה ת / ומכל . . . דימחיראוס: לית דב (32) ומכל ק; וישלח דימטריאוס מכל י: כי כל את (33) הגדודים דקת: גדודים א; יהודים די / להשיבם: להשיבם אליו ת (34) יכול: יכול כי שנאו אותו על אשר <הרג ק> הרבה מהם דק (36) במלחמה: במלחמה כי נגפו יי דק; למלחמה ת (40) עליו בא: אליו דיק / וירא ב: וירא א; וילך דיק: וירד ת (42) עליו רא: אליו דיקת / היהודים: היהודים וילך אל ארצו דק (44) בית דיקת: בכית אב / ויתפוש: ויתפוש בה ד; ויתפוש בו ק (45) ירושלם באת: ירושלמה דיק (46) במקום גבוה: לית דיק: בשוליים ת / ועם פלגשיו: ופלגשיו במקום גבוה ד; ועם פלגשיו במקום ההוא ק (47) הפרושים: זקני הפרושים ת (49) דים שיערת: ריס דאית (50) גאולם קת: גאלס יבא: גיאולוס ד / ועל באת: לית דיק (51) סיליאוכוס ית: וסיליאוכוס ד; פליאוכוס א (52) הגדולה: הגדולה ויכה את כל זכורה לפי חרב דק / ירושלם באת: ירושלמה י; ירושלם בשלום ד: ירושלמה בשלום ק (53) ויקבלוהו היהודים: ויכבדוהו יהודים ויקבלוהו ד / בכבוד: בכבוד גדול ת (54) על: על כחו ועל דק (55) ההיא: ההיא הניח יי לעמו מכל אויביהם מסביב דק (57) אותם דיקת: אותם במלחמה אב (58) סחרחון ק: סטרטון דא: שטרחון ית / ואנטידונס שיערת: ואנטיכונס ת; ואנטידחם ד; ואנטידוניאה א / ורפיס שיערת: ורפיס דית; ורפיס א / ורינוקורה שיערת: ורינוקורה אידת (59) מרשה: מרשה אשר לאדום ת / ואת גלון ק; ואת גאלן א: לית דב: ואת גאולן בשוליים ת (60) סיליאוכיא שיערת: סליאוכיא א; סיליאוכוס דיקת / ואת גבלה שיערת: ואת גבולה בא: לית דקת / ואת חשבון: ומארץ מואב

לכד את כמוש ואת גבוליה ואת חשבון דק / קיליקוס שיערת י: קוליקוס ב: סיליקוס דקת: קליקוס
א / אולן קאת: אלן ד: אלן י (62) עמו אב: עמו ועם יושביהם ד: עמו ואת יושביהם קת: עמו ואת
יושביה י (65) האריך בקא: האריכה דית (67) פלגשיו: פלגשיו לראות גדודיו ד (68) כהגיע יאת:
בהגיע דב / המלך: לית ת (69) היה יאת: היתה בקד (70-71) לפני המלך י: <המלכה ד> בכי גדול
דק: המלכה ת (71) תסורי: תסור ד (72) את גופי: את מותי ק: את מותי ואת גופי ד (74) תגלי:
תגלה דק (75) בבואכי דת: בכאני י: כבואך ב: כבואך א / ירושלם באת: ירושלמה דיק (76)
הפרושים צקאת: את הפרושים דימר / אליהם אקרת: להם דימ (77) אם ית: ואם דק (79) כיוחר:
ירחמו אותי וביותר ד: ירחמו ק (80) כי לא: ולא דק / ינטרו: ינטורו א / לך לית ת / הם: הם
ויראי השם ואנשי (אנשי ק) אמת <הם ד> דק (81) המלכות קאת: את המלכות דר: את המלוכה י /
אליהם דקת: עליהם י (82) ככל דיקת: כל אב / תסורי: תסורי ממנה ד (83) ותמלוכי אר: ותמלכתי
דיק: תמלכתי ת (84) כן: כן אחר מות אישה דק / את העיר: העיר ד / ירושלמה יק: ירושלם בדת:
בירושלם א (85) ציוה: ציוה עליה דת / בעלה ית: לית אב: בעלה ויהי כאשר שמעו הפרושים את
דבריה ויכמרו רחמיהם עליה ולא השיבו לו רעה (כגמולו ק) ויעשו עמו חסד דק.

[לד. ימי אלכסנדרה המלכה]

(4) את התורה יא: התורה דקת (5) ויפר: הפרו ת (6) הכהונה דיקת: את הכהונה בא (7) הקטן: הכון ד
(8) וברגליו קל דית: וקל ברגליו באק (11) ואין: אין ת (12) זהב וכסף: כסף וזהב בר (15) הצדוקים
דיקת: שרי הצדוקים בא (17) את שמנה מאות: לית ת (18) להם דיק: להם המלכה אב / עשו: הנה
בירכם עשו ק: הם בירכם והעשו ד / בהם: לית נת (19) דיאוגניס א: דיאוגניס דיקת (20) הרגו: מן
הצדוקים הרגו דק (22) תשכחי: תכחשי יק / ראשינו: על ראשינו ת (25) מלחמותיו ק: את מלחמותיו
דת: מלחמתו אר (28) הרתס ארת: חרתס די (29) את גבורתינו ואת מלחמותינו ית: מגבורתינו
ומלחמותינו ד: מגבורתינו ומלחמת: א (29) הרתס אבת: חרתס דיק (30) מושבותיהם אב: מושבותם
דיקת (31) על מצותיך: במצותיך דת (32) ועתה: ואת א / חדעי: חדעי מלכה ת / אויבינו: לית די /
נמות: נמות בידם ד (33) יובל בידם: לית ד / אם דיק: ואם אב / לנו בא: לית דיק / מירושלם:
מירושלם על ערי המישור ק: מירושלם אל עיר מישור ד / ערי כת: עם א: לית דיק (34) בבכי: בככי
ויבכו ת (36) פיו אריסתובלוס: אריסתובלוס את פיו והוציא כל רוחו ד (37) רוח אר: לית דיקת (38)
לכם: לית ד (42) בימים ההם דיקת: בעת ההיא בא (43) המס ק: את המס דית (45) ובכלימה: ובכלימה
כי לא היו עמהם צבא הצדוקים <וההסידים ד> דק (47) והעם: לית ד (48) ומנחה: ומנחה בידם דק /
בעכו: בעכה יד (49) תלמאידה: תלמאידה ויספרו לו את דברי המלכה ויתנו לו את המנחה דק /
לשלוש: בשלוש דק (50) המלכה: המלכה ועם יושבי ירושלם והמלכים להיות ביניהם שלום דק (51)
בעת: כי בעת ד / כי באת: לית דיק (53) את ארצו: ארצו דת (56) את חוליה: בחולית (57) את אשתו:
אשתו די / ואת בניו: ובניו ד (58) משפחתה: משפחתיו ד / לעזרה: עזרה דק / והוא: מתחיל נ (59)
אל ערי: לערי ד / לגור נאב: לית ידת (60) בא: לית נ (61) מגבעתה נאבת: מגבעה דיק (62) חילו: כל
חיל נא (64) הנה: כנה נ (65) יום: ימים דקת / ערים עשרים ושנים דית: כ"ד ערים נאמצ / המלכה
דיקב: המלכה וכל שריה נא: וכל שריה בשוליים ת / החלו להיות בנ: בתחילו <להיות ת> דיקת
(66) עליו: אליו / ותצהו ב: יצו נא: וציותה ד: וציות י (67) משפחת: אשתו דיב: משפחה אשר לאשתו
נ / ותחן דיקת: ויתן נאב (68) כנגד: כנגד נ (69) ותגדל: היה נ (70) הצדוקים: צדוקים דת / והסידים:
והסידים נית / ויתקעו נאבת: ויתקע דיק (71) מלחמה דיקבת: המלחמה נא (72) ישראל: ארץ ישראל
די (73) נתחללה ת: נתחללה: נתחללה נ / בנה נבת: לית דיקא (74) ומדאנה נ: ומדאנה נפלה דיק /

לחולי נת; בחולי דיק / כו; לית נא (75) זקני נ; רבי דיקת; שרי ב; לית א (76) אליה נת; אליו א; לית דיקמו / עון; מלכה הקדושה עון נ / חשוב; יחשב נ (77) לנו נב; אלינו א; עלינו דיקת / מלכה הקדושה; לית נ (77) הראה; מראה נ (79) סורו בקי; מני סורו דת; וסורו אנ (80) מאד כי; לית דיק / עולמים נאח; לית דיקב (81) לכס (י) נאח; לית דיקב (82) וזהב; לית נ (83) כי אין לי; אין נ / על הדבר נב; בדבר דיקאח (84-83) כי אנכי . . . ויהי; לית נא (83) בדרך; כדרך ד (86) חילשה נב; לא חילשה דיקת (87) היה דיקת; היו א; היתה ב; יהיו נ / גם שיערתי; וגם נדית; לית ב (88) כחכמה נא; כחכמה היה דית / את; לית ת; מאת נ (89) בכיתה צצו דת; צצו בכיתה י; צצו נא; בביתה רק (91) והשיבו אב; והשיב דיקנת / אותם דיבת; אותה נ; אותן א (92) מידה; מידה נ / גמרו ב; גמר א; גמרה נ; לית דיקת.

[לה. מלחמות אחים בין אורקנוס לאריסתובולוס]

(1) נעשו; עשו נר / כי; כי אני ירחמאל ב"ר שלמה אומר כי י / אשר; ואשר נ (2) בסדר; דברי אמת נ (5) הסופרים; לית נ (6) ומספרי נאר; וספרי דקת; וספר י (7) ואני; ואני ירחמאל כן שלמה י (8) מעשה; מעשי דח (8) ואגרתי יא; ואגרתי נדרקח / אותם; בהם נ (9) שלש ושבעים ומאה ית; קע"ג ד; ע"ג נ; שלש ושבעים אב (11) גוי; שרי דא (12) מלחמה גדולה; מלחמות גדולות בין נ (15) ולא; כי צבא אורקנוס לא דית / נשאו; סכלו ת (16) וגיבוריו ידבת; לית קאנ / סכלו; נשאו ת / אח ערפס; ערפס ד; עורף ק; את ערפס לנוס ת (17) וגיבוריו נא; לית דקבת (21) חומותיה; את חומותיה נ / ויחגרו דיקת; ויסגרו נאב (23) בהכביד עלי; את נ (24) אסרתם נב; אסרתם יא; אסרה ק; אסר נ (27) הכהנים נאב; כהנים דיקת / ויבואו; ויבכו ויבאו ד (28) ויבכו; לית ד / ויחננו נאב; ויחננו דיק / השחית דיקת; ישחית נא (30) כהן; כהן גדול נ / בבית אריסתובולוס; אורק' נ; אורקנוס ת / כנוע תחת ידו ב; כנוע תחת ידו (יד ת) אריסתובולוס נת; לית דיק / לו נא; לית דיקבת / למשנהו; משניהו ת (32) העירה; העיר ת / המלכות דיקבת; את המלכות נא (33-32) ויבאו בהיכל י"י נאב; לית דיקת (33) וירא כל העם וילכו; וילך כל העם דק / לעירו ואיש לארצו; לארצו ואיש לעירו נ; לעירו ת (35) אהוב אר; אהוב אחד נ; אהוב דיקת; איש דיב; איש אחד נא (36) ובמקנה נאבת; לית דיק / ועבדה ביא; ובעבודה נקדת (39-37) וערום . . . עוכד; לית נא (38) כל דרצ; לית ימת (39-38) כי . . . אדום דיק; לית ב (38) בלכתו י; בלכת דקת (39) אורקנוס י; אורקנוס הגדול דק / וישימם בית; וישימה דק (40) המלך אלכסנדר; אלכסנדר המלך נא / נער; חי נגיד נ (41) המלוכה; לית נ / בניים ארכעה; ארכעה בניים דאר (42) מלך; מלך ואשר הרג את כל הילדים י (43) ושם בחו שלומית; לית נ / קיפרין שיערתי; קיפרון; קיסרין ד (44) אמרו הסופרים נאב; הסופרים אומרים דיק / אדומי; אשקלוני אדומי י (45) הזה; לית נ (46) ירושלם נאר; ירושלמה דיקת (47) אהוב; אהוב ת (49) בדברים דיקתא; בדברים האלה נב (50) קדוש; קודש נקח / והרבה עון נאב; וירב העון דיקת / וגדלה; וגדולה נ / חטאה נ; החטאה דיק; החטא רב י / ועצם; והעיצה נ; ויועצם א (52) ירדה; ארדה נ (52) היום; לית דית / ולכד; ילכד נ; ולקח ד / המלכות; כמלכות נ; מלכות ידת / אלהים נאב; י"י דיקת (53) בחרב; כחבלי א (54) שימו לבכם על דבריי; דבריי על ליבכם נ / הצדק והאמת; את הצדק נ / כי הרבה; כהרבה ת (55) הרבה; הרבה אנטטיפטר נ (56) לך; לית נ / אריסתובולוס אחיך; אחיך אריסתובולוס ד / אחיך; לית ת (58) מלכותך לא תתקיים רא; מלכותך לא תקום נ; לא תתקיים מלכותך דיק; לא תתקיים ת / בהמיתך; כהמיתך ני (59) וקיימו נר; וקיימו דמצת; ויתקיימו יק / את נדיקת; לית אב (60) איש; לית נת (61) לו נ; לית באדיקת / אל דבריו נא; לדבריו דיקבת / ולא; לא נ / חדל; חמל ת / ולא חדל אנטטיפטר לדבר; ואנטטיפטר דיבר ד (62) וישכור נאב; וישכור לו דיקת (63)

כהטותו נאר: כהטותו יקת: כי הטהוד (65) וילך נאב: לית דיקת / היכל נאב: לית דיקת / הרחס נאב: לית דיקת (66) היה: הוא ת (67) יסגור נאב: סגור את ידת (68) ויבא: וישב נ: לית ת (69) רכים: לית נ (70) ובפרשים: ופרשים נ / ויקבלוהו נק (72) להסית: להטות נ (74-75) אח כל א: כל דיקת: אח נ (76) עמנו: לית ד / עמנו: לנו ת / ישראל נב: יהודה דיקת / על אריסטובולוס נא: באריסטובולוס דיקת (77) תשיבו: תשיב נ (78) אלכסנדר המלך אד: המלך אלכסנדר נת: אלכסנדר י / עם נב: על דית / וישבע נ: וישבע לו אבדת (79) הערים האלה נב: ערי מסכנות דית (80) צבא דיקת: כל צבא נאר / גבוריו: גדודיו וגבוריו נ / וילך נב: וילך אחס דיקת (81) אלף: אלפים ד / עמו יקאת: עמו מעם יהודה נ: מאד דב / מדבר: המדבר נ (82-83) מלחמה: ביום: לית ד (82) כיום ההוא: לית ת (83) המלחמה: מלחמה נ: המלחמה מאד ד (84) נפלו: באו ד: בא ק (84-85) על אורקנוס מחיל יהודה: מחיל יהודה על אורקנוס נ (88) העיר: לעיר נ (88-89) וכל עם ערב: וערב נ (89) רק: ויך נ (90) וגדלה: וגדולה נ: גדולה א / הראשון: הראשון בתודש הראשון נ (91) יום: לית דקב / ארץ: את ארץ נ (94) בתוך עם: בתוך נ / צדיק: וצדיק נ (95) והוא נאב: הוא דיק / ובהיעצר נקב: ובעצר דית: בעצירת א (96) חוני: לית נת (97) ענהו: עוניוהו ת / איתר: היה מאחר נ / כה דיבת: כן א: כי כן נ / חוני פעמים רבות: פעמים רבות חוני נ (98) בארץ יהודה ב: ביהודה יק: בארץ נאדת (99) חבוי: חבוב נ: לית ת (100) והעם: לית נ / התפלל דיקב: התפלל בעדינו נאדת (101) הדבר: הדבר הזה נאדת (104) כי: דעו כי ת (105) כהיצר אב: כי צר נדת: כי יצרי: כי הצירו ק (106) כפיו: את כפיו נ / על כל: כל ד (107) מחשבות: לבב מחשבות די: לב מחשבות קת (108) ואל דיקב: ולא נא / עמך: לית נ / בטוב נאב: לטוב ד: לטובה יקת (109) כהניך דיקב: כהניך ילי נא / בהתפלל: בהתפללו דק (110) נקמתו: את נקמתו נב (113) אלהי דיקת: אלהי ישראל <ואלהי א> אנ (114) ולא דיקרת: ואל נאמ / ישבתו: ישבות נ / עולות כא: העולות דית: עולים נ / וזבחים נר: וזבחים ילי א: וזבחים דיקת (115) מזבח ילי בנ: המזבח דיקאת / לנו: לית נ / זהב: וזהב וכסף ת: (ל"ו, 38-116) ואיל: ואל: חסר א וכשוליים כתוב: הנה חסר שני דפיך ולא יותר (116) כבש: כבש וכבש דיקת / עתיד: עתוד ועתוד דיקת / ניתן: ניתן בנפש חפצה ד (117) הזהב: הזהב מעל החומה ויתנו אל העם נ (117-118) ויורידו: העם: לית נ (118) ויתנו דית: ויתנוהו ק / ואת הזבח דיק: ואת הכבשים נ: והזבח ת (119) החטאים ילי נ: החטאים דת: החטאים קי (120) העם (1): לית נ / ויך: ויך ילי ת (121) הלון וגדול ית: הלון וגדל ד: הלון וגדול ק: לית נ / ימכר נ: נמכר דיקת.

[לו. התערבות הרומים ומצור פומפיוס על ירושלים]

(1) ההם: לית ד (3) ככל ארם נ: לכל ארם ר: בארם דת: לית קי (4) בעזרתו: לעזרתו נ / להיות: להיות גם נ (5) להיות: לית נ / להיות בעזרת: לעזור את ת / כי רצה באהבת: רבה אהבת נ (6) כי חיל נ: לית חדיק (11) ויד מעט נב: ויד מתי מעט די: ומתי מעט ק / הרחס: הרחס מלך ערב נ (12) ואנטיפטר: לית נ / קפירון שיערתי: קפירון נב: קפירון קית: קפירון ד / וינצח: וינצחם נ (13) וישלך: וילך נ / הרגים נב: לית דיקת / מיהודה: יהודה נ (14) ויהרג נב: ונהרג דיקת / גם את יב: גם ד: לית נת / כיפולן שיערתי: כיפולן דת: כיפולן נ (15) ירושלם דיק: כיירושלם נ: לירושלם ב (16) דמשק: לית ת (17) מלאכים כל הגוים: כל הגוים מלאכים נ / אשר לזהב: מזהב נ (18) אשר לזהב נר: של זהב דיקת / תירפון שיערתי: תירפון נ: תרפון חדיק (19) ויאמר יוסף בן גורין: לית נ / בעיניי ראיתי נ: ראיתי בעיניי דיקת (20) הגפן: הגפן הזאת נ (21) מלך יהודה: לית נ / מנחה אל רומא: אל רומא מנחה ד / רומא: רומא והוא מלך יהודה נ (23-25) וגם: אנטיפטר: לית נ (24-25) כי: זהב מצ: לית דיקרת (29) אבותיך: מתחיל ג' / חעזור נב: תעמוד דיקת / את: לית נ (30) יהיו: יהיה נ / הדברים האלה נב: הדבר הזה דיקת (32) אשר: כי נ (33) להתגר: לתגר דיקת: להתגרה ב / ההרים

נד; היהודים יקבת: ההרים ת בשוליים / אותו קי; אותם ב; אותו נד (34) אלי; אלי אריסחובולוס נת / ואבוא; ואבואה ית / אחן; יתן נ (35) רק; ליח דיקת / אשר חתנו; שחתנו דיקת / כל קג"ל; בכל נדבת (34) תעמוד; מתחיל א / תבוא אלי; תבוא א; אבוא נ / את ממלכת יהודה נג"ל; את מלכות יהודה אב; המלוכה דיקת (39) הישיש בא; ישיש דיקנת (41) מלך ג"ל נתא; המלך ב; מלך יהודה דיק / ומורע ג"ל ק; מורע נארת (42) י"ל נאקדת; יהוה ג"ל; יהודה יר; י"ל ויהודה מ; י"ל ולעם יהודה צ / אלי נאב; ליח דיקג"ל / קיבלתי ג"ל אנב; קיבלנו דיקת (43) אותם ידבת; אותה נאג"ל / שלחתי; שלחנו דיקת / הישיש; ישיש נג"ל / ושלש מאות ועשרים יועציו; ויועציו דיקת (44) שם; ליח נב (45) הישיש נאב; ישיש דיקג"ל / מהר קניג"ל; מהר ובוא בא; מהר בא ב (46) אלי; עלי נג"ל / חפצך; שם ד / כטוב; וכטוב נ / וכישר; ליח דיקת / בעיניך; בעיניך כי (ואני ק) לא אוכל לצאת מדמשק עד בואך אלי <לכן ק> מהרה חושה ואל תעמוד דק / והאיגרת הואת; ואיגרת ואת י; ואיגרת זו דקת (47) ספר; ליח נא (49) עם אורקנוס ועם אנטפיטר נבג"ל; עם אורקנוס א; עמהם דיקת (50) רחמים; הרחמים נ; רחמים שפוט משפטינו דק (51) בפרך; ליח דת / את המלוכה; המלוכה דיקת (52) עם; ליח דיקת / כל; ליח נא (53) אשר היר; ליח ח / אוהבינו; אוהבינו נ / וידרכם דיקג"ל; וידרכם אנ / כבגיתות ר; כבגיתות נ; כגיתות דיקת (54) זקנים; זקנים מזקני יהודה דק (56) אמנס; אמנס כי דת / ידעתי כי; ליח ח / הגדול נא; גדול דיקבת (58) כי; ליח נ / יהודה נאב; יהוד ג"ל; י"ל דיקת / במיתת אמינו המלכה; דיקג"ל; ליח נאב / במיתת ק; כמיתת נ; במות י / המלכה דיק; מלכה ג"ל / פשעו כל עבדי יהודה; כל עבדי יהודה (אבותינו) פשעו דיק (59) כבשו; כבשוש דית / כתף; בכף נ (60) כאשר ראיתי כי; בראותי ד / את המלכות נא; המלכות ית; המלוכה דק (61) כה; כי נא (61-62) אשר אני אהיה; שאהיה ד; אשר אהיה אני ת (62) אמי נג"ל; מות אמי דיקאת / את עצלות; עצלות נ / ואת חוסר; וחוסר ד (63) והעדים אשר נתן; ועדי ד (64) בחורים כולם; כולם בחורים דיקת (65) ואבני; ואבן נא / יקרה; יקרה לרוב דק (66) הבחורים; היהודים נ / זקניו; זקני נ (67) בעם הזה נג"ל; על העם הזה אי; עליהם דק (67-69) אם . . . ומוראינו; ליח נ (68) על העם הזה אג"ל; בעם הזה י; בהם ק; בס ד; על עם כזה ב (69) ומוראינו; ליח ד / את הגוי נאבג"ל; הגוי דיקת (70) ללכת; ליח נא (71) עמו; אחיו עמו דק / באריסחובולוס; עם אריסחובולוס נ; על אריסחובולוס ד (72) אחיו; ליח דקר / המלכות; המלוכה נ (73) על אידות אריסחובולוס דיג"ל את; ליח קנב / כאשר; אשר די / וכאשר; ואשר דית (74) לו; ליח ת (75) יד; ליח נא / אשר; על אשר נג"ל / עליהם עוד; עוד עליהם דת (76) הערים; הערים לבעליהן נ / ויכתוב; ויכתוב כתיבת נ (77) ככל נקבת; כל דאי / ציוה; ציוהו ת (78) באריסחובולוס; עם אריסחובולוס נ / המלכות; המלוכה נ (80) ויסע; ויסב נ / וסיה; ואת סיהו נ / ויבא; ויעבור דיקת / דלונה יק; דלונה נאכרת (81) פילס שיערת י; פילס נאיקת; פילוס בד / ויבא; ויבא עם נ (82) ויסב; ויבא ויסב נא (85) עזרה; עזור נ (86) המה נאר; גם הם דיקת / אל; על נ / וישאלהו לשלום; ויעש עמו שלום ד (87) באחיו נאב; באורקנוס דת; אורקנוס קי / ויבא; ליח נא / אלכסנדרונה; באלכסנדרונה נ (88) על פי; על א; עם נ (90) אחריו נאבת; ליח דיק / טורה; ליח ד / חיל; ליח נת (91) ויבאו נב; וילכו דיקת / עיר נאב; עיר התמרים; עיר דיקת (92) בלסמו נא; בלסם ית; עץ בלסם ד (94) מלכי; מלך נ / (94) באהבה; באהבת (95) בארצם; ונטעו אותו בארצם דק; אתו בארצם י / ולא; ולא פרח ולא צמח ולא דק / העץ; את העץ נ; העץ בארצם דק / ההוא; ליח די; הזה ח / ביריחו; ביריחו צף ופרח ועשה פרי דק (96) המקדש; מקדש הקודש א; המקדש הקודש נ / והיה כנחרב המקדש; ליח דיק / הזה נר; ההוא ק; ליח אידת (97) אחרים; אחרות דית (98) וישכם נאבת; וישב דיק (99) חומות; ליח דית / מגדליה; מגדליה וחומותיה דק / נוצצו נר; נוצצו דיקאת (100) בראות נבת; כראות י; בראותו ד; כראותו קא (101) ומי; או מי ד / יורה; יורה לו נ / הקדושה הואת; הואת הקדושה נ (103) ויצא; ויבא ד (104) מרד; מרד בסומפיוס דק / עמו שלום; שלום עמו ת (106) המלכות; דבר המלכות ד; המלך נ / ולא; ואל נרת / את כלי; כל נא (107) בהיכלך; בהיכלך המה נת;

בהיכל אלהיך דק (108) רצונך; חפצך ורצונך נ (109) גיבור; גיבור רומא נ (110) היקרות; היקרים נ / מהיכל; אשר היו בהיכל נ / את; לית נ (114) אל העיר דיקת; על העיר נאר / מאד; לית נא (115) פיאה קית; פינה ד; פאת נאר / יושבת; היא יושבת ד (116) את כל נאב; כל דיקת / מלחמתו נאב; מלחמותיו דיקת / וחוקה; חזקה עמו נ (117) ומדי דיק; ואל מדי נת (119) גדולה; לית נ / וישליכו; וישליחו נ / ארצה יבת; ארצה שנים עשר אלף איש דק; לית נא (120) העיר; הארץ נ (121) המלחמה יאת; מלחמה נדקר / העיר; לית ת / אורקנוס; אריסטובולוס נ (122) אריסטובולוס; אורקנוס נ / השער דיקת; את השער נ; שער העיר אמ; את שער העיר ד / לקבל; ולקבל נ (123) בעיר; העירה ת / מלכוא; מלכוא אל עיר הקודש (הקדושה ק) דק / הפנימייה; הפנימה נ (124) מיהודה; לית נ (125) אל השער; העיר נ / השער בידם היהודים; היהודים את השער דק; השער היהודים ת / פומפיוס; את פומפיוס דיק (126) עם כל; וכל ד (128) הכהנים ... י; סגרו כהני יי את ההיכל נ / וילכדו; וילכדו נ / מובאות נא; מובאות דיקבת (129) ויה; ויהי נ / ההוא; הזה הוא ד / רביעי; הרביעי בד / בו; לית ד (130) הובחים; זבחים נא (133) ופאוסתוס; ופאיתוס נ / בני סילה; לית נ; בני סילה שרי פומפיוס ד; שרי פומפיוס בני סילה ק / ההיכל; היכל יי נ / כעת; כעת ההיא צ (134) זוכחים; ... העולות; היו מקריבים את העולות וזוכחים את הזבח נ / את הזבח ב; הזבח דיקת / את העולות ב; העולות דיקת (135) פוריאוס; אוספוריאוס דיק / ואחרי פוריאוס נא; ואחרי דיקת / עלה; לית נ / מביאוס; ספיאוס נא / עמו; לית די (136) וחרכותם שלופות נאב; וחרכ שלופה דיק; וחרכם שלופה ת (137) חרדו ביאת; פחדו נדק / הכהנים ולא פוזרו; לית ת / פחדו בא; חרדו דיק; ברחו נ / מן החרכות; מן חרכות נ (139) הפגרים; פגרים די / את עבודת; עבודת דא / ולזכות בקי; לזכות נדח / זכחיו; זכחו נ (140) קרבנותיו; את קרבנותיו נ / אל רעהו; לרעהו ד (141) במשמרתיו; במשמרתיו נאח (142) נעזוב ... ולא; לית דיקת / ובלא; ולא נ (144) בנפול בקאת; כנפול נדי / ממקריב; ממקריבו נ (145) הוא נב; לית דיקת / וכנהרג נב; וכאשר נהרג ידקת; ואם נהרג א / גם זה אב; גם הוא דיקת; את זה נ / חבירו נאב; אחר דיקת / לו; לית נ / זה נ; הוא דב; לית קית / לחבירו נב; לרעהו דיקת (147) קודש; הקדש נית / פגרי ⁽⁴⁾ פגרים נ; פגרת ד / זבחים; הזבחים נר (148) בדם; על דם ד (150) לא; ולא נר / שיקרת; שיקרתי ולא הוספתי דק (151) ילך; ויקל וילך נ / רכים סופרים; רכים סופרים ואנשי חבורה ד; סופרים רבים ואנשי חכמה ק (152) מכפתור דיקת; הכפתור נאר (153) טיחוס נדח; טיטוס בקא / סופר; סופר מלוביא⁵ ד; סופר וחכם דקת / אשר נארת; כאשר דיק / סיפרי אחרים רבים נ; ספרים רבים אחרים די (154) דברים; לדבר דברים נאח (155) ויבואו; ויבואו נ (156) שם; לית ת (157) איש נ; וזה א; זה קורקוס היה שר גדול ואיש ד; היה שר ואיש ק; זה השר היה איש ב; זה השר קיקירוס איש ת / את כל נא; כל דיקת / ראה בעיניו ב; בעיניו נ; ראה יאת; ראתה עיניו דק (159) רבים; רבים מן השרים ד; מן השרים רבים ק / ויבואו; ויבואו נב / במקדש; במקדש יי ד (160) ויחמול אית; ויחמול עליו נרב / במקדש; במקדש ולא לקח מכל כלי הזהב אשר היו בו ד (162) מצא; לית נ / את הבית; הבית דקמת / קרבן; קרבנות דק (163) עולות נאב; עולה כמשפט ד; עולות כמשפטו ק; לית י; עולה ת / ויעשו; ויעשו נ (164) לאורקנוס את המלכות; את ד המלכות לאורקנוס דיקת / אוהבי; אויבי אנשי ד; אוהביו אנשי ק; אויביו ת (165-164) ויקח את אריסטובולוס; לית נא (165) להוליך אתו; להוליכו דר / אל רומא; אל עיר ארם ואל רומא נ; לרומא ד (166) אותם; אותן ד / אשר; לית נ (167) הרחיבו נת; החריבו בדיק / אותה שיערתי; אותם ניבת; אותן ד; לית א / ליושביה; ליושביהן ד (168) כנועים; לית נא / מתמול; תמול נ (169) את ירושלם ניב; ירושלם דאח (170-169) אל ... עובר; לית ד (170) כהנים; הכהנים נ (172) אשר; לית נא / בירושלם; לית נא (173) מאד ... כנועים; לית דיק.

[לו. מלחמות פנימיות בימי הרומיים]

(1) וילך וישב נאב: וישב וילך דיקת (2) עם שתי בנוחיו ושני בניו דיק: ושני בניו ושתי בנוחיו נאב / אלכסנדר: אלכסנדר בן אריסטובולוס (3) עמהם: עמו אח נ: עמו א (4) אל רומא: לרומא ד: אל ארץ רומה ת (5) נסע נאר: הלך דית (6) תחת רומא דיקת: תחת יד רומא א: לית נ (10) חומות נאב: חומת דיק (11) וכאנטיפטר: ואנטיפטר נק / ויבריתם: ויבריתם מירושלם ד: לית ת (12) לפניו לפנייהם ק: בפניהם ד (14) על: את נ (15) וכאשר (1) ניקת: ואשר אבד / אורקנוס: את אורקנוס דת / וכאשר (2) ניק: ואשר בד / חומות נאב: חומת דיקת / וחזקה אדיק: וחזקה מאד נכת (18) ויתחברו: ויתחברו נ / עוד עמהם דת: עמהם עוד ב: עוד י: עמהם נא / שנים: שתיים ד / נקרא נית: נקראו לו דק: היו לו אב (19) גבורה נית: הגבורה א: גבורתו בקד / ובעל מלחמות: ואיש מלחמה נ (21) אלכסנדר לקראתם: לקראתם אלכסנדר ידמרת / ואף דיקת: לית נאב (22) רוכבי: לית נ / בשרים האלה וששת: בין אלכסנדר ובין השרים האלה ויברח אלכסנדר כי ששת נ (23) מניבוריו: גיבוריו נ / סולו במלחמה ב: סולו במלחמה ההיא נ: במלחמה סולו קרת: סולו אי / ויבא: ויבא אל דק (24) עוד איבת: עוד אלכסנדר נקד / העיר: היער נ (25) גביניאוס: גביניאוס <כמו ק> תשעת אלפים איש ושלוש מאות ויתנו עורף לנוס <אז הוכה אנטינאוס במלחמה ההיא ד> ויפלו עוד ממחנה רומנים כ"ה אלף (אלפים איש ק) ויזעקו רומנים איש אל אחיו <לאמר ד> טוב לנו למות במלחמה <ולא נברח לפני אלכסנדר ד> דק / רבים: רבים תשעת אלפים ושלוש מאות מר (26) במלחמה אי: במלחמה ההיא נד: במלחמה ההיא ויפלו ממחנה רומיים <פגרים כה אלף מ> מר / אחור קאי: לאחור נרמת / כעיר נב: העיר דית (27) במלחמה: במלחמה ההוא נ / במלחמה הציע: הציע במלחמה ד / וחבא נאב: וחצא דיקת (28-29) לעשות שלום: לשלום לעשות נ (29) ויאות נא: ויאות גביניאוס דיקת / אליה: לית נ (31) בחמשה: לחמשה ת / בירושלם מושל אורקנוס: מושלים בירושלם נ (32) אחד: אחד הוא החלק הראשון ויתן מושל אחד נ / הוא החלק נ: בחלק דיאבת / הוא החלק (1) נ: הוא חלק ית: בחלק אדת (33) החלק (1) נת: חלק יד / החלק (ב) נת: חלק די (35) מארץ יהודה דיקת: לית נת (37) אל: ויבא אל נ (38) ויבא בקצה ארץ יהודה: לית נק (39) גיבור נכת: גיבורים דיקא (40) אשר: לית נא / אחו נאב: עמו דיקת (42) ישובו: יסובו נ (43) חיל: מחיל נ (44) בהם: בהם אריסטובולוס נ (45) רומנים: רומי דיקת: רב נ / גדולה: רבה ת / הוא ואנשיו נכת: ביום ההוא דק: לית י / והשליכו רקד: וישליכו נ: והושלכו ית / הרוגים רבים: לית נ (46) רומנים: רומנים <עד ד> אשר הלך דם החללים (חללים ק) שמונה ריס דק: רומה ת (46-47) בקרב: אריסטובולוס: לית נ (48) וירדפו: וירדפו נ / אחריו חיל רומנים: חיל רומנים אחריו ד (49) כס יומיים: ברומיים נב (50) אלף: את אלף נא (51) עוד: לית נאקת / רבים ינכת: רבים מרומנים א: מאדומים וי מאות ושמינים ק: רבים מאדומים שמנה מאות ושמינים ד (52) כובע: הכובע נ (53) וירפאוהו נאבת: וירפאוהו דיק / ויאסרוהו נאבת: ויאסרוהו דיק / ועוד: לית נ (54) אל רומא: לרומא ד: ברומא (56) ויפה (ב) נאב: ואיש ית: ואיש טוב ד: וטוב ק (57) וישלח נאב: שלח דיקת / הישיש נאב: ישיש ציקת / אל ירושלם קאב: ירושלם נת: ירושלמה י (59) הישיש: ישיש נ / לה: לית ד (60) בנותיה: בנותיה אליה ד (61) נהר: נחל ד / ומדי נאק: ועל מדי בדיח (62) או נאר: לית דיקת (64) אנשי: לית ד / תלמי: לתלמי דת / מלך מצרים: המלך ת (64) בדמשק דיקת: דמשק נא (70) במצרים: ללכת למצרים ד / הדרך נאק: את הדרך דית / ויקדם: ויקדם וילך לפניו דק / מאד: לית נ / מצרימה: מצרים נ / והשיב נאב: וישב חדיק (72) במלכותו: למלכותו נ (73) ויוסף: ויאסף נ (74) למרוד: למרוד ברומא דק (75) גביניאוס שם נאב: שם גביניאוס דיקת (76) מארץ: בארץ ד / כשמוע: כאשר שמע נ (77) מרד דיקת: מרדו אב (80) ויבא: לית נ (81) את המלוכה נאב: המלוכה דיקת / ואנטיפטר: הורקנוס נ / בכל עם נאב: בעם דיקת (82) וישב וילך: וילך וישב די (83) השנה: הימים ת (84) פרס ומדי נב: מדי ופרס דיקת / וישלחו: וישלח נ / ויעבור: ויעבור את נ (85) ירושלם:

אל ירושלם דק (88) ועתה; ולא שמע אליו גרסוס ויבקש לקחת ויאמר לו הכהן דק / השבעה אביה: השבע דקנ (89) ומשקלה; ומשקלה ד (90) אשר לזהב: לית ד / תלויות נדיבת: תלוים קא / את כל נאירת: כל דקת / תכלת וארגמן; ארגמן נ (91) כל דיקב; כל חי נאת / נראתה; נראה נא (93) את הקורה; הקורה ת (94) משקלה והמנה; ומשקל המנה דיק / שנים; כ"ו נ / ריטלין נדת; ריטלין: רוטלי מצ / רטל נדת; ריטל י; לית אבק (95) יעשו נאבת: יעשה דיק / אונקיות; משקלים: שקלים ת / אונקיות דצ; אונקיו נק; אונקאות מ; אונק' א; אונקוס י / והאונקיא ד; והאונקי ק; לית נאיב / משקלים נא; שקלים דיקרת / כאשר; מתחיל ג"א (97) כל: לית נ / בית דא; בבית נקבית / י"י; י"י אלהים נ / את אלפיים; יותר מאלפים די / כל (2); לית נ (98) הזהב; הזהב הנמצא בבית י"י דק (100) אלהינו; י"י אלהינו נא (101) גדולים; וגדולים דית / י"י נאכג"א; אלהינו דקת: י"י דק; י"י אלהינו י (102) יהודים נדית: היהודים בקא (103) כמוני נאב; כן דיקת / וכן (א) בקג"א; וגם נדאית (104) לאמר; לית דיק (105) שמה; נקרא שמה דת; נקרא שמו י / כואו שיערתי; כואי אג"א; רואי נ; שיאו דק; כיאו ב; שאו י / ארץ; הארץ ת (107) ככרים שמה מאות; שמה מאות ככרים ד (108) לבד; אשר לכד נ (109-108) כי לא; מארץ; לית ת (110) הזה; לית ת; ויהי אחרי אשר לקח גרסוס את הזהב ואת הקורה וימר שבועתו ויקח את כל כלי הזהב יותר מאלפים ככרים זהב טהור ויאמר יוסף בן גוריון רבים אויבים ושונאים אשר שנאו גוי יהודה כאשר כתבנו למעלה נ (111) אחרי נג"ב; אחרי כן דיקאת / למלחמה; לית נא (112) יוסול; יוסול בחרב דק (113) רומא; רומנים נ / בוא; בואו נג"א (114) ממשלת; ממלכת נא (115) אל ארץ נב; ארצה דיקת: לית א (118) ועל מדי; ומדי נקד / ויעורר בדיק; ויתעורר א; ויתעוררו נ / ויעורר; ומדי; לית ת / בפרס; על פרס דיק (120) כי עשרים ושנים מלכים; לית נ / הכניע נג"א; כבש דיקת.

(1) בעיר רומא נאג"א; ברומא דיקב (2) ויהי ותמת האשה ויהי נ / ויתנענע; וינענע ג"א אמר (3) האשה; אשה נ / מרחמה; מבטנה נ (4) כי; לית נ (5) יאמר; ואמר נא / כרות בלשון קודש; בלשון הקדש כרות (כריית ד) דיב / כרות קת; כריית ג"א נא / קודש נג"א; הקודש קא (6) הוא; והוא נ / רומי נאג"א; ארמי דיק (7) ההוא; לית ד / מלחמה; לית נ (8) את זה; זה נא / להכניע; והכניע נ / מלכי נאג"א; כל מלכי דיקת (9) בריקתוס דיג"א; ברייתקוס א; ברייתקוס נ / מערב; מערב הכניע דק (10) בגבורה ובנצח; לית דיקת / לבו; לבו למלך; על גוי רומיים על דבר ניצוח וגבורה אשר הראה (עשה ת) במערב דיקת: לית נא (10-11) ויאמר; רומא; לית ית (10) אמלך; רומא; למלך ברומא דק / כל אג"א; לית נ / ויאמר; ויאמר לו דית / הישיש נאב; ישיש דיקג"א (12) מלך עלינו; עלינו מלך דקת / מלך מלך; מלך דיק (13) את אשת איש בחזקה; אשה בחזקה והיא בעולת בעל דק / ותהרג את נפשה; לית נ (14) מלך עליהם; עליהם מלך ד / ועד; עד נא (15) זה; זה כמה נ / רבות; רבים נג"א / מצות קג"א (מסתיים ג"א); את מצות נדיבת (16) עשרים ושנים; לית נ (17) וגם הכניע; והכניע נא / ואדיר; ואביר ד (18) כי; לית נ (19) קיסר; הקיסר נ / עליכם; עליכם בחזקה נא / ואתם; אתם נא (23) ואשר נב; וכאשר דיקאת (24) הישיש; את הישיש ד / ושלש יק; ואת שלש ד; ואשר הרג שלש נב; והרג שלש א / ממלכות הארץ; לית נ (25) לבוא; לית נ / קיסר כן; כן קיסר נ (26) את שני; ואת שני נא (27) את עס; עס ת (28) את פומפיוס קנבת; פומפיוס יאר (29) מאה; לית דיק / מפני; מפני נ (30-29) ויורע; כירושלם; אל אוהביו וגם לחבריו <בירושלם > להמיתו ולהרגו דק (30) כירושלם; אשר בירושלם נ /

וישלח; וישלח נ (31) שלום; שלום וישמע אליהם ויאמן בהם דק / עמו וישחו; וישחו עמו דה (35)
 מצרימה נכת; במצרים דיק; מצרים א (36) ויבוא; ויצא דק / קיסר נא; יוליאוס קיסר דיקת (37)
 עיר גדולה נא; העיר הגדולה דיקת / בקצה; בקנפה נ (41) היושב; היושבת נ / ל; לית ד (42) רמה
 נאב; גדולה דיקת / מתרדת וא; מתרדת מלך ארם ד; מלך ארם ק (43) לקראתו; לקראתו מאד ד;
 מאד לקראתו ק / ויחנן; ויחנן נ (44) לחומת נאב; על חומת דיקת (45) העיר; העירה דית / וגיבורי;
 וגיבורי נ; וגיבורי (חוקן וגיבורי) אר (47) וילכו; וילך נ / עיר נאת; לית דיקב / הנקרא נית;
 הנקרא דקב; הנק' א / עיר אוני ב; שר ניאוני נת; וניאוי בלתי ברור ח; עירמאוי ד; עירעאוי
 קי; אוני א / וימצא; וימצא ד (49) אשר כתב; אשר נכתב נ (50) ידס; ידיה נ / קיסר אב;
 אנטיפטר נדיקת (51) יהודים; היהודים נב / ויסעו בקא; ויסע ניד (53) ואדיר נדיקת; ואדיר מאד אב
 (54) ונכנע בקי; כי נכנע נדת; כי נענע א / הימנית; מתרדת ד (58) ויפלו; היאור; לית נ /
 בחרב על שפת היאור; על שפת היאור ק; על שפת היאור בחרב ד (59) ימות; מתו ח / מלכות;
 ממלכת נ (61) קיסר; קיסר לאמר א; קיסר איגרת להודיע דק (62) השיבם; השיבו נ / אל ממשלת
 נית; לממשלת אב; אל מיד ד (63) הופעז אב; רפצע נ; ונפצע דיקת (64) הדבר הזה; הדברים
 האלה ד / אנטיפטר מאד מתחיל ג' / מאד; לית נדת (65) מלאכים; קיסר מלאכים למתדרת ד;
 קיסר למתדרת ק / אליו; לית ד / (65-6) אל קיסר בדמשק; בדמשק אל קיסר נת (67) ויהי;
 קיסר (2); לית נ / לפני קיסר ג'ב; אל קיסר דיקת (68) מצאן; מצאוך נק / והנצח; ואת הנצח נק (69)
 השיבותה; הכנעת ג / דבר; הדבר הזה עבור נ (71) קיסר; קיסר ויאמר אליו אג' / השקו אותו;
 השקוהו בד; השקוהו אותו נ; השקו א / חבירי; סם המט <אומו א> חבירי דא (72) אנשי מסתתים
 ג'; ואנשי ד / סם המות; בסם המות נ; לית דא / אורקנוס ואנטיפטר נאבת; אנטיפטר ואורקנוס יק;
 אנטיפטר ד (73) ויאמר; לדבר נת / פומפיוס נאבת; פומפיוס היו דיקת / היו והם אב; והם היו נ;
 והם דיקת (75) אהוב היית; הייתי אהוב ד (76) טובה; טוב ד / והיה; ובעת (בעת ק) ההיא היה דק /
 כיום ההוא; לית ד; בעת ההיא א / את מלחמותיו אק; את מלחמתם נ; אז מלחמותיו ד; את
 מלחמתו ח (78) לא; ולא נ / ידעתי כי; לית נ (80) ויראה מתחיל ג' (82) כעידם; בעידם רנק
 (84) ושלום נאג'ב; שלום דיק (85) וטובתך; לית דיק / העידו דיג'מ; הגידו נ; יעידו אק; גבורתך;
 גבורותיך דר (87) נהר ניג'ב; לנהר בראק / אז דיקת; ואז נא / ולעירך; ולעמך ד (88) רומא; לית
 נת / הכניע אי; הכניעו נקדרת (89) ולעירו; ולעמו ד / ירושלם נמ; לירושלם דית; בירושלם אר
 (90) הקודש; הקודש בשלום דר / עיר רומא; רומא נקמ; לעיר רומא ד (91) רבים; הרבים נ (92)
 מכפתור דיקת; הכפתור נאב.

[לט. אירודיס לפני הסנהדרין]

(2) הרס; הרס אותו נ (4) בניו נגידים ד; בניו כנגידים ק (5) פסילה; את פסילו ד / על ירושלם נב;
 בירושלים תיא / בנו יאבת; את בנו נד (8) שודד; לית נ (9) ושודד; ושודד וגיבור דק / אשר; לית נת
 / השחית; ומשחית נת (10) בחוריהם אב; כל בחוריהם דת הבחורים נת / את כל נק; כל דית; לית אב
 / וישום דיקבת; וישמרום נ; וישומם א (11) הנה; הנה נ (12) מבחוריו; מבחוריו נ (14) ונציב דיקרת;
 ונגיד נ; לית א (15) קיסר; הקיסר נ (17) שמענו; שמענו את דיקת (18) קיסר; הקיסר נ / אביך ניכת;
 את אביך דקא / מלחמת; מלחמות נ; את מלחמת ח (19) מארצכם; יצא מארצכם ד; צבא מארצכם ק /
 ישחית ניכת; השחית דאק / ארץ; לית ד (20) בו; עמו דק; לית י / והרגה; והרגה וחמצא (ומצא
 ק) חן בעיני קיסר דק (21) ומאתי בדיקת; וממני נא (22) יבוא נירת; היה בא א; ישוב ד; יושב ק (24)
 הוה; הוה אשר עשה אירודוס לחזקיהו דק (25) אליו; לו נת (26) וימיתה; לית ד / הבחור; הבחור

אירודוס דק (27) דבר נקידת: לית אב (28) ויהרגיהו: לית נת (30) מאד: ויחר להם מאד דק / חשא: חראה נ (31) המלכות: המלכות והמלחמות דק (32) ופסילה: כי פסילו נ (33) רק: לית ד (34) ועוד: ועתה הורגים אותו והנה נ / בנ: בנו השני די (35) מאימתו: אימתו נ / ומפחדו רעדו: ופחדו ורעדו דיק (36) אהוב: אהב דק / כל הגוים: לכל הגוים דיק (37) סנהדרין הקדושה: הסנהדרין נ (38-37) לפני: ... בירושלם: לית נ (37) לפני א: את יקת: לית ד (38-37) אשר בירושלם דיקת: לית א (38) בירושלם: בירושלם בעיגול הקדש דק (39) כדברים האלה: לית נ (40) דבר: לית ד (41) בניהם מתחיל ג' / ויאות אורקנוס וישלח: וישלח יק / אירודוס (י): את אירודוס ראד: לית נ (42) הזקנים: זקנים די (44) אנטיפטר: אנטיפטר כי שלח אורקנוס אל אורודוס <בנו ק> דק / בנו אג'קבת: לית נדי (45) ואל: אל נא (46) לא דיקת: אל נאב (47) באת קאר: הבאת נידג'ת / למלחמה: מלחמה ג'ת (51) ולא: לא נ (52) פיהם: את פיהם נ: את פיהם נ: פיהם בראותם אתם חגורי חרב ד: פיהם בראותי אותו חגור חרב ק (54) הסנהדרין נאח: סנהדרין דיק / לי אליכם: לי אליכם נ: לי אליכם ת (56) עפר אקב: אפר נדיח (57) גדודים: גיבורים ת (58) ואם יענש: אם יענש נ / יענש מתחיל ג' (59) ואחם: אחם די (60) לעשות כדבר הזה: לית נת (61) נשאם: נשאם עונו את נ / הוא: לית ד (62) תחת: לית נת (63) הוא (י): לית ד (65) כמקום: למקום דב (67) הדבר: את הדבר דב / כי אם: אלא ק: אלא בערמה כדי ד (68) וילך: לית ד (70) מירושלם: לית נא / גדודי: כל גדודיו נ / וינס: וינס בלילה הדוא דק (71) בירושלם: בירושלם ויקבליהו דק / אז: ואז ד (73) כל: לית נ (74) ויצא: ויצאו ת / אביה: לית נ / אחיה: לית נ (75) מן המות נאב: ממות דיקת (76) במשפט: למשפט דקת (77) אשמת נדיקת: אשמת וחטא אב (79) כן: לית נ (80) את גבורתו ינכת: גבורתו דקא:

[מ. אהבת שרי רומנים לעם יהודה]

(2) הברית נאבת: את הברית דיק (3) שרי: מלכי דק / אבותינו נ: את אבותינו דאקב / ובעבור גבורתו: וגבורתו נת (5) כל: לית נ (7) מעט דיקת: מקצת א: לית נ / הרבה מאירות יק: הרבה מן איגרות א: כל איגרות ד: את כל איגרות נת (8) איגרות: איגרת נ / רומא נאית: רומיים דק (9) ככתבם: כתבם נ / אותם: לית ד / כולם: לית נ / כתבתי מעט: מעט כתבתי ד: כתבתי ת (10) מעט מאיגרותיהם בקא: מאיגרותיהם נ: מאיגרותיהם מעט י / גוריון: גוריון כדברים האלה מצאתי כחוב בספר רבינו גרשום <ז"ל נ> הרב הגדול מכתבת וכתבית ת: דיו נדת (13) רומנים: רומא נ (14) איגרות: איגרת ד (16) על כן: ועל כן נדת / אותם (י): אותן ד / (16) יוון: יווני ת (17) במקום: ובמקום ד (18) ויקראו יאת: ויקראו נ: ויקראו אותם ד: אשר יקראו אותם ק / ישכחה: ישכחו ד (19) וגר: ועם נת (20) רומנים: רומא נת / כנלחמתי קית: במלחמתי ד: כשנלחמתי א (21) מתרדת רקית: את מתרדת דנא (22) מלחמותיהו: מלחמותינו נד / הודו: הודו לכבוש אותה דק (23) ועד: עד נ (24) אלוה: יי אלוה ד (25) בחוקם ניק: בחוקם דאח (26) ושבעים נ: וחמשים קאב: וחמשים ועשרים חדי (29) עד: מפרס עד ד: מפרס ועד ק / החשמונים נ: חשמונים ק: מלכי חשמונים דית: מלכי החשמונים אב (30) אותם: אותן ד (31) לאורקנוס: לאורקנוס מלך יהודה דק (32) ושר: וכל שר נ / בריתי ניקת: את בריתי דאב (33) יאבד: ואבד נת / תעוב: לית נת (34) שממה: שממה מהם ד (35) קיסר: לית ד (36) מלאכי דיק: מלכי נאר / דיברו: דברו כולם ד (37) מלאכי דיק: מלכי נאר (38-39) לפני: ... נעשו: לית דיק (39) את נפשו ביד: נפשו נאח (40) פאוסמיאוס יא: פאוסמיאוס נ: פאוסומאוס ד: פוסמיאוס ת / ופטרקלוס שיערתי: אופטרקלוס נדת (41) כיריאה שיערתי: כוריאה דירת: סוריאה נ (42) לא נא: ולא דיקב (43) האלה: כאלה ד: כאלה כן (כך ת) קיצר ריבינו גירישום הדברים נת (45-43) אשר: ... לחורבן: רק ד:

[מא. מותם של יוליאוס קיסר ושל אנטיפטר]

(1) בהשקט ובשלווה יאר: בשקט ובשלווה דק; בשלווה ובשקט נת (2) עליה: לית נ / מאוהבי דקת: מאוהבי י: מאוהבי נ (4) וברותוס צ: ואוברותוס די: אוברותוס נ; אוברותוס ח (7) נקמת: אח נקמתו נ (8) היה: היו ד / וחוקה נאבת: לית דיק (9) ארץ: הארץ ארץ ד / ולתת: לית ד (10) לכסיאוס: אל כסיאו אבג (מתחיל) (12) ברומא נב: אל רומא דיקג"ת (13) יוליאוס: את יוליאוס יד (17) ויעש: ויקשור נת / אהבה ג'נירת: שלום אמ; אהבה ושלום דק (18) המשקה בקג"ת: המשקים נאד (20) יומ: ימיו נא (22) את כל: כל נת / עליה: עליו ירושלמה דק (23) אכיה: אביו מאת מלכיה דק / אחיה: לית ד (25) את כל: כל ת (27) ויבוא נא: ויבאו דיקת: ובכואו ג (אג) נקמת: את נקמת נ (29) בכואו י: בכואו ג (כבא אבד (29-33) וילך: אורקנוס: לית איק בשולים ת (30-29) ואת מלכיה ואת פסילו ג (ומלכיה ופסילו ד (30) ואת אירודים נ: וארודוס ג; ואורודוס דח / השביע נג"ת: נשבע דב (32) אביהם נר: את אביהם ג'דת (34) לכס: אליכס נקת (36) כנטות בדיג"ת: כנטות אק: כעוות נ / וירד דיקת: וירד נ: רק א (37) השער: השער לרוח היום ויצו למלכיה בג" / ויצו סוף ג (39) את החרבות: החרבות נת (40) ושריו נאבת: ואת שריו דיק (41) כי נבהל: ונבהל נ (42) אליו: עליו נר / וישאל את: וישאל נ.

[מב. ימי אנטוניאוס]

(2) באו: בא ת (3) נקמת: את נקמת נ (5) בחיל נק: חיל ידמתו וחיל א (7) לית נאח (8) מחיל: בחילו ד / הרוגים: פרגים די: לית ק (9) והוא: ויהי נ / נפל במלחמה: במלחמה נפל די (10) גם את דית: גם אב; את נ: ואת ק (12) ובאנטוניאוס: ואנטוניאוס ד (14) ההיא וינס כסיאו: לית ד (15) זה הוא דיקת: היה זה אב; הוא נ (17) הקדש דיקבת: קודש נ (18) נקרא: נקרא נ (21) בבקעת: כנבעת נ / אז: לית דיק / בארץ: מארץ נ (22) כתר: וכתר דיק (23) הברית דיקב: את הברית נאח (25) את היהודים דיקנת: את כל היהודים בא / לשלוח: ולשלוח נא (26) ואת כל דיקת: וכל נ: ואת אב / בארץ יקא: ככל ארץ בנדח / לישב: להשיב נ (27) את כל: ויעשו את כל נדח (29-28) אנטוסוס: אוקטביאנוס: לית נ (30) חבריו: חבריו נ / שלום דיקנ: שלום וישועה אב / איגרותיך דיקנת: איגרותיכם אב (33) וכרתנו נ: כרתנו דיקת / עמכם: עמהם נ (34) להרוג: ולהרוג נ (37) ונמלטה בידת: ונמלט נאק (39) במרוצת: במרוצות ד / רצו: רצו נ (40) אשר: כי נ / וימלכו דיקמת: וימליכו נאד (41) קיבלה אותם: קיבלם ד (42) את האיש הזונה עמה: אותה נ: את האיש אקר: האיש דת: לית ימ / עמה: אותה ת (43) כל דיקר: את כל נאמת (44) ביהודים: היהודים נר / נהרגו דאקת: הרגנו נב: נהרגנו י (45) מלך: לית דיק (46) ל' נקרי: לית אב (50) בריטוניאה ת: בריטוניאה נ; בריטוניאה די / וככל נאד: וכל מדית: בכל ק (51) יהודים דיק: היהודים אב; יהודה נת / ישלחו קנא: ישולחו מדית (52) תחיה: תהיו נ (53) וילך: לית דק / רומא: רומיים ד (54) כצור: כצור ובצידון נת (55) את הארץ: הארץ ד (58) נשבעתי כאי: נשבעתי בחרבי נדק (60) ותט: ותטיהו נ / אנטוניאוס (61); את אנטוניאוס דא (62-61) והיה: בכשפיה: לית ד (61) כל מנק: את כל ריא (62) והלאה: ומעלה דא (63) אל אנטוניאוס: לית דיק / ואת פסילו: ופסילו דיק (64) אחיו: אחיו אל אנטוניאוס דיק (65) השאירו נדיק: נשארו נ / רק: לית דאב / אם: את נ (66) הרבר: הרבר הזה נ (70) ובכואו אדת: ובכואו קי: ותבוא נ (71) רבים: הרבה ד (72) האסורים: הסוהר כמו נ (75) אל רומא: רומא נ (75) ממלכת דיקת: הממלכת נ.

(11) אחרי: אחר ד / הדברים האלה: כן נ / מירושלם: לית נק (2) ארין: לית נד (4) משועות: מן השועות אב (5) לקחת: לקח נ / ולהרוג: ולהרוג את די (6) בן אריסטובולוס: לית דק (7) וילכדוהו: וילכדוהו דק (9) המשקה: המשקים נ / לו חיל כבד בירושלם: למלך פרס נ / כבד: כבד מאד ד / בירושלם רא: ירושלמה דיקת / בן אריסטובולוס: לית דיקת (14-9) עמו... אריסטובולוס: לית נ (10) להם אב: עליהם דיקת / לאמר אבת: לית דיק (11-10) ואת שלום בית: ושלום א (11) העירה אב: העיר דיקת (13) המלוכה א: את המלכות דיקת (15) העירה נב: העיר דיקת (15) העיר: לית נ (16) אחיו: לית נ / ויקבל: ויקח ד (17) עלה אב: לית נדיקת (18) העיר: בעיר דק (21) מן: מעל נח (23) המשקה נדיקת: המשקה אשר למלך פרס אב (24) הזאת... המלחמה: לית דיק (25) ולכו: לכו די / פגורוס: פגורוס מלך פרס נ / ותהיה דיקב: ויהיה נאח (26) כאשר בקאת: כאשר נדי (27) לדבריו: בדבריו ד (28) כן: לית נח / כאשר: כאשר כן ד / להם באידת: אליהם נק / המשקה: המשקה אשר למלך פרס בא (29) בכבוד: בכבוד גדול בא (30) שומרים: אורבים בא / לילה: כלילה ד / לאסור אותם: לאסור ד (32) בכלי מלחמתם: לית נח (34) כאשר: אשר דיק (35) דיבר: נדר נמ / משועות: מן השועות נח (36) ערוכה: עברו בה נ (37-36) רד ארצה: לדרכה אב (37) והימלט: והימלט ארין יהודה בא (40) ואין: ואין (42) באנשים: בנשים נ / עמהם איק: עמם נדת (44) וכשמוע: וכשמוע נ / ויבטיחם: ויבטיח דק (45) שמועות: שמועות נדת (46) כדברים האלה: את הרעה הגדולה הזאת אב / בשכבם: בשכבם א (48) אז: ואז נ (49) אל: על נ (50) חמתו: קומתו נ (52) עובתי: עובתני נ / ונקום: ונקום נ וינקום א (53) נקמתי: נקמתו ח (55) והוא: והנה נ / אמו: אח אמו דב (56) אשר ארס: לית אב (56) בת אורקנוס: לית נ (57) הזכרנו: הזכרנו כבר ד (60) ותבכינה: ותרדנה אב: ותכנה נ / רכבה: היתה ד (61) נרחק: נרחק בית (62) חרב: חרב נ (63) יבוא: יבוא נ / והשיגו: וישיגו אב / את הנשים בקא: הנשים דינת / בחוריו: הבחורים נ / ידיו: ידיו דת (64) היא דיק: זאת ב: לית נח / נפשי: נפשי נ (65) ואנחנו פה אב: ואינו נ: ואנחנו דיקת (66) לרדוף אחרינו יק: אחרינו נח: לרדוף אותנו ב: לית דא / וידעו: וידעו נ / וידענו א / אחרי: לית אב / ירדופו: לית נ (67) כעשרת: עשרת נ (69) גדודי: גיבורי נ (70) במ אלהים: באורחוס דיק (71) ויכריחם: ויכריחם נ / שר: את שר דב (72) בה: במ נ (73) מאד: לית דיקת / עשה: בנה נ (74) עיר אב: עיר גדולה דיקנת / אחת: אחד נ / למלכה: למלכותו נא (75) אשר: ואשר נ (77) את הנשים: הנשים נח / חטים דיקת: בעיר חטים אב: חיים נ (78) המלחמה ניר: מלחמה את: המלחמות מק / ליתר העם: לדבר לעם נ (80) מלוק: לית נ (82) מלכוא: לבוא דא / בארצו: בארין דיק (84) גמלוהו קאר: גמלו ד: גמלו י: גמל אותו את (85) מצרים נאר: במצרים דיקת (86) המלכה: לית ד / לעשות אותה: לעשותו דקא (89) במצרים: במצרימה נ: מצרים אמ / היה חורף דיקנ: חורף היה אב / יחזק: יחזק נ (90) השלישית: שלישית ח (91) מחו ביא: המחוז נדת (92) מלך רומא: קיסר נ: קיסר מלך רומה ח (97) את מלכות: מלכות ח (103) ואירודיס: לית נ (105) וקני: לית נ / כי נמלך: אשר מלך אב (106) את היום: היום נק / ויכרתו: ויכתבו נ (107) מלכות: המלכות נ (109) אחרי: אחר ד / ויבוא דיקב: ויבוא נא: ויצא ח / לבוא: לית דיק (110) מלך פרס: לית ח (111) רכות: הרבה די (112) ויעבור: ויצא נח / אל: על נ (113) רומא: רומיים נ / וינתידיאוס י: ויחיריאוס נ: ויחיריאוס דת / ומקרה: ומקרה דיקבת: ומקרה נ: לית א (115) מצודה שיערתי: מצירה א: מצרה ב: בוצרה נדיקת / היה: היה נ (116) בית: לית ד (117) תעלת: תעלות ח / הבאות: התכונא נ (118) את השער נח: השער דיק: את העיר אב (119) מלוק נאח: לית דיקב / קיבל את דיק / מלוק (120) מלוק מלך ערב אב (122) היא: הוא נ / רומא: רומא עמו נח (123) יבוא חבנק: ויבוא דיא / מצודה שיערתי: מצירה א: מצרה ב: בוצרה נק: בצרה בית / אחיו: לית נקת (124) ויחבכו: ויחבכו נק (125) ממצודה שיערתי: ממצירה א: ממצרה ב: מבוצרה נק:

מבצרה דת / את כל: כל דיק (127) רומנים: רומא נת (128) רומא: רומים נבט / את מצות: מצות דיק
 / אנטיגנוס שוחד: שוחד אנטיגנוס נת (129) לאירודים: לית דיק (130) חיל: חיל גדול נח / גדולה
 מתחיל ג' / וכל: ומכל נ (131) ירושלם: ירושלמה נ / ויעבירו נאר: ויעבר ג' / ויעבור דק (132)
 ויסבו את העיר: לית נא: בשוליים ת / וינחדיאוס שיערתי: ויסחיריאוס נת: וינחדיאוס ד;
 וינחדיאוס י / וסילון: וידבולט וסילון ד: וירבולט וסילון יק (134) וסרדיליאוס ית: וסרדיליאון נ;
 וסרדיליאוס ד / ויאמר: לית ד (134-173) לקולי: שם נדיק: לית אבנ' (136) קטן: קטון ת (137)
 מסר נקת: מסר את די (138) את אונו דיקת: אונו נ (139) פסילו אחי נק: אחי פסילו די (140) את כל
 דיק: כל נת / מעמינו דיקת: מנשינו נ (143) רומא: יהודה נ (144) ולחזק את הרשע נת: לית דיק / אס:
 ואם ת / יתר: לית נ (145) ולא: לא נח / את הכהנים נ: הכהנים דיק (147) וימוחו נקת: לית די /
 לזרעם: לית נ (148) ולא דיק: כי לא נח / למלך לאירודים: לארודוס למלך ד / לאירודים: אירודוס נ
 / באשר קת: כאשר די: כי נ (152) וידבר: מדבר נ (155) החורף: חורף ת / על דיקת: מעל נ (157)
 לקת: לית נ (158) החשמונים: החשמונים ויעש החופה (חופה ק) בהר הגליל כי השלימו עם אורודוס
 ויקבלוהו עליהם למלך דק / וישלח נדי: וישלח המלך אורודוס דק / חטים: חיל נחיתין דק (161)
 גלילה: לילה נ (162-161) גליל: מאנשי: לית נת (162) גליל: גלילה נת (163) פתאום: לית דת /
 ויפגעם דק: ויגעם נ (167) מהומה: מכה נ / מאד: מאד עד אשר תמו דק (168) נחחברו נ: נחחברו
 דיקת (169) ההר: ההר וההר ד (170) קטנה נית: קטנה דרך איש דק (171) מלמעלה: למעלה נ / ראש
 נית: וראש דק / המערות: המערות ראש ההר נ (172) ההר: המערה נת (173) לחרשים: לחורשים נת /
 כלי נאבג': ככלי דיקת (174) בכילי נא: בככלי בבית / החיכות ינקת: את החיכות באד (175) בתיכות
 ויתן: לית נ (176) ארוכות: ארוכים א: גדולות וארוכות ד: גדולות מרובות ק / ויורד: ויורדו נר (178)
 הבחורים: הבחורים וידלגו במערות דק (181) מכל: בתוך דק (182-181) אך: המערות: לית אב
 (184) ועם שבעת בניו דיקב: ובניו שבעה א: ובניו נת (185) את חרבו: חרבו נת (186) ויעקב ביג':
 ויעקב נדאת / כן: לית נ (188) בעמק: אל העומק נ (192) ערביים: הערבים נ (196) רכב: גדול נ: לית
 א / מנחה: לית נד (198) וינשקוהו מסתירים ג' (202-201) וחיל כבד עמו נדית: ועמו חיל כבד אב
 (202) מאד: לית ת (203) מלך מנידת: מושל אר (206) הישיש: הישיש אשר כרומא אב / לשלוח
 מיאת: לית נר: אתם ד (208) כחריבי ניות: לית בד (215-214) בפפוס: הרג: לית נ (214)
 בפפוס: פפוס ת (215) ויכרות: ויכרת גם ת / יוסף יבת: לית נאד (218) הדבר נדת: את הדבר יבא
 (221) בלבנון: סלכין נ: בלבטן דאת (224) המלך: לית ד (226) נהרג: הרג נא / אחד מאנשי ביתו יב:
 אנשי ביתו נדת: אחד מהם א (227) לאלהים: אלהים חד (228) אנטיגנוס ועל פפוס: פפוס ועל
 אנטיגנוס נדת (231) פרודה: פרוה אחי אירודוס נ (232) והבחרים: והבחרים ת (233) ויצו המלך:
 ויצא המלך אירודוס נ / עליהם: עליהם ופילו עליהם דק (235) ויצו: ויתן נ / נערים ני: נערי ק;
 נערים קטנים דבת: נערי קטנים א (237) אחד: האחד ד / מלפניו נא: לפניו דיקת (240) ומשם דיקת:
 משם נ (241) שלחו דיקת: שלח נ: שלח אותו אב (242) כבד: כבד מאד ד (244) ויעשו: ויעש נ (246)
 אף דיקת: ואף נת: וגם א / שרפת יצאו עליהם ושרפו ד / הסוללות: סוללות נ (247) ויעש דיקנת:
 ויעשו אב (248) ויתגבר: ויתגר מלחמה נר / ויכריחום דיקא: ויכריחם נבט (252) עיפיים: עיפיים
 וישנים דק / השומרים: את השומרים דק (253) המחנה: במחנה נ / וישכרו: ויפתחו נ / השער:
 השערה נא (254) ויתכהלו: ויתבהל נ (255) ויבואו נקבת: ויבא ידא (256) ועצומה: לית נקת / על זקן
 ית: על איש ד: ועל זקן בנ: לא על איש ק / ועל אשה יד: ועל איש ועל אשה א: לית נ (257) ויאמר אל
 סוסיאן: לית נח / החרב רא: חרב דיקת: בחרב נ (258) ההורג ניקבת: כל ההורג דא (259) ימות: ימות
 ת (260) את קודשו: קודש נא (260-262) כי: הקדשים: לית ני (261) אירודים: לית נת (262)
 למות: למות במלחמה ד (263) מלראות אקת: משיראו ד / נתן המלך: המלך נתן ד (264-263) אל
 סוסיאן ואל שריו קב: לסוסיאן ולשריו ד: לית ניות (267) כל: על נ / זאת נדיקת: זאת הרעה אב

(270) אסור בנוחשחים דקב; לית נאית (271) וישלח מתחיל ג' (272) ישוב; תשוב דית / המלכות; המלכות (למלחמה ק) על כן שכר עליו אנטוניאוס להורגו דק / כנהרג; כי נהרג נ.

[מד. מות אורקנוס]

(1) ויכבד; ויכבד מאד נת / היו נאק; היה דית; היתה ב (3) אירודיס; את אורודוס דיקת (4) הוא; הוא היו מתחילה נ / טוב דיקנת; וטוב אבג' / טרס; בטרס דיק (א-7) ראסוף ... בביתו אבג' לית נדיקת (7) גוים א; הגוים ב / סביכו ג' אשר סביביו ב; לית א (9) ולמי נאבג'ת; למי דיק / נמצא; נמצא אחו דק / זהב נא; זהב ג'ת; כסף וזהב קרב (10) יקחו נג'ת; לקחו ד / את המתים; המתים נ (11) כעריסותם; בעריסותיהם נא / הקברות; הקברות וילחם בכל יהודה אשר סביבו ויקח את זהבם ואת כספם ויתן בביתו ד (12) אשר היה; אשר ד; לית נ (13) אורקנוס; היה אורקנוס ד / אשר מלך כיהודה; מלך יהודה אשר מלך ביהודה ח / אשר; לית דאבת (14) אותו; אליו נ (15) בתוך; מתוך נ (16) בבבל דיקנ'; בבבל נאבת / וישב ג'נאבת; וישב שם דיק / הנהר; הנהר פרת דק (17) מן; רק מן נ (18) נמלך; מלך דב; המלך ק (20) על היכל קיא; אל היכל נדת; על מקדש ג'ב / י' י' ועל ירושלם דק (21) הוא; והוא דק / יבואו; יבוא נק (23) עמך; עומד ד / היום; רב היום ד (24) הנמלך; המלך נ (25) כהומלכתי ג'א; חמלכתי נ / כנמלכתי ידת (26) כסף וזהב; זהב וכסף נמ (27) ואשלם נ; ואשלם לו ג'ת; ואשלם לו שכרו א; ואשלם לו גמולו ב; לית דיק / טובות נאג'בת; טובתו ואשלם לו טובות דיק / עם אבי ועמי; עמי נ (29) בבבל לאמר; בבבלה נ (31) ישחית את שיבתך; ישחיתך נת (34) בהיותם; בהיות נת (36) בעבור; על דבר נת / שם בך; עשה עמך נ / אנטיגנוס; אנטיגנוס בן אריסטובולוס נ (37) הנך; והנך נ (41) העם; שריו ולעיני העם ד (42) בת אלכסנדרה אבג' לית דיקנת (43) אורקנוס; אורקנוס כי אורודוס חושב על אורקנוס רע דק (44) אלכסנדרה; אלכסנדרה ותאמר נ / אביה; לית נ / מפני; מפני איש הבליעל <הזה ק> דק (45) זאת; הכבוד הזה דק / להורגך; להורגך ולצוד את נפשך דק / ברת; וברת דק (46) את שיבתך; שיבתך דיקת / ותציקתה; ותציקתהו לברוח מפני אורודוס דק (48) יהודה; ירושלם דיק / ויגלו; ויגלג / כי; כי אמרו כי דק / היה; לית ד (49) גילו; גילה דיק / לו; לית נת (49) את הסוד; הסוד ח (50) בידו; לית ח / בידו איגרת; לית נ (52) לברוח; לברוח אליו דק (54) למלך; למלך אורודוס דק / ויתן; ויתן לו דיק (57) אליו; לו נא / לדרכך; לדרכך אל מלך ערב דק (58-59) כאשר ... אורקנוס ג'ב; לית נדיקאת (59) כאשר תבוא; כי תביא את דיק; כאשר תביא ח (60) הביאנה אלי; הביאה לי נא / אלי; לית (61) לשאת את אורקנוס; לשאתו ד; לשאת יא; לשאת ח (63) לו; בידו נת (64) הזאת; לית ח (68) מלוק; לית ד (69) איזה; ואיזה נאח / ואיזה; ואי זו נג' (72) הזקנים; זקנים נ / ראש; ראשו של ד (73) אשר בהיותו; לית נ (78) וילכדה; וילכוד נ / כהן; כהן בירושלם דק (79) שלש דקאבג' לית נית / אשר הוא; הוא אשר נ.

[מה. מות אריסטובולוס]

(1) הדברים האלה; כן נת / ואלכסנדרה נית; אלכסנדרה אמה דקב; ואמו אלכסנדרה א (2) הזקן נ; את הזקן ג' <את ד> אביה הזקן דק; הזקן אביהן ב (3) כי לא; אשר לא דיק / החשמונים נארת; חשמונים דיקג' (5) לאירודיס; אל אירודוס נת (6) לאריסטובולוס; אריסטובולוס בנה ב; אריסטובולוס בעלה נת (10) מלאכים; לית נ (14) האלה; לית נ (15) בעודנו חי; לית נת (16) אחר; כהן אחר נית (18) ראה נא; לית דיקב / אריסטובולוס; אריסטובולוס ראה ד (19) גיליאוס; גיליאוס מאד דק / ליופי; ליפיה נת / כי; אשר דיק / ראה; ראתה נ / כמותם; כמותה נקת (20) אל אלכסנדרה נאב; לאלכסנדרה דיקג' (21) שמעי; שמע נ / וחקוק; וחתוק נ (22) את תבניתם; תבניתם ח / רקמת; את רקמת נ / אל

אנטוניאוס: לאנטוניאוס דיק (23) כראותו; כראותם נ / צלמי הבחורים; צלמם ד (24) בניה; בני אלכסנדרוס נ (26) יצר; את יצר נ / תועבותיו נא; תעבתו יבת; תאוחו דק (28) אשר ⁽²⁾; ואשר נח / להמליכך; לית נ (29) אל; אל נא די / לשלוח; משלוח קי; מלשלוח ד (31) את האיגרת; לית נח / תועבות נא; תועבת ידת / התאוח אב; התאוח שלח נידת (32) את ⁽¹⁾ רא; בעבור יקנת; עבור ד / את הכהונה; הכהונה נקח / הנער ⁽³⁾; הנער ויגרש את חננאל מהיית כהן דק (35) העיר נדיקת; המדינה בא (34) מירושלם נדיקת; מן המדינה אמ / יעוררו; יעוררו נ / היהודים נקב; יהודים דית (35) את הנער; הנער לצאת דק (36) כן; לית נדית (41) והשלישי; ושלישי ידרת / בית; בביתו נ (44) תוחנתו; חמותו נ / דבר; לית ד (46) עליו; עליה ני / העם קיא; את העם נדבת (47) לברוח; לברוח אותה נ (48) חיבות; חיבות עץ תנ (49) חיבות המתיס; החיבות מן המתיס נח / חברונה; בחברונה נק / אחרים רקא; אחרות נדימת (51) אל יס; עד יס ח / שלחה; שלחה שם ד / לשאת; לשאת אותה נק (52–51) אליה אלכסנדרה ובנה; את אלכסנדרה ובנה אליה ד (53) יוספר למלך; הלך יוספר למלך את אשר רצתה אלכסנדרה לעשות <לפניו ק> דק / אל סביון; לבסיון נג (54) בתוכם; בתוכה נק / לכס; אליכס נא (55) במכסה; בחיבה נ / הביאו; חביאו נ (56) וישאו; וישא נ (57) בתוכם; בתוכה נ (59) ויחמול; ויחמול לה ניקת (62) במדיה; בגדיו נ (63) מאד; לית נ / יי; אלהים ד / הכהן; הכהן ויאמרו כרוך יי אשר השאיר שארית ופליטה לכהניו החשמונאים אשר נתן תשועה לעמו על ידם דק (64) זה; את נ (65) חשוב; תשיב נ (67) הגדולה; גדולה נ (69) ועבדיו; וגיבוריו נח / גדול ⁽⁴⁾ ניקת; לית דא / השרות; שרותיהם נח (70) עמה; לית נ / אל; בבית ד / המשתה; משתה היין ד (71) ככבודו א; בכבודו דק; לפי כבודו נב; כפי כבודו ח / וכל; הוא וכל דקבת (72) עבדיו; שריו; שריו ועבדיו א / מאד; עמו נ (73) אחר; אחר דימ / הכותר; מתחיל ג¹ (75) מימי; ממימת (76) ומשחקים; ומצחקים נ (78) הנער; לית דמ / לו לית נאח / נא; לית ד (79) המלך; לית נ / הבחורים; לית די (82) עד; עת נ (85) המלכה; בתה המלכה ד (88) שוממה אני; נשארתי שוממה דק / ותצעק; ותצעקנה נ / מאד; מאד בקול בכי ונהי דק (89) לקברו; לקבורתו נ (90) הנער; המלכה נח (91–90) את נפשה; נפשה ת (91) נפשה; נפשה כעבור בנה נח / אבל בחרה דיקא; ובחרה בת; ובחרה נ; בחרה ג¹ / עלילה; עלילות נח (93) לה; להם דג¹ / משפחת ג¹; משפחתה נח; משפחת דא (95) אם המלך; לית נק (96) המלך ⁽¹⁾; המלך אחיו נח / האזין; האמין נח (97) מאהבתו אותה באג¹; אותה י; לית נדקת / המלך דיקג¹; לית מנאת / על כל אהבה ג¹א; לית דיקנבת (98) ותקלל; לית ד / משפחת; משפחות נ.

[מו. המלחמה עם הערבים]

(1) אל מלכות ג¹ני; במלכות דב; על מלכות ק; את מלכות א (2) לחץ אותם; חלץ אותם נ; לחצם ד / היושב; היושבים נ (34) כל ... עושה; היה שומע לעצמה ועושה דק (4) כעבד ג¹נח; כעבור אהבתה י; לית דקב (5) ולחת; לחת ת; (6) גדולים ואדירים; גדולים אדירים נ; אדירים בא; ואדירים בעצתה דק / לה ועוד; להם ארצם ואשר נ / הסיחו; הסיחתו ד (7) לה; לבח נ / על; אל נח; לית ד (8) דעתו; מדעתו נ (9) בהתרפאו; בהרפאו נקח / גדולים נדיקת; גדולים כאלה אבג¹ (10) נוכל; אוכל נ / להרוג אותם; להרגם ד / להרוג אותם; להרגם ד / דם; דם רב א; דמים נק (11) לעזרתנו; לעזרתנו הוא נ (12–11) אשר ברומא; לית נ (13) אנטוניאוס; לית נ (15) ללכת; לית נח / קליאופטרה; קליאופטרה אשתו ד (17) ויעש; ותעש נ (18) המלך; לית נח / אירודים; אורודוס לשכב אצלה ולטמא בה דק (19) להביא אותה; להביאה ד / להרוג אותה; להרגה ד / להציל; ולהציל די (21) עתה; תדע דק; לית ד (22) מעשות; לעשות נח / כסף וזהב; זהב וכסף נדית (24) וילכדה; וילכדה ואת מלכה דק / ומשם; משם נ (25) ארשק נח; ארשא דק; שאו אג¹ (26) כשפחות; אשתו

כשפחות נדח (27) כן: לית ני / נתן ילי: ילי נתן נת (29) ויהי אחר: אחר דק / ויהי... וחסת בקרג'י: ויסת עוד נאית / להלחם: אישה להלחם דק (30) שמו: לית דק / ומושל: ומשל נג'ימת (31) ועד בריקתניא: לית נ / ועד: עד נ (33) מאר: מאד כאניות רבות דק: לית א / אל: אל עצמה אשר הסיתו להלחם במלכים רבים ועצומים <ממנו ק> כי שמע אל דק (35) עימו: לית (36) באוקטביאנוס: עם אוקטביאנוס די / אגוסתוס: לית נת (39) ארין: מלך נדח / פשעו ג'יב: פשע בי קיאת (41) וישחח ג'יב: וישלח <את ד> דיקנת (43) יהי קא: יהיה נידת: תהי ב / עצחק: עצמך נר (43-44) בהתגר מלחמה: לית דיק (43) כהתגר אנ'י: בא תגר ת: בא התגר נ (44) מלחמה: המלחמה ת / יבואו היהודים קי: ויהיו היהודים ד: והיהודים נת (45) את ארין: ארין די (46) אתיניאק: לית נת (47) ערב: ערב ותתגר מלחמה נת / לקראתו נדיקת: לקראתם כאג'י (50) בערב: בערביים ד / רבה: גדולה ד / ערביים: הערביים נ (52) מלחמה: המלחמה נב / מאחור: פנים ואחור נמ / להלחם: לית נ (53) בין נדיק: בחוך אבג'י / ערביים: הערביים נר / מצריים: המצרים נר / ויהודים: והיהודים נב (55) את ית: בחיל דק: את חיל ג'יב: לית נ (56) ערב: ערביים ד / וסילה: וסולו נ / בהמונם: מהמונם נקמ (57) ירושלם: ירושלמה נג'י'ר / וישב מתחיל ג'י (58) כל: לית ד (59) מיום אשר היה בימי ניקג'י'ת: מימי מדא (61) אשר: לית נ (62) לב: לבב ד (62-66) כל... עמו: אל מלך ערב לעשות שלום עמו וכל (ולכל ת) הגויים אשר סביבותיהם נת (63) סביבותיהם סוף ג'י (66) חיל ערב וחיל ברבר: ערב בחיל ככד נ / לרוב: לית נדח (67) ארין נ: בארין אב: ארצה דיקת / כי שמע: לית נת (69) העם: <העם ד> עם יהודה דק (70) עם קדוש: לית נ / היום: היום ויהיו דברי אליכם (לכם ק) לטוב דק (72) לכם: לית נ (73) כבני: כי כבני דק (74) וגבורתינו: וגבורותינו ד / ולבוז בו: לית נ / פעם: פעמים ד: כי פעמים נ / ופעם: ופעמים נד (75) העולם נית: העם הנלחמים דק: הארין אב (76) על רכוש: על הרכוש נת / שלל: השלל נת (77) מלאכינו דיקת: מלאכים נ: את המלאכים א (78) ידעתם: יודעים נ / המלחמות בדק: מלחמה נת. המלחמה י: מלחמות א (80) ולא נדיקת: לא ג'א / כי: לית נ (81) הרעש: רעש נת (84) לא אחד ג'י'נת: אחד א: עד איש אחד די: איש ק (85) ונשים: נשים די (86) אוי: או נ / בכחו: בטחו נ / במפולח: במפולח נ (87) ישונה נדיקת: ישנה ג' / ארם: הארם דיק (88) את האדם: לית נת (89) לא גבורה ג'י: ולא גבורה יק: לו גבורה נ: לא לגבורה דת / ולא מפולח יק: ומפולח נ: ולא למפולח דת (90) רע: רעה דיק / כדבר דאג'י: כדבר ניקת / ממנו אנחנו: אנחנו ממנו ד: אנחנו נ (92) ואחרי מקידת: ואחר נאר / ונפלו: לית נד (93) והפכו: והסיכו נ / פניהם: פניהם לאחור נ / היראה: סוף ג'י (94) ואם (2): אם נ (95) לענות: לעשות נת / ויכל: ויכל נ (96) לפניו: לפניו נ / בחפצו: בחפציו נת (97) אנחנו: לית נת / אותנו (2): לית נ / ולא: לא ת (98) חרין: אחרון נ: החרון ת / יבוא קדא: יבואו ניבת (100) המקנה: מקנה ת / האמונה: האמת והאמונה יק: האמת והשלום והאמונה ד / שלחו: שלו נ (101-102) כי בכל... ופשעו: לית נ (102) אשר להם: לית דת / עו ופשעו דיקת: עון ופשע אב (103) יוונים: היוונים נ (106) אותנו: לנו ת (111) אח לב: אח לבב ד: כי לבב נ / המלך (2): לית נת (113) חיל יהודה ובנימן: לית ד (114) ויצא: וילך נת (115) ויפלו... הראשונה: ויק בערביים ד (115-116) במלחמה... מערב: לית נת (116) ויחזקו מעמד: ויתחזקו פעם שניה < וילחמו ד> דק / מערב: מערביים דת / ארבעת: כארבעת נ (117) וירדפו: וירדפו עוד ד / היהודים: יהודים די / ערביים (1): הערביים נ / ערביים (2): הערביים נד (118) כמחניהם: כמחנה ת (119) מחנם: מחניהם דב (120) היהודים: יהודים דיק / עזבו אותם: עזבו ד (121) מן המחנה: לית ד / לשאוב מים חמשה ימים ד: לשאוב מים חמשה ימים כי המלך אורדוס שם עליהם שומרים יומם ולילה ק: לית השאר / ערביים: הערביים נקדת (123) לצאת: לית ד (125) בהם: בס ד / הערביים: ערביים דיקת / ונצא: נצא נ (126) ולא למות קי: ולא נמות נ: מלמות דא / ויצאו ויערכו: ויערכו נת (127) יהודים לקראת ערביים: היהודים לקראתם הערביים נ / ותתגר המלחמה:

ויחגר המלחמה נת / יהודים ⁽²⁾: היהודים נאמ (128) הראשונה: ראשונה נ / ערביים: הערביים נ (130) ערביים: לית ד (131) מכה: מבצריהם: לית נת / רכה א: לית דיק / חסופר קיב: יספר דא (132) את סלע: ואת סלע דק / הערכיים: ערביים דקית (133) ירושלימה: ירושלם דקח / כי לא בקא: ולא ני: לא דח (135) עמהם: לית נ.

[מז. אירודיס אחרי מפלת אנטוניאוס]

(1) אגוסתוס: אגוסתוס מלך רומא דק: הוא אגושטוס נ (2) באנייה: באנייה ויבואו (ויבוא ח) נת (3) רודוס: רודוס עיר היוונים ד / מצרים: מצרימה ד (4) אנטוניאוס: אנטוניאוס אוהבו דק (5-4) וישם: במנחה: לית נ (4) נפשו קאת: את נפשו דייב (5) אל רודוס: לרודוס ד / את בל: על כל ד (6) את אמו: אמוד (7) במצודה נאבת: מבצרה קי: אל בצרה ד (9) שמה: לית נת (11) אהבה: האהבה דקב (12) לאירודיס עם אנטוניאוס: לאנטוניאוס עם אורודוס נ (13) בבואו יא: כבוא ובבוא ד (אירודוס נדרת / אשר לו יקנת: לית דאב (14) הנזר: הכתר ד / האהבה: אהבת נ (15) כי: לית נמדת (16) אהוב: אני: לית ד / המליכני: המליכני (הומלכתי ד) וישם כתר מלכות בראשי ד: והמלכת ח (18) כיתימה: כיתימה להלחם כך נת / הייתי: הייתי עמו נדת (20) עצת רע נית: עצת רעה א: עצת ד / אשר: לית נ / אותו עמו: איתו נ (22-21) כי: אשר: ואשר נ (23) שלחתי: שלחתי נ (24) המלחמה: מלחמה ת (25) הייתה: הייתי נקב / עמו: לית נת (27) אני: לית דקא (28-27) את אוהבו: אוהבו נת (29-28) וירא: ממלחמתך: לית דיק (29) ילכד: נלכד נ (30) אני: לית נדת / לך: לית נ / כי אף: את ד (32) ואף נאבת: אף דיק / אתה: כי נ / גברת נאבת: הגברת דיק (33) רומנים דיקבת: רומא נא / נדחת: שבחת נ / נצחת וגברת: גברת ונצחת ד (34) מלחמה: מלחמתך דח (35) מצרית אשתו: אשתו מצרית ד / ותנצחה: ותנצח נ (36) להרוג אותה: להרגה ד (37-36) כי: אותה: לית נ (37) הסיתה: הסיתו ד / אלי אב: לעצתי דיקת / והרג אותה אב: להרוג אותה יקת: להרגה ד (38) עמו: לית דיק: בשוליים ת / למלחמה: במלחמה נ / אקימהו ית: אקימו נ: מקימו דא (39) אעמידהו נית: מעמידהו ק מעמידו דא / ואמגנהו נית: ומגנהו דק: לית א (40) כחר: גור נאח (41) דעת: בדעתי נ / כי: כי אני נר (42) אויבי דיק: אויביו נאבת / אוהבי דיק: אוהביו נאבת (43) אוהבים: אוהבים נת / יבטחו: יבטחו נ (47) שוחד את: לית דק (48) אנטוניאוס: אנטוניאוס אויביו ד / אני: לית נת / אל עצת: לעצת ד (51) עשה: אשר עשה נ (52) כי: לית נק (56) נזר: כחר ד (57) מלך נאח: לפניו י: לו דק / מצרים: כאן דק על מות קליאופטרה: ע' נספח (58) את כל מלכיות קיאת: את כל המלכיות דח: לית נ (59) אירודיס: אורודוס וישלח עמו שרים משרי רומא דק / עוד: לית נ / עוד אגוסתוס: אגוסתוס עוד ת / ארבע: עד ארבע נ (60) מאד: מאד וישב אגוסתוס אל רומא דק.

[מת. מות מרימי]

(1) וישב אירודיס: ואורודוס שב דק / כבהל ית: כבהל נ: כבהל אב: כבהל וכמריבה ד: כבהל ומריבה ק (2) מרימי אשתו: אשתו מרימי ת / אשתו: אשתו בלכתו אל אגושטוס נת (3) מסתרי: הסוד נ: סוד ת / ציוה: ציוה להם די / את מרימי: אגוסתוס: אותם נ: אוותה ח (11) לאמר דיקת: ותאמר שלומית אב: לית נ (12) המלך: לית דיק (13) שנאחו: שנאחו אשתו אב / על ליכ: אל ליכו נ (14) לה: אליה נדת (15) אהבתיך: אהבתיך מאד נדי (18) אדם: לית דיק / אוהב ⁽¹⁾: אוהב נ / למה: ואם כן למה נ: ואם למה ת / (21) אמנם נב: אמנם כי דיק / כי לא: אשר נ (22) בשכבו: בשכבתו נ (24) וחקרא: ויקרא סרס נ (25) המשקים: המשקה נ / ותתן: ויתן נ (26) בפיו: בפיהו ת (27) אשתך דיק: המלכה נת: המלכה אשתך א / לי: לית נ (30) אשר יאהבני המלך: לאהבני ד: ולאהוב אותי א: לית ב /

יאהבני יקת. אהבני נ / כדברים יקת: והדברים א. את הדברים די (32) ירע ק: ירע י: יודע נת: יארע ד: יזיק א (34) ואיה: איה נדרי (35) ריבוא דת: ריבוא נק (37) מיר: לית נא (38) ויוסף דיקאת: ואת יוסף נב (39) סריס אחד: את הסריס נ: את סריס אחד ח / ליסרו: ליסר נ (40) הודה (י) אבק: התודה נדית / הסריס: לית ד / הודה (י) קאב: התודה נדית / השנאה: דבר השנאה נ (41) אשתו קאדב: לית נית / לה ב: לו א: לית נדית / המלך: למלך נ (42) ואת שומי נאב: ושומי דיקת (43) ויאסוף: לאסוף דקב (44) במשפט ולהמיתה: לית ד / ולהמיתה: להמיתה נ (45) לך המלך: למלך נ / אם: כי אם ח (46) מרימי בקא: את מרימי נדית (48) מחוץ דיקת: אל מחוץ אב: חרין נ (49) וחצא אב: וחצא נדית: וחבוא ח (51) לחיות: להחיות נ / ולמצוא ביא: למצוא נדקת (53) כי שתקה: ושתקה ד (55) שינה: שונו ח (56) החשמונים: חשמונים דק (57) אבותיה: אבותיה הכהנים היקרים דק / צוארה: את צוארה נ (59) ענוה: בענוה נ / קיללה: מקללת נת (61) על רוב דיקת: את רוב אר: לית נ (63) ומשריו רקד: משריו י: וממשרתיו נת (64) עולם: העולם נית / יומתו נ: יומתו דאב (65) מעמך: מעמך ישראל נ (67) ויתאו אבק: ויתאוה נדית (69) לצד: בצד א: לזכר נ (74) ברומא בימים ההם: בימים ההם ברומא נ / את אוחיות: אוחיות נמ / רומנים: רומנים ומכתבם דק (75) מאד (י): לית ח (76-75) אבל ... זאת: ואחרי זאת נספר את אשר עשו ד.

[מט. גדולת אירודיס המלך]

(4) מתחת יד יהודים: מיד היהודים נת (6) ותתחנן: ויתחנן ניק (7) אל כוסתוברוס: לכוסתוברוס ד (11) יוכל: יכול דיק / את אשתו: אשתו די (12) דיבר: כתב נת (14) החשמונים: חשמונים דק (15) ירושלם: לית נ (16) ויצו: ויצו המלך נ (18) מפני: לפני דית (19) ויחקק: ויחקק נת (20) בבקעה גדולה נארת: בבקעה גדול קי: בבקעה מעשה גדול / פודרומיא: פודרומיא מקום שחוק המלכים בלשון היונים כן ר (21-20) אשר לסוסים: לסוסים נת (אשר בשוליים ח) (21) ויחן: ויחן נת / המסגר: המסגרות / ונמרים: לית נ (23) עם: עם בני נ / כפעס (א): כפעס נא / תגבר: ותגבר נ / תגבר החיה על האדם נית: יגבר האדם על החיה דאב / כפעס (י): כפעס נ (24) יגבר האדם על החיה נית: תגבר החיה על האדם ד / למתגברים: למתגברים על החיות דק (25) היה (י): היתה דית (26) עשרה: עשרים נ / בחורים נדית: יהודים מיהודה א: בחורים מבחורי יהודה ר: מבחורי יהודה מ / שומא שיערתי: שמאל ניקת: שמאל ד: שמי אב / המלך: למלך נ (27) את הדבר כי הוגד לו: לית נת (28) יוכל: יוכלו נמ / להורג: להורגו ח (30) וישליכוהו: וישליכו אותו ד (31) וברוח אב: ברוח נדית (32) כמידה: במידה נק (33) ויתייפה: ויתייפה נק (34) עיר: עוד נד (36) שנה: לית נדק / מאד נדית: לית באק / בארץ יא: בכל נדקת (37) כל: כל נכסיו ועל כל דק (38) מצרים נית: למצרים דאקב (42) איגרת: איגרת נ (43) מליאות: מליאות חטים ד (48-49) ויכלכל ... הרעב (א): לית נא (50) אחרים שמונים: לית נ (53) את עמו: עמו נמ (55) הזכירה: הזכירו עוד נ (56) אויביו: כל אויביו נ / עליה: אליו נא / רעה: רע דיקת / ומפחד: ומפחד דק / את בגדי: בגדי נדח (57) העם: העם מבחין ד (60) את העם: העם נאח / ויאסרם בשבועה: להיות נאמנים לו ד / להישבע: להשביע נמ (61) השביע אותם: השביעם ד / מן העם נאבת: את העם דיק (62) הזקנים דקב: זקנים נאית (63) אוהבים: אוהביו ד / למלך נאבת: לו ק: לית די (64) הם: לית נ / את העם: העם נ (65) עם: העם נית (66) הביא אותם בשבועה: השביעם ד (67-66) לא ... לחסידים: לית נ (69) מחכמות נאק: מחכמת ידבת (70) לא נכת: ולא דיק: כי לא א / היה: היו דק / חכמים: חכמה נ / כעם נאב: כעם דיקת / מלכה נת: מלך ר: מלכה כעם אחר דימ (77) בעם י: בהם נת / אבל יבא: אך נדח / איזה: איזו ד / היה דאי: היתה בנקת (73) החכמה: חכמה נא: החכמות ד (74) ומנחם: והנה מנחם דק (75) הזקנים נב: זקנים א: זקני דיקת / ובחבורת: וחברת נ: וחבורת (78) מאד נאבת: מאד מאד דיק (82) את העתיד: הרעות נ (83) ויתפשוהו עוד:

יחפשוהו נק (84-83) על שוליו נאת. אל שוליו י: אל שוליו ויבך הנער דק: על שוליו ויבך הנער ב (85) האלה: לית נח (87) חכמת: רוח נת / עתה: ועתה נת / והודיעני: הודיעני נאת (89) אמנם כן: אמנם נח / הוה: לית ד (90) עוד המלך: המלך עוד נר / לו: לית דדר (91) ויאמר: לית נק / ועוד: לית נ (93) המלך: המלך מאד די.

[ג. בניין הורדוס]

(1) עשרה: עשרה שנה נ (2) כנות: אשר בנו נ (4) אירודיס: לית נרת (5) ושמעו: וישמעו נ / עם בנת: העם דיק / לעם סגולה: לסגולה נ: סגולה א (6) אבותיכם נבת: אבותינו קאד (8) ומלכים: לית נח / אוהבינו: אוהבינו ד (10) מסביב: לית נח / לנו ⁽¹⁾: לית נח (11) ואשר: וכאשר נח (12) ומדוע: מדוע נא / נבנה: יבנה נ (13) ולא ⁽¹⁾: לא נאת (14) ויבנו: ובנו ד (15) כמידה: במידה דח / עבדים מתחיל ג¹ (15) ואחר: ואחר נ (18) בניתי אותם: בניתיים ד (21) כל העולם ב: העולם נת: כל העולם הבניין אג¹: חי עולמים דיק (22) כאורכו וכרוחבו וכגובה: בגבהו וכארכו וכרוחבו ד: כאורכו וכרוחבו ומדו נ (24) ירא העם נ: יראים העם א: יראים יג¹: יראו דקח / הבניין: הבית נקת: הבניין לבנות את הבית ד (26) כן: לית נק / ויערוך: העריך ד / כל: לית נ / הבית ⁽¹⁾ דיקא: הבניין נח / מהונו: לית נ (27) זהב: זהב נאב (29) זר ניג¹ רח: איש זר מקאד (32) מאבנים: אבנים נ: האבנים ת / גדולות: גדולים ת (33) המלך: לית נק / באמה: לית נ (34) גג: הגג נ (35) הגביה: הגבוה נח / עוד ואת: ועוד את דיק (36) את הבית: הבית נמת (37) האחת: לית נמ / חמש: חמשה דר (38) ושמונה באג¹: ושמונה עשרה נדיקת / ועד: עד נב (39) מאד הבית דיקת: הבית מאד נ / הכית ⁽¹⁾: הבית מאד ד (40) הבית: את הדלתות ד (42) אורג: לית נ / זהב איקב: זהב ואבני יקרה דת: זהב ואבנים יקרים ג¹: זהב ואבני נ (46) יעש ⁽²⁾: יעש המלך ד / הגפן: גפן דק (47) ראשי: ראש דק / במידה נ / ויתנה: ויתנו נ (46) יעש ⁽²⁾: יעש המלך ד / הגפן: גפן דק (47) ראשי: ראש דק / אלף: לית נ (49) וחרצניה חזיה: והצניניה חזיה נ (50) חימה: חימה נר: חימהה דמ (52) דיבר: כתוב על ספר נח (53) ויבנה ג¹ אלה: ויבניהו נד: ויבנו י / פניו: פני דיקת (54) קירות שיערתי: קורות ניקת: קורת מעשה ידי אומן ק: קירות מעשה ידי אומן ב / אדם: לית אנ / עוד: עוד ולא נהיה כמוהו דק: הוה נ (55) את כל: כל נאת (57) ארבעה: ארבעת קי: ארבע ד / אולם: את אולם ת (58) כמורח: כמורח אל <פני א> הבית אב: אל הבית ופניו למורח נדיקת / וחמשים: לית נ (59) ויעש: ויעשו נ (61) הטור נקית: הטור האחד דב: בטור אחד א / ואורך: אורך דיק / העמוד: עמוד נג¹ ת / ומדה: מדה דיק (63) ובין: בין דיר / לעמוד סוף ג¹ (64) אל נחל: את נחל נ (65) הכיפות: הכיפים דיק / ויבנה: ויבן ד / הבניין: הכיפות נ: הכיפים ת / אל פני: על פני ד (69) לא ... הנחל נאת: לית דיקב: / יכלו א: יוכלו נ (71) טהור: לית נית (72) את האולם: האולם נא (73) חימנה: לית נח / באמה ⁽¹⁾: אמה די / באמה ⁽²⁾: אמה די (76) גובהה נאת: גובהה דיק (76) במערב: לית נ (79) על פני: אל פני ת / בה: לית נח / השער אב: והשער נדיקת (83) מכל נאת: בכל דיק (85) אמה: לית די (86) ויתנה: לית דיק (87) אמה: באמה דב / הבית יאדת: בית נ (88) ורוחב נאקת: ורוחב די: כרוחב א / החצר: חצר דית (89) הרביעי: הפנימי נ (90) מקום: לית נ (92) התימן: התימן ת / אחד: לית ד (95) על: אל נ (96) באולם: לית נ (99) בעומדינו: במעמדינו נק (100) עד: אל ד / מעשיה נ: מעשה ב: מעשיה וכל מעשה דאת (101) בקיר: בקירות דיק / הבית: לית ד (103) שנים: שנה נדת / בשמונה: בשמונת דא (104) מנוע: מרוע נ (110) תרועה: תרועות דית (112) הבית: לית נח (113) וכשלישית: וכשלישית נמ (115) ספרים הרבה: ספרים רבים נ: הרבה ספרים ד / וספר אית: וספרי נקד / תוכחות: תוכחת ד (116) סופרי דא: סיפרי ניקת / גוים דאית: הגוים נקב (117) על עמה: אל עמו נ.

(2) לו בקא; לית נדית / אשתו; אשתו היקרה דק (3) הבחורים; הבחורים האלה נ / אשר נהרגה; נהרג נ (7) שנאו אותו; שנאוהו ד (8) ויכר; ויכר ד / כפניהם בי; מפיהם ד; את פניהם נאת; מפניהם ק / את רעת לכבם; ואת לבם נ; ואת לכבנו ת / רעת; דעת דמ / מגידים; מגידים אצלו נח / מגידים אצלו אשר ד / גילו את אוון המלך; לית נח / את אוון; אוון בד (9) תמיד מבקשים; מבקשים תמיד ד (11) מלך; מלך על יהודה דק (12) ואת בנה; אותה ואת בנה נ (13) וישיבה; וישיב ד (14) אנטיפטר ⁽²⁾; אנטיפטר בנה נ / תחתיו; לית דק (15) תמיד מתחנן ד; מתחנן תמיד שאר; / ממשפחה דיקת; ממשפחה נ (16) צעירה; ... ממשפחת; לית נ; אשר לאמי משפחת ת / צעירה; לית ידק / אמי; לאמי דיק (17) לרע; להרע נא (18) המלך; לית נ / (19) לענוש; לית נח / לענוש אותו; לענושו ד (20) אמנם כי נאבת; אמנם קי; לית ד (21) אשר נאבת; כי דיק / האדם; אדם דיקת (22) יכמרו; תכמרו דיק (23) אזכור; אזכיר נ / ממנה; ממנו נקח (24) חילול; יחלל נ (25) ימית אקמ; חמית נדירת / חילול; יחלל נ / הבן ⁽²⁾; בנו נח (26) יבער; נבער נ; הבעיר ד (27) עוד; לית נח / מלך רומי ושריו נדיק; וכל שריו אב (29) ויתחנן; ויתחן ת / לחמול; למחול נ (30) להם; לית נח / כאכזר ניקת; לאכזר באד (31) בנו; אלכסנדר נח / אל; אח נ (33) וילך; לית דיק / ירושלם; לירושלם ד (34) את העם; אל העם נ (34-35) אל רומא; לרומא דק (36) להיות; לית נ (37) וימלוכו ד; וימליכו קנארי; וימלכו מת (38) יקרה ⁽¹⁾ מתחיל ג' / ממשפחה אנת; הם ממשפחה רדיקג' / יקרה ⁽²⁾; יקרה מן החשמונים ד (39) אלה; אילו נאת / על זה ולא זה על אלה בג'יא; על אלה דק; על אילו נח / ולא זה; וזה י / אלה; אילו נאת / ויהי; על כן יהיו ד (40) מלכות; מלכותי דק / לשלשת בניו; לשלשתם נח (41) י'י; לית נ (43) לכל איש נאבת; לאיש די / מלשון הרע ומעצות רעות באג'; מעצות רעות נית; מעצות רעות ומהלשין איש את אחיו דק / יביאו בג'; יביא דיק; ויביא נ; מביאים א; מביא ח / לעצה; לעצת ת / (46) אדם למחשבות; לירי מחשבות דיק / סוער; יער נח (47) כהיות; כהיות נג' / כן; וכן נ / רעים קג'י; הרעים די; רבים נאת / לב נאב; לבב דיקג'י (48) דכרו דברים; דברים נח (49) טובים; טובים דברו ת / לאלהים; לאלהינו נח (51) שלשתם בנג'י (51) שלשת בניו דק; בניו א; שלשה י (53) לאנטיפטר; אנטיפטר נאת (54) וגם דיקא; גם נג'י / לרע; להרע נאר (55) את אחיו אב; אל אחיו דית; לאחיו ק; אחיו נ / לפניהם; לפנים די (55-56) את דברי יב; דברי נח (56) והאורבים; והאורבים הגידו את דר (57) הגידו אב; העידו דיקג'י; יעידו נ / שכר; שכר גדול דק / האורבים; לאורבים דקמ (58) ואנטיפטר אין דק; כי אנטיפטר אין יג'י; ואין נח / חבורת רשעים; בחבורת הרשעים נ; רשעים ת)נח (59) תמיד; לית נא (60) מבקשים לשלוח די; לשלוח יד מבקשים נח (62) המלך; את המלך דיג'י (63) במצודתו ג'אמ; במצודות נ; במצודים דיקת (65) אל עצתם נדאת; לעצתם יק / עצתם; שניהם נ (66) מדי; לית נ / מעבר נהר; לעבר ד (67) אחות; את אחות דיק (69) כי ⁽¹⁾; לית ח / הלשינו קאבג'י; לית נדית / ואמרו אמי; ואמרו ק; אמרו נדית / כי ביקש; שביקש ד / המלך; לו נ; למלך דב (70) אמרו נג'י; ואמרו דאמ (72) ראש יג'י; לית נדאבת (73) ראיה; ראו ד / וחברו; בחרבו נ (74) אתה; עד עתה אחת נ / עמדת; הייתי דיק (76) עלי; לית דיקמ (77) משקה למלך; שר משקה המלך ד; משקה המלך ק / יביא; ישא נח (78) לפני המלך; לפניו נקמח / למלך א; אל המלך ג'י; לית נח (79) לנו; לו ני (80) כלא; כי לא ד / ויאמר; ויאמרו נ (82) לכס; לך נ (84) להורגינו ג'י; להורגו נדאת (85) רבים מהם יא; מהם רבים ג'י נדקת (86) וגם את; וגם נח / ובכבלי ברזל; לית ד (87) כמשמר; סוף ג'י / וילכו; לית נא / מעבריו אוהבי; מעבדי נ / אלכסנדר; אלכסנדר ויאסר נח (88) ידברו; דיברו נ / האמת קיב; את האמת דאת; את הסוד נ / ואת העצה; והעצה דא (90) יוכל נאק; יוכל ידית / את המכות; המכות נח (91) ואריסטובולוס;

ואריסטובולוס אדונינו נ: אדונינו ואריסטובולוס ת (92) על האכילה: אל אכילה דית (93) את המלך: אותו נת (94) את נפשם: נפשם דא / ימצא: אמצא נ (95) ויאמן אב: לית נדיקת (97) באביו: בעיני אביו דקב / ויכתוב בהם: לית נת / בהם י: כהן ד: כס מ: שם א (98) את: ואת נ / אחיה: לית דא (100) אשר: כי נת (102) מהיום ידב: מיום נת / עוד עליה: עליו עוד ידב (103) רבים: לית דיק / שלומית: את שלומית ד (104) ועל: לית נת (107) למלט אותה: למלטו ד / כי ידע: וידע נ (108) לא: לא הוא נ / בבואו: בביתו נ (109) חתני חי נת: חי חתני דיק (110) איה נכת: ואיה דיקא (111) אויב: לי אויב ד / ואיך: איך דיק (112) עוותה (י): עוותה ולא היחה ידה במעל דק (114) אלהים דאנת: האלהים ימ (117-118) ועוותה: הרשע: לית נת (117) את עצות אב: עצות דיק (118) נמהר: ועתה נמהר דק / נהרוג: להרוג ד (121) וישמע: וכשמעו נ (121-122) ויאמן: ארכילאוס (י): לית נ (122) ארכילאוס: ארכילאוס מלך כפתור דנת (123-124) את דעת: המלך: את לב המלך נת (123) מלך כפתור דיב: לית קא (124) בליכך את דאית: לכך אל ב: לכך לראות נ (125) מה הדבר אי: דבר מה ד: מה נקמת (126) מלכות: כבוד ק: מלכות וכבוד ד: המלכות ת / ולא: לא ת (128) כן גם הנערים הסיתו: כן הסיתו את הנערים נ: כן הסיתו גם את הנערים ד / דעתם וגם את דעתך: דעתך וגם את דעתם דיק / וגם את: ואת נת (130) בשקט ובשלווה דיק: בנחת ובשקט נת (131) שיבתך: שנתך נ / בניך: ביתך נ (133) ואריסטובולוס יב: ומעל אריסטובולוס נאח: ומאריסטובולוס ד (134) חמה: חמתו נר / שומע: יאמן נ (134-135) וילך פרורה אל ארכילאוס אדק: לית ניבת (135) אחיו המלך ניקת: המלך אחיו ד: המלך אב / לשאח עוונו נדיקת: להסיר חרונו מעליו אב (136) עליך אל המלך: אל המלך עליך נ (140) עוון אחיך: פשע אחיך ק: לפשע אחיך ועוונו ד / כי: וכי ד (141) בי נאקת: לי דיב / אבל סלחתי: וסלחתי נת (142) אדם: לית נא / הכאיבה: תכאב א: הכאיב דק (143) אחת: אחד נאח / איכריו: דבריו נ (144) המלך: לית נ / ויסלח: וישלח נק (145) אליי: לו ד (146) היה דאקבת: לית ני (147) אשר תסלח אתה בא: שתחמל ד: אשר אתה נת / מעמו יב: ממנו דנקת: מעצמו א (148) את בתך: לית ד / כנתי ב: כליבי וכנתי נת: לית דיקא / איש נק: הוא איש ידב: לית א (149) אשה: לית ד / והיא חייסרהו: היא חייסרהו י: היא ותיסרהו ד: ותיסרהו ק / וישמע באד: ישמע יק: והוא ישמע נת (150) אל אירודיס: לאירודוס ד / ואחננה: ואחננה נר (151) ואל אחננה לאלכסנדר: לית ד / אחננה נית: אחנה נת / ויאמר: ויען נת (152) אל ארכילאוס: לית ד: אל אלכסנדר ת / שא: ארכילאוס (ב): לית נית / עונו: לעונו ד / כיום הזה: כהיום ד: כהיום הזה ק (152-153) ארכילאוס אני אעשה: סלחתי ד (154) ויחבקם: ויחבק נק (157) גדול: גדול וישמח מאד דק: לית נ / שבעים: לית נית (159) מנחה: מנחה לכבוד ד (160) אל בית: לביתו ד.

[נב. מות בני אירודיס]

(1) אחרי: אחר ד / בירושלם: ירושלם נ (2) בוצע: בוצע דק (5) בן אירודיס: לית נא (6) אנטיפטר את: אנטיפטר נקת (7) לאחיו: לאחיו ולהשינם דק / את: עם ד / בדברים אקד: בדברים האלה ניבת (א-7) כי: יקרה: לית ד (7) גיבור: גיבור נ (9) אנטיפטר: אנטיפטר אחיך נת: עמך אנטיפטר ד / אשר: כי אתה בחזר גבור וממשפחה יקרה אבל אנטיפטר ד (11) ערמת: לית ד (12) כל: את כל דאר (13) לי: לית נית (14) כי (ב) נאבת: כאשר דיק / לי: לית נת (15) בנך: בנך אלי נת (16) ואת איר: את נת: וגם הגיד לי את כל דק (18) וידבר: ויסוף וידבר נ (20) עליך להורגך: ולהורגך ד (21) ולא מצא: לית נת (22) שר אחד: שרי נ: אחד שר ת (23) נכרח: נכרח נ / עד: וחהיה לנו למחסה עד דק (25) להתורדות: להתורדות (לגלות ק) <את ד> הסוד אשר היה <לו ק> בינו וכין בניו דק / הודה נאר: התורדה דיקת / ולא נמצא דבר: לית נת (26) ויצא צוה דק / בנחשתיים: לית דיק /

ואריסטובולוס; ואת אריסטובולוס נת / בניו: בנחושתיים דיק (28) משם; ומשם דב (29) ובכל דיקמ: וכל נאח / וימשוך; שם משך ד / וירחמו; וירחמו עליהם ד (30) וכל צבאו דיקבת; וצבאו נא (31) איש; איש ושמו תירו דק (32) ובעבור; בעבור נ (33) ככללי; ככלי נא (34) ויאמר בקול גדול; בקול גדול (רס ד) ויאמר דק / ותנס; לית נ / ונעדרה; ונכרתה נ; ונעדר ד (35) אל המלך נאכת; לית דיק / תאמין; חשמע נת (36) אח בניך; בניך דקא (38) איך; אשר ד (39) לשפוך; ולשפוך דיקר (40) המלך; לית ד / כי לא; כי אם לפתוחך ולהורגך דק (43) לאמר נכת; לית דיקא / המלך; לית נת (44) גרור; גרוד ת / התער; בתער ת (45) שכר; את שער נ; השכר ד; את השכר יח / פעולתך; לפעולתך די (47-50) ויצו... המלך (1); לית נת (49) ואת ייסוריו אי; והייסורים נת; ויסורי ד (51) לו; לי נ (52) לו דיקת; לך נאר (54) יד נב; ידו ידאח / לעשות; לית נ (56) המלך; לית נ (57-56) ועל אדות תריפון יבח; ותריפון נא; ועל אדות תריפון ויאמרו כל העם והשרים כי בני מות הם דק (57) ובנו אב; לית נדיקת (58) ואריסטובולוס ראק; ואת אריסטובולוס נידת (59) ציוה; ציוה המלך דיק (60) ויתלו; וישאו נית / שניהם נאק; אח שניהם ידמת / בעץ נדיח; על עץ בקא / במצות; כמצות ני / אביהם; אביו נ.

[נג. אנטיפטר הרשע]

(1) לו; לית נת (2) אחיו; אחיו ויאמר אני אמלוך דק (3) כראותו נדאקת; כראות י / הילדים; לית נאמת (4) ובנו אריסטובולוס נבק; ואריסטובולוס אדית (5) כשם ביא; בשם נדק (7-5) גלפירה... ילדה לו; לית נת (6) אירודיס; אורודוס על שם אביו ד / ושם השלישי; והשלישי ד (7-6) כשם אביו; לית ד (8) אירודיאדס; ארודיאס ת / הילדים; הילדים האלה נ (9) עליהם; עליהם וירע בעיניו מאד דק (10) שריו; את שריו דקב (11) הילדים; את הילדים דיק (13) הבכיה; הבכיי נ / לי (2); לי זה ד / בתמתי; בעמתי נ (14) ילדיהם יקאת; הילדים נב (15) ציויתי נדיקת; נאה אב / אשר יהיו להם כאכות; לית נת / כאכות בא; כאכות וכאמהות ד; כאכות ואמהות ק; כאמות וכאכות י (16) את בתך; בתך דיקמ / ארוסה דיקת; לארוסה אב; לית נ (19) אחרת נקת; האחרת שאר (20-19) את ימיניהם; ואת ימיניהם ד (20) את החתונות; החתונות נמ (22) כי פרורה; לית נב / המלך; המלך מכבוד ד; מכובד היה ק (24) הנער אב; לית נדיקת / אלכסנדר; אלכסנדר על דבר המלכות דק (25) ויאמר לו; ויתחנן לו ויאמר דק / לי; לו ני (26) הכת; חכם נ / והוא; וגם הוא דק (27) אני אוכל; אוכל אני דק / אוכל; יוכל נ / שני נית; השרים דק; לשני ד; שרים מ; לית א (28) אחת; לית נא (29) הוא; לית נ (30) למלך; לו נאת (31) שחים; השנים נ (32) אשחו; אשחו ראשונה דק / גם; לית דאר (33) הקטן; הקטן כי שנים נהרגו מ; הקטן ותלד לו גם את אלכסנדר ואת אריסטובולוס והם ואמם נהרגים ד / ותלד לו מלחכים אשתו; ומלחכים ילדה לו שני בנים ד / את אנטיפס; אנטיפס נת; שם האחד אנטיפס ד / וארכילאוס; ושם השני ארבלוס ד (34) ובת; ובת שמה מ; ובת אחת ושמה דק / ותלד לו גם קליאופטרה ירושלמית; וקליאופטרה ירושלמית ילדה לו ד (35) וגם ארודיפלוס; וארודיפלוס ד / היתה ותלד; ילדה דא / היו לו נ (37) השינית; שיני נת / על כן ירא; וירא נדת (39) ויתחננו; ויתחננו דקת / דעתו; דעתם נ (40) ויבטלו; ויבטלו נ (41) יום; לית נ (42) ולא דיקת; ואל נ; אל א (43) אחי המלך; לית דא (46) ההם; לית נק / אחי המלך; לית נת (47) לחנן נכת; להתחנן קאי; ולהתחנן ד / המלך (ב) נב; למלך דאקת; אל המלך י / ועל בניו; לית נת (49) ויביאהו; ויביאהו נ / ירושלם; ירושלמה דיקרת / בקברות דיב; בקברות נ; בקברותו א (50) השמועה; על השמועה די / כי; אשר דיק (51) הזה... הדבר; לית ד / הדבר (ב); את הדבר הזה נ; את הדבר ת (52) בכל; ובכל נמ / חיבוט; חיבוטים נדת (56) על ראש; לית נ (58) בעומדם; בעשותם נ (60) ויעצו ניק; ויעצו אדב / עצות; עצת ת (61) להורגיהו את; להורגו נ; ולהורגיהו דיק (62) נמתיהו; נמתיהו נת / מידו אנתנו; אנתנו מידו ד

(64) אין; ואין דיקר (65) מפני חיה: מפני כחיה נ / חיה: החיה ד (65) הואת מא: הוה דיקת: זה נ (66) יראה יא: נראה נקדח / והתחילו: והתחלתי נ / שיבות: בשיבות נ (67) ביני ובינו: אני והוא נדת / ועוד: עוד נ; והנה עוד ת / הילדים אב: ילדים נת: לית דיק / בני אחי: לאחיי נת / התחילו: והתחילו נ (68) ראש נק: את ראש דיבת / ויחיה: והיה נ; ויחיה ת / וינשוק: וינשוק כנשיכת שרף דק / הקטן אירודיס: אירודוס הקטן נ; הקטן ד (69) מרימי: מרימי אורודוס ד / אהוב בעיני אביו: אהוב אותו נת (70) לי: לית די (72) שרת: שרד נ / לי: לו נב (73) דודן: דודך פרורה דק (76) איך: ואיך נ (77) ימינינו: ימינו נ / להורגיהו א: להורגו דיקב: להורגינו נת / יהרוג נאכת: הוא יהרוג די: יהרוג הוא ק (78) הדברים האלה: אלה הדברים ד / אל המלך אב: על המלך י: למלך נדקת (79) חברותיה: כל חברותיה נדי (80) דיבר: אמר נדת / לתת: ליתן ד / הדבר: את הדבר נמרת (82) ויתפוש את: לתפושו נ; ויתפוש ת (83) לסבול: לסבול המכות דק (84) שלח: שלח תירון המלך נגיד מצרים ושמו דק / תיאודיאון שיערתי: תאורדון אב: אוריאון נדיקת (85) ויתניהו דיקת: ויתנה נ / לפרורה: לפרורה דודו דק (86) אותו אל אמ: אותה אֵת דק: אותה אל רי: את נת (87) הרגתי אותו: הרגתי ד / ויתניהו: ויתנה נ (89) להביא: לכוא נ / להביא אותו: להביאו דא (90) אקחנו נית: אקחנו ד (92) את הכלל: כלי ד (93) מהאלהים: האלהים נ; מאלהים דח / היה: היתה סבה נת (94) ישלם: לשלם דיק (95) ויביאו: ויבא נ / אח האשה: האשה נא / במיטתה א: במיטתה נ; במטה חדיק (96) את בשרך: בשרך נת / ואשליך: ואשליכיה נ; ואשליכך ת / ואם: אם ד / תגלי: תגלי לי נת (97) ביתך: ביתך ולא יקרך עין דק (98) עד נית: עד ודיין דק / כי לא: ולא ד (99) אכסה: אכסה עוד ד / אני: לית דיק / אכסה ממך אק: מכסה ממך ר; אכסה די: מכסה נת / האכונה רא: את האכונה ינמת: «אח ד» האכונה כי אם לך דק (100) הוא נ; היה דיק: לית אב / צוארי: את צוארי נדק (101) מידך והלך: מידך וחלך נ / ינצל: יציל נית / עבר: העבר נ (102) אני נאת: לית בדיק / ממך דבר נת: דבר ממך דיק: ממך אב (104) באתה: באחי נ (106) אל מיטת: על מיטת נ / אותו הלילה: לית ד (107) ויאמר (1) ... אדוני: לית ד (109) במצודות קיא: במצודות דבת: במצודה נ / כי: אשר נ / ולכדתי: ונלכדתי נ / האדם דיק: אדם רא: לית נמת (110) אחי: «אחי ק» אשר «עשה ד» לי את כל כבודי דק: ואחי ת / ולשלם: ולשלם לו דמ (111) גידלנו: גמלנו נ / לכי והביאי: הביאו ד (113) אשר לא: שלא ד (114) את סס יבאת: את הסס קנ: הסס ד / אשר בו: לית ד (115) ושמרתי באותו הכלי: לית ד (116) עתה: היום דק / ותרם האשה את ידה: לית ד / ידה: ידיה נ / וחושט: ויתן נ; וחושט האשה ד / אל המלך: למלך ד (117) מיד האשה: מידה דק / אל האשה קית: את האשה נ; לה דמ (118) וישלחה: וישלח נ / אל ביתה: לביתה דקמ.

[נדר. נפילת אנטיפטר הרשע]

(4) אני נית: לית דקאב / אלי אתה דיקר: אתה אלי נת (5) עמך: לית נת / בס: בהם נר (6) האיגרת: איגרת נ / ויבוא: בא ד (7) דודו: לית נת / כי: אשר נרת (8) ולא: לא נאת / ואין מי: כי נ (9) האנייה: האנייה אשר באה מרומא דק (10) אמה: אשת פרודה נת: בשוליים של ד / מהיות: מלהיות נרת (12) אנטיפטר: לית דא (13) ואחד: לית די (14) רעות: הרעות נ (15-14) אשר תחן: שחתך ד (15) כי ... אויבך: לית נת / אשר: לית נמת (16) בראותך: בראות אותך ד / ירוממך: ירוממך נא / יכבדך: יכבדך נא (17) ישפיל: ישפילו נא / לעצתם: עצתם נ / אל הארץ: לית די: אל ארץ ת (18) ולא: וכאשר קירב לירושלם (אל ירושלם ק) לא דק (19) יראים: יראו ד / יענשו: יענשם ד / מן המלך נ: אל המלך את: את המלך ב: למלך קי: המלך ד (20-19) על כן לא יצאו לקראתו: לית ד (21) נסע: נסע בבושפת פנים דק (22) אל ביתו ניקת: לביתו אדב (23) אל בית: לבית ד / לרגלי: לפני רגלי נ (24) ראות אותו: ראותו דק (26) אותי: אותו נר / ידיך: ירך נא (27) למחר: למען ד (28) לפני: אלי נאת (29) אבל: לית דיק (30) ברעד ובפחד: בפחד דק (32) אליה: לית נאת

/ ואשתו, ואשתו אליו נת (33) לבו; את לבו נקח (35) שריו; לית ד (36) אל; לית נ / אל וורו;
 לוירו ד (37) אירודיס המלך; המלך אורודוס ד (38) כי דיקא; כאשר נכת (39) וורו; המלך אירודוס
 נ: לית דת (41) את כל; כל נא / עליו; לית נבדת (42-43) ריוח והצלה; ריוח והצלה להצילך מידו
 ק: הצלה מידו ד (43) יד; ביד דיק / ומלחמה; ובמלחמה דיק (44) לרגלי אביו; לפני המלך אביו;
 ולפני רגליו נ; לפני אביו א (45) לעומדים לפניו; לית נ (46) העם; העומדים לפניו וכל העם נ (47)
 את הרעה; הרעה ק; הרע ד (48) שנאתני נת; שנאת אותי ד; שנאתו א; שנאתי בקי (49) ילדתי;
 ילדתי ד / כאלה; כאלה כי האלהים שנא אשר נתן לי בן כזה ד / את שני; שני ד (50) נקיים; קיים
 נ / כי לא חטאו לי; לית ד / הרגתי אותם; הרגתים ד (51) לזה; לו ד / שנא אותם; שנאם ד / אשר
 קנאם; בקנאתו עליהם ד (52) אשר היתה אסם; אמם שהיתה ד; אמם אשר היתה א (53) לאחיו;
 לאביו נ (54) לגרות אותם; לגרום ד / עלי; לי ד / בדברי זה אנטיפטר; בדבריו דנת; לית א (55)
 מלשון זה אנטיפטר; לית ד / לאויב לבניי; להם לאויב בדבריו ד (57) אחיו; אחיהם ד / וורו אב;
 לית נדיקת / נשי; את נשי נית (58) ואת בניי; ובניו ד (59) את בניהם; בניהם ד / ואת נשיהם;
 נשיהם ד (60) כי אב; כי אם נדיקת / מקרב ביחי; מכיתי נ; מקרבי ת / לזה הרשע אב; לרשע נדיקת
 / והוא; הלא ד (61) ובערמת; ובמרמת דק / הרשע; רשע ד (62) והמלכות; והמלכותי על כל בניי נ
 (63) ומיהר; למהר דק (64) לשפוך דם; לית דא (65) שנאוי י; שנאוני נ; שונאי דר / בעורניו חי
 אב; לית נדיקת (66) וחמשים אב; לית נדיקת / ושלחתי אותם; שלחתי ד / אל רומא; לרומא ד
 (67) מלך רומא; לית ד (68) אבל; לית נ / דמים; הדמים נ (69) וורו; לית נ; וורו (וירו ת) השמר
 לך מת / תאזין דק; תאמין בא; חשמע נת (70) זה יקמא; לית נדר / לרמות ולגנוב; לגנוב דא /
 דעת; דעת בני אדם דק (71) מהם לשון הרע; רעות מהם ד / וישמרני במרמה ויביאני; כי הוא
 הביאני ד / במרמה; בערמה נ / ויביאני עד המטה; לית ניקח / המטה; המטה וישמרני במרמה ד
 (72) להיות לי כחוסה אב; לית נדיקת / בני; לית נ / ובסתר; והסתר נ (74) כי אני; כי אין אני ת
 / אני חי ואולם אין נת; לית נדיקת / בני; לית מדיקא (74-75) כי ⁽¹⁾ . . . יאמין אב; לית נדיקת
 (75) אשר ב; כאשר א (76) אהבתי ועשיתי איבת; אהבתי והמשלתי ועשיתי דק; עשיתי נ (77)
 ואנח ניק; ואנח דת / בקום נית; בקום קאד (78) מעיי; מעיים נ (79) יצמא; ימצאו נ (80) דיבר;
 אשר דיבר ד / המלך; לית ד / בחרון אפי; לית ד (82) ראשו ⁽¹⁾; אח ראשו אבד / מעט; לית נת
 / מעל הארץ; לית דא / ראשו ⁽¹⁾; ראשו מעל הארץ נדקת (82-83) אשר הוא; שהוא נת; אשר ד
 (83) ויאמר; לית נ / אבי; אני נת / חברי תוכחותיך; וחברי תוכחותיך נ; ותוכחותיך ד (84) כמליין;
 למליין נא (85) שומרך; שומרך וצלך ד; צלך ושומרך ק / אני נאת; לית דיק (88) יעשה; יבקש
 ויעשה נ (89) הבריות בקא; בריות נדית / ידעתי; ידעתי גם ידעתי נ / לי; לית נ (90) כאשר הקרה
 להם; כאשר להם י; כהם ד; כמותם ק / הקרה ב; הוקרא נ; הוקרה ת (91) עליהם; עליהם כי
 ממשפחה צעירה אני נ; עמהם ח / והיו; והם נ (91) וייראו כי המלכותי; לית ד (94) אם לקבל ית;
 ואם לקבל ק; ואם נקבל נ; לקבל א / מלכות; המלכות דר / ואתה כבר; אתה נ; כבר דיק; אתה כבר
 ח (94-95) ואם . . . כיברחתי אב; לית נדיקת (94) ואם ⁽¹⁾ ב; או א (95) חרה; אשר חרה ד (97)
 מיראה; מיראה אשר המלכותי ד / כי יראו כאשר המלכותי אני; לית ד / יראו; ראו נ / המלכותי;
 המלכותי נ (98) בטח; לבטח דיקת / הדבר; לית נת (100) הסית אותי יאת; הסיתני דק; הסיתני נ /
 האדם; את האדם דית (101) אל רומא; לרומא נת; ברומא א (102) מלכים; מלכים גדולים ח / אח
 שלום; שלום דא / הוא קיסר; לית נת (104) ועשיתי אותם עשיתי נ (105) כך; עמך ד / ולא; לא
 די (106) שמוע; לשמוע נאת / אני אב; לית נדיקת / שם; שמה ד / פניי; עיניי נ (107) אל סיליאון
 דיק; לסיליאון נאת (108) סודם; את סודם בד (109) ארב; אהב נ / הלא אני; ואני ד (110) ודיבר;
 לית נדת (111) ושחקתי; ואם שחקתי נ (112) אכזריות חיה שיערתי; היה אכזריות חיה ד;
 אכזריות היה נאב; היה אכזריות ק / עמי; עמדי נ (113) עלי; לי נק / ללבוש בק; מלבוש נית;

ללבוש מלבוש ד / מרוב טוכך; מרובה ד (113) טוכך ק; טובה ית (114) מלהיות מלכים;
 לית דא / מלכות; למלך נ (115) כי נאב; כי גס דק; כי אס י (116) לי; כי לי נ / ידיך; ידים ד /
 וטובותיך; וטובך נ; וטובות ד (117) דעת; לב נח / והלכתי; והלכתי מלפניך דק (118) לאורביי;
 לאויביי נח (120) לי אב; עלי דק; לית ניח / לך אב; לא נקית; לא על שמי ד / שלחתי; שלחתי
 נח (121) לא ישפיל; ישפיל את נ (122) יפרד; יפרד ממך נח / הנה; אשר נ (123) ואף אבת; אף
 נדיק (124) על אודות; עליך דק (125) אנטיפטר; אנטיפטר בקול גדול דק (126) עדות; לית ד /
 לפני אבי; לית נ (127) לדין; לית נח (128) שנאתה; שמעתי ששנאתה נח / אני; לית דיק (131)
 הם; לית נ (132) אבי; אני נ (132-133) אוהבך . . . קיסר מא; לית נדיקרת (133) כימין; מימין נ
 / ימין; וכח ימין קיסר ד (134) הרעה; הריעה ח / נתנה; נתנה נ / בראשך אב; בראשך והיא
 חלמדך איך עזרתיך לפניו נדיקת (135) עון נאר; העון דיקמ (136) כי אתה שלחתי; לית ד /
 שלחתי; שנאתי נקית / לא; לית נ (137) לרגלי שוחה; שוחה לרגלי דא / את התלאה; התלאה ד;
 את כל התלאה נ (138) כי לא שנאתיה; לית דא / שנאתיה בק; שנאתי ניח (139) חלאות; החלאות
 נ (139-140) אל קיסר; לקיסר ד (140) אל דבריי נאק; דבריי בידת (141) והלכתי; לית ד / ובאתי
 לפניך; לית ד (142) אולי; לית נ / אול . . . פניך; ומי יתן שלפניך לא באתי ולא באתי לפניך ק)
 ולא קראוני הרעות האלה דק / והלכתי; והלכתי בשליחותך דק (143) כי הבאתי; שהבאתי ד /
 עדים; שדים נ / כי בני אדם; לית נד (144) את האמת; האמת ד; אמת ק (145) ואשר יענו בי
 עידות; לית דק / את האמת; האמת ארק (146) וכוב; לית ד / האדם; אדם נאבת (147) אני; לית
 נ; אבי דיק / והם יענו נב; והנה יענו קית; ויענו ד (148) והים; לית נ / לא; לית נ / ואני; ואם נ
 (149) והמיחתי; והמתני נ (150) בים; לית ד; הים ח / מים; הים דית; ים ק / ולמה; למה נ
 (151-150) כאשר עשתה לדתן ולאבירם; כדתן ואבירם ד (152) לא הוליד; ללא נ (153) את נפשו;
 נפשו דאר / ולא; לא נח (157) אחכה; אחשה נ (158) שא; אשא נ / ושמע בקולי; לית ד / ואל
 חתנני; אל חתני נ; אל חתנני ח (160) אבל הוצא; והוצא ד (161-160) והוצא . . . אותם; לית
 דיק (161) את ליבני; לבי ד / וכרות; כרות ניח (162) חתיכות חתיכות; חתיכות נח / נסחרות;
 מסחרות נב / אשר בלבי; לבי דר (164) האמת מקא; את האמת נדית (165) אם; ואם נח / עליך
 רעה; רעה עליך ד / ואם לא יב; אם לאו נ; אם לא דאת / אבי; אב נ (170) לבדו אב; לית נדיקת
 (171) הסופר; הסופר אשר שנהר ד / ניקולאוס; לית דאק / לנערים בני; לבני ד (173) לגלות
 רקא; ולגלות נדית / מה; מי נח / תכבך; אחם בוכים ד (174-173) אם תחמלו ותרחמו רחמו ב;
 רחמו נדיקת; ותחמלו א (174) בניס בידת; בני נק; בני כנים ד (175) ובערמת; ובערמות נ (176)
 יפול; יפלו נח / אם זה ימלט אשר רצח; כי רצח ד; והוא רוצח נח / את אחיו; אחיו נא / חמל;
 חמל אשר ביקש להורגו נח (177) כאשר; אשר נדמת (178) ויאמר; לית נח / עורה; עורר נ /
 אויביכם נ; את אויביכם דאי (179) בהביאו; והביאו נ / להעיד; לית ד (180) איגרת; איגרת דאב /
 בדברו; בדבריו לרבר ד (182) על אביו נאת; את אביו דיקמ (183) בני; בית נ (184) משקה סם ריב;
 סם נדקת; משקה א / דעת אב; דעת המלך ודעת נדית / את בני האדם; בני אדם ד; את בני אדם א
 (187-188) את רעהו . . . כל בא; לית נדיקת (189) שאל אותה; לית נ / ענה נבאת; ענהו דיק
 (190) מכל; ככל נ (191) הביאו; הבא נ / את הכלי (ב); אלי נ (192) איש; האיש ח (193) ויצו
 להשקותו; לית נ / וישקוהו; לית נח / וישחה האיש; לאיש ד / מיד אד; לית ניח (194) אל
 וורו; לוירו ד / לישא אותה; לשאתו ד / לפני; אל די (194-195) לראות קיסר ניח; להראותו ד;
 להראות אליו א (197) כי; לית נ (199) אל המלך; את המלך דת (201) נמצא; נמצאת ד / איגרת;
 האגרת נ / אחרת; לית ד (204) דבר; לית ד (205) היעזתי אל המלך י; הירעתי המלך נח; הרעתי
 המלך ד; הגדתי למלך א / את האיגרת הזאת; האיגרת היא ד (206) הרג; הרג את נדי (207)
 עורמתו; ערמה נ.

[נה. מות אירודיס]

(11) כבדית: לית נח (3) סגר; לית נח (4) באיפורומיא; באיפורומיאון נח / רבים; ימים רבים נח (5) ליום; אל יום נ (6) שלח; לית נח (7) אודות; לית נ (10) החול; חוליו נ / במות; במותו נח (11) ותנו; ותנו לי נית; לית ד / משרחיו; לית ד (12) תנו; ותנו נ / ואטהרנו ... המאכלת (ב); לית נ / יערב אק; ערב דרכת (13) את המאכלת; המאכלת די / ויקח; ויקם נ / ויסמוך; לית נח / בורעו; בורעיו נ / בחרב; בחרת נ / טיהר; טיהר בו ד / להתקיעה מית; להתקיענה נ; להתקיעו ד; לחקעו ק; (15) מיד; בידו נ (17) ותצא; ותבוא ני / לאמר; אנטיפטר לאמר נ; לית אק (20) רב ... בא; רצה להניחו לילך ובא נח (22) ויגל; לית ד (23) ובמותי; לית ד / במצות; כמצות נח (24) שמה; נקרא שמה נח / כאשר צויה; כמצות ד / וימחוק נאדת; וימחות רקי (24-25) הברית שם אנטיפטר; המלך והברית (מן הברית ק) אשר שם לאנטיפטר דק (25) כמכתב; בספר ד (27) אשר הרג; הורגו ד (29) מחוץ; מבחין נח (30) והיה נדת; והיה איקב (31) מנעוריו; מנעורים נח / כי (ב); אשר נא (34) ועל אלכסנדר; ואלכסנדר ד (35) לא; ולא ניר / שלומית; לית ד / לגדודים; לגדודים אשר למלך דיק (36) איפורומיא; איפורומיאון נ (36-37) ואת בנייהם; ובניהם ד (37) וישלחו אותם נח; וישלח אותם יק; וישלחם ד; וישלחם א (38) לביתם; לבתיהם ד (40) ונכוחים; וניחומים נ (41) את הטבעת; הטבעת נח (42) מכתב נאב; כתב דק; הכתב י (44) אשר שמה; לית ד (45) העיר; עיר ד (46) שכב; שוכב נ / עלי; עליה דב (47) והכסות; והכפות נ (48) כעגיל י; בעגול נדת; כעגיל ד (49) במסיכו; לית נ (50) וכת; והכת דית / ואחרי גדודיו ב; ואחר גדודיו נח; ואחרי גדודי י; ואחרי גדודיו דק; ואחרי א / כת מאק; הכת דירת; לית נ (51) וגלוס ב; וגליס נדיקת; הגלוס א (52) המלחמה; מלחמה א; המלחמה נ (55) ומוסק; ומוסקח / ובני אב; וכל בני נדיקת / המלך; המלך הולכים דק / ויקבר בעיר אירודיאון; עד עיר אירודיאון ויקבר שם דק (56) הוא נית; לית דקבא / צויה; צויה המלך ד (57) היתה נאב; היה דיקת (58) בליבם; כלבבם חדימ / כפיו אב; בפניו נ; בפיהו יקת; בפיהו כל אשר כלבבו ד / בלבב; הלכו נ (58-59) בלבו לחשוב; לחשוב בלבו ד (59) ואם; אם די (62) ועולו; ועמלו נ / בגזירות; בגזירת נח / בגזירות אכזריות; בגזירותיו האכזריות ד (63) גאה; וגאה דק / ולא מלך; לית ד / משרי א; משה דיקת; את משה נ / את כסות; כסות דק (64) העשיר; והעשיר ד (65) אשר ⁽¹⁾; ואשר דר / הקודש; המקדש נאר / ואשר ⁽²⁾; איש נ (66) כי; אשר נ / אשר שכנו נח; שכנו דיק / אשר נב; כאשר דיקת (68) זה אירודיס; אירודוס זה נח / הטריח; הכביד והטריח ד; הכביד עלינו והטריח ק (69) מלכי ני; ממלכי ד; ממלכת ק (70) אותנו נבת; אורכיני י; אבותינו דק (70-71) רבים ... אירודיס אב; לית נדיקת (73) לעבודת דיק; לעבודת נר / במקומה לית נח / ארקילאוס ⁽¹⁾; ארקילאוס בנו דק (74) הרעה; הרעות די / אביו; אביו לנו נ / ועוד הוסיף; והוסיף עוד נדת / ימלוך; אמלוך נ / ארקילאוס; לית דיק (75) ועל; ועל העם ד / כי ... בחרנו; לית ד (77) כן הוא אב; לית נדיקת / הוא; לית נדי / מלמלוך; ממלוך נר / המלכות; המלכות אך לא מאתנו דק.

[נו. ימי ארכילאוס]

(1) אומרים; אמרו ד / דברים; רבים נ / וגם נאח; כי גם בקד; גם י (3) אני; לית ד (6) כולה; כולו דק (6-7) ולמה ... מלך; לית ד / בראשה; ראשו נ (7) הכסא ⁽¹⁾; לכסא קנ (8) המלכים; המלך נ / כי; לית ניק (9) הלא; והלא דק / קיסר אב; לית נדיקת / וממשפט דאי; ומשפט נבת (10) לוחות; לוח נר (11) חוליו; את חוליו נח / עליו החול; חוליו דא (12) ממנו; לית נ / המליך; הרג אנטיפטר והמליך ד; הרג את בנו ק (13) ויבא ⁽²⁾; לית דמ / וילחין אמת; ויחלץ נד; ויחלץ יק (14) ויהי כי התאוננו א; ונחאוננו נדיקת / העם; בעם נ / איש; לית דאב / את חרבם ניקת; חרבם דא (15) מצע; לית דק / ארצה; לית נ / ההיכל; היכל יי ⁽¹⁾ (17) רחמינו; רחמינו נח / והסירה; והסיר נ / האכזר; לית נח (21)

כל; לית נב / מלכות: המלכות נ (23) את המלכות: המלכות דק / מיד אביו: מאביו נ (24) רבים נבת; רעים א; לית דיק / את ארקילאוס: ארקילאוס דיק (27) סופר: הסופר נת; סופר בשוליים ת / אירודיס המלך נב: שלאירודוס א; המלך אורודוס ד; המלך יק (28) על; כל נמ (29) השלום: שלום נ (30) מלחמות: את המלחמות נ / ואם נאת: אם דיק / כלבכנס: כלבס נ / במלכות רומנים: כרוכנים ד (33) על; לפני נת (34) הוא יבחר: יבחר הוא ד / הוא; לית ד (38) כל דבר שיערתי: כל הדבר דיקת: כל הדבר נ; על דבר א / היא; הוא נ / הייאמנו: האמינו נ (40) חדע: יודע נ (41) הטוב: את הטוב נ (42) דבריהם: הדברים נ (43) ולא; אבל לא נ / (44) למרוד אנשי יהודה: אנשי יהודה למרוד ד (46) לאשה את; לית נאת (47) הנהרג בן אירודיס: בן אירודוס הנהרג נאת / וישלח; וישמע נ (48) לו; לית ד / יהי: ויהיו נת (49) לקח; לקחה נא / את גלפירה: את גלפירה לאשה ד; לית א (51) לחבקהו יקב: לחבקו נדאת / ויאמר; לית נ / ואל; אל נדת / תנעי בי בק; תנע בי אד; תיגע: תגעני נת (52) זאת: לית דיקמ / ונבעלת; ונבעלת עוד דיק (53) בבית: לבית דיק (54) אשר; לית נת (55) אשר; מאשר ד; כאשר קי / עמך נבלה; נבלה עמך ד / החלום: את החלום נבת (56) אחרי: אחר דיק / חלומותיה: החלום דיק / וחמת: לית נאת (58) עומדות: עומדים נ (59) אחד: לית דיק (62) שנים: שנים המה דיק / לוחך: לבדו נ / את השיבולים: השיבולים נדת (63) מלך רומא: לית דיק (64) ויאסרוהו: ויאסריהו נדמת / ויוליכוהו: ויוליכוהו ת / אל רומא: לרומא ד (65) שמו: את שמו נידמת.

[נז. מעשה פאולינה]

(1) שלח: שלח אחר ד (2) ירושלם דיק; אל ירושלם נאת / הצלם; צלם ת (4) שר הצבא: לית דק / המית; מת נ / המית בחרב: בחרב המית ת (5) מחים דיקב: לית נאת / קיסר: לית נא / נעשו; נעשת ד (6) ברומא: לית נ (8) היתה: היה נ / מאד; לית נאת / האשה ההיא: לית ד (10) ובעולת; והוא בעולת נ (11) וירא אותה: ויראה די (12) אהבתו: אהבתה דר (13) וישאלה: וישאלה הבחור דיק / לשכבתו נרת: לשכב עמה דיקאמ (14) שמוע: לשמוע נא / את סודו: סודו דיק / ותספר: ותגד נדת (15) פאולינה: לית דאמ / כהן; כהני נאת (16) היה: לית נת / ההוא: לית נאת / אלהים: אליים נת (18) בתעותם נ; כתעוועים א; לית דיק (19–18) את האשה: האשה נאת (19) להביאה נאת; ולהביאה דיקמ (20) הגדול; לית ד / בואי; בא נת (21) לנוכח: נוכח נאת / לך; אליך דק (22) תהיי; תהיה דק / נביאתי; נביא ונבואתי ד / מאד האשה: האשה מאד דקא / ותספר: ותדבר נאת / ויאמר; ותאמר נאת (23) אישה; לית די / אשר; את אשר די / ישאל אלוה נא; אלהים מבקש דיק (24) לנוכח; נוכח נאת (28) על אהבתך נבת; אל אהבתך א; באהבתך דיק / האשה: לית ד / אם; ואם נאדת (29) את האשה נבת; אל האשה א; לאשה דיק / האשה ⁽²⁾; אשה נבת / הבחור יקב; לית נדאת (30) אשה; שהיתה אשה ד / כמותך; כמותך נא (31) כן עשתה; וכן תעשה נ / נשים הרבה אבת; נשים רבות נ; הרבה נשים דיק (32) אם נאבת; אשר דיק (33) אלהי; אלוה ד / את אשר שאל; תאות נאת (34) ותלך לביתה; הלך ביתה נ (35) קרה אותה נת; קרה לה דאב; קראה י / מאד; לית נאת (36) כי פקד; אשר פקד ת / מאשרות; מאשרים נ (37) אשר; לית נ / עם אלוה דיק; לאלוה נאת (38) פאולינה; האשה די (39) לאנוב אלוה הגדול; לאלוה הגדול אנוב דא (40) אל האלהים; לאלהים ד / את שאילת; שאילת ד / אדם; האדם דיק (41) מאלהים; לאלהים ד / תחשוכי; תחשוך ד / גם; לית דיק / אלהים גדולים; אלוה גדול דיק (42) לי ⁽¹⁾; לית נת / לי ⁽²⁾; ממני די (43–42) ואשר; לי; לית דיקא (43) תוארו ושמה; שמו דיק (44) עלייך תאוותי; תאוותי עליך נת; ותאוותי ד / מה; ומה דיק / ברצוניכ; ברצונך דיק; ברצונך ת / ולא; כי לא א; כי לא חפצת נת (45) אלהים עשו; אלוה עשה דיק / בלא כסף; לית דיק (46) להם; לו דיק / לעשות; לשמוע נא (48) והלאה; והאלה נ (50) לו; לו מעתה נ; לית ד / לשון;

ולשון דק (51) הכהנים: את הכהנים ד: את הכהן יק / וגם את: ואת דיק / והצלמים: ואת הצלמים נכת (53) הזאת: לית דיקמ / נעשתה דאי: נעשה נב (54) כימיו: לית נאת / כימיו נעשו: נעשו כימיו ד (54-55) כנבלות האלה דיק: כנבלה הזאת נאת

[נח. גזירות גיוס]

(2) הוא: לית נ (3) הוא נאת: והוא דיקב / אשת: את אשת נדת (4) לה: לו נ / מאחיו: מאשת אחיו נ / ויקחה לו לאשה: לית ד (5) ישראל: ישראל אשר התרו בו דק / יוחנן קמד: רבן יהוחנן נ: ר' יוחנן ד: רב יוחנן א: יוחנן המטביל י: רב יהוחנן ח / דיבר: אמר דמ (6) לקחת את: לית ד / אחיק: אחיק כי >יש ד< לה בנים ממנו דק / יוחנן: רבן יהוחנן נ: יהוחנן דת (7) אירודס: הירודוס אנטיפס נת (8) הנהרג נאת: לית דיקב (9-8) שלש ועשרים: עשרים ושלש נת (9) שנה: שנים דקא: שנה בעת ההיא עפרו ארבע מלכים ביהודה מלך אחד היה בארם אשר הורדוס כבש תחתיו והשני בגליל בציפורי יהודה בן חזקיהו והשלישי שמעון מעבר הנהר והרביעי אגריפס ושם אמו הילני המלכה י (14) היהודים: ישראל עם אלהים דיק: יהודי ח / יחד: לית נאת (16) שליח אל גיוס (2): אליו שליח ד (17) אל גיוס: לית נאת / הרבה: הרבה ספרי חכמה ד (18) הגוים: גוים ח (22) י"י: ל"י לבדו דיק (23) יי לבדו: י"י י: ל"י לבדו א: ל"י ד (24) לדבריהם: לדבריהם נ (25) בביון: בביון ויושלך פילו מלפני גיוס נת (26) בחרץ לאמר: לית ד (27) היום: לית נאת / היא: לית ד / מאד: לית דא (28) ונשוב: ונשובה נ / הישנה: ישנה ית: לית ד / הראשונה: והראשונה נ / אבותינו: אבותינו ונחפלה נאת (29) בארץ רומא: ברומא נת (30) אל י"י: ל"י דיק / אבותם: ישראל נאמת (32) על גיוס רוח גדודי: את רוח גדודיו על גיוס נ (34) הכלבים: כלבים ח / מאת גיוס: מגיוס ד (36) מלפניו: לית ד / וילכו: ויבאו ד / ירושלם: ירושלמה דיקב (38) אגריפס (1): אגריפס המלך דיק (39) שנה: שנים דק.

[נט. תחילת המרד ברומיים]

(2) שר הפריצים: הפריץ נ: שר הפריץ ח / אז נתן נק: נתן אז ד: נתן י (4) ביהודה: מיהודה ד / עליו: אליו נאת (5) כבד: גדול וכבד ד (5) וילכדהו: וילכדהו חי נאת (6) אל רומא (1): לרומא ד / אל רומא (2): לרומא ד (11) סכין: סכין בלשון ערבי דק / את הסכין: הסכין דאר (12-13) העם... בתוך: לית נ (13) בסכין וימיתהו: וימיתהו באותו סכין ד (14) תמיד: לית ד / בכל יום נושאי הסכינים: נושאי הסכינים בכל יום נדת (15) נאקת דיק: נאקת נת: אנחת אב / ורואים: ויראום נ / בעיניהם את המות: את המות בעיניהם נ / המות: המות ד (16) בה: בו דק: לה נ (17) הסכינים: סכינים אידק / הין: הם נת / ומהירים במלאכתם: לית ד (18) נפש: לית ד (19) עד כי הולך: והולך ד / העם: עם ד (20) בסכין: לית ד / וימיתהו: וימיתהו ד / לעיני: לפני נ (22) וימת: ומת ד (22-23) בתוך העזרה: בעזרה ד (23) מן החסידים נהרגו: נהרגו מן החסידים ד (24) העם: מעם נ (26) מדלת: מדלת נת / העם: עם ד / וירא: יראו דק / חבורת: חרבות נב (27) וילכו יב: ויצאו נאת: לית ד (28) הנה אנשים: כי הנה אנשים יב: כי האנשים ד (29) חיל אחריהם דיק: אחריהם חיל נאת (30) בהם: מהם נאת (31) למלחמה: מלחמה ד: מלחמות אק (32) פלורוס שיערתי: פלורו קית: פילוס דאב: פילוס נ / רומא: רומיים ח / כי: אשר ד / עולו: את עולו נב / על היהודים: עליהם ד (33) פלורוס שיערתי: פלורו יקת: פילוס דאנב / וחילול השם וחילול ד: חילול ח (34) הבתולות: בתולות ד / וחילול הנשים: ונשים דק (35) המלך אגריפס ימ: המלך נת: אגריפס המלך ד / בהיכל: כהיכל י"י נ (36) העם: עם י"י נ (38) פלורוס: לית ד (40) ויהי... גדול: לית נד / בנו: לית ד (41) לבב: לב ד (42) מלחמה: המלחמה ח

(43) ויתגר: לית ד / ועם גדודין וגדודי מד (44) וכל ועל דיק / סילה: וסילה דיק (46) אז: לית נת / או בא: בא אז ד (47) כבוא: כבוא נת (48) אל אחיה המלך י: לאחיו נאת: לאחיה ד / המלך (י) (נאת: לית דיקמ (49) העם: לית נ (51) שר: לית נ (52) כבוא: כבוא נ (53) עמנו: לית ד.

[ס. נאום אגריפס]

(1) כשמוע המלך וירחם: וירחם המלך ד / וירחמול עליהם: לית ד (2-1) את אשר: אשר ד (2) דיברו: דיבר נ / העם (י) לית ד / במלכות רומנים: ברומים ד / ויאסוף: ויאסוף את נדאת (3) לאמר: לית נ / שמעו: שמעו נא נת (4) גדול: לית נת / בלבכם: לבכם נ / אני: אנכי נ / ארעצב: ארעצב נ (8) בבקשם: מבקשים נ (9) לגרות: להיות נ (10) על כן: לית נת (11) ויבן: ונבון נ / ומי: ואם נ (12) אם ... דממה: לית ד (16) אשר: לית ד (17) כי ... ענוים: לית דיקמ / כי אם: שאם נת (18) ולא לעבדות: לית ד / זאת: זו די / תהי: תהי נ (19) אריכות: ארך ד / אותם: אתם כי לא תחרפו אותם דיק (20) אם לא תחרפו אותם (אתם נ) נת: בשוליים ת: לית דיקמ / תחרפו אותם: תחרפום ד (21) היו: שהם נ / הפכו: והסיבו נ (22) שוטר: אויב נר / זה: אם נ (23) אדם (י) האדם ת / אדם (י) האדם דיק (24) ידי אדם: האדם דיק: יד אדם ת (25) תתגר: תתגר נ / בהם: כם נאת / תתגר בהם: תתגרם ד (26) ותתגר: ותתגרה ד (27) ותדעו: ודעו נ (28) לה: לו נ / תעזיבה: תעזיבה נ (29) לה: לו נ (31) רעתכם: מלחמה ורעתכם ד (32) עד: ועד ת (34) השוטרים דיקאת: את השוטרים נב / בלא: וכלא נת / דם: דם אז תנחו ותשכנו לבטח דק (36) הגוים: גוים דיקת (37) רידם: והם נ (38) ושמעו: שמעו נ / ואזכיר: ואזכור ת (39) להם: בהם נ / אחיני: אומני די (40) ועריהם: ואת עריהם נת / עליהם נת: בהם דיק / שרשן: שרשן מלך פרס נת (42) יכלה כ: יסל נ / יפיל ת: יוכלו די: יפול קא / לשאת דק: לית נאית / הים: היה נ / להכיל: לסבול נת (43) רוב: המון נ (44) חילת: חילו נא / וגם אלך: ואלך ד (45) לקראתו: לית ד (46) מהמון חיל: מחילו ד / הוא: לית ד (49) רומנים נאת: רומא ד: רומי יק (51) אשר ביד: לית דיק: בשוליים ת (52) ארצות נת: הארצות די: הארץ א / ויכניעום: לית ד / עתה אין: ועתה אין נאת: ואין די / להיות עבדים: לעבוד ד (53) הם: לית די (54-53) ואלה ... לרומנים: לית ד (54) את עושרו: עושרו ד (55) וגם לא: ולא דא / את גבורתו: גבורתו ד (56) להם דיקת: עליהם נ / לא: ולא נ / אבה: רצה ד (57-58) ויברח ... אמנם כי נדאת: לית יקב (57-56) ויברח ... מהם נאת: וירחק מרומים ד (59) ואת כל ארץ: וכל ד / ואת כל (ב) נת: וכל דא (60) ממלכות (י) נת: מלכות דא / כספיאא א: כספיאא נדת / ואת כל (י) נא: וכל ד / ממלכות (ב) נא: מלכות ד / את כל (י) נא: כל ד (62) לבית עולמו דאת: אל עמו נ / המלכים: מלכים נ (63) השלל נאת: השלל והעושר ד (64) וכל העושר אשר מצאו נאת: לית ד / העושר א: עושר נת / מצאו א: מצא במזרח נת / נתנו אותו נאת: נתנוהו ד / לרומיים נאת: לית ד (66) עד א: לית נדת / ים: לית ת / בי ... ימשלו: לית ד (67) ימשלו א: לית דת / אוקיינוס: אוקיינוס ומגויים אשר משוכים בתוך גלי אוקיינוס ת (68-69) ואת ... אותם: לית ד (68) ואת כח א: את כח נת (69) מצאו אותם והכניעום: הכניעום ד / מצאו א: לא מצאו נת (70) בין: בתוך ת / ים נ: לית דאת (71) יעבדו נאת: יעבדום ד / כלכתם נת: כלכת ד (72) עם ים א: עד ים נדת / כי לא ... אוקיינוס: לית ד (73) למדוהו נת: למדו דא / ים: הים דת / כי באו נאת: וכאו ד (75) אשר סחרי נאת: וסחרי ד (76) ואשר ערים לכד נאת: לית ד / רבות א: רבים נדת (78) ולא החזיק מעמד נא: לית ד (79) נוצח: נצחו נ / וירוף נאת: לית ד / ויהפך נאת: נהפך ד / כעבר נאת: לית ד (81) הנקרא: הנקראים ת / לבב: לב ד (82) וכאין ... לפניהם: לית ד / תחשב נת: נחשב א / לפניהם א: לית נת (83) לא דת: ולא נא / לכיריאת נא: מכיריאת ד (84) בהם נא: כם ד / וממערב: ממערב ד / ים ד: עד ים נאת (85) נהר דאת: הר נ (86) ושם הנהר: ושמו ד / היושבים נאת: ויושבים ד (87) על נ: כי דת: כי אם א (88-87) ההרים הגבוהים א: ההרים גבוהים נת (88) ארקוליס שיערתו:

ארקיליס א: אקרלאוס נד: ארקילאוס ת (90-89) עד כי באו נ: וכבאו ד: עד בוא א: כי באו ת (90) היה: יהיה ת / נהר רינוס דאת: הנהר נ (91) כי: כחנו: לית ד (93-92) הנהר הוה: נהר נ (93) ולא: צי: גם נ / עוד ת: עוד כתוב מעל כי אם א: כי עוד ד (94) אניות: לית ד (95) ים נדת: לית א / ביקורניס שיערתי: כרוקינס א: אוקיינוס נדת (97) אשר: כי נ / הוהב נא: זבד דת / להם א: לית נדת (98) יעברו דאת: עברו נ / פנוניאוס שיערתי: פניציאוס נ: פניניאוס דא: פניציאוס ת (99) מס נא: לית דת / בנהר ד: נהר נאת (100) פקחולוס שיערתי: פתקולוס נדת: תחקולוס א (102) את אבני נאת: אבני ד (106) גויס: לית ד / יד תנ: לית דא (107) יעברו גם הם לדרות כעבדים נאת: לית ד (109) חמה שיערתי: קמה נדאת (110) אשר לה חן חדשה נאת: לית ד (111) אדוניה: אדוניה נ (112) אותה: אותה נ (115) לרומנים נאת: ברומיים ד (117) ישאו אותם נאת: ישאום ד / אל ארץ נאת: לארץ ד / לבלתי: בלתי נ (119) פליניס את: פליטיס נ: פליטוס ד (120) סירתיס ד: סידוניס נא: סירוניס ת (121) הפחיד לארץ ד: הפחידים לארץ נת: הפחידה לה א (122) ארקוליס שיערתי: ארקולאוס נדת: ארקילאוס א / משכו את נאת: משכה ד (124) את רוב נא: רוב ד (125) טורח ימין את: טורחני מין נ: טורח ד / שיפיאוס שיערתי: שפיוס ד: כיפיאוס את: כיפיוס נ / רומא: רומיים ת / שתי תא: שני נד (126) אל דאת: את נ (127) המדינה: מדינה ד (128) גבול נ: גדול א: הגדול דת (129) ורבים נאת: ורוב ד / יפחדו א: פחדו נדת (131) את ממלכות נאת: ממלכות ד (132) ההוא: לית ד (134) לכד: לכד נ / ישמרו: וישמרו נ / שיערי: שוערי נ (135) סכיבה: סיכבה נ (137) גדודותיכם נ: גדודיכם דאת (138) ירוצו ביס: צרו בה נ (139-138) אשר יעברו: האמת: לית ד (140) משכו נא: משכה ד / לאוקיינוס דאת: לים אוקיינוס נ / ומצאו ארץ א: מצאו דרך נדת (142) עבודה את: עבדו דת: עבדוהו נ / ים: הים ד / תאמרו דא: נאמר נ / מפרת נאת: מפרת אשר לכס ד (143) אשר להם א: לכס אשר נת / להם מפה ומפה א: לית ד / ומפה א: לית נת / הם נת: הים א / וכן פאת: ופאת ד (144) גויס דית: הגויס נא / השלג: השלג נ: שלג ד (145) רק דאי: כי אם נת (147) באה: לית נ / אנייה: האנייה ת (149) פרתוס שיערתי: פחרוס ב: ברותוס נת: ברותוס א: בריחוס דיק / יעורו לכס קבי: יעורוכם ד: יעורו נאח / עליהם אקד: עליו נרת (151) מלחמחם: מלחמחם נ (153) שכרו: ישכרו נת (155) לאמר: לדבר עוד נ / אוהבי טוב לכס ית: אוהביי נא: לית ד / אניה: האניה נ (156) בפלג אב: בפלגי נדיקת / הים: הים ויסתער הים עליה ויתרוממו גליו דק (157) הים (1): ים ד / הים (2): ים ד / אשר: לית נד / מחו לנותל מקום ולנוח ד (158) סערות: בסערות נ / שימו על לבכם אהבת: ואהבת ד (159-158) ואהבת בניכם: וכהניכם ד (160) תשחיתו: תשחיתו ב / לבבכם על: על לבבכם דיק (161) באוניכם אב: לית נדיקת / תבחרו: תחגרו נ (162) תשמעו ותעשו: תשמעו לעצתי ותעשו ק: תעשו עצתי ד / תבחרו: תחגרו נ (163-162) אחם: מלחמה אב: לית נדיקת (163) ממני: ממני אחם לברכם תפלו דק.

[סא. הפריצים השתלטו על ירושלים]

(1) והחכמים: לית נית / וגם ענני אב: וענני נדיקת (2) ככה: ג"כ ככה ד / רמה נדית: רמה וחזקה מאד אב (3) אשר: אשר באו העירה דק (4) השרים: שריהם נ (5) נבדלו קית: נבהלו ד: הבדילו אר: נקהלו נ (6) הבחורים: הבחורים והפריצים אב (7) היכל: ההיכל היכל נ / החכמים נדיקת: החכמים והוקנים אב (8) אל מחוץ: מחוץ נ (9) פרשים: פרשים מחיל המלך דק / אל הוקנים: את הוקנים נב: לוקנים ד (10) ואל מבקשי: ולמבקשי ד (11) אל חיל: על חיל ד (12) וירדפום: לית דיק (13) גדודי: אגודות גדודי ת (14) מאחורי: מאחורי נא / הסכינים: סכינים דית (15) המלך: המלך ולא יכלו גורדי המלך להלחם דק (16) ותרבות: ותרבות שלופות אב / המלחמה: מלחמה ד (17) ויפלו: ויעלו נ (18) עוד: לית נד / הפריצים: הפריצים < עוד ד > על חיל המלך דק / ויצאו: ויצא נת (20) השלום: שלום נית (21)

בירושלם נדית: על ירושלם ק; בקרב ירושלם אב (22) המלך אגריפס; אגריפס המלך דת / אוצרוחי נדיקת: ואח כל אוצרוחי אב / וכל כלי דיקת: וכלי נ: ואת כל א (24) וישרפו את בית אב: ובכית נדיקת / אחות המלך: אחותו דיק / ותגדל: ותתגדל נ / בירושלם: על ירושלם נת.

[סב. מות שמעון איש שיטופולי]

(1) ארמים ויהודים: יהודים וארמים אב / מלחמה: לית נ (2) יהודים: היהודים נ / אנשי: לית נ (4) בתוכם יאבת: בתוכה נק: בסודם ד (5) הסוד אבת: את סודם נדית / רובם: רובן אית / ויהי בלילה: לית נת (6) הדרכים: היהודים דא / מבואות: המבואות נק: מובאות י / העיר: העיר לכלתי תת דרך ליוצא ולבא דק (7) שוכבים: שכבו ד / במיטותם נירת: במיטתם קאד (9) עשו: עשה נ (10) בארצם: לית ד / כלי נדית: את כלי אק (11) דוכים דאר: וכדוכים ניקת / ובקצף: ובקצף גדול נת (12) מערי: ערי ד (13) ואשה: ובחור דק / הילד נית: הילד ולא על האם ד: וילד ק: אחד מהם א (14) חימה: לית קב / אותם: אוהא נ (15) ונשים: ונשיהם נת / מעורבות דיקת: מעורבות נקר (16) ועוללים ויונקים: ועולליהם ויונקיהם נר (17) את כל: כל נדת (18) רומא דאב: רומיים נקית / יהודים: היהודים דיבת (20) ויבוא: ויבוא נא (25) ורום: ורובן נת / באנו ולעזרתכם אב: ולעזרתכם באנו נדיקת (26) להלחם קא: ולהלחם נדית / ברומנים א: ברומנים היושבים בתוככם (בתוכם נ: כחוכה נ) נדיקת / ועזרתכם: ועזרתכם <ויאמרו ק> כי שלמים הם אתנו דק (27) ויסעו: ויסעו מעליהם דק / ירושלימה נדית: ירושלם אקר (30) עזרת: שלום אחרים, עזרת נ (31) את העיר: העיר דא / לית: לשאר נת (32-31) אל היהודים: ליהודים ד (32) היושבים בתוכם: לית נת (33) אשר היא קרובה: הקרוב ד (34) ישובה: ישוב דיק / מעלינו: לית נ (37) בעל אב: ובעל נדיקת / השחית: השחית והרג ד (38) ויהרג רבים מעם: עם ד / גויים דיאת: הגויים נ (39) יוצא א: יצא נדית (40) מהם: לית נ (41-40) ולא... שיטופולי: לית ד (42) עמה: לית נ (43) חיל: חיל גדול נ (44) ויבוא: ויבוא נ (45) ואח אבי: ואכיד / ואח כל: וכל נדת / משפחתו: משפחתו הנמצאים בשיטופולי נ / כי בעיר ד: כי בעיר קרי: ובעיר נאת / שלשה: שלש נ (46) המון: עם המון דק / והמון ארם: וארמים ד / ארם ניקת: ארמים אב / חרבה: את חרבו נדת (47) וישיבם: וישובו נ / עליו עוד: אליו עוד נ: עוד עליו ד / רב: עם רב ד (49) שמעו נדיקת: שמעוני אב / לכם: אליכם יק: עליכם ד (50) כי: לית נת / תחמלו: נלחמו נ (51) להרוס: להרוג נ / את עריכם: עריכם דא / ואת נשיכם: ונשיכם ד (52) בחרב: לית ד / ואלחם נדיקת: ונלחמתי אב / מלחמותיכם: את מלחמותיכם נדת (53) וממשפחתי אב: לית נדיקת / דמם לכם: לכם דמם נת (54) לעירבון: בעירבון די / אהבה לנוכרים: לנוכרים אהבה דא (56) ובקצף: וקצף ד / על: עלי נ / חבריי: בחיריי נ (57) ואהרגה: ואהרוג דא / בכפי נדיקת: בידי אב / שפכתי: שפכתי חנם דק / ולהראות: להראות די (59) את נפשי: נפשי נדרת / תורה: דין תורה ד (60) וכפיהו: וכפיו נ (61) ויוציאו: ויוציאו נת (62) ואחרי: ואחרי כן נא / יתחנו נדית: יתחנו ק: יתחנו נ: תחנו נ (63) וברצונה בא: לית נדיקת / אשר: לית דד (64) אמם: אמותם ת (65-66) במכה... ויהרוג: לית ד (65) אותה ואת בניה נקי: אם על בניה א: אם וכניה ר: אותה ובניה ת (66) ביתה: ביתה ויהרוג גם אם על בניה במכה אחת לכלתי תחם ביד צרים ד / כל: את כל נ (67) במלחמה: מלחמה נ / יראה: ראה נאת / אויבי: אויבו די (68) הרגם: הרג נ / וירם ימינו: לית נ / גם דיקת: גם נ: לית בא (69) כעבור: וכעבור דק.

[סג. מלחמת כיסתיאוס]

(1) אגריפס: אגריפס אל רומא דק / קיסר: לית ת / מלך רומא: לית ד (2) היהודים: יהודים דית / רומנים: רומא ד / ואת כל: וכל ד (3) קיסר נב: לית דיקא / הנקרא נא: הנקרא שמו דית (4) רומנים: ארם דק (5) מלכות: ממלכות דיקת (5-6) אל העם אב: אליהם נית: להם ד (6) דבר: לית דא / ולדבר

על לבם להשיבם ב: ולדבר אל העם להשיבם א: ולהשיבם נית: ולהשיבם אליו דק (7) את הדברים: הדברים ד (9) דמם יאק: דמים נת: דם דב / ומיושבי ארם ב: וכיושבי ארם א: ומארמים דת: וארמים ניק (10) אשר על שפת: לית דק / לרוב: לית ד (11) עיר (י): את העיר דק: את עיר י / את העיר: העיר דא / וינוסו: וינוסו היהודים דק (12) לשרוף אותה: לשרוף נ: לשרפו ד (13) ואת העם: והעם ד (15) שמנת: שבעת די (16) את כל (י): כל אשר ד: כל ח / כל (י) לית נ / אל נרת: לית דיקא (18) העיר: העיר די / לה דקת: לו נ: אליהם א / הו: לית נית (19) ההרה: בהרה נ (20) הפריצים עליו: עליו הפריצים דא / מהמונו: מהמוננ (21) הוכה: הוכה נ (22) פניו כיסחיאוס: כסחיא פניו דק (23) כיסחיאוס: לית ד / הרה נסו קא: נסו ההרה נדית (24) המכים: המכות דק (25) אשר י: אשר היה ד: אשר עשה ק: לית נאח / וגדולה: גדולה נ / נסע: נסע כסחיא ד (26) אשר יצא: אשר יצא נ / לקראתו: לקראתו להלחם בו דק (27) יהודה: יהודה אשר יצאו לקראתו נ (28) היא: לית די (29) על גבעון וילחמו דיקת: לית נ (32) מן העיר: מהעיר ד / מחנה כיסחיאוס: רומנים נ (32-33) בגיבורי כיסחיאוס: בגיבורי ד (35) הכו באו: הכה נדיקת (38) על כיסחיאוס: לית נק.

[סד. בספסינוס נשלח להלחם ביהודים]

(1) ואלה... השני דבק: לית נאית / גדול: הגדול ת (2) אחת וימת: אחד נ (3) שלש שיערתי: שש נאבדיקת (4) שנה: שנים ד / גם הוא במלחמה: לית דק (5) שנה: שנים דיקת / חותנה: חתנו דיק / בנו: בן שמעון ד (6) אשר נקרא: ויסב שמו ד (7) שנה: שנים ד (9) ויחללנה קי: ויחללה דאת: ויחללה נ / למלוכה: למלכות נ (11) וימלוך: ויכה נ (12) ותמלוך: לית נא (14) וילכדהו נא: וילכדה דיקת / אל רומא: לרומא ד (15) אורקנוס: את אורקנוס ת (15-16) בן אחיו: אחיו כו ד (17) היות: היותו ד (18) אל רומא: לרומא ד (19) וימת נק: וימת את דאית / בשנת שלש למלכו (למלכותו ד): לית נ (20) תחתיו אירודיס: אורודוס ד: אירודוס תחתיו בשנת שלש למלכו וימלוך נ: לית נ (21) שנים: שנים הוא אשר לקח אשת אלכסנדר אחיו גלפירה דק / תחתיו תחתיו את נדיקת / אנטיפס: אנטיפס (אנטיפס ת) אחיו דיקת (22) שכו: את שמו דאת / וימלוך עשר שנים: לית ד / ויגלה: ויגלה נ (23) בארץ ספרד: בארץ ספרד י"ב שנה ד: בספרד נ: בארץ ספרד י"א שנה ק / אחיו: פיליפוס אחיו ד (24) שנה: שנים ני (25) לא: ולא נ (29) בן אגריפס א: המלך דק: לית נת / קיסר: לית ת (30) אל בית: בית ד (33) צובאים: שומרים נ (34) ויפל: ויפל נ (35) ואת שר אחד א: ואת אחד שר נת: ושר אחד דק (36) את שבעתו: שבעתו דק / נירוס: נירוס קיסר נ (38) ויבוא: ויבוא דק / וילכד: וילכד ד / ואת: את נ / ויהרסו: ויהרסו ד (39) ויצא: ויצאו נ (40) ויפגשו: ויפגשו נ / ליסו דיאת: ובין ליפו נ: ובין יפו ק (42) שער: שער ת (44) רגלי: רגלי נ (45) מפני נא: וינוסו מפני דק / אחריהם: לית נ / והכהנים נ: ויכו בהם מכה רכה הכהנים ד: ויחנו הכהנים י: הכהנים ת (46) עמדו נ: לית דית / וימיתו נא: וימת דית (48) ויעמידו: ויעמידו נת (50) תמושו: תמושו מזה ד / עד: עד אור נד / וישמעו את: ואת ד (51) חיל: מחנה די (54) הכלים: כליהם נ (55) ויכחוס ויכוס די: ויכוס ויכחוס ק: ויכחוס נאח (56) נמלטו: נמלט וברחו נ / אל רומא: לרומא דר (57) את כל: כל ד / אותם: להם ד / ועוד הם: ועודם ד (58-57) כדברים האלה: לית ד (58) כי: לית ד (59) וכל עבדי: לית דר / שמוע: לית ד / עוד למלך נ: למלך ארית: מלך ד (60) עליה: כו ד (61) שלחו יא: שולחו נ: שלח דק / אל ארץ: לארץ ד / המערב: מערב נ (62) ובריטוניא שיערתי: ובריטוניא נ: ובריטוניא נ: ובריטוניא ת / וסקסוניא יאת: ובסקסוניא נ: וסקסוניא ד / ואסקוטיא דקי: ואיסקוטיא נ: ואיסקוטיא ת (63) מלך רומנים: לית ד / המלך: לית ד / את כל: כל ד (64) ואשר: אשר דיק (65-64) עמם וגרדיהם דית: עמהם את גרדיהם

ק; עמהם את גדידיאוס נ; אח עמו ואח גדודיו אב (66) אחרי; אחר דק / האלה; לית ד / וישלח; שלח
נ / נירוס; נירוס קיסר נ (67) ארצה נת; בארץ רא; אל ארץ קי; ארץ ד (68) והרסות; והרסות נ / אח
כל; כל ד (70) בלי נקרת; בלא דאית (71) מחו; ארץ מחוץ נ.

[סה. מלחמות יוסף בגליל]

(1) את הדברים; הדברים דק / מן; לית ד (2) גוריון; גוריון הכהן דיק; הכהן בן גוריון ת / ואת ענני;
וענני ד / הגדול; לית נת / ואת אלעזר; ואלעזר ד (4) היהודים; יהודים נ (5) והלאה; והאלה נ / נמשח
משוח מלחמה; נמשח המלחמה נ / מלחמה; המלחמה ד; את המלחמה איר (6) יצא; לית ד (8) הכהן
ועמו יהושע; לית דק / כל דיקת; וכל נאר / אדום; יהודה ועמו יהושע כל ארץ אדום דק (9) עד דאית;
ועד נקר / הגלעד א; הגליל נדיק (12) כספינוס; לית ד (14) ויעל אב; וילך ניקת; לית ד (15)
הנהרסות; הבצורות נית / את החומות ודלתותיהם; את חומות דלתותיהם נת; החומות ודלתותיהן ד /
ודלתותיהם; דלתותיהם ת (16-15) וכריחיהם וארמונותיהם; ובריחיהן וארמונותיהן ד (17) וימלא;
ויחן לכולם מגינים <ורמחים > וימלא דק / המלחמה; מלחמה דק (18) השופר ותרועות; בתרועות
ק; תרוע' ד / המלחמה; לית דיק; בשוליים ת / קול (19) לית נ (19) יפרצו; יתפרצו ד / כל; קול נ
(20) העם נא; את העם דבק (21-20) למלחמה; מפניהם; לית דק; וגר י (21) אל; את נ / תחפזו;
תחפזו נ / ואל מגורו; אל תגורו ד (22) ויאמץ; ואמץ נ (23) מקדש יי; מקדשכם נת (24) בעורכם
אד; בערכם ניק / המלחמה; למלחמה על אויביכם א; המלחמה עם אויביכם ב / נפל; יפול דק (25)
נבחרה; נבחרה נאנת (26) ולמות; יחד; לית דיק / מלחמתכם; מלחמותיכם נ / תלכון ניק; תלכו
דאב (28) לו; לית נת (29) אלף; אלף איש די (30) גיבורי; גיבור נ / למלחמה; לית דיק / אחד; האחד
נאת (31) אשר; לית נ / פניהם; לית ד / מלחמה; תרועה נ; המלחמה ת (32) לתופשם; לתופשה נ
(33) היו; לית ד (34-33) הכסף והזהב; כסף וזהב ד (34) המלחמה; מלחמה ד (35) שער; השער נר
(36) את העיר נא; <את > שער העיר קי; לית ד / כל; לית דק (37) ואת כל כלי מחמדיו; לית דיק
(38) בגורל; בעזרת נת / ונחלתו דיק; ונחלתו אבת; ובעם נחלתו נ / בעזרת; בגורל דיק (39) ידיהם;
את ידיהם דיק / במקדש; על מקדש דיק / ובעם נחלתו אבת; ועם נחלתו דיק; ונחלתו נ (40-39) אל
יוסף; ליוסף די (40) ויפתחו; ויפתחו לו / את שער העיר; את השער קי; השער ד / ויבא שמה; לית
ד (41) בעיניהם; לית נ / המה נאת; הם דיק (43) מכל נאק; מעל די (44) גורל; בגורל נ (45) אחד;
לית נ (48) לעזרת; אשר באו לעזרת דק / ולעזרת בספסינוס; ואספסיאנוס נ / שר נא; מלך דיקרת
(49) וישברו אתהן; וישברום / ויפורם נת (51) העירה; השערה נ / את שער קב; את שערי
ניאת; שערי ד (52) ויגש; העיר; לית דק / שער העיר; השער נ (54) אשר נשבעתם; שנשבעתם ד
/ באלה; ליי אלהי נ (56) בעזרת; לעזרת דיק / אם; לית נ (57) אנשים; לית דק / רומנים נ;
בספסינוס דיקאב (58) הביאום נארת; הביאוהו די / העירה; <העירה > ד; אך אנחנו נהיה עמך ובא
העירה כחפץ דק (59) ירו; יוסף את ידו דב / אח בני; בני ת / הבליעל; בלעיל נת / היו; לית אד (60)
וישלחם דק; וישלח נאית / אל טירייה; לטיריא ד / העיר; עיר נאת (61) הבליעל; בלעיל נא / הכם
נדיח; הכה בקא (62) שר (2) נת; איש דיק (63) אל יוסף; ליוסף דר (64) נא; לית נרת / כפי נאת; הכף
דיקב / והאחרת; והאחת דאי / תחינה נאת; תהיה לי די; הנחלי ק (65-66) לו; יכרות; לית ד;
לית ד (66) את החרב; החרב ד (67) כפ; כף ת / שמאלו נית; שמאלית ד (67) על; שמאלו; לית
נת / האבן; אבן אחת יד / ויך; ויכרתה; ויכרתה ביד ימינו ד / ויכרתה דת; ויכרתה נ; ויכרתה
א; ויכרתה י (68) חרפתו דאי; את חרפתו נבקת (69) גם; כל נאת (70) עם בספסינוס; באספסיאנוס נ;
אספסיינוס א (71) העיר; נקרע נ / כי לא; ולא ד / הגביה; הוא הגביה נת (72) מגדליה; את מגדליה
נבת / ויוון; נקרע נ (73) אנשי; יושבי דיק (74) רומנים נאת; בספסינוס דיקר / הבבלי ואת; נקרא נ

(75) רוב; רב נאח / הארץ; העם נאח (75-76) ויצורו עליה ויהי נקרע נ (77) וניבור . באשמורת; נקרע נ / כטרם; טרם נ (78-83) אנטוניאוס . הבבלי; נקרע נ (78) מן העיר; לית דר / אל מחנה; למחנה ד / היהודים; יהודים דק / גדולה; גדולה מאד ת (79) שם; לית א / יהודים דיק; מהיהודים א: מן היהודים בת / משמרותם אבת; ממשמרתם דיק (80) והמה תא: והם יק / והמה לא: ולא ד / נסו תא: נסעו דיק (82) וימותו; וימיתו ת (83) מהם נפלו שיערת י; המה נפלו >שמה דית< עם דיקת / הבבלי; לית ת / ויהותנן; ויוחנן נת (85) גיבורי נ: חיל דיק / אחרי נגר; אחרי ד (86) כי נעלם מעיניהם; לית ד / האש דק; את האש יר; מן האש נת (87) שם; שם נגר די / עין; עצי דק (88) ויחי; ויהי די / עד; עד כי דת: כי א (89) רב; רב מאד נאח / והמה כאו נא: ויבואו דיק / אשקלונה; לית ד: באשקלונה נ (90-89) את החללים; החללים ד: חלליהם ת (89) והמה; והם ת (90) אח פגר: את נת; פגר ד (91) אשר נחבא שם; לית ד (92) בתוך העיר; לית נאח (93) את (1) . . . את (2); לית דיק: את א / החללים; חלליהם נת (95) ואת; ויק את דיק / הנמצאים; הנמצא נ (96) הכה לפי חרב; לית דיקר / ואת כל א: וכל די; ואת נת / אשר (1); הנמצא נ / אשר מחוץ לעיר; לית דיק / לעיר; לעיר שרף נ (97) שרף; הכה לפי חרב ושרף נ / ויעש; ויעשו נ (98) אח דיקת; ואת אחריס; (99) בהם; במ ד (100) את; לית ד / הערים באש; עריהם >באש ת< דיקת.

[סו. מלחמת יודפת]

(1) הרעה; לית דיק (2) לו: לבספסינוס דיק (4) מלך; המלך נא (5) ועמם קיד; ועם נת / יחר הגוים יקב; גוים נ: לית ד; הגוים ת (16) העמים ארם; עם מארם ד / ושנער; ושעיר נ / וערב; וערביים דיק (7) קדם; קרב נ (8-7) הקרובים והרחוקים; הרחוקים והקרובים ת (9) ותהי . . . ולהלחם; ויבא בספסינוס להלחם ד / יחד; לית ד (10) וביושבי ירושלם; ובירושלם עם כל העמים ד / מאדום; מאותם נ / כי הם היו די; שהיו נ: כי היו ת (11-10) כי . . . ירושלם; לית דיק (11) אורקנוס נאח; הורקנוס המלך די (12) משמרת כרית אלהינו ד; ברית יי נא; בברית יי ת / והיו ניר; ויהיו דת: ויהי אמ / בתוך ירושלם; בירושלם ד (13) לשמור; לשמור משמרת די (14) משמרות . . . כגורל; גורל ד (15) מחנהו ועמו; לית ד (16) כי; לית נ / הלה; לית דב / חונים; חונה דבת; חנו י (17-16) ויהי כשומעו; כשמעו כן ד (17) כשומעו; כשומעו כן נ / כי קרב בספסינוס; לית ד / טברייחה; אל טברייא נת (18) את הדרכים; הדרכים דא / ולהסליל ד; ולסלול נק; ולסול את; ולהפיל ב / את הרכסים; את הדרכים ואת הרכסים נת; הרכסים ד; אותם א (19) המעקשות; המעקשים ת / את הנתיבות ולהטיב את; לית ד / לעשות מסילה; נקרע נ: ולעשות מסילה ת (20) את הדבר הוה; לית ד / ויצא אליהם; לית ת (21) ויהי כשמוע; וכשמוע ד / את . . . לרומנים; לית ד (22-21) הוא וכל עמו; עם כל מחנהו ד (23) יוסף מפניהם ויבא; לית ד / העיר; לית דת (26) שר חיל רומא אב; לית דיקת (27) וכרתנו לך ת; וכרתה לנו א; וכרתנו עמך די / מלך אק; את מלך דית / ולא תמות; לית ד (28) העם נדיקת; כני עמי אב (30) כדבריק; לית ד / מיוסף; כיוסף נ: ויתן ארכה שבעה ימים ד (31) העם נאית; כל העם דקב / אל (2); ואל נ / ואל יחר; ויתר ד (32) לאמר (2); לית ד / ערפכם; עורף ד (33) ונפלתם כלכם; וחאמצו לבבכם וחפלו ד; ונפלתם י / מעל אדמתכם; מאדמתכם ד / אדמתכם; אדמתם אית (34) וארצכם תשאר; ותשאר ד / ובואו נ; וצאו דת; וצאו ק; ויצאכם אב (35) והשלמתם עמנו ותחיו אב; והשלמתם עמי וחיו דק; וחיו ינת / את טוב; טוב נת (36) לאמר; לית נקרד (37) יאמץ; ויאמץ ד / עמהם (2); עמם נית (38) עמך; אתך נ / אל תהי; לא תהיה נ (39) את דברי; דבריד (40-39) אשר . . . האלה; לית ד (39) כדברים; לית נ (40) לקראת בספסינוס; באספסינוס דק (42) לה; לו נ / עד . . . פליט; לית ד / מאיש ועד אשה; לית נית (43) מטף ועולל; מעולל ד / ועמה; ועמי די (44) יוסף שמה; שם יוסף ד (47) רומנים; נקרע נ (50) מן המלחמה נקרע נ (51) העירה . . . אהליהם; נקרע נ / אל אהליהם ואל

מתניהם: אל מחניהם א: למחניהם ד (52) גדול... חיל (4) נקרע נ / גדול א: גדול מאד דיק (53) נכניעם... למולם: נקרע נ (54) נמוחה יחד בא: נמוחה יח: נמות ד / בקנאת מקדש אלהינו אב: במלחמתינו דיקת (55) שם: שמה ח (57) סביבותיהם: סביבותם ח (58) על מחנה רומנים לעזרתם אב: לעזרת רומנים דיקת / היו א: לית דיקת (59) מבחורת: בחורי ת / גיבוריו א: עם מכחר גיבוריו דיקת (60) במלחמה: לית ד / את שער א: את שערי ית: שערי ד / להלחם עמך א: וילחם דיקת / מעל: ממעל ח / החומה אב: לחומה דיקת / ויסם אב: ויסר דיקת (62) מאד: למים א: לית ד / בתוך העיר: בעיר ד (63) היו: לית ד (64) למחנה רימנים: לרומנים ד: למחנה א / בתוך העיר: בעיר ד (66) אליה: לית ד / האיל הוא: לית דיקת (67) ויחל לנגח בקיר החומה אב: לנגח את החומה ית: לנגח את החומה (החומות ק) ואורך האיל שלשים אמה דק (70) את הקורה אב: אותה דיקת / שני ב: שתי א: לית דיקת (73) את חבלי הקורה: <את ת> החבלים דת / וישלחוהו בי: וישלחוהו אק: וישלחו הקורה דת / לנגח: לנגחם ח / את קיר: לית דת (74) ותנוע: ותנוח ד (75) החלה בת: החל דיק: חלה א / שקים: שקים ריצח ח (76) בחבלים: לית ד / קיר: לית ד / קיר החומה: הקיר ח (77) געת דיקת: נגעת נ: יגע אב (78) חשך: הציל ת: בחבלים מעל קיר החומה להבריל בין האיל ובין הקיר והציל נ / יעמד: עומד דק (79) וישלחו: ויעשו ק: ויעש ד / ותפול נאת: ויפול דימ / על הארץ: לארץ ד (80) את החומה ניבת: החומה אדק / באיל: לית נת (82) את החומה: החומה דק / באיל: באיל הברול נבת / מעל החומה: לית נדת / למעלה: ממעל לחמה ד (83) ויפול: ותפול נ / מעל: מן נ / את ראש: ראש ד (84) את ראש: ראש ד (86) נס: כרחו נ / ויורה: ויורידו נ / בחצים: כחצים ובצינים ח (88) אל: על דא (89) ויקח: וילקח ד / את האיל: האיל ד / בוטחים: בטוחים נ (91) כל קאמר: לית נירת (92) על תורתו ועל גבורתו ועל אסיפתו ק: על אסיפתו ועל גבורתו ועל תורתו אב: על תורתו ועל גבורתו נדית (94) שנים אב: שם נדיקת / נחירא שיערתי: נחירא א: נחירא ניבת: בחרא ד: בחרא ק / ויפתח: נקרע נ (95) שער: שערי נ (96) וימותו גם שניהם: נקרע נ (97) את... מאד: כי כבדה המלחמה ד (98-97) מן... מכה: נקרע נ (98) אילי הברול: האיל נ / עם כלי המצור: לית נ / חיל: מחנה ד (100-101) למות... ויחיצב: נקרע נ (101) לבב: לב נ / ויחוקם: לית ד / למלחמה ק: במלחמה א: לית דית (102-101) וילחמו את דיק: וילחמו עם אבת (103) שוק ימינו אב: השוק דיקת / ויחבלו אר: ויחבלו דיקמת (104) הדם אירת: את הדם דקמ (105) לעזרת אביו: לעזרתו דב (107) מגיבורי כתיס תדיק: מחיל רומנים אב (108) מאד דיקת: לית ב / עמו: עם יוסף א / וילך: לית ד (109) את המצור ואת איל קיבת: המצור ואיל ד: את א (110) מלחמה: המלחמה ח (110-111) את גיבוריה אק: גיבוריה דית (111) אך דקבת: אף י: לית א (112) אל החומה: על החוכה דת (113) למלחמה אב: להלחם דיקת (114) דרך: לית דית (115) ויוסיפו: ויוסיפו עוד א / פעם שנית: לית ד / על אחד אב: אחד דיקת (117) כתיס דיקת: רומנים אב (118) לירוא דיקת: לירות אב / בחיצי אב: כחצים דיק / את יוסף כחצי: כחצים את יוסף ח / ויצעק: לית ח (119) חמיתוהו דיקא: חמיתני ב: חמיתוהו ח (123) יכלו דיבת: יוכלו קא (124) כל: על ח (125) וסבינוס קאי: ובספסיוס נדמת / השומרים: היהודים נת (126) אל החומה: על החומה דא (127) את בריח נירת: בריח אדק / השער אב: העיר נדיקת / וידפתח: העירה ד (128) בתוך העיר: כחוכה ד / תרועה גדולה למלחמה: תרועת מלחמה ד / ויהי בשמוע: וכשמוע ד / את קול: קול דא (129) ויתפשו: ויקחו ד / חרבו: את חרבו ני / בירו: לית נת (130) אל רחוב העיר קא: אל הרחוב נירת: לרחוב ד / באו העירה: בעיר ד (131) במקום... במלחמה: לית נאת / איש אל רעה: לית ד / נמות: נמות ד / נתפש: נתפשו נאת (133) עמו: לית ד / מן העיר: לית ד (134) ויבאו שמה: לית ד / ויהחבאו: ויחבאו ח / שם בתוך המערה: שמה ד (135) כתיס: עמם נת (136-135) מאח רומ: מרומי נ: רומי ח (136) חיינו: היינו נ / לי אלהים: לית ילי דת (137) ויאמר: לית ד (138) וישלח: רישט לו ד (138) את נית: את ד ארד: לית ק / ויתן ליהודי: לית ד (139) את יד: יד דא (140) ביד ימינו: בידו הימנית נ (141) כליו מידיו: עליו נ: כליו ח / על בן מת:

לית ד / ויהי כראות; וכראות ד (142) הרומי; לית נת / ולא . . . ויאמרו; ויאמרו א: אמרו ד / שבעתו; בשבעתו נת (144) עם רב מרומנים נבית: רבים מן הרומנים דק; רבים רומנים א / ההיא: לית דת.

[סו. יוסף מציל את חייו]

(1) איש; אנשיו ד (4) אנחנו אב; אנו נדיקת (5) קדש; קדושים נ / צבא; הצבא נת / עמך; העם נת (6) כיום; כיום נת / מה לך עוד; מל נ / מה; ומה דב / עוד; לית ת (6-7) הלא . . . הזה; לית ד (7) כהיום; כיום נ (8) חי (1) או נת (9) ידנו; בידנו נ (10) הלא; לאמר הלא נ (12) כי אם נדיח; כי ק; אך אב / אשר אבדת; כי ניק (14) אחרי; אחר דק (15) משה; משה נביאנו דק / האלהים; אלהים דא (16) אשר כתבתה; לית דא / המתים ובין החיים; החיים ובין המתים די (18) מלכינו; מלכים ני / וימותו על יי; לית נ (19) יכול נאית; יוכל ק; יכול היה דב / לחיות ולהמלט נית; להמלט א; ולחיות ולמלט (ולהמלט ד) נפשו בדברו אל האשה בעלת אוב דק / כי אם; אבל ד (21) והנעמיים; והנעמיים בחייהם ובמותם לא נפרדו נדיקבת (24) בלבבך; בלבך דיבת / ומשוח; ומשיח ני (25) אח (1) מן נ / איך; אין נ (26) עם עבדיו; על דם עבדיו ליקום דק / שמו; עמו נ / העדותה; הערתה נ (31) חי; כי נ: לית דק / תענה אותם; תעשה נ; תעשה אותם ת / בושה נאת; בושחך דיקב / בשקר כל; בשקר דאת; כשרך נ (33) תמותו; תמותו במלחמה ד / תהיה דקב; יהיה נאית (34) הדבר; לית ד (35) אחרי; אחר ד (37) להלכד; להלכד חי דק / כאחת; העברים המשוחררים או כאחת ב (38) ובושחך; לית ד / מלך נמת; ומלך רקדי (40) הלא; לית ד / האיש; איש נת (41) נפשו נב; אח נפשו דיקאת (42) כדברים דקב; את הדברים נית; את כל הדברים א / חרבו; את חרבו נכת (43) ויאמרו; ויאמרו אליו נ (44) אותך; לית ד / וגיבור; כגיבור ד / תמאן; לא תרצה דק (46) אליהם; להם ד (47) האלה נקית; לית דא (48-49) הוא . . . כי; לית נ (47) נשמת; את נשמתו ד (48) המסגיר והפוחת אב; הסוגר הוא (והוא ית) הפוחת דיקת (50) בעדה נמת; בעדינו דיקרא (ומעל השורה בעדה א) (51) האלהים; אלהים דקר (52) לנו; אלינו ד / נשליכנה; נשליכנה נ / בנו; לית נת (54) בלא; בלתי ד (55) לפנים קרא האלהים; אלהים לפנים קרא נ / למשה נבק; את משה יאד (56) העברים; העברים הזה הר נבו דק / וא; או נירת / ולא נמ; הלא; לא דיק (57) חדרש; נדרש ני (58) יכול דמת; יוכל אי; תוכל נ; היה יכול דק (59) ולמות אב; ולהמית את נפשו ק; ולהמית עצמו ד; לית נית (60) אשר הונגע בה; אשר הונגע בה לסובלו דק; לסובלו ד / נשמתו; לית נת (63) חסיד אחר אבד; חסיד נת; חסיד יק / כי הנפש; שהנפש נק (64) אלהים; האלהים די; יי נת / סגר עליה הוא; לית נת (65) ידעת; ידעת נית (66) בעת; בקץ נית / אלוה; האלהים י / ואם; אם נ (67) אנחנו; אנו ד (69) ידנו; ידנו בנו דק (71) נשבעו נית; ישבעו ארד / לחיותנו נאת; לחיותנו דיקר (72) המיתום; המיתונית (73) כי; לית דק (74) לחיותנו; לחיותנו ד / שבעתם; שבעתכם נ / וימיתונו; וימיתונו או יאמרו כל השומעים שהמירו שבעתם וימיתונו ויהיה לנו לשם טוב דק (76) ועתה אם; ואם ד / נמיתה; נמית דא / אחי; אחיו נמ (76-77) כי . . . רעה; לית ד (77) נפשו (1) עצמו ד / משחית; משחית אח נ (78) מרצונם; ברצונם נא (79) עלינו; לית ד (81) מות; המות נ / כן; לית נת / ממורך; מרך ד / לבכו; הלכ נ; לבו דת (82) ודעו דיקאת; וראו נב (83) ועל; על נת (84) המתים ובין החיים; החיים ובין המתים דר / המגפה; את המגפה נכת (85) הגנף; את הגנף נכת (86) מבני; מכשר נ (87) ביד; מיד נ (88) ממדקרות; ממקורות נ / בזאת דית; כזאת נא / חרעון; חרעו ד (89) לפניהם; לפניהם נר / יסוב נקמת; יסובו די; יסובו רא / מכלי; מעלי נ (92) אולי; לית ד (94) אני; לית נת / אתכם; לכם ד (95) טוב דאירת; טוב לי נ; טוב לנו ק (96) ועתה הנה; והנה דקר / חיים; לחיים דק (97) אם; ואם נר / האדם ניק; אדם דאר / לו; לנו נת (98) האדם (1); אדם דירת / תחשב; יחשב נ (99) יסגיר; לית נ / היא רקאי; לית נדת (100) איזולת

נא: איולות דית / עליהן; עליהם נח (101) תפולנה; תפילנה נ / גבין; לית די (102-103) אשר לא ... כל: לית ד (103) כן יעשה אר; יעשה כן דיק; יעשה נח / במה; בזה נח / גבורתו; כחור דק / נכת; בכח נ: מנגד ד (105) ואת האריות: לית ד / ואת כל; וכל ד, כי כל נ / חיייתו יער; היות היער דא (106) ימלטו: המלט ת / מלחמתם; מלחמתן ד / וצפורניהם; וציפורניהם נ (107) כם נפשם: לית ד / בהם; כם ת / הבא עליהם דיק; עם הכא עליהם ב; עם בעליהם א; הובררו עליהם נ; הברו עליהם ת (110) אחיו; רעהו נאח (111) וישתמר; וישת נח (112) ולילה; לית אר / הלא; לית נית / את ספינתו אב; נפשם נדיקת (113-114) הלא יאמרו עליו; לית נדת (114) ומאנד; יראנד נ / את אנשי; אנשים דמ (115) לפקידים אשר לו; לפקידיו ד / ישמרו אותם; ישמרו ד / פקדו את כליו; אשר ד (116) מידם: לית ד (116-117) או ... מידם; לית נקת; ואם ישיבם בלא עת פקדו את כליו וירדשם מידם י (118) או אב; ואם ד / לו ... כליו אב; או ישליכום ד (117) מידם; לית ד / יכעיסוהו ויחר; יחר ד / אדם; האדם דיק (118) לו; לית דק / זה, לית ד (120) מנוחתה; מנוחתם נא (121) מנוח; מנוחה די (123) תבואה; תביאנו נ; תביאהו ת / יצר; יצר נר / ויתלה; ותלה נ; ויתלה ת (124) יד; את יד נירת (126) ועשה; ואתה דק (127) באמונתך אבד; באמונתנו ניקת / ברוב חסדיך; באמונתך נח (128) ברייתך שיערת י; ברייתו נק; ברייתו די; ברייתך א; ברייתו ת / עשיה נדיקת; עשיהם אמ / ואל דאת; אל י; ואת נ: את ק (129-130) כי ... קחנה; לית ד (131) נפשו; נפשי דיק (131) כי ⁽¹⁾ דיקת; ואתה יודע כי א; כי ידעתי מר; לית נ (132) האדם; אדם נח (133) אליהם; לית דא / את אונם; אונם דק (134) לדבריו; לית דא / יוכל; יכול נר (134-135) ולא ... אלי; לית דא (135) אלי; אליהם נ / אם; אם ואת אב (136) שנים שנים דקת; שנים עשר נ; שנים יאב (138) נמותה ולא נחיה; לית ד / מקדש; לית נח (140) וישמעו אליו האנשים; לית ד (141) האחד; אחד נ / ויפול הגורל על; ויפלו הגורלות אל נ (142) כולם ⁽²⁾; לית נח / בחרב; לית ד (143) אליו; לו ד (144) גורלות; לית נח / אל רעהו; לית ד / זה; לית נח (145) לנפשינו; לעצמינו ד / אחשב; אחשבה נ / גם; לית ד (146) אלו דיקא; אלה נח / באין; בלא נדר; לית ת (147) את דברי; דברי ד / לדבר נאית; לדבר אליו דקב (148) כזאת; כזאת ת / רעהו אב; אחיו נדיקת (149) ואת רעהו; ורעהו ד (151) מאד; על אשר נלכד יוסף ד / העם; לית ד / האח האת; האח האת ראתה עינינו אח אשר התאוינו ב (152) לאמר; לית נח (153) את כל דיקבת; על כל נא / גבורתו; אל גבורתו נ (155) ויאמר; ויאמרו נ (156) נלכד זה; זה נלכד ד.

[סח. מלחמות הגליל]

(3) ויועקו אל נדיקת; ויועקו נכת אב (5) ארצות ממשלחך אב; ארץ ממשלתו נדיקת (6) ולכת; שלל ולכתו בו נב / עמך; עמך ואת אנשי שלומך ק; עמו ואנשי שלומו ד (7) ויבא; ויבאו נ; בספינות ויבא דק (8) מן האיים; מהאיים נית / והמה; לית נ (9) מן היס אל היבשה; ליבשה ד / והנה; כי הנה ד / כל; את כל נמח (9-10) כי אין מחת; לית ד (11) דקחם; לקחום נ (12) אלפים ניקת; אלף דאב / מאשר; אשר ד (13) כי ... מיהודה; לית ד / אלף; אלפים נק (14) ועם טריינוס; וטריינוס ד (16) הקשו עורף וילחמו; נלחמו ד (17) היו; היה ד / השיבו אב; השיבו נדת; משיכים קי (18) את שללה ואת הנשים ואת הטף; שללה והנשים והטף ד / ואת כל; וכל ד (19) משם; לית ד / נקראה ד; נקרא נית; קרא א (22) את העיר; העיר ד (23) ויחיו; לית ד (24) לשלום אבי; שלום דק; לית נח / ויענוהו; ויענהו אליהם נ (25) עם עבדיך; עמנו ד (26) מעל החומה; לית ד / ותשבר דב; וישבר נאיקת (27) לארץ; לית נדת (28) חללו; חלל נ / וישלחו יד בו אב; לית נדת (29) היהודים; לית דמ (30) אחיו אב; רעהו נדית / ונתחזק; ונתחזק נימ / במלחמתנו; במלחמותינו דימת (32) הברול; ברול ד / אל קיר החומה מ; לקיר החומה ד; אצל קיר העיר ית; אצל הקיר נ; אל חומות העיר א (33) אל תוך; תוך ד (34) לאמר; לית נ / תעשוק; תעשו דב (35) והיה; לית נ (36) לילה אב; בלילה נדית (37) מבואות;

מובאות ני / שם: לית די (40) משם: לית ד (41) והוא א: שהוא נ; כי הוא דית (46) לה דית: לו נ;
להם אב / ויהי אחרי הכותו ית: ואחרי הכותו ד; ואחרי הכותו אגריפס א; ויהי אחרי כן בהכותו נ /
כיסקלה שיערתי: בוסקלה א; כוסלא מ; סוסקלה נדית: סוסקלא י (47) אנשי: מאנשי נ (49) והיה
האיש: והאיש נ (50) לשפוך דם: לית ד (51) מדרך: לית ד / ולהסטות דית: ולהפנות נ; לית א / אל
כל דית: לכל א: את כל נב (52) להכעיסנו אית: להכעיס רד: להכעיסו נ / לקחת נדית: ולקחת אב (53)
האיש נא: האיש ההוא דית: / ורצחיים: רוצחיים ד (54) וישודדים: שודדים נ (55) כי נשלח: לית ד
(56) לשלום נאת: שלום דיר (58) כי לית ד / את טיטוס אר: עם טיטוס נדית / הנחברים אית:
הנחברים דנ (59) לבלתי: ולבלתי דת / את טיטוס: לטיטוס ד (60) חג: לית ד / י לנ: לנו לית נ /
ממנו: לית נ / יומיים ב: יום יום נדית: יום או יומיים א / נשיבה: נשיב ד (61) דברני: לית ד /
ויחל: לית ד / מעליהם שני ימים ב: לית נדית (62) ויברח: ויברח ני / וילכו נית: ירושלם א: לית
דר (64) יש: לית דית (65) ויבא טיטוס ויקבלהו: ויקבלו את טיטוס ד (67) אחרי יוחנן: אחרי ד /
וימהרו ללכת: לית ד (68) את כל: כל ד (69) ואת שללם: ושללם ד / הנמצא עמם: לית דא / כזאת:
כזאת ת (70) עליהם: עליו נח (71) הוא תבור נח: הוא הר תבור ב: לית נדי / וראש אב: ובראש נדית
(73) השר אב: לית נדית / והעיר נדית: ואת העיר אב (74) ובארץ: מארץ נ; וארץ א / עצומות:
גדולות נד (75) רבו הדברים דית: רבו מלכתוב א: היו ארוכים נ / נואל: אחל נ (76) צררו: צרו נ.

[סט. מלחמות פנימיות בירושלים]

(1) ירושלם נא: ירושלמה דית / רקים אב: לית נדית (2) מקום: מקומם ד (3) מקדש: המקדש נא (4)
ויתחברו לו: לית נ / עצתם וידם: ידם ד / (7) כתופשם: כתופשם נד (8) אל בספסינוס ד: ואל
בספסינוס נית: לית דא / להסגיר: לסגור נ / את העיר: העיר ד (9) באוני העם ב: באוני נדית: לית א
(10) מות: המות ת (11) ולליבא: וללוביא נאית / וישירם נדית: שרים אב / וטובים נבית: לית דא
(12) כספם חהבם: לית ד / וחמדתם: ומחמדם נ (13) משמרותם: משמרותיהם נ / מעטרת ניא:
מעבדת ד (14) גורל: הגורל נ (15) אחד: לית נ / פאני אב: פאנו נדית: צאנו י / אשר: לית נ (16)
משפט: המשפט נ: את משפט ת (17) ותהי: וקלס: לית נד (18) והיושר: לית ד (19-20)
ויקנאו: ובליעל: לית נח (20) למול: להלחם מול ד: מול ת / בני: אנשי ת (22) ובשווקיה א:
ובשווקים נדית / המלאות אית: מלאות נ: מליאת ד (23) ואין שוק אב: ושוק נדית / או חצר: וחצר ד
(25) נכת: כח נ (26) יהיה שם בחור ההיכל: לית אד (27) הכהן הגדול: כהן גדול נ / נסו בני הבליעל:
בני הבליעל נסו ד (28) אל: לחוד ד / אל נדי: ואל אב (29) החללים: חללים ד (30) עליהם: לית נ / אל
שערי נא: על שערי דית: חופשי אב / נושא דית: ונושא אבנ / ולובש נדית: ולובשי
אב (34) ויחשוב: וחשב נח (35) ילי (י) אב: ילי הקדוש נדית / אין נדית: ואין אב (37) איש הבליעל:
לית ד (38) וחבירו א: ובחוריו נדית / אנשי הבליעל ני לית דאב / שלחו: שלח נ / אל אדום: לאדום
ד (39) וקשים: קשים ת (41) עמם די: העם נאבת (42) ליהודים נדית: ליהודה אב / כשלוח נית
/ חיל: את חיל די (43) אלף: לית נ (45-46) וגם לדרוש: ולדרוש ד (47) אותם: לית ד (48) הבליעל:
בליעל נ / ולמקדשו דית: ובמקדשו נ / מעזור: מלעזור ד (49) והחטאים: החטאים נ (52) על אשר
באתם לעזרתם: לית דא / על עם ילי כדורכי: העם כדורכי נח (53) ונוה אב: ומנוח דינח / לדרוש את:
לעזרת נח (54) מלחמתכם: מלחמותיכם נ / את שערי: שערי ד (55) העיר: העירה דית / עבור נא:
בעבור דירת (57) לשלום נדית: בשלום אב (58) אנחנו: אנו די / היכל נדית: לית אב / ושוטריה:
ושוטריכם נ (59) נחשכנו: נחשכנו לך ד / לבוא: לבוא עלינו נ (60) לבוא (י): על כן באנו נ (61) את
העיר: העיר ד / עשינו ושמרנו: שמרנו ד (62) כדברים האלה: לית דא / וברק: וברקים די (63)

מרעיש דאת: מרעים נ; לית י (64) ויברחו; וברחו נ (65) והברקים והרעמים: לית ד / עזרה; עזרה להלחם נת / ולהלחם נדי; להלחם ב (66) ידעו; ידע ענני ד (67) ההמה; ההם ד (68) הבליעל; בליעל נ (69) היו (2); לית ד / מעל; על ד (70) ויצאו משם: לית ד (71) ואין איש; והנה איש קדדומו הניחו על החומה ד / בידם ... העיר; הקדדומו ד / שער; השער נ (77) את המנעול; המנעול ח / המנעול; מנעול השער ואת בריחו ד (73) ואת בריחו; ובריתו ד / פתחו; פתח נ (74) את שער; שער ד (75) ויבואו; ויבוא נית / העירה; העיר דא / ככל; בתוך די (76) מאנשי; ואנשי נת / לעם אב; עם נדית (77) איש (1); לית ח / איש (2) דיב; לית נא (78) מאשר; אשר ד / העם; עם ד; הארץ ח (79) לאסור אותם; לאסרם ד / הוקנים נבת; זקנים די (80) על; לית ד (81) משפט; לית נת / בידם את העיר הזאת; העיר בידם דא (82) את העיר; העיר ח (83) איש; לית ד (84) אלהים נר; יי דאת; את יי / ויאמר נא; ויאמרו דירת / על נ; את דאר (85) את העיר; העיר ד / הזאת אב; לית נדית (86) יבקשו נא; בקשו דיר / להמית את; להמית ד (88) היה דירת; הוא נ / ויעזו נת; ויעזו פניהם דב / ויעלוהו דית; ויעלוהו נא (89) מגדל החומה דב; המגדל החומה י; המגדל מן החומה א; המגדל נת / מעל לחומה; לית ד (91) אליהם נא; להם דיקת / נקרב אר; נקריב דיקת; נקרה נ / אליכם; לפניכם ח / כמשפט; כמשפט נ (92) כמות זכריהו כן זמנות; חמותו כזכריהו ד (93) גורגון; גוריון נ (95) הגוים; לית נת / יקרבו אב; קרבו נדיקת (96) גורגון; גוריון / ויהרג בהם אי; ויהרג מהם נרת; ויהרגם ד (98) המלחמות נבת; מלחמות א; מלחמות וגופו מדוקר דק / בית יי דיקת; יי נ; יי ובעד ביתו א (99) אתה; הוא ד (100) גורגון; לית נ / תחנית; את תחנית נ (101) ויגדל ניאת; ויגדל דר / את נבלת; נבלתי ד / ויענו; לית ד / לו; אליו דק (102) נהרג אותך; נהרג ד (103) נבלתך דיק; את נבלתך אב; אותך נת / על פני השדה; לית ד (104) וישליכו; וישלך נ / את נבלתו; נבלתו ד.

[ע. המלכת בספסינוס]

(2) הלחם דיקת; הנלחמים נאר (3) יוכנע דיק; יכנע נאבת / במלחמה; ובמלחמה נ (4) וכל מלחמות נת; בכל מלחמות א; במלחמה דיק (5) בירושלים; בתוך ירושלים ח / וכאנשי דיב; ואנשי נאת (7) היו; היה נת / סכינ; בסכינ נ / ויסתירו אותה נ; ויסתירו אותם ראית; ויסתירו אותו ק; ויסתירו ד (8) מדיהם; כגדיו נ / כבלי; בלי נקח (9) ונפל; ויפל נ / ידע הצדיק נאבת; ידע י; נודע דק (10) מאשר; כאשר נ (12) וישחיתו; וישחיתום ד / כל; וכל נ (13) מן היהודים ומן הרומנים; היהודים ומרומנים ד (15) אל בספינוס; לאספסינוס נדח (16) שלום חנאיק; שלום ואמת דב / לנו ירך נאמת; ירך לנו ד; ירך יר (17) מספר; מרפא דמ / אנשי; לית נ (18) את כל קבי; כל דת; ארץ וכל נ (20) ובשמוע אב; בשמוע ד; ויהי כשמוע נית / את דברי; דברי דא (21) אל ירושלם; לירושלם ד (22) חונים; לית דא / הגה; לית דא (23) גדרה; לית דא (24) היערה; העירה נא / בספסינוס אחריהם; אחריהם אספסינוס נ (25) הרבה; לית נת (26) משם קאית; שם נ; לית ד / ובשובו מ; בשובו ניקת; לית ד / וימצא; וימצאו נ / הירדן; הים נאת (27) לעלות; לית ד / וילחץ אותם; וילחצם ד / אל מקית; על נדר; אל תוך א (31) האדם והבהמה; אדם ובהמה דא (31-32) אל השדות ואל הבקעות; לשדות ובקעות ד (33) האלה; לית ד / אל ים; לים ד; על ים ח / את פני; פני נדת; על פני י (34) האדם; אדם נא / והבהמה; ובהמה דא (35) ויהי אחרי כן; לית ד / משם וילך; אח"כ משם ד / אל ארץ; לארץ חד (36) כפרתור י; כפתור נא; כפיתור דח (37) ההמה יקת; האלה בנ; לית א; ההם ד (38) החמים; לית די; ח בשוליים (39) אשר להם; לית דא (41) את כל; כל ד / חילו ועמו א; חילו ואת כל עמו יקב; עמו נת; חילו ד / לבוא; לית נדת / ירושלם לצור עליה; לצור על ירושלם ד (42) באו מארץ רומנים; לית ד (43) וכמלאות נ; וכמלאת דת; וכמלואת אי (44) תחתי; לית נדת / שכור; שכור ורוע מעללים דק (45) כל; לית ד (45-46) את ... להם; לית ד (46) לאמר דיקת; ויאמרו א; ואמר נ / חיל; החיל נית

(47) וגוים עצומים: ועצומים דק / במלחמה: כמלחמות נ (48) אשר: כאשר נ / נאה נק: היה אב: היה נאה ת / נאה לבספסינוס: אספסינוס ראו ד / למלוך: לית נ / שיכור נאית: איש שכור בקד / ונבל: לית ד (49) היו: לית ד / לבספסינוס נקירת: לו ראי (50) לשמוע להם ולמלוך: למלוך ד (51) המלכות: המלוכה ת / ידו: יד נ / להסירנה ניק: להסירה אבד (52) מעליו: לית ד / דע כ: לית ד (53) מות: כי מות נית / סרו להרף: הרפו ד / ימיתיהו: ימיתינו נ.

[עא. ראשית מעשיו של שמעון]

(1) וגדל: וקש' ד / בקרבה: בתוך ירושלם נ (3) וכן בליעל: לית ד / בליעל: הבליעל נח (4) לשלול ד: לשלול שלל נא / ולבחו נדי: ולבחו בו א (5) ענני (1) דאנ: ענני הכהן יקת / מירושלם . . . ענני (2); לית נח / על כן . . . ענני (2); והשליכו ד / אל מחוץ: מחוץ ד (6) לבכו ניבת: לבו דאק (8) ויאמר: לית נ (9) סורר: בן סורר נח (11) רבה רעת: רבות רעות דק (12-11) וילך . . . להרע: לית ד (12) אליו: עליו ד / וגיבורי מלחמה: לית ד (13) או ללכדו: לית ד (14) הנלחמים יבת: ונלחמים נ; וילחם ד: להלחם ק / אליו: לית ד (15) עד: על נאח / וימצאו אותו ניבת: וימצאוהו דא (16) ומשחית א: וישחית ניקבת: ישחח ד / את תבואת: תבואח ד (17) גדולה: רבה גדולה נ / מאד: לית דא / האנשים: האנשים עורף ק: עורף ד (18-17) וישימו פניהם: לית ד (18) ויכס: הלך והכות דק / שער ניאת: שערי דקב (19) מהם: לית ד / הרבה מאד: רבים דא (20) אל ארץ קיא: לארץ דמ: ארץ נח (21) באדום: כס ד: בארץ אדום תנ / הם: המה ת / עמה: בו ד / הגבירה: גברו דא (22) למחנהו: אל מחנהו ד (23) ויחן: וישם שם ד / וישב שמה: לית ד (24) מלחמה עוד: עוד מלחמה דיקת (26) איש (2) נמ: ואיש דיקר: ובעל א / ויהי: והיה נח / בבואו: כבוא ד (29) אלי: עלי דאב / כלבכם: כלבכם נ (30) אדום (1): אדום כחפצך ד / כן: כן ויהי כבקר ויערכו המלחמה וירץ שמעון עליהם ויפן יעקב עורף לנוס ד / מן המלחמה: לית ד (31) בהם: מהם דת (32) ויהי: ויהי ת (34) הגיבורים אבת: כל הגיבורים דיק: גיבוריהם נ (35) מחברון: לית דא / ירושלם: לית ד (37) בו: לית נח (41-40) את הדבר הזה: לית ד (41) את כפיהם: כפיהם ד (42) אל אדוניהם: לאדוניהם דא / נא: לית ד (44) ידיהם: את ידיהם נח / ורגליהם: ואת רגליהם נ / וישלחו לו את אשתו: וישלחוה לו ד (45) באנשי ירושלם: בהם ד (46) אחרי: אחר דקמ (49) אל ארץ: לארץ ד (50) ביזת שללם יקבת: כז ולשלול שלל נ; שללם ד / להם: לית ת / דבר: מאמה דק / ויעשר נמ: ויתעשר דקרא (51) מאדום: משם מאדום ק; משם ד (52) אליו: עליו נ (54) וגם: ויהי יק: ויהיו ד (55) ולבושים: ולבושים דת / הנשים דאית: נשים נב (56) הנאף: הנואף נ / לשערוריה: לשערותיה נ (60) בתוך העיר: בעיר דא (61) והמה: והם ד / את כל: כל דר / ויועצו: ויוועדו נח (62) את שמעון: שמעון ד (63) את אמתי: אמתי ניקת / להביאו: להביאנו נח (64) וימאן: וימאן ויען ד: וימאן ויאמר ק (65) ירושלם: ירושלמה ד (66) עמהם: עמם נ / לעזרה: לעזרה ונהפך להם לאויב ב / המלחמה: מלחמה נאח (68) ובספסינוס: ויהי כאשר המליכו שרי רומנים את אספסינוס ויצא מקסריא ללכת אל אלכסנדריא ויולך עמו את יוסף ב"ג הכהן ואספסינוס ד (69) חצי: את חצי דיקת / עוב: לעזוב דית (71) הנחושתיים: <את ת> הנחושתיים ואת ככלי (וככלי ד) הברזל נח (72) ואת ככלי: וככלי ד / הייתה: להיות נ / ליועץ נח: ליועץ נאמן דיקב: יועץ נאמן א (74) ככלי ברזל ד: כלי ברזל נח: את כלי הברזל י / ככלי ב: כלי נדיקת (76) יועץ אנת: ליועץ דיקב / אל אלכסנדריא: עד אלכסנדריא נ; לאלכסנדריא ד / מעליו: מאליו נ (77) הנחושתיים דאיק: את הנחושתיים נח (78) ברומא נאח: רומא דיקב (80) איש נאח: לית דק / הוכה נח: מת דיק (82) אל ארץ רומניא: לרומא דח / רומניא א: רומא נק (85) ויבוא: וילך ד / פילוסיון שיערתי: פילוסיון נ; פלוסיון ד: פלוסיון ת (86) בעל אב: דרך נדיקת (87) ויסע מרינוקורי ויבא ב: עד נדיקת (89) אסף את: לית ד / רומנים יתה: לית ד.

[עב. המלחמות בין הפריצים]

(3) מנוחה: מנוח ד / ושקט: ושקט להם המלחמה נ / המלחמה: מלחמה דח / כל ימי החורף נת: כל חורף מ: בחורף דיקר (5) היה: הוא נ (7-6) ואח כל: וכל ד (7) בחצרותיו: בחצרותיו: בחצרותיו ובחצותיו ת / מגדוריהם: גדודים נא (8) אליו: לית דא (9) גדודי: גיבורי ת / ויהי: ויהי נ / כמעמקי: בעמקי נ / העיר: העירה נת (10) היורים: היהודים ד / ואבני: ובאבני נ / הקלע: קלע דאי / שמעון: לשמעון נ (11) המלחמה: מלחמה נ (12) ואין (1): לאין דיק / ואין (2): ולאין דיק / מנוח נימת: מנוחה דאקר (13) היתה המלחמה ק: היתה מלחמה ד: מלחמה נת (15) בחוצות: בחוצות העיר דק (16) החללים: חללים נ / אלה על אלה: אילו על אילו נת (18-16) ושמעון... בתווך: לית ד (17) כגובה: כגובהי ת / על ידי: אל ידי נת (21-20) ואשר... כאשר: וכאשר ד (23) המלחמה: מן המלחמה דק: ממלחמה נ (27) מושלכת: לית דיק (28) הכהן (1): כהן נאח / נופלח (1): נופל דא / וידו מחזקת דיק: וידיו מחזיקות נבט (29) הטמא... ונבלת (2): לית נאח / נבלת (1): לית ד (30) ילי: ילי בירושלם ק: ירושלם די (33-31) ויתערב... מים: לית נאח (31) דם מ: נבלת דיקר / דם מ: נבלת דיקר (32) ודם מ: ונבלת דיקר / דם מ: נבלת דיקר / הקדושים: הקדוש ד / הדם: לית ד (33) היכל ילי דדי: ההיכל ק / נבלת בדי: לית נקח (34) האדם (1): אדם נ / ומעי האדם: לית נאח / אשר נפלו: לית נאח (35) ויהי: ויהי די / אנשי המלחמה: לית דיק (36-35) לאמר... ונלחמה: לית נאח (35) אלי: לית ד (36) יוכל: יכול נאח / אל רעהו: לרעהו ד / החללים: חללים ד (38-37) כי לא... היה: כי <היה ת> ההיכל נאח (38) שם קי: עליו ד / לא... כי: וקרקע ההיכל ד (39) השייש נקח: שייש דאר / הדם: הדם וחלב בני אדם ד (40-39) וגם... השייש: לית ד (40) על פני: באבני נת / אל רעהו: לית נאח (41) ובדם... ונפל: לית נאח / בהיכל ונפל ק: בהיכל נפל ד: לית ירא (42) שמה נרית: שם א: שמה עליו דק (45-42) והירא... שקט: לית נאח (42) עד נפלו בחרב: לית ד / נפלו ר: שנפלו יק (43) להקשות לבו: לב ד (44) אין ר: ואין דיק (45) מנוח: מנוחה דר (46) מצד ליוחנן האחת ר: מצד ליוחנן האחד נת: מצד האחד (אחד ק) ליוחנן דיק / מצידו השינית נרית: מצד השיני דק (47) ויהי כשוק: לית ד / יתגור דיאת: יגברו נ / (48) כי אלעזר: לית נ / יום אחד נר: לית דיקא / אחד: לית ת / יומם: יום דיק (49) כי בהמצא: ובהמצא ד (50) ירוצו קאת: וירוצו די: ארוצו נ / באכזריות: שלופות נת / ירבו: הרבו דיק / חלליהם דיקאת: חללים נר / לנפול: לית ד (51) בבתים: בבתיהם דק / רבים: לית דא / המלחמה: המלחמה למרחוק דק / והבתים דאיקת: ובתים נר (53) ותירוש: תירוש דקת (54) להתנגח: לנגוח די / ככל: בתוך נ (55) העיר דאית: עיר נקמ / מנוח: מנוחה ד / מנוסה: מנוחה נ / כי ככל: ובכל דאי (56) וצעקה: וועקה נת / צעקת: וצעקת די / נהמת נאח: ונהמת דיקב / בכי נבט: ובכי דיקא (57) ועוללים: ויונקים נת / אמרו: לית נת (58) מלפנים: לפנים דב / ואוי נאב: אוי דיק: ראוי ת / חי: חיים נ / כהיום בת: כיום דא: כיום יק: היום נ / ברעה: כרעה נ כרע ק.

[עג. קינת יוסף על ירושלים]

(1) ויאמר: לית נר / איכה נאח: איככה דיקב / עיר עמך: העיר דיק (2) בעמך שיערתי: ממך נדיקת / וכך דיק: וכך אמר נת (3) אויבך נ: את אויבך אדית (4) את מלחמותיך נת: את מלחמתך א: כל מלחמותיך י: כל מלחמתך ד / ברודפיך נבט: ברודפי ארצך א: עם רודפיך דיק (5) את כל: כל נת / שמים: לית נ: השמים ת (6) צרייך: צרייך וכוכבי השמים את צרייך נ (7) צאנך: צאן מרעיךך ד (8) איך: לית נ / נהפכה: נהפך נ / ידם: ידיהם דיק / להשחית: לשחת דיק (9) את מטך: מטך ד (10) בתוכו אבת: בתוכה נ: בתוך הים די / ברעבונם אקת: ברעבונם נ: בעד רעבונם רדי (11) ובעת: ובעד דיק / בהתעטף דיקב: בהתעטפם נאח (15) חומות: חומת דח / תרועתך: תרועותיך ת / את העם: העם ד: את

העם הזה נ (16) מלפניו: מלפני נק (17-16) ועתה... משחיתים: לית ד (17) דוד: דוד השר די (21) בתפילתך: בגבורת תפלתך דיק (22) ותביאהו: לית ד / אל נא: על כת: אח דיק (26) תפילתכם: תפילותיכם נק (28) איך: ואיך נאח / הקדשים: קדשים דת (29) נהפכת: איך נהפכת דק (30) היה: שכן דק / יי: כבוד יי דק (31) ונח: ונח נ (33) פניהם: מפניהם נאח (35) אח בניך: בניך די: על בניך נ / עליך: עליה נ (36-35) את כל: כל ד (36) בתוככי נכת: בתוכך א: בקרבך דיק (37) בלא: לא נ / ודם: וגם דם נ (40) נהפכה ימ: נהפכו קר: נהפכ' ד: נהפכת נח / בינתם דיק: בינותם נח: בינותה א / אחור: לאחר דעתם דיק / יראו ולא ישמעו: ישמעו ולא יראו נח (41) יבינו: יבינו נ / החיה: החיות ד (42) אויביהם: לית דיק (43) אחיה: רעהו דיק (46) בעם מתי: כמתי ד (47) אח גבורי: גיבורי די / בבל: כשדים די / פרס בי: פרס ומדי נאח: פרס וגוים רבים ועצומים דק / ואת אנטיוכוס איקב: ואת אנטיוכוס ודומפו (ורומפו ח) נח: ואפוליניאוס ואת אנטיוכוס ד (48) את הארץ: הארץ דמ / מפגרי: פגרי דיק / חללים: חלליהם ח / לשמוע: אבו שמוע די: אבו לשמוע ק (49) את נפשם: נפשם דיק / ולא: כי נ: כי נ: את (50) אם על: בעבור נח / יי: לית ניק / הטמא: הטמא המקדש נ / האלהים: אלהים דק (52) ואפסה דקמ: ואספה נאר / עם: לית נאח / הקודש: קודש דיק / וחמלתם: וחמלתה נ (54) פני: לית נאח (55) ויבאו אחריהם: ויבאו אחריהם נ / אב: לית נ (57) ואשר: ואנשיה נ / הולך לקבור: קובר י: קובר את מתו ואוהבו דק (59) בשמך: לית נ (60) למרחוק: עד למרחוק די (61) למלאותך: למלאו אותך די: למלאך קי / נבלת פגרי: פגרת ד / ותבאש: ותבאש הארץ דק (62) רעב: חרב דיב / והחיים: וחיים די (63) האדם דק: אדם נאח / ימותו ורבים: לית נאח (66) ואת נאח: הרעה הזאת דיקב / הגוים: גוים נמ / את היכל נב: היכל דיק (67) חללים: חלליהם דמת (68) המת נאח: המת ואת החלל דיק: המת או החלל מ / וימת נאח: וימת גם הקובר דיקב / נשאר: לית ד (70) יקום ויטור: >היה קי< נוקם ונוטר דיק (71) מת נאח: מת או חלל >חרב די< דיקב / ינחח דת: ונחח נא: וינחח קימ / נקמת: את נקמת נב / נגבר: נחגבר דיק / רוע ריח: ריח רע נ (72) המת: מת דיק / והמחלה: ותגדל המחלה דיק / באתם: בא עליהם דיק (73) את חורת: חורת דקב / ועל (1): על ד / את אבותם: עם אבותם דית (74-73) ועל (2): ... וצדיק: לית נ (74) נקי וצדיק א: נקיים וצדיקים ב: צדיקים דיק (75) רבו די: רבה קבת: רבתה א: רבה אה נ / אנחותינו: אנחותינו ח / שאון: לית די / בכינוי נכת: בכייתנו יא: בכייתנו דק (77) שפך: נהפך נ

(1) אחרי: אחר דק / על ירושלם דיקא: אל ירושלם נכת / ברומא נא: אל רומא דיקב: רומא ת (2) בעזרת נאח: לעזרת דיקר (5) גובה: את גובה נרמת / ולהבין דיק: ולדעת את נרמת / העם: העיר ד / ועוזם דיק: ואת עוזם נח (6) את כח נמי: כח קד / המתחללים: המתחללים נ / במלחמה: למלחמה דיק (8) ויבא: לית דק / והנה: כי ד / ואין בא: ובא ד (11-10) והוא... וירוצה: לית ד (11) קבר אילינה שיערתי: קרוב אילונא כתבי היד / טיטוס: לית נ (12) וכין גיבורי: לית ד / ויקיפו אותה: ויקיפיהו ד / מגיבורי: מן גיבוריו נח: מגדודי ד (13) ויהי כראות: וכראות ד / מסכיב: לית ד (14) למלט את נפשו: להמלט ד / את נפשו: נפשו קית / כי (2): לית נ / כי (2): וכי דק: וכן ר (15) אח קשר: קשר דב / המה נית: הם דקאב (16) על כן... לתפשו (2): לית נאח / אליו: לית ד (17) מחוכם: מפניהם נ: לית ד / וינחמו: וינחמהו נאח / זאת: נמה נ (18) יד: ידינו נ / השיגוהו: הסגירוהו נ (19) וילך: לית דא / המלכים: מלכים דקר (20) אל שריו: לשריו ד (21) וגיבורי: ואל כל גיבוריו נח / לבככם: את לבככם נית (22) כגוים: כעמים נ / נלחמו: נלחמו קדמ / מחמול: כחמול נ / חקרתי וידעתי יקמ: חקרתי דת: חקרנו נא (23) ואת ערמחם יקמ: וערמחם דר: לית נאח (24) דבוקים:

רובקים ת (26) או באחד השיחים; השיחים / באחד: לית נ (27) לנחל; לנהר ד (28) הנחל; היה הנחל י: היה הנהר דק / קרוב; היה קרוב דיק (29) מחנה; לית ת (30) הפוך; לית נ / רומנים; הרומנים דיק (32-33) וינס המחנה; וינסו ד (33) כי... עליהם; לית ד / אל עמו; לית ד (33-34) ויתחזקו רומנים ב: ויתחזקו רומנים י: ויתחזקו את רומנים ד: ויתחזקו את; ויתחזקו א: ויתחזקו אותם ק (34) היהודים; רומנים נאח / חללים: לית נ (35) החזיקו נאק; חזקו דית (36) לכב דיקת; לבס נ / נוכח; לנוכח דיק (37) על מחנה; אחרי מחנה דת; אחרי נ / וכל אנשי המלחמה; לית ד (38) במחנה; במחנה נאח / ויקצוף על גיבוריו; לית ד (39) כי; לית נ (41) את אנשי; אנשי ד (42) על מחנה; אל מחנה נר / ויסובו; ויעשו כן ויסובו דק / מלחמה; המלחמה נ (46) שערי; שער דאח / ויצאו; ויבאו נ (47) מן העיר; לית נאח / בהם; בס ד (49) וגם רבים; ורבים ד / טיטוס; טיטוס הפילו דק (50) עמד נדיקת; עמדו אב (51) לאמר; לית נאח / ההרה; לית נאח / היהודים; לית דיק (52) אתה; לית נ / האלהים; אלהים דיקם (53) ומה... ממנו; לית ד / בצע; לית נאח (55) אליו; עליו נאח (56) ויגרשם; ויגרשם אחור ת / במלחמה; במלחמה עצומה דק / וגם את אשר; ואשר ד (58) נכחם; נגדם נח / למלחמה; במלחמה דיק / נפשם; פניהם נ (59) להמיתו; להרגו ד / ותהי; ויהי ד / מלחמה; המלחמה דיקם / וחזקה מאד מאד נ: מאד ד: וחזקה מאד ת (60) וכמעט נפל גם טיטוס ירת; וכמעט נפל גם הוא ק; וכמעט שלא נפל טיטוס א; וטיטוס כמעט שלא נפל נ; וכמעט גם הוא טיטוס ד (61) הזאת; ההיא דיק, / אבד; אבד טיטוס דק (62) אל מקומם; לית דיק.

[עה. מלחמות פנימיות וחיצוניות]

(1) ויהי; לית דיק / המלחמה הפנימיה; מלחמה פנימיה ת / הפנימיה דת; הפנימית נ; פנימית א: הפנימה י (3) גיבוריו; גדודיו נ / בכבוד; בכבוד גדול נא (גדול מחוק א) (4) כבואו; כבואו דיקמת / והנה הם; והנה המה א; והם די (6) דלתי; דלתות נא (7) לשמוע... ולא; לית נאח / להם יק; אליהם ד (8) ולא על נשים וטף; וטף ונשים נאח / וגם על אלעזר שיערתי; וגם לאלעזר נ; ואלעזר ק; וגם אלעזר את; ועל אלעזר ד (9) ענני; ענני הכהן ד / וגם על נמת; וגם א; ועל דיקר / אל; לא נ / שר; לית דיק / בעיר; בעת נ (10) הזאת; הזאת שר דיק (11) המה; הם דאב / מן העם; ביהודים דיק / אל העיר; לית נאח / מן היהודים; יהודים ד: את היהודים א (14) גשה נא; גשה נה נ / כי; לית נ / האלה; לית נאח (17) כי; לית ד (16) עמו; לית נאמת / איש; לית ד / רעהו; אחיו דר (17) ולא נית; על כן לא ד: ולכן לא ק / בדברם; באמרם דיק / לו; לית ד (18) בעיר נקר; העיר דאימח / המלחמה; העיר נאח (19) אומרים; אמרו דיק / את העיר; העיר נד / צועקים אנת; אומרים דיקב (20) יסגרו; חסגרו נ / הקול; קול דיק (21) לאמר; לית נאח / האלה ולא נמות; לית ד (22) ממחנה רומנים; מהם הרומנים נ (24) והיהודים והעם יק; והעם והיהודים נת; והיהודים ד; והעם אב / היו מחתננים; התחננו ד / מיד הפריצים; לית דא (26) עד דיק; אל נאח (27) כם; לית די / כדרך; בדרך ד / ראוי; ראוי נ (28) והיו יאב; ויהיו נדיקת (29) לכוא נרת; לית דיקאמ / ולא... אליהם; לית ד (31) אח כל; כל ד / ויועציה; לית נאח (32) הגוים; העמים נ / לכדה; לכד ד (32-33) כחכמה ומוסר ועיצה נת; כעצה ובמוסר וחכמה א: כעצה ובחכמה ובמוסר ק; במוסר וכעצה ובחכמה ב; כחכמה ועצה ומוסר ד (33) ואיני; ואני נ (34) ונהפכים; לית נאח (37) על דבריו; את דבריו נת / על דבריו; את דבריו נ / וחלללו; וחללל נ (41) מרה; מרדו נא / את דבריו; דבריו ד (42) ויעשו; ויעשו נ / ויעד; וידע נ / לא; אל ת (44) העם; לית דיק (45) בחומות; בחומות ת (46) אח כל; כל ד (49) אלפים נב; אלפים איש דיקאת (51) אדום⁽¹⁾; אדומים דיק / ואת שמעון... אדום; לית נאח (52) אל יוחנן קאב; על יוחנן נרית / חצר;

לית ד (53) מאות: מאות איש נת (55) כצבא ר: איש כרעהו ובצבא נאית / כצבא: ... להלחם: איש כרעהו וילחמו ד: לית קמ / להלחם: וילחמו דיא (56) היו (1): היה דק / בין: לית נ / היו (2): לית דמ (57-58) יקח מגורל: יקנה על גורל דית (59) הרומנים דב: לרומנים נאת: לית יק.

[עו. דברי יוסף על ירושלים]

(1) יסדייכי: יסדכי ד: יסדכי נא (2) כי: לית נ (3) וכנענים: וכנענים נ (4) הכנענים: כנענים דיקמ, כנעניים ח / וישכן ית: וישכון נ: וישבו דאקב / תחתם: תחתיהם דיק (7) מאד: לית נ / בו: כך ד (8) מלכים: המלכים דיק / ארין: הארץ דיקת / בניין: הבניין: לית ד / על כל: עלי נ (9) היכלייכי: היכלך נאמ (10) צבעונים דיק: צבעים נ: צבעות ר: צבעים אמח / הזה נדיית: לית אב (11) תכלת דיק: ותכלת נת (11-12) מן היס: ממנו דק (12) לשרת: לית ד / האלה: האלה לשרת ד (13) אדון: האדון נ / הכל נבית: כל דק / ונחשב: ונחשב נ (14) כמביא: כמבוא נית: כבוא ד / ואבנים: ואבני ד (16) כי: כי לא נ / האדם: הארץ נית (17) המקדשים: המקרים נ / מקדש די: המקדש נת (18) והלוויים: לית דיק (19) גדול: הגדול נת / כי שם נבת: וכי שם דיק: ושם א (22) בהם: בהן ד: לית נ (23) המדינות נכת: הארצות א: ממלכות דיק.

[עו. מלחמת החומה]

(3) ההוא: לית נאמת (4) ככלותו נב: בלכתו דיקאת (5) היהודים: הפריצים נאת / הנצבים: אשר נת (6-7) על אשר: ... באזניהם: לית ד (6-7) יורו: ... באזניהם בקי: המיתו ניקנור נת: המיתוהו א (7) בעיר: לית דיק (8) והמחבלים יקמ: ומחבל נ: המחכל א, והמחבל ח / את החומה: החומה נדת / הוא: לית נ (8-9) כי: ... החומות: לית ד (9) החומות: כל החומות נ (10) ויהי כראות: וכראות ד / האנשים: לית ד (11) שלשת: לית דיק / ויוחנן ואלעזר הכהן דאי: ואלעזר ויוחנן נת (12) את שער: שער ד / שדה: השדה נ (13) המשחית: משחיתים ד / להשחית: להפיל נת / את החומה: החומה די (14) את האש: האש ד: אש / עצי: ... וישרפום: כלי המשחית נ: כלי משחית ח / את האיל: האיל ד / שרפו בק: שרפו >באש נ< עמם נת: לית ד (15) ומקצת הסוללות יקב: וגם >את נ< הסוללות שרפו נת: והסוללות שרפו ד / הצילו: הצילו נדת (15-16) גיבוריו: ... באש יקב: גיבוריו ד: ואנשיו נאת: (17) נלחמו: לית נאת / אשר: ... טיטוס: לית דק / טיטוס: טיטוס הלכו נת (18) הסוללות דאית: את הסוללות נב / מיד היהודים: לית ד / ועל כל די: ועל ב: ובכל את: בכל נ (18-19) על אנשי אלכסנדריאה: עליהם ד: לית א (19) את היהודים: היהודים ד (20) מהם: בהם נ (21) כי: אשר דיק / כחים: לית נאת (22) אדום: לית נ / מאד נכת: לית דיקא (23) הפריצים: מן הפריצים נת / מגיבורי שמעון דיק: מגדודי שמעון נ: אשר לשמעון נאת / ויוחנן: ויוחנן נ (24) מגדלי: המגדלים נא: מגדלות ח / העצים: עצים די / מול: מעל נ / החומה נאת: חומת העיר דיק: חומת ירושלים ב (24-25) גדודי רומנים: לית דיק: את גדודי רומנים ח (25) והשאר ברחו: לית ד / המגדלים: המגדלות דיקמ (26) לארין: לית ד / שם: לית די (27) המגדלים: המגדלות דיקמח / מחנהו: שריו וכל מחנהו די / לקול: מקול דיק / המפלה נאת: המפלות דק: המפלות י: מפלת המגדלות ב (28) היה א: הוא נ: לית דיקמח (29) אל חומת: לתומת ד (30) טיטוס: לית ד / המשחית: לית ד (30-31) את החומה: החומה ד (31) ויפריצינה: לית ד / ותפול: ... החיצונה: לית דיק (32) בקרב: על דיק (33) את כל: כל ד / ולהשליך: להשליך די (33-34) את אבניה: אבניה די (34) היהודים דיקמ: הפריצים נארת (37) אנטוניה יבת: אנטוניאו נד: אנטוניאוס ק (41) במלחמתם: במלחמותם דיר / קרב: בא נת (42) אליהם: לית ד (43) ביום הזה: היום נ (44) מגיבוריו: מן גיבוריו ד / לונגינו אבת: לוגינו נדיק / כת: לית נאת / היהודים: יהודים ד (45) לשער: לעיר נמ (46) לונגינו וימלט: לית דיק / אל מחנה רומנים: למחנה כחים דיק:

אל מחנה כחיס ת (47) כי שמעון; ושמעון ד (48) וידבר באזניהם: לית ד / כס דיק; בהם נארת / מי; לית ד / מן המלחמה; לית נ (49) מות; לית ד / וביתו; ובית ד / יתרם א; יוחרם ד; יהרם נבת / לאמר נאת; לית דיב (50-51) אל פאת מקום נבת; אל מקום פאת א; אל פאת קי; לפאת ד (51) שמה; שם נאת / את האיל; האיל ד / היה; לית ד / המקום דיק; לית נאבת (52) ויצו; וציוהו נ / את החומה; החומה ד / הפריצים; היהודים נח (53) לחומה; החומה נא / איש מלחמות; לית נאת (54) האיש ההוא ב; הוא יק; לית נארת / גיבורים; הגיבורים נאת (56) ממעל דיב; מעל נאת / לאמר אל טיטוס א; לאמר לטיטוס דיק; אל טיטוס לאמר נח / הפרוצה; לית דיק (58) טיטוס; לית נ / את צעקת; צעקת דק / את גיבוריו; לעבדיו דיק (59) לקצטור; קינטור נ / ויאמר; לאמר ד / נא; לית דיר / קצטור אח טיטוס לאמר; לו קצטור ד (60) חבריי; ריעי דיק (62) אל תשעת; לתשעת ד / לכו; נלכה ד; לית נ / ונמלטה; לית נאת (63) אל מתנה; למחנה ד / ריעיו דא; רעהו נ; חבריו יקב / עשה בפני נ; הוא את א; את רדת; הוא מדבר עם יק (64) ממעל נבת; מעל דיקא / כנפול נ; כנפול דיקת; כנפול א (65) מנוע דאי; למנוע נבת (66) את קצטור; קצטור נק (67) וילך; לית ד / רצעק יקב; ויועק נארת / לדבר קי; לית נדאח / גמולי; גמול נ; הגמול א (68) ויורוני יד; ויורינו נאבת / אדוני; לית ד / שלח דיב; שלח נא אקת; שולח נ / משריך; משרתך נ / אליו; אליך נאת (69) ובאחי; ויצאחי נאת (70) לו ברית; את נאת (71) את טיטוס; לטיטוס ד; את טיטוס ויאמר נאת / מה נאת; כי לא דיק; ואני לא ב (72) ואני נבת; כי דאי / את ערמת; ערמת ד (73) משרי נח; אחד משרי דיק / לו; לית ד / אל קצטור; לית דיק (74) אוחו נא; את קצטור דיק / וירד נאת; ויבוא דיק / נא; לית נאת; (76) חוצנך; את חצנך נר / את הזהב; הזהב ד / אשר עמו וירדתי; לית ד (77) ולקחוהו; ויקחוהו די / כנף נח; כף אב; לית דיק / מרו; מידו נ; מידו קב / את הזהב; הזהב דק (78-77) אשר אמר קצטור; לית ד (78) ויראה; וירא אקד (79) איניאס; אינואס את האבן דיק / ותפול דיב; ויפול נאקת (80) על הדבר הזה; לית ד / את האיל; האיל ד / אל החומה; לחומה ד (81) ותפול; ותפול לארץ דק (82) ויהי כראות; וכראות ד / אל תוך; לתוך ד (83) וילהט קב; ויחלטו י; לית נאבת / אל תוך; לתוך ד; אל נק (84-85) ויתר . . . מאד; לית דיק (85) אנשי; ואנשי דיק (86) הראשונה; לית נאת (87) מול; מול חיל נ (88) אחד; לית ד / בארץ; ארצה דיק / כולם הכו דיק; אם הכו את; אם הכוהו נ; הכו ב (88-90) אל מחוץ . . . לקראתם; לית נ (88-90) אל מחוץ לעיר; לית ד.

[עת. דברי יוסף אל אנשי ירושלים]

(1) ביום ההוא דיקרת; בעת ההיא נאמ / את עמו; לעמו ד / אל מחוץ לעיר; לית ד / ולהשביח; להשביח נאת (2) באזני; באזני העם נאת / היהודים; העם ויהודים ת / כי אמר; לית נ (3) את עול; עול דמ / ויחיו; וחיו נח / ולא ימותו; לית ד / העיר ועל היכל יי; ההיכל ועל העיר נאת (4) השחיתו ד; השחיתו י; השחיתם ק; השחיתו א; השחיתו נח; השחית הכל ב (5-4) אל שער; לשער נאת (6) שריפה; השריפה דא (6) את כלי; כלי דק (7) המשחיתים; המשחית ד (8-7) ויועדו . . . כגיבורים; לית נאת (7) ויועדו ב; ויעידו דיק (8) כגיבורים; לית ד / וכראות; ויהי כראות נאת / את היהודים; לית ד / לעמוד ולהתחזק; להתחזק ד (9) טיטוס נאת; לית דיקב / ולהתחנן אליהם; לית נח (10) חומות . . . אחת; החומות ד (11) בבקשותכם; כי חקשו נאת / גם; לית נא / את החומה; החומה דת (11-12) את העיר הזאת; העיר נ (12) והרסתי; וחרפתי נח (13) אליהם; לית ד / שלום; שלום ואמח ד (14) שער; השער נ; לית ד (14-15) ירא . . . כי; לית נאת (15) עול; את עול דיב / ויח; ויחיו נ (16) יוסף יקב; לית נדאת (18) אחם; אשר נ / בכם הרעה הזאת נאת; הרעה הזאת בכם דיק (19) מלאה עם; מלאים עד נ / אבודכם קאי; אבדכם דבת; אבדתם נ (21) רדו ב; היו רודים דיק; משלו נאת

/ משלו דיק; ודו את: לית נב / להם מדאי; לכם נקר (23-21) ואחם. . . הקודש; לית נאח (23)
ועתה חוסו וחמלו א; ועתה חמלו נא דיק; וחוסו וחמלו נח (24) המזבח נאח: המזבח דיק (25-24)
פן. . . החמיד; לית נאח (24) ינתצו שיערת; ינתין כ"י (25-24) השלמים ועל עולות; שלמים
ועולת ד (25) אש: האש נאח / חמיד דיקא: התמיד נב / חכבה; יכבה ד (26) אלה; אלהי ישראל
נאח / ההיכל דיקמ; וההיכל נח; ולהיכל א / כן; לית נ (28) הנה; לית ד / לנתרין; להרוס דיק / אח
ההיכל; ההיכל ד (29) היכל י; ההיכל נאח / בית; לית דקא / מקדשו; מקדש יי נאח (30) חת אותו;
חתו ד / ואחם חמלו דאית; ואחם לא חמלו ק; ואם אתם אחי וריעי חמלו ב / המשחיתים;
המשחית ד (31) ותשאר; ונשאר / אחת; רק אחת ד (32) עמנו ד; בקרבנו יק; עמכם נאח: בקרבכם ב
/ סר; סר מעלינו דיק (33) חרעון כי ק; חרעו כי די: לית נאח / האלהים; אלהים דיק (34) עמם; לית
נאח / מקום נב; במקום דיקא / סוגר; סיגר נאח (39-35) קוויתם. . . עמכם; חסרים מעט א;
מצייין פער נח (36) ממשלה י; לממשלה ד (39) מלכם; מלכם ני / אחרי כן נאח: ואחרי כן דיקב
(40) הממשלה; את הממשלה נאח / הכשדים ואשור; אשור וכשדים דיק / ופרס; ופרס ויון די: ויון
ופרס ק / בעורחם; ועורם ד (41) ידיו; ידיו נ / עזב אותם; עזבם דק / עורתו עס; עמנו ועס נ / עמהם;
עמם דיק (42) בהם; בם ד / מלפנים; לפנים דיק (44) הים הגדול ים די: הים ים ק; הים הגדול ארת:
הים נמ / וכל (2) / ובכל ד / מזבח; המזבח ח (45) והמערב אנרת; ומערב דאק; ובמערב י (46-45)
וגם. . . אוקיינוס; לית נאח (46) אסקוציאה דיק; סקוטניא ר / אשר בים. . . סקוטניא: לית ד /
ובכל; וכל נא / סקוטניא; בסקוטניא נ (47) מים; המים נאח / גדול נאח; גדול ורב דיקר (48-47)
ואנשי מלחמה נאח; אנשי חיל ורומי קשת ב; לית די (48) וגיבורים ככל נאח: וגבורי מלחמה דיב;
לית ק / אשר היו; והיו נאח (49) ויבאו; וישאו נ (50) הגוים; גוים ד (51) אשר היו (ההיו ת) לפנינו
נאח: לית דיק / אם היו נאח; ההיו דיק (52) מעליהם; מעליכם נ (53) לעבוד; לית דא / ימות; למות
דק (55-54) על שמו יהודים; יהודים על שמו דיק (55) כי מי; ומי דא / שכמו; שכס ח (56) ויעבוד;
לעבוד נאח (57) עבודת; עבודות נ / יוסף; בית יוסף נ (58-57) אל ארץ; ארץ ד (58) להשיבנו נחם;
להשיבו דיקא (59) באכזריות מרמה קיב; במרמה נדת; בערמה א / עליו קיב; שכס נדאח (60) כי (2);
לית דא (61) אשר; לית די / ותעבדו (1) / ויעבדו קי (62-61) אח מצרים פעמיים יק; אח מצרים נאח;
לית דמ (62) ותעבדו את מלכי אשור י; ותעבדו את מלך אשור ק; <את מ> מלכי אשור מד; ואשור
א; ומלכי אשור נח / וגם את מלכי יקב; וגם מלכי נאח; ומלכי ד / עבדתם; עבדום נ; עבדים א (63)
עבדתם; עבדתם עד נ / מלכי; את מלכי נח / מלכי מקדון בעבדה; ליון עבדה ד; ויון עבדה י; ויונים
עבדה ק (64) אשר קמה דיק; שקמה א; קם נח / חשמונים; החשמונים נ / דיהם איקת; ידיכם נ; ידיה
ד (66) עורף קיב; שכס נדאח / כתים; מלכי כתים נאח (67) לכם לאדונים; אדוניכם ד / תחת נארת;
ותחת דיק (68) לכם; לית נח / לאהבה; לעבוד ד / ועתה איק; עמם נ; לית דח (70) הייתם להם
לעבדים קיב; הייתם עבדם להם ד; משלו ככם נאח / יחרושו קיב; יורעו נארת (71) יקצרו; קצורו נ /
את תבואתם; תבואתם דא / נא לכם י; לכם קב; נא נדאח (72) הם; לית ד / ארץ; הארץ נ / הנה נח;
לית דאיק (73) אכיל; אפילו נח; אפילי א / גיבור; גיבורי נ (74) גאון גאווה ניקמת; גאווה דא /
ויתן; ויט ד / שכמו חחה; אותם (אותו נח) שממות נאח (75-74) ועל. . . לכם יקב; ומה אדבר על
פלישתים נארת (75) שרי נאח; מלכי דיק (76) לעבוד; להיות ריעים נאח / להיות לכם לריעים;
ולעבוד עמם נאח / אחרי נאח; תחת דיק (78) צאתם; אשר יצאו נאח / ועד; ועוד דק (79) יום; לית
דיק / מלך; אשר מלך נאח / הייחב חופשים; לית נאח / יי היה; היה יי נח; היה א / מלכם;
מלכם ולא היה שולט בכם כי אם מלך מלכי המלכים נאח (80-79) ותמאסו. . . הגוים; ואחם
מאסתם במלכם ותאמרו (ויאמרו נ) לא כי <אם א> מלך תשים (יהיה א) עלינו והיינו גם אנחנו ככל
הגוים נאח (80) מלכם ד; אליהם די; אלהים ק / למלוך בק; למלוך עליכם די (81) ומאו ועד היום
הזה; ומאותו היום את; ומאותו יום נ / לעבדים כי עבדתם את שאול; עבדים לשאול נאח / ואת יתר

המלכים ב: ואת המלכים ק: ואת בנו ד: ואחרי מותו <הייתם א> עבדים לבנו נאח (82) ואחרי ...
 משל קרי: ודוד המלך הגדול עבדתם אשר משל ד: ודוד אשר הגדיל לעשות טוב ומשל נאח (83)
 סביבותיהם: סביבותיהם וחלך (וחגדל א) אימתו עד קצה הארץ נאח / את שלמה בנו: <את י> בנו
 שלמה די / ואחרי מות: ובמות דיק / נקדעה אי: נקדע נדקת (84) אשר באו: שבאו דיק / מלכי: מלכי
 אשור ומלכי נאח (85-84) מעל אדמתכם: מאדמתכם ד (86) אם: גם בשוליים אד / את כל כלי נ:
 כלי דיקא (87) לצדקה: צדקה ד / ואחרי: אחרי נ (88) מידם: לית ד / ועמיתים: לית נאח / אהבתם:
 אהבתם ת (90-89) וחגדל ... חשמונאי: לית נ (90) רבות: הרבה ת (91) איש ב: לית נדיקת
 (92-91) וימת ... עליכם (2): לית נת (92) עליכם (1): לית דר / ארקילאוס יקמ: אריסטובולוס דר /
 עולו עליכם: עליכם עולו ד / כי: לית דר (93) מלכי (1) דיקא: את מלכי נבט / את מלכי (2): מלכי ד /
 ברצונכם: וברצונכם דק (94) הטייתם דית: והטייתם בא: הטו נ / אל קיסר הוא אגוסטוס נאח: אל
 אגוסטוס (לאגוסטוס ד) מלך רומי דיק (95-94) על אשר ... כאכור: לית נאח (94) וחמלה: לית קד
 (95) ועל כן ... כאכור קי: לית ד (95) שמו י: לית ק (96) ויהי: ותהי די (97) נא נאית: לית דקב /
 ובבהמה: ובהמה נר / העוף דיקת: והעוף נ: ועוף א: ובעוף ב (98) ימשול: ירדה דיק / כלימה: בליכה נ /
 לירא מגדול ד: לירא מן הגדול נת: אשר ירא מגדול (למגדול י) יק: לעבוד גדול אמ (99) ממנו: לית נת
 / את הדוב: הדוב ד / והעו ירא נארת: והעוים יראים מקי: והעוים ד / את הנמר: מהנמר ד (100) ירא
 את הנשר: את הנשר נ: מהנשר ד / חירא את הנץ: מהנץ ד / בינו: ועתה בינו דיק / לכס: לית ד /
 בענוות: מן די: לית ק (101) יתגאה הפר: הפר יתגאה דיק / והאיל נאח: והאיל יתגאה דיקב (102)
 והשעיר: לית די / על: ועל ד / עדרי דיק: עדר ב: לית נאח / ואם: ולמה לא ד / תאוחו: תחאו נ:
 אביהם ד / מה נב: ומה קרא (103) רדו: ירדו נא / והבהמה: והחיה והבהמה יק: והבהמה והחיה ד
 (104) אליכם: לכס ד (105) שיטה: שיטה ד / בה: לית ד / בה: בו (הימנו ד) ולולי שיטה (שנותן ק)
 הצעיר <את ק> שכמו לגדול הימנו (לסבול ק) היתה ביניהם מלחמה חמיר וד: המלחמה מאד ככל יום
 ביניהם ק דק (107) באוני ... חומת: באוני אנשי י: לאנשי ב (108) את קולם ניקת: קולם דבא /
 ויחרפו אותו תנב: ויחרפוהו דא: ויחרפו את יוסף יק / החומה: לחומה דיק / אליה: עליו נאח (110)
 יוסף: לית דימ / אל דבריה: לדבריה ד / ולעצתו נת: ועצתו א: ולא ישמעו לעצתו י: ואל עצתו ק
 (111-110) מדברי הספר: כדברי הדם נא: מדברי הדת ת (111) לכס עזרתכם דיק: עזרתכם אבת: עוד
 לעשות נ (112) נקי לרוב: רב נת: הרבה א / ותחללוהו דא: ותחללו נת: ותחללו אותו יק / בחרבכם:
 בחרבכם העל הזאת חושעו דק (113) נא: לית נדת / אשח: שרה ד / בחרב: אם בחרב ד (115)
 בתפילתו: תפילתו נ (116-115) אשר קרא יצעק (וצעק ת) נת: צעק דיקב: קרא א (116) ויעזו יק:
 אלהי נת: לית ד (117) במנות: מציינ פער נ: מנות ת (118) במכאוביו ובנגעים יקב: כנגעים נת:
 כנגפים א: כנגעיו ד / גדולים: הגדולים דיק / אשת אברהם: לית דיק (119) חמד אותה פרעה: חמד
 דיק / ויקחינה: ויקחה נאח / למען עשות נבלה ביק: לעשות נבלה ד: למלאות את חפצו נת: למילת
 חפצו א (120) מאוריו: את מאוריו דיק / לעשות כל זאת נאח: לגלותה די: לגלות ק (121) את בשרה:
 בשרה ד / להלבישנה ניקת: להלבישה אבד / וכוהב: וזהב ד / ואכני קאדית: ובאכני נב (122) אדינו
 דיק: לית נאמת / באה: לית נאמת (123) וזה וכסף: כסף וזהב דק / מעוטרת נאח: ומעוטרת דיקב /
 מיני: לית נ (124) ולא מחוללת: לית נאח (125) ביצחק: מיצחק דית / אותו: לית ד (126) עשרה:
 ועשרה שנה נ / חמשת: ארבעה נ (127) לה: לית נת (128) בא: באו אליו דב (129) יד: לית דר / את
 חסדי: חסדי דיק (130) עם אבותינו: לנו ולאבותינו דיק (131) לא: ולא דק: לית נ (132) ובתפילתו:
 ובתפילה דיק (133) ובשוכו: ובשוכו והצילו מיד לבן ד: ובשוכו והצילו מיד לבן ויאמר לו בחלום
 השמר לך מדבר עם יעקב מטוב עד רע וגם מיד עשיו אשר יצא לקראתו בד' מאות איש וגם מיד
 הכנענים ויהי חתת אלהים עליהם ולא רדפו אחרי בני יעקב ק / לה: לו וגם מיד עשיו אשר יצא
 לקראתו בד' מאות איש וגם מיד כנענים ויהי חתת אלהים עליהם ולא רדפו אחרי בני יעקב כל זאת

היתה לו בתפלתו ולא בחרב ומלחמה ד (134) לכס: לית דיק / את פרעה: פרעה נת (135) בתפילה; בתפלתו ת / היה: לית דיק (136) את מצרים: פרעה ומצרים נ / את הים: הים נמת (137)–(136) לשנים עשר נתיבות מקי: לשנים עשר קרעים ונתיבות ד; וקרעו לשנים עשר קרעים ר; לית נאת (137) קרב ביק: קרע <את א> הים בא נדאת (138)–(137) חיל: בתפלתו ביק: חילו בים סוף ובתפלת משה נדאת (137) מצרים: מצרים אויביכם נ (141)–(138) כי: ותהילה: לית נדאת (142) טובה היא רי: היא טובה ק: טובה נדאמת / המלחמה: מלחמה די (143) וישועתו ביק: לית נדאת / כי ביק: לית נדאת (144) משרת משה ביק: לית נדאת / את הירדן: הירדן דאמ / למלחמה: מלחמה דיק (145) חומות: חומת ת / בתפלתו: בתפילה נ (146) בשופרות: בחצוצרות ושופרות ד / וגם בהחרימו נמת: והחרימו א; גם החרימו ר; והחרימו דיק / אותה נאת: את יריחו דיקב / לא אבת: ולא נדיק / כל: לית נאת / נשמה בתוכה ב: נשמה דיק: בתוכה נשמה תנא (147) הזונה: לית דאת / הטובה: לית נ / אל ביתה: לביתה ד (148) את כל: כל דמ / המון: מחנה נאת (149) ותחינתו ביק: לית נדאת (150) הים: לית נת (151) היוכלו בק: היוכלו די: אולי יוכלו נאת (152) ובתחינה ביק: לית נדאת / הארון: לית ד / אל מקומו: למקומו ד (154) ובהגבר נד: והגביר יק: בהגביר את א / לבו וגאוותו: גאוותו דיק / וגאוותו: ובגאוותו נק (155) תפילה דאב: התפילה נקית / כי: לית ד (156) החיצים: חיצים דארת / ותעלה נא: ותחלה י: ותעל דקב (157)–(156) שם חץ: החץ דיק (157) ובתפילה: נפל: ונפלו א: לית נת (157) מאה: לית ת (158) דאינו: ראינו כי שלח יי מלאך יך משמנו ד (159) אל ארץ: ארץ נ: על ד (160) ותעטף: ונתעטף נאת / במדבר בצמא נא: בצמא בארץ ציה דיק: במדבר בצמא בארץ ציה וערכה ב (161)–(160) או גבורתם: וגבורתם דקמ (161) הלא: לא ת / בתפלת: בשימון: אלישע איש האלהים חלה את פני יי וימלא הנחל מים וגשם ורוח לא נראו דק (162) בתפלת אלישע בק: בתפלתו נאת: תפלת אלישע די / השמיע האל נאת: תפלתו נשמעה במרום והיא היתה (והשמיע יי ד) דיק: תפלתו נשמעה במרום וחשמע כרצון וגם היתה ב (163) קול ⁽¹⁾ בד: קול מחנה נאת: כקול י: בקול ד / כי רדף אותם קול ביק: מקול נדאת (165)–(164) עד: מעולם: לית נאת (165)–(164) עד: אחד יבק: לית ד (165) סולח ב: לית קי (166) את כפיו נבית: כפיו דקא / השמימה: השמים דית (167) הדמימה: הלא הדמימה ד / את השמש נקית: השמש דאב / ערב דיקאת: הערב נב (168) צריהם: הצרים נ / את השמש: השמש דב (169) הלילה דיקאת: לילה נב (171) האדם: העם א: מהן נ / וכן: וגם נ; וכן היה אי / בחיר יי נת: משיח יי א: לית דיקב / בתום דרכיו: תם בדרכיו די / היתה: היה יי <עמו ק> והיתה דק: והיתה י (172) ולגבורה: וגבורה נאת (173) ועד: עד דק / ימיו: ימינו נ (174) על כן: ועל כן נת / במאס: כרנ נ (178) בקול: לקול נ / אלפים: אלפי איש ד (179) בתפלתה נאת: הלא בתפלתה דיקב / ישועה: תשועת נ / בישראל נאמת: לישראל דיקר (180) ותחיין נת: ותחיין י: ותחינה דקמ: ותחינה א (181) אותם: אדום נת (182) ויכיא: בשביה נאת: וישבה טפס ונשיהם דיקב (183) האלילים: אלהיהם נ: את האלילים ת (184) את אדום: אדום די / על כן: ועל כן נת (186) הרעה: רעה ת / באתה: לית נאת / עולם: העולם ת / כנן: לנו דיק (187) על כל: לית דיק: על כל ת / לנו אויבים נאת: אויבים לעשות לנו ד; אויבים לנו לעשות י: אויבים לנו קמ / הרענו: הרענו נ (188) אנו נאמת: אנחנו דיקר / לנפשונו: לנפשינו נא / את כל נאת: לית ד: את יקר: כלי מ / ואת כלי: וכלי ד (189) הושיבום נאת: הושיבום דיקב / עד: השיבום נאת: לית דיקב (189) זמן נת: לית א / ואנו נאת: ואנחנו דיקב / אותם: אותנו נ / במעלינו נירת: במעלילינו א: במעלילינו הרע דת: במעלילינו הרעים ק (190) אל ארצות: לארצות ד / הגוים: לית נת (191) יי נאת: יי אלהינו דיקר / ונלמדס: ונלמדס נ / אל הגוים: את הגוים נאת (192) לבינו: לבנינו דיק / רעתינו: רעתינו ת (193) חוקותיה: כל חוקותיה נאת / הוסיפה נאת: הוסיפה לנו דיקר (194) את התורה: התורה די (196)–(197) עשו: אשמנו דיקר: לית נאת (197) והמחלוקת אשר כנו דק: לית יר / ומיד אשמנו יקר: לית ד / אשמנו ק: אשמנו י: אשמנו ר / ומי: מי דמ (198)–(197) על ירושלם ראשונה חנב: תחילה על

ירושלם דיק: על ירושלם א (198) ואריסטובולוס; ואריסטובולוס אחיו דק (199) המה... ירושלם;
 לית ד / המה: הם ת / אנטוניאוס וסוסיאוס; את אנטוניאוס ואת סוסיאוס נ (200) אירודיס; היהודים
 נאת / בהלחמם; בהלחמם נת (202) מדרתם; מדרתם ברומנים דק / אמנס; אמנס כי דיק (203) היה
 נירת; היה לכם דאקמ / במשפט; למשפט דאת (204) בנירוס; לנירוס נאת / קיסר; לית דיקמ / על;
 כל נ (205) עד כאן כלום רע נת; רעה עד עתה ד; דבר רע א; רעה י; רע ק (207) כי אם לי; לו אם לא לי
 (עלי ת) נת / כי מי דיקר; ומי נאת / הריק; הרים דיק / וחניחו; וחניחו על רומנים דיר (208) אני; אנכי
 דיק / התגרת; תחלה התגרת די / תחילה נת; בתחילה ד; לית קידא (209) מחפץ נפשי; מחפץ דיק
 / גם אני ידעתי כי; אני נת; לית א / אני נר; אנכי דיק (210) עמו... להלחם; לית נאת / בהם; בס
 ד (211) למלחמה דיקר; להלחם נאת / ונלחמתי; נלחמתי ד / בעד; על נת (212) במלחמתי; במלחמה
 נ / ובעד העיר; לית ד (213) אבני נדאת; באבני ביק / והחיצים נדאת; ובחיצים ריק / והקיפני חד;
 והקיפוני ביק; הקיפוני נא / האש נדית; והאש א; באש רק (214) הנני; אני די / כרעה נת; רעה א; ככל
 הרעה פי; על כל רעה ד; כל רעה מ; רע ק (215) טרם; בטרם ת / להם נדאת; עמהם קב (216) ניהגני
 נאת; נתנני דיקמ (217) כיום נאת; כיום קדר / וטהורים וחסידים תנא; וחסידים וטהורים דיק (219)
 אז ר בשוליים; או נאדיקת / לכב אמר; לכבי די / בנהי; בבכי ונהי ד (220) הייתי מאבד יק; הייתי
 מאבד ד; היתה מאבי נאת (221) או את נת; ואת א; או די (222) יר דיקב; האל יר נת; האל א
 (223-224) ועתה... השילוח; לית נ (224) ויקהל; ונקהל ד / הגוים; הגוים האלה ד / הנה אב;
 והנה דיקת / שוטפים; שופכים נ (225) ועזרה; לית ד / בקרבינו; בקרבכם דיר (226) וראו נר; לית
 דיקאת (227) ויסור ניק; לית ד (228) תורתו ומצותיו נא; לית דיקר (229) ונטמא; וטמא נ / בקרב
 דאירת; בתוך נק / וניתן; ועשינו נאת / היכלו; את היכלו די (230) שם; לית ד (231) אם; לית נ /
 קדוש; קדש נ / ואנחנו; ואנו נת / חיללנו; חיללו נ / מקדשו דיקרת; את מקדשו נא (232) את היכלו;
 היכלו דא / לנו ריק; לכם ד; לית נאת / במדבר; לית ד (234) עם רע; ורע ד; ברע קי / בבני; כבני דק
 / ואיך נק; איך דירת; אין א (235) שם נבת; לית דיקא / בקרב עדת נירק; בעד ד; בקרב נת; עם א
 (236) חומת; לית ד (237) מקשים; מקשיב נ; מקשיחים י / לבבכם נרת; לבכם א; עורפכם דיק /
 תראו; תראון דיק (238) קרית דיר; וימת ק; עיר נאת (239) תהרסון; תהרסו דיק (240) תגר; חגברו נ
 (241-242) המלכים... הקדושים; מלכים יקרים נאת (241) לשם יר דיק; לשם נ; בשם יר אב (242)
 מי נרת; ומי דיקא / לבבכם; לית נת / מן המים דיקר; המים נאת / וגם אבני דיקר; ואבני נאת /
 הקלע נאת; ההיכל דיקר (243) הדם נאת; הדם אשר שפכתם עליהם דיקר / ולא יר; לית נאת (244)
 חמלה נאת; לחמול דיק / ובנותיכם; לית דיק (246) ואף כי הנני; ואני הנני נאת / בתוך מחנה תנא;
 במחנה דק; במקום י / הלא... אנו נאת; נחשבתי כמו עמכם ובקרבכם <אני יר> דיקר / הלא;
 והלא ת (247) וטובים; לית ד / היא נאב; והיא ד; היא והיא יק / עמכם היא ריק; היא עמכם נדת
 (248) בעיניכם דבריי תנא; דבריי בעיניכם דיקב / תאמר; תאמרונ נ (249) את הדברים; הדברים דיק
 / תשמעון; תשמעון לי ד; תשמעון אלי י / יצדק; יצדיקו א; יצדיקו את נ (250) חמדת נפשי ק; וחמדת
 נפשי נדית; חמדותי מ; מחמד נפשי א (251) לכם; לית נ (252) העם; לית נ / את דברי; דברי ד /
 וימשוך; וימשך דאת (253) אל דבריו ק; לדבריו ד(ב); לית נאת / לעם את; לית ד / וברוכ דמעות;
 ובדמעות ד.

[עט. מעשה בבחור המקדוני]

(1) בעת ההיא צוה טיטוס; ויהי כשמוע טיטוס את דברי יוסף אשר דיבר אל היהודים (ליהודים ד)
 ויכמרו רחמיו ויצו דק / את כל; כל דמ / היו; לית דר (2) העברים נאת; היהודים העבדים דיקב /
 השביה תנא; השבי דימק (3) כשמוע; כשמועו נאת / את דברי; דברי דמ (4) העיר דאת; העיר דיק /

מנע אותם ד: מנע (מנעו ת) העם אותם נא: מנע אותם טיטוס י: מנעם טיטוס דק (5) לעשות שלום: לעשות שלום עמו ק: להשלים עמו ד (6-5) שרי הפריצים שמעון ויוחנן דיקר: שמעון ויוחנן שרי הפריצים נא: (6) לאמר: להרוג בלי חמלה ד (7) אדם: לית דם / מן השער דיק: לית נא: / ללכת יקר: וללכת נת: לית דא / תהרגוהו נא: תהרגו ת: לית ד: תהרגו ולא תחיון י: תהרגו ולא תחיו בלי חמלה ק: תהרגו אותו ולא תחיוהו ד (10) מכים: מכין נת / היה: לית נא: / מסכים: לית ד / אין דקמת: ואין נא: כי אין רי (12) את הבתים: הבתים דיק / והחדרים: ואת החדרים נת (13) למחיהם: לית ד / ימנע אותם: ימנעם ד / אותם אדם רא: אותם האדם קי: אדם אותם נת / ותכלה: ותכלנה נ / (14) הפריצים: הפריצים ואנשי המלחמה דיק (15) הדומן: את הדומן נת / האשפות: האשפה נ / כה וכה: לית נא: (16) או ירק קיב: לית נדא: / או כל דבר ניק: לית דא (17) אוכלים: אוכלין נאקמת / לחיות י: להחיות ק: למען חיות ב / לחיות את נפשם ביק: לית נדא: (18) ויקחו אותם ב: ויקחו דיק: ויקחו אותו נא: / אוכלים: אוכלין נאקת (19) בסחר: בכתיים בסחר ד / ובכתיים נב: בכתיים א: ובכתיים דיק (20-19) אשר... מזה: ואשר היו מוציאים (מוציאין א) היו אוכלין נא: (19) אשר היה אוכל יב: אשר היו אוכלים ק: לית ד (20-19) את האוכל: המאכל ד (20) האב: והאב נא: / מיד כנה: מבנה דיק / והבן (2) ובנה נת (21) אמו: האם נת / היו מוצאים אותו נ: והיו מוצאין אותו את: וימצאוהו דיק: ומצאוהו ב / אח כל: כל ד (22) מעכבר ועד: לית נת (23) ועד נחש ביק: ונחש נד: / וחולד דנבת: וחולד יא: וחולדה ק / וצב: והצב ק: ועכבר וצב נא: / וחולד וכלב נת: וכלב וחולד א: וכלב ק: לית דיב / המחלה: המלחמה נ (24) תמצא נבלת: נמצא נא: / סוס: הסוס ד / ילחמו: נלחמו דיק (25) בהלחמם: בלחמם נ (26) האנשים ביק: אנשים ד: העם נא: / טפם: טף דיק / עשב: אוכל או עשב נא: (27) רומנים: חיל רומנים נא: / ושחטו: והרגום ושחטו דק / הקטנים: הילדים נת (28) ונשאו: וישאו ד / המלחמה ניר: מלחמה דקא: / כאכותם: כאכותיהם דיק / על כן שחטו אותם: לית ד (28-29) שחטו אותם א: שחטום אותם דק: היו שוחטים אותם רי: שוחטים אותם ת (29) רומנים: הרומנים די / מן העיר: לית די (30) רומנים: הרומנים דיקב / להכות: לצאת ולהכות נת (31) העצים: עצים ד / השער נאמת: שער העיר דיקר / בכל יום: לית ד (32) חמש מאות מת חיל ג' / נפש: איש נא: (33) מגדודיהם או מן השועים: לית נא: / כי: אשר דב / יבקש יג' / יבקשו נאבקת: בקשו ד (34) ויתפשוהו... אותה: ויתפשו ויכוס ויתלוס נא: / ויתלו אותו ג' / ויתלוהו דיק / העץ: עץ די / נוכח: מול נא: (36) על עץ: לית ד (37) אליהם: להם ד / נא: לית נ (38) וכצמא: לית נא: / ובמצוק: ומצוק די (39) כשומעם: כשמוע נ / דברי נקבת: את דברי אביג' (40) העם: העם ביוחנן נ / את טיטוס: טיטוס נא: / אשר: לית דיק (41) אל העם: לעם ד / כדברים האלה עוד יקבג' / כדברים האלה ד: לית נא: / לנו: לית ת / בחרב וברעב: ברעב ובחרב דיק (42) ועל היכל: לית נא: / רומנים: גוים עלינו דיק / לנו: לית נא: (43) מעט ימים: לית נא: / הלא: לית נ / לנו: לית נא: (44) לאור: באור נ (45) את האיל: האיל ד / אל החומה: לחומה ד (46) שמעון ויוחנן: יוחנן ושמעון נא: (47) כהגישם: כהגיש נא: / את האיל: האיל דם / אל החומה אב: לחומה נד: לית יקבג' / גיבור אחד ובחור טוב נא: בחור אחד ג' ביד (48-47) עם טיטוס: עם טיטוס וגיבור ד (48) כומאגינו שיערת י: סיטיאגניט נ: בלטיניאט: כי נגאנו א: כי נמאגינו ת (49-48) ויבא... מלחמה: לית נא: (48) ויבא לעזרת רומנים יק: אשר בא לעזרת רומנים ג' / אשר בא לעזרת טיטוס ב: לית ד (49-48) והוא היה: והיה ד (49) ויען: לית דק (50-49) אל טיטוס: לטיטוס דא: (50) הם נמ: לית דיקרא: את כל: כל דא (51) את היהודים: היהודים ד (52) הדברים האלה נא: דברים אלה ד: הדברים ג' / היהודים קי (53) על לבבך: אל לבבך ת / לבבך: לבך דר / והריקות: והרק נא: / חרבך: את חרבך נקרת (54) למלחמה: לית ד (55) ובמזרקים קיג' / ובחרב נד: ובקשתות וברמחים ב / בהם: בס ד (56) וגם העומדים: ואשר ד / מעל לחומה נאג' / מעל החומה יא: על החומה דקב (57) נמלט דיקג' / נמלט אל טיטוס נא: נמלט אל מחנה רומנים ד (58) טיטוס: המחנה נא: (59) על כן: ועל כן נא: /

אמר: אמר לו דימ (60) אז: ואז נאמת (61) אל קיר: לקיר ד / וירד: ויבא ד: ויעל וירד קי / אל תוך: תוך ד (62) וישמע: וישמעו ד / מחנהו: מחנהו קול בעיר דק / הקול: קול נ: הקול הזה ד (63) אליהם: לית דיק: להם ת / בריחי: בריח נ / העיר נאי: השער ק: שער העיר ד (64) נלחם נא: נלחם לכדו בדיג' (66) אז חש: וימהר דיק (67) הנפילים: נפילים ד / ויהי בהרימו יד להכותו: לית דיק (68) ויקדם את המכה יג'ל: ויקבל את החרב נאת (69) הנפיל: הנפיל בחרב דיק / על כן דיקבג'ל: וגם נאת (70) תהן: יתן נאת / רוח: ברוח נר / הקודש בקי: הקודש שבו נדת: הקודש אשר בו א / על כן: ועל כן נאת: / כן: לית דא (72) כי: כי אם דקר.

[פ. מצור על ירושלים]

(1) אחר: ויהי אחרי נא (2) החומה מסביב: בהם את החומה בג' / ויערכו: ויערוך דא (2-3) את האיל: האיל ד (3) ויהי: ותהי נ (4) גדודיו: גיבוריו נאת / ויחפור: ויהפוך נח / את העפר: העפר מדג'ל: עפר ק (5) מתחת אופני: אשר תחת רגלי נאת / עגלות ד: עגלות קב: לית נאת / האופנים: אופני העגלות שלאל נאת / ויטחום יקת: ויטחום נא: ויטחו ד (6) הם: היו ד (7) את רגלי: רגלי ד / על: את נ / העומדים שם נאת: השומרים דיקב (8) מחנה: לית ד / כתים: רומנים נדאת / כל דמג'ל: לית נאת (10) ויצו: לית נ / לשם נאת: לשמה ג'ל: שמה ד: שם ק / את שלושת נקריג'ל (כאן סופר): שלשת דאת / הנותנים: הנשואים נ (11) אל קיר: לקיר ד (12) היהודים: יהודה נח (13) ילי (י): ילי ועל מקדשו נאת / אל רעהו: לרעהו ד (14) כיום נאת: כהיום דיקב / ואלה כת חיל ג'ל / ויובמנוס ג'ל: וייתמנוס ג'ל: ויובמנוס ד: וייתמנוס ת / ואיראס ג'ל: ואורס ק: ויראס את: ויראה נ: ויראס ד: ואיראס ד (15) כלי: איש כלי ד: איש את כלי נ: את כלי ג'ל / מלחמתם: מלחמה בג'ל: מלחמתו ד / ויצאו: ויצא ד / היו עומדים: עמדו ד / עם: על ד (16) המשחיתים: לית נדאת / ארבעת: לית דיק (16-17) וכעס וחימה וזעם: לית נאת (17) ובלא יראה דיב: ולא יראה ג'ל: ויראה ק: לית נאת / האדם: אדם נאמת (18) באין חרדה: לית דנאת / ויכו: לית נ (19) השריפה: שריפה נ / האש באילים: האילים באש דיק (20) בחזק: בכח דיק / אשר: ... לארץ: שנשרפו ד (21) יורים: זורקים ד: זרקו ק / עליהם: לית דיק / מרחוק בדיג'ל: לית נאקת / וכלי משחית: ואכנים נדאת / היו לגשת: להגיש נח: לגשת ד: מגשת א (22) ולא סרו: לית דא / ממקום מעמדם: ממקומם נאת (22-23) את האילים: האילים דא (23) וכל מחנהו: ומחנהו נאת / את האילים: האילים דאק / מן האש: לית דק (24) עליהם קדג'ל: אליהם נבת: לית א / ויריעו: ויערכו יק / ויריעו לקראתם: לית ד (26) מאד: לית נ (27-29) אז: ... בחיצים: לית נאת (27-28) אז: ... העיר: לית ד (27) וירחיקום יקג'ל: וירחיקו היהודים את רומנים ד (29) כי לא: ולא ד (30) אל עמם: לית ד (30-31) לכם רומנים וחרפה: וחרפה לכם רומנים ד (31) וחרפה: לית נאת / כהיום: כיום נאת / את ארצם: ארצם ד (32) את חומותם: חומותם ד / להם אב: להם חומה נדיג'ל / ונשאר: וישאר נ (33) ואנחנו: ואנו נדת / הרבה נארג'ל: עם רב דיקמ / ומכל: ומן כל נח / הם דנמת: היום יקבג'ל (36) אל העיר: לעיר ד / ונקהל דיקמ: ויקהלו נאבת (37) ויוועז: ויוועד דיק / וכל הגוים הנוספים עליהם: לית נאת (38) העיר נא: העיר הזאת דיקב / ויסגרו: ויסגרו נח: ויסגורו א / יצאו: יבאו ד: יבא ק (39) את הדרכים: הדרכים דמ / מסביב נאת: לית דיקבג'ל / ליום: יום ד (41) ולילה: וללילה ת / ובאנשי המלחמה: לית די / לולי נאת: לולי החזיק יבג'ל: לולי החזיק יבג'ל: לולי שחזק ד / הרעב: הרעב על העם יג'ל (42) היתה: היה נ / את המתים: המתים ד (43) החיים נאת: חיים דיק (44) ורבים: רבים ד / את המתים: המתים דמ / אל הבורות: לבורות ד / הם עמם את: עמם נ: החיים עם המתים דיגרג'ל / וימותו: לית ד (45) ילכו ויעשו: עשו ד (46) חדלה הבכיה: חדל הבכי ד / ותכל הדמעה: לית נ (47) מפני כובד: מכובד ד / ונתמלאו דיק: וימלאו נאת: ונתמלאו ג'ל / כל: לית ד (49) אשר נלאה: אין ד / נלאו יק: נלאו לעם ת: נלאו לעם נ: נלאו א:

נלאיתי בג' (50) את פגרי: פגרי ד / אשר מתו ברעב: לית דיק / מושלכים דיקר: נשלכים נאג' / אל נחל: לנחל דיק (51) לאין: עד אין נאח / כדומן: לית נדאח / אלהי: יי אלהי נ (52) לעשותה: לעשותה ברצוני דק (53) לעם דאקת: לעמם ג' / להם נ / את כל נארת: כל ד: לית י.

[פא. מות אמיתי]

(1) ההיא: לית ד / הבליעל: בלעל נג' / ויספרו: ויגידו נארת / לאמר: לית נאח (2) הגדול: לית א / לעיר דירג' / אל העיר נאמ / אל מחנה רומנים: למחנה רומנים קר: לרומנים ד (3) ואת ארבעת: וד' ד / האחד: אחד ד (4-3) מבניו: בניו: מפניו נאח (4) עם שלשת: וג' ד (5) לשמעון: אל שמעון ת / על אשר יחיהו: שיחיהו ד (6) בטרם: לכל ד / כמות: מות דיק / ויחזק: תחינתו: ולא הקשיב שמעון ד / תחינתו: תחינתו ולא ירחם עליו ולא זכר בחדס (החדס ד) אשר עשה (שעשה ד) עמו > כי הוא הביאו ירושלם > דק (7-6) על כן: ירושלם: וגם הוא הביאו ירושלם (לירושלם א) ועל כן (על כן א) נפל בידו נאח (6) על כן יקא: ועל כן נבג' / אמתי: לית נדאח / ביד: ירושלם: בידו נדאח / נאח נאח: ראוי יק: לית ד (8) כגמול הזה נאח: לית ד (9) ויאמר: ויאמרו נ (11) למען אשר ינשק נאח: אשר ינשק ד: יען ינשק י: לנשק קב / את בניו: לבניו ד / נתנו: עזב נ: עזב אותו ת (12) אח קולו: קולו ד / אל בניו: לבניו ד / בניו: לית נאח / אנכי: אני נאח (13) אל העיר: לעיר דמ / הזאת: לית ת / על כן: ועל כן נאח / גם אני לרוצח כמוהו: ג' כ רוצח ד / לרוצח ג' / רוצח יד: לית נאח (14) כי מן: וכן דא (15) בעיר: בבית נאח / לעיר הזאת: לנו ד / והוא: והנה די / לנו דירג': עלינו נאח: לית ב (16) ולמוקש: לית ד / רב לנו: יכלנו נ (17-16) אשר: אחר: לית נאח (17) לאברנו ולכלותנו: לכלותינו ד / הביאותיו איר: הבאתיו נדקמת: מתחיל ג' (18-17) אל העיר: לעיר ד (18) אותו: לית דיק / להביאו דיקא: להביאנו נג' (20) על כן הביאותנו אלינו: הביאותנו ד (21) הוסיפו: הוספנו נ / לפרוץ ביק: לית נדאח / ורעה על רעה: לית ד (22) ענה אמתי ואמר: אמר אמתי ד / מה נקד: ומה ד: ועתה מה אימג' / כאדם: באדם דיק / ואנכי נקבת: ואני דאיג' (23) ולעמו ולעיר הקדש נא: ולעיר הקדש ולעמו די: ולעיר הזאת הקדושה ולעמו ק / הביאותיך: הבאתיך נאח / אל העיר: לעיר ד (24) להיסקל: ליסקל י: לסקל ד: לסקול ק / הביאותיך: הבאתיך ד / לשור ת: לשור דאי: לסור ג' / לשור נ: שר מ (25) היה: היה לך ד / לו ג' / ולו מ: ואילו דקר: לא נית: ולא א / היתה דקרת: היתה נא / בלבי נא: בלבבי ג' / לי די (26) אל מחנה: למחנה ד / יכול: יכולתי נ / הייתי נדיקת: היית באג' (27) כושל דיק: מושל נאבג' / בעיר כי נאח: כי ג' / עלי כי י: בו דיק / בטרם: בטרם אשר נרית / נביא אותך: נביאך ד / לעיר: בעיר נאח (28) הנה שמעון: לית נדאח / לנו: לית נ / וגם לגרש נא: ולגרש בג' / לגרש דיק / את צרינו: צרינו ד (29) נהפכת: נהפת לנו א: נפתה לנו נ / יכלה נאח: תכלה דיקבג' / את הרוצחים: הרוצחים דקב / נוספתה: הוספת נ: נהפכת ת / לרוצח יבג': לרוצח נח (30) את הפריצים: הפריצים ד (31) נקי: נקיים נרת / או להשביית נח: ולהשביית ביד / כלי: לית נדקת / מלחמה (1) נקב: מלחמות דירג' / הוספת: נוספת נר: נוסף א / מלחמה (2): מלחמות ד (32) לפני נג' / ולפני דאק / פריצי העיר: הפריצים דא / את האדם ירג' / אדם א: את העם נ: לית ד (33) היו יראים: יראו ד / ועתה: ואתה דק / הנה: לית ד (34-33) לעיני הכל נרת: לעיני כל א: לעיניהם דיקמג' (33) את גיבורי העיר: גבורי העיר דא: את הגיבורים נ (35) צרינו: לית די (36) מעט מחוץ: מחוץ את: מבחוץ נ (37) היה מבקש: ביקש ד / לעשות עמנו שלום: שנשלים עמו ד (38) לעשות שלום: להשלים ד / המלחמה דית: מלחמה נאק: את המלחמה ג' (39-38) היה: בהם: התרה בעמו ד (39) ומתרה בהם יק: ומעיד בהם ג' / לית נאח / אש: יד ואש נ (40) הילחמך: מלחמך נ (41) הלחם: הלחם בו דיק / כי אמר: ואמר ד / לכו: לית נדקת (42) בקרב: בתוך נ / דמי: דם נר / התמיד: תמיד נאק (43) כמו אני ב: כמו שאני קי: כי אני נאח: כאילו ד / הביאותיך: הביאוך נ:

הבאחיק ד / אל העיר: לעיר ד (44) ארדה נרת: ארד אמדיק / שאולה: שאול די (45) בקרב העיר: בעיר דיק / נעשתה נאת: היא ד: היתה ק: לית י (45-46) מרום: הזאת: כי אספתו אותך אל העיר הזאת <מרום איולתי נת>: נאת (46) אספתי אותך: אספתך ק / אל העיר הזאת: העירה ד (48) שמעון: לית נאת (49) ועתה מי: ומי דק / והיה: לית ד (50-49) ועתה: לעיניי: לית נ (50) את דמי: דמי דא / לעיניי: לית ד / ארצה: לית ד (51) בעבור: ובעבור דק / את יוחנן: יוחנן נדאת / כי היה: ולא: לא ד (52) הנך: הנה אתה נ: לית ד (52-53) את זקני העיר מג': זקני העיר נאת: את הזקנים קי: הזקנים ד (53) כננינותי: לית ד / עם בחורים: ובחורים ד (54) ואבות עם בניי: לית ד / ותרועה: לית ד (55) דיבר: אמר ד / אל העבד: לעבד ד / היה תופש: תפש ד / אותו ואת הגרון נרג'ית: אותו ואת הברזל א: חרב דיק: התרב מ (56) להרוג תנאג': להרוג דיק / עשה נג'ית: ועשה אב: לעשות דיק / את גזירת: גזירת ד / בגרון את: לית דיק (57) אביהם (1): האב דת: האבות קי / אביהם (2): האב נת (59) לנשק דיקב: לחבק נאג'ית / את בניי ולחבקם: ולחבק בניו ד / ולחבקם ב: לחבקם דיק: ולנשקם נאג'ית / בעודני: טרם שאמות (אמות א) ובעודני נאת (60) אחר: אחר דא / נא: לית דיק / תפריד אבג'ית: תפרד נד: תפחד ק (61) תכסה: יכסה נדג'ית (62) ולא יאכלו נבלת בניי: לית דיקמ / ואחבקם: ואנשקם ואחבקם דק (63) אשר נאכת: לית דיק' / יפרידנו: יפרידני נ / יפריד: יפרד נ / את פגרינו: פגרינו ד (64) את נשמותינו י: את נשמתינו ג': נשמתנו נ: נשמותינו תא: את נשמותינו ק / את נשמותינו לא יוכל להפריד: לא יוכל להפריד נפשינו ד: את נשמותינו ב) בד (65) ועתה: ועתה בניי דיק / נא: לית נ / ואני אבוא: ואבוא ד (66) בחורים לכס: בחורים כחכם את: הבחורים נ / כמעט נדיג'ית: מעט מקא (67) חפצתי: רציתי נאת (68) אלכתי: לילך ד / את המלך: המלך ד / נעזבתי: עזבתי נ / אתם נאית: לית דקבג' (69) הדרך בקיג': בדרך נדאת / הוה דנאר: הואת קימג' / לכס: לנו נת / טוב סוף ג' (70) נקיים: נקיים וחפים דיק / לו: לו ואם נא / אל המלך: לית דא (71) כי יתעבבתי: כי נתעבבתי ד: לית נאת / אל עיר: לעיר ד (72) ולא: ואל דב / זאת רק: היא נדאת: היא זאת ימ / נעשתה: נעשה ד (73) כזאת מלפנים: זאת נאת / החשמונים: חשמונים די / שבעה בניי (בניה א) לפניו נאת: לפניו שבעה (את שבעה י) בניי (ק: בניה יד) דיק: בניי שבעה בחורים לפניו ב (74) ולאמם: ולאמם חנה מ / היה: הם א: מתו והם נת (75) על ב: לפני דיק: על עם נאת / ברית: תורתו דיק / רואה יקבת: רואם נא: ראתי ד / ושומחת: ושמתה דיק / ואחרי כן הלכה: ותלך תנ: לית את (76) אחרי: אחר ד / המה נבת: והמה קי: הם דא / ואנחנו ב: ואנו נדאת (77) שמעון דקבת: שמעון יוחנן נא / גם אנחנו: לית ד / אנחנו: אנו נת (78) אל מלונם נאכת: אל מלך י: למלון אחד ד: במלון אחר ק / המה: הם דא / מחו בצדקתם: בצדקתם מחו נאת / ואנחנו: ואנו נדת (79) בתומיננו: בתומיננו נ (81) אתכם: בכס דיק / יונתן נארת: יונתן בן שאול דיקמ (82) וישאלני נאת: וישאל אותי ב: וישאלנו קי: וישאלנו ד / אתם: לית דב (83) אשר: כי דב / ידעת מתחיל ג' / נבקעו מי הים לפניהם נאכג'ית: נבקע להם <מי י> הים דיק (84) וינס הירדן: והירדן נס ד (85) שחקים: שמים נ / וחתן: וינתן נת: ויתן קא / צייה מימיה דיקג': כצייה <מים א> אנת (86) רדו דבק: עתה רדו נ: ועתה רדו את: ורדו י / בהם עתה א: בסערת ג'ב: בהם עתה נת: בהם דק / פריצים: הפריצים קב / רוצחים דיק: הרוצחים נ: רוצחים את / שמעון שר: המה (הם דאת) שמעון ויוחנן <שרי נדת>: נדאת (87) ועמו: ועמהם נדאת / גדודי: מגדודי ד / וכה: וכן נאת / חאמרן: חאמר ד (88) לפניכם: לפניהם נרת / על עם אב: כעם קי: על נדת / מהיות: מחיות נדת / וגם: גם דיק (89) לאלה דיק: לאלף נאת (90) בלבד בשבת נאר: בשבת בלבד בג' / שבת קי (91) היכלו ביק: מקדשו ובהיכלו נ: מקדשו והיכלו את / אם ישמע: כי שמע נ / יכניהו נאמת: יכניהו דיקר (92) מושל: הרג נאת (92-93) נהרסה: ההיכל: נשרף ההיכל ונהרסה ירושלם דיק (93) ההיכל סוף ג' / ויכניהו קאב: ויכניהו נדית / לגלות: בגלות נא (94) מקדש: בית המקדש נ: בית מקדש ח / ליהרס א: לההרס נת: להרס דיק / יכניהו: יכניהו דק / מצדקיהו: מצדקיהו דק / אשר: לית דיק (96) הכשדים: כשדים דיק /

יד: ידם דיק / אח שבעתו: שבעתו נד (97) אף: לית ד / אשר נפרץ: שנפרץ ד (98) ובניו נאמת: ובני צדקיהו דיקר / לעיניו: לפניו נקר / ואח עיניו בק: וגם עיניו נאח: ואח עיני צדקיהו י: ועיני צדקיהו ד / אז הלך: והלך נדאח (99) יכניה: יכניה די / אחרי: אחר דק (100) הולך: הנני הולך ד / ינחם: ינוח נאח (101) ויכבדה: לית נ / אחרי: אחר ד / אח בניו: בניו דמ (102) את עיניו: עיניו ד / הלא: ולא דיק / למות גם הוא: להמיתו נת / עם בניו יחד: יחד עם בניו די / ולא לחיות אחריהם: לית נת (103) עליו: לית דק / המיתו: הומת דיק / מאכזריותו: לית נת (104) אחרי: אחרי אשר שחט את נת (105) יחם מתחיל ג' (104-105) על כן: בניו רקיג': על אשר יככה כל ימיו וא: ימי חייו נת) נאח: למען יככה לבבו כל ימיו ד (105) ואין תרופה: כי אין רפואה נאח / למכאוב הזה יק: למכאוב זה דר: לזה המכאוב נאח / כי אם: רק ד / (105-106) תשקוט הנפש: ישקוט נ: ישקוט הנפש את (108) נמותה: נמות ד / עיר: את עיר דיק (109) והמונה: ועם י' נאח (110) אנא: לית נ (111) שמעון: את שמעון די / בקרב: בחוך נאח / עדר נכת: עמך עדר דיק: עדר עמך (עמך נמחק) א (112) נפשו: נפשו נ / יחד יקאח: לית נד / תתן גורלה: יהי לו גורל דיק (112-113) בהיכל מקדשך קד: בגורל מקדשך י: עמך א: עם עמך נת: עם צדיקי י' ועמך ובהיכל מקדשך מ: עם צדיקי י' ובהיכל י' ד (113) את בניו נאג'': בניו דיק / ואחרי כן: וגם נאח / ימות: ימותו נ (114) ברוע: כרוע נ / אז: ואז דאח (115) שמעון ביק: לית נדאח / היה נאג'': לית דיקמ / אני: לית ד / נאספתי נדאחי: נאסף בק (116) ראחתי עיני קי: תראה עיני ר: ראו עיני ד: ראיתי נת / בשבי: בשבייה נת / ולא: וגם לא נאח (117) יראה: יראם נ / אח כל אלה בעיניו: כל זה ד / נפשו א: לבו דקת: לבב י: נפשו ר: לית נ (118) אל המכה: למכה דיק / הכיני דיקת: והכיני נאב / לח דיק: לית נאח (119) ובטרם: בטרם דיק / ויתערב: ויתערבו קי / דם נת: דמי דיק / בדמי נכת: עם דמי ד: סוף ג' / ויהיה: ויהיו נאח / ולמרח דית: למרח א: ולמוח נ (120) מנוחה נאח: ולמנוחה י: ולמנוח דק / וגם נאח: וזה דמינו לנוכח רומנים וגם ד: וזה דמינו ק / נקמתי מתחיל ג' / ויהיו: והיו ת / לעדים: לעדים נאמינים דיקר (121) לאהוב נב: אהוב א: לאהוב דיקג'': / ומי דיקב: מי נאג'': / בתחילה: לית דיק (122) לשמעון: לשמעון מתחלה ד / לרומנים: אוריב לרומנים ת / והייתי לוחם נת: והייתי נלחם ד: הייתי לוחם א: ונלחמתי קימג' (123) כנלחמתי י: על חמתי ד: כהלחמי בג': כאשר נלחמתי נאח / את אכזריות נאג'': אכזריות ביד / י' לית נ (125) לנוכח נא: לפני דיק (126) אחרי כן: ואחרי כן די / אסיתי דק: אסיתי אביהם יג': אביהם נאח (128) הכהנים היקרים נת: הכהנים יקרים א: הכהנים היקרים והנעימים ב: היקרים י: היקרים אשר בירושלים דק (131) ונקיים דיקג': לית נאח (132) בהכות: כהכות נדק (133) והטובים דיקג': הטובים נמת: לית א / ההמה ג': ההם נת: ההמה חנם ק: ההם חנם ד (134) האל אב: י' נת: אל ג': אלהים דיק / את רעת נאחי: רעת בג': ברעת דק (135) דמי: את דמי נ: אלה דמי א: דמי אלה ת / והחסידיים ב: וחסידיים ג: לית דיק / מידו דיק: מעמו בג': לית נאח / וישמע הדבר: לית ג: (136) כיום ההוא: לית דיק.

(1) הכהן: לית נ / רשעת נאמת: רעת דיקר / שמעון דיק: הפריצים נאבג'': (2-1) ויכלה: מן העיר: לית נדאח (3) וילך נבג': לית דיקא (4) אל רומנים רג': לרומנים דיק: אל מחנה רומנים נאח / אליו נאב: לית דיקג'': / אולי יצילו: כצילו נ (4-5) את האנשים: האנשים דא: לאנשים י (5) לו נדאח: לית דיקג' (5-6) כי: בתמות ד: בתום לבבו ק: כי בתמות נת: כי בתמימות א: והוא בתום לבבו י: כי בתום לבבו בג' (7) את יהודה: יהודה ד / עם אנשיו: ואח אנשיו נאח / אח פגריהם: פגריהם דק (8) למחוך לחומה לנוכח רומנים: אל מחנה (למחנה ד) רומנים מחוך לחומה (לעיר ד) דיק / למחוך נת: מחוך ד: אל מחוך בג' (9) נא: לית מד (10) היה: הוא נ / בבית: בית ת

(10-11) בבית ... הברול; בנחוששים בבית שמעון ד (10) אחוז מא; ואחוז קירנ'ת; ואסור נ (11) ובכבלי; ובכלי נים / ואין ... יוצא בג' / ואין יוצא ואין מי יבוא אליו נת; ואין (אין י) יוצא ואין בא אליו דיקא (12) ועל דק; ועלה י; ועבור נארמ / נוכח המגדל; לית נאח (13) עובר; עבר דיק / אל המגדל נבג'ת; על המגדל א; למגדל דיק / מעל; מן דיק / ותכה; לית דק (14) על ראשו דיקג' / לית נאבח / ללכדנו יג' / ללכדו דקב; ללכדנו חי נת; לתפשו חי א (15) ישיגו אותו; ישיגו אליו א; ישיגוהו דיק (16) החצים; הפריצים נ / (18) קול; לית ת / התרועה דיקב; תרועתם נאג'ת / יוסף נאב; לית דיק / כנה; בנך נת; בניכי ג' (19) ללכדנו ניג' / ללכדו דקאמ / אל; על דאב / וקול מדיג' / וקול נארט (20) עד; אס; לית א / הגיעה; לית נאח / וכה היתה; וזאת נאח / וכה היתה תקוות; לית ד (21) אחרי איקת; אחר ד; אחרי מות נבג' / אף די; אך ק; ואף מג' / וגם נת / לקוברנה; לקוברו דמ; לקוברני נ / ואנכי נאג'ת; ואני מ; אך מי יתן ואמותה כי אני (אנכי י) דיק (22) לקוברנה; לקוברו דמ / אך מי יתן ואמותה; לית דיק (23-22) כי לא ... בני; לית ד (22) חפצו; חפצי נ (23) חיים נאג'ת; בחיים יק / בני קיג' / בני יוסף נמת; יוסף בני אר / מוחו עמו; לית נאח / בבגדי; בבגדי א; בגדי נ / אשר; לית דיק (25) השמימה; אל השמים נאח / וחצקע בקול גדול; לית ד / גדול; גדול וחצקע נ (26) וחמר נפשה בג' / וחמר את נפשה קי; ונפשה מרה נדאח (27) לצעקה נאח; לקול צעקה ירג' / תהרגן; תהרגו דאמ / גם; לית נאח (28) אנכי; אני דאמג'ת (28-29) הלא ... תחינו; לית נת (28) הלא בג' / והלא יק / הלא אנכי הניקוחי; והנקחי ד (29) ואגדלנו ועתה למה; ולמה ד / למולה; לקולה יק; לית ד (30) בעיר; היו בעיר נא (31) מעל החומה; לית ד (32) עמו מסתירים עליו (אוחו ד) בדיקג'; מכסין אותו נת; מכסים אותו א / לחסנו ג' / לכסותו מ; לסובבנו ק; למגניהו נת; לית א / יוסף; לית דיק (33) ומחי בג'ת; ומחי ניק; מוחי א / כיום ידאח; כיום נק; כהיום בג' (34) אשר בגוויות ק; שכוויות נאח; אשר בגוויתו ד; אשר בגוויתו יג' / הן בג' / הם נאח; לית דיק (35) לחופש תצא; תצא חופש ד; תצא לחירות וחופשי נאח (36) בחיים; בגוף דיק (38) אל מחנה; למחנה ד; סוף ג' (40) למאכל נ; לאכול בת; לית דיקא / קשחו קי; קשרו נדת; נקשרו א; כחשו ב / כבוא כבוא נא (40-41) אל קרביהם; בקרביהם נק; בקרבם ד (41) מתו דב; ומחו קי; וימותו נאח / את הלחם; הלחם ד / היו; לית דיק (42) את הלחם; הלחם ד / ויגוועו; לית דק (43) הלחם; לחם ד / אל יוסף; ליוסף דיק (44) הם; לית ד / את הלחם נבת; הלחם דא; מן הלחם קי / כן; לית ד (45) האדם; אדם דב / ארבעה נקאח; ד' ימים או ה' ד; חמשה רים / יאכילוהו ד; יאכילוהו יק; נאכילוהו נאח / תחילה יב; לית נדאח (46) יחזיק דיב; יתחזק נ; יחזיקו א / הלחם; לחם דמ (47) מעים; מעיהם ד (48) ההמה יב; ההם נדאח / מהם היו ימ; היו מהם ד; היו בהם נאח / זהב נאבת; הזהב די (49) מאת הפריצים יר; מן הפריצים נאח; מהפריצים ד / ויהי בצאתם; ובצאתם ד / אל מחנה; למחנה ד; במחנה א (50) כד; בה נ / את צאתו נאבת; צאתו דיק / למען אשר ימצא נבת; למען ימצא יק; למצוא דא (51) הזהב ואח כל; לית נדאח / ויהיו עושים; לית ד / ויראו אותם; ויראו ד; עד אשר ראו את; עד אשר נ (52) הערביים; מאנשי הערביים נת / ויתפשו מהם; ויתפשו ד (53) ויבקעו מעיהם; ויבקעו ד / מעיהם (1) נאבת; מהם קי / בתוך מעיהם; במעיהם ד; שם נאח (54) ארם; ערב נארט / ואנשי ערב; וערב ד / ערב; ארם נארט / את הרעה אמת; הרעה דיק; את המכה נ (55) אלפיים; אלף דק (56) את הדבר ... / וערב; הרעה הוא ד / ויקצוף; לית ד (57) מאד; לית דיק / את כל; לכל ד; כל י (58) אליהם; לית דיק / את הזהב הזה; הזהב דיק / מעל כליכם דיק; מעליכם נאח (59) הזה; לית דיק / התועבה נאי; הנבלה יק; כתועבה ימ; התועבה הרעה ת / הואת והנבלה הרעה הואת דיק; הרעה הואת נת; הואת דא (60) ויסירוהו א; ויסירו דיק; לית נ / בעת ההיא צוה; ויצו ד / את ארם ואת הערביים יב; את הארמים ואת הערבים ק; את ארם וערב ד; ארם וערב נאח (61) עוד; לית ד (62) יהודי ... היהודי; לית ד / יהודי נא; יהודים י; היהודים ק /

והיה היהודי קב; והיה היהודים י; והיהודי נת; לית א / לבדו; לבדו רחוק ד; לית א / מי נבת; איש א; לית דיק / רואה; רואה ד (63) ויבקעוהו; ויבקעו נ (64) כימים ההם ביק; בעה היהא נדאת / אחר; אחת נת (66) אל רחובות; לרחובות ד / ואל הכורות ביק; ולכורות ד; והכורות נאת / ואל נחל; ולנחל ד / ולבד מאשר; ואשר נת; ואם א (67) השערים; שערים נא; שער שערים ת / מספרם ד; מספר א; מספר המחיס אשר הוציאו משם נת / מאה; מאת ת (68) ושמונים ק; ושמונה נדאית (69) הארץ נאב; האדמה דיק (71) ובמלחמה נאבת; לית דיק / בכתיים נאבת; בכתיים דיק / ונשאר; והיו נאת (72) שמה; שם ד / כי אין נאבת; מאין קי; ואין ד / ולבד אשר מחו בק; ולבד מאשר מחו ד; ואשר נאת / ואין; כי אין נאת / ולבד אשר; ואשר נאת (73) ירושלם; לית נאת (74) וגם בשרי נא; ואף שרי דיק; ואף גם שרי ד; ואף שרי מ / החל א; אל נ; החל להיות עליהם בדיק; חל ת (75) היו אוכלים; אכלו דק / סוסיהם ביק; סוסיהם א; סוסיהם וגם סוסיהם דת; סוסים וגם סוסיהם נ / ואת כל; וכל ד (76-77) או עשב; עשב דק (77) לאוכלה; לאכול נאת (78) מיל; מילים נת / לא נכרח כי; כי א; לית נת (79) כל עץ נאית; עץ דקב / כל פרי; פרי נאת (80) מיני פירי עץ קיר; עץ רעצי פרי נת; מיני פרי ד; מיני מן א / סביב כארץ צייה ושממה ד; שממה כארץ צייה נאת (81) מאשר ביק; אשר נדאת / בתחילה את; לית נאת (82) והגינות והפרדסים נאת; וגינותיה ופרדסיה ד; וכל גינות ופרדסים י / ואיין יאת; ואין כל דק; ואין עשב ב; לית נ (84) אליהם; עליהם ד / והמה; והם נת (85) ושוקקים ביק; לית נדת / שם; שם רבים ד / ולא; אך לא דק (86) עוד; לית נ / את האיל נקבת; האיל דא (87) לעמוד; לית ד / את האיל; האיל ד / רומנים; הרומנים דקב (94) לצור; לנגות דק / החזיקו רומנים לבכס ד; הרחיקו לבכס רומנים נת; העיזו וחזקו רומנים את לבכס ד; נלאו הפריצים העיזו רומנים וחזק לבכס ק / לא לנוס שיערתי; ולא לנוס נת; לבלתי לנוס <עוד ד> בד; לבל ינוסו עוד ק (90) משמרות ומעמדות מ; משמרות מעמדות ד; המשמרות על העיר ק; מעמד נדאת / במלחמה נאמת; במלחמתנו ד; לית ק / הרעבים נאת; היהודים הרעבים בקד / הם נאת; המה ב; הם כרעב דק (92) החומה; את החומה נמת (93) הפנימה ק; הפנימית דב; השלישית נאת / המון; לית דקר (94) לכדנו נאבת; <הנה ק> עתה לכדנו דק / את העיר קא; העיר נדת (95) אחרת; לית ד (95-96) תחת החומה אשר דק; כי נבת (96) רומנים נ; הרומנים דקב (98) רומנים נאר; הרומנים קדם (99) ויבהלו נאמת; ויתבהלו דק / ותהפך; ונהפכה ד; ונהפכו ק / לרוגו; ליגון דק (100) יד רומנים; ידם ד / עוד למלחמה אבת; למלחמה עוד נ; מהמלחמה ד / את העיר א; העיר נדת / אליהם; להם נ (101-102) לא ... לח שיערתי; לא חומה יבשה היא ועתה בעוד החומר לח ד; לא חומה יבשה היא כי מהרה נבנתה ועתה ק; בעיר חומר לח כי בנו אותה עתה ולכן א; החומר לח כי בנו אותה ועתה נ; לח הוא (לחה היא מ) לא יבש (ולא יבשה מ) כי מהר נבנתה ועתה בעוד החומר לח מ; כי בנו אותה ועתה ת (102) נא אליה; לית ד; נא א / את האיל אק; האיל נדת / ונגח נאת; ונגחוהו ב; ונגח ד / כי תפול נת; כי נפול תפול ב; ותפול דקא (103) ואת נבת; היא דקא / את העיר; העיר ד (104) רעמדו ממעל; לית ד / ממעל נת; ממעל לחומה ק; ממעל החומה ב; ממעל ליהודים א / והיהודים והפריצים דא; והיהודים הפריצים ק; והפריצים והיהודים נת (105) עומדים נרת; עמדו דקמ; לית א / נוכחם; נגדם דק / והיו; ויהיו דק / קרובים אלה לאלה; קרובים אילו לאילו נאת; אלה קרובים לאלה ד (106) בין שתי חומות ב; מקרוב נאת; <שם ד> על נפשם דק / רומנים; את הרומנים ד (107) הפרוצה; לית נ (108) המון רומנים; הרומנים דק / את שרי; לשריו ד (109) וכל מלחמה דק; וגם כל מלחמה באת; לית נ (110) ואם; וגם אם נאת / ירפו; תרפו דק / ידיכם; ידיהם נ (110-111) לאיין ולריק נאת; לריק דקמ (111) ראו אבת; ראה נ; התכוונו דק / חלך אבת; הלך נ; תעבור ד / ותעבור כל דרך; לית ד (111-112) אל המחוז; למחוז ד (112-113) וכי ... הסלעים; ואם ירפו את המלחים נ (112) וכי ... המלחים; ואם ירפו המלחים ידיהם ת / וכי תבוא אל המחוז וירפו ק;

וכאשר באה אל המחוז וירפו מ: ונביאה למחוז אם ירפו ד: ואם ירפו ר: ואם אז ירפו א / ידיהם המלחים א: המלחים את ידיהם בד / וניחיה הלא חתננה תאב: חתננה ד: וחתננה ק (113) באחד (1) ... הסלעים: לאחד הצורים והסלעים ד / באחד (1) א: כאחת בכת / באחד (2) ארת: כאחת מק / ותאכר נאכת: ויאכר דק / מה: ומה דק (114) חוחלת: חועלת נא / מרפיון ידיהם: מרפיונם ד / ידיהם: ידם דק: ידים ת (115) יכוא: ויכואו נאח / אל המחוז: למחוז ד / וישכנו ... ובמנוח: כחפצם ד / וישכנו אל מקום חפצם: ת: וישכנו אל מחוז חפצם לשלום ישכנו א: וישב אל המקום חפצם נ: לית ר / במרגוע ובמנוח מ: במנוח ובמרגוע נאח: במרגוע ובמנוחה ר (116) ימלא: יתמו דק / יכולה א: יכולה נ: יגמרהו ד / ידים ... מחוסרת: לית ד (117) וגם ... עובדי: וכן < כל ק > חורש דק / אליכם נמ: לכם ראת / אדמה: האדמה נת (118) אם: אשר ד / ירשו ... וישמרו: יחרוש אדמתו ויזרעה וישמור דק / אדמתם נ: את אדמתם אבא / את זרע: את הזרע נ: < את ק > כל זרע דק (119) ויגיע: ויגוע נק / עת: זמן נאח / הקציר: קציר ת / אם: ואם נרת / ירפו ידיהם: ירפה ידיו ק / יקצור: יקצור דק / יאבד: יאבד דק / את יגיעם: יגיעם נאח (120) ואת מחייתם: את מחייתם נ: את מחייתם א (120-119) את יגיעם ואת מחייתם: את < כל ק > יגיעו דק (120) ואתם דקב: וכן גם אתם נאח (121) וגיבורים: וגדולים וגיבורים דק (122) ועתה הנה ב: ועתה נאח: והנה דק / פרוצות ומושלכות לארץ: נהרסות דק / והעם נאמ: והם כבר דק (123-122) כדבר וכרעב נאח: כרעב וכדבר ב: וכרעב תמו דק (124) כי דק: אם נאח / לעזובנה נרת: לעזבה דא / ימעט: ימעטו דק (125) יכלו: יפלו ד / ובטרם יפלו גדדיכם: וגדדיכם דק / יפלו מאח: יכלו נ (126-125) ועתה בעשות כל אלה: וכאשר עבר עליכם כל זאת דק (126) תעזבו: עזבתם דק / המלחמה נאח: מלכמתכם דמ: מלחמותיכם ר / לכם: לית ד / עוד: עוד לכם ד (127-126) הלא טוב לכם למות: לית נדאח (127) אחם: לית ד / על העיר הזאת: לית דק / נירוס קיסר: קיסר המלך נירוס ת (128) עליו: עליכם דק / כמלך קאדת: כמלך נב / אבי: לית נרת / אשר הוא: שהוא ד (129) נבלה: כלימה ק: כלימה וחרפה ד / וחרפה: לית ד (130) למה נאח: ולמה דקמ / האלה: הלא ד (131) והדבר: לית דק / באין בכת: כאפס ד: מאין נ / ובעוד: עוד ד / כחיות נאבא: בזריות דק (132) ושנים נדארת: או שנים קמ / נפשם: נפשם למות דק / מחנינו תנ: המחנה שלנו א: מחניכם ד: מחנה רומנים ב (133-132) מן המחנה: ממחנינו ד (133) ואחרי את: ואחר נ / הדבר הזה נח: כדבר הזה ב: כזאת דק: דבר זה א (134) להם (1) לית נ / וידבר להם הרבה נאח: וירבה לדבר דק: וירבה טיטוס לדבר להם ב.

[פג. המלחמה בעזרה]

(1) ועוד הוא קר: ויהי בעודינו נח: עודנו א: והוא עודנו ב / היה: לית דק (2) לבב: לב ד / עמי: ללכת עמי ק: ללך עמי ד / אל העם קב: על העם נרת / הזה נמח: לית רקד (3) את מצות קמת: מצות נד: מצות את ר / בן: לית דק / מגינו דקב / וחרב: וחרב נ / ביד ימינו: בידו נ (4) כולם נאח: לית בדק / גיבורים ברויים צ: גיבורים וברורים א: כרורים רת: בחורים נדקמ (5) על גבורת: מגבורת דק / על אשר נדת: ועל אשר אב (7) ויהי כראות: וכראות ד / באים עליהם: לית ד (8) ולהשליך אכנים: ואכנים ד / הרך ארת: ירך ר: הדרך נ (9) סבינו: לית דק / בגשתו: כגשתו נ (10) אחד מן היהודים דקב: יהודי אחד נאח / בחרב: בחרבו נאח / פניו: פניו ארצה דק / ויברך: ויקם דק (11) וילכו: וילך נ / וילכו ... וימות: לית דק / עודנו: בעודנו ת / הוכה: הרבה נ / כי: לית נ (12) מנפשו: מנפשו וישבו עליו היהודים וימיתוהו ד / וימותו שם שלשה מגיבוריו: וגם ג' רעיו ד: ויסובו

עליו היהודים וימיתוהו הוא ושלשת רעיו ק / מגיבוריו; מגיבורי טיטוס נח (13-12) נפלו מהם נ: מהם נפלו דק; נפלו את (13) אליהם; עליהם ד; לית א / רומנים; הרומנים ד / ויהי ממחרת; וממחרת ד / וימותו; מתו ד (14) הם; השמנה דק (15) ויקנאו ... סבינו; לית דק (16) ויעשו; לעשות דק (17) גם הוא; לית ד (18) עמהם; עמם נח / לא ידעו כי; לית דק / שוכבים; היו נת; לית א (19) הרעב; הרעב ושוכבים נאח / ויהי כי הרעיו נת; ויהי כאשר הרעיו א; וירעו דק / רומנים א; גיבורי רומנים נת; הרומנים וישכעו היהודים קולם דק; לית ב / ויתבהלו; ויבהלו נת / היהודים; לית דק (21) את קול; קול דק / גם הוא; לית ד / מכל; כל ד; את כל ק (22) וישיכמו ... על החומה; לית נמ / והנה בק; ויראו והנה תאד / אליהם נאח; עליהם ב; לית ד (23) אל החומה נאח; על החומה ב; על פירצה החומה ד / ומהם (1) ... החומה (2); לית ד / אל תוך אב; בתוך נ; תוך דת; אל ק (24) אל תוך העיר; לעיר ד; אל העיר ק / היא (2) נקח; עליה ד; שם ב; לית א / דרך אשר ילכו בה; דרכם ד / העיר אבת; אל העיר ד; בעיר נ (26) מלחמה עם רומנים; עם רומנים מלחמה ק; עמהם מלחמה ד / העזרה; העיר נק (27) ושמה; ושם דא / כל; וכל נא / טיטוס ובחוריו; לית ד (28) עמם; עמהם נ / המלחמה נא; מלחמתם דת; מלחמותם ק; מלחמה ב / כי אם; בלחי נת / לכדיה; לית דק (29) עשו כן ויתנדבו; התנדבו דק / כן; לית נ / על אלה; נוכח אלה דק / בחרב (2); בחרבות ק; בחרבות שלושת ד (30) שם מלחמה; המלחמה ד / גדולה; לית ת / בתוך ירושלים; בירושלם ד / דבקו; דבקו כולם דק (31) וכולם ... מכים; ומכים ד / והיו נ; והיו אבת / מכים; לית נ / זה בזה שיערתי; זו כזו נאח; זה את זה; זה זה את זה בחרבות ד (32-31) כי ... חללים; ויפלו שם חללים על חללים ד (32) ומדקרים קמ; ומדוקרים דאנת (33-32) על מדוקרים דקמ; עד אין (לאין את) חקר נדאח (34) קולם נבת; כולם דקא / כי; לית נ / חרב (1); כחרב נ / חרב (2); החרב נ; חרב רעיהו ד / עצם א; העצם נת; עצמות רקד / שלאדם נאמח; אדם דק; האדם ד (37) כי נארת; כי אם מדק / נמות; לית נדת / ומקדשו; ומקדשו נמות נ; אנו נלחמים ועל מקדשו ואם נמות א; ומקדשו נמות ת / כיום נאח; כיום דק; כהיום ב (38) וחמלא קב; חמלא נאח / העזרה; ההיכל דק / ועד; עד נר / רומנים נאקח; הרומנים בד (39) החצר; כל חצר נ / וחללים; חללים נת (40) היו מהמון רומנים; מן הרומנים ק; מהרומנים ד (41) טיטוס; כחים ויהי שם איש נ; כחים ת (42-41) ושמו ... כראותו; לית ד (41) גיבור מכל; לית נ (42) הגבורה; גברה ד / רומנים; רומנים ושמו גוליאנוס והוא היה גבור מכל מחנה כחים ד / ויחר לו מאד א; ויחלו מאד נת; ויחדלו הרומנים מן המלחמה ב (43-42) ויחר ... נסו; ויקצוף על מנוסת דק (43) רומנים נאח; הרומנים קדם / העזרה; העיר דק / היהודים; יהודים נ (44) מספר; מעט דק (45) לקראתם עד פאח אנטוניא; לקראת היהודים הרודפים את הרומנים מן העיר ד; לית ק (46-45) בפני היהודים נמת; לפני היהודים רא; לפניהם דק (46) אחרי רומנים; אחריהם דק / אל העזרה; לעזרה ד (47) בתוך; תוך ד; אל תוך א / אחרי היהודים; לית ד / אחד מן היהודים; אחד יהודי נת; יהודי אחד א (48) על מגן נאבת; ויקם היהודי ויך אחד מן הרומנים תחת מגן דק / אשר ... היהודי; לית דק / היה בידו; היתה נ; היתה בידו ת / ויחזק; ויחזקו הרומי דק (49) אכני; לית ד / ויפול; ויפלו נ (50) נעולים; נשלים נ / ועל כן נאח; על כן דקב (51) לו; לית דק / מן רעהו; מפניו ק; פן יוכה ד (52-51) וראוי ... יוכה; לית דק (52) יוכה תב; יוכה נ / בלבו; בלבבו ת / גבורתי תשגיבני נאח; גבורתו תשגיבני דקב (53) ואעזו ולא אפול נאח; ולא יפול דק / כי גוליאנוס; לית נ / כאיש; איש נ (54) בניבור דא; כניבור נ / השתוק; השתוק נ / ויהי; כי נ (55-54) ויהי ... ויברך; ויברכו (ובעזרנו ק) נאותו נפל דק (55) והוא נלחם נא; ונלחם דק; וילחם ב; וגם נלחם ת / מעט דקמ; כמעט ראח; לית נ (56) אשר יבוא; ביאח דק (57) ויהי כשמוע; וכשמוע ד / ומת; ונפל ומת נ / לבוא; לצאת ולבוא ד; לצאת לבדו ק (58-57) אל העזרה; לעזרה ד (58) להלחם; לית נ (59) יד; גם יד דק / כיום ההוא על המון רומנים נא; כיום ההוא על הרומנים ק; על הרומנים כיום ההוא ד; על המון כחים כיום ההוא ב / על העזרה; לעזרה ד / וירבו; ויפלו דק (60) חללי רומנים; מן הרומנים <חללים ק> דק / לאין מספר; הרבה ד; רבים ק (61)

את כליהם: את כל כליהם נמת: כליהם ד / מעליהם: לית דק (62-61) אנשי: ... ליהודים: הגיבורים
אנשי הצבא נ (61) הצבא: צבא ת (62) את הגבורה: הגבורה ד (63) מגורל דק: בגורל נ: ומגורל אב /
ומגורל: מגורל נ (64-65) בעם רומנים: ברומנים ד (66) שערי אנטוניה: השער דק / לצאת נבת:
מלצאת דא: מצאת ק / משם: לית דק / ולבוא נבת: ומבוא דק / שמה בת: שם נ: עד אשר נפלו בחרב
ק: עד שנפלו בחרב ד / וידע: וירא דק (67) לרומנים למוקש: מוקש לרומנים דק / ויהרסו אותה:
ויהרסוה ד.

[פד. המלחמה בתוך העיר]

(1) חנם דאת: את חנם קבת: החג נ / שבועות נארת: השבועות דקמ (2) ויוסף נאת: ויוסף בן גוריון
דקב / טיטוס: לית דק / אל יוחנן: ליוחנן ד / ואל שר: ולשרי ד; ואל כל שרי נת (3) את דברי: דברי
ד / ויען: ויאמר ד / ויאמר אל יוחנן: לית ד (4) ההיכל: היכל ד / אשר תגרה: כי סכתה דק / את
הרעה: הרעה ד / להרסינו תנב: להרסו דק (4-5) בכח וגבורה: לית נאת (5) אל השדה: השדה ד /
ועתה הלא: והלא דק (6) הזה יוס: לית נאת / מדוע דקב: ומדוע את: ומרוס נ / במקום: בקרב נ /
והעולה אב: ובמקום העולה דק: לית נת (7) אין אנו נא: ואין אנו דק: ואין אנתנו ב (8) עמכם
מלחמתנו א: עמכם לנו מלחמותינו נ: מלחמתנו עמכם בק: עמכם מלחמותינו ת (9) הכניעו: תכניעו נ /
עולינו: את עולינו נאת / תאמרן נארת: תאמרן מקד (10) מלחמה נא: מלחמתנו דר: את מלחמותינו
מ: המלחמה קת / ולמה: ולמה זה דמ / תשביתון: תשביתון דק / עבודת: לית נ (11) אלהים: אלהים ד
(12) את דברי: העם: לית נת (13) ענוהו: ענוהו דכר ד / ושרי הפריצים: לית דק (14) ל: לית
בד / אין נאת: אין לנו דקב / ההיכל: היכל ד (15) אלהינו: לית אלהינו דק / כעולת: כעולות ת /
ונמותה: ונמות דמ (17) את יוחנן: יוחנן ד / עיר: לית נארת (18) טמאים וטמאים נא: טמאתם כי דקב
(18-19) ומקדשו: ... נקי: לית דק (19) אשר נמת: כי רא / בתוך ההיכל: לית דק / את כהניו בק:
כהניו ד: את כהני לית נאת (20) ואיכה: ואיך דק (21) זבח: לית דק / יהיה: לית דק (22) כי: לית ד /
הייטב בעיניך: לית דק (23) ויחטוף: לחטוף ק: לטנף ולחטוף ד / ירע בעיניך: יודע לך נ: יידע לך ת /
ואתה למה: ולמה נאת (24) מנעת: מנעת אחת ת / את ביתו: ביתו ד / למרס: לית דק / את המון:
המון דמ / אשר: ... ובגלגל: כי המון חללך ד; וחללים ק (26) כי: לית דק / מלהיספר תנ: מלספר אב:
מספר דק / ועודך מדבר: ועוד תאמר דק / בעזרינו נ: בעזרתנו את: בעזרכתם ק: בעזרתכם דב (27)
עמם ועירם ואדמתם נת: עמם ואדמתם ד: עמיכם ואדמתיכם ק: עמכם ועירכם ואדמתכם א (28)
להאבד נבת: להרוס דק / או להשחית ב: ולהשחית נת: ולא לשחת דק / אדמתכם או להרוס: לית דק
/ או להשמידכם: לית דק (29) רק באחי: כי אם דק / לכם שלום: שלום לכם נת / תשמעו דקב:
תשמעון נאת / אלינו: אלי דק (31) כחמלתנו להטיב לעשות חסד בק: לית נדאת / להטיב לעשות חסד
ק: ולהטיב ולעשות טוב ב (32) וכל: מארץ אפריקי בכל דק / ויבא: לית נדאת / אדמתינו נדאת: את
אדמתנו ב (33) את מבצרינו: ערי מבצרינו ד / ויכלה: ויהרוס <גם> נא: ויהרוג גם ת / את המון:
המון דק / הוא ועמו: לית דק (34) ואחר כל זאת נארת: ואח"כ דק / לכדנו אותה: לכדנוהו דק: לכדנו
אותם נ (35) ולכן: וכאשר נאת / המקדש: לית ד / לכדנו: כבשנו דק (36) הלא אתם שומרים: למה
(ולמה ק) לא תשמרו דק / משמרת אדק: את משמרת נבת / על אשר: אשר דק / (36-37) היכל
הקודש ומקדש נ: מקדש י: מקדש לית דק: היכל מקדש מאת (37) העשיות דא: העשיות נמת (39) אתכם
מיר: אותם ביד נ / חמלתם: חמלנו על עמיכם ובית אלהים (אלהים ד) דק / ועתה הנני: והנני דק /
לכם: עמכם דק (41) לכם: לית דק / הנכבדים קב: לית נדאת / והיו: לית דק (42) והייתם את
שכמכם: לית דק / את ערפכם: ערפכם דק / לעבוד אותנו מ: לעבדנו ד: לעבוד לנו נאת: לית דק
(43) מקדש אבת: בית מקדש ד: בית המקדש ק: לית נ (43-44) לעיני שרי הפריצים ככי גדול נבת:

בכי גדול לעיני שרי הפריצים דק; לפני שרי הפריצים א (44) על אשר חמל עליהם; לית דק / על אשר אמ; ועל אשר נת (45) אל שרי; לשרי ד (46) אינני; איני ד (47-48) את ספר; ספר דא (48-49) כי כל ... דניאל; לית נ (49) ויעמדו כל דברי דניאל; לית דק / ויעמדו ארת; ועמדו מ (50) ויהי ... הקשו; ויקשו הפריצים דק / לבבם; את לבם דק / ולא; ולא הטו אונם דק (50-51) שמו ... לבם; לדברי יוסף ד; ולא שמעו את דברי יוסף ק (51) יצאו אבת; לית נדק / רבים; נכנעו רבים ק; לית נאת / מבני; מן דק / והשועים; ומבני השועים ד; ומן בני השועים ק / וילכו; ויצאו דק / אל מחנה; למחנה ד (52) אל גושנה נאת; גושנה מקד (53) ולשמור עליהם; ולשמרם דק (54) הניחום; נתחום דק / לצאת; לית נ (54-55) מי ... נפקד; פקד י"י את ד; י"י פקד ק (55) להיספות; להסגירם דק / ועם יתר; ויתר דק / אחיהם; אחיהם ביד אויביהם דק (56) ההיכל והעיר נאת; ההיכל בק; העיר ד / מחנה רומנים נאת; הרומיים ק; המחנה ד; טיטוס ב (57) וידע לטיטוס מ; ויונד לטיטוס דק; וידע טיטוס נאת / לצאת ולהמלט נ; לצאת ארן; להמלט דמת; למלט נפשם ק (58) ויקרב; ויגש דק / אל פירצת החומה ק; לפירצת החומה ד; אל הפריצים נא; אל הפירצה ת / עמו; עוד נ (59) ויהי כראות; וכראות דק / העם את יוסף; יוסף את העם נ / ויבכו; <עומד ק> אצל טיטוס וישאו קולם ויבכו דק / גדול; גדול ומר ד / ידעים אנו נאת; ידעים אנחנו ב; ידענו דק / את; כי גדלה אשמתנו ואת ד; כי גדול אשמוחנו ק (60) ואת ... ויחמול; וכי בן המלך ימלך ויחמול ד; כי הנה בן מלך ימלך ק / לצאת ולהמלט; לצאת ק; להמלט ד (62) <הם ת> מכבדים לטיטוס נדאת; מדברים אל טיטוס ר / אליהם; לית דק / בתרבות; בתרבותם ד (64) ותתגר נדק; ותתגרה אבת / רומנים ב; הרומנים נאקדת / היהודים; הפריצים והיהודים דק (65) קדש; קדשי דק / היהודים; גם היהודים נת; לית דק (66) שמה מק / שם נדאת / בתוך הקדש; לית נאת / ויקרא; ויקרא עוד נ (66-67) בקול ... ההיכל; לית דק (67) טיטוס; לית דק / בתורת אלהים דמ; במצות אלהים ק; בתורה נאת (68) והור; הור ד / יומת בעבור המקדש הזה; אל המקדש הזה יומת ד / לא יקרב לשם; לית דק / רק; כי אם קד / הכהן הגדול; כהן גדול ד (69) לבדו; לית דק / כי קודש קדשים הוא; לית דק (70) אף כי חשפון; ושפכתם דק (70) ערילים; ערילים כתוכו דק / חיעבים לכם נא; תועבותיכם מר; תועבותיכם ק; תועבתכם ד; תועבים לכם ת / יהודים אחיכם; אחיכם היהודים ד (71) אלהיכם; אלהים נדח / כי עד נ; בי לעד רת; י"י לעד ד; י"י לעד קא; לעד ל"מ / אביתי ואהבתי את; אהבתי ב; רציית דק; אהבתי ואביתי נ / לנתון; להרוס דק (72) ינתצוהו אר; ינתצוהו נמת; יהרסוהו דק / כי מי; מי נת; ומי ד / והייתם נאותים; והייתם נאותיכם נ; ותאותו ד (73) עמנו; לית נח / את ההיכל; ההיכל ד / חזק לבבכם; חזקתם דק (74) לרעתכם; לרעתכם ולא לטובתכם ד; להרע לכם נ (75) אל דבריו; לדבריו דק / וילך; לית דק / מכל גיבוריו; ממחנהו דק (76) גבורים ברורים; גורדים נ; ברורים ת / ללכת; לבוא דק / הקדש; קדש הקדשים ד (77) לדרת נאת; ללכת דב; לצאת דב; עמם ת / לך; לנו דק (78) כאשר; כי דק / וחזקו את; חזיקם נ; חזקו ר; יחזקו דק / לבבם; אל לבם נאת / ונלחמו; וילחמו דק (79) ואכדנו; ונאכדו ד / כלנו; לנו נת (81-79) את ... בעורם; על שלשים אלף ראשים <אלף ק> עליהם ויבאו לילה להכות את השומרים והם דק (81) להכותם; לית דק / וידעו וירעו נ (82) עליהם; אליהם ד / לקראת רומנים; לית דק / רומנים; רומנים וילחמו על השערים נ (83) מי ילחם אב; מי נלחם נת; לא יכלו להלחם דק / כי ⁽²⁾ ... רעהו; לית דק (84) בהיות הבקר; בבוקר דק / המשמרות; גבוריהם למשמר דק (85) המלחמה; המלחמה מאד ד / ימים; ימים פעם בכל יום דק (86) אל תוך; לתוך ד; תוך ק / וירדפו אחריהם; לית דאק / ובהחזוק; ובהחזוק נ (87) רומנים; את רומנים ד / וירדפום; וירדפו נח (87-88) היו עושים; עשו דמ (88) רומנים; לית ד (88-89) מן המלחמה; ממלחמה ד (89) כי צוה טיטוס; וצוה ד / חומת; חומות נ (90) לכל חיל מחנהו; למחנהו ד; למחניהם ק.

[פה. מלחמת הברירה]

(1) והיהודים החלו; והחלו היהודים ד (2) ליכו; את לבו נרת / לגנוב; ולגנוב נדרת (2-3) או כל; וכל דק (3) לאכול; לית דק / כעשות היהודים ק; בעשות היהודים נת; בעשותם ד; בהיות עושים ק (4-3) אל יום נקת; ליום דר (4) רומנים נת; הרומנים דקר / משמרות סביב למחניהם נרת; שומרים סביבות מחניהם דק (5-4) מפני ... עוד; ולא יכלו עוד לגנוב ויצר להם מאד מפני כווד הרעב דק (5) עוד ב; לית נת (6) בעת ההיא יצאו נבת; ויצאו דק / מלחמתם; מלחמה נת (7-6) אל שער; אל נ; עד שער ד (7) הקיר; הקיר מנגד ההוא (הוא ת) הקיר נת / טיטוס (1) נק; ת; טיטוס עליו ד; עליו טיטוס ב / כי כנה טיטוס; לית נת (8) הפרדס נקת; הפרדסים בד (9-8) פתאום ... ימימה; עליהם ויביאו מחניהם (ויבואו עליהם ועל מחניהם ק) כחמול שלשום דיק (10) ההמה; לית ד / משם; לית ד / אל הר; להר ד (11) רכה; לית ד / הרבה מאד; לית דק (12) את כל אשר; הבהמות כאשר דק / ויריעו נבת; וילכו ד; לית ק / וראו; וראו נ / רומנים; הרומנים דק (13) כי ... ויקומו; לית ד / למלחמה נב; להצילם מידם דק (14) לשתי מחלקות ר; לשני מחלקות מקד; לשנים כיתות נת / האחת ב; האחד קד; הכת האחת נת / והאחת מ; והאחד ק; והאחרת ר; והשנית נת; והשני ד / עמדו על; שמרו דק (15) לנוכח; נוכח דק / ויעשו נבת; וילחמו דק / גדולה; גדולה מאד נת / נפשם מפני דק; לית נת (16) למען הציל להם מחיה; לית דק / חרפה אשר נעשתה להם; חרפתם שעשו (אשר עשה ק) להם היהודים דק (17) רבים; הרבה ד / הגוים דרת; גוים נ (18) ההם; לית ד / והמה; והם דת (19) העירה; העיר נת / אחריהם גדודי רומנים; אחריהם רומנים ק; רומנים אחריהם ד / לכדום; השיגום דק (20) חן; <חי ד> כי עיפה נפשו להורגם דק / אל טיטוס; לפני טיטוס דר / את הנער; הנער נת (21) ויהללו את פידאניוס; ויהללוהו ד / כי; לכן ד (23) בבחורים; הבחורים נ / ההמה ק; ההם נרת / קצר; וקצר דק (24) והנה; כי ד / אצל; על נר; אל ת (25) מחוץ; חוץ ד / נוכח מחנה רומנים; לית דק / אל טיטוס; לטיטוס ד / ואל כל מחנה; ולמחנהו דמ (26) גיבורי דבת; גיבורי נק / אלי נבת; אלי וילחם בי ואכלנו דק / דברי; את דברי ד (27) למי; לית נת / כיום הזה שיערתי; כיום הזה ק; כהיום הזה ב; לית נרת / אם (2) ואם ת / כנתעב ב; נתעב נרת; כאשר נתעב ק (28) ויבזוהו מ; ויבזו אות ר; ונבזה נת / ויבזוהו בעיניהם; לית דק / וגם; וגם הם דק (29) תחשב בקד; נחשב נ / גבורה דקת; לגבורה ב; לית נ / ואם; ואם הוא ד / ממנו; ממנו איש דק / והיתה נרת; והיה דמ (31) אליהם; לית ד (32-31) מה ... מלחמה; לית דק (31) רומנים; לית נת (33) לולי נבת; כי לולי דק / אשר הם נוספים; הנוספים ד / עליהם תנ; לית ב / עליכם בכל; לעזרתכם ד (34) מסביב ועוזרים לכם; לית ד / אותנו תנר; אנחנו דמ / אכלתנו; כליתנו דק (35) רעהו; אחיו ת / ואיש את אחיו; לית דמ / אחיו; רעהו ת / על כן; ועל כן ת (36) מספר; מעט דק / ועתה מ; ומי דק / מלאו דב; ימלאו נת; ימלא ק / לבוא אלי ב; לקרבה אלי ד; לבוא לקורב' אלי ק; לית ת (37) היהודים; היהודים ואלחם עמו דק / תדעון; תדעו ד / הגבורה; הגבורה והכח דק (38) לבוא ... טיטוס; אחד מגבורי טיטוס לבא אל יונתן למלחמה ד (40) ניפגע בו; ויכהו ד / על כן; ויבשו הרומנים על <אשר ד> דק / את יונתן; ליונתן ד / בגבורה נר; גבורה מקדת (41) בנושת וחרפה נ; בושת וחרפה דת; חרפה ובושה ק (42) בהכותו; בהיכה נת / פחדם; הרומי דק / לאלהים; לאל נת / כי; אך דק (43) ולהוכיח ב; נוכח דק; נוכח מחנה נת / ואמיתנו מק; ואמיתנו דת (44-43) והוא מרקד ומרחף; ויהי מחרף דק (44) רומנים נמת; את הרומנים דק / יורה; ירהו ד / ונאה; כי נאה ק; כי לא נאה ד (45) בהמית מ; אם ימות נ; אם ימית ת; בהמיתו דק / אויבו; אויבו נר / אם; לית ת / לבלתי שמוח; לשמוח דק (46-43) ליתן שבח והלל לאל נת; להלל את האלהים דק (46) אשר הצילו דק; שמצילו נ; שהצילו ת / באחרונה; באחרונה <אם ימות אם ישוב לביתו ק> ואילו נתן <יונתן ק> שבח לאל שב יונתן לדרכו (למקומו ק) דק (47) גם; לית דק (48) אין דקב; אין עוד נת (49) ותהי; ותהי שם דק / אחת מאשר בנה; <אחת ק> גדולה מאד

מבניין דק / גדולה מאד: לית דק (50) מלכי בית קב: בוני הבית נדת / שני: השני דת / ארוזים: ארוז נח / בארוזים: בארוז נח (51) את עצי הארוזים: את הקורות ואת הארוזים ק: הקורות והארוזים ד (52) לבירנה: בבירנה דק / להטיח אותם ב: להטיח אותה נח (53) ויעוררו דק: ויגידו נח / רומנים: הרומנים דקמ / לבוא אל ההיכל למלחמה: למלחמה אל ההיכל דק / ניגפו: נרדפו ב: נסו דקח / רומנים: הרומנים דק (54) ורומנים נקח: והרומנים דב / רדפו: רדפום דק / ויבואו אחריהם: לית נח (55) ממקום נח: מצד דק: ממוצא ב / אחר נח: אחד דקב / רומנים: הרומנים ת (56) ויסמכו נב: ויסמכו ד: ויסמכו אותם ק / אל קיר: לקיר ד / הגג נקח: הגג רבים דב / על הגג: אל הגג ת / נלכדה ב: נלכוד נדת (57) רומנים: מרומנים דק (58) ארוזים: הארוזים מד (59) טחו היהודים: טחום דק (59-60) הנמצאים: . . . הבירנה: אשר היו שם בבירנה ממחנה רומנים נח (59) מרומנים ק: מהרומנים ד (60) נמלט נב: נמלט אל אחיו דק / וגדול: גדול נ (61) הקיפה עליהם: הקיפם ד: הקיפה ק / הגדולה: לית דק (62) מסביב בק: לית נדת / מלחמתם: מלחמה נח (63) שם (1) שמה דר / מרומנים ת: מן הרומנים ד / עד: . . . שם (2) לית ד (65) את צעקת: צעקת דק / וגיבוריו: וגיבוריו להושיעם ד / להושיעם: להושיע נח: לית ד (66) ויחל טיטוס לבכות: ויבך דק (67) ממעל בק: מעל נדאת / לגג דקב: הגג נ: גג א / הבירנה: לית דק / כראותם: כראותם ד / אדוניהם: לית נח / נוכחם בוכה ב: בוכה נוכחם נאח: מנגד <בוכה ד> דק (68) בין הבירנה ובין טיטוס: ביניהם דק / והם נפלו לפני טיטוס: ויפלו דק / ממעל בק: מעל נדאת (69) גם: . . . נמות: לית דק / טיטוס: אדוניהם דק / ואין לדרת: ואין <ביניהם ק> מקום לדרת ממנו דק (70) עומדים: עמדו דת / והיה: ויהי נח (71) כאשר: . . . איש: כל הנמלט דק / השריפה נב: הבירנה אדק (72) ויפגשוהו היהודי בחרב נאח: ויכוהו בחרבות דק: ויפגשוהו היהודים בחרב ב / ויכוהו נאח: ויכיהו דקב: וימיתוהו נאח / ככה ד: וככה נח: כה דקמ / עשו: עושים נח / פליטהם נח: פליטי רומנים ב: הנמלטים מן האש דק / כלה: כלותם דק (73) מלכים: המלכים אדת (74) לונגוס רמ: לאנוס ק: לונגינוס דאת: לוגינוס נ / ויקראו היהודים אותו נאח: ויקראו אותו היהודים ב: ויקראוהו היהודים דק / נא: לית דק / וחיית נארת: ותחיה דקמ (75) וירא: ויהי כראותו נאח / לא: . . . אליהם: כל הנמלט אליהם לא יחיהו דק (76) ויתקענה נרת: ויתקעה דמ (77) ויהי שם אב: ויהי שם עוד נח: גם (וגם ק) היה שם דק / רומנים: לית נ / ארטוריוס נאב: ארטוריוס מעל הגג י: ארטוריוס ועמד על גג הבירנה בלהב האש ובעובי העשן דק (78) רעיהו נאב: אחיו לוקיוס דק: לוקיוס חברו י / מחוץ: . . . לוקיוס: לית דיק (79) מתוך האש: בקול גדול ומר צנק / רוינ נח: רוינ נא א: קרב ד: קרב אלי ק / לוקיוס לארטוריוס: לו לוקיוס בבכי גדול ויאמר אחי ד: לארטוריוס אחי ת / מתוך האש: מאש ד / והצילני נאח: והצילני (הצילני י) נא מן האש הגדולה הזאת דיק (81) ללוקיוס קיאת: לוקיוס נ: לית ד / נא נאמת: לית דיקר: / אליך (2) נאח: עליך דיק: לית ב (83) קיר: לית נאח (84) עליו (1) בק: אליו נאדית / עליו (2) ב: לית נדאת (86) ונעשתה דיק: ונעשה נאב / שם: לית די / גדולה: לית נח (87) הלך ושרוף שיערת י: הולך ושרוף נארת: הולכת ושרופת דיקמ (89-88) אל מחניהם בק: למחניהם נדאת: (89) וימעט מספר המונם: לית ד / כילתה ביק: כילה נדאת / אותם: אותם חרב דק (90) רבים: לית נאח / אל טיטוס יד: וטיטוס נדאת / לירושלם ניבת: ירושלם אדק (91) את ירושלם: העיר ד (92) מסביב: לית מד / כל מחיה יבד: כלום מחיה נח: מחיה כלל א.

[פן. מעשה אכזר של אם]

(1) והיא היתה: והיתה ד (2) לירדן: הירדן נב: אל ירושלם: לירושלם ד: ירושלם ק (5) ויבואו: ותבואו נ / אל בית: לבית ד / ההיא: לית נאח / את כל: כל ד (6) בהכבד: כהכבד נ / עליה: לית נאמת (8) ויהי ביק: והיה נדאת / אל חדרי ניקח: לחדרי ד: אל נ (9) עצמותיה דיק: עצמיה נאח / כל:

על נ / הנער נאת; כנה דיקב (10) ללחם; לחם נ / ותאמר אקר; ותאמר לו נדימת / חרון; חרה חרון אפו נ (11) ומחורן בקאת; מחורן די; ומבחוץ נ (12) גברו; אורו דק / דבר; דבר והנה משחית דק (13) אעזבך; אעזבך בני נרת / קטון ראק; קטן נדימת / אליך נר; עליך ד; עליך בני את; בני מ; לית קי (14) את שיבתי נאת; שיבתי די / אתה נאת; לית דיקב (15) קוברת אותך; קוברך ד (16) אעשה לך דיק; לעשות נאת / קבר לקברך יק; קובר לקוברך ד; קובר נאת / נחשב קי; ונחשב נדאת; נחשבת ר (17) בטני; מייעי נאת (18) אשר היה; שהיה דיק / נא את; לית דיק (19) הרעב; רעב נ / את אשר נתנה; אשר נ; אשר נתנה ח (20) ואביאך; ואביאה נ / החדרה; בחדר ח / שם נבת; שמה דיקא / נופחה דיק; נופח נבת (21) ממייעי דיקר; מבטני נאת / אשיבנה; אשיבנה נת / מלמעלה ארת; ממעלה נ; ממעל דיק (22) בכל; נפשי; לית דיק / בכל נבת; מכל א / את נפשי; נפשי ח / לאוכלה דיקב; למאכל נאת (23) בני; לית נאת / אמך; אמך למאכל נ (24) את נפשי; נפשי נאת / והיה; והייתה די / בן עדן; בני נת / והיית לי נב; ותהיה לי ד; ולי תהייה א; ותהיה ק (25) הרגתה; הרגתה א / ואכלתה א; ואכלתו נדרת (26) את הילד; הילד נאת / בידה בא; בידה נת; לית דק (27) ותכתתו בחרב; ותקח את המאכלת דיק / ראו; ראו את אשר עשו ידיה דק / ותקח את; ותהי נ; ותקח ח (28) ותנתתה; ותנתתה לאיבריו (ד; לאיברים ק) דק; לית נאת / ותבשלה; ותבשל ממנו ד (29) ברחוב; ברחוב העיר דק / מה; מי ד / ריח כשר צלי נאת; אשר יצלה כשר וישכע ואנחנו רעבים דק (30) אל; למרחוק עד שהריחו (ושהריחוהו ק) דק / אל בית; לבית ד (31–30) אליה מדוע את תאכלי; אכלת ותחי נפשוך ד (31) ואנחנו; ואנו נאת / ותען האשה נא; ותען ב; לית דיק (32) נא (1) / לית דיק / באמתכם ביק; לית נדאת / הנה; כי הנה נדא / חלקכם שמרתי; שמרתי חלקכם דק / נא (2) נאת; לית דק / ואערכה נאת; ואשימה דק (33) את השולחן ואכלתם חלקכם נאת; ותאכלו את דק / אצלת; אכלתי נ (34) ותערוך; וערכה ד / לפניכם השולחן ח; לפניכם השולחן נ; לפניכם את השולחן א; השולחן לפניכם (לפניהם את השולחן י) ותשם לפניכם מכשר הילד (את הכפות עם הזרוע י) דיק / הנה; כי הנה דאית / אשר שמרתי לכם; לית ד (35) יד; יד נ / והנה רגלו; ורגלו נאת / והנה נחתיו ב; נחתי נדאת; שומו ק (36) ילד; בן דק / כי (1) אלא דק / ואנכי (2) וגם נת; ואני דק / אכלתיה; אכלתיו דר (37–36) וגם אנכי קמ; וגם אני ר; וגם נדת (38) כמר נהי; כמר נהי א; כמר נהי נ / כמר נהי וככי ותבך; ותבך כמר ובנהי ד / ותבך; ותלך נ (39) מה נמ; ותאמר מה את; לית דקר / כלכלתני ברעב נאבת; כיליתני הרעב דק (40) ואת נפשי החייתה נאבת; והחיית את נפשי דק / ותטרף ב; ותכלכל נאת; ותצל דק / וגם הצלתני; והצלתני ד; לית ק / מחמת רב; מתחת ק; מיד נאת / הרוצחים; הרוצחים האלה ד; הרוצחנים ב (41) עלו נארת; באו דקמ / בחר; בחרון דק (42) האשה; לית דק / אכלו (1) / מאכלי נאת; לית דקב (43) כי אנכי; בני; לית דקמ / אנכי ר; אני נאת / השביעני ר; השבעתי נ; השבעתי כי השביעני א; שבעתי כי השביעני ח (44) ואל ירך; ממני (2) נני; לית דאקב / המלחמה; מלחמה ד (45) מוכחי; הנוחר מוכחי ד (46–45) ותהי לכם לחרפה; לחרפתכם דק (46) כיום; כיום נק / לבכי; לבי ד / מלבבכם דק; מכס ב; לית נאת (47) לפני; לכס נ / אני; אנכי ד (48) הוכנה דאת; הכינותיה ב; היתה נ / כשולחן דת; השולחן ב; את השולחן א; לשולחן נ (49–48) כי לי; מכס; לית ד (49) רחמי; רחמה נ / חוייבתי דאת; חייבתי נ (50–49) את הארוחה; הארוחה דת; בארוחה נ (52) העם; לית דמ / הדבר; הדבר הזה דב / את נפשו דקב; נפשו את; כנפשו נ (53) ויסע; ויצאו דק (54) מירושלם ב; מן ירושלם נאת; לית דק / אל מחנה; למחנה ד (55) ויהי כשמוע נאבת; וישמע דיק / את הדבר; הדבר דית / ויעמוד נאקת; לית די (56–55) אל השמים נאת; לשמים ד; השמימה יקר (56) השמים; השמים והארץ דק / גלויות מדק; גלויות נבת; והנגלות א (57) לבין לבני נ / אל בעיה; על העיר נר; לעיר ד / לקראו אליה ב; לקראו אליהם ד; לקראו להם ק; לית נאת (58) ביקשתי השלום נאת; קראתי אליהם שלום וק שלום ד) דק / והרביתי להתחנן אליהם (ק; להם מ; לית ר) קבר; לית נדת; שמו א (59) את אונם; אונם דא / עליהם; אליהם נ; להם ח (60) רעות; לית דר (61) הרעה (1);

הרעות ד / גדלה; גדולה נרת (62) את גבורת; גבורת דא / אהבתם; אהבתך נ (63) להם את הים; לפניהם הים נדאת (64) מפניהם. . . למענם; ומי הירדן מפניהם <נסוכו אחר ד> נדאת / למענם ב; למען ק; לית י / וידום; וירדם נ (64-65) השמש. . . הושעתם בק; השמש להם אי; להם השמש <בהלחמם באויביהם עד שהושעתם ד> נרת (65) וברכבי; וברוכבי נ / את נביאייהם ביק; נביאייהם נרת; את נביאים א (66) לשמים; השמים נאת / המון נקת; את המקן איד / משכבותם; מיטותם נת; מיטותיהם א (67) ועתה העם נדאת; והעם ביק / הוה; לית ד / אלחם עמם נאת; נלחמתי בו יק; אני נלחם בו ד / אמרתי ביק; אמרו נרת; אמר א (68) והם; ועתה די / כך. . . בישועתך; לית דיק / כי אם; וזלתי דיק (70-69) ובמלחמותם. . . אלה; לית דיק (70) יתגאו; ויתגאו ד (76-70) יתגאו. . . נמרצות; לית קי (76-71) כי הים. . . נמרצות ב; לית נדאת (71) נקרע ר; קרע מ / והמים המרים הומתקו לנו ר; לית מ / ולחמנו הוריד מן השמים ר; ולחם מן השמים הוריד מ (72) ומימינו עלו מן הארץ ר; ומים הוציא לנו כוצר חלמיש מ / והירדן נסב אחר לפנינו ר; לית מ (73) והם וצבאם ר; וכוכבים מ (76) נהפכת מ; מהופכת ר / ומימיהם מרים במכות נמרצות ר; לית מ / והקשו לבם כברזל; לית נאת / והקשו יק; ויקשו ד / לבם; את לבם י; ערפס ד (77) לבב; לב דאת (78) ולא נכמרו רחמיו עליו וילך; והלך נא; וילך דמת (79-78) ואני. . . בנו מצ; לית דיקנארת (80-79) ומלך. . . יחידתו נאדיקת; וגם שמעתי על אחד ממלכיהם <כי צ> כיום צאתו למלחמה נדר <נדר מר> לאלהיו להעלות עולה לאלהיו וכאשר בא מן המלחמה את בתו יחידתו אשר לא <היה רצ> לו בלעדה ושלם את נדרו לאלהיו ב (79) את בתו; בתו נרת (80) יחידתו; יחידתו ולא היה לו כן ולא אתה כי אם לבדה י / ורבים. . . אמר נאדיקת; לית ב; וידבר טיטוס כיום ההוא דבריו אשר אין לנו לספר; ויאמר נמהר ונצא מן הארץ כטרם נספה עמם יחד כעונם כי עיינו ראות סדום ואת עמורה אשר בגבולם אשר הפכת באפך ובחמתך ולא פחדו ממך העם הזה הקשה; ויחרף ויגדף עוד י (81) את האיל; האיל ד / אל החומה; לחומה ד.

[פז. שריפת בית המקדש]

(1) והדלת היתה נאבת; והיתה הדלת דיק / בכסף; כסף נד (2) בפותחם את בקי; בפותחם א; בהפתח נרת (4) לבם; לית נאת (5) ויאמרו; ויאמרו אליו נאת / לטיטוס קי; לית נדאת (5-6) אם. . . הוה ביק; לא חוכל לכבוש את העם הזה אם לא (עד אשר א) תשרוף את הבית הזה תנדא (6) כי; כי לא נ (7) עד הועצם שיערתי; עד הועצם האש ק; אשר הועצם מ; עד עצמם ר; לית נדית (8) ויניחו; ויבואו נ / שומרים; שומרים על הבית ד (9) את כל (10) כל דת; את קי / את כל (11) כל דיקמת (11) ויהי ממחרת בקי; לית נאת / רומנים; הרומנים דקמ / בקדוש דיקב; בבית קודש נאת / מסביב דקב; לית נאת (12) שערי הזהב דקב; שערים (השערים א) של זהב נאת / לבית קודש נא; לקודש דקב (13) את האש; האש ד; אש נ (14) היום ביק; היום והחדש והשעה נאת; החדש והיום והשעה ד / אשר נפתח; אש נפתחה נ (15) הכשדים; כשדים דמת / בפותחם את; בפותחם מ; בהפתח ד; כאשר נפתח נאת / הריעו נא; ויריעו דיקב (17) ויצעק אליהם דר; ויצעק עליהם מק; לית נאית / אונם; את אונם נית / כשטף. . . לרוב דקב; לית נאית / מים ב; הים ק; מן הים ד / לרוב ב; עמים דק (18) הולך; הלך ד (19) וכאשר ראה; וכראות ד / את העם ביק; העם נדאת (20) עמם; רומנים נאת / משם ביק; לית נדאת (21) הכס; הכה נקר (22) הולך; הלך ד / וגדל ריאר; וגדול מזנת / בהם נאבת; בס ד; להם ק; לעם י / ולא יכול עוד (לית מר) לצעוק בק; לית נאידת (23) ויהי כראות; וכראות ד (24) ישועה; בלום ישועה נת / בבית קודש; שולח ושולחה י) בקדש דיק; נשלח בבית קודש ת (25) אמרו ב; לית נרת / אחרי; אחר ד / בית קודש; מקדש ד (26) שומע לו; לו שומע נת (27) עצור נאת; עצור דיק; לית ב / ויהי כראותו; וכראותו ד / יכול; יכול נא / אל תוך; לתוך ד (28) הקודש; קודש הקדשים ב;

הקדשים ד (28-29) ואת הדרו; והדרו ד (29) ויאמר דיקב; ויען ויאמר נאת (30) ומשכן כבודו רק; ומשכנו מ; לית נדאית / עליו לית נאת (31) בכסף . . . חמדה; לית נאת (32) הוא נא, היה ק; לית דיב / הוה; לית נ (33) מהיכל . . . ראיתי בק; מאד יותר (נת, מאד א; יותר ד) מכל וגם היכל רומנים אינו נחשב לכלום (כלום חד) לפני כבוד הבית הוה נדאת (34) שרי; לית נאמת (35) קדש הקדשים חנב, בית הקדש דיק; לית א (36) בניין ההיכל; הבנין נ (36-37) אשר נשרף; שנשרף ד (37) בית או בניין בק; בניין דאית; הבניין נ (38) וינבא; ויתנבא נא / אל הפריצים; לפריצים דא (39) הבית; לית נאת (40-41) ויהי . . . ויתגרו נאת, ויתגרו הפריצים דיק; ויתגרו הפריצים עוד להלחם ב (41) כן א; לית נת / בהם; בהם מכה גדולה דק / ויפלו הפריצים; ויעלו (ויפלו ת) היהודים נת (42) כצאן לטבח ב; לית נאדיקת / אל דבר; לדברי דא / נביא בד, הנביא נאיקת (44) ההיכל נאבת; ירושלם דיק (45) כמו חרבות שלופות נאבת; כחרבות דיק / ובימים ההם בהיות; ובהיות ד / חג הפסח היה; בימי <חג ר> הפסח היה מר; עד פסח היה י; היה חג הפסח נאת (46) ההיכל מאיר; על ההיכל <מאור ד> דק / יומם יקמ; היום נדאת (47) כל; לית נאמת / עם הארץ קיר; העם נדאמת (49) בעת ההיא; ובימים ההם דק / לארץ; לית ד (51) מאד אב; לית נדת / לא מר; ולא נדאת / כוא ב; שיהיו נ; שיהיו ד; כי יהיו א; שיהיו ת / בבקר ויתתחו אותו; ויתתחוהו בבקר ד / ויתתחו אותו שיערתי; ויתתחו אותו נת; לפתחו אותו א (52) ועשרים אנשים בערב א; וכערב עשרים <אנשים דת> דנת / ויסגרו אותו רת; ויסגרוהו דמ; ויסגרו אותו נא / ציר השער דקמ; הציר של שער נת; ציר רן הציר א / למרחוק; עד למרחוק ת (53) ויהי בימים; ובימים ד / מצאו דקמ; ומצאו נת, ומצאו א / מאליו בלא יד אדם; לית דק / לסגור אותו נאבת, אותו בערב לסגור ק; לסגור בערב ד (54) אשר נקהלו קב; שנקהלו נד; כי נקהלו א; עד נקהלו ת / עם רב דק; עשרים אנשים נאבת / וגם על האות הזה דק; ועל כל זה נ; וגם על זה האות את (55) ישראל והכהנים קב; ירושלם והכהנים ד; ירושלם נ; ישראל את / כי אות רעה היא; אות רע הוא ד / ויתר; ויתר חכמי נ / אומרים דק; אמרו נדאמת (56-57) כי אות טובה היא; אות טוב הוא ד (56) ויהי אחרי כן, ואח"כ ד; ואחרי זאת ק / כל הלילה; לית ד (57) כיופיו נאב; כתאר יופיו דק (58) ועוד בימים אבת; ויהי בימים נ; ובימים דק / נראו נאבת; נראה כדמות דק / ופרשים; ופרש נאת / חיל ב; וחיל נדאת / מעופפים; מעופים נ (59) קרוב; לית נ / באים; רואים נת; נראים א / כל; לית דק (60-59) כולם כוסי אש ורוכבי אש; לית נאת (60) ויהי בהיות יקאת; ויהי ביום נב; ובהיות ד / הכהנים; הכהנים קול נאת (61) מצערות נת; מצעדת רמא; מצעדי ד; לית י / בני (62); לית נ (64) המלחמה נאת; המלחמות האלה רד; המלחמות הואת ק; המלחמה האלה ימ / ארבע; ארבעה נר (66) וקול; קול מד / וקול; קול דמק / על ירושלם; עם ירושלם נ (67) קול; וקול נר / העם דיקב; עם הארץ נאת (68) ויכוהו; ויכוהו ד / מלקראו דיק; מלקרות נאת / כקול קי; כקול נדאת / שר העיר נ; השר דאקת; והשר י (69) ויאמר לו ק; אמר לו י; ויאמרו לו ב; לאמר נדאת / לאמר ולקראו נ; לקראו ב; לקרות את; לית דיק / כדבר; הדבר נת (70-69) להכותו . . . הזה יק; להכותו ויוסף לקראו ד; השר נאמת; שר העיר ד (70) ויעזביהו ק; ויעזבוהו ד; ויניחוהו נדאת / וקראו; וקורא נרת; יקרא י (71) אוי על ירושלם, לית דיק (72) לקראו ביק; לקראו אוי על ירושלם <אוי על ירושלם נת> נדת; לקראו אוי על ירושלם ב"פ א (74) הראשונים; רבים דיק / ויקראו אותו ויקראוהו דיק (75) בניין; הבניין נ (77) וימהרו; ומהרו תד; מהרו ר / לבנות (78) ככלותם; לית ד / לבנות (79) אמת; לבנות את פריצת ההיכל נ; ויבנו פיאת ההיכל ד; לבנותו ד (78) והם לא זכרו; ויזכרו דק / את; לית דמ / המכתב; המכתב הוא נ / היה; כתוב ד (79) על כן נאמנו; ויאמנו דק / דברי המכתב הוא; דבריו דק / קודש; בית קדש ת (80) לאמר; לית דק / מלך (81) המלך נ (81) בכל; על כל דק / ישראל; על ישראל נ (82) והכהנים; לית נת (83) כבוא; כבוא דאר / אל ההיכל נאב; בהיכל דיק (84) את עצביהם; עצביהם דק (85) ויהללוהו; ויהללו נת.

[פח. סוף מלחמות ירושלים]

(1) רומנים: לית נאת (2) על ההיכל; אל ההיכל נ / לאמר; לית ד (3) כי מצא חן בעיני דקב; לית נאית / מים: מים והוא לקח את הכלי אשר היה המים בו ב / והנותר; והנער נאת (4) אחרי; אחר דמ / עמו; אמו נ / ללכדו; ללכדינו נת (6) הזאת נאר; לית דימ / הוה; לית די / ומה; ומה טובה הערמה ומה ד (8) בנסוך נארת; כנסוך דקמי / רומנים; הרומנים דיק / טיטוס נת; לית א; טיטוס אדוניהם דיק; אדוניהם ב / הכהנים; מן הכהנים נאת (9) ימיחם; ימיחוס נ (10-11) מתו... שריפתו ביק; נשרפו על ההיכל נדאת (10) מחו ב; נחצו י; נתנו ק (12) ויחנן ושמעון קי; ושמעון ויחנן נארכת / אל טיטוס; לטיטוס נרת / ותחינה בק; לית נדאית (13) יחיון יק; יחיו נדאת / ויאמר אליהם; לית ד / את הדבר; הדבר דק (14) בבקשכם ביק; למה תבקשו נדאת / על מה... עמכם; לית נדאת / חשאר ק; נשארחרם י; שנשארחרם ר / אחרי; אחר ד (15) מרוב רעותיכם וגם נשרף; ונשרף ד / בית; לית ד (16) אחרי; אחר דא / את השלום; השלום ד (17) אני נאת; אני מכס ב; מכס אני י; מכס דק / את הדבר; הדבר ד / מכס נאת; לית בדיק / לשלום קרב; לית נאית / פעם בפעם ריק; כפעם בפנים ד; פעם ופעמים <ושלם א> נאת (18) העיר; העם נ (19) הושחת; השחת ד; השחת נ; הישחת ת (20) בחיותי נר; בחיותי א; החיותי דיק / על אשר נא; מאשר ד; אשר לא קיר; על אשר לא ת (21) מלחמה; המלחמה נ / בידכם; בידכם נ (22) וכן נאת; ובכן ד; בכך קי; ואז ר / תחננו; תחננו ד (23) את העיר; העיר דאת / וגם את ההיכל; ואת ההיכל ק; וההיכל ד / וגם את קודש נת; וגם בית קדש ר; ואח קדש א; ואת קדשי ק; וקודש ד (24) תקומה נאת; תקוה דיקב / מידכם ארת; מידכם נ; מעליכם דיק / את כלי; כלי דאד (25) לאמר; לית דיק (26) ועתה; ואח נ / נצא דיק; ונצא נרת; לצאת א / אל המדבר; המדבר די (27) לכבכם; לכבם נ (29) מדוע נארת; ומדוע דיק / תמירו עתה יק; תמרו נ; תמירו דארת / את השבועה נאית; השבועה דק (30) אליהם נארת; עליהם דיק / לבס; לבכס נ (31) ויתגרו ריק; ויגרו נדאת (32) בעת ההיא צויה נאבת; ויצו דיק (34) ויהי כראות; וכראות ד / עם בני המלך ואחיו נאר; ואחיו עם בני המלך דיק (35) באש; לית ד / וכל אשר היה שם; לית ד (36) למען אשר; למען ד (37) שם; לית נאת (38) אחד הפחת תא; אחד נ; אחד מהם דק; אחד פחת י; אחד מן הפחות אשר ר / על הרוגלים ואחד היה על הרכב שיערתי; על הרוגלים ואחד מהם על הרכב ק; על הרגלים והאחד היה רוכב על הרכב ר; על הרכב והשני <היה את> על הרוגלים נדאת / פחת; הפחות נ (39) לאמר; לית נר / הוליכוני נארת; הוליכוני נא די (40) בהוליכם; כהוליכם נת (41) אל מורד; למורד ד; במורד א (42) להיתפש; להיתפשם נ (43) עשו רא; עשו כן דיק; עשו את הדבר הוה נת / את כל; כל ד / הנמצאים; הנמצאים כמחנה ובעיר דק (45) האדומים נארת; והאדומים דיק / כן; לית נ (46) אליהם; לית דיק (47-48) ואת גדוליהם; וגדוליהם ד; לית קי (48) וימנע; וימנעו רד (49) באחד קיא; באחת נדרת / המחבאות; המקומות דיק (50) ויתחבאו; לית דיק / שריהם; השרים נא (53) בעת ההיא אבד; ביום ההוא י; בימים ההם ק; בעת ההיא וביום ההוא נת / הכהן; לית ד / שתי; שני דיק / והב דיקר; הכסף והזהב את; זהב הכסף והזהב נ (54) הזהב (י); והב דק / והכפות והיעים; וכפות ויעים ד (55) באכנים נרת; כאכני יא; זהב ובאכני ד; כזהב ובאכני ק / אכנים טובות; אכנים יקרות נת; אכני יקרה א (56) את כל נב; הכל דא; כל קי; את הכל ת / אלה יקב; לית נדא / וילכד ביק; וילך נדאת (57) הארגמן; ארגמן נ / ואת כל; וכל ד / ערוגות ידאת; ערוגות נקר (58) לכל; ולכל נ / את כל אלה ירנת; הכל ד; את הכל א (59) אחיו דיר; אחיהם א; לית נת מסתיים ק / וישרפו; ונשרפו ד (61) את חומת; חומות וחומת ד (62) ויקם; לית ד (63) ויוליכוהו אבת; ויוליכו אותו י; ויוליכוהו נר (64) ובזו; ובזו ד / והוא; והוא היה נ (65) ודנק נירת; וחנק דא (66) ויהי; לית ד / ויצא; יצא ד / ממקום מחבאו; ממחבאו ד / ככר נאת; הככדי ביד / ויקם ב; ויצא נאת; לית ד (68) אליהם; להם רב / לכן; לית ד (69) הופקד דיב; הפקיד נאת / רופו נאת; רופי דיר (70) ויענה; ויאמר לו נאת / נא נאת; לית דיב

(71) ויוליכנהו: ויוליכנהו אל טיטוס א / ויהי כראותו, וכראותו ד / ויצו: ויצו אל עבדיו נאח (72) אסור נח: אסור כנחשתיים אב: אסור כנחשתיים ויתרפוהו כל רואיו ד / ואחרי כן צוה וימיתוהו דיר: וימיתוהו בציווי אדונייהם טיטוס נאח: כאן מוסיף ימ: ויצו טיטוס לקברו (ולקברם י) כבנדריו (ובכנדריהם י) הארגמן (ובעדריו ובעדיו י) וכל עדיו (מ) אשר עליו (עליהם י). ויקומו הערביים בלילה ויוציאוהו (ויוציאו י) ויפשטוהו ויפשטו י: ויתנו את פגרו (ופגריהם י) מאכל לעוף השמים ולחיה השדה. ויאמר טיטוס אמנם קללת אמיחי באתה: (73) עם: העם נת (76) והנשאר: והנשאר נ / מהם נאח: כהם די (77) חיים: בחיים נת / כנסוע אי: כנסוע נדרת / ויקחם עמו יב: ויקח וויקחו נ / >את א < הפריצים נדאת (78) שבה: שבה ויקח כל הכלים וכל כלי החמדה ויוליכם עמו ד / יחנה: חנה נ / ההמה יר: ההם דאת: לית נ (79) כלו יב: חמו נדאת (81) היו: לית נאח / מסביב: מסביב באדמתם ד (82) על כן די: ועל כן נאח / חזק: חזק לכלי חת להם פתח ד (83) בקרב ארצם יב: לית נדאת / היום א: יום חנ: השנה ההיא ב: לית יד / אשר נלכדה: הלכד ד (83-84) בקרב ארצם היא ארץ נאח: בארצם ארץ ד, בארץ יב (84) אשר נקרא: הנקרא נת (85) את קצה: להם קצה ד / לשלול רידת: לשלול שלל נא (86) עמם: מששנ (87) ויבאו ארצה (ב) ארץ י: מדי יב: לית נדאת / באו: באים ד (88) וינס מפניהם: לית ד / מפניהם יב: לית נאח / ובניו ואשתו: בניו ואשתו ופלגשיו ד (90) מעל ארצו: מארצו ד / ללכת: לית ד (91) אל ארצם: לארצם דאת / לקראתם: לקראתו נ / הוא: לית ד (92) מעל גבולי: מגבולי די / את ארצי: ארצי דת: בקרב ארצו י (93) עמם די: עמהם ד: לית נאח / וישליכו: וישליכוהו נ (94) רץ נדאת: נמשך יב / עם החבל נאח: כחבל דבי (95) לא דא: אשר נ: אשר לא ח / מעל צוארו: לית ד (96) את הדבר: הדבר ד / אליהם: אליהם למלחמה ד (97) מלכת: ללכת ד / רומניאה: ברומניאה נ / וילך יר: וילך עד דאת: וילך עם נ.

[פט. מלחמת מצודה]

(1) וישמע ציר: וישמע טיטוס באנטוכיא נאח / עם רב מן היהודים: והם עם רב נאח / ועמם ידאת: ועמם נב (2) אלעזר נאח: אלעזר הכהן די (4-12) אשר ... ענני: לית נאח (2) אשר היה בירושלם ב: אשר בירושלים י: לית ד (3) מצדה: מצדה וישב שם ד / ויהי כשמוע: וכשמוע ד / נקהלו ירב: נקהלו יהודים נאח (4-3) שם ... ענני: נקהלו אליו יהודים ד (4) לשם נא: שם דיר / סילבא נאח: את סילבא די (5) גדול וכבד נא: כבד דיב / וילך סילבא: לית ד / אל מצדה ויצר עליה: ויצר על מצדה די (6) את החומה: החומה ד / וילכדה העיר נ: וילכדה את העיר ד: וילכדו העיר את: וילכד העיר י: לית ד (7) אש: אש בחומת העין ד (10) אלעזר ראית: אלעזר בן ענני נ: אלעזר הכהן ד / לראשי רי: את ראשי נדת: אנשי ראשי א / אשר ... לאמר: ויאמר אליהם ד / וידבר: לית נ (11) וממלכת נאב: ממלכת דית (12) עתה: עתה הכו עצה ד / על הדבר הזה: לית ד / על המון הרוב נ: וההמון י: והמון הרב הזה ד: על ההמון הרב הזה דת: לית א (13) לומר נדאית: לזכור ב / ואת גבורתם: וגבורתם ד (14) דבר: דבר בא נ (15) ופעם (2) פעם ד / יעזו מח היל ג' (16) לנכנע נאח: לנכנע ד: להכניע י / לבב: לב ד / לבלת: לית נ (18) כי תהיו: ותהיו ד / (19) אשר עשה: את אשר נ: את אשר עשה את / אביכם אר: אבינו נדת / אשר דר: כאשר נאג' / בנו ד: אח בנו ב: לית נאח / לאלהים ב: אלהים לעולה ד / ולא, לא ח / בלבו ג' / ב: לית נדאת / חשב וידע: ידע ד / זכר: וזכרו ד / את: מה עשה ד (21) מה: לית נ / מה עשה: לית ד / אשר: ואשר נ / כעולם אר: בחיי עולם ד: בחיי העולם נת (22) חיי נאב: בחיי ג' / כעולם: כסולם רג' / כי לא ... ללכת: וללכת ד (23-22) אל האור: לאור דא (23) את רוב דאבת: כי רבו נ / עוונותינו ארת: עוונותו ד: עוונותיו נ (24) כמלחמות: במלחמת ח / עד בלתי יכולת לשאת: לית ד (24) בחיים האלה: בחיי העולם הזה ד / כי: מה לי ולך כי לא עליך היום

ד; לית א (26) פנה לשוב; שב ד / אל האור; לאור ד (27-26) והוא... הוכה נאבת; והוכה ד (27) מן המות ר; לית נדאת / לפחות נר; לפחד ג¹ל: לפחד א; לית ד (28) היה; הוא היה נת / ויפול במלחמה; לית ד (29) איש נר; היה איש את; היה ד / את יאשיהו; יאשיהו ד / כי ב; מן נדאת (30) הוא (י) נדא; לית ב / אשר ראד; הוא נ / היה (י); לית ד (31) הוא ארת; והוא היה נ; היה ד (32) נופל כי נפל שיערת; נפל נדאת; נופל כי הלך ר (33) בעודינו; בעודו ד (34) ימי דב; את ימי נאת / ישולם נא; ישולם לו ד; ישולם לאדם ר / כי; ויעדנו שסופנו למות וכאשר נלך ילך לפנינו צדקנו כי ד (35) ושם כאשר נאת; וכאשר ד / נקח נאת; נקבל שם ד (36) את חבואת; חבואת ד / יאכלנה ב; יאכלנו דאת; יאכלנו נ (37) ולא... חן; לית ד (38) ועוד דאת; ועתה נ / הרגו קין כי הבל; לית ד (39) וכאשר הרגו קין נאסף ב; ונאסף נארת / למנוחת דב; אל מנוחת נאת / שלום; עולם ד (40) אחרי; אחר ד / היה דאת; אחיו היה ב; רק נ / וחלך; וילך ד / אחרינו ב; מחשבחו נאת; לית ד (41) אברון דב; אבודים נת; ארץ אבודים א / וליקירת דאת; וליקית נ (42) הכל סוף א / ועמל ב; לית נדת (43) בעודינה (י) נ; בעודה ד / בעודינה (י); בעודה ד (44) תראג יב; תראב נדת (45) צרה ודאבון ועמל והבל יר; וצרה ואבל ד; וכל צרה <ועמל ת> ואבל נת / וסגורה נבת; סגורה יד (46) והיא אחוזה; ואחוזה ד / ובעצמות דת (46-47) ככנחשתי... כתבנו; ועל כרחה היא יושבת בחוכה ופעמים רבות היא מבקשת לצאת מפני עמלה ולא תוכל כי נדמה הגוף למגדל מלך בתוך העיר והרוח נדמה כעבד המלך אשר ישלחנו המלך לשקוד למגדל אשר בעיר כל ימי היותו שמה אם כבא העבד במגדל וימצא מלון טוב וחזק יתאוה העבד לעמוד שם תמיד וכשלוח אחריו להוציאו משם ידאג ויתאבל כי יצא ממלון ולא ידע אנה ישלחנו. ובהיות במגדל תמיד מפחד יומם ולילה ולא יערב ולא יאכל ולא ישחה הלא יאמר מתי יהיה היום שאצא מן המגדל הזה אם לרעה אם לטובה ולא יכול לצאת בלא צווי המלך וכאשר ישלח אליו המלך לצאת יצא ויכירהו וישמח בצאת כי ישוב לארצו אם שמר המגדל כמשפט ימצא חן בעיניו ואם פשע בו ייסרהו וגם יחמול עליו כי עבדו הוא ועל זה אמר שלמה טוב יום המות. ועוד כי אמר אדם לעמל יולד מ; ככיי ה; ועל כרחה היא עומדת בחוסם ביגונה ובצרתה ופעמים רבות תבקש לברוח מפני עמלה ויגיעה ולא תוכל כי נראה הגוף למגדל מלך שהוא בתוך העיר לעבד ולשקול במגדל אשר בעיר כל ימי היותה שמה והיה כבא העבד למגדל ימצא מלון ויחזק וישכון לבטח וישקוד ולא הרבה כי ינוח במקום השקט לתאוה לעמוד שם תמיד וכשלוח מלך להוציאו משם ידאג ויתאבל כי יצא ממלון טוב ולא ידע אנה ישלח ובהיותו במגדל אשר נמוך בגבול המלחמה ויבאו הצרים תמיד ויפשטו על העיר והעבד אשר שלח המלך מפחד יומם ולילה ולא יערב לו כל מאכל ומשתה ולא יאמר מתי יהיה היום אשר אצא מן המגדל הזה אם לטובה אם לרעה ואינו יכול לצאת בלא צווי המלך וכאשר ישלח אליו צא משם וברח וישמח בצאתו כי ישוב לארצו. אם שמרו במשפט ימצא חן בעיניו ואם פשע בו ייסרהו וגם יחמול כי עבדו הוא. ועל זאת אמר שלמה טוב יום המות מיום הולדו כי אדם לעמל יולד ואם המות ידעו כולם כי לא יעמול ולא ייגע עוד. (46) ובזיקים; לית ד (46-47) אשר תחיה; תחיה ד (47) את הבשר; הבשר נדת / היא ניר; הוא דת / תחיה נדית; יחיה ר (48) את מעשיו; מעשיו ד (49) תראה נדית; יראה ר / והרוח יר; וגם הרוח נדת (50) מבשר; מן הבשר נת (51-50) נעשו... חדענה; נעשו <כמה נת> עינים ושנים (נ) לכשר אינם יכולים לראות <את נת> הרוח אבל יראו כל דבר וגם לא ידעו נדת (51) או מחי ב; ומחי נדת (52-51) יצא הרוח מן הבשר יר; תצא ממנו ד; תצא או הרוח מן הנפש נת (52) רוח הנפש יר; הנפש והרוח נדת / היא; לית נדת / הוא; לית נדת / כל נפש תחיה ר; <לא נת> תחיה הרוח נדת (53) והגוויה לא; ולא גוויה נת / הרוח; לית נת (54) לבקרינו; לבקרו ד (55) לבשר; אל הבשר נת / לעשות חפצו; לית ד / זה הוא בג¹; זה דית; אז נ (56) לשמוע לבשר לחטוא ד; הנפש לשמוע לבשר לעשות חפצו לחטוא ר; לחטוא נת / לחיים יר; לחיים ארוכים אל האור (לאור ד) הגדול נדת (57) על כן יר; ועל כן נדת / תשמח הנפש; הנפש תשמח ד / מבית סוף ג¹ (58) האסורים יב; הסוהר נדת / היא ד; הוא נדת (59) אשר;

לית ד / עבודה; עבודתו ד (60) אל גן תנב; לנן די / כאשר יש עבד; אשר נת (61) גדול; הגדול נ / וישלחנו; וישלחנה נת / לאיש נ; איש ד; את איש י / לאחד יר; לית נדת (62) מספר ימים; זמן נת / ויעבוד את האיש נ; לית ירד / אדוניו; המלך נת; אדוניו ויעבוד את האיש ההוא ד (63) אל אדוניו די; לאדוניו ד; אל המלך נת (63-64) אל מקומו; למקומו ד (64) ואל מנוחתו; ולמנוחתו ד / האיש; אותו האיש נת / ימשול; תמשול נ (64-65) כי עבד מלך הוא יר; לית נדת (65) האיש הור יר; לית נדת / נפשינו נ; נפשותינו די; הנפש ר (66) ואחרי; אחרי נ (67) ילכו וישבו נת; ישובו וילכו ר; תלכנה ותשובנה י; תשובנה ד / למנוחם נ; למנוחתן ד; אל מנוחתן י; אל מנוחתם ר; למנוחתם ת / למקום האור תנר; לאור י / למאור י / לדבר; לית נת (68-69) ויספר . . . וגדול נד; לית רצ; ויאמר להם כי גם חכמי הודו אשר אין להם חזרת אלהים חיים מאמינים כי יש תקוה לאחריתם כי במות האדם מנגנים לפניו בכל מיני זמר ואף כי אנחנו עבדי אלהים חיים הלא יש לנו ללמוד מיעקב אבינו אשר ביקש ליוסף בנו לקבורו בארץ ישראל עם אבותיו וגם יוסף ביקש מאחיו להעלות עצמותיו מארץ מצרים ומר, ראו בדבר הלא העצמות ירקבו ויבשו אך כי ידעו כי יש תקוה לאחריתם. וכן נשמתינו אתנו כי מה יתרון בחיינו אחרי שריפת בית אלהינו וטוב לנו למות באדמת קודש ותכפר עלינו מלמות בארץ נידה ושממה ולא נראה צאצאינו משתחיים בהיכלי אויבינו י; וגם חכמי הודו עושין כן כמו כי האדם יגוניו לפניו כל מיני זמר והנה אין להם חזרת אלהים מאמינים כי יש תקוה לאחריתם ואף כי אנחנו עבדי יודעי ידענו גמוליו ואם תאמרו מי יודע אם נמצא חן בעיניו יש לנו ללמוד מיאשיהו אשר עליו ללכת וישלח אליו פרעה מה לי ולך מלך יהודה ולא אבה לחיות על כן ידענו כי יש תקוה ואחרית. ויאמר יעקב ליוסף בנו עשה חסד ונשאתני ממצרים וכו'. ויוסף כה בקש מאחיו מה ראו בדבר הזה הלא העצמות ירקבו ויבשו אך ידעו כי יש תקוה לאחריתם. וכן נשמתינו אתנו כעבד השומר למי הצרה הזאת ולמי יוצר כי אם לרוח והנה הומה לצאת ממנו כי מה יתרון בחיים אחרי שריפת בית יי ושוממות בית חיינו ונראה בנינו ובנותינו משתחיים בהיכל אויבינו ואנחנו נפוצים בארץ ואבדה תקותינו מ; וחכמי הודו כן עושין במות האדם ינגנו לפניו בכל מיני זמר ודיצה לאותם אשר בתורת משה מאמינים כי יש תקוה לאחריתם ואף כי אנחנו יודעי גמוליו הטובים אם תאמרו מי ידע אם נמצא חן בעיני יי נלמוד מיאשיהו אשר נשא פניו ללכת אל המאור הגדול וישלח אליו פרעה מה לי ולך ולא אבה להורות בחיי ההבל הזה. על כן אנו ידעים כי יש תקוה לאחריתנו. וכאשר אמר יעקב ליוסף בנו עשה עמי חסד ונשאתני ממצרים וקברתי בארץ כנען ויוסף ביקש גם כן מאחיו בדבר הזה הלא העצמות ירקבו ויבשו אז ידעו כי יש תקוה לאחריתם. וכן נשמתינו אתנו כעבד שומר ולמי הצרה ולמי ייצר כי אם לרוח והוא המת לצאת ממנו כי מה יתרון בחיים אחרי שריפת היכל יי ושוממות בית חיינו ונראה בנינו ובנותינו צועקים ביד שוביהם ואין לאל דינו וזקנינו נמשכים ונשתבים בזקנם ואנחנו בשבי בארץ נדה ונראה בנינו ובנותינו בהיכל אויבים ואנחנו נמות בארץ ואבדה תקותנו כ"ה (68) ויספר עוד להם מחכמי ד; ושפה (ויספר ת) עוד בעבור חכמי נ / הודו ד; לית נ / להם תד; לכס נ (68-69) ימנעו . . . עליו נ; לא יבכו ולא יאנחו ד (69) הנפש; הנפש לשוב ת / אל מקום מחייתה נת; למנוחתה ד / הוא נ; והוא דת (70) וישמעו דת; וישמע נ / יש תד; יש להם נ (71) את חסדי נת; חסדי ד (72) לאהבה נ; לאהוב ד (73) ההבל נת; לית ד / לרומנים דת; רומנים נ (74) לטיטוס אשר ד; לטיטוס כי נת / מלך נת; בן מלך ד / שארית נת; לית ד (75) עבד נת; עבד למלך ד (76) ועתה מה נת; ומה ד / לכס נ; לית ד / את זקניכם נת; וזקניכם ד / בוקנם תד; בויקים נ / ובשערם נת; ושער ראשם ד / ואח בניכם ובנותיכם נת; ובנותיכם ד (77-78) ולהושע . . . ואין נת; לית ד (78) הערלים נ; ערלים ת / ונשיכם נת; ונשיכם ובנותיכם ד / לעיניכם תשכנה נת; תשכנה לערלים ואין להם מושיע ועיניכם רואות ד (79) וגם . . . הזה תנ; לית (80) ומה; מה ת / לחיות תנ; לכס ד (81) למלך אגריפס נת; לאגריפס המלך ד / כי תנ; לית ד / במלך; למלך ת / לא להרים תנ; לית ד (82) כהרימכם יד תנ; כהרימכם יד במלך רומנים ד (83) עליכם שיערתי; לכס נת; לית ד / את כל (!) נ;

כל דת / הגדולה נת; לית ד / את כל (2) נ; כל דת (84-83) את ירושלם נ; ירושלם דת (84) ויהי נת;
 ותהי ד / ולשריקה נת; לית ד (85) על... עלינו נת; לית ד (86) על ראש שיערת; בראש נדח /
 למה נ; ולמה דת (90) רבתי עם; רבתי נת; לית ד (91) והנורא נת; הגדול והנורא ד; לית ב / היכל
 הקדש מקדש ד; ההיכל המקדש נת; ההיכל הקדש המקדש ד / מכון הקדוש; לית ד (92) רגלי; לית ד
 / אדם ב; בני אדם נדח / המשיח פעם; לית ד (93) ועתה; ואת ד / היית דת; הייתה ב; הייתי נ /
 מלאחי; מלאח ד / המלכים; הממלכות ד; מלכים ת (94) לאלהים דב; לאל נח / ובן הוכן חד; וכן הוכן
 נ; ואין יכון ד / היו; לית ד (95) השיש (1) שיש ד / וגם קירותיך; וקירותיך ד / וכל ד; וכל בתי
 נת; וכל בתיך ד (96) חצרותיך נ; וחצרותיך ד; חצריך ד; ובתי חצרותיך ת / השיש נ; שיש ד /
 בזהב ובכסף ב; בכסף וזהב נ; כסף וזהב ד; בכסף וזהב ת (97) לכבוד; בכבוד ד / ולתפארת; ותפארת
 ד (98) מכפרים; משרחים ומכפרים ד / עמך; בניך דת / מלאח שיערת; מלאות נדח; נמלאח ב /
 הרגים חללי ד; חללים הרוני נדח (99) ארין דבת; הארין נ (100) ותנחצי ב; ותנחצי נת; ותנפצי ד
 (101) העיץ צ; לעיץ נדח / תוכל לראותיך; חראך ד (102) רואיך צ; רואיך כי ר; רואיך נדח /
 חוק; חוץ נ / יראכי; יראך ד / חללים ב; חלליך נדח (103) וחצותיך דב; וחצותיך נח / חללים רית;
 חללי ד; חלליך נ (104) ראות השמש; ראות ד (105) לנחות נית; לנחות ד; לדחות ב / מעליהם
 מתחיל ג' (106) מלאים נית; מלא ד / מן הנשים מעט; מעט מן הנשים ד / מעט; נשאר נח /
 מבנותיך; ומבנותיך ד (107) חיות; חיותיך נ / אם; לית נ / חלל; חללך נ (108) את כל אלה; כל
 אלה י; כל זה ד (109) ראין; יראינו נח / את התרפה; התרפה ד (110-109) או... האלה; לית ד
 (109) ברעות; הרעות נת (110) אנחנו; אנו נח / כיום ג; כהיום דבת / בעודינו נג' / בעודם יב; עודם ד
 (111) עליהם; עליכם נ; עלינו י (112-125) ועתה... רומנים; ולמה לא נגביר לעשות ויהיה לנו לשם
 עולם ולאויבינו לחרפות עולם באו ונקח מלקוח השלל מיד אויבינו ונעשה קרבן לפני יי אלהינו
 ונקדש בנותינו בדמי בחולותיהן ובדמי בניהם ויחשבו בדינו והיו לקרבן בנינו ולא ילכו לאבדון בארץ
 נכריה כי יקחו בנותינו לפלגשים ובנינו יחנו לאמותם ויעשו כמשפטם ואבדה תקותם מיי כי אם כה
 נעשה ויטיב להם וילכו לחיי עולם הבא. ויענו פה אחד כל העם ויאמרו טוב הדבר אשר דברת לעשות.
 ויאמר להם אלעזר אם הטיבו דברי תעשו עתה כאשר אמרתי ואחרי כן נצא בחרבותינו שלופות בלא
 מגן וצנה ונכה באויבינו עד מותנו כולנו ויאמרו טוב הדבר אשר דברת לעשות. ויאספו הזקנים והזקנות
 והבנים והבנות לרחוב העיר בלילה ההוא ויחבקו וינשקו איש את אחיו ויבכו אלה למול אלה בכי גדול
 ויאמרו טוב לנו למות בארץ הקדש מלשחוק בארץ נכריה ולפני הגוים כי עתה יש תקוה לאחריתנו מ;
 ועתה למה לא נגבר לעשות ויהיה לנו לשם ולאויבינו לחרפת עולם. כואו ונקח המלקוח השלל הגדול
 הזה מיד אויבינו ונעשה קרבן למזבח יי אלהינו ונקדש בנותינו בדמי בחולותיהן ובדמי בניהם ויחשבו
 בדינו ולא ילכו לאבדון בארץ נכריה כי יקחו בנותינו לפלגשים ולבנינו יחנו אמהותיהם ויעשו
 כמשפטם ואבדה תקותם מיי אלהיהם כי אם כה נעשה ויטיב לכם ולנו לחיי העולם הבא. ויענו כולם
 כפה אחד ויאמרו טוב הדבר אשר דברת לעשות. ויאמר אליהם אלעזר אם הטיבו דברי יעשו כאשר
 אמרתי ואחרי כן נצא בחרבותינו שלופות בלא מגן וצנה ונכה באויבינו עד מותינו יחד כולנו. ויאמרו
 טוב הדבר לעשות ויאספו את נשיהם ובניהם ובנותיהם והזקנים והזקנות אל רחוב העיר בלילה ההוא
 ויחבקו וינשקו איש את אחיו ויבכו אלה למול אלה בכי גדול ויאמרו הזקנים טוב לנו לבכות ולמות
 בארץ הקדושה משחוק ורקוד לפני עצבי הגוים כי יש תקוה גדולה לאחריתנו ה (113-112) למה...
 לעשות; לית נ (112) את המלקוח; המלקוח ד / למען; למרמס ד (113) נגביר; ונגביר ד / כדבר; הדבר
 ד / כי היום יג'; כהיום נדח / חחשב; וחחשב ד (115) כשערוהי; כשערוהי נ / כהיום ג' יד; כיום נ
 (116) ובניכם ובנותיכם; ובנותיכם ובניכם ד (117) תאבדון; תאבדו ד / חמלו עליהם; חמלא עליכם נ
 (118) תהרגון אותם; תהרגום ד / אותם; אותם י / תחלל; תחללו נ (119) בנידת; עדת נ / הדבר ד;

את הדבר נח: כדבר ג¹² (120) אל צרינו: אליהם נדח / ומחנו רג¹²: ונמות י: עמהם נדח / בנבורתנו: בנבורותינו / / כעבדים: לעבדים נדח (121) נמשכים: כמשכים נ: ממושכים י / בזקנם דח: בזקניהם ג¹²: בזיקים נ (122) להושיע: להושיעים ד (123-125) ויקמו: רומנים: לית י (123) ויקמו האנשים בג¹²: לית נדח / ויקהילו דח: ויקהלו נ / וינשקו אותם ויחבקום: ויחבקום וינשקום ד (124) להם: אליהם נח / הטוב נח: טוב ד / בעינים: לכס ד / מלכת: מלכת נח (125-154) וילינו: במלחמה: וישלחו האנשים את ידיהם ויהרגו הזקנים והזקנות והכנים והבנות > אל רחוב העיר כלילה ההוא <: וכל איש מבין חמשים שנה ומעלה וישארו ח' אלפים בחורים > כולם ה' > אחזי חרב > מלומדי מלחמה <: ויצאו מן העיר באשמורת הבקר ויריעו לקראתם רומנים ורומנים לקראתם ה' ויכו במחנה רומנים חמשים וחמש וצ"ה מ' אלף ויפלו כלם יחד על י"י ועל מקדשו מ, כ"י ה (126) ובמספד בג¹²: ובמספד נדח (126-127) האנשים והנשים והטף: אנשים ונשים וטף ד (126) והנשים: לית ח (128) ואח בניהם נג¹²: ובניכם רד / ואח בנוחיהם נ: ובנוחיהם רדג¹² (161-29) וישחטו: י"י בג¹²: לשחוט: אמן נדח (130) אל הבורות ג¹²: בבורות ר / עליהם עפר ג¹²: עפר עליהם ר (134) לאין ג¹²: אין ר (135) במלחמה ר: לית ג¹² (137) הבית השני ג¹²: בית שני ב (142) שבועת ג¹²: את שבועת ב (143) וישכלל היכלו צ: וישכלל היכלו ג¹²: לית ר / ויקבץ: וקרב ר (144) נדחינו: נדחונו ג¹²: בסוף ג¹² ואנו וכל ישראל חבירים יחד אמן כן תהא רעווא חזק פנחס בר מחתיהו חזן זה הספר ליצחק בר כלפון אכן אבי די שאס נוח נפש. בסוף ר ברוך נוחן ליעף כח וגו' נשלם ספר יוסף בן גוריון תהלה לשוכן חביון ותשלם מלאכת הקודש בחמשי בשנת העשרי' ושמונה בכסליו בשנת מאתים וארבעים לפרט האלף השישי ליצירה על ידי אליא המלמד בכאמר משה ז"ל וכחבתי אותו הנה בפאנו עבור נצרי אחד שמו ינוצו מניטי מפיורינצא שבא הנה עבור משדורי מפיורינטיני לאדון קונטי פרנציסקו שיחיה וקבלתי שכירתי משלם ע"י אנטיראה דאנטוניאו דילנצי ה' שזיכני להשלימו הוא יזכני לראות בבניין היכלו ואולמו וישלח לנו משיחנו ובא לציון גואל לגאלנו ונפוצות יהודה יקבץ עם כל בני ישראל יגל יעקב ישמח ישראל וכתבתי אותו בכמו ח' שבועות כבודך י"י (129) לשחוט אותם נח: לשחטם ד (131) ולא: ושלח ד (134) כלי די: את כלי נח (135) ויקהילו דח: ויקהלו נ / איש: לית דח (136) ובנוחיהם ובניהם נ: ובניהם ובנוחיהם דח / אל רחוב, לרחוב ד (137) אל אנשי נית: את בני ד (139) ויענו נית: ויאמרו ד (140) ויאמרו נית: לית ד / ואל הטף לאמר נית: ולטף ד (142) כי אם למות: ולמות ד / בקרבי נ: בקרב דח (144-145) ואת בניהם ובנוחיהם: ובניהם ובנוחיהם ד (145) וישליכו אותם: וישליכו ד (147) ויסחטום י: לית נדח / עפר די: בעפר נח (148) העם: העם שמנת אלפים בחורים י / ואבל נדח: ואבלי י (149) ובמספד: ובמספד ד / רב: מר ד (150) ויצאו: ויצאו מן העיר ד / יחד: לית ד (151) מן העיר: לית ד (153) עד: לית ד / אשר: אשר הם ד (154) במלחמה נית: במלחמה וימותו על י"י ועל מקדשו: כאן בכ"י דמה הוספה שבסוף י (155) קץ ני: קץ דברי מ: דברי ה' / עיר הקודש נימהת: לית ד (156) ועם י"י ונחלתו י: ועם נחלתו נח: ונחלתו אשר תמו על יחדו ועל קדושתו ד: לית מה / יהי: שיהיה ה: ויהי מ' / מלפני: חסדו מלפני י (157-156) מלפני אלהי השמים: לפני י"י אלהינו ואלהי אבותינו נ: מלפני י"י אלהינו דח (160-157) שיחמול: אמן: שיקבוץ נדחי עמו ישראל במהרה בימינו אמן מ: שיחמול וירחם ויתן ויחוס על עמו ועל נחלתו וצאן ידו ויבנה עירו וישכלל היכלו ויקבץ נדחי עמו ישראל וצאן עדרו כדכתיב מזרה ישראל יקבצנו ושמרו כרועה עדרו וכתוב ופדוי י"י ישובון וכאו ציון ברנה ושמחת עולם על ראשם או"י נשלם כחכאב יהפך אבלו לששון ולשמחה שנת אחשעז לשטרות הרב ליצירה אשעז לחרכן בית אלהינו יכנה במהרה בימינו או"י כ"י ה (157) שיחמול עלינו נ: שיחוס ויחמול עלינו וירחם עלינו ד / עלינו ועל: על ח (157-158) עלינו ועל עמו ועל נ: ורחוס על י (160-158) ועל עירו: אמן: ועל בית מקדשו ועל כל עמו ישראל ויקבצנו מארבע כנפות הארץ וישלח לנו גואל ויבנה חומת אריאל במהרה

בימינו ובחיי כל בית ישראל אמן יזכור לנו בריח עולם ויקיים בימינו המקרי הזה כה אמר יי אלהי ישראל הנני שב את שבות עמי ואת אהלי יעקב וריחמתי את בית ישראל וקנאתי לשם קדשי ונ' בעת ההיא אביא אתכם ובעת קבצי אתכם כי אתן אתכם לשם ולתהלה בכל עמי הארץ בשווי את שבותיכם לעירכם אמר יי ציון במשפט תפדה ושביה בצדקה ד (160) אמן י: אמן ויקבץ אותנו מארבע כנפות הארץ וישלח לנו גואל ויבנה חומת אריאל כמהרה בימינו ובחיי דכל בית ישראל אמן נ / אמן: ויקבץ נדתי ישראל מהרה מארבע כנפות הארץ וישלח גואל ויבנה חומות אריאל כמהרה בימינו בחיי ובחיי כל בית ישראל אמן.

נשלם הספר כ"ב לאדר שנת ה' אלפים ומ"ב ליצירה על ידי בנימן יבי ברבי אברהם יכם ת.

נספחים

(4) בפוליא שיערתי: בפוליא י: הוספה של דמה והיא בגוף יוסיפון אחרי "במלחמה" (פט, 154).

(1) פקידים: את פקידים / הערים: ההרים מ / שהשלימו ד: השלימו מ: אשר השלימו ה / עמו: אתו מ / ויעזבו: ויעזבו מ (2) עמו ד: עמו טיטוס מ: טיטוס ה / ויהי מספר מה: ומספר ד (3) כל: וכל ה / בירושלם מה: לירושלם ד (4-3) והנלרים: אחד מה: לית ד (4) ומאה ה: ומאה אלף מד (4) ואשר הושיב: והשיב מ (5) ואשר נתן: ונתן מ / במעבר מה: מעבר ד (5) משם מה: לית ד / מן הים: הימה מ (6) בטרנטו י: בחורנטו ד: בטרנטו ה: לית מ / ובאודנטו י: ובאודנטו ה: ואוריתו ד: לית מ / ובשאר מד: ושאר ה / המדינות: מדינות מ / בפוליא מ: באספיליא ד: באנפולה ה (7) אפריקא: ארמיניא ואפירקא מ / וכל ארץ: וארץ מ / בקרטניה: אלף: לית מ / בקרטניה ד: בקרתן ה (8) ובאספיליא ד: ובאספיליה מ: ובאנפוליא ה / עיר מד: עד ה / על נהר ד: הוישבת על נהר מה / כיטי ה: ביט מ: ביטו ד (9-8) שאר השבי לבד אשר ד: שלשים אלפים מלבד אשר נתן מ: ושאר היהודים אשר לבד נתן ה (9) אחרות: אחרים מ / בהם ד: לית מ / ירע ד: הרע מ: להרע ה (10) להם: אליהם ה / מכל מלכותי מקום: מקום בכל ממלכתי מ / מכל ד: בכל ה / לשבת מד: לשכת שם ה (11) דרום מ: קרית ה / והים סביב לה ד: והיה לה סביב מ: הים לה מסביב ה / ומכל מה: וכל ד (12) פאת: פאה מ / נהר: הר ד / חיברו מ: חברון ד: צבראו מ / שמה מה: שם ד / כל ד: לית מה / ומדרש: ובית הכנסת מ / לחורה ד: לית מה (13) להתפלל ה: להתפלל ד: להתפלל ובית המדרש ללמוד מ.

הוספות ליוסיפון

[ג. מות קליאופטרה] (דק)

(1) ללכדה ד: ללכדו ק / ולקחת ד: ולקחתו ק (2) הארץ ק: הארצות ד / תלכד ק: תוכר ד (3) להלחם ד: ולהלחם ק (4) מצרים ד: מצרימה ק (5) מין נחש ק: לית ד / מן הנחשים ק: מהנחשים ד / אותו: אותי ד: אותם ק (6) יושבת ק: ישבה ד / כאשה ק: כאשר ד (7) חיה ק: בחיים ד / מתמול ק: מאתמול שלשום ד / למען ק: למען אשר ד (8) כי ק: וכי ד (9) היה כמוה ק: היתה כמוה ד / במראה ובתואר ק: בתאר במראה ד (10) וימצאה ק: לית ד (11) בחיים ד: חיים ק.

[ד. מעשה זימה בימי טיבריאוס] (דק)

- (1) ויפת ק; וטוב ד (2) ליהה ק; ליוא ד (8) לך ק; לית ד / את הדברים ק; הרברים ד / לאכיה ק; לית ד
(12) אחרי ד; אחר ק.

[ה. ראשית הנצרות ומעשה שושנה] (דק)

[פרק א. ראשית הנצרות]

(1-28) אז... התורה ד — השאר חסר שם (1-2) וללכת... דרכו ק; לית ד (2) לבו ק; לית ד / ולשנות ד; ולשוט ק / אשר דק; אשר היו ד (4) כי; אשר ד / בתורתם ד; בתורתכם ק / ונכנסו; וכי נכנסו ק (6-7) ורבים (2) ... ויתעום; לית ד (7) דתותיהם ד; תורתם ד (8) חכמי ד; לית ק / כי יתעזרו בגילס קיסר; לית ד / הפריצים בנצרת אדום ד; הפריצים עיר מבצר אדום ק; מבצר אדום פריצים ד (9) מהון ד; מהם ד; מהם אשר מהם ק (10) ויאמרו ד; ויאמר דק / אלהים; האלהים ק (11) ניבאו דק; ניבא ד / עליהם; לית ד (12) מצותך ד; מצותו ק; מצותיך ד / ויהדפוהו <וירדפוהו ק> להורגו דק; לית ד (13) ויקראוהו; ויקראו ק / לפניו; לפניו שוי ק (14) למשחק ד; למשחק ק (15) ויברכהו (ויאהבהו ד) גיוס ויכבדהו ד; ויכבדהו ויברכהו גיוס ק (16) קיסר; לית ד / גולמו; צלמו ק / לאמר; לית ק (17) אלהים לכס; בן אלהים ד (18) וישלח הצלם ירושלם; לית ד (19) שער העיר; השער ד (21) המלך ק; המלך אורודוס ד; המלך אנריפס ד (24) אמרו לי רצונכם; לית ד (25) ולא ניאות לעצתך; לית ד (26) אלהינו (1) ד; אלהינו נזכר שמו ק / ולא נשבע כי אם בשם אלהינו; בשמך לא נשבע כי בשם אלהינו ד / ולא נשבע כי אם בשם אלהינו; בשמך לא נשבע כי בשם אלהינו ד (27) חפארתו; חפארת ד (28) פירוש התורה; עד הנה הסיפור בכ"י ד (29) ויקצוף עליו; לית ד / מלפניו; לפניו ק (30) חבריו; ריעיו ק / חכיו; הוכו דק / אליהם; להם ק (32) על המלך בירושלם ק; על אורודוס ד / הקדוש; הקדושה ק (33) לפניו; לית ד / לימינו; על ימינו ק (35) ואל החקוה הישנה; לית ד (36) יעזרינו ויצילנו ק; לית ד (37) עצרת; עצרה ד (39-40) ויהפוך הרעה; ויצר הרע ק (40) גדודיו; גדולה ד / איפודרומיא; אפולמין ד (40-41) הוא ענין שחוק; לית ק (42) ויאכילהו; ויאכילו התתיכות ד (44) את נקמת; נקמת ק (46) את שלשת; ג' ד (47) אשר ברחו; שברחו ד / נבלתם ד; את נבלתם ק (49) ויביאו; ויבא ד / ויעמדו; לית ד (50) המלך; המלך אורודוס ד (51) לשאול; לית ק / עלי גיוס קיסר; גיוס קיסר עלי ק (52) היו; לית ק (53) ישובו; ושובו ד (53-54) כי... ביניהם; לית ד (54) והסגנים והזקנים ד; והזקנים והסגנים ק (55) העם; עם ד / במיתחם ק; במוס ד / מלחמות ד; מלחמת ק (56-57) אבל... בסתר; לית ק (57) כי מי; ומי ק (58) האדם; העם ק (59) כאלה רבות; רבות כאלה ק.

[פרק ב. מעשה שושנה]

(2) אל רומה; לרומא ד (3) הצנועה הקדושה ק; הקדושה והצנועה ד (7) תמיד (2) לית ד / ויבער; ויתבער ד (8) מזימות ק; לית ד (9) כמנהגה ד; כמנהגם ק (10) שמעי לי ועשי ד; שמע לי ועשה ק (12) העד העידותי ק; אעיד ד / כי ונת ק; מזנות ד (12-13) על פי עד אחד ק; כי אם על פי ב' עדים או ג' ד (13) אל שני ק; לשלשה ד / ויאמרו ד; ויאמר ק (17) זאת ק; זה ד (19) זנתה ק; שזנתה ד / וברח לו ואנחנו לא ק; רימלט ולא ד (21) שבא ק; שבא עליה ד (22) אילן אחד והנה חפשונוה (תפשונוהו ק) ק; האילן וזו תפשונו ד / כי; אשר ק (23) וישמעו ד; וישמע ק / מידיו ק; לית ד (24) כדברים האלה ק; הדברים ד (25) בוכה ד; ובכה ק; (25-26) כי יודע ד; יודע ק (29) מעלליו ד; מעשיו ומעלליו ק (31)

שלא רציחתי ק; כי לא בקשתי ד (32) אמת (1) ק; משפט אמת ד (34) המלך (2-) ק; לית ד (35) ועם העדים ק; העדים ד / לה ק; אליה ד / איך ק; האך ד (38) ויביאוהו ק; לית ד / נחמן להעד אמר ק; לו נחמן ד (39) וחנה ק; חנה ד (41) והנה; לית ד / שקדים ק; תאנה ד (42) ושינה ק; וישנה ד / אל בית ק; לבית ד (43) וראה אם אמת הדברים ק; לית ד / הראשון ק; העד הראשון ד (44) רוח ד; מקום ק; / לו לפאת ק; בפאת ד / ויבקשו ק; ויראו ד (45) עץ אגוז ק; אגוז נטוע ד / הפרדס ד; לית ק; / השקדים ק; התאנה ד (46) שקדים ק; תאנה ד / בפרדס ד; בכל הפרדס / גם ד; וגם ק (47) את גמולם ק; גמולם ד (48) חנה ק; את חנה ד / בפי ד; לפני ק (49) העם ק; כל העם ד .

קטעים מן הנוסח הארוך

[א. התחלת מצור על יודפת: אילי הברזל הרומיים]

(2) חומות העיר חצ: הערים ע / ומפילן צ: ומפילם ע; ובפיל ח (3) באיל בקיר צ; בו בקיר ח; בו את הקיר ע / ליודפת ע; ליורפת ח (4) העיר צ; הערים ע; הערים הבצורות ח / יקחו עת: ויקחו צ / גדולה צח: אחת ע / ארוכה; לית ח (5) קרנים: הקרנים צ (7) בעומק עח: לעומתה צ (13) ויתחבצו צ: ויתחבצו ע; ויתחבצו ח (15) ועם רב מרחוק צח: לית ע / יתחזקו ויתאזרו חצ: ויתאזרו ויתחזקו ע (19) עגלה עצ: העגלה ח / על ארבעה חע: ועל ארבעה צ / גדולים צח: גדולה ע (24) ואופן צע: ואופן ח (25) יריצו האנשים עח: אנשים יסירו צ (26) בערבעת ח: בארבעה צ: בארבע ע (28) החומות עח: החומה צ (29) עגלה: העגלה ע (31) מזה עצ: יש מזה ח / להגן: להגן אוחם ח (32) אילי צח: איל ע (33) רובם צע: לית ח (34) רק צח: אלא ע (36) מרי צ: מרי ע; אריה ח / מעט עח: מעט צ (37) אינו: אינו ע (39) וכמשוך עצ: וכמשוך ח (41) התמונה צע: התמונה ח (42) החומה עח: לחומה צ (43) מספרם עצ: לית ח (44) עשרים עח: עשר צ (45) ויהיה צע: ויהיו ח / בין עח: לית צ / יש רחב חצ: יש לו רחב ע (49) יכום עח: ירים צ (50) לחומה חצ: החומה ע (52) ארכה היה: ארוכה היתה ח / אמה צח: לית צ / אילה צע: האיל ח (54) מקרב ... וקרן צ: לית עח (57-58) משוורים ... זוגות צח: לית ע (58) ופרדים צח: לית ע (60) שלשלאות מברזל עח, ושלשלאות של ברזל צ (61) מצומדת ע: מצומדות צ; מסומרת ומצומדת ח / ומחוברת עח; ומחוברת צ (62) להעלותה חצ: להעלותה ח (63) בה צ: בס עח.

[ב. הכרת אספסיאנוס ומות אנריפס]

(3) כמשפט עצ: במשפט ח (4) את כתר מלכותו שם עצ: חק הקיסריות שם את כתר מלכותו ח / השרים צח: שרים ע / הנוכרים עח: לית צ (5) גדול חצ: כבד ע (6) מגיבורי צ: מבחורי עח (8) במלחמה חצ: לית ע / וכי מת חצ: לית ע (9) להתקסר עח: להתקלס צ (10) במשמרת ח: במשמר צ: כמשמרת ע (11) כל צח: את כל ע / וחילו עח: לית צ / לחציים צ: לחצאים ע; לחצי ח / עמו (2) צ: אתו עח (13) אל ארץ עח: לארץ צ (14) אליך: עליך ח (16) ולא צ: ואך עח (17) הקיסר עח: לית צ (18) מלכותו צע: ממלכתו ח / שם צח: לית ע / ואת מונכו עח: ומונכו צ (19) ועמו עצ: עמו ח / הכהן צ: הכהן בן גוריון הכהן עח (20) הוא אשר עח: הוא צ (21) רחיו עח: מוחו צ (23) אל ירושלם עח: לירושלם צ / את ידי יושביה צ: את ידיהם ע; ידי יושביה ח / בנבורתו עח: מנבורתו צ / ובחכמתו

עח: וחכמתו צ (25) להשחתה עח: לשחתה צ / ויהיה צע: ויהי ח / לנו צע: עלינו ח (28) עמו עח: עמהם צ / בכבלי צח: בנחושתיים בכבלי ע / ובנו צ: ובנו מונבז ע: ומנבו בנו ח / ואם הם ח: וגם הם צ: ואם ע (29) כחלי צע: בבלי ח (31) אל רומה עח: לרומה צ (33) למלך: למלוך כי אם הוא ח / ולהתקסר: ולו נאה להתקסר ח / כחק צ: בחק עח (34) ובנו צ: ואם מונבז בנו ע: ומונבז בנו ח / עזבו צ: עזבם ע: עזבו ללכת ח (35) בחוק עח: כחק צ / כמשפט צע: במשפט ח (36) ובנו עמהם צ: המלך עמהם ומונבז בנו עמו עח (37) מלוכת עח: מלכות צ (38) אל מושב עח: למושב צ (39) את כל: כל ע (40) נעשה צ: יעשו ע: יעשו ח (41) החוק עח: חוק צ (42) ואנשי צע: אנשי ח (44) ובכל צח: ובכל מיני ע / ושחוק צח: ושחוק ע (44) קרוב: לית ח / המלכות: המלכות קרוב ח / כאלפים: לאלפים ח (45) במדינה צע: מהמדינה ח (49) לרכוב עח: לית צ / מרסנו ומתגו: לית ח (50) כלו מוהב צ: כלו זהב ח: מזהב ע (51) ויתפשוהו עח: ויתפשו צ (53) מהם צע: מהם אחרים ח (55) מזה ומזה: זה מזה וזה מזה ע (55) שני ח: השני ע: את הב' צ / מלכים חע: המלכים צ (56) על רגליו: על כלם ברגליו ח (57) על רגליהם ע: ברגליהם ח: על רגליו צ (58) ההוא: לית ח (59) ההולך צח: הולך ע / הדברים: לית ח (60) בו: בו אלהים ע / עולם צע: העולם ח (62) ימלא עח: מלא צ (63) בלבו צ: אל לבו עח (64) במשפט עח: כמשפט צ (65) מהעולם צח: מן העולם ע / ולסגור עצ: ולגזור ולסגור ח / בעד עח: בידו צ / ולאסרם צח: ולאסרם ולהמית ע (67) בחסדיו צע: ברחמי ובחסדיו ח / ומלכותו צח: ובמלכותו ע / אשר גדלה עח: שגדלה צ (68) ברוממותה: ברוממות צ (69) את מלכות רומה עח: אל מלכות צ / ואת חק עח: חק צ (70) כהיום צע: כיום ח: (72) חבירו אחריו צ: אחריו חבריו ע: אחריו ח (73) שני עח: שנים צ (75) ילקטום עח: ילקטו צ (77) ההם ח: הם ח: הם ח (78) על ימינו עח: אל ימינו צ (80) ההוא: לית צ (82) ספרנו: לית צ (83) ההוא: לית צ (89) אשר הוא עח: כי הוא צ (92) להשבע צע: כי ישבע ח / גם צח: גם כן ע (95) אל חצר עח: על חצר צ (96) או יאמר: ויאמרו ח (99) ויבאו אתו צע: ויביאו אותו ח / בו צע: שם ח / כסא מושב צח: מושב כסא ע (104) את רגליו שניהם ואחר עח: רגליו וחס צ (105) מלכותו צ: ממלכותיה ע: מלכותיו ח / ארבעה ועשרים ע: עשרים וארבע צ: מאה ועשרים הגמונים שלישיים והחל כל אשר מהמאה ועשרים הגמונים ארבעה ועשרים ח (108-107) הגמונים השלישיים צ: הגמונים שלישיים ע: הגמונים השלישיים ח (109) המושל בכלם צח: שכולם המושל בכולם ע (110) פאטיר שיערתי: פטיר עח: פאטר צ / ובינו עח: ובינו צ (113) זהב עח: לית צ (114) כדורי עח: בלורי צ / כדמיון צ: בדמיון עח / ישים צע: יתן ח / המלכות צח: מלכות ע (116) וישימה צ: וישימה ע: וישימה ח (117-116) על כתר המלכות עח: לכתר מלכות צ (119-118) יתרו פה אחד צח: פה אחד יחדיו ע (120) הנבחר (') עח: האחד צ / לו: לית ע (124) הראשונים: הראשון ח / בקיסריותו: בקיסריות צ (125) כזה: בקיסריותו ח / ושם ישב צח: וישב שם ע (127) הראות עח: הראות צ (128) על אגריפס צ: על המלך אגריפס ע: על המלך ח (129) אל ירושלם עח: לירושלם צ (131) טרם עח: קדם צ / זה צח: לית ע (134) אגריפס ובנו צ: אגריפס המלך ומונבז בנו עח (135) אספסינוס הקיסר ע: אספסינוס הקיסר הגדול ח: אספסינוס צ (136) לשאח עח: לצאח צ (139) כי אהבתך עח: שאהבתך צ (141) כך ח: לך ע: לית צ / ועל חכמתך צ: וחכמתך עח (142) לנו עח: לית צ (143) ייטב צח: היטב ע (144) מהשרים צע: כשרים ח (145) אני צע: הנני ח (149) ולפני צח: ואת ע / בעצה: לעצה ח / אשר: את אשר ח (150) ובנו צ: ואת מונבז בנו עח / ועל לא: ולא ח (152) בכתי צח: בכתב ע (154) אותו: ואותו ח (155) שחתתי עח: שחתי צ (156-155) כדברך כן ח: כדברך צ: כדורך ע (156) רע צ: גמול טוב עח (158) כשמעם עח: בשמעם צ / לקיסר צח: לית ע (160) כבואו צח: כבואו ע (162) עשיתי צע: עשיתי ולא ידעתי ח (162) אני: הנני ח (163) מות: לית ח (167) ולפתות: לית ע (170) בני צ: לית עח (171) מאסר עח: כל מאסר צ / אסירי עח: לית צ (174) בני צ: לית עח (175-174) ויגדע: הברזל צ: לית חע (175) וישלחו ע: וישלחם ח (176) למצרים צח: במצרים ע (177) לבנו צח: אל כנו ע / יוסף צ: יוסף בן גוריון עח (178) יוסף צ:

יוסף הכהן בן גוריון הכהן עז (182) ילשינוהו עז; אשר ילשינוהו ח / דבר עז; דבר שקר ח (183) מרד עז; מיד צ / השמידהו והשחיתהו עז; תשחיתהו והשמידהו צ (186) לך עז; לית צ / שם עז; לית צ (189) עשרים עז; ב' צ (191) כמשפטם עז; כמשפט צ; (192) על מזבח צ; אל מזבח עז / בכל צח; ככל ע / ורגל צח; לית ע (194-192) ואם . . . לשבי לשבי; לית ע (193) והחרמת אתהם ח; וחרמת אותם צ (194-193) ואת אשר; ואשר ח (195) ימלך צח; ימלך ואם לא יחפצו להשלים אחך והחרמת אותם ואת עריהם אשר לחרב לחרב ואשר לשבי לשבי ע / והוא יהיה לך עז; ותהיה צ (197) ויהי עז; לית צ / טיטוס צ; טיטוס בן אספסיינוס הקיסר עז (198) והחכמים צ; החכמים עז (203) ואמר עז; אמר ח.

[ג. מעשי גבורה של היהודים]

(2) הכלים עז; כלי ח / מרומה עז; הרומיים ח (3) חרשי העץ עז; החרשים ח (4-3) אשר לרומים חצ; לית ע (4) המצורים חצ; את המצורים ע (7) גבור; גבורה ח (8) כמה חצ; כמה ימים ע / אחד צ; אחת עז (10) אתם חצ; אתם ידעתם כי ע / היא מלחמת חצ; היו ע (12) שער חצ; את שער ע / אתם; לית ח (13) ויענוהו חצ; ויאמרו אליו ע (15) בעמק המלחמה עד עז; במלחמה צ (17) צדקת חצ; לית ע / עבודת ע; לית צ / הגדול חצ; לית ע (18) להנקם עז; להבקש ח (21) אשר הבעירו עז; הבעירו צ (24) לחדש; בחדש ע / על ירושלים עז; אל ירושלים ח (25) כצאת צ; כצאת עז / מאת עז; לית ח (26) וגבוריו; ונאה גבוריו ח (30) וקרניהם עז; ואת קרניהם צ / תמונה חצ; תמונת אילים ע / ואת חלקי עז; וחלקי צ (32) והכבלים עז; והכלים צ (36) ובאשת עז; באשת צ (38) חלק חלק עז; חלק כחלק צ / מחלקי עז; מאת חלקי צ / הכלים חצ; כלי ע (40) ושחוק עז; וצחוק (43-44) על ירושלים צ; אל ירושלים עז (46) לזקני צ; לכל זקני עז (47) ויגד להם ח; ויגד לו ע; ויגדלו צ (48) ונפשו האדיבו צ; והאדיבו את נפשו עז (49) והבעירו עז; והשחיתו צ (50) ההם עז; מהם צ (60) ואל שריו עז; ולשריו צ (61) ולקלון ע; ובוז ולקלון ח; לית צ (64) עיפיים עז; יעפים צ (70) נעמד חצ; נוכל לעמוד ע / לפניהם חצ; בפניהם ע (72) ההם צ; לית עז (74) טיטוס צ; בטיטוס עז / על היהודים חצ; אל היהודים ע (75) בהם חצ; עמם ע (77) ויתבחרו צ; ויתחברו עז (78) מאנשי עז; אנשי ח (79) אלפים (2) עז; אלפים גבורים ח (80) ועשרים אלף עז; ועשרת אלפים צ (81) עמם עז; מהם צ (82) הכהן הגדול ח; הגדול עז (84) ולא לעזר עז; ולא לעזר צ (85) אשר צ; כי עז / גבורתי צ; גבורתנו עז (88) לכם עליהם עז; אליכם שניכם ח (89) וההיכל אשר בירושלים ח; וההיכל צ; אשר בירושלים ע (91) ויכו עז; ויצו צ / ואבדן חצ; לית ע (92) ערכו עז; ערב צ (93) ההם; ההם חיים ח / שכעה וחמשים עז; חמשים ושבעה צ / אלף עז; אלף איש ח (94) איש; לית ח / מהם עז; מהמונות הגוים ההם ח (98) ובושת צ; לית עז (99) כה יאות ח; כהראות ע; כהראות צ (102) ויכרתו יד ח; ויכרתו יד ע; ויד צ / כל צע; מכל ח (104) וגבוריו צ; לית עז (105-104) ועם בני . . . לאמר צ; לית עז (106) יגעו עז; לית צ (111) ואולי הרעב צ; והרעב עז.

[ד. מעשה כיוסף בן גוריון והפריצים]

(5) אביו חצ; לית ע / גוריון ח; גוריון הכהן צ; גוריון הכהן אביו ע / שמה צ; לית עז (6) בו צ; לית עז (7) שמה חצ; שמה לראות ע (8) חלונות המגדל עז; החלונות ח / החצים עז; החצים ממגדל ח (9) במגדל עד; בו ח (10-9) והוא צופה חצ; ועיניו צופות ע (11) ותבואהו עז; ותביאהו צ / יד צ; לית עז (12) רצו עז; ראו כי נפל יוסף מעל המרכבה ורצו צ / לדרת צ; ללכת עז (12-13) והרומיים . . . המרכבה עז; לית צ (12) יוסף ע; יוסף בן גוריון ח (16-15) במגניהם

ממעל ומסביב עח; ממעל ומסביב במגניהם צ (16) יורים חצ; מורים ע (17) הרומיים צ; הרומיים מאת הפריצים עח / יוסף צ; יוסף הכהן בן גוריון הכהן עח (19) חמש ושמינים ע; חמשה ושמינים ח; שמינים וחמשה צ / והיא עצ; והיתה ח (20) רק עח; לית צ (21) עמה עח; עם התרועה צ (22–21) הקרובים אליה לאמר עח; לית צ (23) על בנה צע; כשם ח (25) היא עצ; היתה ח (27) מר עח; ומרה צ / נגד צע; כנגד ח (29) לחיות אחרי מות צ; על עח / עיני צ; עיני כי אחיה אחרי מותו עח (34) לי עוד ע; עוד לי צ; לי ח (36) כרגע עח; ברגע צ (39) באשר עח; כאשר צ (40–39) החומה עד אשר באה אל צ; תומת עח (40) ותשלחם עח; לית צ (41) ותגדל עח; ותגדול צ / והיא; ותהי ח (43) כי לא אמצא מנחם עח; לית צ / שוחקים צ; צוחקים עח (44) עמה עח; לית צ (45) ויתאכלו חצ; לית ע (48) לפריצים חצ; אל הפריצים ע / על החומה עח; אל החומה צ (50–49) ילדתי . . . גידלחיהו; ילדתיהו ח (50) כליתם צע; כי כליתם ח (51) יִי ואני ילדתי את יוסף בני אשר הרגתם אותו והלא אני הניקויתיהו משני שדי אלה ח (52) ביני וביניכם צ; ביניכם וביני עח / חמס את; חמס לִכְפִּי והוא ח (53) החומה; החומה עחה ע / והרשיון צע; והרשות ח (55) נודיעם ח; יודיעם צ; לית ע / הכהן צ; הכהן בן גוריון הכהן עח (57) ואאנוס עח; ואנוס צ (58) בעלי חצ; בעל ע / אם עח; לית צ (59) מבבל צ; אשר בכל עח / וכי צ; כי עח / יאנסנה עצ; יאנסה ח / מקנה עח; לית צ (60) ככה עח; כן צ / ההיא צח; היא ע (61) במקרה חצ; כפגע ע / ופגעיו חצ; ומקרו ע (63) מקנה עח; לית צ (65) אם ע; לית חצ (67) ההפרדה חצ; הפרידה ע (68) ריעזוב עח; ועזוב צ / גופי חצ; גופו ע / אמנע צ; ימנע עח (69) ואקבץ ואכלול צע; ואכלול ואקבץ ח (72–73) איש איש על מקומו חצ; שם איש איש מקומו ע (73) אפגע עח; אפגעה צ (74) ויבהלו צ; ויבהלוהו ע; ויבהלוהו ח / יסכימו עח; הסכימו צ (75) יתעסק עח; התעסק צ (76) למעשה צע; כמעשה ח (77) וימנעו עח; וימנע צ (80) כל הפוגעים צ; את כל הפוגעים עח (81) חלק עוד עח; עוד חלק צ (82) לפגרי עח; לפגר צ (83) הוא צ; בו הוא ע; הוא בה ח / ההן עצ; לית ע (84) ההודיים עח; היהודים צ (85) את המתאבלים עצ; הקרובים ח / ולא עח; ואל צ / יעברו עח; יעדרו צ (86) זולתי עח; זולת צ / מעטים צ; מעטים עח / באשת צ; את באשת עח (87) הנשאף; הנשחת ח (88) הדומים עח; החיים צ (89) כל השמים חצ; השמים ע (90) יוכן ע; יותן צ; יוכל ח (91) עוד עצ; לית צ (92) נכון עח; נדון צ (93) נבלתו צ; נבלתו אם עח / או לבהמת עח; ולבהמות צ (95) אל עח; לית צ (97) זמן עח; זה צ (99) תדעוהו עח; תדעוה צ (101) וישנאו צ; וישנו עח / לנשמות צח; נשמות ע (102) ושחוק ע; וצחוק צ; ולשחוק ח (103–102) ותוסף . . . רומיים צ; לית עח (103) מן היהודים עח; מהיהודים צ (104) אמרי חכמתה ע; דברי חכמתה ח; אחרי חכמתה צ (106) לחומה עח; למחנה צ / כשמעו עח; בשמעו צ (108) יפגע עח; יפגעו צ (110) כהיום עח; היום צ (113) טבענו חצ; טבעינו ע / ושערו עח; לית צ (114–113) לחפשי תצא ואזי תצאינה צ; אז תצאנה לחפשיות עח (118) אליהם חצ; להם ע (119) ולאשת צ; בן עח (121) לבטלם חצ; לבטלו ע.

[א. מות פיליפוס]

(1) אלכסנדרוס: אלכסנטרוס פ / המקדוני פ; לית רק (2-3) והעביד . . . היוונים פ; מוקדון ויון ק; יון ומקדון ר (4) את עיר . . . פיליפוס (2) פ; לית ר (5) תרכיס פ; תרקיס רק / גדול פ; כבד קר / סלוניקון פ; מלך סלוניקין ר; מלך קלונסי ק (6) אח פ; עם רק (8) המלחמה פ; מלחמה רק / ואחרים גיבורים פ; וגיבורי רק (10) מכה גדולה פ; לית רק / הארץ פ; כל הארץ ק; כל העיר ר (11) ביום ההוא פ; וכאשר רק; (12) זה פ; זה ויספרו לו רק / הדבר פ; כי מת אכיו ק; לית ר (13) פן פ; שלא רק (14) ויקח החרב ויתנה פ; ויתן את החרב ר (15) החרב פ; והמת אויבך ר / מיתחך פ; את נקמתך ר (16) גם פיליפוס פ; אבי אלכסנדר רק / ויקבור אותו פ; ויקברוהו רק / אלכסנדרוס פ; לית רק (17) בן פ; והנה הוא בן ק; והוא בן ב / עשרים פמ: י"ח רק / והיה פמ: והוא היה ק; והוא ר (18) ואיש פ; וגיבור בק / ורבו המלמדו פ; ושם רבו המלמדו ב, ושם רבו אשר מלמדו / חכמה פ; להועיל צ; לית מרק / אריסטוטיליס שיערתי; אריסטוטילוס פר (19) דמתה צורתו לא לאכיו פ; דמתה צורת פניו לא לאכיו ב; היה לו דמות פני אביו ק / צורת פ; היתה צורת בק (20) הימנית פ; הימנית היתה בק (21) שמאלית פ; השמאלית בק / חדות פ; חדרות ק; חדרות ר; חרותות מצ (22) מהיר בק; מהר פ.

[ב. ראשית מלחמותיו]

(1) בראש פ; בראשית בק / סיפר וחשב שיערתי; סיפר ונלחם פ; חשב בק / אכיו פ; אכיו וגרודיו בק (2) המלחמה פר; מלחמות ק; מלחמה מצ (3) ותרקים ר; ותורכוס פ; ותרקיים ק; ותורקי מ / איסקיחוס ר; איסקותיס פ; את אסתקוס ק (6) עוד אלף ככרי פ; לית בק (8) אליו בק; לו פ (9) ובוהב פ; לית בק (10) ויצאו פ; ויצא בק / שרי פ; שר בק / וישם מס על הארץ בק; לית פ (11) הנהר פ; נהר בק (12) ויתאזה . . . בנהר פ; לית בק / לשחות שיערתי; לשחות פ (13) ויפשוט . . . בנהר בק; לית פ / ואחרי . . . לו פ; והרע לו הנהר בק (15) מדי וכארץ פרס פ; פרס ומדי ק; מדי ב / וכארץ אררט הגדולה פ; לית בק / ויעבידם תחתיו פ; לית בק / המקום ההוא פ; את המקום בק; בקטיריאני; בקטיריאני פ.

[ג. מלחמה עם דריוש]

(1) מלך מדי פ; את שומעו ק; לית ב / ספרים אליו פ אליו ספרים ב (2) דע . . . הגדול פ; לית בק (2-3) את שמו (2) פ; שמו בק (3) שאף פ; כי אף ק; כי ב (4) בלא רשותי פ; לית בק / כנוי פר; על גוי קצ; כנויי מ / ולא דיי לך זה מפ; בלא רשותי רק / ולקחת פר; ולקחת גם ק; לקחת גם מ (5) מארצי פקמ; מארצי ולא דיי לך זה ר / היה לך פ; <היה ר> לך נאה בק / ליקח פ; לקחת בק / ועל כן פ; על כן בק (6) את פי בק; אני פ (7) המוות פ; מות בק / תבוא פ; תבא אלי בק / אשבע לך כחיי אבי פ; אל תירא בק / אחמול פרצ; אחמול מק / עליך פ; לך בק / לכל אשר פ; ע"כ ק; על כל מה ב (9-10) אך נחרד וימלא חימה פ; ויחר לו מאד ק; וימלא חימה ב (12) ואלה מאלה רבים פר; לית מק / ויחשך פ; ויחשך בק / ומקולו פ; ומקול הרעם ב; ומקול הרעש ק (13-14) וירדוף אלכסנדרוס אחריו פ; וירדפיהו אלכסנדר בק (14) שישם פ; ארבעים מצ; לית ק / את אם דריוש ואת פ; את דריוש ואת ב

(15) ומרכבתו פ; ואת מרכבתו בק / בית דרוש פ; ביתו בק (16) והגיבורים שלפריים פ; הנהרגים לקבור את בק (17) וחשעה פמג; וחשעים רק (18) נהרגו פ; לית בקג / חיים פמג; מהם חיים קר (19) ונוגעו מן פ; ומן בק / אנשים גפ; איש בק (20-21) ואחר . . . צבא פג; ועוד הוציא צבא > אחר < שברח מתנה בק.

[ד. אלכסנדרוס ביון ובמקומות אחרים]

(1) איסקמנדרוס פ; אסקוצדורוס ק; אסקמנדרון ב / שר צבאו גפ; צבאו ק; לית ב (2) גדול (2) פ; כבד מאד בק / אכיה שיערתי; אכיה פר (3) בוטיאה רק; כיאוטיאה פ, כוא ציאה מ / כולה פ; לית בק (4) ויכנע כל הארץ ההיא פ; ויכניעם בק / ההיא: לית ג / תחילה פ; תחתיו בק / מיאוטין שיערתי; מיאוטין פ; מי אוטין ק (4-5) את הארץ ההיא פ; הארץ בק (5) ולא היה מזון לצבא מקדונים גפ; לית בק / רבים פ; רבים ממקדונים מק (6) עד אשר צום המלך פג; ויצו אלכסנדר בק / וירא . . . הסוסים (2) פ; לית בק (7) לוקרים רק; לוקידס פ / היא קיריאקין (קוריאקין פ) פ; ומשם עבר וחזר בארץ ארקנתוס בסיקליה ב (8) אפולוניאוס; אפוליגיאוס פ / ויעמוד שם עם הצבא יום א' פ; להתפלל שם ב (9) או . . . בארץ (2) פ; ומשם חזר אל ארץ ק; ומשם עבר אל ב / אגרקנתוס בסיקליאה שיערתי; אגרוקנתוס בסיקליאה פ / צבאיו פ; גדודיו בק (10) לאוניותיו פ; לאנשי אניותיו בק / הנקראות ליכירנא פ; לית בק / עד עיר פ; אל ארץ ששמה ק; בארץ ר (11) שם פ; לית בק / ויעבור בעיר פ; ויבוא עד עיר בק (11-12) היא עיר גדולה פ; העיר הגדולה מק; היא העיר הגדולה ר (12) אשר בארץ אפריקאה פ; שבאפריקא ק; אשר באפריקא ר (12-13) ושלוש מאות מחמשה פ; וש"ה מ; ש"ה ק (13) משם בק; שם פ (14) הוא וכל חילו פ; ומתנהו עמו בק.

[ה. אלכסנדרוס מרגל אצל דרוש]

(1) השרים אשר לדריוש פ; שרי דרוש את שמעו בק / וישלחו (וישלח פ) ספרים אל דרוש פ; ויכתבו לו ספרים בק / הדבר פ; לית בק (2) הספרים פ; דרוש הספרים ב; דרוש את הספרים ק / ויהי כאשר פ; וכאשר בק (3) חומות פ; את חומות בק / והבהמה פ; לית בק (4) כגוויותיהם מק; כנכותיהם ר; בגופם פ (6) האבק פ; אבק הארץ בק / לרום; לרום פ; לשמים ק; עד לשמים ב / מרחוק את האבק פ; האבק מרחוק בק / כי פ; לית בק / מרוב פ; מרוב פרסות בק (7) ומרוב חיל הוא פ; לית בק / למאד פ; מאד בק (8) ויהי . . . לשלוח פ; וישלחו בק (9-11) לערוך . . . בעצמו פ; לית בק (11) עמו פ; אלכסנדר עמו בק / איאומילון ר; איאומיליאון פ (12) עימו פ; לית בק / עד הנהר פ; בנהר בק / וזה הנהר פ; והנהר ב (13) ועוברים . . . והבהמות פ; והסוסים והעגלות והבהמות עוברים על הכיפור (ק; הקרח ב) בק (14) ימס בק; נמסה פ; נמסכה ג / החמה פ; השמש בק / מקופא פ; נקפא מן הקרח ק; נקפא ב / כנדי פל; לבוש בק / ומגבע קפ; ומגבעות ב (15) את הנהר גפ; בנהר רק / ורוחב פ; ורוחבו בק / הנהר כאחר פ; לית בק (16) ויאמר פ; ויאמר המלך ק / אני; אני שליח ב (17) אלכסנדרוס פ; אלכסנדר אל מלך דרוש בק / עמו פ; עמו דבר ק; לו מר (18-19) ואבנים . . . בידו גפ; וכתר על ראשו ושבת המלכות בידו בק (19) ויתבהל פג; ויתמה בק / ויאמר לו פ; ויאמר ק; לית ב (20) וישלחני פ; והוא שלחני בק (21) ואם תאחר שלא להלחם פ; ואם תלחם עמו מק; > ואם < לא תלחם עמו רצ / דע כי: לית ב (21-22) על שלא . . . אדוני פ; לית בק (21) מחלת; מחלת פ (22) ויקצוף בק; ויקצוף עליו פ / אחה אלכסנדרוס פ; אלכסנדר אתה בק (22-23) על שאתה מדבר פ; כי תדבר בק (23) אלי בק; לית פ / לא פ; לא כי שלוחו אני בק / ויקחיהו . . . ולשתות פ; ויאכל וישת בק (24-25) ויהי . . . נוחם פ; וכאשר השקו אותו בכלי זהב שם אותו בק (25) תעשה פ; זה בק /

ויאמר פ: ויאמר לו בק (26-25) עושים . . . עם פ: מנהג בק (27) העומדים פ: מן העומדים בק / קול פ: את קול בק / חבירו פר: חבירו מק (28) הוא פ: לית בק (29) מפניהם בפתח פתאום פ: פתאום מפניהם בק (30) עם כלי הזהב בחיקו פ: וכלי זהב בידו בק / את שוער פ: שוער בק (31) לפני . . . דלק פ: ויכהו בק / ויצא וילך פ: לית בק (32) ללכודו פ: אחריו בק / ויהי . . . אותו פ: ולא הדכיקוהו בק (33) עד הנהר פ: בנהר בק / ולאחר שעבר פ: וכאשר עבר בק (34-33) הנהר . . . הנהר פ: לית בק (34) אז נמסו מי הנהר פ: וימסו המים מק: וימס הנהר ר (35-34) ויקפוץ . . . הסוס פ: לית בק (35) ונוצל פ: ונושע בק (36) את הנהר פ: אחריו בנהר ק: בנהר ר: לית מ / כי . . . לא פ: ולא ק: לא ב (38-37) יקפא . . . ניגר פ: יקפאו (נקפאו ק) מי הנהר וישובו הפרסיים נכלמים בק (38) עד מקום מעט פ: כי הסוס אשר לו מת כי טבע על שפת הנהר בק / את הסגן: הסגן בק (39) וירכב וילך עד מחנהו פ: וירכבו שניהם וילכו בק (40) ויערוך את צבאיו ויספרם פ: ויספר אלכסנדר את כל גדודיו בק / וימצאם פ: וימצא מ: וימצא עמו ר / ויבואו פ: ויבא בק / עד פ: אל בק (41) חילו פמ: כל חילו רק (43-41) עד הנהר ההוא . . . אצלו פ: לית בק (44) גדולה פ: אלה נכח אלה ק: לית ב (46-45) לעבור . . . המלחמה פ: שאר צבאו אחריו בנהר בק (46) מי הנהר פ: מימיו בק (47) בבית פ: אל בית בק / ויבכה פ: ויבך בק / בקול פ: בכי בק / ויקם פ: לית בק (48) חניני חניני פמ: חנני רק (49) מקומי פ: ארצי בק (50) כשושן פ: כשושן הכירה בק (51) עמו פ: שריו בק / ויצחק בק: יצחק פ / על הספר פ: עליו בק (52) אינינו פ: מה ק: אין ב / שווה לי מאומה וזהו פ: שוה לי זהבו כלום ק: וזהו שוה לי כלום ב (53) יבוא ר: ויבא פ: הוא ק: לית מ / ההוא החזק פ: לית בק (54-53) ויזבח . . . קסירקסוס פ: לית בק (57) בטנין שיערתי: ביטנין פ: אל ארץ כאטנין ב (58) הממיתים פ: השרים אשר המיתו בק (59) יבינו פ: יראו בק / להם פ: לית בק (60) בקול פ: בכי בק (61-60) בידי אלכסנדרוס פ: בחיקו בק (61) ויצו לקבורו פ: ויצו אלכסנדר ויקברוהו בק (62-61) וישא . . . דרוש פ: ויספוד עליו בק (62) ויספדוהו פ: לית בק / וימיתו פ: ויהרגו צ: ויצו אלכסנדר להמיתו ק: ויצו אלכסנדר וימיתו מר.

[1. מסעות אלכסנדרוס בארצות קפלאים]

(1) העביר פ: העביר אלכסנדר בק (2-1) ויחשוב . . . וכמדבר פ: לית בק (2) בארץ קר: מארץ פ / יושבי פ: מיושבי בק (4-3) ויצא . . . בבקעה פ: ויבאו עד בקעה בק (4) וילכו בק / שמונה פ: חמשה בק (5) וירא פ: וירא שם בק / מחיות פ: לית בק / ויבאו במקום אחר לעת ערב פ: לית בק (7) ויברחו בק: לית פ (8) וילן שם פ: לית בק (9) ההם פ: וילן שם בק (10) אל ארץ פ: ארץ ר: אל צ: לית קמ / ושם היו פ: והיו שם בק (11-10) ובעלי שיער ואדומים פ: אדומים בק (11) גיבורי בק: וגיבורי פ (16) נקודות בק: נקובות פ / ובמערות היו פ: והיו שם בק / פרעושים פ: פרעושים גדולים בק (17) פרשילונא פ: בני יונה בק (19) להפשיט פ: להפשיט לו מק: להפשיטה ר (20) ויוליכיה למרחוק פ: לית בק / ויאכלה פ: ויאכילנה ק: ויאכילה מ: לית ר (21) כמותו פ: כמוהו בק / ויבעירו בק: ויבערו פ (23) דעח בק: לית פ / כשאר בני פ: כבני בק / ככלבים בק: לית פ (25) עד שש שעות ליום ומשש שעות <ליום שיערתי> צ: עד שש שעות ליום מר: עד חצי היום ומחצי היום פ: עד ר שעות גדלים למעלה ומשש שעות ק (26) והולכים פ: והולכין כולם בק / היה נראה פ: ראה רק: נראה מ / מאומה פ: כלום מ: כלום ומאומה ר: לית ק (27) היה פ: היתה בק / כמות פ: לית בק / שמקטרין פ: המקטרין קמ: המקטרים ר / כו פ: ממנו בק / וריחו פ: כי ריחו בק (28) עד פ: לית בק / ויצו פ: ויצו המלך בק / ובפתאום פ: בפתאום טרם נטע היום ק: ובפתאום היום ר: בפתאום מיד מ (29) את האילנות פ: לית בק (30) היה (1) פ: היו בק / שומע פ: שומעים בק / והמכות . . . נראין פ: ותמונת המכים אינם רואים קמ / והמכות היה רואה פ: והיו רואים את המכות ר / נראין פ: נראים ר / והקול

היה משמיע פ: זולתי קול ואומר ק: זולתי קול מ (31) מהם פ: מן הזיעה ק: לית ב (32) רבים מינים פ: ורבים צ: לית מר / ולא היו פ: ואינם ב / הדגים: לית ב / וקרים פ: לית ב (33) תרנגולים פ: תרנגולים גדולים ק: תרנגולות ר: תרנגולים מצ / כתרגומים פ: כדמות תרנגולים ק: כדמות תרנגולות ר / שהיה הולך לתופשם פ: שהיה הולך לתפוש מהם ר: שרצה לתפשם מק (34) והיה האדם נשרף פ: ושורפין האדם ממש ק: ונשרף האדם ב (35) וכיום ... וימצא פ: ועוד מצא ביום השני בק / בעלי פ: ולהם בק (36-37) וילך ... חול פ: ועוד מצא במקום אחר חול הרבה בק (38) היו רואים פ: ראו ק: יראו ב / עינים מק: עיניו פ: / וילך במקום אחר וימצא פ: ועוד מצא במקום אחר בק (39) ולא היה להם פ: בלא בק / היו פ: לית בק / והיו מדברים פ: ומדברים בק (40) בלשון פ: כלשון בק / בני אדם בק: אדם פ: / והיו אוכלים פ: ואוכלים בק / והיו מלקטים מן החול פ: ומלקטים מן החול ר: ומלקטים חיל ק (40-41) ומן ... ליט' פ: לית בק (41) וירא פ: וראה ק: וירא שם ר (43) דרך המדבר פ: מדבר אחר ק: במדבר אחר ב (44) ארץ ושמים פ: שמים וארץ בק / ויבוא באי פ: אל אי בק / אחד פ: אחת בק (45) חיו פ: והם בק / היה רואה פ: יראה אותם ר: ראה אותם מק (46) שוחים במים לילך פ: לית בק / ויצא סרטן אחד וידלג פ: וידלג עליהם סרטן אחד בק / וינער פ: וינער מהם קצ: וגרע מהם מ (47) ויירא וילך פ: וירא ויברח בק (50) הם פ: והם בק / ויחיעץ פ: ויועץ בק / אוהביו פ: יועציו בק (51) ושלש מאות גיבורים בק: ושמנה אנשים פ (52) העיר פ: העיר בנה בק / ריגח ... לבוא פ: ויבוא בק / במקום ההוא פ: עד המקום ק (53) את אויר פ: אויר בק / היה יכול לראות פ: ראו בק (54) היתה פ: לית בק / ובעלת פ: לית בק (55) לשון פ: כלשון ק: בלשון ב / היוונים פ: יונים ב / ואומרים פ: ואומרים ק: ואמרו ר: ויאמרו מצ (56) לראות פ: לבוא בק (57) אלהים צר: אלים פ: עליון ק: עליונים מ (58) אל פ: ואל בק (59) העוף האחד פ: עוף אחד ב: אחד ק (60) תמשול ... הודו פ: תכבוש מלכות הודו ותהרוג את פורו המלך ב: תכבוש הודו ותהרג מלך פרס מיד ק (61) ותמהר ... העיר פ: לית ב (62) ימים פ: יום ב (62-63) אשר ... המקום פ: במקום אשר הניחו ב.

[ז. המלחמה עם פורוס]

(2) אבה אלכסנדרוס לשמוע לו פ: שמע לו מלך אליכסנדיס ק: שמע אלכסנדר לו ב (3) ושנהבים רבים פ: ושנהבים בק / רבות ללחום פ: רעות ללחום צ: ללחום ב (4) נהוג פ: מנהגו בק (5) אלכסנדרוס פ: לית בק (6) מאכל פ: מאכלים בק (7) אני מיוצאי צבא אלכסנדרוס פ: מיוצא צבא אלכסנדרוס אני בק / פה פ: מעמו בק (8) עוד פ: עוד ויאמר בק / מתאוה פ: יתאוה בק (9) לילך פ: וילך בק (10) ויהי כאשר יצא אלכסנדרוס פ: לית בק / אשר הכין פורוס פ: המוכנות ק: מוכנות מ / ללחום פ: להלחם בק / (21) כאש בוערת פ: כאש בוערת ר: בוערת כאש מק (13-14) נשרפים פיותיהם וגופם פ: פיותיהם ורגליהם וגופם נשרפים ק: פיותיהם וגופם נשרפים מ: שורפים את פיהם ואת גופם ר (14) ואז פ: אז בק (15) והפרסיים נצחו את היהודים שיערתו: והפרסיים פ: וינצחו <היונים> ב את חיל מלך הודו בק / הסוס שלאכסנדרוס פ: סוס הנקרא בוסיפל ק: סוס אלכסנדר הנקרא בוציפילן ר: בוסיפלון מ) ב (16) בעל פ: שהיה לו בק / השור פ: שור בק / ממלאכת עורמת פ: בערמת ב: ובערמת ק / מלך: מלך ממלאכת ק: ממלאכת מ (17) הסוס ההוא פ: סוסו בק (18) ימים פ: יום בק / ויעשו חיל אלכסנדרוס עיצה פ: ויוועצו חיל אלכסנדר <עצה מר> בק (18-19) למסור את אלכסנדרוס פ: למסורו בק (19) פורוס פ: מלך הודו בק / בא פמר: למה נמות עמינו בעבורינו באק: למה נשחית את אנשי גדדינו צ (20) ונלחם פ: ונלחמנו ב: ונלחמו ק / אני ... בשלום פ: שנינו בק (21) לפניו פ: בעיניו בק (22-23) קומת פורוס היתה ארוכה פ: היה אורך קומתו בק (22-23) ויערכו שניהם מלחמה זה כנגד זה פ: וילחמו שניהם לברם בק (23-24) את פניו פ: פניו בק (24) לפנות אל מחניהו פ: למחניהו בק / להבין פ: לדעה מק: לידע ר (24-25) וימהר ... השורר פ: ויכהו אלכסנדר בחרב אל השורר בק (25) וימיתוהו פמ: וימיתוהו ויקח את כל הארץ קצר.

(1) ויחפון אלכסנדר ללכת פ; וילך בק / אל אוקסידרקס שיערתי: אל אוקסידרקס פ (2-1) לא . . . אם פ; לית בק (2) החכמים היושבים שם פ; חכמי יושביה ק; חכמת יושביה ב / והם פ; כי שמע שהם היו ק; כי הם היו ר; כי היו מצ (3) ועירומים הם פ; והם ערומים בק / ועל כן . . . גימנוסופיסטס פ; לית בק / גימנוסופיסטס שיערתי: גימנוסופיסטס פ (4) שוכנים פ; יושבים בק (5) יושבי המקום פ; שמע אליכסנדר ק; את שמעו ר (6) בנו פ; עמנו בק / תועיל פ; יועיל לך בק (7) ליהנות ממה שיש לנו פ; לראות חכמתנו בק (8-7) לא . . . בדברים פ; בלא כח ובלא חיל תבוא ובדברים בק (8) בא אלינו וחבין מי אנחנו פ; לית ב (9) מלחמה מר; המלחמה צק; מלוכה פ / חכמה פ; החכמה בק (10) אצלם פ; אליהם בק / ויראם פצ; וירא אותם והנה ק; ויראם והנה מ; ויראה ר / בלא בגד פ; בלא בגדים ר; בלי לבוש ק; לית מצ / והילדים והנשים פ; והנשים והילדים בק (11) לו פמ; לית צקר (12) אחד פ; האחד ק; עוד אחד מהם מ; לאחר צ / ויאמר פ; ויען בק / רבים הם פ; הם הרבים ק; הן רבים ר; הם מ (14) אחר פ; לו ק; עוד אחר ר; אחד מהם מ; לאחר צ (15) והחיות פ; וחיות הארץ ב; ומן חיות הארץ ק / ויאמר (!) פ; ויען לו ויאמר לו ק; ויאמר לו ב (15-16) וישאל . . . וגזל פ; לית בק (16) אחר פ; לאחר ק; עוד אחר ר; אחד מ / מה בק; מי פ / ויאמר (!) פ; ויען לו ק; ויאמר לו ב (17) הוולד פ; הילד בק / הוא פ; הוא וישאל אחר <ויאמר ב> מי ומה ק; היא והוא ר) הממלכה ויען ק; ויאמר ב) לו עשק וגזל בק / אחר פ; אחד מהם ק; אחד מ; לאחר צ (17-18) למי לא יוכל האדם לזכב פ; מי הוא אשר לא יזכב בק (18) ויאמר לאל פ; ויען לו האל בק / אחר פ; אחד מהם ויאמר <לו מ> מק; אחר ויאמר לו ר; אחר לאמר צ (19) ויאמר פ; ויען ויאמר לו ק; ויאמר לו ב / את בנה מיניקת פ; מניקה את בנה ב (20) ואף המלכים פ; והמלכים בק / שבט המלכות ביד שמאל לוקחים פ; נושאים שבט <המלכות> ביד שמאל בק / ח. 24 — ט. 42 העולם . . . ואחרי מותך בק; בכ"י פ חסר רף (24) העולם ק; את העולם ב / תניחנו ואת כבודך ק; תניח כבודך ב (26) לאחרנו ק; אחרינו ב (27) תנשב ק; תשב ב (28) הכל ב; כל הארץ ק / חי ב; חי ורוח כל בשר איש ק (29) אילו הדברים ר; אלה הדברים מ; הדברים האלה ק.

(1) ויכתוב לו כל ק; מכל ב (2) פרסיאקין שיערתי: פרסיאקון מק (3) הארץ עזה וקשה והיא ק; קצה הארץ ב (4) והיו ק; והם ב / דגים מר; דגים חיים קצ / מדברים ק; ומדברים ב / לשון ק; בלשון ב / יווני ק; יונית מ; בני אדם ר (5) המקום מר; המקום ההוא ק / אלי ק; לי מצ; לית ר (6) לרוב ק; לית מר (8) מאנשיי ק; את אנשי מר / הייתי מר; חייתי ק (9) ונסוע ק; לית מר (11) ובאו ב; ויבאו ק / אל חוך הנהר ק; בתוך הנהר צ; בנהר מ; במים ר (12) לילך רצ; ללכת מ / בתוך ק; אל ב / איפופוטמי שיערתי: איפטימי ק; אפופטמי ר (14) במקום אחד ומצאתי שם ר; אל ק; ומצאתי מ; אל מקום אחד ומצאתי בו צ (15) ויבערו מר; ובערו ק (16) והיה מר; והיו ק (17) ושחורים מר; שחורים ק / ובעלי ב; בעלי ק / ונחשים; ונחשים בעלי קרנים צ / ונמרים ר; לית מצ / וחזירים ר; וחזירים ונמרים מצ (19) אל האש ק; באש ב / עלינו ב; לית ק (20) ואחרים צ; ואחרים ר; ואחד מ / המיתו שיערתי: המיתה ר; המית מ; התאזרו והמיתו צ (21) ובכח ב; כח ק / גררו ר; וגדרו ק; גדרו מ; ויגררו צ / וסחבו את החיה ב; ויטרפו ק / מאנשיי ק; איש ר; אנשים מ / והיו מר; ויהיו ק (22) כיונים ב; כיונה ק / והיינו ר; והיו מק (24) קספיאקין שיערתי: קפסיאקון בק / ביום ק; כיום ב / נשב מק; נשבה רצ / גדול מק; גדולה רצ (25) וחזק מאד שלא יכולנו ק; <וחזק מ> ולא היינו יכולים מר (27) קספיאקין שיערתי: קפסיאקון בק (28) לי יושבי מצ; לי אנשי ר; כל יושבי ק (28) וחכמה ק; וחכמה גדולה מר (29) בוא מר; ובא ק / לגן ק; בגן מר; אל גן צ (30) מירובלון שיערתי: מרבבלון ק;

כמירי ובלטן מ; כמירובלני ר / לאילן מר; ולאילן ק / הוכר (2) ק; זכר מר (32) הנקבה (3) ק; נקיבה מר / ושמו של זכר ק; ושם האילן הוכר ב (32-33) ושמה של אילן נקיבה ק; ושם הנקיבה ב (33) מותו אימה אושה שיערת; מות מות אימה הושח קב (34) לשון הודו ק; הלשון מר (35) עד שנשבעתי ק; ונשבעתי ר; נשבעתי מ / לבלתי הרע להם ק; לית ב / ויאמרו מר; ויאמרו לי קצ / חדע קמ; דע לך ר (36) על יד שיערת; על ידי ב; ע"י ק (37) ואחיי ק; לית ב (38) יצא מר; יוצא ק / יוני ק; יונים מר (39) על יד שיערת; על יד מר; ע"י ק / אנשיך וקרויך שיערת; אנשיך וקרויך ק; קרויך מר (40) אח אחתי (שיערת; ארצי ר) ואח אחי ר; אחי ואחבי מ (41) בארץ מקרונייא מ; לית ר / ואם ספו וכלו ימי חיי מר; ואפסו ימך וכלו שנותיך ק (42) ותמו ימי חיך ק; ותמו ימך מ; וכלו ימך ר / וסוף בכבל תמות ק; ותמות בכבל ר; ובכבל תמות מ (42-43) ותאבדנה ... וקשה פ; תאבד משפתך בק (43) על יד פ; ע"י ק; על ידי ב / קרוביהם פ; קרויך ר ק / חשאל פ; תוסיף לשאל בק (43-44) כי לא השמע מאומה פ; לית בק.

י. אלכסנדרוס אצל קנדי המלכה]

(1) ומשם ... והלכתי פ; והלכתי מארץ הודו ובאתי בק / ויצאתי שיערת; ומצאתי פ / מארץ שיערת; בארץ פ (2) סמיראמיס שיערת; סמיראמיס פ; סמירמיס ר / ושם היתה פ; והיתה בק / אשה פ; אשה מלכה בק / לרוב פ; למאד קמ; מאד רצ / והיא מלכה פ; לית בק (3) שילחו פ; שלחי ק; שלח מ / שילחו אלי; שלחני ר / אלי פ; לי מק / עמון קמ; בני עמון פר (4) ששמעתי פא; כי שמעתי בק / שבשנים פ; לית בק / אשר קפ; כאשר ב / הכנעתם פר; הכנעתם ולקחתם מצ; הכנעת ולקחת ק / מצרים פ; עמון בק (5) עמון קמצ; בני עמון פר / משם פר; עמכם צמק / חשלו אוהו מ; חשלו אוהם פ; חשלוהו ר; חשלו אוהו צ / אבוא אליכם להלחם פ; אלך עליכם למלחמה ב (6) גם היא איגרת אליו פ; קנדי המלכה אליו איגרת רמ / עמון מ; בני עמון פר (7) לך פ; לך מנחה בק / בתים פ; לכתי ק; לבתים ר; לטרי מ (8) מאתים בק; לית פ / עמון מק; בני עמון פר / עשו פר; עשויה קמ (9) ארבעה ענקים פ; לענקים מר (10) בלא פ; שאינם מק; לא ר (11) פנטירס פ; פנטירס ק / ארבעה עשר פ; שלש עשרה בק (12) אוכלים אדם בק; לית פ / יודעים פ; היודעים בק / שיני פ; לית בק (13) הם אלפנטים ארבעה פ; לית בק / עורות פ; ועורות מר; לית ק / מטות צ; מיטות פ; ומטות ר; מנחת מ (14) איבנינו שיערת; איבילוס פ; אבנוס צמק; אקנוס ר / עץ פ; לית בק / אלפים פ; אלפים וכזאת המנחה לא נראתה לעולם כמותה בכל הארץ בק (14-15) שלח ... הזאת פ; לית בק (15) גם אני ידעתי פ; שמעתי בק / כל העולם כולו פ; המלכים וכל העולם כולו הנה היא נחונה בידך ועתה שלח מלאכך וישלחו לך מאלהיך מנחה ק; את כל העולם כולו ועתה שלח מלאכים וישאו לך המנחה מר (16) יופנה פ; יופן בק (17) כנניבה פ; לכזא כנניבה בק / ובמרמה לחפוש פ; ולרמות בק / המלכים פ; כל המלכים בעזמתו ק; המלכים במרמתו ר; המלכים בערמתו מ / ותשלח פ; ותשלח בסתר בק / ולחרוט פר; ולחכות מק / בסתר פ; לית בק (17-18) את צורת אלכסנדרוס פ; את צורתו בק (18) ולהיות פר; להיות מר / בידה פ; עמה בק / בחדר פ; בחדרה בק (19) המלכה פ; לית בק (20) איפטולומיאוס פ; לית ב / משנה המלך אלכסנדרוס פ; המשנה בק (20-21) וישאלהו איפטולומיאוס פ; ויאמר ר; ויאמר לו קמ; ויאמר אליו צ (21) ויאמר פק; ויאמר לו מר / בן פק; אני בן מר / קנדי המלכה פ; המלכה קנדי בק (22) היה פ; יש בק / מפני ר; מבני פ (24) את כל פ; כל ב (25-26) וישמע אלכסנדרוס ויאמר לאיפטולומיאוס פ; ויאמר לו אלכסנדר בק (25) כנדי פ; לבושי בק (26) ותהיה פ; והיית ק; והיה ב / מלך פ; תחתי מלך בק (26-29) ואמור ... זה פ; ויען המשנה ויאמר <אעשה כדברך > קמ; לית ר (30) וילכש ... אלכסנדרוס פ; ויעש כאשר צוהו אלכסנדר ויצא המשנה לבוש כנדי מלכות ועטרת על ראשו בק / ויראהו פ; וכאשר הראהו בק / וירא פ; וירא

מאד בק (31) ויאמר איפטולומיאוס פ: ויען משנהו ויאמר בק / את פ: לית בק (32) בערמה פ: כמרמה בק / איפטולומיאוס פ: המשנה בק (33) ויאמר פ: ויאמר לו בק / ואני אלך פ: אלך בק (35) באהל פ: לית ב / ויחבק פ: ויחבק קנדכלוס ב (36) אצל אמי פ: המלכה ק: לית מר / ואחן פ: ואני אחן ב: והיא ואני אחן ק (37) שגם פ: כי גם מרק (38) איפטולומיאוס פ: המשנה בק (39) איפטולומיאוס פ: המשנה בק / זה עם ספר פ: זה לפניך בספר ב: לפניך ק (41) עלי ב: על פ: עליו ק / יהיה האיש הזה פ: לית בק (42) יגזע פ: ויבאו בק / ותפגעהו אמו ואחיו וירוצו פ: וירוצו אמו ואחיו בק (43-42) לנשק לקנדבלים פ: לנשקהו מ: לנשקו ר: לנשקהו וימאן לנשקם ק (43) קנדבלים פ: לית בק / אל חנשקוני פ: לית בק (44) שהושיעני פ: כי הושיע אותי בק (45) את כל פ: המעשה בק / אשר קרהו פ: כאשר קרהו ק: לית מר (46) ויוליכו . . . לחם פ: וישבו עמו לאכול ולשתות בק (47) וחקהו אלכסנדרוס ותביאהו פ: ותביא את אלכסנדר בק (48) הבנוי פ: הבנויה מק / מאבני יקרה וזהב פ: מזהב מק / יקרה וזהב: וזהב ר: זהב צ / מיטות מוצעות פ: מוצעים המטות ר: מציעים המנחה מ / באדרה בק: אדרת פ (50) מאבן פ: מן אבן בק (51) סוסים אילפנטים פ: מאלפנטים ר (52) מזהב פ: מן זהב פו ק: זהב פו ר: מזהב פו מ: מזהב מופו צ / אחי פמ: לית קר (53) וביום מתחרת פ: ויהי ממחרת בק / אלכסנדרוס: אליכסנדר בידה ותביאהו בחדרה ק (54) אאיריטוס שיערתי: מקום ריק פ: ארוירטוס ק: אאיראטוס צ: אאיריטוס ר (55) ותען פ: ותען האשה בק (56) לך פ: תאמר מרק (58) שלוח פ: לית מרק / אתה אלכסנדרוס פ: אתה הוא מר: לא אליכסנדר אתה ק (59) ותאמר פ: ותאמר לו בק / צורת פניך פ: תמונתך ואת צורתך ק: צורתך מר / למה פ: ולמה בק (60) ונערדהה פ: לית בק (61) ופרס פ: לית בק (62-61) בלא . . . אשה פ: איפה חכמתך ונבותרך כי נסגרת ביד אשה קנדקי בלא חרב ובלא חנית ובלא מלחמה בק (62) שיהיה אדם פ: מה שהיה אדם ר: לית קמ / אחר כמוהו פ: לית מק (65) לו פ: לו קנדקי ק: קנדקי מר / רק על פ: למען ק: ולמען מר (66) וגם אני פ: אני מר: לית ק / מיד ברברון מ: מיד ברברון בני ר: מברברון בני ק: ברברון פ (67-66) בפניהם בשם אנטיגונוס פ: בפניהם אנטיגונוס מר: אנטיגונוס בפניהם ק (68-67) ודע . . . היא פ: כי בני ברברון חתן פורוס מלך הודו אשר הכית בחרבך בק (68) ולא . . . אלכסנדרוס פ: לית קמר (69) ותצא . . . ולאשחו פ: ותצא קנדקי לקנדכלוס בנה ולאשחו ותאמר להם בק (70-69) אם . . . שלוחו פ: כי לולי אשר הציל אתכם זה אנטיגונוס בק (70) נכבד אותו וניתן פ: ניתן ק: תנו ר: תן מ: אחן צ (71) פורוס פ: פורוס מלך הודו רק / באמת שאלכסנדרוס פ: כי אנטיגונוס ק: באמת כי אנטיגונוס ב (72) ואשתי פ: אבל אשתי בק (73-72) להדאיג . . . אביה פ: להמית זה כי הוא שליח אלכסנדר אשר הרג אביה מלך הודו בק (73) את זה פ: זה בק (75) אחיו קנדבלים פ: קנדבלים אחיו מר: קנדלין ק / אני ואחתי פ: שנינו בק (76) ויתחילו פ: ויחלו קמ: ויתחילו ר / ולהריב פ: ולריב בק / ביניהם פ: לית בק (77) איה אפוא חכמתך פ: לית בק / הב לך פ: הבה לך מ: הבה לי רק (79) אינו חולה עלי אלכסנדרוס פ: לא יסוב אליכסנדר עלי ק: לא יכאיב עלי אליכסנדרו ר: לא יכאיב אלכסנדר עלי מ (80) לאדוני אנשים גדולים וטובים פ: לו שרים רבים גדולים ק: שרים רבים ר: לו שרים רבים ונכבדים מצ / תרצו פ: תחפצו ק: תחפצו מר (81-80) את אלכסנדרוס פ: עמו בק (81) ואביאהו פ: ואפתנו ואביאו בק / ותעשו פ: ותלחמו עמו ותעשו בק (82) וישמעו פ: וישמעו האחים בק (83) ותשמע פ: וכאשר שמעה בק / קנדקי פ: קנדקי <המלכה מר> את דבריו מרק / הארצות פ: המלכים וכל הארצות ק: המלכים וכל הארץ מ (84) רבים ככרי פ: כמה ככרים ק: ככרים ר: ככרים רבים מ / אונך פ: אבן אונך בק (85) ואונך . . . ויהלום: לית פ / נקרא (1) מ: הנקרא ר: שקורין ק / אוניאון מר: אוניאון ק / ויהלום שיערתי: ושם יהלום מר / נקרא (2) פ: לית מר (86) עד צבאיו פ: אל מחנהו בק (87) מלכותו פ: מלכות בק / על ראשו פ: בראשו בק.

[יא. מסעות סלא של אלכסנדרוס]

(1) אמוזניס פ; הנשים הנקראות אמוזנס בק (2) ואם . . . מס פ; ואני אחפוץ לתת עליכם מס בק (2-3) לפני המקום ואניחכם במקומכם פ; אל אלהים ק; על אלהים ר; לית מ (3) ואם לא פ; ואם לא תעשו את הדבר הזה מרק / אבוא ואחריב אתכם פ; אוליך ולחרב את ארצכם ואתכם אתן לחרב ק; אלך ואחריב אתכם ואת ארצכם ב (4) וחשיבנה; וחשובנה פ / לו פ; אליו בק / ידעם פ; ידעת ק; ידעת מר / אנו פ; אנחנו בק / ואנו פ; ואנחנו בק (5) ובתוך הנהר יש פ; ויש בתוך הנהר בק (6) דרך פ; מהלך קמצ; לית ר / תמימה פ; תמימה עקוב רמק / יהיה פ; לית בק / גדול פ; לית רמק (7) דרך אחת פ; שם דרך אחר בק / היושבות בה בתולות פ; והנשים הבתולות שם יושבות בק (8-7) נושאות . . . ריבוא פ; לית בק (8) וזכרים אין בינינו פ; ואין בינינו זכרים בק / הזכרים פ; הם מרק / המקנה פ; הצאן והמקנה בק (9) ואנו פ; ואנחנו בק / בכל שנה ושנה פ; בכל שנה צר; כל שנה ק / ופוסידיון פ; ופוסיריון ר; לית ק (10) פעם אחת הזכרים עלינו פ; הזכרים עלינו פעם אחת מר (11) באים פ; יבא רצ (12) ללחום פ; אויב או מלך למלחמה קב / אנו פ; אנחנו מר / סוסים פצ; סוסינו מר (13) האי פ; האי שאנחנו יושבות בה מרק / אנשי רגלי פ; רגלים מר; לית ק (14-13) ננצח אנו המלחמה פ; נצחנו אנחנו בעלי מלחמה מר; נצחנו אתכם ק (14) שבח ושם פ; שם ושבח ב; שיר ושבח ק (15) על זה מאומה פ; בזה צק; על זה הדבר מאומה מר / כי . . . לו פ; כי אנחנו נשים והם אנשי מלחמה ב; ואם ננצחך יאמרו נשים נצחוהו ק / וראה פ; דע ק; וראה דע ר (16) שלא . . . הדברים פ; כי הדיעך כל הדברים אשר עלינו (אנחנו עליהם מר) מרק / אם פ; ואם בק / השלום פ; שלום מרק (17) השלום פ; שלום מר; לית ק (18) ערוכות בהרים פ; ערוכות צבא בהרים למלחמה מרק (19) הספרים וישחק פ; הספר ויצחק בק / להם פ; אליהם בק / עוד פ; לית בק (21) ולא אחריב אתכם פ; ולא אירע לכם ב; ואם לא יודע לכם ק (22) ושלחנה פ; ושלחו מרק / אלי פמ; לי קרצ / רוכבות פ; נשים רוכבות בק (24) ספר פ; ספרים מרק (25) ככרי; כיכר קמ / שלחנה פ; לית בק / ות"ק פ; ומאה ועשרים בק (26) נשלח פ; ניהן בק (27) במקומן פ; תחתיהן בק (28) מאד מאד פ; מאד בק (29) ככנות איכיינס פ; לית בק / וילך עדים סוף פ; לית בק (30) עד נהר מ; עד פ; אל נהר קצ; בנהר ר / ושם יושבים גוים רבים פ; וגוים רבים יושבים שם בק (31) להם ראש ככלב פ; וראשיהם כראש כלב בק (33) בארץ פ; אל ארץ בק / אחת פ; אחרת בק (34) שמש פ; השמש בק / י"ד פ; לית בק (35) היא איזמרגדוס פ; היא אסמירלדה ב; לית ק / כושי פ; כוש מר; שש ק (37) מצא פ; לית בק / ועל כן הלך עוד פ; ומשם הלך בק (38) ממלכות פ; מדינת בק / שם פ; לית בק / רבים פ; רבים וערים ב; וערים ק.

[יב. מות אלכסנדרוס]

(1) כל פ; לית מרק (3) הסם פ; סם המות בק (4) זכוכית או בכלי נחושת פ; נחושת או זכוכית מר (5-4) או ברזל . . . מתבקעים פ; או בכלי אחר פן ישתברו ויתבקעו ק; <או בכלי ברזל > או בכלי חדש או בכלי אחר כי כולם היו מתבקעים ומשתברים ר; פן יתבקעו וישתברו מר (6-5) ומחורץ . . . היטיב פ; לית בק (6) הסם פ; סם המות בק (א) המלך פ; אלכסנדר מרק / במטיהו פ; בשבטו ק; כשבט ב (9-11) בליבו . . . היין בק; את הסם והשקהו פ (9) בליבו איבה לאלכסנדרוס שיערתי; בלבו לאיבה לאלכסנדר ק; את האיבה בליבו ר; איבה שר המשקים בלבנו מ (10-9) משחה אלכסנדרוס ק; אלכסנדר משחה ב (10) המשקים ב; המשקה ק / הסם; הסם ק; סם המות מר (11) היין ק; יין / אחזתו כאב פ; אחזתו כאב רצ; אחזתו צירים וחבלים וכאב מק / בכבד ב; וכבד ק; לית פ / ובפחע פחאום צק בק; ויצעק פ (12) המוכה פ; מוכה בק / לביתו פ; על ביתו מק; בביתו ר

(13) אח פגר אלכסנדרוס פר; פגרו ק; אח פגרו מ (14) ויוליכיהו רק; ויוליכיהו פמצ / שם פ; במצרים ויקבריהו בק / במצרים פ; לית בק / חייו פ; חיי אלכסנדר בק (15) שנים פק; שנה ב / ומכן פ; וכן בק (16) שנים פק; שנה ב (17) מולדו פ; הולדת אליכסנדר ק; מולד אלכסנדר ב / היה פ; לית קמר / השמש פ; השמש ביום הרביעי מקר (17-18) הנקרא . . . חודש בק; לית פ (18) כיום פ; וביום מרק / כצאת פ; כבוא מק; כורח צר / השמש פ; השמש מח בק (19) וכל ימי מלכותו פ; וכל אשר עשה <יומי מלכותו > בק / י"ב שיערחי; שלשים ושנים שנים פ; הלא הם כתובים על ספר פרס ומדי וימלך י"ב שנה וימת ק; שנים עשר שנה והנה הם כתובים על ספר מלכי מדי ופרס צר; י"ב שנה הלא הם כתובים על ספר מלכי מדי ופרס מ / שנה; שנים פ (20) אנטיפטרוס פ; אנטיפטרוס שר צבאו בק (21) ואיפטולומיאוס פ; ואיפטולומיאוס משנהו בק (22) אדיקטור פ; אוריקטור ר; אדיקטור מק (23) כשם פ; על שם צמק; על שמו ר / אביו פ; אביו המת בק.

[יג. מאלכסנדרוס עד אוגוסטוס]

(1) וימלך פ; וימלך חתחיו ב / פוליאורקטיס שיערחי; פוליאורקטיס פ; פליאורקטיס ב (2-3) בעירו בדימטריאה פ; בדימטריה עירו ב (3) פילאדילפוס שיערחי; פילי אריפלוס פ; פילאדלפוס ק (4) שלשים ושמה פ; שמנה ושלשים ר; לית צמק / פארו פ; פארו מ; פארו ק; פרו ר (6) ואז נעשה פ; וכחב אותם ב; ויכתוב אותם ק / כהן גדול אלעזר פ; אלעזר כהן גדול בק / ואז (4) פ; ובימיו מרק (6-7) חפשים . . . מצרים פ; היהודים <אשר במצרים > חפשים רק; היהודים חפשים אשר היו שבוים במצרים מ (7) בירושלים פ; אל ירושלם מ; על ירושלם ק (8) יוונים פ; יון <למלך > רק; יונים למלך מ (9) וכ"ו מרק; וכעשרים ושבעה פ; ובמאה ועשרים ושבעה; בונפיש (10) שלמיסיני פ; מיסיני ק; למיסינה ר; למסיני מ (11) וולריאנוס שיערחי; אליריאנוס פ; אילוראנוס ק; איליריאנוס מ (12-13) היה . . . מנו פ; עשה אריסטוטלוס החכם בק (13) פאינומינא שיערחי; מקום ריק פ / מנו שיערחי; מנעו פ / זווי רפ; מטבע מק / ובק"ט פ; ובשנת מאה וכ"ט שנה ק; ובשנת מאה וכ"ט ר; ובשנת קכ"ז מ (14) וקרכידונין שיערחי; ובקרכיונין פ; וקברנון ר (15) איבריגיטיס שיערחי; איברימיטיס פ; איכרי מטוס ק; אברמיטיס ר; איברימיטיס מ / כ"ו שנים שיערחי; עשרים ושבע שנים פ; כ"ו שנה ר; כ"ו שנים צ; לית מק / ואז פ; אז רק; לית מ (16) עיר . . . שמה פ; לית בק / ביטינין שיערחי; ביטונון פ / ניקומדיאה שיערחי; ניקו דימיאה פ; נוקמודיאה ק; ניקו מדיה ר (17) רומיים פ; לית רמק / קרכידוני שיערחי; מקידוני פ; בירקורוני ק; בקרידוני ר; בקרידוני מ; קרקברוניאה צ / מאה ערים פ; נערים ק; בערים ר; מאה ערים אשר לכדו מ (18) קלמגנוס פ; קרטונא ק; כרטינה ר; קרטיני מ (19) אורונטין שיערחי; אורינטין פ; אורינטון רק (20) ובקל"ד פ; ובשנת קל"ד בק / היה פ; לית רק / וכתב ספרים פ; הוא יוסף בן גוריון הכהן הגדול כתב ספר מלחמה (מלחמות) בק / ואז פ; ובימים ההם בק (21) גלטיאה שיערחי; גליציאה פ; גאליטיאה ק; גליציא ר; גליטיאה מ / ובקל"ה לאולימפידוס פ; ובשנה הזאת ק; ובשנה ההיא ב; ובקל"ד לאלימפדוס בונפיש (22) היהודי ביהודים פ; שר על היהודים בק / ובק"מ פ; ובשנת ק"מ ב (23) ובקמ"א פ; ובשנת ק"פ ק; ובשנת קמ"א ר / מלך פ; נלחם מרק (24) וילכדו פ; לית בק / סרקוסא פ; סרקוסא ורחיביה בק / ואח קפואה פ; וילכדו את קפואה בק / עיר הגדולה פ; לית בק / ויכניעו פ; ויכנע מרק (25) תחתם פ; תחת יד רומיים קמ; תחת רומנים ר / וילכדו פ; וילכדוהו חי מק; וילכדוהו חי צ; ויוליכיהו חי ר (26) ובקמ"ד פ; ובשנת קמ"ד בק / אנטיכוס אפיפניס שיערחי; אנטיכוס אפופנוס פ / שנים פ; שנה מרק / וזה פ; והוא המלך אשר ק; והוא אשר מר (27) להאמין פ; ולהאמין בק (28) שמוע פ; לשמוע בק / אנטיכוס פ; אנטיאפנוס וק; אנטיאפיקוס מ) המלך הגדול מק (29) והחריב פ; ויחריב בק / ירושלים פ; את ירושלם עיר הקדש בק / גלות פ; גלות ירושלם בק

(30) יהודים פ; היהודים קב / וימיתו פ; לית בק / שמנה ושמונים רק; שמונים ושמונה פ (31) להעבירם פ; להכניעם רק; להכניע מ / תחתיו פ; תחת ידו בק (32) ובק"נ פ; ובשנת ק"ן קר / מלחמה פ; מלחמה גדולה בק / על יד שיערחי; על ידי פ / עבדים פ; העבדים בק (33) לזכקוליס שיערחי; לזכקוליס פ; לקובלולוס ק; לקובלולוס ר; לזכקולוס מ / וינצחם ויעבדו תחתיו פ; ויכבשם בק (34) ההיא פ; ההיא היה בק / גדול פ; גדול מבני חשמונאי מרק / את עיר פ; על עיר בק; (35) יוון פ; יוני ק; יונים ב / סיבסטין שיערחי; סיבסטין פ; סביסטין ק; סביסטין ר (35-36) על יד פ; ע"י ק; על ידי ב (36) ונקרא פ; ונקראת שמו ק; וקרא שמו ר; ונקרא שמו מצ / סיבסטין שיערחי; סיבסטין פ; סבסטין ק; סבסטין ר / קפיטוליאן ר; קפיטוליאן פ (37) דיגרניס שיערחי; דוגדניס פ; טורנוס ק; חגרניס מ; חגרניס ר / ארמיניאקון שיערחי; ארמיניאקון פ; ארמינוקון ר; ארמינוקון מ (38) כבד פ; כבד מאד כחול אשר על <שפה ב> הים לרוב בק / וינצח את פ; וילחם עם (את ר) בק / ארם פ; ארם וינצחוהו בק (38-39) מן מלכותו פ; ממלכותו בק (39) כל פ; תחת ידו את כל בק / הארץ פ; הארץ ההיא בק / פלישתיים פ; פלשתים הנקרא שמה בלשון ערבית (ערבי מ) פלסטין בק / ארמיני פ; ארמיני הם עמלקים בק (40) ובקע"ז פ; ובשנת קע"ז קמצ (41) את פ; את ארץ ב; אל ארץ ק / ואביריאה פ; וארץ אביריאה בק / וקולוסים פ; וארץ קולוסים מרק; ואת ארץ קולוסים צ (42) על יד פ; ע"י ק; על ידי מר (43) מלחמה פ; חמלה מרק / חמל פ; לא חמל מרק (43-45) לבדו . . . אריסטובולוס בק; לית פ. בונפיש / לבדו שבוי ר; שבוי לבדו מ; לבדו ק (44) במיתרדטוס שיערחי; במיתרדטוס הרומי ק; כמיתרדטוס הרומי ר; במוטרידטוס הרומי מ (46) חמשת פר; ד' מצק (47) מלך ארם פ; מלך ארם המלך הגדול ק; המלך הגדול מלך ארם ר; הגדול מ (48) עשרים ושנים פ; שנים ועשרים ר; כ"ב ק; שמלך כ"ב מצ / שנים פ; שנה בק (49) ערי פ; עיר בק / וישלול פצ; ושלל מר; שלש ק (50) ירושלים פצ; לית מרק / הנקרא פצ; אשר נקרא את שמו ק; הנקרא שמו מר / רודוס פצ; דורון ק; רודון מר (50-51) ואחרים איים רבים פ; ואיים רבים אחרים בק (51) קרינין מ; קבינין ר; קרינון פ (53) אנטוניוס ⁽¹⁾ צ; אנטונינוס מ; אנטיוכוס פ; אנטיוכוס ר / קליאופטרה שיערחי; קלפטרה פ; קלופטרה המלכה בק / אנטוניוס ⁽²⁾; אנטונינוס מ; אנטיוכוס פ (55) טרסוס מצ; טרסוס פ; חרסוס ר / ולקח פ; ליקח אנטונינוס מ; ויקח אנטיוכוס ר / קליאופטרה שיערחי; קלופטרה פ / באלכסנדריוס שיערחי; באלכסנטריאה פ / הלכה פ; הוליכה בק (56) קיסר פ; קיסר המלך ב (57) ויעשו פ; והיחה בק / ביניהם פ; בין בק / אגוסטוס קיסר וזה אנטוניוס (אנטיוכוס פ) פ; אנטונינוס ובין אנטיוכוס קיסר ק; אגוסטוס קיסר ובין אנטוניוס ב / אנטונינוס שיערחי; אנטיוכוס פ; אנטונינוס מ; אנטונינוס המלך רצ (58) גאיוס פ; בק (59) וקיסרוס פ; ואת קיסרוס מ; ואת קיסרוס ק; וקיסרוהו ר / זה פ; לית בק / קורניליאוס שיערחי; קורנוליאוס פ / וגלוס (וגלים פ) שלח פ; ושלח גאלס ק; ושלח גלוס ר; ושלח גאלוס מ (60) ברומי פ; אל מדינת רומא מ; במדינת רומא ר / ואז נעשה פ; ונעשה ק; ונעשית ר; ונעשה מ / מלחמת פ; מלחמה ק; המלחמה ר; מלחמה עם מ / קריטים היא פ; אקריטי מ; אקריטי ק; קנדיאה צ / האי פ; האי הגדול בק / ומלכי פ; ולמלכות מ; למלכות ר / שנים פ; שנה מרק (61) ובק"ץ פ; ובשנת ק"צ מרק / הירודים שיערחי; היהודים פ; מלך אירודוס ב / היה מלך פ; לית ב (63) קנטברוס ב; קנטיברוס פ / ובקצ"ב; ובשנת קצ"ב ר (64) צבא רומי פ; צבאו מרק / טברומני פ; טברומינון ק; טברומינון מר / וטינדרין שיערחי; וטינדרין פ; ומטרונין ק; ומצרארין ר; ומצרונין מ (65) היה פ; היא מרק / גאיוס שיערחי; גאיוס פ; גאיוס ר (65-66) מזה . . . ממלכות בק; לית פ (65) מזה שיערחי; ממלכות זה ק; וממלכות זה מר / נתחזקי שיערחי; ונתחזקו ק; נתחזקה מר (66) רומיים ק; רומא מר / במלכותם מר; במלכות ק / ומזה . . . רומי פ; ואחריו כל המלכים ק; ואחריו היו קוראים (ר; נקראים מ) <כל ר> המלכים מר / קיסרי פ; קסר"ר; קיסרים מ; כאן מכנים בק וזה . . . חדשים מה שהעברתי לשורה 68-69 (אחרי שלגיום). (67) בימי ויליאוס מלך רומי שיערחי; מלך רומי ק; רומי מר (68) כי שטים פ; ושתי מרק / אחת בימי פ; תחלה מלך

ק: פעם אחת ומלכוח (ומלכה מ) מר / לטינוס פק; לטינו פעם אחת מר (73-67) ופעם... קיסריה
 בק: מ (69) בימי יוליאוס מלך רומי שיערתי; מלך רומי ק; רומי מר פ מקום ריק ומציין
 בשוליים: שהנה חסר הרבה (68) המלך ק; לית ר / שלגויים ר; בגויים מק: כאן הוספתי מה
 שכותב בק בשורה 66 (אחרי קיסרי) (70) ג"ו שנה צמ; ו' חדשים וט' שנה ק; ששה ושלישים שנה ר
 / אגוסטוס שיערתי; אגוסטוס ק; אגוסטוס הגדול ב (71) אנטיוכוס אפיפניס שיערתי; אנטיוכוס ר;
 אנטיוכוס איפנוס מ; אפני' ק (72) ואורך קר; ובאורך מ / וגובה קצ; ובגובה מר / ויבנה ר; ויבן מק /
 לכתחילה שיערתי; בכתחילה מק (73) שמה קצ; את שמה מר / סיבסטין שיערתי; סיבסטין מר /
 והוא פיתרון ק; וזה פתרונו ר; וזה פתרונו מ

מפתחות

מפתח השמות העבריים

90-84 82 80 79 77 73 70 66 61 114 107 105 102-99 96 95 92 148 136-134 123 121 117 116 184 176 175 171 163 158-155 252-248 243 233 232 214 205	אודרנטו, ראה אוטרנטו אוטו א' (תגדול) 359 ב 359 80 99 100 158-156 154 120 אוטו ב' 158 אוטו ג' 158-156 120 ב 158 אוטרנטו 432 א 251 אורי (עיר) ב 5 82 5 96 170 290 251 אולימפיאדס (בת הורדוס) 247 אולימפיאס (אם אלכסנדר), ראה אוליפיאדה אולינחון 464 אוליסיאדה (אם אלכסנדר) 462 461 ב 221 219 אולן (עיר) 136 אוסבריה 94 אונירה (בן גדול) 201 אוסיליאוס 184 אוקטביאה 484 אוקטביאנוס, ראה אגוסטוס אוקיינוס 167 281 282 358 463 85 99-102 145 171 אוקסידרקס 474 ב 230 אוקסודרס 59 אורונטין (נהר) 486 אורונטין, אורונטס ב 243 אורקנס, ראה הורקנוס אורקנוס (מלך נוכרי) 295 110 אורחניציאוס 144 ב 245 אורח וקסר דומא 331 334 335 אורדובל (נחית העל) ב 22 23 אורמניס 21 אחמחא 84 468 אחשוורוש 48-54 62 483 ב 23 149 204 אטליה 12 אטלנטא 483 אטלנטיק, ראה אטלנטא: ים אטלנטיק איאלוס (שר המשקים) 483 איאומילק 466 איאוריכלאוס 242-244 איארון (שר בסיקיליה) ב 485 242 איבאנדר, ראה לובוס איוב 314 איוב (ספר) ב 19 איטוריאוס, איטוריאס 116 122 127 ב 146 איטליא, איטליה 5-7 12-14 19 92-160 187 207 214 336 5 21 7 25-31 37	אאופידוס (נהר) 93-95 אאופטור, ראה אטיוכוס ה' (אאופטור) אבימלך (מלך שלשתים) 364 אביננטוס (מלך רומי) 17 18 אביציאוס (מלך רומי) 17 אביריאה (ארץ) ב 487 243 אכירס, ראה דחן ואכירס אכיש 374 אכרס 74 104 314 363 410 424 ב 9 22 68 113 אבשלום 257 אבשלום (שליח יהודה המכבי) 90 אגוסתוס 114 179-182 188 193 206-213 216-222 223 236 239 247 251-256 259 260 263-267 296 362 437 438 489 490 ב 25 26 90 91 104 193 224 346 247 אגיסילאוס אגיסילה (מלך ספרטה) 284 אגס החמר, ראה ים המלח אגס טראפסיני 92 אגניאס 10-12 14-18 ב 22-24 134 אגרינטו (עיר), ראה אגריקנוס אגריפה (מלך רומי) 17 אגריפס (בן הורדוס) ב 36 אגריפס א' 245 246 271 272 274 296 אגריפס ב' 7 59 7 274 275 277-288 292 294 296-299 301 305 320 321 327 427 448 450 451 ב 33-36 41 101 122 145 158 170 171 178 אגריפס, מרקוס (קונסול) 196 אגריקנוס (עיר בסיקיליה) 465 אדום 18 100 99 86 110 122 136 145 146 186 187 190 220 300 305 332 334 349 366 367 382 439 ב 15 22 15 146 170 אדום, בני אדום 262 אדומים 42 58 305 325-327 332-334 353 419 106 אדם 3 40 אדריאבל (בן איניאס) 14 אדריאסי (ים) 6 אהרן (הכהן) 312 316 340 ב 151 אוגוסטוס, ראה אגוסטוס אוגר, ראה הונגרים אודין 109
---	--	--

אנוש 3
אנטוניאה (מבצר) 394 374 353 351
182 ב 415 401 395
אנטוניוס (שר רומאי) 447 335 303 כ
33
אנטוניוס, גאיוס (קונסול) 159 158
אנטוניוס, מרקוס 161 160 79
195 193 192 189 188 183 179
215-213 208-206 203-201 197
91 90 ב 489 (437) 367 351 224
246 193 184 117 96 93
אנטוניוס (שר בספסינוס), ראה
אנטוניוס
אנטיונוס (בן יוחנן הורקנוס) 117 113
(118) 126-121 ב 93 118 144
147
אנטיונוס (בן אריסטובולוס) 169 161
201 198-193 191-188 186-183
246 245 115 ב 296
אנטיונוס (גונאטאס) 243 ב
אנטיונוס (מונאופחאלמוס) 486 ב
243
אנטיוניה (עיר) 486 ב 243
אנטידונה, אנטירונס 136 131
אנטיוכוס ג' 95 91 ב 243
אנטיוכוס ד' (אפיפאנס) 68-66
70-78 82-80 85 84 90 91 101
113 114 110 190 203 342 382
197 484-488 ב 5 196 23 77
81 93 114 160 161 169 179 180
182 187 188 193 196 205
אנטיוכוס ה' (אופוסטור) 85 82
95 96 100-102 ב 77
אנטיוכוס ו' (פיוס) 109 112-115 ב
121 147
אנטיוכוס ט' (קירקנוס) 117 118
אנטיוכוס י' 486 487 ב 243
אנטיוכיא, אנטוכיא 96 84 76 70 68
102 189 242 299 300 304 423
486 ב 207 160
אנטיס, ראה אנטיס
אנטיפטר (אבי הורדוס) 148-145
151 153 160 163 164 168-170
172 174 175 177 178 183 190
264 265 ב 114 178
אנטיפטר (בן הורדוס) 235-239
243 245-260 ב 188 193 205 206
אנטיפטר (בן שלומית אחות הורדוס)
263-265
אנטיפטריס (עיר) 293 298
אנטיפטרוס (שר אלכסנדר) 483 484
50
אנטיס (בן הורדוס) 264 259 247
265 267 271 296 ב 14 122 36
אנטיס: איש ירושלים) 324

אלכסנדרוס (בן אלכסנדר הגדול) 484
223 ב
אלכסנדרוס (בן הורדוס) 219
235-245 252-255 258 259 266
כ 121 248 249
אלכסנדריא (ארץ) 165
אלכסנדריה (עיר) 64 127 284 335
336 434 447 452 484 485 489 ב
32 33 36 37 138 216 236 237
אלמניא, אלמנים 6 ב 100 101
אלן, ראה אלן; אלמנים
אלטר (ארץ) 46
אלעור (בה"ג בימי חלמי ב') 56
67-69 83 485 ב 15
אלעור (המכבי) 100 101 102 65
אלעור (פרנטי בימי יוחנן הורקנוס)
119 120 ב 114
אלעור (בימי גרסוס) 165 164
אלעור (בר דנאי) 6 ב 275 56
אלעור (מדינת) 308 309
אלעור (בן חנניה), ראה אלעור (בן
ענני)
אלעור (בן ענני) 277 287 288 294
297 299 300 337 338 347 349
352 385 423-430 453-455 ב
172
אלעור בן שמעון 172
אלעור (בן איר) 385 423 ב 147 165
209-207 172
אלעשה (גיבור יוחנן) 395
אלף, הרי אלף, ראה הר שור
אלפים, הרי האלפים 6 ב 92 100
אלפס (אשת הורדוס) 247
אלקימוס 67 102 103 ב 13 184
אלקסיס, ראה אקסינה
אמליאוס (מלך רומי) 18
אמן (אל) 466 477
אמוניס 478 481 488
אמוניקן (נהר) 482
אמיליאוס (קונסול) 92 93
אמיתיה (כתן) 334 378-385 ב 14 15
26-28 86 126 127
אמנוסחוס 438
אמפיה (מלך יהודה) 366
אמתי, ראה אמתי
אנבאוא (עיר) 18 ב 101
אנגליה 5 ב 18 92 167 207 281 286
298 385 ב 100 102 103 145 163
ראה גם אינגליס; בריחוס;
בריקוס
אנגלים, ראה אינגליס. וראה גם
בריוס, בריקוס
אנדס (שר צבא) 115 ב 143
אנדריאוס 64
אנוב (אל) 268-270 ב 143

אירחיס (נכד הורדוס) 246
אירחיס אנטיס, ראה אנטיס (בן
הורדוס)
איריני (אם קונסטנטינוס ד') 109
אירלנד 163
אירקליאה (עיר) 336
אירקנוס (עם) 422
אירקניאה (עיר) 260
אכיא 464
אכיאבוס (משרת הורדוס) 260
אל ערש 336
אלאן (ארץ) 48 422
אלאן, אלמנים 4 60 421 422 ב 98
146 147
אלבא (מלך) 17
אלבנו (עיר) 10 12 18 ב 87
אלבניא 487 488 ב 243
אלדלם (עם) 5
אלוני ממרא ב' 68
אליאדורוס 61-63 ב 116 176
202-204
אליהו (הנביא) 45 409
אלכסנדריא, ראה אלכסנדריה
אליפו 10
אליקים (מימי עזרא) 31
אליקים: אבי שושלת) 442 443 ב 55
אלישבע 269 270
אלישה (עם) 3 ב 17 100
אלישע (הנביא) 340 365
אלכסנדר, ראה גם אלכסנדרוס
אלכסנדר (נביא) 121 127-139 143
146 148 154 296 ב 15 66-68 92
95 112 122 180 183
אלכסנדר (שליח הורקנוס) 176 181
אלכסנדר (בן אריסטובולוס) 160 161
163 164 186 201
אלכסנדר (בעל שלומית אחות הורדוס)
261
אלכסנדר (נכד הורדוס) 245 246
אלכסנדרה (שלומית אחות המלכה) 121
137-143 296 ב 67 109 145 177
180 212 213 246
אלכסנדרה (בת הורקנוס) 186 199
201 205 213 218 219 ב 93 214
אלכסנדרה (בת אלכסנדרוס) 199
אלכסנדריוס (אלכסנדריוס) 154 155
213 161
אלכסנדרוס, ראה גם אלכסנדר
אלכסנדרוס (הגדול) 23 54-60 273
280 281 373 421 422 427
435 461-484 ב 4 16 25
48-50 61 114 123 133
135-140 145-147 152 193
216 218-221 224 227 228 230
231 232 239 240

ארהחשטא 263	ארבע מלכיות ב 169-171	אניאס טרויאנוס 17
אשדוד 108 136	ארגיני השני ב 105	אניבל 22 23 95-99 141 281 397
אשדודים (בן אגניאס) 10 14-16 ב	ארתימילס (אשת הורדוס) 247 ב 141	87 88 96 102 103 126 133 170 180
134, ראה גם אסתרובל (אחי חניבעל)	ארון הברית 45 351 365	אנקונה (עיר) ב 5 251
אשור 342 305 358-360 409 168	ארטאקס (מלך היבריה). ראה ארטאקס	אסא (מלך יהודה) 366
אשורא (עיר) 12	ארטאקס 405	אסא בן מרים. ראה ישו
אשטוראציו (מלך ביוטנין) ב 105	אריסטארכוס (מלך קולכוס) ב 488	אסיאה. אסיה 165 177 180 181 279
אשכנז (בן גומר) ב 104	243	285 465 488 ב 169 193 194
אשכנז (ארץ) 298 ב 5 103 104 108	אריסטוטיליס 462 475 ב 223	אסיה הקטנה ב 95 142
252 251	אריסטיוס (נפטר) 385	אסיים 58 121 123 140 142 ב 224
אשכנזים 105 104	אריסטובולוס (בן יוחנן הורקנוס) 116	141 176 177 252
אשפרטה. ראה לקרימון	117 118 (118) 121-127 295 ב 91	אסכאניוס, אסכיאנוס 16
אשקלון 54 168 303 304 336	118 122 119 146	אסנים, ראה אסיים
אחונה. ראה אחיניס	אריסטובולוס (בן אלכסנדרה) 121	אסן, שומר פרדס הלכנן ב 42 43
אחיני (נעם) 279 280 486	138-142 144-156 159-162	אספליא (עיר) 433
אחיניאן (שר צבא) 208 210	167-169 199-200 203 228 296	אספריציוס, אספריציה ב 15 16 202
אחיניס (אחונה) 486 ב 243	367 488 144 ב 145 177 178 192	אספסיונוס. ראה בספסיונוס
אחלנתיקה. ראה אטלנאס: ים	211-214 231 244-246	אספוטיה, אספוטציה 298 299 358
אחלנתיקו	אריסטובולוס (בה"ג) 201-205 ב 214	ב 100 103 163
אחרונ 133	215	אסתר 49-62 ב 23 116 117 204
	אריסטובולוס (בן הורדוס) 219	211
	233-235 241-245 252-255 258	אסתרובל (אחי חניבעל) ב 94 180.
	259 ב 121 248 249	ראה גם אשדורבל (בן אנניאס)
	אריסטובולוס (נכד הורדוס) 245 246	אפולו 132 ב 263 95
	אריסטאיוס 64	אפולודוטוס (שר עזה) 131 132
	אריצא (עיר) 10	אפולוניא 136
	ארישמן (במקור) שמעון בן ארי	אפולוניאוס (שר צבא) 61 80 81
	395	אפולוניאוס (שליט לרומי) 116
	ארכילאוס (בן הורדוס) 247 250 251	אפולופנוס (אחי תימוחיאוס) 88
	260 261 263-267 271 296 361	אפוליה 94 432 433 ב 163
	489	אפולינס. ראה אפולו
	ארכילאוס (מלך כפחור-קאפאדוקיה)	אפומיניא 436
	235 240-243 246 ב 115 117 118	אפיין 272 407
	ארים (ארץ) 18 54 61 81 122 131	אפיפיור ב 33 34 37 40 41 109 158
	136 137 150 159 160 166-168	181. ראה גם פאטיר
	171 173 174 176 182-184 193	אפיקריטס (שר צבא). ראה אפיקרטיס
	206 265 275 288-292 321 340	איפוקרטיס
	342 365 418 484 ב 61 107 173	אפירוס 214
	182	אקסוס. ראה איפסיאוס
	ארים נהרים 300 305	אפריקא, אפריקה 10 11 13-17
	ארים צובא 115 289 300 305 ב 19	92-93 280 432 433 455 462 465
	אריסים 159 160 171 193 288-292	ב 22 180 136 24-25
	388 455	אפריקי (ארץ). ראה אפריקא, אפריקה
	ארימיני. ראה ארמינים	אפסלמיתיה. ראה עכו
	ארימיניא. ארמיניה 48 141 206 207	אצפאן 15
	285 421 422 463 ב 243	אקבתא. ראה אחמתא
	ארימיניאקין. ראה ארימיניא. ארמיניה	אקירליוס 487
	ארימינים 487 488 ב 163	אקוס מרציוס 19
	ארנו (נהר). ראה פיסא	אקטיאוס. ראה בקעת אקציאו
	ארטאקס (מלך היבריה) 488 ב 243	אקימה (דמות מיחליוניז) 269
	ארקילאוס. ראה ארכילאוס	אקמי (שפחה) 259 260
	אדס 421 463 ב 98	אקרקנטוס. ראה אגרקנתוס
	ארשק (מלך סרס) 114 115 207 143	אראטוס (סופר) 485 ב 242
	ארחבן (מלך ארמיניה) 207 ב 143	ארבע מינים 123

גד. בני גד ב 153	בקעת אקציאו 214	ביטי (נהר) 433
גדרה 131 136 161 329 330	בקעת פליפוס 178 180 181	ביטליו (קיסר) 331 334 335 447 451
גדיחן (ארץ) ב 286 122	בראחמאניס 491 ב 222 226 234	ב 33
גדען 365 166	בראשיה (ספר) ב 19	בטינין (עיר). ראה ניקומידיאה
גדרה. ראה גדרה. גדרנה	ברבארי (ארץ) 462	ביירות 335 ב 32 36
גדרנה 306	ברברי. ברברים 92 192 209 211 213	ביירן. ראה ביוריא
גודנלי 10 11 14 16	ב 96	ביניבניסו 11 12 ב 105 116 124 190
גורד (דוכאס) ב 190	ברנסני. ראה ברהאפניס	192
גליאנס (גיבור רומאי) 394 395 ב 85	ברדעשוב ב 17	ביניטיקא 6 8 ב 17 18 87
182	ברדקוס ב 223 224	בירוניכי (אשת אלכסנדר בן הורדוס)
גומר ב 3 80 101 133	ברודיסאון 187 ב 88 90 249 251	246 235
גופנה 344 399	ברוטוס. ראה גם ברוחוס	בירוניקי (אחוז אנריס) 276 277
גוקר (עיר) 15. ראה גם מי גוקר	ברוטוס (נכד איניאס) 17 18	288
גורגאן (ים) ב 5 98 99	ברוי (מקום) 102	בירנה (ומיאטרין) 221 232
גורנק 328	ברוס ב 92 93 250	בית חורן 81
גורניאס 82 86 99	ברוחוס. ראה גם ברוסוס	בית חוקיהו 406
גורוק (אבי יוסף) ב 386 456 ב 28-30	ברוחוס 177 179 181 ב 193	בית המלך 418
גוש חלב. ראה ביסקלה	ברטוניס. ראה בריטונס	בית המקדש. ראה מקדש
גושנה. ראה גופנה	ברטניא. בריטוניא 3 17 18 182 ב	בית צור. ראה ביחתר
גותוס. גותים 92 298 299 ב 72	101	בית צידא 416
102 104 133	ברטים. ראה בריחוס; בריקחוס	בית שאן. ראה שיטופוליס
גורית חתניו ב 62 251 252	ברטונס 3 17 455 ב 101	בית שמש 135
גיאתרפיה ב 98-108	ברטניה. ראה אנגליה	ביחינין (עיר) 485
גיאתרניוס הפקיד ב 190	ברנדיסי. ראה ברידיסיאון	ביחתר 89 100
גיבראלטאר 59 92 282 285	בריקחוס. ראה בריחוס; בריקחוס	בכידס. בקידוס 83 107-109 ב 160
גיוס. ראה גאיוס	בריקחניאה. ראה אנגליה	192 179
גיסרין 13	ברית החדשה 61	כל והתנין 32-35
גליאנס (שליח אנטוניוס) 201 202	בריתוס. בריקחוס 92 167 ב 102 133	כלנר ב 80
גיסנופסיסטס ב 474 230	ראה גם אינגליס; אנגליה	בליסארוס 16
גינבא ב 14 87	ברנבש מקיפרוס 437	כליריינוס 320
גיניסר 302	ברנהרד (מעבר). ראה הרי יוכ	כלסמי 155 156 ב 204 142 86
גירמניא. ראה גרמניה	בח קול 117 118 ב 111	כלעם ב 18 23
גלבא (קיסר) 331 333 335	גאולם (עיר) 136	כלשצר 21-25 ב 20 47-49
גלגל 87	גאולן (עיר) 136	כן טבאל. ראה כרדקוס
גלוס (עם). ראה גאליס	גאיוס (קיסר) 56 57 272-274 434	כן סירא. ראה יהושע (בן סירך)
גלוס ושר אונסטוס. ראה קורנליוס	439-441 ב 55-57 116 130 131	כן סירא (ספר) ב 61
גלוס (נציב מצרים)	139 140 252	בנוסה. בנוסיאה 3 ב 88 249 250
גלוס. בנדיאו (קונסול) 196	גאיוס (בן קליאופטרה) ב 466 246	כני כבא 220
גלוס. קיסרניוס 293	גאיוס יוליוס. ראה קיסר. יוליוס	כני בליעל 323-327 (331)
גלוס. קסטיוס. ראה כיסחיאוס	גאיוס סספרוניאוס. ראה סספרוניאוס	כני קדם 358
גלטיאה 486	גאיוס	כנימין (בן יעקב) 359
גליל 86 87 121 129 142 171 184	גאלאטיס 3	כנימין (שבת) 48 119 163 212
320 306-304 300 271 194 191	גאליס. ראה גאליס	כנימין מטחלה ב 60 88
323 322	גאליה 18 484 ב 104	כספטינוס 114 248 300-302 311
גלים (עם). ראה גאליס	גאליס 3 167 215 262 281-283 ב 80	319-324 326 329 330 333-336
גלימנדר 118	101 102. ראה גם סרנקוס	343 348 367 368 392 413 415
גליסחם 141	גביניוס 151 156 160 164-174	432 433 436 443 448-450 454
גליקאטוס 311	גבישן. ראה סביש	ב 32-39 41 72 75 103 131 158
גלעד (איזור) 87 86 134 300	גבלה (בוקום) 136	172 173 181 186
גלפריה (בית ארכילאוס) 235 240 242	גבע אנטיוכוס 136	בעל יוביס 336
266 245	גבעון 293 366	בעל צפון 336
גמלא 136 320 321	גבעתה 141	כצורת 149
גמליאל. רכן ב 36	גבריאל (מלאך) 269	בקטריאני (ארץ) 463
גן עדן 372 407 424 426 ב 97 110	גד (ארץ) 86	בקטריה. ראה בקטריאני
152		בקבדס. ראה בכידס; בקידוס

[מפתח השמות העבריים]

189 184 113	דניאל (ספר) 57	גריוס (הר) 57 58 115 163 ב 137
הלי (המלכה) 418 ב 35 36 ראה גם	דנייה. ראה דנמרכא	גרשין (גרש) 137
קבר אילנה	דניסר (נהר), ראה כיוא	גרמניה. גירמניא 5 6 92 281 282 298
המן 48-51 53 ב 114 149	דנישכי, ראה דאנים	359 ב 90 100 101 102-104 106
הסדרובל, ראה אסתרובל (אחי	דנמרכא (ארץ) 7 ב 98 99 102 145	133 156
חניבעל; אשדורבל (כן אנגיאס)	דריוש (המדי) 20-43 ב 15 21 47-49	גרמנים 262 298 ב 103 104
הצהרת כורש, ראה כורש: הצהרת	169	גרסום 164-166
כורש	דריוש והראשון) 31 48 ב 48	גרש (עיר), ראה גרשין
הר הותים 345 346 401	דריוש (בוסן אלכסנדר) 54 57-59 263	גרשום מאור הגולה, רבי ב 251
הר הלכנון 142	463 468 475 484 ב 50 61 62	גשם הערכי 31
הר המדעית 76 77 108	137 138 146 147 221 223	
הר המריה 350	דריוש (שר-צבא של אנריפס) 287	דאלמאטיה ב 247
הר נבו 45	288 ב 178	דאנובה, ראה דנובי
הר ציון 287 411 416 420 ב 178	דתן ואבירים 257 369	דאניה. ראה דנמרכא
הר השור 46		דאנים 9-281 359 ב 98 99 106 145
הר שעיר 24	האי נאח 5	171
חר תבור 164 323	הכל 425	דבורה הנביאה 366
הרה (נאלה) ב 135	הדרעור 18 ב 87	דגונה (מקום) 110 111 ב 212 213
הרודיאס (נאשחו של הורדוס אנטיפס)	הדוד 46 54 170 175 182 207 280	דדן 305
ב 14	281 283 358 360 427 472 475	דוד 18 19 40 89 106 114 257 312
הרודיון, ראה אירחאן	476 480 ב 145 223 226 239	315 340 343 350 366 374
הרי אלף, ראה הר השור	ההדים 458 473	179
הרי האלפים ראה אלפים, הרי האלפים	הולופרנס ב 12	דודנים 3 7-9 ב 99
הרי חושך 59	הומירוס ב 31	דוליסו 330
הרי יוב 6 ב 100	הונגריה 283	רומציאנוס 436
הרי השלג 46	הונגרים 4 5 4 73 80 81 98 101 103	דון (נהר) 5 ב 80
הרמים 135	106 157 163	דונאי, דוניי, ראה דנובי
הרקליאה (עיר), ראה אירקליאה	הונים 4	דוסיתיאוס (שר צבא) 98 99 116
הרקליס, ראה אירקליס	הורדוס, ראה אירחידס	דוסיתיאוס (משפצי יתהד) 199 200
הרחס (מלך ערב) 131 132 139 147	הורטנסיוס, קווינטוס, ראה	221
151 150 148	אורחניציאוס	דוסיתים (אשת הורדוס) 235 236 247
החל (נהר) 5 ב 80 98 106	הורקנוס (כן שמעון המכבי), ראה יוחנן	248 251 252
	הורקנוס	ריאוניוס (שר הצדוקים) 139 ב
ואטיקאן ב 125	הורקנוס (בן אלכסנדר) 138 139 142	ריאן (מקום) 54
ואליראנוס, ראה בליריינוס,	144 148-150 154 155 159 161	דיגרניס, ראה חניגן
ואליראנוס	163 164 166 170-172 176	דידו 14
ואנדאליס, ראה וונדלי	178 185 187 188 190 197-201	דיוטרוס 488 ב 243
וארו (קונסול), ראה כורס	203 243 296 367 ב 91 144 145	דילונה (עיר) 155
וארוס (שליח אוגוסטוס), ראה וורו	177 192 193 211 213 214 244	דים (עיר) 135
ואלנה, ראה החל (נהר)	245	דימיטריאה (עיר) 484
ואליראנוס איפטוס 485	היכרה (ארץ), ראה אביירהא	דימיטריטוס (חכם) 128
וארו (שליח אוגוסטוס) 252-254 258	היינריך (מלך גרמניה) 8 359 ב 99	דימיטריאוס איאורקוס 135 136
259 ב 85 250	היינריך (דוכס בירן) ב 101	דימיטריאוס בן סיליאוקוס 101 102
ויא אסיה ב 12 249	היכל, ראה מקדש	189 ב 342
ויטליוס, ראה ביטיליו	היסטאניה, ראה ספרד	דימיטריאוס מפאלרון 64
וינסה, ראה בינוסיאה	היסודרומין 221 259 261 441	דימיטריאוס פוליאורקטיס 484
ויניציאה, ראה ביניטיקא	היראקליס 13 269 ב 134	דלחה 169
וינחידאוס 189 190	היראקליס, עמדי היראקליס, ראה	דימיטריאוס, ראה דימיטריאוס
וירגיליוס ב 31 247	עמדי אירכלאוס	דמשק 48 140 150 151 153 154 165
ורונה (עיר) ב 121	הירקאנים 110	169 173 179 184 289 ב 177
	הירקניה (עיר), ראה אירקניהא	דן, כני דן ב 153
ובולן (עיר) 292	הכרות כורש, ראה כורש: הצהרת	דנובי (נהר) 6 5 ב 80 98 101 106
ובאילוס 128	כורש	דנוביאוס (נהר) 283
וויטוס ב 36 ראה גם זרח	הליחורוס, ראה אליאדורוס	דניאל 22-36 91 398 ב 20 47 55 133
זיאוס 463 482 135	הלל 86 89 123 173 197 224 ב 36	151 169 170 202

יאר 66 284 ב 15 94 45	חצרון (קנא) 337	זכך 4
יאנוס, ראה צפו	חשבון (עיר) 136	זכריה (איש ירושלים) 327 328
יאשירו 48 424 ב 183	חשמין (עיר) 136	זכריה (בניא שנהרג) 341
יבנה 97 336	חשמונאים 58 88 99 101 103	זרובבל 35 37 39 41 43 ב 133
ידוע (בהן גדול) 55 57	106 107 159 220 227 342 360	זרח (מלך חריב) 418, ראה גם זרסוס
יהואש, ראה יואש	13 ב 367 361	
יהודה (בן יעקב) 359		זכבוק 29 30
יהודה (המכבי) 76 79 91 95-108	ט' באב, ראה חשעה באב	זכרה (עיר) 116
295 ב 3 60 63 95 112 117 146 160	טאוטוניס 5 5 102-104	זכרון 10 136 203 333 ב 24 23 107
161 174 179 183 189 192-197	טאורמיני, ראה טברומני	108
204	טאורוס, ראה הר השור	זג המצות, ראה ססח
יהודה (שליח היהודים לגיוס) 441 440	טאורמינה, ראה טברומני	חריב 418 ב 141
כ 352	טאריכיא (עיר), ראה טיריה	חזה (40)
יהודה (מהשליחים) 437	טבריאוס (מלך רומי) 17	חזילה 48 ב 21
יהודה (מהחסידיים) 123-125	טבייריאוס (קיסר), ראה חיבריאוס	חומה ראשונה (=שלישית) 353 356
יהודה (קנא) 337	טברומני (עיר) 476 ב 242 247	390
יהודה (שר אלף) 385	טבריא, טבריה, ראה טיבריא	חומה שלישית (=ראשונה) 353 356
יהודה (גיבור) 395	טביה (ספר) 61 ב	357
יהודה (עם) 48 49 60 63 64-76	טוכיה העמוני 31	חומה שניה 353-356
77 80 87 83 96 97 118 119	טולוי (עיר) ב 243	חוני המעל 104 148 149 ב 115
122 126 127 138 141 144	טולדי ב 19	חניה (=שמעון הצדיק) 55, ראה גם
145 148 151 152 154 157-169	טוסקאנה 5	ערו
175 178 182 189 209 212 223	טורוניא (ארץ) ב 17 101	חוניה (בימי סלווקס) 61-63 ב 13
263-266 301 ב 13 164 177 179	טורס (עיר) ב 72, ראה גם תורנוש	חוף הים 97 175
180 205	טוק 4	חושם (בן דן) ב 23
יהודה (ארץ) 57 58 76 78 82 83 89	טיאורויאוס (קיסר) 9	חוקיהו (מלך יהודה) 351 365 ב 25
100 102 106 122 141 148	טיבר, טיבריס (נהר), ראה חיבריאוס	146
149 194 206 209 222 223 267	חיברו	חוקיהו (בימי הורדוס) 171 172
275 277 292 297 299 305 306	טיבריא 301 302 305 ב 191	חוקיהו (בימי החורבן) 337
432 439 451 ב 107 113 136	טיכיריאוס (מלך איטליה) 17	חידקל 465
214 244	טיכיריאוס (קיסר), ראה חיבריאוס	חכמים 287 288 290 294
יהודה איסכרייט 441	טיגריס, ראה חידקל	חלקיה (שר צבא קליאופטרה) 119
יהודה אריסטובולוס, ראה	טיגרנס, ראה חינון	130
אריסטובולוס (בן יוחנן הורקנוס)	טיטוס 299 304 309 310 319-323	חם 3
יהודית 64	336 337 343 349-352 357	חם, בני חם ב 135
יהוחנן, ראה יוחנן	370-377 379 380 386-393 395	חפת 131 134 161
יהונתן, ראה יוחנן	396 398 406 409 412 416 421	חפת מדר 330
יהושע 97 300 340 365 366 ב 8 68	423 427 432 433 436 446 447	חנה (בת אליקים כהן גדול) 442-444
יהושע (בן יהוצק כהן גדול) 435	451 454 456 ב 17 25 29 30 32 33 35	ב 55 64
יהושע (בן סירך) 486	37 38 68 75 112 126 166 181	חנה ושבועה בניה 70-76 342 382 ב
יהושע (שליח לגיוס) 440 441 ב 352	180	65 81 109
יהושע (בן חנניה) 415	טינדאריס, טינורין 489 ב 242 247	חנוך 3
יהושע (כהן שנרצח) 341	טיירידס (מלך ארמניה), ראה	חנוכה 8 ב 176
יהושע (הכהן, בן שבתי) 419 420 ב 66	מיתריט (מלך אררט)	חניבעל, ראה אויבל
יואש (מלך ישראל) 367	טירייה (עיר) 301 302 107 ב 115 191	חניה בן דוסה ב 113
יוב (הזרם), ראה הרי יוב	טיריני ים, ראה ים הטיריני	חננאל (כהן גדול) 201-203 442
יוב, יובת (מלך לוב) 266	טיטוס (סופר), ראה ליבוס, טיטוס	חננאל, רבינו ב 5
יוביס 19 269	טראסימי, ראה אנס טראסימיני	חנה, ראה גם חוניה
יובנוס 375 376 ב 141	טרויה (59) 60, ראה נכ חרויני	חנניה (בהן גדול) 345
יודס 305 311 316 320 368 429	טריינוס (חיל) 320	חנניה (שר צבא קליאופטרה) 119 130
445 446 ב 96 110 166 172 181	טריפולי 465	חסידים 61 64 76 78 80 81
יהאנס (דוכס נאפולי) ב 120 123	טריפון 109	83-87 104 107 121
124 (155)	טרטנו (עיר) 251 421 432 ב 249	123 140 142 148 190 209 224
יהואנס ח' (אפיפיור), ראה יוחנן ח'	טרטנוס, רוסוס 421 ב 84	276 325 326 385 459 ב 97 141
יוחנן (המכבי) 160	טרסוס, ראה חרסוס	176 177 211

48 38--33 28 26 (28) ב 490-485
 103 100 95-92 82 62 61 49
 140-136 116 114 111-107
 189 187 179 174 175-172
 246-144 214-209
 206 204 161 156 155 144 97 ירחו
 214 163 142 ב 365 340 330 300
 45 44 20 ירחו
 441-436 415 398 271 267 104 4
 160 104 67 68 63-54 35 12 11 ב
 252 242 210 167 165
 ישוע (כהן גדול) 44 31
 ישוע בן יוסף, ראה ישו
 ישוע בן פנדיא, ראה ישו
 ישמעאל (מלכות) ב 170
 ישמעאלים ב 132 7 88 81 80 22 21
 181 166 163 157 148 105 96 95
 ישעיהו ב 46 20 153
 ישראל (=יעקב), ראה יעקב
 ישראל (עם) 46
 ישראל בני ישראל (52)
 יתרו 25
 תארי 464
 כאפים ב 17
 כהונה 170
 כהן גדול 167 145 114 109
 361 351 324 234 203 145 400
 138-136 66 13 ב 428 419 400
 246 209 167 140
 כהנים 83 65 63 62 60 57 56 45 44 44
 150-148 134 133 113 104 103
 234 227 191 190 182 159-157
 329-326 308 306 300-294 287
 380 357 351 347 340-337 332
 ב 431 428 416-412 399 397 383
 203 180 178 62 27
 כזא (עיר) 165
 כזו 4
 כזר ב 80
 כוזרים ב 80
 כזמאניו 374 373
 כוסחוכרום (מושל אדום) ב 221 220
 106 15
 כורסן (ארץ) 5
 כורש 360 56 48-41 35 31 25-20 361
 169 168 145 133 75 48 21 ב 361
 198 192 183
 כורש, הצהרה כורש 44-42 31
 כוש (ארץ) 6 ב 285 92 46
 כוש, בני כוש ב 22
 כרשים ב 163
 כותים (שומרונים) 118-116 68 57 42
 139-137 49 ב 127
 כזר, ראה כזר

399-396 388-386 373 370-355
 486 454-456 452 451 448-432
 54 48-45 38-28 19 17 12 11 8 כ
 109 100 96 84-82 79-72 69 68
 147-143 132-129 119 118 110
 210 209 191 180 176 172 168
 232
 יוסף הלוי, ראה כרנכש מקיסרס
 יוסף, ראה יוסף
 יחזקאל (הנביא) ב 153
 יחיא אבן זכריה, ראה יוחנן המטביל
 יטורים ב 488 243
 יינובריים, ראה צפן
 יכניהו ב 398 383 36
 ים האדריאטי ב 101
 ים אוקיינוס, ראה אוקיינוס
 ים אובי, ראה מצויץ מיאוסין
 ים אחלנתיס ב 285-284
 ים ביקורנים ב 283
 ים הגדול ב 9-4 145 100 99
 ים החמר, ראה ים המלח
 ים הטיגריס ב 17
 ים יפו ב 223 203 43
 ים הכספי, ראה גוראן (ים)
 ים המלח ב 410 330 200 199 59
 142
 ים סדום, ראה ים המלח
 ים סוף ב 482 300
 ים קיסריא ב 283
 ינאי, ראה אלכסנדר (ינאי)
 יניאה ב 192 16 15 12-10
 יעקב ב 134 23 ב 359 262 10
 יעקב (האדומי) ב 395 349 333 332
 יעקב (חאי ישו) ב 54 ב 437 436
 יעקב, בני יעקב ב 24
 יסו ב 336 320 297 293 97
 יסח ב 3
 יסח, בני יסח ב 9 4 ב 80 79 21
 יסחח (410)
 יסחח (גיבור יוחנן) 395
 יצחק ב 113 27 ב 424 410 364 74
 יצר ב 3
 ירדן ב 365 330 212 144 129 108 87
 ירושלים ב 48 44 42 31 24 22 20 15
 89-84 76 70 67 64-61 58-54
 118 117 114-110 106-97
 178 175-168 164-144 141-128
 221 209-207 204 203 199-182
 256 251 247 242 236 234 225
 297 296 288-286 277-274 267
 357 356 353-323 316 306-300
 385-382 379-376 372-366 361
 409 406 401-396 393-389
 432-427 423-420 415-413
 456-450 447 446 443-440

יוחנן ושלחי יהודה המכבי) 90
 יוחנן (האסיי) 303
 יוחנן ומנוש חלב) 349-346 338-322
 396-393 390 381-371 356-352
 126 ב 455-453 421-416 400
 166
 יוחנן (שר אדום) 353
 יוחנן (בן זבדיה) 437
 יוחנן (המכשור), ראה מרקוש המכשור
 חקן הורקנוס ב 127 122-110 79 58
 487 325 305 295 146 143 138
 ב 488 114 111 109 106 66 15 ב 114
 213 212 180 147 146
 יוחנן ח' (אסיפיר) ב 97 96 ב 313
 יוחנן המטביל ב 14 12 11 ב 436 271
 66 60-54
 יוליאנוס (גיבור רומאי), ראה גוליאנוס
 יוליה (אשת אוגוסטוס) ב 260 259
 יוליוס (אשת אוגוסטוס), ראה יוליה
 יוליוס קיסר, ראה קיסר, יוליוס
 יום הכיפורים ב 118 117 ב 111
 יין (בן יסח) ב 134 7 5 3
 יין (ארץ) ב 227 180 91 76 60 59 20 7
 461 484 ב 232 107 66 ב 484
 מקדוניה
 יין (מלכות) ב 205 169
 יין, בני יין ב 148 81 80 22 21 ב 1
 יונגב בן רכב ב 472
 יוניא ב 98 25 ב 5
 יונים ב 115 109 102 96 91-89 81 7-5
 127 211 213 462 473 ב 22
 64 98 114 142 179 180 ב 230
 יונתן (שאל המלך) ב 382 312
 יונתן (המכבי) ב 95 ב 295 110-108
 197 174
 יונתן (צדוקי) ב 120 ב 177
 יונתן וכן אונגיה) 176
 יונתן (הכהן) 276
 יונתן (גיבור) ב 403 402 ב 183
 יוסטיניוס ב 105
 יוסטיניאנוס (קיסר) ב 103 ב 229 16
 יוסף בן יוסף ב 134 24 23 21 ב 359 11 ב 486
 יוסף (בן טוביה) ב 232
 יוסף (בן אנטיסטר) ב 193 189 187 146
 194
 יוסף (בן מניאוס) 181
 יוסף (בעל שלומית) ב 218-216
 יוסף (אבי ישו) 436
 יוסף (בן שמעון) 300
 יוסף (בן מתתיהו) ב 435 434
 יוסף בן גוריון ב 114 110 108 46
 181 144 143 138 127 122-120
 194 177-173 170 165 159-155
 234 231 229 224 220 219 204
 349 339 335 320-299 235

469 468 463 422 342 283 280	לכוס 11	כיוא (קיוא) 5 6 8 א 8 9 250
169 145 82 48 ב 480	לולב 123 133	כיסקה (גוש חלב) 322 323
365 342 מדין	לומבאדיה ב 6 72 100 158 163	כיסחאוס 289 292-294 297-299
מהליל 3	לומבאדים ב 100	306 ב 85 173 178 180
מהרן, ראה מוראוא	לונגובדים, ראה לונגובדי	כיספורים, ראה יום הכיספורים
מואב (עם) 134	לונגוס 405	כיספון (אחי אנטיפטר) 151
מואב (ארץ) 136 365	לונגינו 354	כיריאן אא
מואומין (בן איניאס) 14	ליצנין (שבת) 8 ב 103	כיתים, ראה כתים
מודיעין, ראה הר המודיעין	ליקולוס, ראה לובולוס, לוכקולוס	כמשינה (מלך סרט) 48 ב 67 104
מונבו (מלך חדיב) ב 35 36	לוקיש הרוסא ב 22 437	כנכנא 4
מונבו (גיבור יהודה) 264	לוקיאוס, ראה מליאוס, לוקיאוס	כנדיאוס 244 ב 85
מונבו (בן אגריפס כ') 447-451 ב 33	לוקיוס (גיבור רומי) 405	כנסיה 7
34-41 159	לוקריס (עיר) 464 465	כנען (בן חם) 9
מונרוס (רומי) 268-271	לוחר ובן לודביג ב 94	כנען (ארץ) 359 464
מונטיקאסיו 4 ב 124	לחם הפנים 86	כנעני 350 ב 103 163
מוסלמים, ראה ישמעאלים	לטיאוס, לטינוס, ראה לאטינוס	כנפניא (קמספטר) 7 9 12 14
מוקדון, ראה מקדון; מקדוניא	לשירו (בן קליאופטרא) 118 119	כסא, כסיוס, קסיוס, 166
מקיניוס (שר בספטינוס) 335 447 ב 33	127-130 ב 84 250	177-181 488 ב 91 193
	ליאו (כומר) ב 123 219	כסירכסיס, ראה שרשן
מוראוא (מורביה) 8 ב 103	ליאו ד' ואספירור 312 313 96 97	כספיהא (ארץ) 280
מוריה (הר), ראה הר המוריה	ליאון ג' וקיסר ביונץ ב 105	כספין (עיר) 97 98
מונח 44 45 85 86 102 113 113	ליאון ד' (קיסר ביונץ) ב 105	כסרכסס, ראה שרשן
37 ב 383 357 204 158 157 134	ליאון ה' (קיסר ביונץ) ב 105	כסודליאן, ראה כסטיוליאן
מטה ארזן 351	ליאון דיאקונוס (היסטוריון) ב 149	כסטיוליאן 10 13 16 487
מטלוס קריטיקוס, קודינטוס ב 144 245	ליכיא ואיש ירושלים) 324	כפתור (עיר) 330
מי גוקר (ומעין) 15 ב 98	ליביאה (ארץ), ראה ליב	כפתור וקסדיקה) 46 127 167 235
מי השילוח, ראה שילוח, מי השילוח	ליביס, טיטוס 158	כראכר (וקרא) 8
מיאוסין, ראה מעיין מיאוסין	לינוריס (עיר) 330	כרואטי 8
מיאנדרוס (נהר) 66 ב 94	לידה 264	כרחה 285
מינן (עיר) 136	לידיאה (ארץ) 176	כריתים 95 98 ב 105 247
מידבא 115 134 136	ליזיוס (קונסול) 94	כרפינטו 17
מיכאל ב' וקיסר ביונץ ב 105	ליזח ובה אמנוסחוס; 438	כשרים 20 21 25 42-44 201 305 342
מיכאל ספילוס (היסטוריון), ראה	לייכין 8	358 361 383 412 455 ב 48 112
ספילוס מיכאל	ליסיהא 81 82 84 89 90 95 100-102	169
מילה 67 68 78 85 116 122 127 137	ליסימכוס (בן פאוספיוס) 176 181	כתים (עם) 7 9 15-18 158 167
120 305 325 ב 106 146	221	207 208 214 297 306 309 345
מימיאוס, קינציאוס (קויננטוס) 95	ליק (נהר) 115	346 355 360 371 375 379
מיסיני (עיר) 485 ב 242	לירא (נהר) 3 4 17 ב 101	394 ב 22 23 80 85 134
מיתיליאוס, ראה מטלוס קריטיקוס;	ליש 107	כתים (ארץ) 11-16 18 ב 87
קויננטוס	למך 3	
מיתרדט (מלך אררט) 422	לננוברדי 6 ב 84 92 100 105 116 233	לאכנייה, ראה יניאה
מיתרדטס ומלך פונטוס, ראה מחדת	לקרימון, לקח 242 280 284	לאטינוס 10 11 14 16-14 490 ב 22 121
מכבי 79 80, ראה גם סקווים		124
מכסלה ב 10 23 107 108 153		לאטינוס סילביאוס 16 17
מלוק, מלון (מלך ערב) 187 189 199		לאטיניס 11 14
143 ב 200	מאורים 163	לבנן (ארץ) 43 122 142 194
מליאוס, לוקיאוס ב 85 126	מאיאנדרוס (נהר), ראה מיאנדרוס	לבנן (הר), ראה הר הלבנן
מלכיצדק 349	מאייה (מיסד רומי) ב 25	לניח 93 94
מלכיה (רוצח אנטיפטר) 178 179	מגדל סחרחון (קיסריה) 124 125 136	לוב 92 305 462 463 ב 96
מלכיה (גיבור שמעון) 395	מגוז 3	לודביג א' (החסיד) ב 94
מלכיס (אשת הורדוס) 247	מנסארוס (גיבור יהודה) 375 376 ב 141	לודביג ב' ב 33 41
מנחם (שומר שער) 389	מדבר ערב 97	לוח העמים 5-5
מנחם האסי 224-226 ב 109 130	מדי (בן יפת) 3 5	לוחות הברית 351
132 137	מדי ומלכות) 21 24 31 43 44 48 59	לויים 290 351 ב 137 138
מנילאוס (כוכן) 67 101 102 ב 13	157 164 163-166 175 182 263	לובלוס, לובקולוס 141 487

223	מרים (אשת הורדוס) 191 186	מנילאוס (שליח אנטיוכוס אאופטור)
ניקומדיאה 485 ב 242	243 235 219-216 213 205-201	91
ניקומידס (שליח ארסחובולוס) 151	214 184 93 ב 443 442 248 247	מנילאוס. תרציאוס (טריטוס) 95
152	מרים (אם ישו) 436 269	מנשה (חתן סנבלט) 115 58 57
ניקופוליס 336	מרים (אחות מרים אם ישו) 436	מנשה ומספר מיריאה) 100
ניקיפור, ראה ניקפורוס פוקאס	מרים (תושבת ירושלים) 408-406	מנקמינוס (שר בספסינוס). ראה
ניקנור (שר צבא) 82-84 103-106 ב	מרמי (אשת הורדוס). ראה מרים	מוקיינוס
189 162-160 108 66 15 12	מרמי (נכדת הורדוס) 246	סס מסים 285-283
ניקנור (חלי בספסיאנוס) 319 352	מרנוס (שליח לגיוס) 441 ב 252	מסע צלב א' ב 37
ניקפורוס פוקאס 7 ב 81 91 97 104	מרשה (עיר). ראה מרשה	מעין מראוטין 464
199 156	מרקוס אנטוניאוס, ראה אנטוניוס.	מערת המכפלה, ראה מכפלה
נירוס קיסר (נירון) 274 278 279 292	מרקוס	מסרין סידרה 284
104 103 85 ב 367 331 299-297	מרקוש (המכשר) 437	מסרין קבס 284
250 173 122	מרקילוס (קנפול) 486	מצדה, מצדה 187 189 213 385 423
נפיהה (מסוק) 67	מרשה (עיר) 136 116 99	172 38 ב 431-429
נפילים 374	משה 25 45 52 312 314 339 340	מצדה אשר לאדם, ראה מצדה;
נפש 314 318 458-459 ב 208 207	366 364 359 ב 22 151	מצדה
נפתלי (בן יעקב) 23	משך 3 ב 5 99	מצרים (מבני חם) ב 135 136
נפתלי (ארח) 299	משכן 435	מצרים 10 11 48 52 64-66 95
נצרות, נוצרים 132 439-441 ב 6 8	מהושלח 3	168 163 160 156 148 119 118
95 63 59 58 55 34 35 16 12 11	מחיא (מכשר) 437	213 208-206 203 187 175 169
170 167-165 158 152 111-106	מחיא (מתנגד לשמעון בר גיורא). ראה	284 277 249 223 222 220 215
252 181	אמיתי (בחק)	364 361-358 342 305 300 286
נצרת אדום 441	מחרדח (מלך אררט). ראה מיתרידט	148 477 465
נקטינוס (אבי אלכסנדר) 7 ב 217	מחרדח (מלך פונטוס) 140 141 165	15 ב 489 488 485 484 477 465
221	143 ב 488 487 175 169 168	134 107 106 95 94 61 23 21 18
נקיפירוס (אפטריאך) ב 105	246-243	247 135
נשמה, ראה נפש	מתחיהו 76-80 295 ב 98 132 133	מקדון, מקדוניה 7-5 20 49 54
נחירא (גיבור יהודה) 309	205 181 179 161 141	66 63-57
סאביניס. ראה סביני (שבט)	נאבלוס. ראה שומרון	117 110 102 86-76 68 66 63-57
סאטורנוס, ראה צפון	נאפולי 4 18 ב 17 18 87-89 119	102 118
סאטורניס, ראה סכטוס	121 124 155 249 250	130 122 118
סאלרנו ב 116	נבו (הר). ראה הר נבו	95 85 22 ב 477 463 461 361 360
סכא (ארץ, מדינה) 305	נבוכדנאצר 15 20 22 31 42 44	194 193 181 179 147 140 98
סבין (יער אלכסנדר) 203	383) 398) ב 179	223 205
סביני (רונות) 9	נבטים 155	מקדונים 5-7 59 60 89 90 94 106
סבינו, סבינוס (חיל רומי) 310 392	נבו, ניגר (גיבור יהודה) 303 304 328	455 373 295 135 134 113 107
393	נוא אמן ב 216	464 462
סביני (שבט) 9 ב 10	נונה (כוכב) 17	מקד-22 24-31 27 41-48 55-57
סביני (עיר) 9 ב 10	נוסטר ב 158	114 113 106-101 89 85 66-61
סכטיא. סכטיין, ראה שומרון	נומא פומפיליאוס 19	145 134 133 124 123 120 118
סגנון פאראטקטי ב 199-200	נוצרים, ראה נצרות, נוצרים	182 175 166-164 159-156 150
212 207-204	נורמאניה ב 102	263 234-226 213 198 196 190
410	נורמאנים ב 102 157	297 295 288 287 277 276 264
סוכית (תנ) 133 123 133 204 415 ב	נח 3 ב 4	328-324 318 312 307 302 301
215 147 111 (66)	נח, בני נח 3-9 ב 9	357 356 351-347 343-337
סוכתן 129	נחום (בן אונקוליאוס) 442	400-399 387 384 383 380-363
סולה, ראה סילה	נחל קדרון, ראה קדרון (נחל)	443 431-427 418-410 406-403
סולוי (עיר). ראה פומפיוס	נחמיה 43-45	27 26 15 13 ב 490 488 459 444
סוסיא (שר צבא) 193-197 367	נחמן (דניאל) 444	115 112 108 93 66 49 48 38 34
סוסיפטר (שר צבא אגניאס) ב 22 23	ניגר (גיבור יהודה). ראה נגר	167 160 144 143 139 137 136
סוסיפטר, סוספטר (גיבור יהודה) ב 98	ניקרימון (מלך) 485 ב 242	202 182 180 178 172 171 168
23 22	ניקולאוס הסופר מרמשק 114 146	244 231 210 209
סופרים 68	158 165 170 258 264 265 ב 75	מקוים 342
		מקרה (גיבור רומי) 189
		מרדכי 31 48 50-53 ב 114 167
		204
		מרים בת נחום (=תנה) 70

פאסחוס (חיל פומפיוס) 157
 פאטיר, פטרן (אפיפיור) 451
 מאלש, פאלאס 11 12 ב 87
 מאנוויה (ארץ) 283 ב 247
 מאני כן פניאל (כ"ג) 324
 מאקרו (מלך מדי) 422
 מאקוריוס (מלך הפרתים), ראה מגורוס
 מארו, פארוס (מגדל אור) 485 ב 216
 מארמניון (ידד אלכסנדרוס מקרו) 55
 מארחיס (עם) 114 163 164 166 183
 מאריאוס (חיל פומפיוס) 185
 197 201 207 286
 פבלינוס (חיל רומי) 311 ב 85
 פגורוס 183-185 193-245
 פדמוש (אי) 437
 פו (נהר), ראה פאו
 פדנס (גיבור רומי) 403 ב 181
 פודרימא, ראה היפודרומין
 פוט 92 ב 96
 פוליא, ראה אפוליה
 פולניה ב 163
 פולנים, ראה לייכין
 פומפיא (עיר), ראה פומפיוס
 פומפיוס 114 122 130 160-163 170-176
 177 228 294 487 488 ב 111
 144 174 175 213 214
 243-246
 פומפיוס 487 ב 243
 פונחוס (חבל ארץ) 285, ראה גם אלסר
 פוסידיון (פוסידיון אל הים) 482
 פוצוליה, ראה צורינוס
 פוצינגא 9 ב 11
 פוקאס, ניקפודוס, ראה ניקפודוס
 פוקאס
 פורוס (מלך הודו) 59 468 472 473
 480
 פוריוס (חיל פומפיוס) 158
 פוריון (חיל רומי) 403 ב 181
 פורמה (צינוריים) 15
 פורפיריוניוס, קונסטאנטינוס, ראה
 קונסטאנטינוס פורפיריוניוס
 פוריון (עיר) 10
 פטרה, ראה בלע מדבר
 פטרוניוס (נציב רומי) 223
 פטרוס (השליח), ראה שמעון כיפא
 פטרקולוס (בן כיריאה) 176
 פטרס (עיר) 484, ראה אילרא
 פדאניוס (חיל רומי) 402 403
 פידרה (אשת הורדוס) 247
 פייטוס 123 ב
 פילדלפיא (עיר) 112 ב 213
 פילו, פילין 272-274 434-436 440
 61 116 130
 פילויסאי, פלוסין (עיר) 163 168 336
 ב 106 107

סקיתים, ראה שטים
 סקלאבי, ראה סלאבים
 סקטוריא 298 358 ב 100 103 163
 סקסטוס, ראה סיקסטוס
 סקטונים, ראה סבסוס
 סרכוס (מלך רומי), ראה שיריואוס
 סרגיוס (דוכס נאפולין) ב 124
 סרדיניא 11
 סרן 80 81
 סרטוריוס ב 245
 סרקוסה 485 486 ב 242
 סחרבון הבפטריו 127 158 165 170
 עכדה זרה ב 95
 עבר נהר 31 42
 עדו (בהן גדול) 58 57 55 115, ראה גם
 שמעון הצדיק
 עוצי 11 14
 עזרובל כן גיסון 15
 עזרובל, ראה אסתרובל, אסתרובל
 עזה 54 87 94 97 110 127 131 132
 136 175 336 ב 95 142
 עזרה 31 44 45 434
 עזרה, של ביה המקדש 393-395 400
 עילם 36
 עין גוקר 15, ראה גם מי גוקר
 עין זורה 136
 עיר אוני 168
 עכו 54 97 128 141 189 304 305
 319
 עמדי אירבלאוס 59 282 285
 עמק (עם) 477 57 478
 עמק (ארץ) 136
 עמלק 48 49 365 366 487 ב 114
 עמק יהושפט 328
 ענני (בהן גדול) 277 287 299 300
 324-326 332 340 398 453 ב 178
 עפרון 98
 ערב (ארץ) 86 97 134 136 148
 206-213 286 305 463
 ערב, מדבר ערב, ראה מדבר ערב
 ערבים 92 97 98 134 148 151 160
 192 193 208-215 388 488 ב 95
 92 106 243
 עשו 10 11 262 364 ב 23 24
 עשו, בני עשו ב 23 24
 עשחרות קניס 83
 טאבאטוס (ידיד אוגוסטוס) 255
 פאו (נהר) ב 432 6 100
 פאולוס (שליח) 437
 פאוליה 267-270 438 ב 55 85 192
 פאנינוס (מלך רומי) 10 14 ב 135 136
 160
 פאסיניאוס סלוניקן 461 462

סורבין, סורבים (שבט) 8 ב 163
 סוריה 177 178
 סורינוס, ראה צורינוס
 סטוריוס, ראה צפו
 טטפאטוס 442
 סחרבון מקאפאדוקיה, ראה סחרבון
 הכפחורי
 סיבסטין, ראה שומרון
 סיין (נהר), ראה שינגא
 סיין אל דאולה 7 ב 80
 סילבא, מפקד רומי) 423 427
 סילבאקוס, מלך רומי) 16
 סילה (שליט רומי) 157
 סילון (גיבור) 189 190
 סילוקוס אוריקטור, ראה סיליאקוס, סלוקוס
 סילוקיא 136 320-322
 סיליא, סיליאן 238 255 356 ב 70
 סיליאוכיא, סיליאוכוס, ראה סילוקיא
 סיליאקוס, סלוקוס 60-64 114 484 ב
 13 224
 סינאט 93 116 117 152 153
 162-167 180 188 193 206
 263-266 ב 15
 סינה (נהר), ראה שינגא
 סיקיליא, סיקיליה 11 93 462 465
 485-489 ב 19 86 105 242 247
 סיקסטוס (נציב רומי בסיריה) 173
 סיקריוס, ראה פריצוס
 סיראקוסה, ראה סרקוסה
 סירחיס (עם, מפרץ) 284
 סכאוכוס 150 151 160
 סכסוניה, ראה סקטוריא
 סכסוס (סאכסונים) 5 9 92 359 ב 73
 90-103 133 156
 סכסטוס, ראה סיקסטוס
 סלאבים 5 8 9 ב 99 103 106 157 163
 סלוניקי 461
 סלוקוס, ראה סיליאקוס; סלוקוס
 סלע מדבר (מסרה) 132 134 136 147
 148 168 187 199 209 212
 סבלט, ראה סבלט החורוני
 סמיראמיס 477
 סמפרניאוס, גאיוס 116
 סנבלס החורוני 31 57 58 115
 סנהדרין 172 173 218 327 441 ב 109
 סנחרב 105 365 ב 146
 ספארטה 110
 ספולטו ב 190
 ספרד 46 19 18 ב 433 296 271 92 46
 102 103 133 163 219
 סקאנדינאביה 5 ב 99
 סקוטלנד, ראה אסקוטיאה, אסקוטיאה
 סקיפיו, ראה שפיאור
 סקיופוליס, ראה שטופוליס

פזננים, ראה פיצניק
פחלולס (נהר) 283
פראטס (מלך הפרחים) ב 245
פראנקיס, פראנקו, ראה פרנקוס
פרידיליאוס ושר רומי 190 ב 140
פרידקאס, ראה בודקוס
פרובינקיה אסריקה, ראה אסריקה
אסריקה
פריכאס (מלך רומי) 18
פרסיאן (ארץ) 281
פרוסיאס (מלך) 201
פרורה ואחי הורדוס 195 194 146
259 258 251-246 241-238 213
פרושים 119-121 131-142 197 224
143 114 67 66 57 56 ב 437 436
176-178 184 185 189 211 212
פריניה ב 244
פריגים 59 60 67 488
פריצים (קנאים) 275 276 287 288
329 324-344 352 353 356
371 179 382-386 390-399
406-410 413 419 421 447
455-460 20 29 30 33 38 56 57
65 109 143 144 160 172 178
252
פריצים (נוצרים), ראה נוצרים
פרמוחי וחזש מצרי 484
פרנצא (ארץ) ב 101 102, ראה גם
צרפת
פרנקוס ב 60 92 92 167 262 73 77 89
90 101 102 109 133 158, ראה גם
גאלים
פרס 20 21 22 31 32 44 43 48 49 54 59
64 81 82 84 155 157 163 164
166 174 183 188 198 206 207
226 227 280 281 292 296 298
305 321 342 358 360 463-468
477 480 483 489 487 48
82 104 137 145-147 168 169
179
פרסיאקין (ארץ) 473-477
פרסיס 110 115 183-186 283 464
467 473 ב 163
פריס (עיר) 466
פרעה 363 364 ב 18 21 23 196
פרעה נכה 424
פרח (נהר) 163 166 176 192 206 286
300 463
פריחים, פרחים, ראה פאריחים
צדקים 120 121 138-142 ב 66 109
114 176 177 185 211
צדק (מזכב) 19
צדקיהו (המלך) 183
צום 51 158 ב 273 116

צופר, ראה צפו
צור (ממשפחת הדרצור) 18 ב 87
צור (עיר) 57 122 86 175 178 179
182 183 244, 465 ב 90 107 137
138
צורים 42
צוריוטרס 87 ב 88 120 249
צידון 86 122 128 175 ב 90
צידונים 42
ציון (נהר), ראה הר ציון
ציפורי 129 161 191 293-303
צ'כים 8
צפו (יאנוס) 10-14 ב 17 22-24 87
114 134-136
צרפת 30 92 267 283 ב 25 64 72
101 102 156

קאוקאז 4
קאמבסיס (בן כורש), ראה כמבישה
קאסיס, ראה כסיאס כסיאס
קאפאדוקיה, ראה כסתר
קאפואה 4 ב 486 ב 251
קארולוס הגדול ב 66 ב 94 95 101
105 120 154 158 ב 163
קארל החמישי ב 40
קארמנטיס ניקוסטראטה 14
קארנתה, ראה קרנתני
קבר אלינה 344 347
קבר יוחנן בן גדול 352 353 402 455
קבר (ארץ) 455
קדרון (נהל) 231 328 345 377
389 ב 85
קורש הקדשים 56 118 120 159 196
228 234 351 399 400 410-417
428 ב 112 209 244, ראה גם
מקדש
קווניטוס הורטנסיוס, ראה
אורתינציאוס
קירנפוס מטלוס קריטיקוס, ראה
מטלוס קריטיקוס; קווניטוס
קווניטוס ממיס, ראה מימיאוס,
קניציאוס
קולוסוס ומקוס 487 488 ב 243 244
קולכיס (ארץ) 488 ב 243 244
קומאנינה, ראה כומאניני
קונסטנטינוס (הגדול) ב 105
קונסטנטינוס (החמישי) ב 105
קונסטנטינוס (השישי) ב 105
קונסטנטינוס (בן פורטירוגניטוס) ב
104
קונסטנטינוס פורטירוגניטוס 193 ב
88 91 104 120 154 156 171
קונסטנטינופוליס ב 89 92-95 105
123 125 155 163 190
קונסטנס השני (קיסר ביזנץ) ב 105

פילוסופיה 129 130
פילטנוס (סלר) 461
פילטנוס (נציב רומי) 267 440 ב 54
פיליניס (אחים) 284
פיליס (שר כסיוס) 179 180
פיליס (נציב רומי) 275 276
פיליסוס (נציב אלכסנדר) 280 461 462
25 ב 50 217 218
פיליפוס (רומא אלכסנדר) 463
פיליפוס (שר צבא אנטיוכוס) 67-69
76 77 83 ב 114 180
פיליפוס (בימי אאופטור) 101
פיליפוס (בן הורדוס) 247 250 251
271
פיליפוס (שליח אנריפס) 287 288 ב
178
פיליפוס (מידפת) 309
פיליס (קרב), ראה בקעת פיליפוס
פילן, פילם (עיר) 136 137
פינוס (הכהן) 79
פינוס (שומר הלשכות) 420
פיסא (עיר) 5
פיסא (נהר) 5 ב 86 87
פיסיפוס (מזעה) 132
פיצניק (עם) 5 4 80 81 101 106
פיקוס, פיקוש (מלך רומי) 10 14 ב
135 136
פיר וכן אכיל, מלך יונוני 360
פיריה (חבל ארץ-ישראל) 300
פיריניאס 282
פיתולאוס (נכיר ירושלים) 161
פיתיק (קופים) 469
פלאגיר, פלאגירוס 323 330
פלאגיריה ב 163
פלה (עיר), ראה פילן; פילם
פלוסין (עיר), ראה פילוסיאן
פלוורוס (נציב רומי) 276 277 367 427
פליקס, ראה פיליס
פלטין 487
פלש 82 87 136 486 487 ב 142 243
פלשתיים 82 342 360 361 364 365
374 ב 142
פנו, ראה בלסכו
פנוניאוס (עם) 283
פנוס, ראה פינחס
פניאס 116 117
פניכיס (פלגש) 242 ב 115
פסח (חג) 148 150 264 346 (380)
413 414 421
פסילי (אחי הורדוס) 146 171 172
174 178-190
פסילי (בן הורדוס) 247
פסרין 109
פעול, ראה פאולוס
פסוס (גיבור) 193-195

רומאים 7 9 11 13 19 20 46 59 67
 152 150 144 116 110 102 96-91
 189 183 179 166 163-160 155
 265 226 214 211 206 198-193
 312-302 299-297 294-277
 336 331-327 324 321-319
 380-367 362-353 349-345
 427 423-410 406-398 395-384
 15 ב 490-485 459-451 441 431
 90 82 80 41-37 31-29 25-22
 134 132 122 112 105 102-98
 174 169 168 158 145 144
 343 342 (247) 191 182-178
 רומאנוס הראשון (ליקאנינוס) 193 ב
 116 115
 רומאנוס השני 104
 רומולוס, רומילוס 18 19 ב 25 135
 179
 רומיליאוס, ראה רמוס
 רומנו בן קוסטנטינו, ראה רומאנוס
 השני
 רומני, רומאני, ראה רומאים
 רומניאה (ארץ) 336 423 ב 90 105
 רוסי, רוסים 5 ב 98 99 106
 רוסייה 5 ב 62 64
 רוקסנה (בת הורדוס), ראה רוקסני
 רוסו מטרננטי (מפקד רוסי), ראה
 טרנטיס, רוסוס
 רוקסנין (אשח אלכסנדר) 484 ב 223
 224
 רושאן, ראה רוקסנין
 רינגבה (עיר) 137 (138)
 ריימס (עיר) 201 210 244 245
 ריגוס (נהר) 6 282 283 ב 100 101
 רינקורה (עיר) 136 336
 ריינסאנס, ראה גם תחיה
 ריינסאנס אוטוני 120 154
 ריינסאנס המאה ה"ב ב 120 154
 ריינסאנס קארולינגי 120 154 157
 162
 ריסח 7 13 ב 18 101
 רמולוס (מלך איטליה) 17
 רמוס ומייסד רומי 25
 רעש 208-211
 רפאים 469
 רפאל (צייר) 203
 רפיס (רפיח) 131 136
 רקסיאוס (חסיד) 104 105
 שאול (המלך) 48 49 312 315
 316 366 382 ב 183
 שאול (מסכתותוליס) 290 291
 שאלחיא (בן שביה) 36
 שבא, ראה סבא
 שבעות (חג) 99 115 396 414 ב 117

קנאים, ראה בני בלעל; סריצים
 קנדבלים (בן קנדיק) 478-481 ב 230
 קנדיק (מלכה) 477-481
 קנוסי (עיר) 92 93 ב 88 249
 קנטברוס (עם) 489
 קסטיוס גלוס, ראה כיסחיאוס
 קסיאוס, ראה כסיאוס
 קסירקסוס, ראה שרשן
 קספיאקין (ארץ) 476
 קפדוקיה, ראה כפתור
 קפואה (עיר), ראה קאפואה
 קפיטול, ראה כפיטוליאנו
 קפירון (כקעה) 151
 קצטור (גיבור יהודה) 354-356
 קראקא, ראה כראכר
 קרבן, קרבנות 42 44 45 77 78 89
 110 113 149 150 157-159 212
 234 272 287 297 337 357
 380 396 397 450 452 ב 34-38
 111
 קרח 369
 קרטו, ראה כרחה
 קריטים, ראה כריחים
 קריטיקוס, קווינטוס מטלוס, ראה
 מטלוס קריטיקוס; קווינטוס
 קרידינוי, ראה קרתניני
 קרידונין, ראה קרתנינים
 קרל הגדול, ראה קארולוס הגדול
 קרסוס, ראה גרסוס
 קרקא, ראה כראכר
 קרתניני 10-16 91 94 95 284 285
 432 433 465 486 ב 23 24 98 134
 180 242
 קרתנינים 485 486 ב 242
 ראונה (עיר) 94 95
 ראכלוש (מייסד רומי), ראה רמוס
 רדוס 488
 רדנו (נהר) 5 ב 80 100 101
 רוכסנה (אשח אלכסנדר), ראה רוקסנין
 רוכסני (בת הורדוס) 247
 רומא (מלכות) 168 170 172 188 206
 207 276 279-281 292 336 431
 (439) 452 ב 24 37 41 68 82 99
 103 116 135 145 158 169-171
 179 214 245 252
 רומא, רומי (עיר) 8-13 16 19 57
 91-95 101 102 116 144 151 153
 156 159-167 170 171-179 182
 183 187 207 219 221 235 236
 239 247-256 263 266 275
 296 298 331 333 343 432 442
 448 451 452 454 489 490 ב
 25 32-41 66 89 94 96 105 125
 140 158 179 180

קוס (אי), ראה כואו
 קוסנבר (מושל אדום), ראה כוסתוכורוס
 קוסטנטינו, ראה קונסטנטינוס
 קורינתו (עבד הורדוס) 255
 קורניליאוס ופאוסטוס בני טילה 157
 קורנליוס גלוס (נציב מצרים) 489 ב
 247
 קושטא, קושטנטיא, ראה
 קונסטנטינופוליס
 קידוש השם 74 ב 109 113 116 165
 166 184 251 252
 קיוב, ראה כיוא
 קיליקוס (עיר), ראה אולין
 קיליקיה (ארץ) 463 487 ב 243
 קין 425
 קינוקפילוס 484 ב
 קינן 3
 קינציאוס, ראה אורתינציאוס;
 מימיאוס; קינציאוס
 קיסר, יוליוס 166-170 174-181
 264-266 489 ב 25 26 91 102
 104 133 179 193
 קיסרס (בן קליאוסטרה) 484 ב 246
 קיסריא 222 244 251 288 293 298
 319 320 324 331 334 336 490 ב
 33 242
 ראה גם מגדל סחרתון
 קיסרס (אי) 119 137 437
 קיפרין, קיסרס (אשח אנטיפטר) 146
 190 205 213 220
 קיקירוס, מרכוס טוליאוס 158 159 ב
 85 250
 קיריאליס (מפקד רומי) 400 ב 85
 קיריאקין, ראה לוקריס
 קיריניקיה, קירינין 284 486
 קלאודיאוס (קיסר) 274 434 440 441
 קלאודיוס נירו (קונסול) 94
 קלאוקין (ארץ) 469
 קלבריה 485 ב 242
 קלוניוס (משפחה) ב 251
 קליאודוס, ראה קלאודיוס
 קליאוסטרה (בת מיתרידטס) 487 ב
 243
 קליאוסטרה (בת אנטיוכוס השלישי)
 488
 קליאוסטרה (כביש ימאי) 118 119
 127-130 165
 קליאוסטרה (אשח הורדוס) 247
 קליאוסטרה (בימי אנטוניוס) 182 187
 201 203 206-208 214 215 220
 437-438 488 489 ב 6 117 193
 246
 קליגולה, ראה נאיוס (קיסר)
 קלמנטס (עיר) 486 ב 243
 קמפניה, ראה כמפניא
 קנאי (עיר), ראה קנוס

תיאופאנו (אשת ניקפורוס סוקאס) ב
104
תיאטרון, ראה בירנה
חיכיי (עיר במצרים) ב 227 228
חיבריא, חיבור (נהר) 7 20 270
חיבריאוס (מלך איטליה), ראה
טיבריאוס
חיבריאוס (קיסר) 267-272 440 489
490 104 247
חינן (מלך ארמניה) 140 141 150
487 143 140 243
חינן (נכד הורדוס) 245 246
חילמך, ראה חולמך
חימנניס (איש ירושלים) 127
חימנתיאוס (מפקד סלוקי) 83 86-88
98 ב 142
חיצאו (נהר) 6 ב 100
חיצאוס שיפאוס מנילאוס, ראה
מנילאוס, חיצאוס
חירו (חיל) 245 ב 115
חירס 3 ב 5 99
חירפון (נן והב) 151
חלמאדה (עכו), ראה עכו
חלמי (מלך מצרים), ראה
איפטולמיאוס
חלמי (חתן שמעון) 109-112 295 ב
212 213
חלמי (עבד הורדוס) 261
חלמי לאחזירוס, ראה לסירו
חלמי מינאוס ומושל דמשק) 140
חלמיה (עכו), ראה עכו
חמירה (מלכות הסקיתים) ב 47 98
192
חניסה (חאניס) 136
חפתיוס הנילי 376 ב 141
108 תקע
חראקים 461 462
הרגום השבעים 64 ב 65 13
חרוני (אנשי טרויה) 59 67
חירפון (קסר הורדוס) 244 245
חרכניוס 19 167 177
חרכניוס מרשכו 19
חרכיס (עיר) 461
הרסוס 7 ב 489 22 80 81 95 134
148
חקר (בן יפת) 4
חרכיס, ראה חראקים
חרכיס (סריס אחשוורוש) 49
חרכיש (ארץ) 3 ב 6 21 80 134
חרכישים ב 21 22
חשעה כאב 297 (411) ב 112

347 416-421 453-457 ב 26-28
178 126
שמעון (גיבור מסקיחופוליס)
173 ב 292-290
שמעון (המכבי) 77 79 87 108-112
295 ב 141 141 174 179 197
שמעון (חבר אלעזר הקנאי) 337
433 271
שמעון (נגיד אדום) 3
שמעון בן גמליאל ב 36
שמעון כפא 434-437
שמעון 40 368
שנער 305
שעול, ראה פאוליש
שעיר (הר), ראה הר שעיר
שער ניקנור 106
שקשני, ראה כסוס
שרה 163 364
שרמלה ועשיר (ארם) 184
שרשן (מלך סרס) 279 468 483 ב 85
104
ש 3
חבור (הר), ראה הר חבור
חבי (עיר במצרים), ראה חיכיי
חביאוס (איש חיכיי) 491
חובל 5 ב 3 10 14 ב 80 134
חוגרמה 3 ב 4 80 88
חורדוס (שליח לרומי) 116
חוליאוס אוסחיליאוס 19
חולמיאוס (מפקד סלוקי) 82
חולמך (עם) 4
חוניס 11 95
חורה 64 65 66 68 69 76 91 116 120 121
312 313 318 340 343 367
ב 110 168 176 180
חורינתי (עיר), ראה טרנטו
חורכים ב 80 106 163 ראה גם
חוגרמה
חורגוס (מלך לאורנטוס) 11 12 ב 87
162 101
חורוש (עיר) 17 ב 18 101, ראה גם
טורס
חישקנא (ארץ) 5 ב 9 14 ב 80
חושקני (עם) 5
חחייה, ראה גם ריניסאנס
חחייה מקרוניח ב 154 155
חחיית המהים 458 459
חיאדורה (אשת יוהאנס השלישי) ב
123
חיאדורוס (מלך חמת) 131 134
חיאדוריין (מלך איטליה) ב 158
חיאדוריאן (רע אנטיפטר) 249

שביעית (שמיטה) 112 113 ב 111
שבח 67 77 78 105 108 115 294 322
382 383 ב 181
שבתי (כחן) 419
שבתי (כוכב) 14 ב 17 135
שבתימו (הר) ב 6 100
שוי (ישו) 439 440
שורייך ב 156
שומי (עבד הורדוס) 213 216-218
שומרוך 103 117 118 191 222 245
330 343 365 484 487 490 ב
11 13
שומרון, הר שומרון 116
שומרוניס, ראה כוחים
שור (מקום) 48
שושן (עיר) 36 468
שושנה, ראה חנה (בת אליקים כהן
גדול)
שטורנס, ראה צפר
שיבה ציך 24 31 42-46
שיננא (נהר סינה) 3 ב 4 101 102
שיחור, ראה יאור
שיטופוליס 99 117 136 155 288-291
ב 85 107 173
שיטים (סקיתים) 46-48 462 ב 85
שיטים (ארץ) 46 48
שילה הבבלי 303
שילוח, מי השילוח 368
שיפאיו (סקיפיו) 93-95 141 285 ב
85 180 250
שיקין משומם ב 167
שיריאוס (מלך רומי) 19
שכס 115 ב 134 138
שלמה (המלך) 40 350 361 403 404 ב
9 132
שלימיה (אחות הורדוס) 146 205 213
216-221 235 238-240 259 261
ב 106
שלומית (בת הורדוס) 247
שלומית אלכסנדרה, ראה אלכסנדרה
(מלכה)
שלומציון, ראה אלכסנדרה (מלכה)
שם (בן נח) 3
שמיא 173 197 224 ב 113 184 189
שמנן (עיר) 115
שמד ב 113 166
שמואל 366
שמיטה, ראה שביעית
שמעון הצדיק 55 ב 136, ראה גם עדו
שמעון (אחי מנילאוס) 61 ב 67 13
שמעון (בן דוסיתאוס) 116
שמעון (בר גיורא) 331-338 347 349
352-356 371-373 376-386 395

שמות לועזיים ותעתיקם העברי

Abessa אבססה	Apollonius אפולוניוס	Beronice בירוניקה
Abora חברה (עיר)	Apollophanes אפולופנים	Beryllus (gr.) בריליאן
Achaia אכיאיה	Apolodotus אפולודוטוס	Berytus ביירות
Achinbus אכיאבוס	Apulia אפוליה	Bethonis בית שמש
Achilles אכילי	Arabes ערבים	Bethaida בית צידא
Acme אקמי	Aratus אראטוס	Bethsura ביתחדר
Aetium בקעת אקציואו	Archelaus ארכילאוס, ארקילאוס	Bojnum בוניום
Adiabene אדיאבנה	Arechisi ארגיסי	Bourgogne בורגוניה
Adora חברה (עיר)	Aremulus רמולוס	Rotia רוטיאה
Aegyptus Silivus אביציאוס	Aretas הרחם	Bragmanoi (gr.) ברמני
Aemilius אמיליאוס	Ari Simon ארישימן	Bretagne ברטאניה
Aeneas אניאס	Ariccia אריציה	Britanni בריקאנס
Aerites lithos (gr.) אבן אאיריטוס	Anstaeus, Aristaeus אריסטיאוס	Brittania בריקטניה
Agrigento אנריקנטוס	Aristobulus אריסחובולוס	Brundisium ברידיסיאן
Agrippa אנריפס	Aristobulus אריסחובולוס	Brutus ברוטוס, ברוטוס
Agrippa, Marcus מרקוס	Aristoteles אריסטוטילס	Bukephalus בוקיפלוס
Alani אלאנים	Armenia אררט	
Alba אלבא	Armenia Armeniaca ארמיניאקין	Cadix גדיח
Albano אלבנו	Arno ארנו	Calabria קלבריה
Alemania אקמנה	Arsaces ארסאקס	Callinander גלימנדר
Aldailam אלדילם	Artabanus ארתבאנוס	Cambyses כמביס
Alexa אלעסה	Artabazes ארתבזס	Campania כנסניא
Alexandrium אלכסנדרונה	Artorius ארטוריוס	Cannae קנטי
Alexas אלכסנדר	Asaf אסא	Cantabri קנטברוס
Altai הר השור	Ascanius, Ascanius אסקאניוס	Cantabrigia קנטבריגיה
Amathus חמת חמת נדר	Asochiton סוכתון	Caphartor כפרחור
Amazonikos putamos נהר	Assyria כשדים	Capiron קפירון
אמזיניקון	Astura אסטורא	Capitolium קפיטוליאן
Amazones אמזונים	Athenae אחיני	Capo d'oglio כפודליאו
Ambasia, Amboise אנבאזיה	Athenion אחיניאן	Cappadocia כפתור (קפדוקיה)
Ammon עמון	Atlanta אטלנטא	Capus קפואה
Amphitheatrum פתורמא	Augustus אגוסטוס, אגוסטוס	Capus כאפוס
Amulius אמוליאוס	Aufludus אופלודוס	Carpetum כרפיטוס
Ananelus חננאל	Aulona אוילונה	Carthago קרתיגו
Ananus חנניה; עני	Aventinus אבינטינוס	Caspia כספיה
Ancus Marcius אקוס מרציוס	Azotis, Azotus אשוד	Caspian כספין
Andreas אנדריאוס		Cassiodorus קאסיודורוס
Anthedon אנטידונה	Babylonii כבדים	Cassius כסיאוס
Antigonos אנטיגונוס	Bacchides בכידס, בקידוס	Caster קצטור
Antipa, Antipas אנטיפס	Bactis ביטי	Cedron קדרון
Antipater אנטיפטר	Baioaria, Baiuna ביוריא	Cenedaeus כנידאוס
Antipatria אנטיפטריס	Baktriani בקטריאני	Cephalaon כיסלון
Antipatros אנטיפטרוס	balsamum בלסמו	Cerealis קיראליס
Antonia אנטוניא	Barnabas ברנבס מקיפוס	Cestius Gallus כיסטיאוס
Antonius אנטוניוס	Baronius יארוניוס	Chaorea כיראן
Antonius, Gaius גאיוס	Bathbessen באר שבוע	Chaldaei חנעל
Antonius, Marcus מרקוס	Bayaria, Bayern ביוריא	Charlemagne קארולוס הגדול
Anubis אנוב	Berengarius יברנגאריוס	Charwuti כראוטי
Apion אפיין	Berhardin (Sankt Bernhard) הרי	Chelchias חלקיה
Apollonia אפולוניה	יב	Chue כיוה

Cicero מרכוס טוליאוס
Cilicum Aulon אולן (עיר)
Claudius קלאודיוס
Claudius Nero קלאודיוס נירו
Cleopatra קליאופטרה
Coesyria אום
Columnae Herculis עמודי
אירכלאוס
Constantinus Porphyrogenitus
קונסטנטינוס פורפירוגניטוס
Corinthus קורנתו
Cornelius Faustus קורניליאוס
ומאוסטוס בני סילה
Cos כואוס
Cosmas יקוסמאס
Costobarus כוסטוברוס
Crassus כרסוס
Creta קרייטס. כריטה
Culewa כיוא
Cutei כותים
Cypris קיפרים
Cyrene קירינן
Dagon דוגנה
Daida (dais) gr. דידא
Danubius דנובי
Darius דריוש
Delon דילונה
Delta דלתה
Demetrius דימיטריוס
Demetria דימיטריאה
Demetrius דימיטריאוס
Diodorus דתודורוס
Diogenes דיאוגניס
Dion דיוס
Dolesus דוליס
Dosis דוסיתס
Dositheus דוסיתיאוס
Dunaj דוניי

Ebenos איבינוס
Ecbatana אחתמא: בטנן
Elephanes אלפנטיס
Elpis אלפיס
Ephesus איפסיאוס
Ephron עפרון
Epicrates איפוקרטיס
Epiphanes אפיפניס
Essehon חשבון
Essemon חשמון
Euander לוכוס
Eupater אנטוכוס ה' (אאופטר)
Euergetes איבריגטיס
Eumelos איאומילון
Eurycles איאורכלאוס

Ezechias חזקיהו
Fabius פביאוס
Fannius פניאוס
Faustus, Cornelius קורניליאוס
ומאוסטוס בני סילה
Felix פליס
Ferora פורורה
Florus פלורוס
France פרנצא; צרפת
Franci פרנקוס
Froscelin פרשילונא
Furius פוריאוס

Gabala גבלה
Gabao גבעון
Gambatha גבעתה
Gabinus גביניאוס
Gadara גדרה; גדרנה
Gaditanus Orn גדיטון
Gaius Sempromius סמפרוניאוס.
גאיוס
Galutia גלטיאה
Galba גלכא
Galea (fr. gallie) גלי
Galeates גליססוס
Gallicanus גליקאנוס
Gallimander גלימנדר
Gallus, Caesarius גלוס.
קייסניוס
Gallus, Canidius גלוס.
כנדיאוס
Gallus, Cornelius קורניליאוס
וגלוס
Gamala גמלא
Gaulana גאולם
Gaulanitis גאולן
Gaza, Gazara עזה
Gellius גיליאוס
Genova גינווא
Gerbertus גיירברט השני
Germania גרמניה, אשכנז
Ghuzi כוז
Gischala גיסקלה
Glafya, Glaphya גלפירה
Gofna גושנה. גושנה
Gorgias גורגיאס
Gorgon גורגון
Guadalquivir גוואדלכויביר
Guandali גוואנדלי
Gymnosophistes גימנוסופיסטס
Gyphieus גיפח

Hannibal האניבל
Hasdrubal אסדרובל
Hecatonimachi אכטונתה
מכוס
Hellodorus אליאדורוס
Helios איליאוס

Hellas אילרא
Hera הרה
Heraclea אירקליאה
Herodes אירודיס
Herodias אירודיאוס
Herodion, Herodium אירודיאון
Herodi Pallas אירודיפלס
Hieron אירון
Hippocrates איפוקרטיס
Hippodromus איפודרומיאוס
hippopotami איפופוטמי
Hispania ספרד
Hortensius, Quintus אורתינציאוס
Hydna (gr.) איטנא
Hyrcani אירקנוס. (עם)
Hyrcania אירקניאה

Iacobus יעקב
Iaza (Izates) זח
Iechonias יכניהו
Iesus יהושע; ישו
Illyrii איליריים
Indates אנדט
Ionia יוניה
Isidorus איסידורוס
Isis איסידוס
Itil התל
Iuba יובא, יובא
Iudas Iscariotes יהודה איסכריותי
Iulianus גוליאנוס
Isturaci איטוראקיס (איטוריאקיס)
Iulus איאולוס
Izates זח; זוטוס

Jacobus יעקב
Jaddus ידוע; עדו
Janua גינווא
Janus יאנוס, צפון
Jesus יהושע; ישו
Jotapata יודפת
Jovis יוביס
Juba יובא, יובא
Julianus גוליאנוס
Jupiter יוביס

Kandake קנדקי
Kandaules קנדבליס
Kaspiake קספיאקין
Kitawa כיוא
Krakow כראכר (קראקא)
Kujabe כיוא
kynokephalo (gr.) קינוקיפלוס
kyriake קיריאקין

Lacedaemonii לקדימון

Lacon לקק
Lagos אוֹלִיגוֹס בן
Laisa ליש
Lathyrus לטירוס
Lavina לַינָא
Lebias לביא
Leda לידה
Legaris ליגריס
Lembauronem (Lemba Oronaim) לבורון
Leuias ליביא
Libanus הר הלבנון
liberna ליברנא
Laris לירא
Ljachin לייכין
Loire לירא
Lokris לוקריס
Longinus לונגיני
Longus לונגוס
Louis לוֹדִיג
Lutanin לוצנין
Lucus לוקוס
Lucius לוקיוס; מליאוס, לוקיאוס
Lucullus לוֹכּוּלוֹס, לוכולוס
Lybia ליביא
Lycus ליקו
Lydia לידיא
Lysias ליסיא
Lysimachus ליסימכוס; סיסמכוס

Machabeus מכבי, מקוביס
Machueras מקרה
Macotis מאוטסין
Makaroi (gr.) מקר
Malachy מלוק, מלוק; חזניה
Mallalas ימאלאלאס
Mallius (Manlius) מליאוס, לוקיאוס
Malthace מלחכיס
Manetti, Gianozzo ימנטי, ינצו
Manilius, Titus מניליאוס, טיטוס
Manlius מליאוס, לוקיאוס
Mann, J. ימאן, יעקב
Manneus מנחם
Marcellus מרקלוס
Maria מרים
Mariamne מרימ
Marinus מרינוס
Marisa מרשה
Massada מצדה, מצדה
Matthias אמתיא
Medaba מידבא
Mega מיגן
Megassaros מגסארוס
Melchius מלכיה
Memmius, Quintus מימיוס, קינטוס

קינציאוס
Menelaus מנילאוס
Messene מיסני
Metellus מטלוס קריטיקוס, קורנטוס
Mithridates מיטרדטוס, מתרדת
Mommson, Th. ימוסן, ת.
Monobazus מונבוזוס
Mons Jovis הר יוב
Mons Septunius מונטיקאסינו
Montecassino מונטיקאסינו
Morawa, Moravia מוראוו
Mothone מילטוניוס
Mundus מונדוס
muschus מוסקו
myrobalanos (gr.) מיירובאלנוס

Nero נירוס קיסר
Netiras נטירא
Neubauer, A. נייבאור, א.
Nicanor ניקנור
Nicolaus ניקולאוס
Nicomedes ניקומדיס
Nicomopolis ניקופוליס
Nikator ניקטור
Niger נגר
Nikomedeia ניקומדיא
Nikomedes ניקומדיס
Numa Pompilius נומא פונפיליוס

Octavia אוקטביא
Odaren אודרין
Ofellius אופיליוס
Olympias אולימפיאד
Olynthos אולינתוס
Onias אוניא; חזניה
Onzora עין זורה
Oria אוירי
Oronaim לבורון
Orontes אורונטין
Otranto אורנטו
Oxydrakes אוקסדרקס

Pacorus פאקורוס
Pactolus פקחולוס
Pado (Po) פאדו
Palladios, Palladius פאלאדיוס
Pallas פאלאס
Pannonius פנוניאוס
Pannychis פניכיס
Pappus פפוס
Parthi פרתוס (פארתיס)
Patmos פדמוס
Patras פטרס
Patroclus פטרקלוס
Paulina פאולינא

Paulinus פאלינוס
Paulus פאולוס
Pausanias פאוסניאס
Pedanius פדאניוס
Pella פילא
Pelusium פלוסיא, פלוסין
Perdikka ברדקוס
Petra פטרא
Petrionius פטרוניוס
Phaedra פדרה
Phaenomena פאנומינא
Phanis filius Samuelis פאני בן סמואל
Pharmuthi פרמוטי
Pharus פארו
Phasaelus, Phasaelus פסילו
Phasaron פסרון
Phera פורה
Philadelphia פילדלפיא
Philadelphos פילאדלפוס
Philaeus פילינאס
Philarcha פילרקה
Philippi בקעת פיליפוס
Philippus פיליפוס
Philo פילון
Philopator פילופטור
Philostephanus פילוסטפנוס
Phraates פראטס
Pilatus פילטוס
Pitheki (gr.) פיתקי
Pitholaus פיתולאוס
Pius אנטיוכוס ו' (פיוס)
Placidus פלאצידוס
Plinius פליניוס
Po פאדו (נהר)
Polierketes פולירקטיס
Pollio הלל
Pompeius פומפיוס
Pontus פונטוס
Porphyretos lithos (gr.) פורפירטוס
Porto פורטו
Porus פורוס
Poseidon פוסידון
Prasiak פריסאקין
Priacus פרישקו
Procas פרוקאס
Provincia Africa אפריקא, אפריקה
Ptolemaeus איסטולומיאוס; חולמיאוס
Ptolemais חלמאידה (עכו)
Ptolemy איסטולומיאוס; חולמיאוס
Pudens פודנס
Pyrrhus פירו וְבֵן אַבְדִּי

Quintus Hortensius אורחניציאוס
Quintus Memmius מימיאוס.
קינציאוס

Ragaba ריגבה
Raphia רפיס
Ravenna ראווה
Raxius, Razias רקסיאוס, ראזיאס
Reiner, J. ריינר, ג'.

Remulus רמולוס
Rhenus רינוס
Rhine רינוס
Rhinocorura רינוקורה

Rhodus רדוס
Rhône רדון (נהר)
Richer; Richerus ריכרס, ריכרס

Rodano רדנו
Romania רומניא
Romulus רומולוס
Roxane רוקסנ: רוקסנ

Rufus Terentius רופו מעיר טרנטו, רופוס טרנטיוס.
רופוס

Sabini סביני
Sabinus סבינו, סבינוס
Sabio סביון

Sachsen סכסס. שקשני, סכסניא.
שקשני

Salome שלומית
Salustius סאלוסטיוס
Samaeus שמאי

Samaria שומרון
Samoga שמגן
Saramalla שרמלה

Saturnus שטרנוס
Saxonia סקסוניא
Scaliger, Joseph יוסף סקאליגר

Scaurus סכאורוס
Scipio שיפיו
Scottia אסקוטיאה

Scythae שיסיס: איסקיתוס
Scythopolis שיסופוליס
Sebastia, Sebaste סבסטי: שומרון

Seine שינא
Seleucia סילוקיא
Semiramis סמיראמיס

Sempronius, Gaius סמפרוניאוס, גאיוס

Septimer שבתימו
Sequana שיגנא
Sergius סרגיוס

Seron סרון
Servius שיריואוס
Sevilla אספליא

Sextus סיקסוס
Sicilia סיקיליא
Siluam מילול, מילול

Silon סילון
Silva סילבא
Silvius סילביאוס

Skamandros איסקמנדרוס
Smaragdus אימרגדוס
Soemus שומי

Sophar סופר
Sorbin סורבין
Sospater סוסיפטר, סוסיפטר

Sosius סוסיאוס
Sparta, Spartani לקרסמן, לקרסמן
stakle (gr.) אסטקטין

Staurakios אסטוראקיוס
Strabo סטראבון
Stranga אסטרגון

Stratonis Turris מגדל סטרתון
Suetonius סוטוניוס
Sulla סילה

Surrento, Surrentuni צורינטו
Sychima שכס
Sylus שילא הבכלי

Syllacus, Syllaeus סיליאוס, סיליאוס
Syracuse סרקוסה
Syrn ארמיס

Syria ארם, ארם צובא
Syrtex סירחיס

Tabyrus הר תבור
Taranto, Tarentum טרנטו
Tarrichea טרייכה

Tarquinius תרכיניוס
Tarquinius Priscus תרכיניוס פריסכו
Tarsus טרסוס

Tauromenion (Taormina) טברומניון
Taurus הר השור
Tephthaeus תפתיוס תגלי

Terentius, Rufus רופו מעיר טרנטו, רופוס טרנטיוס
Terpon תירפון
Thamyris תמיריס

Thanis תניסה
theatrum תיטרום
Thebaeus תביאוס

Thebes תיבי
Thebutus, Thebuti שבתי
Theodoros תיאודורוס

Theophano תיאופאנו
Theudion תיאודיון
Thracis תרכיס, תרכיס

Thracians תראקיס
Tiber חיביריאוס, חיברו
Tiberias טיבריא

Tiberinus טביריאוס
Tiberius חיביריאוס
Ticino תיציו

Tigranes תיגראנס
Tigris טיגריס, חקל
Timotheus תימותיאוס

Tiridates מיתרדט
Tiro תירו
Touraine טוריינה

Tours טורנוש
Traianus טרייאנוס
Tropolis טרופוליס

Tryfon תריפון
Tullus Hostilius תוליאוס
אוסטיליאוס

Turris Stratonis מגדל סטרתון
Turnus תורנוס
Turonia טורוניא

Toscana תושקנא
Tyndaris טינדריס

Valerianus (Valerius) ווליריאנוס
Vandals נונדלי
Varro ברס

Varus ורו
Venosa בנוסה, בנוסיאה
Ventidius ונתידיאוס

Venusium בנוסה, בנוסיאה
Verona ורונה
Vitellius ביטיליו: בוטלך

Volga החל
Union (gr.) אוניאק

Xerxes שרשן: קסירקסוס

Zacharias זכריה
Zara זרח
Zeus זיאוס

Zoilus זואילוס
Zucchara זוקר
Zunz, Leopold צונץ, ל.

מקורות עבריים וכתבי־יד

גרונד, נסים ב"ר ראובן (הר"ן) ב 5
גרונרוס הנדל ב 83
נרן, היינריך 152 123 ב 144 215
גרשוס, רבינו 12 14 84 21 175 ב 3
84 83 66 64 52 51 44 47 35 19 6
110 88

דבר ססע אינור 8
דברי הימים למשה רבינו 24 ב 18 22
151 113
דוד הנגיד, ראה מדרש רבי דוד הנגיד
דוידון, ישראל ב 64
דונול, שבתי 7 21 22 71 125 144
430 235 214 — 56 53 51 50 47 — 43 38 28
186 175 118 117 86
דונס ב 16 64
דפוס ויניציאה ב 18 19 46 44 72
דפוס מאנטובה ב 10 16 — 25 22 —
— 56 53 51 50 47 — 43 38 28
— 217 112 84 2 77 — 72 59
223
דפוס קושטנטינה ב 18 44 43 47 57
77 72

הגיפוסוס 59 111—112 127—
163—155 150 146 145 135—131
190 187—185 179 178 172—167
430—235 214—205 199 194 191
ב 11 32—28 54 36 71 55 79 86
118—115 112—109 103—96
161 160 147—141 134—122
197 193—188 184—178 174—164
228 213—205 200

הדסי, יהודה ב 50 67 217 232
הוספות למגילת אסתר, ראה ספרים
חיצוניים
הוספות לספר דניאל, ראה ספרים
חיצוניים
הוראטיוס ב 88
היירינימוס 5 14—19 66 108 110 122
298 296 295 155 146 138 127
143 133 8 490 489 437—434
247 243 234 194 197 169
היכלות, ספרות ב 205
היפוליטוס ב 29 7 62

ואלריוס, יוליוס ב 236—238 241
וולנאטה 82 144 442 ב 142, ראה גם
הרגוס לאטיני של המקרא
וורטהיימר, ראה ורטהיימר, אברהם

אלעזר ב"ר אשר הלוי ב 7 10 43 44
152, ראה גם כ"י ירחמאל
אלפאביתא דכן סירא 472
אלפרג' סורקאן אבן אסר, ראה אבן
אלפרג' סורקאן
אמברוסיוס ב 127 128 226 — 228
אמרי (פיטון) ב 123
אמרי ב"ר שפטיה 22 38 334 ב 86
170 123
אסף הרופא 7 470 ב 149
אסתר (מגילה) ב 67
אסתר (מדרש), ראה מדרש
אפטוביצר, א. ב 6
אפיפאניוס ב 62
אפשטיין, אברהם ב 6
אצפהני, חזמה אלי, ראה אלי אצפהני
חזמה
אראסמוס מרוטירדאם ב 127

בארנוניס ב 59 60
בונפיש, עמנואל בן יעקב ב 137 230
— 241 244 245
בירוני, אלי, ראה אלי בירוני
בן מאיר 225
בן סירא 224 336 420 ב 132 148 149
בנימין מטדלר 9 60 484 ב 50 108
בעלי התוספות 166 ב 153
בער, יצחק ב 25 32 35 42 63 64
74 70 — 97 76 121 158 181
בקר, אלי, ראה אלי בקר
בר, יצחק, ראה בער, יצחק
בראשית רבתי, ראה מדרש
ברדכי ב 113
ברייטהאופט, ראה ספתח המקורות
הלעזיים
ברית דמשק ב 148 149
ברית החדשה 104 269 325 ב 108
ברלינר, אברהם ב 42
ברנארוס ב 89 121

גזירות אשכנז וצורת 5 ב 62 73 273
34 ב 322 396
גינצבורג, דוד בן נחלי (בארון) ב 17
גינצבורג, לוי ב 23 58
גמרא, ראה תלמוד
גניזה בקהיר ב 12 38 47 61 75 123
230 175 148
גניזת ליננדר ב 53 54
גנרסטוס, ראה סילבסטר ב

אבן אלפרג' סורקאן ב 66 68
אבן אלפתח ב 137 (138 140)
אבות דרבי נתן 104 ב 113
אבן אדוניהו, יעקב בן חיים ב 6
אבן אסר, ראה אלפרג' סורקאן אבן
אסר
אבן דאוד, אברהם ב 437 26 25 37 38
218 158 136 67 57 47—42
אבן ירינה, שלמה ב 89
אבן חום 271 ב 11 12 15 31 58 61
232 152 68 66
אבן חלדון ב 12
אבן יחיאל, חם ב"ר דוד ב 43 70
אבן סעיד, זכריה ב 10 61
אבן עזרא, אברהם ב 21 22 24 29 60 ב
88
אבן שפרוט, חסדיאל ב 64
אבן שפרוט, שם טוב ב 252
אבן תיבון, שמואל ב"ר יהודה ב 224
225

אברהם אבן יעקב ב 8
אברהם ב"ר דוד (הראב"ד) ב 48
אברהם בר חייא ב 252
אברהם ב"ר עזריאל ב 7
אגרת בארי ב 63 64 251 252
אגרת המן ב 9
אגרת יעקב 425
אגרת פטרוס א' 423
אוטרופיוס ב 244
אוסטוביוס 484 — 490 ב 232 234 241
— 247
אורבך, א. א. ב 6
אורוסיאוס, ראה שלוח המקורות
הלעזיים
אחימצן רבני פלטיאל 334
אחילרג, ש. ב 6
אינאיוס 11—13
איסידורוס 3 166 167 180 211 299 ב
101

אליאצפהני, חזמה ב 11 24 135
אל אשקר, מהר"ם ב 89
אליבירני ב 135
אליבקרי 15
אלבונן ב 64
אלחריזי, יהודה ב 224
אליה בר שמעיה ב 252
אליהו המלמד ב 16
אליהו רבה, ראה מדרש
אליעזר בן יוסף ב 4
אלכאשגרי, מתחמד 4

100: כג-כד 101: בו 102
 פרק י"ד: ג 102, ה-י 102: יד
 103: יח-כה ב 189; יט 103: כא-כו
 103: ל-לא, 103: לב 103: 104
 לג-לה 104: לו-לט 104: מא 104:
 מנ-סו 105
 פרק ט"ה: א 103; ב-ה 105: כא
 105: כב 105 ב 146; כד 105: כז
 106: כח 105: ל-לד 106
 פרק י"ט: לו-לו 106
 חשמונאים ד' 68

טוביה, ספר ב 150 151
 טוביה בן אליעזר ב 66
 טורפין, הגמון ב 97
 טיאודוריוס ב 9
 טרבוט, עוראל ב 5

יהודה בן יעקב מרומא ב 64
 יהודית, ספר ב 12 61 150 151
 יהושע (בן קרח) ב 165
 יובלים, ספר ב 149
 יוסטיניוס 487 ב 243
 יוסטיניאנוס (קיסר) ב 93
 יוסי בן יוסי ב 68

יוסף בר שלמה איש קרקסונה ב
 66-64

יוסף ב"ר שמואל הקטן ב 17
 יוסף ראש הסדר, רב ב 12
 יוספוס, מלחמות ב 29 128-131 172
 א 3 ב 76: א 57-59 ב 111 212: א
 60 ב 112 212: א 61 112 ב 114
 65-64 א 212: א 62-63 ב 121
 117 ב 212: א 66-67 ב 212: א 69
 115: א 70-71 122: א 73 122
 123: א 74-76 124: א 77 125: א
 78-79 123: א 81 125: א 82 125
 126: א 83-84 126: א 85 127: א
 87 131: א 88 133: א 89-92
 134: א 93 135-98: א 106 138: א
 109 138: א 121-122 145: א 141
 156: א 148 145: א 154 159 152
 א 160 160: א 163 161: א 172
 162: א 174 162: א 205 171: א
 209 172:
 א 234-235 179: א 263 186: א
 279 187: א 304 191: א 363 207
 א 369 208: א 403 222: א 441
 216: א 525 243 573 247
 א 267 170 ב 276 255 ב
 293-296 276 ב 277: א
 388-389 286: א 409 287 297: א
 475-476 ב 173: א 502 292: א
 563 ב 132: א 568 ב 131: א
 637-644 191

105: מד-נ 106
 פרק ח': ג 95; ו-י 91: טו-טז 96
 116: כב-כח 96: ל 96
 פרק ט': ג-ו 107: י-יב 107: יד
 107: טו 107 108: טז 108: יח-כ
 108: כג 108: לא 108: לג-לד 108
 כז 108: מה 108: מז-מח 108
 סכ סו 109: ע-ענ 109
 פרק י"ב: ד 109: מא ב 77 179
 פרק י"ד: ד 109: יא-יב 109
 טו-כד 110
 פרק ט"ו: יג 109: לט 109
 פרק ט"ז: א-ג 109: ה 109: ח 109:
 יט 110: כא-כב 110: כז ב 197
 חשמונאים ב' ב 65 132 133 147 153
 165 176 197
 פרק א': כ 45 ב 87: כא-ככ 45:
 לא-לב 45

פרק ב': ד-ו 45
 פרק ג': ב 112: א-ג 61: ה-י 61:
 ט"ו 61: יד-טז 62: יט 62: כב-כד
 62: כד-כט ב 202: כה 62 63:
 כו-כו 63: כט 63: לא-לב 63: לה
 63: לו-לט 63:
 פרק ד': כג 67
 פרק ה': ב-ה 67 ב 187: ו ב 187:
 יא-טו 67: כא 67 70 76: כב 67
 כו 67
 פרק ו': א 67: י 68: יא 68 77: יח
 67: אה: כא-כג 68: כד-לא 69
 פרק ז': א-ב 70: ג 70 71: ד-י 71:
 יא-כא 72: כב 72 73: כג 73: כד
 72 73: כה-כו 73: כז-לא 74: לד
 75: לו-לט 75: מא 75
 פרק ח': ח 84: יא 83: טו 82: טז-כ
 83: כד 83: כה-כו 83: כז-לל 83:
 לד-לו 83: לה-לו 84
 פרק ט': א-ה 84: ז 84 ב 6: ט-יג
 85: טז-יז 85: כח 85
 פרק י': א-ג 85: ב 86: יד-טז 86: יז
 86: כג 86: כד 88 ב 142: כה 87
 כט 87: כז-לד 88: חל 89
 פרק י"א: א-ה 89: ו 89 89: ז 89:
 ח 89: י-יח 90: טז-כא 95: כ
 90: כב-כד 90 96: כה-כו 91 96:
 כז 96: כז 91: לד-לכ 91:
 לד-לח 95: לו-לז 96
 פרק י"ב: א 96: ג-ט 97: יב 86:
 טז-יז 98: יט 98 ב 23: כ 98 ב 86
 67: כא ב 23: כב-כו 98: כח-ל 99
 א 99 ב 117: לב-לז 99: מ-מב
 100: מד-מה ב 97
 פרק י"ג: א-ב 100: ג 101: ד 101:
 ה 101: ו 101: ח 102: י-יב
 101: טו 100: יז 100: יח 101: יט

יוסף
 יודיקנו, ראה מפתח המקורות
 הלועזיים
 יוסי, אייזיק הירש ב 6
 וילהאוזן, ב 13-15 49 61
 דרגיליוס 9-18 14 54 59 67 22 24
 ראה בן אינאיס
 ורטהיימר, אברהם יוסף 68 79 ב 43
 44 69 150

זולאי ב 113
 זכריה אבן סעיד, ראה אבן סעיד
 זכריה

חאג' חליפה ב 10 11
 חואלואהן, ד. ב 8 81 132
 חזון ברוך 301
 חזון יוחנן 339
 חיי הנביאים ב 153
 חכמת שלמה ב 132 149
 חכמה אליצפאני, ראה אליצפאני
 חמה
 חנוך האתופי ב 149
 חנוך הסלאבי 301
 חסראי בן דוד ב 64
 חסדי אשכנז ב 68
 חשמונאים א' 78 ב 132 133 147 153
 197

פרק א': ג 59: ג 59 59: ט 60:
 יט-כ 66: כא-כח 67: לד 67:
 מג-מד 66: מח 67: נא 67: נד 66:
 ס 68: סד 68
 פרק ב': א 76 ב 78: ה 101: ז 76:
 יז-ככ 76: כג-כה 78 ב 161:
 כט-לח 77: לט-נ 78: מב 76:
 נא 79: נד 79: סה 79 ב 141: טו 79:
 טח ב 95: טט 80
 פרק ג': א-ט 80 ב 194: י
 80: יא-כה 81: יד 80: כו 80, כז
 81: כט-לב 81 ב 169: לא 82: לב
 82: 89: לג 82: לד 81 82: לה 82:
 לח-לז 82: מא 82 83: נא 142: מז
 82, נ 82: נה-נו 82
 פרק ד': ח-יא 83: יג 83: כד 89
 פרק ה': ט 83 87: יב-כ 86: יד-
 טז 86: יז 87: כ-כד 87: כט 87:
 לג-לד 87: לט 86 98: מז-מב 87
 מז 98: נג-נד ב 117: סה 100
 פרק ו': יב-יג 85: כח 100: ל-
 לא 100: לג 100: מב 101: מג 100:
 מד 101: מה 100: מו 101: נה-נו
 101: נט 101: ס-סא 101: סג 102
 פרק ז': א 101 102: ב-ו 102: כו
 102: כז-כח 103: לד 103: לו-לח
 104: 105: מא 105 ב 146: מב

162 200, יד 98-101 163, יד
 103-102 164, יד 104 165, יד
 105 166, יד 118, יד 106
 165 164, יד 107-108 164, יד
 108-113 165, יד 119-120 166,
 יד 121 146, יד 122 166, יד 123
 167, יד 124 168
 יד 127 168, יד 128 168 169, יד
 130-132 168, יד 133-137 169,
 יד 138 170, יד 140 169, יד 141
 170, יד 156 170, יד 158 170, יד
 159-160 171, יד 161 172, יד
 163-165 172, יד 166-169 172,
 יד 171 172 173, יד 172 173, יד
 173 172 173, יד 174 173, יד 176
 197, יד 224 184, יד 177 178 173,
 יד 180-183 174, יד 185 174, יד
 186-187 174, יד 82, יד 188 82;
 יד 190 175, יד 90, יד 193-192
 175, יד 202 175, יד 206 175,
 יד 207 176, יד 208-209 175,
 210 176, יד 91, יד 211-264 174
 176, יד 222 176, יד 266 174 82
 198, יד 270-274 177, יד
 277-278 178, יד 281-284 178,
 יד 288-290 178, יד 291-292 179,
 יד 294 179, יד 295 179 180, יד 301
 180, יד 304 180, יד 305 180 307,
 יד 309 181, יד 91, יד 110 181, יד
 311-312 181 182, יד 313-322 182,
 יד 324 182, יד 325-326 183 192,
 יד 327 183, יד 329-331 183, יד 333
 183, יד 335 184, יד 338-342 184,
 יד 343 184 185, יד 344 184, יד 345
 184, יד 346-348 185, יד 352
 185, יד 353-354 186, יד 356-360
 186, יד 361 187, יד 362 187 186,
 יד 363 188, יד 367 185, יד 369
 185, יד 370 187, יד 372 187, יד
 374-378 187, יד 379 188, יד
 381 188, יד 383-385 188, יד
 388-389 188, יד 390-393 189,
 יד 394 189 190, יד 396 189, יד 398
 189, יד 400 189, יד 401-402 190,
 יד 403 190 115, יד 404 191, יד
 405 191, יד 406 190, יד 408 191,
 יד 411 191, יד 413-417 191, יד
 422-423 191, יד 424 192, יד
 427-430 192, יד 434 189 192, יד
 439-442 193, יד 443-444 192,
 יד 445 193, יד 448-449 193, יד
 450 194, יד 451 194, יד 452-455 194,
 יד 456 195, יד 458-460 195, יד
 462-463 195, יד 464 195 193,
 יד 465 195, יד 467

יג 257 116 99, יג 258-259 116,
 יג 260 116 כ 126, יג 261 117,
 263 117, יג 266 117, יג 273 117,
 275-276 117, יג 277 118,
 279-281 118, יג 282-283 117,
 284 118, יג 285 118, יג 286 117,
 287-291 119, יג 291 119, יג
 297-299 120, יג 298 120 121, יג
 299 120-122, יג 301-302 122,
 304 122 123
 יג 305-308 124, יג 309 125,
 311-312 123, יג 314 125, יג
 315-317 126, יג 318 126, יג
 127 122, יג 319 116 126, יג
 127 146, יג 320 127, יג 322
 120 121, יג 324 127, יג 328 119,
 127 128, יג 329 127 128, יג 330 128,
 333 128, יג 334-335 129, יג
 337-341 129, יג 339 122, יג
 341-346 130, יג 348-349 130,
 351 130, יג 353 130, יג
 356-360 131, יג 358 130, יג
 361-362 132, יג 364 132 95,
 372 133, יג 373 133, יג
 374 133 134, יג 375-377 134,
 377-380 135, יג 383 135, יג 393
 135
 יג 394-397 136 כ 92, יג
 398-401 137, יג 403-404 137,
 404-410 139, יג 410-412 139, יג
 414-415 139, יג 416-419 140,
 421-422 141, יג 424-425
 141, יג 426 142, יג 427 142 141,
 428-430 142 כ 211, יג
 431-433 143
 יד 3-1 143, יד 4 144, יד 5-8
 145, יד 8-9 146, יד 10 145, יד
 11 146, יד 12-17 147, יד 13
 138, יד 14 146, יד 18-21 148, יד
 22 148 149, יד 113, יד 23-25 149,
 25-30 150, יד 32 150, יד
 34 151, יד 38 152, יד 41-44
 153, יד 43 154, יד 45 154, יד 46
 152, יד 47-50 154, יד 51-55
 155, יד 52 155 154, יד 53 155, יד
 155 156, יד 55-56 156, יד 57 156
 148 233, יד 58-59
 157, יד 64 65 157, יד 66 157
 158, יד 111, יד 67 157, יד 68 158
 69 157, יד 72-75 159, יד 74
 152, יד 77 159 כ 179, יד 78
 179, יד 79 159 160, יד 80-82
 160, יד 83 161, יד 84 160, יד
 85 161 86-89, יד 93 161, יד
 94 162 161 162, יד 96 162 97

ג 27 304, ג 62-63 304, ג
 213-217 181
 ד 289 327, ד 410 329, ד 504
 332, ד 513 332
 ה 261 352, ה 313 354, ה 474
 375, ה 629-620 36
 ו 78 393, ו 79 394, ו 81 182, ו
 82 394 182, ו 83-90 182, ו
 92 395, ו 94 396, ו 201-213
 161, ו 243 410, ו 236-242 410
 411, ו 244 411, ו 262 412, ו
 285-288, ו 321 416, ו
 356-358 418, ו 383 419
 322 423

יִסְדּוּסִי

קְרִמְנוֹיִחַ הַיְּהוּדִים: א 25 ב 130, א
 29 ב 130, א 123 ב 127 א, א
 192 ב 130
 ב 253-238 151
 ג 23 130, ג 143 235, ג 130, ג 223
 ב 130, ג 259 130
 ד 302 130
 ז 245 ו 147, ז 293-294 114, ז
 393 114
 י 232, י 248 21
 יא 1-20 46, יא 30 48, יא 38-48
 138, יא 48 42, יא 61 42, יא 231
 51, יא 302-303 57, יא 306-309
 58, יא 311 58
 יא 317-320 54, יא 321 57, יא
 322 58, יא 324 58, יא 325 54
 326 55, יא 329 55, יא
 331-333 55, יא 333-335 55, יא
 336 55 57, יא 337 57, יא 340
 57, יא 342 57, יא 344 58, יא 346
 58
 יב 2 64, יב 12 18-64, יב 24-25
 65, יב 28 65, יב 33 65, יב 40 65,
 57 65, יב 64 83-65, יב 66 66,
 71 66, יב 93 66, יב 72 66, יב
 103-104 65, יב 107 65, יב 110
 65, יב 116-117 65, יב 234-235
 66, יב 243 66, יב 270 78, יב
 276-277 78, יב 349 117, יב
 373 101, יב 383 101, יב 385 101
 102, יב 349 117, יב 373 101, יב
 383 101, יב 385 101, יב 102
 414 91, יב 416 144, יב 429 108
 430 107
 יג 228 110, יג 229 110, יג
 230 110, יג 212 235-230, יג
 231-233 111, יג 234-238 112,
 239 113, יג 241-243 111, יג
 243-245 114, יג 244 כ 121, יג
 248-253 114, יג 251-256 115

- 225-219
כ"י פאריס 1916 ב 49
כ"י פארמה ב 51 234-225 237 241
245 244
כ"י פיסה (Pi) ב 124-127
כ"י פירארה ב 4
כ"י פירנצי (La) ב 124-127
כ"י קאופמן ב 58 6 15 16 25 47
149-51 56 75 218
כ"י רוטשילד ב 3 4 6 20 51 52 55 56
84
כ"י רומי ב 42 43 56 60 69
כ"י A (Parisinus Graecus 1711) ב 241-236
כ"י M ב 126 129
כ"י V (Vat. Lat. 1998) ב 124-127
כ"י Hunt. 345 ב 45 63
לוח ישראל ב 136 219-224
לורבראנד מקרימונה, ראה מפתח
המקורות הלועזיים
לוקאס ב 104 108 269 270 341
ליאו וארכיפסכטור ב 238
ליכיוס, טיטוס ב 15 19 77 93-95 123
124 133 223
ליוורנו ב 17
ליקאסינוס, רומאנוס ב 91
לנדסהוט, אלעזר ליוז ב 64 68
לקח טוב (מדרש), ראה מדרש
שאלאלאס ב 166 168 133 135 150
כאן, יעקב ב 63 64 66 86 99
מאנוטובה ב 17
מארטיני, ריימונדוס ב 17 20 46 75
מגילת חיצונית לכראשי ב 46 127
מגילות מדבר יהודה ב 121 149
מגילת אחימעץ ב 6 7 12 22 38 73
144 216 225 262 273 336 432
343 63 68 81 85 86 251
מגילת אנטיוכוס ב 12 130 160
מגילת אסתר, ראה אסתר (מגילת)
מגילת המקדש ב 413
מגילת שושן ב 150
מגילת שמואל השלישי בן הושענה ב
185 186
מגילת חנניה ב 55 56 ב 64 139 165
170
מנגנאב ב 6
מדרש
אלהו רבה: 413 425
אסתר: 9
בראשית רבתי: ב 150
הגדול: 364
וישע: 74
ויסעו: 81 149 185 195 196
- 234 425-234 423-421
טו 6 235, טו 11 235, טו 110 236, טו
124-126 236, טו 128 236, טו 179
114, טו 239 253 ב 131
יח 52-53 247
יח 70 268, יח 74 269, יח 117 271
436, יח 256 ב 131, יח 257-258 272
ב 131, יח 259 ב 131, יח 260 272 ב
131
יס 105-110 273
כ 165 275, כ 200-203 436, כ 246
296, כ 268 ב 130
יחיאל מפאריס ב 108
ילניק, ראה יעללינעק, אהרן
ילקוט שמעוני, ראה מדרש
יני (פיטן) ב 113
יעללינעק, אהרן ב 6 64 114
149
יעקב בן חיים אבן אדוניה, ראה אבן
אדוניה, יעקב בן חיים
יעקב שליח רבינו יחיאל מפאריס ב
108
יעקובי (היסטוריון) 4
יצחק (ומור) ב 127 128 164
יצחק כ"ר מרדכי גרשון 27
יקוחאל בן משה ב 4
ירחמאל בן שלמה, ראה כ"י ירחמאל
ישועה בן יהודה (קראי), ראה אבו
אלמרג' פורקאן
ישעיה הראשון מטראני ב 168
כהנא, אברהם ב 17
כונה, אברהם בן שלמה ב 16 17 72 77
בריסוסטמוס, יוחנן ב 62
כח מדבר יהודה, ראה מגילות מדבר
יהודה
כ"י אורבינו ב 10 15 16 20 47 50 49
52
כ"י בורניאנוס, ראה כ"י רומי
כ"י דה רוסי 1087, ראה כ"י פארמה
כ"י וואסקאן (א40) ב 16 20 25 27 38
44 46 50 53 56 74 75 218
כ"י טורינו ב 10
כ"י ירושלים ב 3 4 6 20 51 84
כ"י ירחמאל ב 6-10 18 25 43 47
68 76 113 136 137 150-153
כ"י לונדון ב 219-225
כ"י לינינגרד ב 262 263
כ"י מינכן ב 64
כ"י נאפוסי (B) ב 124-127
כ"י ניו יורק ב 3 4 6 51 84 142
כ"י ערבי 287 פאריס ב 49
כ"י פאריס (Hebr. 326) ב 8 153
כ"י פארמה 1087 58
כ"י פאריס 1280 ב 42 43 56 57 69
- 191, יד 468-474 195, יד 476 196;
יד 478-480 196, יד 482-487 196
488 196 197, יד 489-490 197
ב 198, טו 2 197 ב 198, טו 7 ב
198, טו 11 197, טו 4 173 ב 198, טו
5-6 197 ב 198, טו 7 ב 198, טו 11
197, טו 14-20 198, טו 21 199, טו
22-24 201, טו 25 201 202, טו 26
202, טו 93; טו 27-28 202, טו 29
201, טו 30 202, טו 31 202
203, טו 39-41 203, טו 43 203, טו
46-47 203, טו 48 203 204, טו
50-52 204 ב 215, טו 53-54 204 ב
214, טו 55 204 205 ב 214, טו 56
204, טו 57 205, טו 59-60 205 80
206, טו 81-82 205, טו 88 206, טו 92
206, טו 94 206, טו 96 155 206 ב
142 143, טו 97-98 206, טו
100-101 206, טו 103 206
טו 104 207, טו 109 207, טו
110-121 208, טו 122-124 209, טו
126 209, טו 136 211, טו 142-145
210, טו 147 210, טו 153-158 212
טו 160 212 213, טו 161-162 213
טו 166-171 199, טו 171-173 200
טו 175 200, טו 177 200, טו 178
201, טו 180 200, טו 181 201, טו
184-187 213, טו 194 215, טו 196
213 215, טו 202-210 216, טו 217
215, טו 219-220 216, טו 223-227
217, טו 229 217 218, טו 231-236
218, טו 237 218 219, טו 239-251
219, טו 252 221, טו 253-256 220
טו 258-259 220, טו 260 220 221,
טו 262-263 221, טו 264 220 221,
טו 265 220, טו 266 220 221, טו
267-270 221, טו 269 222, טו 92;
טו 270 271-273 221, טו 92;
טו 274 221 222, טו 92;
טו 276 221, טו 277 221 222, טו
282 222, טו 285 222, טו
287-289 222, טו 306 222, טו 307
223, טו 309 223, טו 311-312 223
טו 314-316 223, טו 323 222, טו
324 187 222, טו 325-341 222, טו
367-368 323, טו 370 224, טו 371
224, טו 373 374 225, טו 225 224
374-378 225, טו 379 224 226, טו
380-381 226, טו 382-383 227, טו
384 227, טו 385-386 226, טו
387 226 227, טו 388 391-393 227
טו 392-394 228, טו 395 228 229
טו 396 229, טו 399 229, טו 400 229
230, טו 401 234, טו 410 232, טו
412 230 231, טו 411-415 230, טו
417 231, טו 418-419 233, טו

חוססת לאסתר: 49-52 ב 131 149
211 204
חוססת לס' דניאל: 32 ב 35 ב 133
150 202 ב' ב-י 32: יד' 33: יד' ט
33: יד' יג 32: יד' טו-כב 33: יד'
כג-כח 34: יד' ל-לא 28: יד' לב-לח
30-29
עזרא ב': 37 35 41: ג-יב 36;
ג ח 37: ג יג-טו 37: ג יג-כב 38: ג
יט 36: ג כג-כד 39: ד א 38: ד ב
42: ד ד 38: ד י 38: ד יב
38: ד יד 36 39: ד טו-טז 39: ד
כ-כא 39: ד כג-כד 40: ד ב' כו
39: ד ב' ט-לב 40: ד ל-לו 41: ד
מא-מו 41: ד מה 42: ד מח 42 43
ד נ-נב 42
סאליני יוסף ב' 71 72
סך היחד 323
עננין, ש"י ב' 174
עזרא ב', עזרא חיצוני, ראה ספרים
חיצוניים
עזרא ונחמיה (ספר) ב' 19 67
עזרא החיצוני ב' 133 203
עזריה מן האדומים ב' 21 72 73 221
222 224
עין גדי ב' 71
עמואל בן בנימין ב' 4
עפשטיין, אברהם, ראה אפשטיין
אברהם
ערך, ראה נתן ובעל הערך;
ערך השלם ב' 107
פאנומינא ושיר יוזין 485
פאלאריס 461 490 ב' 48 226-229
פאנו ב' 16
פורפיריוס הרוסי ב' 75
פיטנים ב' 170 175
פילון ב' 62 ב' 7 152
פיס ב' 17
פיסה (עיר) ב' 124
פירנצי ב' 124
פלסטי נאון ב' 104
פלניוס ב' 247
פסילוס מיכאל ב' 199
פסיקתא, ראה מדרש
פיקי דרבי אליעזר, ראה מדרש
פסח חקוק ב' 149
פסח נחום ב' 121 ב' 177
פצאר אל אנרלוס ב' 4
פזואות יב השבטים ב' 150
פזואת יהודה ב' 149
פזואת לוי ב' 148 149
פזואת נפתלי ב' 150

נאגרה, ישראל 406
נגד אפיין ב' 235 128 130
נזיבואור מ' 434 ב' 8 11 36 68 104
105 150. ראה גם: סדר עולם
(נזיבואור)
נוסח א' ב' 6 15 27 32 28 44-47
50-52 56-59 74 90 154
159 163 186-188 216 217
נוסח ב' 58 ב' 10 15 21 25 30 32
37 38 44 53 56 57 74 90 154
159 163 186-188 216 217
נוסח ג' 58 ב' 15 16 19 20 25-53
57-59 63 67 77 84 85 90 94
112 147 154 159 163 181
182 186-188 216-224
נסטור 61
נסים ברבינו, ראה גרונדי נסים בר
ראובן
נסים ב"ר יעקב ב' 151
נסים בר ראובן גרונדי, ראה גרונדי
נסים בר ראובן
נתן ובעל הערך) ב' 66 55 88 131 ראה
גם ערך השלם
נתן וראש שיבת א"י ב' 66 79
סאלוסטיוס ב' 284 75 198 199
סאלרנו ב' 77 90
סדר מלבי רובי ב' 104
סדר סליחות ופיוטים ב' 68
סדר עולם ב' 67
סדר עולם (נזיבואור) ב' 21 ב' 16 152
153
סדר עולם ווטא ב' 36
סדר עולם רבה ב' 21 24
סוטוניוס ב' 273 38 76
סטרבון ב' 151 9 83 223
סילבסטר השני ב' 156 201 210
סילנו דבי ב' 123
סינקלוס, ראה מפתח המקורות
הלועזיים
סעדיה גאון ב' 21 23 27 29 398 63
167 252
ספר גזירות אשכנז וצרפת, ראה גזירות
אשכנז וצרפת
ספר הזכרונות לר' אליעזר ב"ר אשר,
ראה כ"י ירחמאל
ספר טוביה, ראה טוביה, ספר
ספר יהודית, ראה יהודית, ספר
ספר הישר ב' 17-24 46 196
ספר העדות, ראה נתן ובעל הערך;
ספר שם בן נח, ראה שם בן נח (ספר)
ספר חולדות אלכסנדרוס המקדוני ב'
137 230-232
ספרים חיצוניים ב' 132-134 147 148
150

ילקוט שמעוני: 74 ב' 23 166
לחנונה: ב' 64-66 114
לקח טוב: ב' 78 66
מכילתא: ב' 273 110
פסיקתא דרב כהנא 59
פסיקתא רבה: 70 350
פיקי דרבי אליעזר: ב' 23 24
רבה בראשית: ב' 291 36 117
רבה ויקרא: 59 133 291
תהלים: 166 165
תנחומא: ב' 314 151
מדרש רבי דוד הנגיד ב' 12 13
מומסן, ת. ח' 17 ב' 247
מורטארה, מרדכי ב' 6
מיכאל מאירי ב' 68
מילאנו, 129
מינסטר, סבסטיאן, ראה מפתח
המקורות הלועזיים
מכבים (ספר), ראה חשמונאים
מכילתא, ראה מדרש
מלחמת בני אור בבני חושך
מלטר ב' 63
מנחם בן סרוק 16
מנחם כרמי מכיר טרנסשבורג ב' 225
109 110 114
מניטי, ינוצו ב' 16
מסאדי א'
מסנות, שמואל ב' 19-21 46
מעשה אלכסנדרוס ב' 48 58 59 49-51
67 70 137 152 216 218 242-248
מעשה השליחים 325
מקבים (ספר), ראה חשמונאים
מרקוס ב' 104 105
משה אל אשקר, ראה אל אשקר,
מרה"ם
משה בן מימון, ראה רמב"ם
משה בן נחמן, ראה רמב"ן
משה בר קותיאל ב' 4
משה הדרשן ב' 150
משולם, רבינו ב' 5
משנה
שקלים: ב' 66: ג' 1 106
יומא: ג' ב' 35: ה' 1 231
סוכה: ב' 66: ד' ד' 133: ד' ד' 133: ד' ט
ב' 66
ראש השנה: ב' ג' 467
תענית: ד' 398: ד' ח' ב' 171
טט: ח' 300 79: ט ט ט 56
ערבין: ג' ב' 12
תמיד: ז' ב' 171
מדות: א' ד' 106: ג' ב' 231
משקין: ב' 108
משקוני, ר' יהודה ליון ב' 38 42-46
56 60-68 70-72 83
מתי: 104 341 ב' 108

יא. א-ט 3; יא. ח-ט 9; יד. 46;
 יד. ה 83; יד. ט 46; יד. י 130; 293
 330; כה. כג 362; כו. לג 425; לו. לר
 32; לב. יא 364; לה. יא 10; לו. טו
 10; לה. כח 11; לו. יא 50; מ. י 60;
 מ. יב 60; מא. ה 266; מא. כב 266;
 מט. יג 88; נ. יז 54;
 שמות: ה. כד 54; יח. יא 24; יח. יד-כז
 25; יח. טו 25; יח. יח. יח 25; יח. כא
 25; יח. כב 25; יח. יט 423; יט. יב ב
 117; יח. בא. א 69; לב. כו 76; לב. לב
 312
 יקרא: יב. ו 125; יג. נא 314; כא. ט.
 443; כו. מ. 123; כה. כו 54; כו. לו
 365; כו. מד 52
 במדבר: א. נא 231; ב. י 231;
 ג. ח 231; ד. ח-י 83; טו. כא 369;
 יח. יג 316; יח. כג 351; יח. ז 231;
 יח. יט 79; כב. לר 54
 דברים: א. יב-יח 25; ב. ג 300; ב. כג
 127; יא. כט 58; ב. ה-ח 62; כג. כב
 41; כה. ד 220; לו. ד 430; לב. מ. 151
 לב. כה 406; לב. לו 71; לב. מט
 314
 יהושע: יג. כה 86
 שופטים: ה. כ 339; ו. יא. ו 335
 שמואל א': ב. ח 70; ח. ה 361; ח. ו
 315; יא. יד 336; יד. מז 59; 280
 טו. ו 48; כח. ו 121; ל. א. ד 316
 שמואל ב': א. כג 312; כא. טו-יח
 374; כד. יז 312; 340
 מלכים א': ה. ג 228; ט. ט 427; ט.
 כו 300; יב. טו 76; יט 98; יח.
 לו 157
 מלכים ב': ג. ט 365; ו. כג 29; ו. ה. 340
 365; ו. טו 365; טו. טו 25; יט. ו
 105; יט. לה 105; יט. לו 422; כ. ט
 351; כ. יג 155; כ. 341; כה. ז 383
 ישעיהו: ב. 62; ט. א. ו 301; ט. ט.
 יח 257; יא. יב 430; יח. יז 20; כא.
 ד 21; לו. לז 427; לא. ג 151; לה. ד
 425; לו. ו 105; לו. לו 105; לח. ו
 351; כה. ה 154; מה. א-ד 46; מה.
 ב 54; ג. ד. ב 270; ו. ג. 80; סג. ב
 326; סג. יט 52; סג. יט 430; סג. יט
 5
 ירמיהו: ו. יא 287; ז. י 41; טו. י 76;
 לה. יט 472; מז. ד 127; מט. י 270;
 נא. יא 20; נב. יב 112
 יחזקאל: ח. ג 29; יד. בא 339; יח. ד
 444; יח. י 287; יח. כ 444; כא. יח
 ב 64; כה. יד 430; כו. יז 155; כ
 143; לו. ו-ח ב 81; לח. ח 73; לו. י
 73; מא. ד 228
 יואל: א. ד 160; ב. טו 273; ב. יז 104

שפטיה דברי אמת 170
 שפרט: שם טוב אבן. ראה אבן שפרט
 שם טוב
 חרוס ב 9
 חולדות ישו ב 160 252
 חרספות. ראה בעלי החרספות
 חוספת לאסתר. ראה ספרים חיצוניים
 חוספות לספר דניאל. ראה ספרים
 חיצוניים
 חוספתא
 סטה יג ה 117 118
 סנהדרין יג יא ב 165
 חוריה. ראה חניך
 חיארדוסיאן 442-444 9
 חלמה בבלי
 ברכות: כ"ט ע"א 120 ב 114; נ"ד
 ע"א 120 ב 110 166
 שבת: ט"ו ע"א ב 36; כ"א ע"א ב
 112; כ"א ע"ב 86; קט"ו ע"א 437
 פסחים: ק"ח ע"ב 221
 יומא: כג ע"א 230; ל"ז ע"א ב 36
 ל"ח ע"א 106; ס"ט ע"א 55 114
 136
 סוכה: מ ע"א ב 6; מ"ח ע"ב 133
 ביצה: כ"ה ע"א 262
 תענית: כ"ג ע"ב 149; כ"ט ע"א ב
 112
 מגילה: ט ע"ב 65; ט"ו ע"ב 21 52
 יבמות: כ"ט ע"ב ב 153; ק"כ ע"א 62
 כתובות: ז ע"ב ב 36
 סוטה: י"ב ע"א ב 23 24; כ"ב ע"ב
 137 ב 67; ל"ג ע"א 117 118; מז
 ע"א ב 252
 גיטין: נ"ו ע"א 297
 קידושין: ס"ו ע"א 119 120 271 ב 11
 14
 בבא בתרא: ג ע"ב 190 226 ב 115;
 י"א ע"א ב 36
 סנהדרין: ק"ו ע"ב ב 252; ק"י ע"ב
 165
 עבודה זרה: י ע"ב 166
 מנחות: כ"ז ע"א 123
 חולין: ק"ח ע"ב 262; קל"ט ע"ב 262
 ערכין: י"ד ע"א 12
 המד: ל"ב ע"א 59; לב ע"ב ב 226
 תלמוד ירושלמי
 שקלים: מ"ו ע"ב 106
 יומא
 סנהדרין: כ"ט ע"ב ב 165
 עבודה זרה: ל"ט ע"ב 13
 תנחומא. ראה מדרש
 תנ"ך
 בראשית: ה. לב 13; ו. כ 40; ט. כ 19;
 3 ב 79 66 ב 7; ג. יג 13; כ. 13

צונץ ל 17 70 216 273 336 ב 17 7
 18 63 64 73 68 84 86 109
 113 119 132
 צורני איזשקו ב 63
 ציריקובר, אביגדור 273
 צרפת ב 64 72
 קאופמן, דוד ב 6
 קאסידורוס ב 128 129
 קדמוניות המקרא. ראה שילון
 קומראן ב 149
 קונסטנטינוס סופיריונינוס 5 6 8
 קוסמאס 8
 קיקרו ב 207 210
 קלאר, בנימין ב 64 68, ראה גם מגילת
 אחימעץ
 קלנינוס ב"ר קלנימוס 27
 קליר (פיטן) ב 113
 קמרינו. יהודה ב 43
 קרסונה (עיר) ב 121
 רבינו גרשום מאור הגולה, ראה גרשום
 רבינו
 רוסשילד, בנימין דה ב 4
 רומאן של אלכסנדרוס מקדון 48 123
 152 461-484 ב 49 152 217-222.
 ראה גם מעשה אלכסנדרוס
 רומאנוס ליקאנדינוס ב 64
 רופינוס ב 128
 רינור. ג. ב 43 44
 ריכרס ב 200 156 201
 רמב"ם 70 ב 252
 רמב"ן ב 35 42 46 108 149 150
 רמפריט (ש"ר) 84
 ר"ש היתום ב 108
 רש"י 15 21 24 25 48 59 60 85 117 137
 155 226 230 364 ב 5 19 35 36
 48 64 69 103 169
 שכסטיאנו (קיסר) ב 83
 שושנה 442 443
 שטיינשניידר, ראה מפתח המקורות
 הלועזיים
 שירליי רב 106
 שירי, אמיל ב 127 130 132 246
 שלמה הכבלי (פיטין) ב 114 165 251
 שלמה בר שמעון, ראה גוריות אשכנז
 וצרפת
 שלמה דה מארנטה ב 4
 שלמה, רבם של היהודים ב 152
 שם בן נח (ססר) ב 149
 שמואל (פיטן) ב 123
 שמואל מכארי ב 67
 שמואל הנגיד ב 45
 שמעון ב"ר יצחק 104 404

עמוס א. א 209; ה. יכ 425; ט. ו 127
 עובדיה י 113
 צפניה ג. כ 430
 זכריה יא. ד-יב ב 38; ה 209
 תהלים: ו. ו 80; ט. ד ב 165; כב. כב 51; ט. ד 83; ג. ה ב 165; עט. א 343; קטו. יא 257; קיו. ב 41; קלו. ט 25; קמב. ח 315; קמט. א 76
 משלי ג. ט 790; סד. ט 256; כא. א 52 318 344; לא. ב 111
 איוב ב. ז 314; ב. ס 314; ג. ג 314; ג. כא 315; יכ. י 318; לד. ל 224; לט. ה 471
 איכה א. טו 78; ד. כד 11
 קהלת: ב. ה 401; ה. ג 41
 אסתר: א.ט כ 214; ב. כא-כג 49; ד. טו-טז 271
 דניאל: 167 ב 9 19 62 67; ג. ה 66; ה. א 21 22; ה. ב-ז 22; ה. ה 22; ה. כג-כח 22; ה. כח 23 21; ה. ל 23; ה. 19; ה. לח 21; ו. א 20 21 24 26

463; ו. ב-ד 25; ו. ג 36; ו. ד 26; ו. ו-ט 26; ג. יא-יב 26 27; ו. יג 27; ו. יד-יז 28; ו. יח-יט 29; ו. ב-כא 30; ו. כג 29 30; ו. כד-כה 30; ו. כו-כח 30 31 40; ו. כט 24 21 ב 48; ז. ה ב 169; ו. ו 59 60 ב 19; ו. ז 91; ח. ב 36; ח. ד 57; ח כב 60 ב 91; ח. ח. ב 36; ח. ד 57; ח כב 60 ב 19 68; ט. ט. 20; ט. כו 398 ב 35 36 167; ט. כו 398 ב 167; י. כ 48 ב 168; יא. א 20 463; יא. ב 48 ב 19 67 69; יא. יד ב 252; יא. יז ב 19; יא. יח 85 ב 5 19; יא. יט ב 19; יא. לא 398; יא. לג 66; יא. לד ב 168; יכ. יא ב 34 167
 עזרא: א. א-ד 11 41; א. א. א 30 42 43; א. ב 26 46; א. ג 42 44; א. ה 31 43; ב. סד 11; ג. ד 42; ג. ז 43; ד. ו טו 31; ד. כד 31; ו. ג-ד 443; ו. ט 42; ו. י 41
 נחמיה: ב. ח 42; ב. ט 41; ב. כ 31; ו. ז

44; יכ. ד 57; יכ. טו 57

דבה"י: ב 19

דכה"י א-א. א. א. 3; א. א. לד 10; יא. יו 15;

כח. יא 55

דבה"י ב' ב. ד 229; ג. ח 228 229;

י. טז 76; יד. ח 366; יד. יא 366;

יז. יב 404; כ. יב 366; כה. יא-טו

366; כה. כג 367; כז. ד 404; לו. כב

24; לו. כג 26

חרגום הוולגאטה. דאה וולגאטה

חרגום יונתן ב 23

חרגום ירושלמי 7

חרגום לאסיני של המקרא 10 11 18

32 44 49 60 64 78 127 149 ב

133 142 143 147 186 ראה גם

וולגאטה

חרגום לאיוב ב 150

חרגום השבעים 10 11 32 78 88

442-444 ב 9 142 149

חרגום שני למגילת אסתר ב 9 149

חשובות הגאונים ב 88

מקורות לועזיים

Adam von Bremen 6
Ambrosiaster II 127 128 228
Ambrosius 491
Ascoli II 4

Bar Hebraeus 27
Bauer, A 7
Beda 13
Blatt, Fr. II 124
Breithaupt II 43 60 71 72
Cedrenus Georgius 144
Chansons de Geste III 163
Chanson de Roland II 31 47 97
102 162 163 199
Chronicon Paschale 166 490
Chronicon Salernitanum II 78 90
92 100 101 110 116 121 123
175 176 190-192

Eisler, R II 56 59
Erdmann, Carl II 37
Eugenius Vulgaris II 121
Eutropius 487
Excerpta Barbari 59

Fardl, E 3
Federigo de Montefeltre II 10
Flodoard II 156 200
Fridrich 8
Frobenius II 126

Gaeter, M. II 6
Geoffrey of Monmouth II 162
163

Glycas 166
Gross, H. 18
Hartmann von Aue II 162
Helinandus 12
Helmoldus 6
Hippolytus 29 59
Historia Alexandri Magni 59
Historia Britonum 3
Huet, Pierre Daniel II 60

Jean d'Outremeuse 18
Jephth ibn Ali 22 27 28
Johannes Codagnellus 14
Jordanes 12

Kraus, S. 434
Langlois, E. 3
Luitprand 8 17 II 91 99 121 156

Macrobius 318 421 II 25
Marquart, J. 4 8
Methodius 21 II 146
Mras, Carolus II 126 164 173
Münster, Sebastian II 72

Niese, B. II 246

Odo of Deuil II 91
Orosius 17 46 47 94 95 II 133
198
Palacios, Miguel Asin II 11
Palestine Pilgrim's Texts Society

II 108
Paulus Diaconus 14
Povest let vremennych 8 9
Procopius 16
Prudentius 29
Pseudo-Methodius II 146 147

Reuchlin, Johannes II 71
Robert of Cricklade II 59 67
Rudolf von Emis 56 II 137-140

Scharf, A II 63
Schramm, Percy F II 32 38 40
Sidonius 15
Skylitzes, Johannes 144 II 76
Steinschneider, Moritz II 60 64
71 225
Suidas 166
Suzdalskaja letopis 8
Synkellos 488-490

Thietmar von Merseburg 6
Toaff, A. II 17 88 98
Turpin II 162 163

Usanni, V. II 125 126

Villon, François 40
Vogelstein, H & Rieger, P. II 84

Widukind 358 359 II 156 158
198 199
William of Salesbury 12
Wolfram von Eschenbach II 162

שימושי לשון ומושגים

177-176
אציין בעיני הדעת את סדר הנמצאים
187 ב 458
ארבע מלכיות ב 171-169

בהל ויחבהל 21
בוזון ונמצא שלם 104 149 166 ב 113
166
ביאור, ביאר לשון לטיני 14
בירנה, בירניות 221 232 403-404 ב
92

251-249 87
איטנא (כמהין) 471
איכנותה מכוס (אחד למאה) ב 124
112
איספציוסה (מובן השם) ב 15 ב 134
איסטקטין (ויעה במובן רפואי) 470
איכרומיאר ב 92
איפוסוטמי (פוסטייאר) 476
איפטוס (קונסול) 485
אמיתי (כשם) ב 86
אסיס = חסידים 121 224 ב 141

אאיריטוס (מן אבן) 480
אנוסחוס (במקום אנוסחוס) ב 86
(פירוש השם) 180 362
אנה, אנרחי אוחם 144
אדות 16
אניאן (אונר) 481
אר נדול 301 426 96 ב 110-111 207
אוחיות רומנים 14 219 ב 121 249
אור, ראורה 145
אזמרנדוס (אבן יקרה) 483
איטלקית שמאחורי יסיפון ב 84-85

פאטר (pater, אפיפיור): סטרן 450
 41 40 36 34 ב 451
 פדרומיא ב 92
 פורמה (צינור-מים) 15
 פורפוריסו (אכן) 480
 פיאוס (איש רחמים) 114 ב 121
 סילאליני (אהוב ליוונים) ב 127 122
 פנז 155
 פרשילונא (צטרדעים) ב 470 233
 צנוז (מכובד) 69
 קדרשים (כציון לאנשים ולגופים
 יהודיים) ב 108-109
 קדוש ח' ב 164-165 184 252
 קדוש ה' בקרבן ב 164-165 252
 קיסריות. לקסר. להחקסר (לשון קיסר)
 447-451 ב 186
 קיראקין (יום א') 465
 קפיצת הארי על עזרי הצאן 88
 רטל. ריטלין (משקל) ב 165 119
 ריח בשר החלל 85 ב 182
 רפואה ב 117-118
 שבת' (כשם אדם) ב 86
 שוחד (במובן מתנות) ב 86
 שלושת ימי הנבלה ב 117
 שלם נמשו 69-70 85 384 ב 113
 שמוח יווניים של מקומות ביוסיפון ב
 249
 שנהבים (פיליים) 473 476
 שריגי יין 60
 חמורות (שינוי) ב 459 187
 חנופה: ויניספה לסניו 36
 תעתיק שמוח לאטיניים ב 84 85
 תעתיק שמוח פרטיים בארנבריים
 143
 תשנוק דונק 420
 תרונגלים 471

כחי 108
 כפני אריה 107
 להציע 47
 להרב 270 278
 ליכירנא 465
 ללכת אל האור הגדול 301 313 372 ב
 110-111 96
 מבורלים בכרול ב 445 187
 מוסקו (בושם) 262
 מוקשי עם 224 265 ב 184
 מות (לשון נקיבה) ב 85
 מחו 12 187 222 298 320 391 ב
 88-89 123
 מיחד שמך ערב ובקר תמיד ב 117
 מירובלנון 477
 מכבי (מוצא הכתיב) ב 132 133
 מסחרים 270 363 ב 145
 מעון רוצחים ונוה רשעים 326 341
 מקדוניא (במובן יוח) 6-7
 מקווים בני חשמונאי ב 342 141
 מקורי הרס ב 125 118
 מקרי (נשמות המתים) 472
 מקרי העולם ופגעיו ב 458 187
 ניתוח קיסרי (מוצא השם) 166-167
 נלכד כשועל 367
 נמל 88
 נפל ביותר בהרהור 126
 סילה (במובן הרג) 78
 סנהדרין הקדושה ב 109
 סקר שטרי החפשויות (פריבילגיות)
 144 ב 186
 עבודה: מחוקה ב 145-146 168
 עזרה הישנה הראשונה עזרה אבותינו
 273 ב 116
 עטרת הקדוש ב 109
 עריצים (קונסולים) 92

בלסמו ב 86 142-143
 כריליאק (יהלים) 481
 בריח (צוואה) ב 264 259 122
 בשר (לשון נקיבה) ב 85
 נבורה ב 176-179 181-183
 גולם 22
 גלות ב 167-168 179-180
 גלי (וספינות קטנות) 282
 דירא (לפיד) 467
 הגמון (בישוף) ב 451 450 ב 34 41
 הלשין ב 226 182 86
 השוואות חזמריים ב 192-196
 השם המפורש ביוסיפון ב 175
 ויסגור את השלחן 66
 ויעה (כתרוסה) 470
 חבורת צדק (ישיבת ירשלים) ב
 109-110
 חידוש מלכות 335-336
 טבע. טבעים 258-459 ב 76 187
 יוונית ב"מעשה אלכסנדרוס" ב
 233-234
 יוסיפון — משמעות השם ב 69-71
 75 79
 יוסף בן גוריון כמחבר הספר ב 299
 68-69 71-77 131-132
 ים (אגם) החמר = ים המלח ב 142
 ישוב דעת המשוער אליו בהתרפאו
 מחליו ב 206 117
 ישיש (פינאט) 19-20
 כאשר הולך אל בית השמחה 218
 כאשר ישיש הכלבים 29
 כבלי מילה ב 146
 כדורי ב 450 186

